

NOT LENDING

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४२

पदपाठयुता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता ।

(तत्र षष्ठसप्तमाष्टकद्वयरूपोऽष्टमो भागः (८))

एतत्पुस्तकं

वे० शा० रा० रा० “ काशीनाथ शास्त्री आगाशे
इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्येनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८२७

सिस्ताब्दाः १९०५

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यमाणकदशकाधिकं रूपकाष्टकम् (८०१०)

MOTILAL BANARSIDASS

PUNJAB SANSKRIT BOOK DEPOT

Said Mitha, LAHORE

R
Sans
~~891.2'214~~
~~V414~~ tai

Q. no. 074522

V.8

R
Sans
891.2'214
V414 tai

9424

(कृष्णयजुर्वेदीयसंहितायां षष्ठोऽष्टकः ।)

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

*प्राचीनं वः शं करोति देवमनुष्या दिशो व्यभ-
जन्त प्राचीं देवा दक्षिणा पितरं प्रतीचीं मनुष्या
उदीचीं रुद्रा यत्प्राचीनं वः शं करोति देवलोकमेव
तद्यजमान उपावर्तते परि श्रयत्यन्तर्हितो हि देव-
लोको मनुष्यलोकान्नास्माल्लोकात्स्वेतव्यमिवेत्याहुः
को हि तद्वेद ययमुष्मिल्लोकेऽस्ति वा न वेति दिक्ष्व-
तीकाशान्करोति (१) उभयोर्लोकयोरभिजित्यै केश-
श्मश्रु वपते नखानि नि छन्तते मृता वा एषा त्वर्ग-
मेध्या यत्केशश्मश्रु मृतामेव त्वचंमेध्यामपहत्यं
यज्ञियो भूत्वा मेधमुपैत्यङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तोऽ-
प्सु दीक्षातपसी प्रोवशयन्नप्सु स्नाति साक्षादेव दीक्षा-
तपसी अवं रुन्धे तीर्थे स्नाति तीर्थे हि ते तां प्रोव-
शयन्तीर्थे स्नाति (२) तीर्थमेव समानानां भवत्य-
पोऽश्नात्यन्तरत एव मेध्यो भवति वारससा दीक्षयति

* एतत्काण्डव्याख्यानं भाष्यकृता प्रथमकाण्डव्याख्यालेन सहैव कृतमिति तत्तत्रैव द्रष्ट-
व्यम् । तत्रैवतुवाकस्य भाष्यम् २२१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

सौम्यं वै क्षौमं देवतया सोममेष देवतामुपैति यो
 दीक्षते सोमस्य तनूरंसि तनुवं मे पाहीत्याह स्वामेव
 देवतामुपैत्यथो आशिषमेवैतामा शास्तेऽग्नेस्तूषाधानं
 वायोर्वीतपानं पितृणां नीविरोषधीनां प्रघातः (३)
 आदित्यानां प्राचीनतानो विश्वेषां देवानामोतुर्नक्ष-
 त्राणामतीकाशास्तद्वा एतत्सर्वदेवत्यं यद्वासो यद्वाससा
 दीक्षयति सर्वाभिरैवेनं देवताभिर्दीक्षयति बहिःप्राणो
 वै मनुष्यस्तस्याशनं प्राणोऽश्नाति सप्राण एव दीक्षत
 आशितो भवति यावानेवास्य प्राणस्तेन सह मेधमु-
 पैति घृतं देवानां मस्तु पितृणां निष्पक्कं मनुष्याणां
 तद्वै (४) एतत्सर्वदेवत्यं यन्नवनीतं यन्नवनीतेना-
 भ्यङ्क्ते सर्वा एव देवताः प्रीणाति प्रच्युतो वा
 एषोऽस्माल्लोकादगतो देवलोकं यो दीक्षितोऽन्तरेव
 नवनीतं तस्मान्नवनीतेनाभ्यङ्क्तेऽनुलोमं यजुषा
 व्यावृत्त्या इन्द्रो वृत्रमहन्तस्य कनीनिका पराऽपत-
 तदाञ्जनमभवददाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते
 दक्षिणं पूर्वमाऽङ्क्ते (५) सव्यं हि पूर्वं मनुष्या
 आजते न नि धावते नीव हि मनुष्या धावन्ते पञ्च
 कृत्वे आऽङ्क्ते पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो
 यज्ञमेवाव रुन्धे परिमितमाऽङ्क्ते परिमितं हि

मनुष्या आञ्जते सतुलयाऽऽङ्क्तेऽपतुलया हि मनुष्या
 आञ्जते व्यावृत्त्यै यदपतुलयाऽऽञ्जीत वज्रं इव
 स्यात्सतुलयाऽङ्क्ते मित्रत्वाय (६) इन्द्रो वृत्रमह-
 न्तोऽ१पोऽ१भ्याम्रियत तासां यन्मेध्यं यज्ञियं स-
 देवमासीत्तदपोदकामत्ते दग्धा अभवन्त्यदर्शपुञ्जीलैः
 पवयति या एव मेध्यां यज्ञियाः सेदेवा आपस्ताभि-
 रेवैनं पवयति द्वाभ्यां पवयत्यहोरात्राभ्यामिवैनं पव-
 यति त्रिभिः पवयति त्रयं इमे लोका एभिरेवैनं
 लोकैः पवयति पञ्चभिः (७) पवयति पञ्चाक्षरा
 पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञायैवैनं पवयति षड्भिः
 पवयति षड्वा ऋतवं ऋतुभिरेवैनं पवयति सप्तभिः
 पवयति सप्त छन्दांसि छन्दोभिरेवैनं पवयति
 नवभिः पवयति नव वै पुरुषे प्राणाः सप्राणमेवैनं
 पवयत्येकविंशत्या पवयति दश हस्त्या अङ्गुलयो
 दश पदा आत्मैकविंशो यावानेव पुरुषस्तमपरिव-
 र्गम् (८) पवयति चित्पतिस्त्वा पुनात्वित्याह
 मनो वै चित्पतिर्मनसैवैनं पवयति वाक्पतिस्त्वा
 पुनात्वित्याह वाचैवैनं पवयति देवस्त्वा सर्बिता
 पुनात्वित्याह सवितृप्रसूत एवैनं पवयति तस्य ते

पवित्रपते पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छकेयमित्या-

हाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते (९) ॥

(अतीकाशान्करोत्यवेशयन्तीर्थे स्नाति प्रघातो मनुष्याणां तद्वा आऽङ्गे
मित्रत्वाय पञ्चभिरपरिवर्गमष्टाचत्वारिंशच्च ॥ १ ॥)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके प्रथम-
प्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठोऽष्टकः)

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

प्राचीनवःशमिति प्राचीनं-वःशम् । करोति । देवम-
नुष्या इति देव-मनुष्याः । दिशः । वीति । अभजन्त ।
प्राचीम् । देवाः । दक्षिणा । पितरः । प्रतीचीम् । मनुष्याः ।
उदीचीम् । रुद्राः । यत् । प्राचीनवःशमिति प्राचीनं-
वःशम् । करोति । देवलोकमिति देव-लोकम् । एव । तत् ।
यजमानः । उपावर्तत इत्युप-आवर्तते । परीति । श्रयति ।
अन्तर्हित इत्यन्तः-हितः । हि । देवलोक इति देव-लोकः ।
मनुष्यलोकादिति मनुष्य-लोकात् । न । अस्मात् ।
लोकात् । स्वेतव्यमिति सु-एतव्यम् । इव । इति । आहुः ।
कः । हि । तत् । वेद । यदि । अमुष्मिन् । लोके । अस्ति ।
वा । न । वा । इति । दिक्षु । अतीकाशान् । करोति (१) ।

(क्षुरकर्मदिसंस्कृतस्य प्राग्वंशप्रवेशाभिधानम्)

उ॒भयोः । लो॒कयोः । अ॒भिजि॒त्या इत्य॒भि-जि॒त्यै । के॒श-
 श्म॒भ्विति॑ के॒श-श्म॒श्रु । व॒पते । न॒स्वानि॑ । नी॒ति । कृ॒न्तते ।
 मृ॒ता । वै । ए॒षा । त्वक् । अ॒मे॒ध्या । यत् । के॒श-श्म॒भ्विति॑
 के॒श-श्म॒श्रु । मृ॒ताम् । ए॒व । त्व॒चम् । अ॒मे॒ध्याम् । अ॒पह-
 त्ये॒त्य॒प-ह॒त्यं । य॒ज्ञिर्यः । भू॒त्वा । मे॒धम् । उ॒पेति॑ । ए॒ति ।
 अ॒ङ्गिर॒सः । सु॒वर्ग॒मिति॑ सु॒वः-ग॒म् । लो॒कम् । य॒न्तः ।
 अ॒प्स्वि॒त्य॒प्-सु । दी॒क्षा॒त॒प॒सी इति॑ दी॒क्षा-त॒प॒सी । प्रेति॑ ।
 अ॒वे॒शय॒न् । अ॒प्स्वि॒त्य॒प्-सु । स्ना॒ति । सा॒क्षा॒दि॒ति स-अ-
 क्षा॒त् । ए॒व । दी॒क्षा॒त॒प॒सी इति॑ दी॒क्षा-त॒प॒सी । अ॒वेति॑ ।
 रु॒न्धे । ती॒र्थे । स्ना॒ति । ती॒र्थे । हि । ते । ता॒म् । प्रेति॑ ।
 अ॒वे॒शय॒न् । ती॒र्थे । स्ना॒ति (२) । ती॒र्थम् । ए॒व ।
 स॒मा॒ना॒ना॒म् । भ॒वति॑ । अ॒पः । अ॒श्रा॒ति । अ॒न्त॒र॒तः । ए॒व ।
 मे॒ध्यः । भ॒वति॑ । वा॒स॒सा । दी॒क्षय॒ति । सौ॒म्यम् । वै ।
 क्षौ॒मम् । दे॒व॒त॒या । सो॒मम् । ए॒षः । दे॒व॒ता॒म् । उ॒पेति॑ ।
 ए॒ति । यः । दी॒क्षते॑ । सो॒म॒स्य । त॒नूः । अ॒सि । त॒नु॒वम् । मे ।
 पा॒हि । इति॑ । आ॒ह । स्वा॒म् । ए॒व । दे॒व॒ता॒म् । उ॒पेति॑ ।
 ए॒ति । अ॒थो इति॑ । आ॒शि॒ष॒मि॒त्यां-शि॒षम् । ए॒व ।
 ए॒ता॒म् । ए॒ति । शा॒स्ते । अ॒ग्नेः । तू॒षा॒धा॒न॒मिति॑ तू॒ष-आ-
 धा॒नम् । वा॒योः । वा॒त॒पा॒न॒मिति॑ वा॒त-पा॒नम् । पि॒तृ॒णा॒म् ।
 नी॒विः । ओ॒ष॒धी॒ना॒म् । प्र॒घा॒त इति॑ प्र-घा॒तः (३) ।

आदित्यानाम् । प्राचीनतान इति प्राचीन—तानः ।
 विश्वेषाम् । देवानाम् । ओतुः । नक्षत्राणाम् । अतीकाशाः ।
 तत् । वै । एतत् । सर्वदेवत्यमिति सर्व—देवत्यम् । यत् ।
 वासः । यत् । वाससा । दीक्षयति । सर्वाभिः । एव ।
 एनम् । देवताभिः । दीक्षयति । बहिःप्राण इति बहिः—
 प्राणः । वै । मनुष्यः । तस्य । अशनम् । प्राण इति
 प्र—अनः । अश्नाति । सप्राण इति स—प्राणः । एव ।
 दीक्षते । आशितः । भवति । यावान् । एव । अस्य । प्राण
 इति प्र—अनः । तेन । सह । भेधम् । उपेति । एति ।
 घृतम् । देवानाम् । मस्तु । पितृणाम् । निष्पंकमिति
 निः—पक्कम् । मनुष्याणाम् । तत् । वै (४) । एतत् ।
 सर्वदेवत्यमिति सर्व—देवत्यम् । यत् । नवनीतमिति नव—
 नीतम् । यत् । नवनीतेनेति नव—नीतेन । अभ्यङ्क्त
 इत्यभि—अङ्क्ते । सर्वाः । एव । देवताः । प्रीणाति ।
 प्रच्युत इति प्र—च्युतः । वै । एषः । अस्मात् । लोकात् ।
 अगतः । देवलोकमिति देव—लोकम् । यः । दीक्षितः ।
 अन्तरा । इव । नवनीतमिति नव—नीतम् । तस्मात् ।
 नवनीतेनेति नव—नीतेन । अग्नीति । अङ्क्ते । अनुलो-
 प्रमित्यनु—लोमम् । यजुषा । व्यावृत्त्या इति वि—आवृत्त्यै ।
 इन्द्रः । वृत्रम् । अहन् । तस्य । कनीनिका । परेति ।

प्रपा० १ अनु० १] कुण्डयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(सुरकर्मादिसंस्कृतस्य प्राग्वंशप्रवेशाभिधानम्)

३९०७

अपतत् । तत् । आ॒ज॒न॒मि॒त्या—अ॒ज॒न॒म् । अ॒भ॒वत् । यत् ।
आ॒ङ्क्ते॒ इत्यां—अ॒ङ्क्ते । चक्षुः । ए॒व । भ्रातृ॒व्यस्य । वृ॒ङ्क्ते ।
दक्षि॑णम् । पूर्॒वम् । ए॒ति । अ॒ङ्क्ते (५) । स॒व्यम् । हि ।
पूर्॒वम् । म॒नुष्याः । आ॒ज॒त॒ इत्यां—अ॒ज॒ते । न । नी॒ति ।
धा॒वते । नी॒ति । इ॒व । हि । म॒नुष्याः । धा॒वन्ते ।
पञ्च॑ । कृ॒त्वं । ए॒ति । अ॒ङ्क्ते । पञ्चा॑क्षरेति पञ्च—
अक्ष॑रा । प॒ङ्क्तिः । पा॒ङ्क्तः । य॒ज्ञः । य॒ज्ञम् ।
ए॒व । अ॒वेति । रु॒न्धे । परि॑मितमिति परि—मितम् । ए॒ति ।
अ॒ङ्क्ते । अप॑रि॒मित॒मित्यप॑रि—मितम् । हि । म॒नुष्याः ।
आ॒ज॒त॒ इत्यां—अ॒ज॒ते । स॒तुल॑येति स—तुल॒या । ए॒ति ।
अ॒ङ्क्ते । अप॑तुल॒येत्यप॑—तुल॒या । हि । म॒नुष्याः । आ॒ज॒त॒
इत्यां—अ॒ज॒ते । व्यावृ॑त्या इति वि—आवृ॑त्यै । यत् । अप॑तुल॒ये-
त्यप॑—तुल॒या । आ॒ज॒तेत्यां—अ॒ज॒त । व॒ज्रः । इ॒व । स्या॒त् ।
स॒तुल॑येति स—तुल॒या । ए॒ति । अ॒ङ्क्ते । मि॒त्र॒त्वायेति मि॒त्र-
त्वाय॑ (६) । इन्द्रः । वृ॒त्रम् । अ॒हन् । सः । अपः ।
अ॒भीति॑ । अ॒ग्नि॒यत् । ता॒सां । यत् । मे॒घ्यम् । य॒ज्ञि॒यम् ।
स॒दे॒वमि॒ति स—दे॒वम् । आसी॑त् । तत् । अप॑ । उ॒दि॒ति ।
अ॒क्राम॑त् । ते । दर्भाः । अ॒भ॒वन् । यत् । दर्भ॑पु॒ञ्जि॒लैरिति॑
दर्भ॑—पु॒ञ्जि॒लैः । प॒व॒यति॑ । याः । ए॒व । मे॒घ्याः । य॒ज्ञियाः ।
स॒दे॒वा इति॑ स—दे॒वाः । आपः । ता॒भिः । ए॒व । ए॒नम् । प॒व-

यति । द्वाभ्याम् । पवयति । अहोरात्राभ्यामित्यहः—रात्रा-
 भ्याम् । एव । एनम् । पवयति । त्रिभिरिति त्रि—भिः । पव-
 यति । त्रयः । इमे । लोकाः । एभिः । एव । एनम् । लोकैः ।
 पवयति । पञ्चभिरिति पञ्च—भिः (७) । पवयति । पञ्चां-
 क्षरेति पञ्च—अक्षरा । पङ्क्तिः । पाङ्क्तः । यज्ञः । यज्ञाय ।
 एव । एनम् । पवयति । षड्भिरिति षट्—भिः । पवयति ।
 षट् । वै । ऋतवः । ऋतुभिरित्युतु—भिः । एव । एनम् । पव-
 यति । सप्तभिरिति सप्त—भिः । पवयति । सप्त । छन्दांसि ।
 छन्दोभिरिति छन्दः—भिः । एव । एनम् । पवयति । नव-
 भिरिति नव—भिः । पवयति । नव । वै । पुरुषे । प्राणा
 इति प्र—अनाः । सप्राणामिति स—प्राणम् । एव । एनम् । पव-
 यति । एकविंशत्येक—विंशत्या । पवयति । दश ।
 हस्त्याः । अङ्गुलयः । दश । पदाः । आत्मा । एकविंश
 इत्येक—विंशः । यावान् । एव । पुरुषः । तम् । अपरिव-
 र्गमित्यपरि—वर्गम् (८) । पवयति । चित्पतिरिति चित्—
 पतिः । त्वा । पुनातु । इति । आह । मनः । वै । चित्प-
 तिरिति चित्—पतिः । मनसा । एव । एनम् । पवयति ।
 वाक्पतिरिति वाक्—पतिः । त्वा । पुनातु । इति । आह ।
 वाचा । एव । एनम् । पवयति । देवः । त्वा । सविता ।
 पुनातु । इति । आह । सवितुप्रसूत इति सवितु—प्रसूतः ।

(दीक्षाहुत्यभिधानम्)

ए॒व । ए॒नम् । प॒व॒य॒ति । त॒स्य॑ । ते । प॒वि॒त्र॒प॒त इति॑ प॒वि॒त्र—
प॒ते । प॒वि॒त्रेण॑ । य॒स्मै । क॒म् । पु॒ने । त॒त् । श॒के॒यम् ।
इति॑ । आ॒ह । आ॒शि॒ष॒मि॒त्या—शि॒षम् । ए॒व । ए॒ताम् । ए॒ति ।
शा॒स्ते (९) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

या॒व॒न्तो॒ वै दे॒वा य॒ज्ञा॒यापु॒न॒त त ए॒वाभ॑व॒न्त्य
ए॒वं वि॒द्वान्य॒ज्ञाय॑ पु॒नी॒ति भ॑व॒त्ये॒व ब॒हिः प॑वा॒यि—
त्वाऽन्तः॑ प्र पा॑द॒य॒ति म॒नुष्य॑लोक ए॒वैनं॑ प॒वा॒यि॒त्वा पू॒तं
दे॒वलोकं॑ प्र ण॑य॒त्यदी॑क्षित ए॒क॒याऽऽहु॑त्य॒त्याहुः
स्रु॒वेण॑ च॒त॒स्रो जु॒होति॑ दी॒क्षित॒त्वाय॑ स्रु॒चा पञ्च॒मीं
पञ्चा॒क्षरा॑ प॒ङ्क्तिः॑ पा॒ङ्क्तो य॒ज्ञो य॒ज्ञमे॒वाव॑ रु॒न्ध
आकू॑त्यै प्र॒युजे॑ऽग्नये (१) स्वा॒हेत्या॒हाऽऽकू॑त्या हि
पु॒रुषो॑ य॒ज्ञम॒भि प्र॑यु॒ङ्क्ते य॒जेये॒ति मे॒धायै॑ म॒न—
सेऽग्नये॑ स्वा॒हेत्या॒ह मे॒धया॑ हि म॒नसा॑ पु॒रुषो॑
य॒ज्ञम॒भिग॑च्छति स॒रस्व॑त्यै पू॒ष्णेऽग्नये॑ स्वा॒हे—
त्या॒ह वा॒ग्वै स॒रस्व॑ती पृथि॒वी पू॒षा वा॒चैव
पृथि॒व्या य॒ज्ञं प्र॑ यु॒ङ्क्ते॒ आपो॑ दे॒वीर्बृ॒हती॒र्विश्व॑शंभु॒व

इत्याह या वै वर्ष्यास्ताः (२) आपो देवीर्बृहती-
विश्वशंभुवो यदेतयजुर्न ब्रूयाद्विष्या आपोऽशान्ता
इमं लोकमा गच्छेयुरापो देवीर्बृहतीविश्वशंभुव इत्या-
हास्मा एवैनां लोकार्यं शमयति तस्माच्छान्ता इमं
लोकमा गच्छन्ति यावांपृथिवी इत्याह यावांपृथि-
व्योर्हि यज्ञ उर्वन्तरिक्षमित्याहान्तरिक्षे हि यज्ञो
बृहस्पतिर्नो हविषा वृधातु (३) इत्याह ब्रह्म वै
देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै यज्ञमव रुन्धे यद्ब्रूया-
द्विधेरिति यज्ञस्थाणुमृच्छेद्वृधात्वित्याह यज्ञस्थाणुमेव
परि वृणक्ति प्रजापतिर्यज्ञमसृजत सोऽस्मात्सृष्टः परा-
ङ्मैत्स प्र यजुरवलीनात्प्र साम तमृगुदयच्छयद्गुदय-
च्छत्तैदाद्ग्रहणस्यैद्ग्रहणत्वमृचा (४) जुहोति यज्ञ-
स्योयंत्या अनुष्टुप्छन्दसामुदयच्छदित्याहुस्तस्मादनु-
ष्टुभा जुहोति यज्ञस्योयंत्यै द्वादश वात्सबन्धान्युद-
यच्छन्नित्याहुस्तस्माद्द्वादशभिर्वात्सबन्धविदो दीक्ष-
यन्ति सा वा एषर्गनुष्टुग्वागनुष्टुग्यदेतयर्चा दीक्षयन्ति
वाचैवैनं सर्वया दीक्षयति विश्वे देवस्य नेतुरित्याह
सावित्र्येतेन मर्तो वृणीत सख्यम् (५) इत्याह
पितृदेवत्यैतेन विश्वे राय इषुध्यसीत्याह वैश्वदेव्येतेन
युञ्जं वृणीत पुष्यस इत्याह पौष्ण्येतेन सा वा एष-

(दीक्षाहोत्रमिधानम्)

वर्सर्वदेवत्यां यदेतयर्चा दीक्षयन्ति सर्वाभिरैवैनं देव-
ताभिर्दीक्षयति सप्ताक्षरं प्रथमं पदमष्टाक्षराणि त्रीणि
यानि त्रीणि तान्यष्टावुपयन्ति यानि चत्वारि
तान्यष्टौ यदष्टाक्षरा तेन (६) गायत्री यदेकाद-
शाक्षरा तेन त्रिष्टुग्यद्वादशाक्षरा तेन जगती सा
वा एषवर्सर्वाणि छन्दांसि यदेतयर्चा दीक्षयन्ति
सर्वेभिरैवैनं छन्दोभिर्दीक्षयति सप्ताक्षरं प्रथमं पदं स-
प्तपदा शक्करी पशवः शक्करी पशून्नेवाव रुन्ध एक-
स्मादक्षरादनामं प्रथमं पदं तस्माद्यद्वाचोऽनामं तन्म-
नुष्या उपं जीवन्ति पूर्णया जुहोति पूर्ण इव हि
प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यूनाद्धि
प्रजापतिः प्रजा असृजत प्रजानां सृष्ट्यै (७) ॥

(अग्नये ता वृषात्पृचा सख्यं तेन

जुहोति पञ्चदश च ॥ २ ॥)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके प्रथम-

प्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

यावन्तः । वै । देवाः । यज्ञाय । अपुनत । ते । एव । अभ-
वन् । यः । एवम् । विद्वान् । यज्ञाय । पुनीते । भवति । एव ।

ब॒हिः । प॒व॒यि॒त्वा । अ॒न्तः । प्रे॒ति॑ । पा॒द॒य॒ति । म॒नु॒ष्य-
 लो॒क इति॑ म॒नु॒ष्य-लो॒के । ए॒व । ए॒न॒म् । प॒व॒यि॒त्वा । पु॒त॒म् ।
 दे॒व॒लो॒कमि॒ति॑ दे॒व-लो॒क॒म् । प्रे॒ति॑ । न॒य॒ति । अ॒दी॒क्षि॒तः ।
 ए॒क॒या । आ॒हु॒त्येत्या-हु॒त्या । इति॑ । आ॒हुः । सु॒वे॒र्णं ।
 च॒त॒स्रः । जु॒हो॒ति । दी॒क्षि॒त॒त्वाये॒ति॑ दी॒क्षि॒त-त्वा॒य ।
 सु॒त्रा । प॒ञ्च॒मी॒म् । प॒ञ्चा॒क्षरे॒ति॑ प॒ञ्च-अ॒क्षरा । प॒ङ्क्तिः ।
 पा॒ङ्क्तः । य॒ज्ञः । य॒ज्ञ॒म् । ए॒व । अ॒वे॒ति॑ । रु॒न्धे ।
 आ॒कू॒त्या इत्या-कू॒त्यै । प्र॒यु॒ज इति॑ प्र-यु॒जे । अ॒ग्नये॑
 (१) । स्वा॒हा । इति॑ । आ॒ह । आ॒कू॒त्येत्या-कू॒त्या ।
 हि । पु॒रु॒षः । य॒ज्ञ॒म् । अ॒भी॒ति॑ । प्र॒यु॒ङ्क्त इति॑ प्र-
 यु॒ङ्क्ते । य॒जे॒य । इति॑ । मे॒धायै॑ । म॒न॒से । अ॒ग्नये॑ ।
 स्वा॒हा । इति॑ । आ॒ह । मे॒धया॑ । हि । म॒न॒सा ।
 पु॒रु॒षः । य॒ज्ञ॒म् । अ॒भि॒ग॒च्छ॒तीत्या॒भि-ग॒च्छ॒ति । सर॑-
 स्व॒त्यै । पू॒ष्णे । अ॒ग्नये॑ । स्वा॒हा । इति॑ । आ॒ह । वाक् ।
 वै । सर॑स्व॒ती । पृ॒थि॒वी । पू॒षा । वा॒चा । ए॒व । पृ॒थि॒व्या ।
 य॒ज्ञ॒म् । प्रे॒ति॑ । यु॒ङ्क्ते । आ॒पः । दे॒वीः । बृ॒ह॒तीः । वि॒श्वशं॒भुव॑
 इति॑ वि॒श्व-शं॒भुवः । इति॑ । आ॒ह । याः । वै । व॒र्ष्याः । ताः
 (२) । आ॒पः । दे॒वीः । बृ॒ह॒तीः । वि॒श्वशं॒भुव॑ इति॑ वि॒श्व-
 शं॒भुवः । यत् । ए॒तत् । य॒जुः । न । ब्रू॒यात् । दि॒व्याः । आ॒पः ।
 अ॒शा॒न्ताः । इ॒म॒म् । लो॒क॒म् । ए॒ति॑ । ग॒च्छे॒युः । आ॒पः ।

(दीक्षाहुत्यभिधानम्)

दे॒वीः । बृ॒हतीः । वि॒श्वशं॒भुव॒ इति॑ वि॒श्व-शं॒भुवः । इति॑ ।
 आ॒ह । अ॒स्मै । ए॒व । ए॒नाः । लो॒काय॑ । श॒मय॑ति ।
 तस्मा॑त् । शा॒न्ताः । इ॒मम् । लो॒कम् । ए॒ति । ग॒च्छ॒न्ति ।
 या॒वांपृ॒थि॒वी इति॑ या॒वा-पृ॒थि॒वी । इति॑ । आ॒ह । या॒वा-
 पृ॒थि॒व्यो॒रिति॑ या॒वा-पृ॒थि॒व्योः । हि । य॒ज्ञः । उ॒रु ।
 अ॒न्तरि॑क्षम् । इति॑ । आ॒ह । अ॒न्तरि॑क्षे । हि । य॒ज्ञः ।
 बृ॒हस्प॑तिः । नः । ह॒विषा॑ । वृ॒धातु॑ (३) । इति॑ । आ॒ह ।
 ब्र॒ह्म । वै । दे॒वाना॑म् । बृ॒हस्प॑तिः । ब्र॒ह्मणा॑ । ए॒व । अ॒स्मै ।
 य॒ज्ञम् । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे । यत् । ब्रू॒यात् । वि॒धेः । इति॑ ।
 य॒ज्ञ॒स्था॒णुमि॑ति॒ य॒ज्ञ-स्था॒णुम् । ऋ॒च्छेत् । वृ॒धातु॑ । इति॑ ।
 आ॒ह । य॒ज्ञ॒स्था॒णुमि॑ति॒ य॒ज्ञ-स्था॒णुम् । ए॒व । प॒रीति॑ ।
 वृ॒णक्ति॑ । प्र॒जाप॑तिरिति॒ प्र॒जा-प॑तिः । य॒ज्ञम् । अ॒सृज॑त् ।
 सः । अ॒स्मात् । सृष्टः॑ । प॒रांङ् । ऐ॒त् । सः । प्रे॑ति ।
 य॒जुः । अ॒व्ली॑नात् । प्रे॑ति । सा॒र्म । तम् । ऋक् । उ॒दिति॑ ।
 अ॒यच्छ॑त् । यत् । ऋक् । उ॒दय॑च्छदित्यु॒त्-अ॒यच्छ॑त् ।
 तत् । औ॒द्ग्र॒हण॑स्येत्यौ॒त्-ग्र॒हण॑स्य । औ॒द्ग्र॒हण॑त्वमित्यौ॒द्ग्र॒हण॑-
 त्वम् । ऋ॒चा (४) । जु॒होति॑ । य॒ज्ञस्य॑ । उ॒य॑त्या
 इत्यु॒त्-य॒त्थै । अ॒नुष्टु॑बित्यनु॒-स्तुप् । छ॒न्द॒साम् । उ॒दिति॑ ।
 अ॒यच्छ॑त् । इति॑ । आ॒हुः । तस्मा॑त् । अ॒नुष्टु॑भेत्यनु॒-स्तुभा॑ ।
 जु॒होति॑ । य॒ज्ञस्य॑ । उ॒य॑त्या इत्यु॒त्-य॒त्थै । द्वा॒द॒श । वा॒त्स-

बन्धानीति वात्स-बन्धानि । उदिति । अयच्छन् । इति ।
 आहुः । तस्मात् । द्वादशभिरिति द्वादश-भिः । वात्सबन्ध-
 विदं इति वात्सबन्ध-विदः । दीक्षयन्ति । सा । वै । एषा ।
 ऋक् । अनुष्टुगित्यनु-स्तुक् । वाक् । अनुष्टुगित्यनु-स्तुक् ।
 यत् । एतया । ऋचा । दीक्षयति । वाचा । एव । एनम् ।
 सर्वया । दीक्षयति । विश्वे । देवस्य । नेतुः । इति । आह ।
 सावित्री । एतेन । मर्तः । वृणीत । सख्यम् (५) । इति ।
 आह । पितृदेवत्येति पितृ-देवत्या । एतेन । विश्वे । रायः ।
 इषुध्यसि । इति । आह । वैश्वदेवीति वैश्व-देवी । एतेन ।
 युन्नम् । वृणीत । पुष्यसे । इति । आह । पौष्णी । एतेन । सा ।
 वै । एषा । ऋक् । सर्वदेवत्येति सर्व-देवत्या । यत् ।
 एतया । ऋचा । दीक्षयति । सर्वाभिः । एव । एनम् ।
 देवताभिः । दीक्षयति । सप्ताक्षरमिति सप्त-अक्षरम् । प्रथ-
 मम् । पदम् । अष्टाक्षराणीत्यष्टा-अक्षराणि । त्रीणि । यानि ।
 त्रीणि । तानि । अष्टौ । उपेति । यन्ति । यानि । चत्वारि ।
 तानि । अष्टौ । यत् । अष्टाक्षरेत्यष्टा-अक्षरा । तेन (६) ।
 गायत्री । यत् । एकादशाक्षरेत्येकादश-अक्षरा । तेन ।
 त्रिष्टुक् । यत् । द्वादशाक्षरेति द्वादश-अक्षरा । तेन ।
 जग्मती । सा । वै । एषा । ऋक् । सर्वाणि । छन्दांसि ।
 यत् । एतया । ऋचा । दीक्षयति । सर्वेभिः । एव । एनम् ।

(कृष्णाजिमादिभिर्दीक्षाकरणाभिधानम् ।)

छन्दोभि॒रिति॒ छन्दः—भिः । दी॒क्षय॒ति । स॒प्ताक्ष॑रमिति॒ सप्त—
अक्ष॑रम् । प्रथ॒मम् । पदम् । सप्त॑पदेति॒ सप्त—पदा । श॒क्करी॑ ।
प॒शवः । श॒क्करी॑ । प॒शून् । ए॒व । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे । ए॒कस्मात् ।
अ॒क्षरा॑त् । अ॒नाप्तम् । प्रथ॒मम् । पदम् । तस्मा॑त् । यत् ।
वा॒चः । अ॒नाप्तम् । तत् । म॒नुष्याः । उ॒पेति॑ । जी॒वन्ति॑ ।
पू॒र्णया॑ । जु॒होति॑ । पू॒र्णः । इ॒व । हि । प्र॒जाप॑तिरिति॒
प्र॒जा—प॒तिः । प्र॒जाप॑तेरिति॒ प्र॒जा—प॒तेः । आ॒प्स्यै । न्यून॑—
येति॒ नि—उ॒नया॑ । जु॒होति॑ । न्यून॑ादिति॒ नि—उ॒नात् । हि ।
प्र॒जाप॑तिरिति॒ प्र॒जा—प॒तिः । प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । अ॒सृज॑त् ।
प्र॒जाना॑मिति॒ प्र—जा॑नाम् । सृष्ट्यै (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

ऋ॒क्सामे॑ वै दे॒वेभ्यो॑ य॒ज्ञाया॑ऽतिष्ठ॒माने॑ कृष्णो॒ रूपं॑
कृ॒त्वाऽप॑क्र॒म्यातिष्ठ॑तां तेऽम॒न्यन्त॑ यं वा इ॒मे उ॑पाव॒-
त्स्य॑तः स इ॒दं भ॑विष्यतीति॒ ते उ॑पा॒मन्त्र॑यन्त॒ ते
अ॒होरा॑त्रयोर्मि॒हिमानं॑म॒पनि॑धाय॒ देवानु॑पाव॒र्तेता॑मेष॒ वा
ऋ॒चो व॑र्णो॒ यच्छु॑क्रं कृष्णाजि॒नस्यै॑ष सा॒मो यत्कृष्ण॑-
मृ॒क्साम॑योः शिल्पे॒ स्थ इ॒त्याह॑क्सामे॒ एवा॑व॒ रुन्ध॑

एषः (१) वा अहो वर्णो यच्छुक्रं कृष्णाजिनस्यैष
 रात्रिया यत्कृष्णं यदेवैनयोस्तत्र न्यक्तं तदेवाव
 रुन्धे कृष्णाजिनेन दीक्षयति ब्रह्मणो वा एतद्रूपं
 यत्कृष्णाजिनं ब्रह्मणैवैनं दीक्षयतीमां धियः शिक्ष-
 माणस्य देवेत्याह यथायजुरेवैतद्गर्भो वा एष यदीक्षित
 उल्बं वासः प्रोर्णुते तस्मात् (२) गर्भाः प्रावृता
 जायन्ते न पुरा सोमस्य क्रयादपोर्णीत यत्पुरा
 सोमस्य क्रयादपोर्णीत गर्भाः प्रजानां पराप्रातुकाः
 स्युः क्रीते सोमेऽपोर्णुते जायन्त एव तदथो यथा
 वसीयांसं प्रत्यपोर्णुते तादृगेव तदङ्गिरसः सुवर्गं
 लोकं यन्त ऊर्जं व्यभजन्त ततो यदत्यशिष्यत ते
 शरा अभवन्नूर्गै शरा यच्छरमयी (३) मेखला
 भवत्यूर्जमेवाव रुन्धे मध्यतः सं नहति मध्यत
 एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मध्यत ऊर्जा भुञ्जत
 ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यै मेध्यमवाचीनमेध्यं यन्म-
 ध्यतः संनहति मेध्यं चैवास्यामेध्यं च व्यावर्तय-
 तीन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्स त्रेधा व्यभवत्स्म्यस्तु-
 तीयः रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम् (४) येऽन्तःशरा
 अशीर्यन्त ते शरा अभवन्तच्छराणां शरत्वं वज्रो
 वै शराः क्षुत्वलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यो यच्छरमयी

(कृष्णाजिमादिभिर्दोक्षाकरणाभिधानम् ।)

मेखला भवति वज्रेणैव साक्षात्क्षुधं भ्रातृव्यं मध्य-
तोऽपं हते त्रिवृद्धवति त्रिवृद्धे प्राणस्त्रिवृतमेव प्राणं
मध्यतो यजमाने दधाति पृथ्वी भवति रज्जुनां
व्यावृत्त्यै मेखलया यजमानं दीक्षयति योक्त्रेण पत्नीं
मिथुनत्वाय (५) यज्ञो दक्षिणामभ्यध्यायत्ताः
समभवत्तदिन्द्रोऽचायत्तोऽमन्यत यो वा इतो जनि-
ष्यते स इदं भविष्यतीति तां प्राविशत्तस्या इन्द्रं
एवाजायत सोऽमन्यत यो वै मदितोऽपरो जनिष्यते
स इदं भविष्यतीति तस्यां अनुमृश्य योनिमाऽच्छि-
नत्ता सूतवशाऽभवत्तत्सूतवशायै जन्म (६) ताः
हस्ते न्यवेष्टयत तां मृगेषु न्यदधात्ता कृष्णविषा-
णाऽभवदिन्द्रस्य योनिरसि मा मा हिःसीरिति कृष्ण-
विषाणां प्र यच्छति सयोनिमेव यज्ञं करोति सयोनिं
दक्षिणाः सयोनिमिन्द्रः सयोनित्वाय कृष्यै त्वां
सुसस्याया इत्याह तस्मादकृष्टपच्या ओषधयः
पच्यन्ते सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इत्याह तस्मादो-
षधयः फलं गृह्णन्ति यद्धस्तेन (७) कण्डूयेत पाम-
नं भावुकाः प्रजाः स्युर्यत्स्मर्येत नमं भावुकाः कृष्ण-
विषाणयां कण्डूयेतऽपि गृह्य स्मरते प्रजानां गोपी-
थाय न पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्णविषाणामेव

चुतेयत्पु॒रा दक्षि॑णाभ्यो नेतोः॑ कृष्णविषा॒णामवचु॑ते-
योनिः॑ प्र॒जानां॑ प॒रापा॑तु॒का स्यान्नी॒तासु॑ दक्षि॑णासु
चात्वा॑ले कृष्णविषा॒णां प्रा॒स्यति॑ योनिर्वै॑ यज्ञस्य
चात्वा॑लं योनिः॑ कृष्णविषा॒णा योनि॑वैव योनिं
दधाति॑ यज्ञस्य॑ स॒योनि॒त्वाय॑ (८) ॥

(रुच एष तस्माच्छरमयी यूपस्तृतीयं मिथुनस्वाय

जन्म हस्तेनाष्टाचत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके प्रथम-
प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

ऋक्सा॒मे इत्यृक्—सा॒मे । वै । दे॒वेभ्यः॑ । य॒ज्ञाय॑ । अतिष्ठ-
माने॑ इति । कृष्णः । रूपम् । कृत्वा । अप॒क्रम्ये॒त्यप-
क्रम्य॑ । अतिष्ठताम् । ते । अम॒न्यन्त॑ । यम् । वै । इमे-
इति । उपाव॒र्त्यत॑ इत्युप—आव॒र्त्यतः॑ । सः । इदम् ।
भविष्यति॑ । इति । ते इति । उपेति॑ । अम॒न्त्रयन्त॑ ।
ते इति । अ॒होरा॒त्रयो॒रित्यंहः—रा॒त्रयोः॑ । म॒हिमान॑म् ।
अ॒पनि॒धाये॒त्यप—नि॒धाय॑ । दे॒वान् । उपाव॑र्तेतामित्युप-
आव॑र्तेताम् । एषः । वै । ऋचः । वर्णः । यत् । शुक्लम् ।
कृष्णा॒जिन॑स्येति कृष्ण—अ॒जिन॑स्य । एषः । साम्नः । यत् ।
कृष्णम् । ऋक्सा॒मयो॒रित्यृक्—सा॒मयोः॑ । शिल्पे॑ इति ।

(कृष्णाजिनादिभिर्दोषाकरणाभिधानम्)

स्थः । इति । आह । ऋक्सामे इत्यृक्—सामे । एव ।
 अवेति । रुन्धे । एषः (१) । वै । अह्नः । वर्णः ।
 यत् । शुक्लम् । कृष्णाजिनस्येति कृष्ण—अजिनस्य । एषः ।
 रात्रियाः । यत् । कृष्णम् । यत् । एव । एनयोः ।
 तत्र । न्यक्तमिति नि—अक्तम् । तत् । एव । अवेति । रुन्धे ।
 कृष्णाजिनेनेति कृष्ण—अजिनेन । दीक्षयति । ब्रह्मणः । वै ।
 एतत् । रूपम् । यत् । कृष्णाजिनमिति कृष्ण—अजिनम् ।
 ब्रह्मणा । एव । एनम् । दीक्षयति । इमाम् । धियम् । शिक्ष-
 माणस्य । देव । इति । आह । यथायजुरिति यथा—यजुः ।
 एव । एतत् । गर्भीः । वै । एषः । यत् । दीक्षितः । उल्बम् ।
 वासः । प्रेति । उर्णुते । तस्मात् (२) । गर्भीः । प्रावृताः ।
 जायन्ते । न । पुरो । सोमस्य । क्रयात् । अपेति । उर्ण्वीत ।
 यत् । पुरो । सोमस्य । क्रयात् । अपोर्ण्वीतित्यप—उ-
 र्ण्वीत । गर्भीः । प्रजानामिति प्र—जानाम् । परापातुका
 इति परा—पातुकाः । स्युः । क्रीते । सोमे । अपेति । उर्णुते ।
 जायते । एव । तत् । अथो इति । यथा । वसीयास्तम् ।
 प्रत्यपोर्णुत इति प्रति—अपोर्णुते । तादृक् । एव । तत् ।
 अङ्गिरसः । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । यन्तः ।
 उर्जम् । वीति । अभजन्त । ततः । यत् । अत्यशिष्यंतेत्य-
 ति—अशिष्यत । ते । शराः । अभवन् । उर्क् । वै । शराः ।

यत् । शरमयीति शर—मयी (३) । मेखला । भवति ।
 उर्जम् । एव । अवेति । रुन्धे । मध्यतः । समिति । नहति ।
 मध्यतः । एव । अस्मै । उर्जम् । दधाति । तस्मात् । मध्यतः ।
 उर्जा । भुञ्जते । उर्ध्वम् । वै । पुरुषस्य । नाभ्यै । मेध्यम् ।
 अवाचीनम् । अमेध्यम् । यत् । मध्यतः । संनहतीति सं—न-
 हति । मेध्यम् । च । एव । अस्य । अमेध्यम् । च । व्याव-
 र्तयतीति वि—आवर्तयति । इन्द्रः । वृत्राय । वज्रम् । प्रेति ।
 अहरत् । सः । त्रेधा । वीति । अभवत् । स्फ्यः । तृतीयम् ।
 रथः । तृतीयम् । यूपः । तृतीयम् (४) । ये । अन्तः-
 शरा इत्यन्तः—शराः । अशीर्यन्त । ते । शराः । अभवन् ।
 तत् । शराणाम् । शरत्वमिति शर—त्वम् । वज्रः । वै । शराः ।
 क्षुत् । खलु । वै । मनुष्यस्य । भ्रातृव्यः । यत् । शरम-
 यीति शर—मयी । मेखला । भवति । वज्रेण । एव । साक्षा-
 विति स—अक्षत् । क्षुधम् । भ्रातृव्यम् । मध्यतः । अपेति ।
 हते । त्रिवृदिति त्रि—वृत् । भवति । त्रिवृदिति त्रि—वृत् ।
 वै । श्रुण कृति प्र—भनः । त्रिवृत्तमिति त्रि—वृत्तम् । एव ।
 प्र—जिति प्र—जम् । रध्यतः । यजमाने । दधाति । पृथ्वी ।
 भवति । रज्जुनाम् । व्यावृत्त्या इति वि—आवृत्त्यै । मेख-
 ला । यजमानम् । दीक्षयति । योक्त्रेण । पत्नीम् ।
 मिथुनत्वायेति मिथुन—त्वायै (५) । यज्ञः । दक्षिणाम् ।

(कृष्णाजिनादिभिर्दीक्षाकरणाभिधानम्)

अ॒भ्री॒ति । अ॒ध्या॒यत् । ता॒म् । स॒मि॒ति । अ॒भ॒वत् । तत् ।
 इन्द्रः । अ॒चा॒यत् । सः । अ॒म॒न्य॒त । यः । वै । इ॒तः ।
 ज॒नि॒ष्य॒ते । सः । इ॒द॒म् । भ॒वि॒ष्य॒ति । इ॒ति । ता॒म् । प्रे॒ति ।
 अ॒वि॒शत् । तस्यः । इन्द्रः । ए॒व । अ॒जा॒य॒त । सः । अ॒म॒-
 न्य॒त । यः । वै । म॒त् । इ॒तः । अ॒प॒रः । ज॒नि॒ष्य॒ते । सः । इ॒द॒म् ।
 भ॒वि॒ष्य॒ति । इ॒ति । त॒स्याः । अ॒नु॒मृ॒शे॒त्य॒नु॒-मृ॒श॒य॒ । यो॒नि॒म् । ए॒ति ।
 अ॒च्छि॒नत् । सा । सू॒त॒व॒शे॒ति सू॒त-व॒शा । अ॒भ॒वत् । तत् ।
 सू॒त॒व॒शा॒या इ॒ति सू॒त-व॒शा॒यै । ज॒न्म { ६ } ता॒म् ।
 ह॒स्ते । नी॒ति । अ॒वे॒ष्ट॒य॒त । ता॒म् । मृ॒गे॒षु । नी॒ति ।
 अ॒द॒धात् । सा । कृ॒ष्ण॒वि॒षा॒णे॒ति कृ॒ष्ण-वि॒षा॒णा ।
 अ॒भ॒वत् । इन्द्रः । यो॒निः । अ॒सि । मा । मा ।
 हि॒स्तीः । इ॒ति । कृ॒ष्ण॒वि॒षा॒णा॒मि॒ति कृ॒ष्ण-वि॒षा॒णाम् ।
 प्रे॒ति । य॒च्छ॒ति । स॒यो॒नि॒मि॒ति स-यो॒निम् । ए॒व ।
 य॒ज्ञम् । क॒रो॒ति । स॒यो॒नि॒मि॒ति स-यो॒निम् । द॒क्षि॒णाम् ।
 स॒यो॒नि॒मि॒ति स-यो॒निम् । इन्द्रः । स॒यो॒नि॒त्वा॒ये॒ति स॒यो॒नि॒-
 त्वा॒य॒ । कृ॒ष्यै । त्वा । सु॒त॒स्या॒या इ॒ति सु॒त॒स्या॒यै ।
 इ॒ति । आ॒ह । त॒स्मात् । अ॒कृ॒ष्ट॒प॒च्या इत्य॒कृ॒ष्ट-प॒च्याः ।
 ओ॒ष॒धयः । ए॒च्य॒न्ते । सु॒पि॒प्प॒ला॒भ्य इ॒ति सु॒-
 पि॒प्प॒ला॒भ्यः । त्वा । ओ॒ष॒धी॒भ्य इत्यो॒ष॒धि॒-भ्यः । इ॒ति ।
 आ॒ह । त॒स्मात् । ओ॒ष॒धयः । फ॒लम् । गृ॒ह्ण॒न्ति । यत् ।

हस्तेन (७) । कण्डूयेत् । पामनंभावुका इति
 पामनं-भावुकाः । प्रजा इति प्र-जाः । स्युः । यत् ।
 स्मयेत् । नम्रंभावुका इति नम्रं-भावुकाः । कृष्णविषा-
 णयेति कृष्ण-विषाणया । कण्डूयते । अपिगृहेत्यपि-
 गृहं । स्मयते । प्रजानामिति प्र-जानाम् । गोपीथार्य ।
 न । पुरा । दक्षिणाभ्यः । नेतोः । कृष्णविषाणामिति
 कृष्ण-विषाणाम् । अवेति । चृतेत् । यत् । पुरा । दक्षिणाभ्यः ।
 नेतोः । कृष्णविषाणामिति कृष्ण-विषाणाम् । अवचृतेदित्यव-
 चृतेत् । योनिः । प्रजानामिति प्र-जानाम् । परापातुकेति
 परा-पातुका । स्यात् । नीतासु । दक्षिणासु । चात्वाले ।
 कृष्णविषाणामिति कृष्ण-विषाणाम् । प्रेति । अस्यति ।
 योनिः । वै । यज्ञस्य । चात्वालम् । योनिः । कृष्णविषा-
 णेति कृष्ण-विषाणा । योनौ । एव । योनिम् । दधाति ।
 यज्ञस्य । सयोनित्वायेति सयोनि-त्वाय (८) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

• वाग्वे देवेभ्योऽपाक्रामयज्ञायातिष्ठमाना सा वन-
 स्पतीन्प्राविशत्सैषा वाग्वनस्पतिषु वदति या दुन्दुभौ

(दण्डादानादिकरणपूर्वकनियमानुष्ठानविधिः)

या तूर्णवे या वीणायां यदीक्षितदण्डं प्रयच्छति
 वाचमेवाव रुन्ध औदुम्बरो भवत्यूर्वा उदुम्बर
 ऊर्जमेवाव रुन्धे मुखेन संमितो भवति मुखत
 एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मुखत ऊर्जा भुञ्जते
 (१) क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्र यच्छति
 मैत्रावरुणो हि पुरस्तादद्विगभ्यो वाचं विभजति
 तामृत्विजो यजमाने प्रतिं धापयन्ति स्वाहा यज्ञं
 मनसेत्याह मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति स्वाहा
 द्यावापृथिवीभ्यामित्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञः स्वाहो-
 रोरन्तरिक्षादित्याहान्तरिक्षे हि यज्ञः स्वाहा यज्ञं
 वातादा रभ इत्याहायम् (२) वाव यः पवते स
 यज्ञस्तमेव साक्षादा रभते मुष्टी करोति वाचं
 यच्छति यज्ञस्य धृत्या अदीक्षिष्टायां ब्राह्मण इति
 त्रिरुपाश्वाह देवेभ्य एवैनं प्राऽऽह त्रिरुचैरुभयेभ्य
 एवैनं देवमनुष्येभ्यः प्राऽऽह न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं
 वि सृजेद्यत्पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विसृजेद्यज्ञं विच्छि-
 न्यात् (३) उदितेषु नक्षत्रेषु व्रतं कृणुतेति वाचं
 वि सृजति यज्ञव्रतो वै दीक्षितो यज्ञं मेवाभि वाचं वि
 सृजति यदि विसृजेद्वैष्णवीमृचमन् ब्रूयाद्यज्ञो वै
 विष्णुर्यज्ञेनैव यज्ञं सं तनोति देवीं धियं मनामह

इत्याह यज्ञमेव तन्म्रदयति सुपारा नो असद्वश
 इत्याह व्युष्टिमेवाव रुन्धे (४) ब्रह्मवादिनो वदन्ति
 होतव्यं दीक्षितस्य गृहाइह न होतव्यामिति
 हविर्वै दीक्षितो यज्जुहुयायजमानस्यावदाय जुहुया-
 यन्न जुहुयायन्नपरुरन्तरियाये देवा मनोजाता मनो-
 युज इत्याह प्राणा वै देवा मनोजाता मनोयुजस्ते-
 ष्वेव परोक्षं जुहोति तत्तेव हुतं नेवाहुत* स्वपन्नं वै
 दीक्षित* रक्षाभसि जिघा*सन्त्यग्निः (५) खलु वै
 रक्षोहाग्ने त्व* सु जाग्रहि वय* सु मन्दिषीमहीत्या-
 हाग्निमेवाधिपां कृत्वा स्वपिति रक्षंसामर्पहत्या अब्र-
 त्यभिष वा एष करोति यो दीक्षितः स्वपिति त्वमग्ने
 व्रतपा असीत्याहाग्निर्वै देवानां व्रतपतिः स एवैनं
 व्रतमा लम्भयति देव आ मर्त्येष्वेत्याह देवः (६)
 होष सन्मर्त्येषु त्वं यज्ञेष्विड्य इत्याहैत* हि यज्ञे-
 ष्विडितेऽप वै दीक्षितात्सुषुपुष इन्द्रियं देवताः कामन्ति
 विभ्वै देवा आग्नि मामाऽववृन्नित्याहेन्द्रियेणैवैनं
 देवताभिः सं जयति यदेतद्यजुर्न ब्रूयाथावत एव
 पशूनाभि दीक्षेत तावन्तोऽस्य पशवः स्यू रास्वेयं
 (७) सोमाऽऽ भूयो भरेत्याहापरिमितानेव पशू-
 नव रुन्धे चन्द्रमसि मम भोगाय भवेत्याह यथादे-

(दण्डादानादिकरणपूर्वकनियमानुष्ठानविधिः)

वतमेवैनाः प्रति गृह्णाति वायवे त्वा वरुणाय त्वेति
यदेवमेता नानुदिशेदयथादेवतं दक्षिणा गमयेवा
देवताभ्यो वृश्च्येत यदेवमेता अनुदिशति यथादेवत-
मेव दक्षिणा गमयति न देवताभ्य आ (८) वृश्च्यते
देवीरापो अपां नपादित्याह यद्वो वेध्यं यन्निय-
सदेवं तद्वो माऽर्व कामेषामिति भावैतत्ताहाच्छिन्नं
तन्तुं पृथिव्या अनुं गेषमित्याह सेतुमेव कृत्वाऽ-
त्येति (९) ॥

(भुजतेऽयं छिन्त्यावृन्धेऽग्निराह देव इयदेवताभ्य आ प्रयश्चिश्शष ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

वाक् । वै । देवेभ्यः । अपेति । अक्रामत् । यज्ञाय ।
अतिष्ठमाना । सा । वनस्पतीन् । प्रेति । अविशत् । सा ।
एषा । वाक् । वनस्पतिषु । वदति । या । दुन्दुभौ । या ।
तूणवे । या । वीणांयाम् । यत् । दीक्षितदण्डमिति
दीक्षित-दण्डम् । प्रयच्छतीति प्र-यच्छति । वाचम् ।
एव । अवेति । रुन्धे । औदुम्बरः । भवति । ऊर्क् ।
वै । उदुम्बरः । ऊर्जम् । एव । अवेति । रुन्धे । मुत्सेन ।

सं॒मित॒ इति॒ सं—मितः । भ॒वति॒ । मुख॒तः । ए॒व । अ॒स्मै ।
 ऊ॒र्जम् । द॒धाति॒ । तस्मा॑त् । मुख॒तः । उ॒र्जा । भु॒ञ्जते
 (१) । क्री॒ते । सोमे॑ । मै॒त्रावरु॑णायेति॒ मैत्रा—वरु॑णाय ।
 दण्ड॑म् । प्रेति॑ । य॒च्छति॒ । मै॒त्रावरु॑ण इति॒
 मैत्रा—वरु॑णः । हि । पु॒रस्ता॑त् । ऋ॒त्विग्भ्य॑ इत्यृ॒त्विक्—
 भ्यः । वाच॑म् । वि॒भज॑तीति॒ वि—भज॑ति ।
 ताम् । ऋ॒त्विजः॑ । य॒जमाने॑ । प्रतीति॑ ।
 स्थाप॑यन्ति । स्वाहा । य॒ज्ञम् । मन॑सा । इति॑ । आह ।
 मन॑सा । हि । पु॒रुषः॑ । य॒ज्ञम् । अ॒भिग॑च्छतीत्य॒भि—
 ग॑च्छति । स्वाहा । या॒वापृ॑थि॒वीभ्या॑मिति॒ यावा॑—पृथि॒वी—
 भ्या॑म् । इति॑ । आह । या॒वापृ॑थि॒व्योरिति॒ यावा॑—पृथि॒व्योः ।
 हि । य॒ज्ञः । स्वाहा । उ॒रोः । अ॒न्तरि॑क्षात् । इति॑ । आह ।
 अ॒न्तरि॑क्षे । हि । य॒ज्ञः । स्वाहा । य॒ज्ञम् । वाता॑त् । एति॑ ।
 र॒भे । इति॑ । आह । अ॒यम् (२) । वा॒व । यः । प॒वते ।
 सः । य॒ज्ञः । तम् । ए॒व । सा॒क्षादि॑ति॒ स—अ॒क्षात् । एति॑ ।
 र॒भते । मु॒ष्टी इति॑ । क॒रोति॒ । वाच॑म् । य॒च्छति॒ । य॒ज्ञस्य॑ ।
 धृत्यै॑ । अ॒दीक्षि॑ष्ट । अ॒यम् । ब्रा॒ह्मणः॑ । इति॑ । त्रिः । उ॒पा॒श—
 भित्यु॑प—अ॒शु । आह । दे॒वेभ्यः॑ । ए॒व । ए॒नम् । प्रेति॑ ।
 आह । त्रिः । उ॒च्चैः । उ॒भये॑भ्यः । ए॒व । ए॒नम् । दे॒वमनु॑ज्ये—
 भ्य इति॑ दे॒व—मनु॑ज्येभ्यः । प्रेति॑ । आह । न । पु॒रा । नक्ष॑—

(दण्डादानादिकरणपूर्वकान्यमानुष्ठानविधिः)

त्रेभ्यः । वाचम् । वीति । सृजेत् । यत् । पुरा । नक्षत्रेभ्यः ।
 वाचम् । विसृजेदिति वि-सृजेत् । यज्ञम् । वीति ।
 छिन्यात् (३) । उदितेष्वित्युत्-इतेषु । नक्षत्रेषु । व्रतम् ।
 कृणुत । इति । वाचम् । वीति । सृजति । यज्ञव्रत इति
 यज्ञ-व्रतः । वै । दीक्षितः । यज्ञम् । एव । अभीति ।
 वाचम् । वीति । सृजति । यदि । विसृजेदिति वि-सृजेत् ।
 वैष्णवीम् । ऋचम् । अन्विति । ब्रूयात् । यज्ञः । वै । विष्णुः ।
 यज्ञेन । एव । यज्ञम् । समिति । तनोति । दैवीम् । धियम् ।
 मनामहे । इति । आह । यज्ञम् । एव । तत् । म्रदयति ।
 सुपारेति सु-पारा । नः । असत् । वशे । इति । आह ।
 व्युष्टिमिति वि-उष्टिम् । एव । अवेति । रुन्धे (४) ।
 ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । होतव्यम् । दीक्षि-
 तस्य । गृहा ३इ । न । होतव्या ३म् । इति । हविः । वै ।
 दीक्षितः । यत् । जुहुयात् । यजमानस्य । अवदायेत्यव-दा-
 यं । जुहुयात् । यत् । न । जुहुयात् । यज्ञपरुरिति यज्ञ-
 परुः । अन्तः । इयात् । ये । देवाः । मनोजाता इति मनः-
 जाताः । मनोयुज इति मनः-युजः । इति । आह ।
 प्राणा इति प्र-अनाः । वै । देवाः । मनोजाता इति मनः-
 जाताः । मनोयुज इति मनः-युजः । तेषु । एव । परो-
 क्षमिति परः-अक्षम् । जुहोति । तत् । न । इव । हुतम् ।

(दण्डादानादिकरणपूर्वकानियमानुष्ठानविधिः)

न । इ॒व । अ॒हु॒तम् । स्व॒प॒न्तम् । वै । दी॒क्षि॒तम् । र॒क्षा॒ञ्च॒सि ।
 जि॒घा॒ञ्च॒सन्ति॒ । अ॒ग्निः (५) । ख॒लु । वै । र॒क्षो॒हेति॑
 र॒क्षः—हा । अ॒ग्ने । त्वम् । स्वि॒ति । जा॒गृ॒हि । व॒यम् । स्वि॒ति ।
 म॒न्दि॒षी॒महि॒ । इति॑ । आ॒ह । अ॒ग्निम् । ए॒व । अ॒धि॒पा॒मित्य॑—
 धि—पा॒म् । कृ॒त्वा । स्व॒पि॒ति । र॒क्ष॒ताम् । अ॒प॒ह॒त्या इत्य॑प—
 ह॒त्यै । अ॒व॒त्यम् । इ॒व । वै । ए॒षः । क॒रो॒ति । यः । दी॒क्षि॒तः ।
 स्व॒पि॒ति । त्वम् । अ॒ग्ने । व्र॒त॒पा इति॑ व्र॒त—पाः ।
 अ॒सि । इति॑ । आ॒ह । अ॒ग्निः । वै । दे॒वा॒नाम् । व्र॒त॒प॒ति॒रिति॑
 व्र॒त—प॒तिः । तः । ए॒व । ए॒नम् । व्र॒तम् । ए॒ति । ल॒भ॒य॒ति । दे॒वः । ए॒ति । म॒र्त्येषु॑ । ए॒ति । इति॑ ।
 आ॒ह । दे॒वः (६) । हि । ए॒षः । सन् । म॒र्त्येषु॑ । त्वम् ।
 य॒ज्ञेषु॑ । ई॒ड्यः । इति॑ । आ॒ह । ए॒तम् । हि । य॒ज्ञेषु॑ ।
 ई॒डते॑ । अ॒पे॒ति । वै । दी॒क्षि॒तात् । सु॒षु॒पु॒षः । इ॒न्द्रि॒यम् ।
 दे॒त॒ताः । क॒ाम॒न्ति । वि॒श्वे । दे॒वाः । अ॒भी॒ति । या॒म् । ए॒ति ।
 ए॒व॒वृ॒त्रन् । इति॑ । आ॒ह । इ॒न्द्रि॒येण॑ । ए॒व । ए॒नम् ।
 दे॒व॒ता॒भिः । स॒मि॒ति । न॒य॒ति । यत् । ए॒तत् । य॒जुः । न ।
 ब्रू॒यात् । या॒व॒न्तः । ए॒व । प॒श॒न् । अ॒भी॒ति । दी॒क्षे॒त ।
 ता॒व॒न्तः । अ॒स्य । प॒श॒वः । स्युः । रा॒स्व । इ॒य॒न्त (७) ।
 सो॒म । ए॒ति । भू॒यः । भ॒र । इति॑ । आ॒ह । अ॒प॒रि॒मि॒ता॒नित्य॑प॒रि—मि॒तान् । ए॒व ।

(प्रायणीयाविधानम्)

प॒शून् । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे । च॒न्द्रम् । अ॒सि । म॒म ।
 भो॒गाय॑ । भ॒व । इति॑ । आ॒ह । य॒थादे॒वत॑मि॒ति यथा—
 दे॒वत॑म् । ए॒व । ए॒नाः । प्र॒तीति॑ । गृ॒ह्णाति॑ । वा॒यवे॑ । त्वा ।
 व॒रु॒णाय॑ । त्वा । इति॑ । यत् । ए॒वम् । ए॒ताः । न ।
 अ॒नुदि॒शेदि॒त्यनु॑—दि॒शेत् । अ॒य॒थादे॒वत॑मित्य॒य॒था—दे॒वत॑म् ।
 दक्षि॑णाः । ग॒मयेत् । एति॑ । दे॒वता॑भ्यः । वृ॒श्च्येत॑ । यत् ।
 ए॒वम् । ए॒ताः । अ॒नुदि॒शतीत्य॑नु—दि॒शति॑ । य॒थादे॒वत॑मि॒ति
 यथा—दे॒वत॑म् । ए॒व । दक्षि॑णाः । ग॒मय॑ति । न ।
 दे॒वता॑भ्यः । एति॑ (८) । वृ॒श्च्येत॑ । दे॒वीः । आ॒पः ।
 अ॒पाम् । न॒पात् । इति॑ । आ॒ह । यत् । वः । मे॒ध्यम् ।
 य॒ज्ञिर्य॑म् । स॒दे॒वमि॒ति स—दे॒वम् । तत् । वः । मा ।
 अ॒वेति॑ । क॒मिष॑म् । इति॑ । वा॒व । ए॒तत् । आ॒ह ।
 अ॒च्छि॒न्नम् । त॒न्तुम् । पृ॒थिव्याः । अ॒न्विति॑ । गो॒षम् । इति॑ ।
 आ॒ह । से॒तुम् । ए॒व । कृ॒त्वा । अ॒तीति॑ । एति॑ (९) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

दे॒वा वै दे॒व्यज॑नम॒ध्यव॑साय दि॒शो न प्राजा॑न—
 न्ते॑ऽन्यो॒न्यमु॑पा॒धाव॑न्त्वया प्र जा॒नाम॑ त्वयेति॑ तेऽ—

दि॒त्या* सम॑ध्रियन्त॒ त्वया॒ प्र जा॑ना॒मेति॒ साऽब्र॑वी-
 द्वरं॑ वृ॒णै म॒त्प्रा॑यणा॒ एव वो॑ य॒ज्ञा म॒दु॒दय॑ना अस-
 न्नि॒ति तस्मा॑दादित्यः प्रा॒यणी॑यो य॒ज्ञाना॑मादित्य
 उ॒दय॑नीयः पञ्च॑ दे॒वता॑ यजति पञ्च॑ दि॒शो दि॒शां
 प्र॒ज्ञात्यै (१) अथो॑ पञ्चा॑क्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो
 य॒ज्ञो य॒ज्ञमे॒वाव॑ रुन्धे पथ्याः स्व॒स्तिमं॑ यजन्प्राची॒मेव
 तया॑ दि॒शं प्रा॒जान॑न्नग्निना दक्षिणा सोमे॒न प्रती॑-
 चीः स॒वित्रो॑दी॒चीम॑दित्योर्ध्वा पथ्याः स्व॒स्ति य॑ज-
 ति प्रा॒चीमे॒व तया॑ दि॒शं प्र॒जाना॑ति पथ्याः स्व॒स्ति-
 मि॒ष्ट्वाऽग्नी॑षोमौ यजति चक्षु॑षी वा ए॒ते य॒ज्ञस्य॑ यद-
 ग्नी॑षोमौ ताभ्यामे॒वानु॑ पश्यति (२) अग्नी॑षोमा-
 वि॒ष्ट्वा संवि॑तारं यजति स॒वितृ॑प्रसूत ए॒वानु॑ पश्यति
 स॒वितार॑मि॒ष्ट्वाऽदि॑तिं यजती॒यं वा अ॑दि॒तिर॒स्यामे॒व
 प्र॑तिष्ठा॒यानु॑ पश्यत्यदि॒तिमि॒ष्ट्वा मा॑रु॒तीमृ॒चम॑न्वाह
 मरु॒तो वै दे॒वानां॑ वि॒शो दे॒ववि॑शं खलु॒ वै क॑ल्प॒मानं
 मनु॑ष्यवि॒शमनु॑ कल्पते यन्मा॑रु॒तीमृ॒चम॑न्वाह वि॒शां
 कृ॒प्यै ब्र॒ह्मवा॑दिनो॒ वद॑न्ति प्रयाज॒वदन॑नूयाजं प्रा॒यणी॑यं
 का॒र्यम॑नूयाजवत् (३) अ॒प्रया॑जमु॒दय॑नीय॒मिती॑मे
 वै प्र॑याजा अमी अ॒नूया॑जाः सैव सा य॒ज्ञस्य॑
 संत॑तिस्तत्तथा न का॒र्यमा॑त्मा वै प्र॑याजाः प्रजाऽनु-

याजा यत्रयाजानन्तरियादात्मानमन्तरियाद्यदनु-
 याजानन्तरियात्प्रजामन्तरियाद्यतः खलु वै यज्ञस्य
 विर्ततस्य न क्रियते तदनु यज्ञः परा भवति यज्ञं
 पराभवन्तं यजमानोऽनु (४) परा भवति
 प्रयाजवदेवानूयाजवत्प्रायणीयं कार्यं प्रयाजवदनुया-
 जवदुदयनीयं नाऽऽत्मानमन्तरेति न प्रजां न यज्ञः
 पराभवति न यजमानः प्रायणीयस्य निष्कास
 उदयनीयमभि निर्वपति सैव सा यज्ञस्य संततिर्याः
 प्रायणीयस्य याज्या यत्ता उदयनीयस्य याज्याः
 कुर्यात्पराङ्मुं लोकमा रोहेत्प्रमार्युकः स्याद्याः
 प्रायणीयस्य पुरोनुवाक्यास्ता उदयनीयस्य याज्याः
 करोत्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति (५) ॥

(प्रज्ञातै पश्यत्यनूयाजवद्यजमानोऽनु पुरोनुवाक्यास्ता अष्टौ च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके प्रथमं-

प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

देवाः । वै । देवयजनमिति देव-यजनम् । अध्यवसाये-
 त्यधि-अवसायं । दिशः । न । प्रेति । अजानन् । ते ।
 अन्यः । अन्यम् । उपेति । अधावन् । त्वया । प्रेति ।

जानाम् । त्वया । इति । ते । अदित्याम् । समिति ।
 अधियन्त । त्वया । प्रेति । जानाम् । इति । सा ।
 अब्रवीत् । वरम् । वृणै । मत्प्रायणा इति मत्-
 प्रायणाः । एव । वः । यज्ञाः । मदुदयना इति मत्-
 उदयनाः । असन् । इति । तस्मात् । आदित्यः ।
 प्रायणीय इति प्र-अयनीयः । यज्ञानाम् । आदित्यः ।
 उदयनीय इत्युत्-अयनीयः । पञ्च । देवताः । यजति ।
 पञ्च । दिशः । दिशाम् । प्रज्ञात्या इति प्र-ज्ञात्यै (१) ।
 अथो इति । पञ्चाक्षरेति पञ्च-अक्षरा । पङ्क्तिः ।
 पाङ्क्तः । यज्ञः । यज्ञम् । एव । अवेति । रुन्धे ।
 पथ्याम् । स्वस्तिम् । अयजन् । प्राचीम् । एव । तया ।
 दिशम् । प्रेति । अजानन् । अग्निना । दक्षिणा ।
 सोमेन । प्रतीचीम् । सवित्रा । उदीचीम् । अदित्या ।
 उर्ध्वा । पथ्याम् । स्वस्तिम् । यजति । प्राचीम् ।
 एव । तया । दिशम् । प्रेति । जानाति । पथ्याम् ।
 स्वस्तिम् । इष्ट्वा । अग्नीषोमावित्यग्नी-सोमौ । यजति ।
 चक्षुषी इति । वै । एते इति । यज्ञस्य । यत् । अग्नीषोमावि-
 त्यग्नी-सोमौ । ताभ्याम् । एव । अन्विति । पश्यति (२) ।
 अग्नीषोमावित्यग्नी-सोमौ । इष्ट्वा । सवितारम् । यजति ।
 सवितृप्रसूत इति सवितृ-प्रसूतः । एव । अन्विति । पश्यति ।

(प्रायणीयाविधानम्)

स॒वि॒तारं॑म् । इ॒ष्ट्वा । अ॒दि॒तिम् । य॒ज॒ति । इ॒यम् । वै ।
 अ॒दि॒तिः । अ॒स्याम् । ए॒व । प्र॒ति॒ष्ठा॒येति॑ प्र॒ति-स्था॑य ।
 अ॒न्वि॒ति । प॒श्य॒ति । अ॒दि॒तिम् । इ॒ष्ट्वा । मा॒रु॒तीम् । ऋ॒चम् ।
 अ॒न्वि॒ति । आ॒ह । म॒रुतः॑ । वै । दे॒वानां॑म् । वि॒शः । दे॒व-
 वि॒शमि॑ति दे॒व-वि॒शम् । स्त॒लु । वै । क॒ल्प॒मानम् । म॒नुष्य॑-
 वि॒शमि॑ति म॒नुष्य॑-वि॒शम् । अ॒न्वि॒ति । क॒ल्प॒ते । यत् ।
 मा॒रु॒तीम् । ऋ॒चम् । अ॒न्वा॒हेत्य॑नु-आ॒ह । वि॒शाम् । कृ॒प्यै ।
 ब्र॒ह्म॒वा॒दि॒न इति॑ ब्र॒ह्म-वा॒दि॒नः । व॒द॒न्ति । प्र॒या॒ज॒व॒दि॒ति
 प्र॒या॒ज-व॒त् । अ॒न॒नू॒या॒ज॒मि॒त्य॑नु-या॒जम् । प्रा॒य॒णी॒य-
 मि॒ति प्र-अ॒य॒नी॒यम् । का॒र्यम् । अ॒नू॒या॒ज॒व॒दि॒त्य॑नु॒या॒ज-
 व॒त् (३) । अ॒प्र॒या॒ज॒मि॒त्य॑प्र-या॒जम् । उ॒द॒य॒नी॒य॒मि॒त्यु॒त्-
 अ॒य॒नी॒यम् । इति॑ । इ॒मे । वै । प्र॒या॒जा इति॑ प्र-या॒जाः ।
 अ॒मी इति॑ । अ॒नू॒या॒जा इत्य॑नु-या॒जाः । सा । ए॒व । सा ।
 य॒ज्ञ॒स्य॑ । सं॒त॒ति॒रिति॑ सं-त॒तिः । तत् । त॒था । न । का॒र्यम् ।
 आ॒त्मा । वै । प्र॒या॒जा इति॑ प्र-या॒जाः । प्र॒जे॒ति प्र-जा॑ ।
 अ॒नू॒या॒जा इत्य॑नु-या॒जाः । यत् । प्र॒या॒जा॒नि॒ति प्र-या॒जान् ।
 अ॒न्त॒रि॒या॒दि॒त्य॑न्तः-इ॒यात् । आ॒त्मा॒नम् । अ॒न्तः । इ॒यात् ।
 यत् । अ॒नू॒या॒जा॒नि॒त्य॑नु-या॒जान् । अ॒न्त॒रि॒या॒दि॒त्य॑न्तः-
 इ॒यात् । प्र॒जा॒मि॒ति प्र-जा॑म् । अ॒न्तः । इ॒यात् । य॒तः । स्त॒लु ।
 वै । य॒ज्ञ॒स्य॑ । वि॒त॒त॒स्येति॑ वि-त॒त॒स्य॑ । न । क्रि॒येते॑ । तत् ।

अ॒न्वि॒ति । य॒ज्ञः । प॒रेति॑ । भ॒वति॑ । य॒ज्ञम् । प॒राभ॒वन्त॑-
 मि॒ति प॒रा—भ॒वन्त॑म् । य॒ज॒मानः॑ । अ॒नुं (४) । प॒रेति॑ ।
 भ॒वति॑ । प्र॒याज॒वदि॒ति प्र॒याज॑—व॒त् । ए॒व । अ॒नू॒याज॒वदि॒-
 त्य॒नू॒याज॑—व॒त् । प्रा॒य॒णी॒यमि॒ति प्र—अ॒य॒नी॒यम् । का॒र्यम् ।
 प्र॒याज॒वदि॒ति प्र॒याज॑—व॒त् । अ॒नू॒याज॒वदि॒त्य॒नू॒याज॑—व॒त् ।
 उ॒द॒य॒नी॒यमि॒त्यु॒त्—अ॒य॒नी॒यम् । न । आ॒त्मा॒नम् । अ॒न्त॒रेती॑-
 त्य॒न्तः—ए॒ति । न । प्र॒जा॒मि॒ति प्र—जा॑म् । न । य॒ज्ञः ।
 प॒राभ॒वती॑ति॒ प॒रा—भ॒वति॑ । न । य॒ज॒मानः॑ । प्रा॒य॒णी॒य॒-
 स्येति॑ प्र—अ॒य॒नी॒यस्य॑ । नि॒ष्का॒से । उ॒द॒य॒नी॒यमि॒त्यु॒त्—अ॒य॒-
 नी॒यम् । अ॒भि । नि॒रि॒ति । व॒पति॑ । सा । ए॒व । सा ।
 य॒ज्ञस्य॑ । सं॒त॒तिरि॒ति सं—त॒तिः । याः । प्रा॒य॒णी॒यस्येति॑
 प्र—अ॒य॒नी॒यस्य॑ । या॒ज्याः । य॒त् । ताः । उ॒द॒य॒नी॒-
 य॒स्येत्यु॒त्—अ॒य॒नी॒यस्य॑ । या॒ज्याः । कु॒र्यात् । प॒रा॒इ ।
 अ॒मुम् । लो॒कम् । ए॒ति । रो॒हेत् । प्र॒मायु॑क इति
 प्र—मायु॑कः । स्यात् । याः । प्रा॒य॒णी॒यस्येति॑ प्र—
 अ॒य॒नी॒यस्य॑ । पु॒रो॒नु॒वाक्या॑ इति॒ पु॒रः—अ॒नु॒वाक्याः ।
 ताः । उ॒द॒य॒नी॒यस्येत्यु॒त्—अ॒य॒नी॒यस्य॑ । या॒ज्याः ।
 क॒रोति॑ । अ॒स्मिन् । ए॒व । लो॒के । प्र॒तीति॑ । ति॒ष्ठति॑ (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

क॒द्रुश्च॒ वै सु॒पर्णी चा॒ऽऽत्म॒रूप॒योर॒स्पर्धे॒ता* सा
 क॒द्रुः सु॒पर्णीमि॒जय॒त्साऽब्र॑वीत्तृतीयस्यामितो दिवि
 सोम॒स्तमा॒ हर॒ तेना॒ऽऽत्मानं॒ निष्क्री॑णीष्वेतीयं वै
 क॒द्रुसौ सु॒पर्णी छन्दा॑सि सौपर्णेयाः साऽब्र॑वीदस्मै
 वै पि॒तरौ पु॒त्रान्वि॑भूतस्तृतीयस्यामितो दिवि सोम-
 स्तमा॒ हर॒ तेना॒ऽऽत्मानं॒ निष्क्री॑णीष्व (१) इति
 मा क॒द्रुरवो॑चदिति जगत्युदपतच्चतुर्दशाक्षरा सती
 साऽप्रा॑प्य न्यवर्तत तस्यै द्वे अक्षरे॑ अमीयेता* सा
 प॒शुभि॑श्च दी॒क्षया॒ चाऽग॑च्छत्तस्माज्जगती छन्दसां
 प॒शव्य॑तमा तस्मात्पशुमन्तं दीक्षोप॑ नमति त्रिष्टुगुद-
 पतत्रयोदशाक्षरा सती साऽप्रा॑प्य न्यवर्तत तस्यै द्वे
 अक्षरे॑ अमीयेता* सा दक्षिणाभिश्च (२) तपसा
 चाऽग॑च्छत्तस्मात्त्रिष्टुभो॑ लोके माध्यंदिने सर्वने
 दक्षिणा नीयन्त एतत्त्वलु॑ वाव तप॒ इत्या॑हुयः स्वं
 ददातीति॑ गायत्र्युदपतच्चतुरक्षरा सत्यजया॒ ज्योति॑षा
 तम॒स्या अजा॑ऽभ्यरुन्ध तदजाया॑ अजत्व* सा
 सोमं॑ चाऽहर॑च्चत्वारि॑ चाक्षराणि साऽष्टाक्षरा॒ सम॑प्र-
 यत॒ ब्रह्म॑वादिनो॑ वदन्ति (३) कस्मात्सत्याद्वा-

यत्री कर्निष्ठा छन्दसाः सती यज्ञमुखं परीयायेति
 यदेवादः सोममाऽहरत्तस्माद्यज्ञमुखं पर्येतस्मात्तेजस्वि-
 नीतमा पद्भ्यां द्वे सर्वने समगृह्णान्मुखेनैकं यन्मुखेन
 समगृह्णात्तदधयत्तस्माद्धे सर्वने शुक्रवती प्रातःसर्वनं
 च माध्यदिनं च तस्मात्तृतीयसर्वनं ऋजीषमाभि
 पुण्वन्ति धीतमिव हि मन्यन्ते (४) आशिरमव
 नयति सशुक्रत्वायाथो सं भरत्येवैनत्तः सोममाह्नि-
 यमाणं गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात्स तिस्रो
 रात्रीः परिमुषितोऽवसत्तस्मात्तिस्रो रात्रीः क्रीतः
 सोमो वसति ते देवा अब्रुवन्स्त्रीकामा वै गन्धर्वाः
 स्त्रिया निष्क्रीणामेति ते वाचः स्त्रियमेकहायनीं
 कृत्वा तया निरक्रीणन्त्सा रोहिद्वपं कृत्वा गन्धर्वेभ्यः
 (५) अपकम्पातिष्ठत्तद्रोहितो जन्म ते देवा
 अब्रुवन्नपं युष्मदक्रमीन्नास्मानुपावर्तते वि ह्यमहा
 इति ब्रह्मं गन्धर्वा अवदन्नगायन्देवाः सा देवान्गायन्त
 उपावर्तत तस्माद्गायन्तः स्त्रियः कामयन्ते कामुका
 एनः स्त्रियो भवन्ति य एवं वेदाथो य एवं विद्वा-
 नपि जन्येषु भवन्ति तेभ्य एव ददत्युत यद्वहुर्तयाः
 (६) भवन्त्येकहायन्या क्रीणाति वाचैवैनः सर्वया
 क्रीणाति तस्मादेकहायना मनुष्यां वाचं वदन्त्यकू-

(अरुणया सोमकृत्वाभिधानम्)

टयाऽर्क॒णयाऽको॒णयाऽश्लो॒णयाऽसं॒शफ॒या क्री॒णाति
 सर्व॒यैवैनं॑ क्री॒णाति॒ यच्छे॒तयां॑ क्री॒णीया॒दुश्च॒र्मा
 यज॑मानः स्या॒द्यत्कृ॒ष्णयाऽनु॒स्तर॑णी स्या॒त्प्रमा॒युको
 यज॑मानः स्या॒द्यद्वि॒रूप॒या वा॒र्त्रेघ्नी॒ स्यात्स॒ वाऽन्यं
 जि॒नीया॒त्तं वाऽन्यो॑ जि॒नीया॒दरु॒णया॑ पि॒ङ्गाक्ष्या
 क्री॒णात्ये॒तद्वै सोम॑स्य रूपं स्व॒यैवैनं॑ दे॒वत॑या
 क्री॒णाति॒ (७) ॥

(निष्क्रीणांश्च दक्षिणाभिश्च वदन्ति मन्यन्ते गन्धर्वेभ्यो बहुतयाः

पिङ्गाक्ष्या दशं च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

क॒द्रूः । च । वै । सु॒पर्णी॑ति॒ सु—पर्णी । च । आ॒त्मरूप॑—
 यो॒रित्या॒त्म—रूप॑योः । अ॒स्य॒र्धेता॑म् । सा । क॒द्रूः ।
 सु॒पर्णी॑मि॒ति सु—पर्णी॑म् । अ॒जय॑त् । सा । अ॒ब्रवी॑त् ।
 तृ॒ती॒यस्या॑म् । इ॒तः । दि॒वि । सोमः॑ । तम् । ए॒ति ।
 ह॒र । तेन॑ । आ॒त्मान॑म् । नि॒रिति॑ । क्री॒णी॒ष्व । इति॑ ।
 इ॒यम् । वै । क॒द्रूः । अ॒सौ । सु॒पर्णी॑ति॒ सु—पर्णी ।
 छ॒न्दा॑सि । सौ॒पर्णे॑याः । सा । अ॒ब्रवी॑त् । अ॒स्मै । वै ।
 पि॒तरौ । पु॒त्रान् । बि॒भूतः॑ । तृ॒ती॒यस्या॑म् । इ॒तः । दि॒वि ।

सोमः । तम् । एति । हर । तेन । आत्मानम् । निरिति ।
 क्रीणीष्व (१) । इति । मा । कद्रूः । अवाचत् ।
 इति । जगती । उदिति । अपतत् । चतुर्दशाक्षरेति
 चतुर्दश—अक्षरा । सती । सा । अप्राप्येत्यप्र—आप्य ।
 नीति । अवर्तत । तस्यै । द्वे इति । अक्षरे इति ।
 अमीयेताम् । सा । पशुभिरिति पशु—भिः । च ।
 दीक्षया । च । एति । अगच्छत् । तस्मात् । जगती ।
 छन्दसाम् । पशव्यतमेति पशव्य—तमा । तस्मात् ।
 पशुमन्तमिति पशु—मन्तम् । दीक्षा । उपेति । नमति ।
 त्रिष्टुक् । उदिति । अपतत् । त्रयोदशाक्षरेति त्रयोदश—
 अक्षरा । सती । सा । अप्राप्येत्यप्र—आप्य । नीति ।
 अवर्तत । तस्यै । द्वे इति । अक्षरे इति । अमीयेताम् ।
 सा । दक्षिणाभिः । च (२) । तपसा । च । एति ।
 अगच्छत् । तस्मात् । त्रिष्टुभः । लोके । माध्यंदिने ।
 सर्वने । दक्षिणाः । नीयन्ते । एतत् । खलु । वाव । तपः ।
 इति । आहुः । यः । स्वम् । ददाति । इति । गायत्री ।
 उदिति । अपतत् । चतुरक्षरेति चतुः—अक्षरा । सती ।
 अजया । ज्योतिषा । तम् । अस्यै । अजा । अभीति ।
 अरुन्ध । तत् । अजायाः । अजत्वमित्यज—त्वम् । सा ।
 सोमम् । च । एति । अहरत् । चत्वारि । च ।

(अरुणया होमकृयाभिधानम्)

अक्षराणि । सा । अष्टाक्षरेत्यष्टा—अक्षरा । समिति ।
 अपद्यत । ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म—वादिनः । वदन्ति (३) ।
 कस्मात् । सत्यात् । गायत्री । कनिष्ठा । छन्दसाम् ।
 सती । यज्ञमुखमिति यज्ञ—मुखम् । परीति । इयाय । इति ।
 यत् । एव । अदः । सोमम् । एति । अहरत् । तस्मात् ।
 यज्ञमुखमिति यज्ञ—मुखम् । परीति । ऐत् । तस्मात् । तेज-
 स्विनीतमेति तेजस्विनी—तमा । पद्भ्यामिति पत्—
 भ्याम् । द्वे इति । सर्वने इति । समगृह्णादिति सम्—अगृ-
 ह्णात् । मुखेन । एकम् । यत् । मुखेन । समगृह्णादिति
 सम्—अगृह्णात् । तत् । अधयत् । तस्मात् । द्वे इति ।
 सर्वने इति । शुक्रवती इति शुक्र—वती । प्रातःसवनमिति
 प्रातः—सवनम् । च । माध्यंदिनम् । च । तस्मात् । तृती-
 यसवन इति तृतीय—सवने । ऋजीषम् । अभीति ।
 सुन्वन्ति । धीतम् । इव । हि । मन्यन्ते (४) । आशि-
 रम् । अवेति । नयति । सशुक्रत्वायेति सशुक्र—त्वाय ।
 अथो इति । समिति । भरति । एव । एनत् ।
 तम् । सोमम् । आह्वियमाणमित्या—ह्वियमाणम् ।
 गन्धर्वः । विश्वावसुरिति विश्व—वसुः । परीति ।
 अमुष्णात् । सः । तिस्रः । रात्रीः । परिमुषित इति परि—
 मुषितः । अवसत् । तस्मात् । तिस्रः । रात्रीः । क्रीतः ।

सोमः । वसति । ते । देवाः । अब्रुवन् । स्त्रीकामा इति
 स्त्री-कामाः । वै । गन्धर्वाः । स्त्रिया । निरिति । क्रीणाम् ।
 इति । ते । वाचम् । स्त्रियम् । एकहायनीमित्येक-हाय-
 नीम् । कृत्वा । तया । निरिति । अक्रीणन् । सा । रोहित्वा
 रूपम् । कृत्वा । गन्धर्वेभ्यः (५) । अपक्रम्येत्यप-क्रम्य ।
 अतिष्ठत् । तत् । रोहितः । जन्म । ते । देवाः । अब्रुवन् ।
 अपेति । युष्मत् । अक्रीणीत् । न । अस्मान् । उपार्वर्तत
 इत्युप-आवर्तते । वीति । ह्वयामहै । इति । ब्रह्म । गन्धर्वाः ।
 अवदन् । अगायन् । देवाः । सा । देवान् । गायतः ।
 उपार्वर्ततेत्युप-आवर्तत । तस्मात् । गायन्तम् । स्त्रियः ।
 कामयन्ते । कामुकाः । एनम् । स्त्रियः । भवन्ति । यः ।
 एवम् । वेद । अथो इति । यः । एवम् । विद्वान् । अपीति ।
 जन्येषु । भवन्ति । तेभ्यः । एव । ददति । उत । यत् ।
 बहुतया इति बहु-तयाः (६) । भवन्ति । एकहायन्ये-
 त्येक-हायन्या । क्रीणाति । वाचा । एव । एनम् । सर्वया ।
 क्रीणाति । तस्मात् । एकहायना इत्येक-हायनाः । मनुष्याः ।
 वाचम् । वदन्ति । अकूटया । अकर्णया । अकाणया ।
 अभ्रौणया । असप्तशफयेत्यसप्त-शफया । क्रीणाति । सर्वया ।
 एव । एनम् । क्रीणाति । यत् । श्वेतया । क्रीणीयात् ।
 दुश्भर्मेति दुः-चर्मा । यजमानः । स्यात् । यत् । कृष्ण्या ।

(अक्षय्या सोमकथप्रकाराभिधानम्)

अनु॒स्तरणी॒त्यनु॒-स्तरणी । स्यात् । प्र॒मायु॒क इति॑ प्र-
मायु॒कः । यज॑मानः । स्यात् । यत् । द्वि॒रूपयेति॑ द्वि-रू॒पया ।
वा॒र्त्रे॒घ्नीति॑ वा॒र्त्रे-घ्नी । स्यात् । सः । वा । अ॒न्यम् ।
जिनी॒यात् । तम् । वा । अ॒न्यः । जिनी॒यात् । अ॒रुणया॑ ।
पि॒ङ्गाक्षेति॑ पि॒ङ्ग-अ॒क्ष्या । क्रीणाति॑ । एतत् । वै । सोम॑स्य ।
रूप॑म् । स्वया॑ । ए॒व । ए॒नम् । दे॒वत॑या । क्रीणाति॑ (७) ॥
इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके प्रथम-
प्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

तद्धि॒र॒ण्यम॑भवत्तस्मा॒द॒ज्यो हिर॑ण्यं पुनन्ति ब्रह्म॒वा-
दि॒नो वद॑न्ति कस्मा॒त्स॒त्याद॑न॒स्थिके॑न प्रजाः प्रवी-
र्यन्तेऽस्थ॒न्वती॑र्जायन्त इति यद्धि॒र॒ण्यं घृते॑ऽव॒धाय॑
जुहोति तस्मा॒दन॒स्थिके॑न प्रजाः प्र वीर्यन्तेऽस्थ॒न्व-
ती॑र्जायन्त एतद्वा अ॒ग्नेः प्रि॒यं धाम॑ यद्धृतं तेजो हिर॑-
ण्यमि॒यं ते शुक्र॑ तनू॒रिदं॑ वर्च इत्या॒ह स॒तेज॑समे॒वैन॑
सत॑तनुं (१) करोत्यथो सं भ॒रत्ये॒वैनं॑ यदब॒द्धम॑वद-
ध्याद्धर्भाः प्रजानां परापातु॑काः स्युर्ब॒द्धम॑व दधाति
गर्भा॑णां धृत्यै॒ निष्ट॑क्यै॒ बध्ना॑ति प्रजानां प्रज॑ननाय
वाग्वा एषा यत्सोम॑क्रयणी जूरसीत्या॒ह यद्धि॑ मन॑सा

ज॒वते॒ तद्वा॒चा व॒दति॒ धृ॒ता म॒न॒से॒त्याह॒ म॒न॒सा हि
 वाग्धृ॒ता जु॒ष्टा वि॒ष्णव॒ इत्या॒ह (२) य॒ज्ञो वै वि॒ष्णु-
 र्य॒ज्ञायै॒वैनां॒ जु॒ष्टां क॒रोति॒ तस्यां॒स्ते स॒त्यसं॒वसः॒ प्रस॒व
 इत्या॒ह स॒वितृ॒प्रसू॒तामे॒व वा॒चम॒व रु॒न्धे का॒ण्डेका॒ण्डे
 वै क्रि॒यमा॒णे य॒ज्ञः र॒क्षाःसि॒ जिघाः॒सन्त्ये॒ष खलु
 वा अ॒रक्षो॒हतः॒ पन्था॒ योऽग्ने॒श्च सूर्य॑स्य च सूर्य॑स्य
 चक्षु॒राऽरु॒हमे॒धेर॒क्षणः॒ कनी॒नि॒कामि॒त्याह॒ य ए॒वारक्षो॒-
 हतः॒ पन्था॒स्तः स॒मारो॒हति॒ (३) वाग्वा ए॒षा
 यत्सो॒मक्र॒यणी॒ चिद॑सि म॒नाऽसी॒त्याह॒ शास्त्रे॒यैनां॒-
 मेत॒त्तस्मा॑च्छि॒ष्टाः प्र॒जा जा॑यन्ते चिदसी॒त्याह॒ यद्धि
 म॒न॒सा चे॒तय॑ते तद्वा॒चा व॒दति॒ म॒नाऽसी॒त्याह॒ यद्धि
 म॒न॒साऽभि॒गच्छ॑ति तत्क॒रोति॒ धीर॑सी॒त्याह॒ यद्धि
 म॒न॒सा ध्या॑यन्ति तद्वा॒चा (४) व॒दति॒ दक्षि॑णाऽसी॒-
 त्या॒ह दक्षि॑णा ह्ये॒षा य॒ज्ञियाऽसी॒त्याह॒ य॒ज्ञिया॑मे॒वैनां॒
 क॒रोति॒ क्षत्रि॑याऽसी॒त्याह॒ क्षत्रि॑या ह्ये॒षाऽदि॑तिरस्युभ॒-
 यतः॒शीर्ष्णी॒त्याह॒ यदे॒वाऽऽदि॒त्यः प्रा॑यणी॒यो य॒ज्ञाना॑-
 मादि॒त्य उ॒दय॑नीयस्तस्मादे॒वमा॒ह यद॑ब॒द्धा स्या॑दय॒ता
 स्या॑यत्प॒दिब॒द्धाऽनु॑स्तर॒णी स्या॑त्प्रमा॒युको॒ यज॑मानः
 स्यात् (५) यत्कर्ण॑गृही॒ता वा॒र्च॒घ्नी स्या॑त्स वाऽन्यं

(अरुणया सोमकयप्रकाराभिधानम्)

जिनीयात्तं वाऽन्यो जिनीयान्मित्रस्त्वां पदि बंध्ना-
 त्वित्याह मित्रो वै शिवो देवानां तेनैवैनां पदि
 बंध्नाति पूषाऽध्वनः पात्वित्याहेयं वै पूषेमामेवास्या
 अधिपामकः समष्ट्या इन्द्रायाध्यक्षयेत्याहेन्द्रमे-
 वास्या अध्यक्षं करोति (६) अनु त्वा माता मन्य-
 तामनु पितेत्याहानुमतयैवैनया क्रीणाति सा देवि
 देवमच्छेहीत्याह देवी ह्येषा देवः सोम इन्द्राय सोम-
 मित्याहेन्द्राय हि सोम आह्नियते यदेतद्यजुर्न ब्रूया-
 त्पराच्चेव सोमकयणीयाद्रुद्रस्त्वाऽऽ वर्तयत्वित्याह
 रुद्रो वै क्रूरः (७) देवानां तमेवास्यै परस्तादधा-
 त्यावृत्त्यै क्रूरमिव वा एतत्करोति यद्रुद्रस्य कीर्तयति
 मित्रस्य पथेत्याह शान्त्यै वाचा वा एष वि क्रीणीते
 यः सोमकयण्या स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि सह रम्ये-
 त्याह वाचैव विक्रीय पुनरात्मन्वाचं धत्तेऽनुपदासु-
 काऽस्य वाग्भवति य एवं वेद (८)

(सतनुं विष्णव इत्याह समारोहति ध्यायति तद्वाचा

यजमानः स्यात्करोति क्रूरो वेद ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया षष्ठाष्टके
 प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

तत् । हिरण्यम् । अ॒भ॒वत् । तस्मात् । अ॒द्भ्य इत्य॒त्—भ्यः ।
 हिर॑ण्यम् । पु॒न॒न्ति । ब्र॒ह्म॒वा॒दि॒न इति॑ ब्रह्म—वा॒दि॒नः ।
 व॒द॒न्ति । कस्मा॑त् । स॒त्यात् । अ॒न॒स्थि॒के॒न । प्र॒जा इति॑
 प्र—जाः । प्र॒वी॒र्य॒न्त इति॑ प्र—वी॒र्य॒न्ते । अ॒स्थ॒न्व॒ती॒रित्य॑—
 स्थन्—वतीः । जा॒य॒न्ते । इति॑ । यत् । हिर॑ण्यम् । घृ॒ते ।
 अ॒व॒धा॒ये॒त्य॒व—धा॒र्य जु॒होति॑ । तस्मा॑त् । अ॒न॒स्थि॒के॒न ।
 प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । प्रेति॑ । वी॒र्य॒न्ते । अ॒स्थ॒न्व॒ती॒-
 रित्य॑स्थन्—वतीः । जा॒य॒न्ते । ए॒तत् । वै । अ॒ग्नेः ।
 प्रि॒यम् । धा॒र्म । यत् । घृ॒तम् । तेजः॑ । हिर॑ण्यम् । इ॒यम् ।
 ते । शु॒क्र । त॒नूः । इ॒दम् । वर्चः॑ । इति॑ । आ॒ह ।
 स॒तेज॑स॒मिति॑ स—तेज॑सम् । ए॒व । ए॒नम् । स॒त॒नू॒मिति॑
 स—त॒नू॒म् (१) । क॒रो॒ति । अ॒थो इति॑ । स॒मिति॑ । भ॒र॒ति ।
 ए॒व । ए॒नम् । यत् । अ॒ब॒द्धम् । अ॒व॒द॒ध्या॒दित्य॑व—द॒ध्यात् ।
 गर्भीः । प्र॒जा॒ना॒मिति॑ प्र—जा॒ना॒म् । प॒रा॒पा॒तु॒का इति॑ प॒रा—
 पा॒तु॒काः । स्युः । ब॒द्धम् । अ॒वेति॑ । द॒धा॒ति । गर्भी॑णाम् ।
 धृ॒त्यै । नि॒ष्ट॒क॒र्य॑म् । ब॒ध्ना॒ति । प्र॒जा॒ना॒मिति॑ प्र—जा॒ना॒म् ।
 प्र॒ज॒न॒ना॒येति॑ प्र—ज॒न॒ना॒य । वाक् । वै । ए॒षा । यत् ।
 सो॒म॒क्र॒य॒णीति॑ सोम—क्र॒य॒णी । जूः । अ॒सि । इति॑ । आ॒ह ।
 यत् । हि । म॒न॒सा । ज॒वंते॑ । तत् । वा॒चा । व॒द॒ति । धृ॒ता ।

(अहणया सोमक्रयप्रकाराभिधानम्)

मनसा । इति । आह । मनसा । हि । वाक् । धृता ।
जुष्टा । विष्णवे । इति । आह (२) । यज्ञः । वै । विष्णुः ।
यज्ञाय । एव । एनाम् । जुष्टाम् । करोति । तस्याः । ते ।
सत्यसवस इति सत्य-सवसः । प्रसव इति प्र-सवे । इति ।
आह । सवितुप्रसूतामिति सवितु-प्रसूताम् । एव । वाचम् ।
अवेति । रुन्धे । काण्डेकाण्ड इति काण्डे-काण्डे । वै ।
क्रियमाणे । यज्ञम् । रक्षांसि । जिघांसन्ति । एषः ।
खलु । वै । अरक्षोहत इत्यरक्षः-हतः । पन्थाः । यः ।
अग्नेः । च । सूर्यस्य । च । सूर्यस्य । चक्षुः । एति ।
अरुहम् । अग्नेः । अक्ष्णः । कनीनिकाम् । इति । आह ।
यः । एव । अरक्षोहत इत्यरक्षः-हतः । पन्थाः । तम् ।
समारोहतीति सम्-आरोहति (३) । वाक् । वै । एषा । यत् ।
सोमक्रयणीति सोम-क्रयणी । चित् । असि । मना । असि ।
इति । आह । शास्ति । एव । एनाम् । एतत् । तस्मात् ।
शिष्टाः । प्रजा इति प्र-जाः । जायन्ते । चित् । असि ।
इति । आह । यत् । हि । मनसा । चेतयते । तत् । वाचा ।
वदति । मना । असि । इति । आह । यत् । हि । मनसा ।
अभिगच्छतीत्यभि-गच्छति । तत् । करोति । धीः । असि ।
इति । आह । यत् । हि । मनसा । ध्यायति । तत् । वाचा
(४) । वदति । दक्षिणा । असि । इति । आह । दक्षिणा ।

हि । एषा । यज्ञियां । असि । इति । आह । यज्ञियांम् ।
 एव । एनाम् । करोति । क्षत्रियां । असि । इति । आह ।
 क्षत्रियां । हि । एषा । अदितिः । असि । उभयतः शीर्ष्णी-
 त्युभयतः—शीर्ष्णी । इति । आह । यत् । एव । आदित्यः ।
 प्रायणीय इति प्र—अयनीयः । यज्ञानाम् । आदित्यः ।
 उदयनीय इत्युत्—अयनीयः । तस्मात् । एवम् । आह ।
 यत् । अवद्धा । स्यात् । अर्यता । स्यात् । यत् । पदिब-
 द्धेति पदि—बद्धा । अनुस्तरणीत्यनु—स्तरणी । स्यात् ।
 प्रमायुक इति प्र—मायुकः । यजमानः । स्यात् (५) । यत् ।
 कर्णगृहीतेति कर्ण—गृहीता । वार्त्रग्रीति वार्त्र—ग्री । स्यात् ।
 सः । वा । अन्यम् । जिनीयात् । तम् । वा । अन्यः ।
 जिनीयात् । मित्रः । त्वा । पदि । बध्नातु । इति । आह ।
 मित्रः । वै । शिवः । देवानाम् । तेन । एव । एनाम् । पदि ।
 बध्नाति । पूषा । अध्वनः । पातु । इति । आह । इयम् ।
 वै । पूषा । इमाम् । एव । अस्याः । अधिपामित्यधि—पाम् ।
 अकः । समष्ट्या इति सम्—अष्ट्यै । इन्द्राय । अध्यक्षाये-
 त्यधि—अक्षाय । इति । आह । इन्द्रम् । एव । अस्याः ।
 अध्यक्षमित्यधि—अक्षम् । करोति (६) । अन्विति ।
 त्वा । माता । मन्यताम् । अन्विति । पिता । इति ।
 आह । अनुमतयेत्यनु—मतया । एव । एनया । क्रीणाति । सा ।

(पदसंमहणामिधानम्)

दे॒वि । दे॒वम् । अ॒च्छ । इ॒हि । इति॑ । आ॒ह । दे॒वी । हि ।
 ए॒षा । दे॒वः । सोमः॑ । इन्द्रा॑य । सोम॑म् । इति॑ । आ॒ह ।
 इन्द्रा॑य । हि । सोमः॑ । आ॒ह्विय॑त् इत्या॒-ह्विये॑त् ।
 यत् । ए॒तत् । यजुः॑ । न । ब्रू॒यात् । परा॑ची । ए॒व । सोम॑-
 क्रय॑णीति॑ सोम॑-क्रय॑णी । इ॒यात् । रु॒द्रः । त्वा । एति॑ ।
 वर्त॑यतु । इति॑ । आ॒ह । रु॒द्रः । वै । कूरः॑ (७) ।
 दे॒वाना॑म् । तम् । ए॒व । अ॒स्यै । पर॑स्तात् । द॒धाति॑ ।
 आ॒वृ॒त्या इत्या॒-वृ॒त्यै । कूर॑म् । इ॒व । वै । ए॒तत् । करो॑ति ।
 यत् । रु॒द्रस्य॑ । की॒र्तय॑ति । मि॒त्रस्य॑ । प॒था । इति॑ ।
 आ॒ह । शान्त्यै॑ । वा॒चा । वै । ए॒षः । वी॒र्ति । की॒णीते॑ ।
 यः । सोम॑क्रय॑णेति॑ सोम॑-क्रय॑ण्या । स्व॒स्ति । सोम॑स॒खेति॑
 सोम॑-स॒खा । पुनः॑ । एति॑ । इ॒हि । सह॑ । र॒म्या । इति॑ ।
 आ॒ह । वा॒चा । ए॒व । वि॒कीये॑ति वि॒-की॑य । पुनः॑ ।
 आ॒त्मन् । वाच॑म् । ध॒त्ते । अनु॑पदासुकेत्यनु॑प-वा॒सुका॑ ।
 अ॒स्य । वाक् । भ॒वति॑ । यः । ए॒वम् । वेद॑ (८) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

षट्प॒दान्यनु॑निष्क्रामति षड॒हं वाङ्म॑नाति

वदत्युत संवत्सरस्यायने यावत्येव वाक्तामव रुन्धे
 सप्तमे पदे जुहोति सप्तपदा शक्करी पशवः शक्करी
 पशून्वेवाव रुन्धे सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः
 सप्त छन्दाः स्युभयस्यावरुद्धचै बन्ध्यसि रुद्राऽसी-
 त्याह रूपमेवास्या एतन्महिमानम् (१) व्याचष्टे
 बृहस्पतिस्त्वा सुमे रणवत्वित्याह ब्रह्म वै देवानां
 बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै पशूनव रुन्धे रुद्रो वसुभिरा
 चिकेत्वित्याहाऽऽवृत्त्यै पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्नाजिघर्षि
 देवयजन इत्याह पृथिव्या ह्येष मूर्धा येदेवयजनमि-
 डायाः पद इत्याहेडांयै होतव्यं यत्सोमक्रयण्यै घृतवति
 स्वाहा (२) इत्याह यदेवास्मै पदाद्धृतमपीडयत
 तस्मादेवमाह यदध्वर्युरनघ्रावाहुतिं जुहुयादन्धोऽध्वर्युः
 स्याद्रक्षाःसि यज्ञः हन्युर्हिरण्यमुपास्य जुहोत्यग्नि-
 वत्येव जुहोति नान्धोऽध्वर्युर्भवति न यज्ञः रक्षाःसि
 घ्नन्ति काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञः रक्षाःसि
 जिघाःसन्ति परिलिखितः रक्षः परिलिखिता अरा-
 तय इत्याह रक्षसामपहत्यै (३) इदमहः रक्षसो
 ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म
 इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यं चैव द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि
 तयोरेवानन्तरायं ग्रीवाः कृन्तति पशवो वै सोम-

(बदत्तेग्रहणामिधामम्)

क्र॒ग्र॒ण्यै॒ पदं॒ याव॑त्सू॒तः सं॒ व॒प॒ति॒ प॒श॒ने॒वा॒व॒ रु॒न्धेऽस्मे॒
रा॒य॒ इति॒ सं॒ व॒प॒त्या॒त्मा॒न॒मे॒वा॒ध्व॒र्युः (४) प॒शु॒भ्यो
ना॒न्त॒रे॒ति॒ त्वे॒ रा॒य॒ इति॒ य॒ज॒मा॒नाय॒ अ॒ य॒च्छ॒ति
य॒ज॒मा॒न॒ ए॒व॒ र॒यि॒ द॒धा॒ति॒ तो॒ते॒ रा॒य॒ इति॒ प॒त्नि॒या
अ॒र्धो॒ वा॒ ए॒ष॒ आ॒त्म॒नो॒ य॒त्प॒त्नी॒ यथा॒ गृ॒हेषु॒
नि॒धत्ते॒ ता॒दृ॒गे॒व॒ तत्त्व॑ष्टी॒मती॒ ते॒ स॒पे॒ये॒त्या॒ह॒ त्वष्टा॒
वै॒ प॒श॒नां॒ मि॒धु॒ना॒नां॒ रूप॑क॒द्रु॒पमे॒व॒ प॒शुषु॒
द॒धा॒त्य॒स्मै॒ वै॒ लो॒काय॒ गा॒र्ह॒प॒त्य॒ आ॒ धी॒य॒तेऽमु॒ष्मा
आ॒ह॒व॒नी॒यो॒ यद्गा॒र्ह॒प॒त्य॒ उ॒प॒व॒पे॒दस्मिँ॒ल्लो॒के॒ प॒शु॒मा॒
न्त॒स्या॒य॒दा॒ह॒व॒नी॒येऽमु॒ष्मिँ॒ल्लो॒के॒ प॒शु॒मा॒न्त॒स्या॒दु॒भयो॒रु॒प
व॒प॒त्यु॒भयो॒रि॒वैनं॒ लो॒कयोः॒ प॒शु॒म॒न्तं॒ करो॒ति (५) ॥

(महि॒मान॒ऽस्वा॒हाऽप॑ह॒त्या॒ अ॒ध्व॒र्यु॒धी॒यते॒

च॒तुर्वि॑र॒घाति॒म् ।)

इति॒ कृष्ण॑यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ॒ षष्ठा॑ष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

प॒द् । प॒दानि॑ । अ॒नु॒ । नी॒ति॒ । क्रा॒म॒ति॒ । प॒द॒ह॒मि॒ति॒
प॒द्—अ॒हम् । वाक् । न । अ॒ती॒ति॒ । व॒द॒ति॒ । उ॒त ।
सं॒व॒त्सर॑स्येति॒ सं—व॒त्सर॑स्य । अ॒र्य॒ने॒ । या॒व॒ती॒ । ए॒व ।

वाक् । ताम् । अवेति । रुन्धे । सप्तमे । पदे । जुहोति ।
 सप्तपदेति सप्त-पदा । शक्करी । पशवंः । शक्करी ।
 पशून् । एव । अवेति । रुन्धे । सप्त । ग्राम्याः । पशवंः ।
 सप्त । आरण्याः । सप्त । छन्दांसि । उभयस्य ।
 अवरुद्ध्या इत्यवरुद्ध्यै । वस्वी । असि । रुद्रा । असि ।
 इति । आह । रूपम् । एव । अस्याः । एतत् । महिमानम्
 (१) । व्याचष्ट इति वि-आचष्टे । बृहस्पतिः । त्वा ।
 सुमे । रण्वतु । इति । आह । ब्रह्म । वै । देवानाम् ।
 बृहस्पतिः । ब्रह्मणा । एव । अस्मै । पशून् । अवेति ।
 रुन्धे । रुद्रः । वसुभिरिति वसु-भिः । एति । चिकेतु ।
 इति । आह । आवृत्त्या इत्या-वृत्त्यै । पृथिव्याः । त्वा ।
 मूर्धन् । एति । जिघर्षि । देवयजन इति देव-यजने ।
 इति । आह । पृथिव्याः । हि । एषः । मूर्धा । यत् ।
 देवयजनेमिति देव-यजनम् । इडायाः पदे । इति । आह ।
 इडा्यै । हि । एतत् । पदम् । यत् । सोमक्रयण्या इति
 सोम-क्रयण्यै । घृतवतीति घृत-वति । स्वाहा (२) । इति
 आह । यत् । एव । अस्थै । पदात् । घृतम् । अपीक्यत ।
 तस्मात् । एवम् । आह । यत् । अध्वर्युः । अनग्नौ ।
 आहुतिमित्या-हुतिम् । जुहुयात् । अन्धः । अध्वर्युः ।
 स्यात् । रक्षांसि । यज्ञम् । हन्युः । हिरण्यम् । उपास्ये-

(पदसंमहणामिधानम्)

स्युप—अस्य । जुहोति । अग्निवतीत्यग्नि—वति । एव ।
जुहोति । न । अन्धः । अध्वर्युः । भवति । न । यज्ञम् ।
रक्षांसि । घ्नन्ति । काण्डे काण्ड इति काण्डे—काण्डे ।
वै । क्रियमाणे । यज्ञम् । रक्षांसि । जिघांसन्ति ।
परिलिखितमिति परि—लिखितम् । रक्षः । परिलिखिता
इति परि—लिखिताः । अरातयः । इति । आह ।
रक्षसाम् । अपहत्या इत्यप—हत्यै (३) । इदम् । अहम् ।
रक्षसः । ग्रीवाः । अपीति । कृन्तामि । यः । अस्मान् ।
द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः । इति । आह । द्वौ ।
वाव । पुरुषौ । यम् । च । एव । द्वेष्टि । यः । च । एनम् ।
द्वेष्टि । तयोः । एव । अनन्तरायमित्यनन्तः—आयम् ।
ग्रीवाः । कृन्तति । पशवः । वै । सोमक्रयण्या इति
सोम—क्रयण्यै । पदम् । यावत्स्मृतमिति यावत्—स्मृतम् ।
समिति । वपति । पशून् । एव । अवेति । रुन्धे । अस्मे
इति । रायः । इति । समिति । वपति । आत्मानम् । एव ।
अध्वर्युः (४) । पशुभ्य इति पशु—भ्यः । न । अन्तः ।
एति । त्वे इति । रायः । इति । यजमानाय । प्रेति ।
यच्छति । यजमाने । एव । रयिम् । दधाति । तोते ।
रायः । इति । पत्नियै । अर्धः । वै । एषः । आत्मनः ।
यत् । पत्नी । यथा । गृहेषु । निधत्त इति नि—धत्ते ।

तादृक् । एव । तत् । त्वष्टीमती । ते । सपेय । इति । आह ।
 त्वष्टा । वै । पशूनाम् । मिथुनानाम् । रूपकृदिति रूप—
 कृत् । रूपम् । एव । पशुषु । दधाति । अस्मै । वै ।
 लोकार्य । गार्हपत्य इति गार्ह—पत्यः । एति । धीयते ।
 अमुष्मै । आहवनीय इत्या—हवनीयः । यत् । गार्हपत्य
 इति गार्ह—पत्ये । उपवपेदित्युप—वपेत् । अस्मिन् । लोके ।
 पशुमानिति पशु—मान् । स्यात् । यत् । आहवनीय इत्या—
 हवनीये । अमुष्मिन् । लोके । पशुमानिति पशु—मान् ।
 स्यात् । उभयोः । उपेति । वपति । उभयोः । एव । एनम् ।
 लोकयोः । पशुमन्तमिति पशु—मन्तम् । करोति (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

ब्रह्मवादिनो वदन्ति विचित्यः सोमा३ न
 विचित्या३ इति सोमो वा ओषधीना३ राजा
 तस्मिन्यदापन्नं ग्रसितमेवास्य तद्यद्विचिनुयायथाऽऽ-
 स्याद्ग्रसितं निष्पिबति तादृगेव तद्यन्न विचिनुयाय-
 थाऽक्षन्नापन्नं विधावति तादृगेव तत्क्षोधुकोऽध्वर्युः
 स्यात्क्षोधुको यजमानः सोमविक्रयिन्सोम३ शोधये-

(सोमोन्मानाभिधानम्)

त्येव ब्रूयाद्यदीतरम् (१) यदीतरमुभयेनैव
 सोमविक्रयिणमर्पयति तस्मात्सोमविक्रयी क्षोधुकोऽ-
 रुणो ह स्माऽऽहौपवेशिः सोमक्रयण एवाहं
 तृतीयसवनमव रुन्ध इति पशूनां चर्मन्मिमीते
 पशूनेषाव रुन्धे पशवो हि तृतीयः सवनं यं
 कामयेतापशुः स्यादित्यृक्षतस्तस्यमितीतर्क्षं वा अपश-
 व्यमपशुरेव भवति यं कामयेत पशुमान्त्स्यात्
 (२) इति लोमतस्तस्य मिमीतैतद्वै पशूनां
 रूपः रूपेणैवास्मै पशूनव रुन्धे पशुमानेव भवत्य-
 पामन्ते क्रीणाति सरंसमेवैनं क्रीणात्यमात्योऽसी-
 त्याहाभैवैनं कुरुते शुक्रस्ते ग्रह इत्याह शुक्रो ह्यस्य
 ग्रहो न साऽच्छ याति महिमानमेवास्याच्छ यात्यनसा
 (३) अच्छ याति तस्मादनोवाह्यः समे जीवनं
 यत्र खलु वा एतः शीष्णा हरन्ति तस्माच्छीर्षहार्यं
 गिरौ जीवनमभि त्यं देवः सवितारमित्यतिच्छन्दसर्चा
 मिमीतेऽतिच्छन्दा दै सर्वाणि छन्दांसि सर्वेभिरेवैनं
 छन्दाभिर्मिमीते वर्ष्म वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा
 यदतिच्छन्दसर्चा मिमीते वर्ष्मैवैनः समानानां
 करोत्येकैकयोत्सर्गम् (४) मिमीतेऽयातयान्नि-
 यायातयान्नियैवैनं मिमीते तस्मान्नानाधीर्या अङ्गु-

ल॒यः सर्वा॑स्वङ्गु॒ष्ठमु॒प नि गृ॑ह्णाति तस्मा॑त्समा॒वद्दी॒-
 र्योऽन्या॑भिरङ्गुलिभिस्तस्मात्सर्वा॑ अनु॒ सं च॑रति
 यत्सह॒ सर्वा॑भिर्मिमीत॒ सञ्चि॑ल्लेष्टा अङ्गु॒लयो जा॑येरन्ने-
 कयै॑कयोत्सर्गं॒ मिमी॑ते तस्माद्विभ॑क्ता जा॒यन्ते पञ्च॑
 कृत्वो॒ यजु॑षा मिमीते पञ्चा॒क्षरा पङ्क्तिः॑ पाङ्क्तो॑
 यज्ञो॒ यज्ञमे॒वाव॑ रुन्धे पञ्च॒ कृत्व॑स्तू॒ष्णीम् (५)
 दश॒ सं प॑यन्ते दशा॒क्षरा वि॒राडन्नं॑ वि॒राड्वि॒राजै॒वा-
 न्नाय॑मव॒ रुन्धे॑ ययजु॑षा मिमीते भू॒तमे॒वाव॑ रुन्धे
 यत्तू॒ष्णीं भ॑विष्यद्वै तावाने॒व सोमः॑ स्यादाव॑न्तं
 मिमी॑ति यज॑मानस्यै॒व स्यान्ना॒पि सद॑स्यानां प्र॒जाभ्य॑-
 स्त्वेत्यु॒प समू॑हति सद॑स्याने॒वान्वाभ॑जति वा॒ससो॒प
 न॒हति॑ सर्वदे॒वत्यं॑ वै (६) वा॒सः सर्वा॑भिरै॒वं
 दे॒वता॑भिः॒ सम॑र्धयति प॒शवो॑ वै सोमः॑ प्रा॒णाय॑
 त्वेत्यु॒प न॒हति॑ प्रा॒णमे॒व प॒शुषु॑ दधाति व्या॒नाय॑
 त्वेत्यनु॑ शृ॒न्थति॑ व्या॒नमे॒व प॒शुषु॑ दधाति तस्मा॑त्स्वप॑न्तं
 प्रा॒णा न ज॑हति (७) ॥

(इतरं पशुमान्त्स्याद्यात्यनसोत्सर्गं तूष्णीम्

सर्वदेवत्यं वै त्रयस्त्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः, ॥ ९ ॥

ब्रह्म॒वादि॒न इति॑ ब्रह्म॒वादि॒नः । वद॑न्ति । वि॒चि॒त्य
इति॑ वि॒चि॒त्यः । सोमा॑ः । न । वि॒चि॒त्या॑ इति॑
वि॒चि॒त्या॑ः । इति॑ । सोमः॑ । वै । ओष॑धीनाम् । राजा॑ ।
तस्मि॑न् । यत् । आप॑न्नमित्या॒पन्नम् । अ॒सितम् । ए॒व ।
अ॒स्य । तत् । यत् । वि॒चि॒नुया॑दिति॑ वि॒चि॒नुया॑त् ।
यथा॑ । आ॒स्यात् । अ॒सितम् । नि॒ष्वि॒वद॑तीति॑ निः—
स्वि॒दति॑ । ता॒दृक् । ए॒व । तत् । यत् । न । वि॒चि॒नुया॑—
दिति॑ वि॒चि॒नुया॑त् । यथा॑ । अक्ष॑न् । आप॑न्नमित्या॒—
पन्नम् । वि॒धा॒वतीति॑ वि॒धा॒वति॑ । ता॒दृक् । ए॒व ।
तत् । क्षो॒धुकः । अध्व॑र्युः । स्यात् । क्षो॒धुकः । यज॑मानः ।
सोम॑विक्रयि॒न्निति॑ सोम॑—वि॒क्रयि॑न् । सोम॑म् । शो॒धय॑ ।
इति॑ । ए॒व । ब्रू॒यात् । यदि॑ । इ॒तरम् । (१) । यदि॑ ।
इ॒तरम् । उ॒भये॑न । ए॒व । सोम॑विक्रयि॒णमिति॑ सोम॑—
वि॒क्रयि॑णम् । अ॒र्पया॑ति । तस्मा॑त् । सोम॑विक्रयि॒तीति॑ सोम॑—
वि॒क्रयी॑ । क्षो॒धुकः । अ॒रुणः । ह । स्म । आ॒ह ।
औष॑वो॒शिरित्यौष॑—व॒ेशिः । सोम॑क्रय॒ण इति॑ सोम॑—क्रय॒णे ।
ए॒व । अ॒हम् । तृ॒तीय॑सवनमिति॑ तृ॒तीय॑—स॒वनम् ।
अ॒वेति॑ । रु॒न्धे । इति॑ । प॒शना॑म् । च॒र्मन् ।

मिमीते । पशून् । एव । अवेति । रुन्धे । पशवः । हि ।
 तृतीयम् । सर्वनम् । यम् । कामयेत । अपशुः । स्यात् ।
 इति । ऋक्षतः । तस्य । मिमीत । ऋक्षम् । वै । अपश-
 व्यम् । अपशुः । एव । भवति । यम् । कामयेत । पशुमा-
 निति पशु-मान् । स्यात् (२) । इति । लोमतः । तस्य ।
 मिमीत । एतत् । वै । पशूनाम् । रूपम् । रूपेण । एव ।
 अस्मै । पशून् । अवेति । रुन्धे । पशुमानिति पशु-मान् ।
 एव । भवति । अपाम् । अन्ते । क्रीणाति । सरसमिति
 स-रसम् । एव । एनम् । क्रीणाति । अमात्यः । असि ।
 इति । आह । अमा । एव । एनम् । कुरुते । शुकः । ते ।
 ग्रहः । इति । आह । शुकः । हि । अस्य । ग्रहः । अनंसा ।
 अच्छ । याति । महिमानम् । एव । अस्य । अच्छ । याति ।
 अनंसा (३) । अच्छ । याति । तस्मात् । अनोवाह-
 मित्यनः-वाहम् । समे । जीवनम् । यत्र । खलु । वै ।
 एतम् । शीष्णा । हरन्ति । तस्मात् । शीर्षहार्यमिति शीर्ष-
 हार्यम् । गिरौ । जीवनम् । अभीति । त्यम् । देवम् ।
 सवितारम् । इति । अतिच्छन्दसेत्यति-छन्दसा । ऋचा ।
 मिमीते । अतिच्छन्दा इत्यति-छन्दाः । वै । सर्वाणि ।
 छन्दांसि । सर्वेभिः । एव । एनम् । छन्दोभिरिति छन्दः-
 भिः । मिमीते । वर्ष्म । वै । एषा । छन्दसाम् । यत् ।

अतिच्छन्दा इत्यति—छन्दाः । यत् । अतिच्छन्दसेत्यति—
 छन्दासा । कचा । मिमीते । वर्षम् । एव । एनम् । समा-
 नानाम् । करोति । एकैकयेत्येकया—एकया । उत्सर्गमि-
 त्युत्—सर्गम् (४) । मिमीते । अयातयाम्नियायातयाम्नि-
 येत्ययातयाम्निया—अयातयाम्निया । एव । एनम् । मिमीते ।
 तस्मात् । नानावीर्या इति नाना—वीर्याः । अङ्गुलयः ।
 सर्वासु । अङ्गुष्ठम् । उप । नीति । गृह्णाति । तस्मात् ।
 समावर्दीर्य इति समावत्—वीर्यः । अन्याभिः । अङ्गुलि-
 भिरित्यङ्गुलि—भिः । तस्मात् । सर्वाः । अनु । समिति ।
 चरति । यत् । सह । सर्वाभिः । मिमीत । सश्लिष्टा इति
 सं—श्लिष्टाः । अङ्गुलयः । जायेरन् । एकैकयेत्येकया—
 एकया । उत्सर्गमित्युत्—सर्गम् । मिमीते । तस्मात् ।
 विभक्ता इति वि—भक्ताः । जायन्ते । पञ्च । कृत्वः ।
 यजुषा । मिमीते । पञ्चाक्षरेति पञ्च—अक्षरा । पङ्क्तिः ।
 पाङ्क्तः । यज्ञः । यज्ञम् । एव । अवेति । रुन्धे । पञ्च ।
 कृत्वः । तूष्णीम् (५) । दश । समिति । पद्यन्ते । दशाक्ष-
 रेति दश—अक्षरा । विराडिति वि—राट् । अन्नम् । विरा-
 डिति वि—राट् । विराजेति वि—राजा । एव । अन्नायमि-
 त्यन्न—अयम् । अवेति । रुन्धे । यत् । यजुषा । मिमीते ।
 भूतम् । एव । अवेति । रुन्धे । यत् । तूष्णीम् । भविष्यत् ।

यत् । वै । तावान् । एव । सोमः । स्यात् । यावन्तम् ।
 मिमीते । यजमानस्य । एव । स्यात् । न । अपीति । सद-
 स्यानाम् । प्रजाभ्य इति प्र-जाभ्यः । त्वा । इति । उपे ।
 समिभि । ऊहति । सदस्यान् । एव । अन्वाभञ्जतीत्यनु-आ-
 भञ्जति । वाससा । उपेति । नह्यति । सर्वदेवत्यमिति
 सर्व-देवत्यम् वै । (६) । वासः । सर्वाभिः ।
 एव । एनम् । देवताभिः । समिति । अर्धयति ।
 पशवः । वै । सोमः । प्राणायेति प्र-
 अनाय । त्वा । इति । उपेति । नह्यति । प्राणमिति
 प्र-अनम् । एव । पशुषु । दधाति । व्यानायेति वि-
 अनाय । त्वा । इति । अन्विति । शृन्थति । व्यानमिति
 वि-अनम् । एव । पशुषु । दधाति । तस्मात् । स्वपन्तम् ।
 प्राणा इति प्र-अनाः । न । जहति । (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

यत्कलया ते शफेन ते क्रीणानीति पणेतगो-
 अर्धः सोमं कुर्यादगोअर्धं यजमानमगोअर्धमध्वर्युं
 गोस्तु महिमानं नाव तिरद्ववां ते क्रीणानीत्येव
 ब्रूयाद्गोअर्धमेव सोमं करोति गोअर्धं यजमानं

(अन्यैः सोमकयाभिधानम्)

गोअर्धमध्वर्युं न गोर्महिमानमव तिरत्यजया
 क्रीणाति सतपसमेवैनं क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति
 सशुक्रमेव (१) एनं क्रीणाति धेन्वा क्रीणाति
 साशिरमेवैनं क्रीणात्यृषभेण क्रीणाति सेन्द्रमेवैनं
 क्रीणात्यनडुहा क्रीणाति वह्निर्वा अनडुहा-
 न्वह्निनैव वह्नि यज्ञस्य क्रीणाति मिथुनाभ्यां क्रीणाति
 मिथुनस्यावरुद्ध्यै वाससा क्रीणाति सर्वदेवत्यं वै
 वासः सर्वाभ्य एवैनं देवताभ्यः क्रीणाति दश सं
 पयन्ते दक्षाक्षरा विराडन्नं विराड्विराजैवान्नायमव
 रुन्धे (२) तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्ण इत्याह
 पशुभ्य एव तदध्वर्युर्नि हनुत आत्मनोऽनाव्रस्काय
 गच्छति श्रियं प्र पशूनामोति य एवं वेद शुक्रं
 ते शुक्लेण क्रीणाभीत्याह यथायजुरेवैतदेवा वै
 येन हिरण्येन सोममक्रीणन्तदभीषहा पुनराऽददत्
 को हि तेजसा विक्रेष्यत इति येन हिरण्येन (३)
 सोमं क्रीणीयात्तदभीषहा पुनरा ददीत तेजं
 एवाऽऽत्मन्धत्तेऽस्मे ज्योतिः सोमविक्रयिणि तम
 इत्याह ज्योतिरेव यजमाने दधाति तमसा
 सोमविक्रयिणमर्पयति यदनुपग्रथ्य हन्यादन्दशूका-
 स्ता* समा* सर्पाः स्युरिदमह* सर्पाणां दन्दशूकानां

ग्री॒वा उ॒प॒ ग्र॒भ्रा॒मी॒त्या॒हा॒र्द॒न्द्श॒का॒स्ता*॒ समा*॒ सर्पा
 भ॑वन्ति॒ तम॑सा॒ सोम॑विक्रयि॒णं वि॒ध्यति॒ स्वान्
 (४) भ्रा॒जे॒त्या॒है॒ते वा अ॒मुष्मि॑ल्लोके॒ सोम॑मरक्षन्ते-
 भ्योऽधि॒ सोम॑माऽह॒रन्त्य॑दे॒तेभ्यः॒ सोम॑क्रय॒णान्ना-
 नु॒दिशे॑द॒क्री॒तोऽस्य॒ सोमः॒ स्या॒न्नास्ये॑तेऽमुष्मि॑ल्लोके
 सोमः*॒ रक्षे॑यु॒र्यदे॑तेभ्यः॒ सोम॑क्रय॒णाननु॑दिशति
 क्री॒तोऽस्य॒ सोमो॑ भवत्ये॒तेऽस्या॒मुष्मि॑ल्लोके॒ सोमः*
 रक्ष॑न्ति (५) ॥

(सशुक्रमेव रुन्ध इति येन हिरण्येन स्वान

चतुश्चत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

यत् । क॒ल॒या । ते । श॒फेन॑ । ते । क्री॒णानि॑ । इति॑ ।
 प॒णेत् । अ॒गो॒अर्ध॑मित्य॒गो—अर्ध॑म् । सोम॑म् । कुर्यात् ।
 अ॒गो॒अर्ध॑मित्य॒गो—अर्ध॑म् । यज॑मानम् । अ॒गो॒अर्ध॑मि-
 त्य॒गो—अर्ध॑म् । अ॒ध्व॒र्युम् । गोः । तु । म॒हि॒मान॑म् । न ।
 अ॒वेति॑ । तिरेत् । ग॒वां । ते । क्री॒णानि॑ । इति॑ । ए॒व ।
 ब्रू॒यात् । गो॒अर्ध॑मिति गो—अर्ध॑म् । ए॒व । सोम॑म् ।

(अन्यैः सोमक्रयानिधानम्)

करोति । गोअर्धमिति गो—अर्धम् । यजमानम् ।
 गोअर्धमिति गो—अर्धम् । अध्वर्युम् । न । गोः ।
 महिमानम् । अवेति । तिरति । अजया । क्रीणाति ।
 सतपसमिति स—तपसम् । एव । एनम् । क्रीणाति ।
 हिरण्येन । क्रीणाति । सशुकमिति स—शुकम् । एव
 (१) । एनम् । क्रीणाति । धेन्वा । क्रीणाति ।
 साशिरमिति स—आशिरम् । एव । एनम् । क्रीणाति ।
 ऋषभेण । क्रीणाति । सेन्द्रमिति स—इन्द्रम् । एव ।
 एनम् । क्रीणाति । अनडुहा । क्रीणाति । वह्निः । वै ।
 अनड्वान् । वह्निना । एव । वह्नि । यज्ञस्य । क्रीणाति ।
 मिथुनाभ्याम् । क्रीणाति । मिथुनस्य । अवर्तुद्ध्या
 इत्यव—वर्तुद्ध्यै । वाससा । क्रीणाति । सर्वदेवत्यामेति
 सर्व—देवत्यम् । वै । वासः । सर्वाभ्यः । एव । एनम् ।
 देवताभ्यः । क्रीणाति । दश । समिति । पयन्ते ।
 दशाक्षरेति दश—अक्षरा । विराडिति वि—राट् । अन्नम् ।
 विराडिति वि—राट् । विराजेति वि—राजा । एव ।
 अन्नायमित्यन्न—अर्घम् । अवेति । रुग्धे (२) ।
 तपसः । तनूः । असि । प्रजापतेरिति प्रजा—पतेः । वर्णः ।
 इति । आह । पशुभ्य इति पशु—भ्यः । एव । तत् ।
 अध्वर्युः । नीति । हनुते । आत्मनः । अनावस्काये-

त्यना—व्रस्काय । गच्छति । श्रियम् । प्रेति । पशून् ।
 आ॒मोति । यः । ए॒वम् । वेद । शु॒क्रम् । ते । शु॒क्रेण ।
 क्री॒णामि । इति । आ॒ह । यथा॒यजु॒रिति॑ यथा—यजुः ।
 ए॒ष । ए॒तत् । दे॒वाः । वै । येन । हि॒र॒ण्येन । सोम॑म् ।
 अ॒क्री॒णन् । तत् । अ॒भीष॑हेत्य॒भि—सहा । पुनः । एति ।
 अ॒द॒दत् । कः । हि । तेज॑सा । वि॒क्रेष्य॑त् इति वि—
 क्रेष्य॑ते । इति । येन । हि॒र॒ण्येन (३) । सोम॑म् ।
 क्री॒णीयात् । तत् । अ॒भीष॑हेत्य॒भि—सहा । पुनः । एति ।
 द॒दीत् । तेजः । ए॒व । आ॒त्मन् । ध॒त्ते । अ॒स्मे इति॑ ।
 ज्योतिः॑ । सोम॑वि॒क्रयि॑णीति॑ सोम—वि॒क्रयि॑णि । तमः ।
 इति॑ । आ॒ह । ज्योतिः॑ । ए॒व । य॒ज॒माने । द॒धाति॑ ।
 तम॑सा । सोम॑वि॒क्रयि॑णमिति॑ सोम—वि॒क्रयि॑णम् । अ॒र्प॒यति॑ ।
 यत् । अ॒नु॒प॒ग्र॒थ्येत्यनु॑प—ग्र॒थ्य । ह॒न्यात् ।
 द॒न्द॒शू॒काः । ताम् । समा॑म् । सर्पाः । स्युः । इ॒दम् ।
 अ॒हम् । सर्पा॑णाम् । द॒न्द॒शू॒काना॑म् । ग्री॒वाः । उ॒पेति॑ ।
 ग्र॒थ्ना॒मि । इति॑ । आ॒ह । अ॒द॒न्द॒शू॒काः । ताम् ।
 समा॑म् । सर्पाः । भ॒वन्ति॑ । तम॑सा । सोम॑वि॒क्रयि॑णमिति॑
 सोम॑वि॒क्रयि॑णम् । वि॒ध्यति॑ । स्वा॒न (४) । भ्राज॑ ।
 इति॑ । आ॒ह । ए॒ते । वै । अ॒मुष्मि॑न् । लो॒के । सोम॑म् ।
 अ॒रक्ष॑न् । तेभ्यः । अधी॑ति । सोम॑म् । एति॑ ।

(क्रीतसोमस्य षाकटेन नयनाभिधानम्)

अ॒हरन् । यत् । ए॒तेभ्यः । सोम॒क्रय॒णानि॒ति सोम—
क्रय॒णान् । न । अ॒नुदि॒शोदि॒त्यनु—दि॒शेत् । अ॒क्री॒तः ।
अ॒स्य । सोमः । स्यात् । न । अ॒स्य । ए॒ते । अ॒मुष्मिन् ।
लो॒के । सोम॑म् । र॒क्षेयुः । यत् । ए॒तेभ्यः । सोम॒क्रय॒—
णा॒नि॒ति सोम—क्रय॒णान् । अ॒नुदि॒शती॒त्यनु—दि॒शति॑ ।
क्री॒तः । अ॒स्य । सोमः । भ॒वति॑ । ए॒ते । अ॒स्य ।
अ॒मुष्मिन् । लो॒के । सोम॑म् । र॒क्षन्ति॑ (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

वा॒रु॒णो वै क्री॒तः सोम॑ उ॒र्प॒नद्धो मि॒त्रो न॒ एहि॑
सु॒भि॒त्रधा॑ इ॒त्याह॑ शा॒न्त्या इन्द्र॑स्यो॒रुमा॑ वि॒श दक्षि॑—
णमि॒त्याह॑ दे॒वा वै य॒ः सोम॑म॒क्री॒णन्तमिन्द्र॑स्योरौ
दक्षि॑ण आऽसा॒दय॑न्नेष ख॒लु वा ए॒तर्हीन्द्रो॑ यो य॒जते॑
तस्मा॑दे॒वमा॒होदा॑युषा स्वायुषे॒त्याह॑ दे॒वता॑ ए॒वान्वा—
र॒भ्योत् (१) तिष्ठ॑त्यु॒र्वन्तरि॑क्षम॒न्विही॒त्याहान्तरि॑—
क्षदे॒वत्यो॑ १ ह्ये॒तर्हि सोमोऽदि॑त्याः स॒दोऽस्यदि॑त्याः स॒द
आ सी॒दे॒त्याह॑ यथा॒यजुरे॒वैतद्वि॑ वा ए॒नमे॒तदर्ध॑यति

यद्वा॒रुण॑* सन्तं॒ मैत्रं॒ करोति॒ वारु॑ण्यर्चाऽऽ सा॒दयति॒
 स्वयै॒वैनं॑ दे॒वता॑या॒ सम॑र्धयति॒ वास॑सा॒ पर्या॑न॒ह्यति॒ सर्व॑-
 दे॒वत्यं॑ वै वा॒सः सर्वा॑भिरेव (२) ए॒नं दे॒वता॑भिः
 सम॑र्धयत्यथो रक्ष॑सामप॒हत्यै॒ वने॑षु व्य॒न्तरि॑क्षं त॒ताने॒-
 त्या॑ह वने॒षु हि व्य॑न्तरि॒क्षं त॒तान॒ वाज॑म॒र्वत्स्वित्या॑ह
 वाज॑* ह्य॒र्वत्सु॒ पयो॑ अ॒ग्निया॑स्वित्या॒ह पयो॑ ह्य॒ग्निया॑सु
 ह॒त्सु क्र॑तुमित्या॒ह ह॒त्सु हि क्र॑तुं वरु॒णो वि॒क्ष्वग्नि॑मि-
 त्या॑ह वरु॒णो हि वि॒क्ष्वग्निं॒ दिवि॒ सूर्य॑म् (३)
 इत्या॑ह दि॒वि हि सूर्य॑* सोम॑म॒द्रावित्या॑ह ग्रा॒वा॒णो
 वा अ॒द्रय॑स्तेषु वा ए॒ष सोमं॑ द॒धाति॒ यो य॑जते
 तस्मा॑दे॒वमा॒होदु॒ त्यं जा॑तवे॒दस॑मिति॒ सौर्य॑र्चा॒ ऋ॒ष्णा-
 जि॒नं प्र॑त्यान॒ह्यति॒ रक्ष॑सामप॒हत्या॒ उ॒न्नावे॑तं॒ धूर्षा॑हा-
 वित्या॑ह यथा॒यजु॑रे॒वैत॑त्प्र च्य॒वस्व॒ भुव॑स्पत॒ इत्या॑ह
 भू॒ताना॑* हि (४) ए॒ष प॑तिर्वि॒श्वान्य॑भि॒ धामा॑-
 नीत्या॑ह वि॒श्वानि॒ ह्येषो॑ऽभि॒ धामा॑नि प्र॒च्यव॑ते
 मा त्वा॑ परि॒परी वि॑ददित्या॒ह यदे॒वादः॒ सोम॑मा॒ह्निय॑-
 मा॒णं ग॑न्ध॒र्वो वि॒श्वाव॑सुः पर्य॒मु॒ष्णात्त॑स्मा॒दे॒वमा॑हाप॒-
 रि॒मोषा॑य यज॑मानस्य स्व॒स्त्यय॑न्यसीत्या॒ह यज॑मा-
 नस्यै॒वैष॒ यज्ञ॑स्या॒न्वार॑म्भोऽन॒वच्छि॑त्त्यै वरु॒णो वा
 ए॒ष यज॑मानम॒भ्यैति॒ यत् (५) क्री॒तः सोम॑ उप॒-

(क्रीतसोमस्य शकटेन नवनाभिधानम्)

नद्धो नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इत्याह शान्त्या
आ सोमं वहन्त्यग्निना प्रीतिं तिष्ठते तौ संभवन्तौ
यजमानमग्निं संभवतः पुरा खलु वावैष मेधायाऽऽ-
त्मानमारभ्य चरति यो दीक्षितो यदग्नीषो-
मीयं पशुमालभत आत्मनिष्कयण एवास्य स
तस्मात्तस्य नाऽऽश्वं पुरुषनिष्कयण इव ह्यथो
खल्वाहुरग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहन्निति
यदग्नीषोमीयं पशुमालभते वार्त्रघ्न एवास्य स
तस्माद्वाश्वं वारुण्यर्चा परिं चरति स्वयैवेनं
देवतया परिं चरति (६) ॥

(अन्वारम्योत्सर्वाभिरेव सूर्यं भूतानां ५

ह्येति यदाहुः सप्तविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

प्राचीनवशं यावन्त ऋक्सामे वै वाग्वै देवेभ्यो देवा वै देवयजनं
कृष्टश्च तद्विरण्यं षट्पदानि ब्रह्मवादिनो विचित्यो यत्कलयां ते वारुणे
वै क्रीतः सोम एकादश ॥ ११ ॥

प्राचीनवशं स्वाहेत्याह येऽन्तःशरा ह्येष संतपसा

च यत्कर्णगृहीतेति लोमतो वारुणः

षट्सप्ततिः ॥ ७६ ॥

३९६६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१ षष्ठाकाण्डे—
(कीतसोमस्य शकटेन नवनामिधानम्)

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

वारुणः । वै । कीतः । सोमः । उपनद्ध इत्युप—नद्धः ।
मित्रः । नः । एति । इहि । सुमित्रथा इति सुमित्र—थाः ।
इति । आह । शान्त्यै । इन्द्रस्य । उरुम् । एति । विश ।
दक्षिणम् । इति । आह । देवाः । वै । यम् । सोमम् ।
अक्रीणन् । तम् । इन्द्रस्य । उरौ । दक्षिणे । एति ।
असादयन् । एषः । खलु । वै । एतर्हि । इन्द्रः । यः ।
यजते । तस्मात् । एवम् । आह । उदिति । आयुषा ।
स्वायुषेति सु—आयुषा । इति । आह । देवताः । एव ।
अन्वारभ्येत्यनु—आरभ्य । उदिति । (१) । तिष्ठति ।
उरु । अन्तरिक्षम् । अन्विति । इहि । इति । आह ।
अन्तरिक्षदेवत्य इत्यन्तरिक्ष—देवत्यः । हि । एतर्हि । सोमः ।
अदित्याः । सदः । असि । अदित्याः । सदः । एति ।
सीद । इति । आह । यथायजुरिति यथा—यजुः ।
एव । एतत् । वीति । वै । एनम् । एतत् । अर्धयति ।
यत् । वारुणम् । सन्तम् । मैत्रम् । करोति । वारुण्या ।
क्रचा । एति । सादयति । स्वया । एव । एनम् ।

(क्रीतसोमस्य सकटेन नयनाभिधानम्)

देव॒तया । समि॒तिं । अ॒र्धय॑ति । वा॒संसा । पर्या॑न॒ह्यती॑ति ।
 परि॒—आ॒न॒ह्यति॑ । सर्व॒दे॒व॒त्यमि॑ति सर्व—दे॒व॒त्यम् । वै । वा॒सं ।
 सर्वा॑भिः । ए॒ष (२) । ए॒नम् । दे॒वता॑भिः ।
 समि॒तिं । अ॒र्धय॑ति । अथो॒ इति॑ । रक्ष॑साम् ।
 अ॒प॒ह॒त्या इत्य॑प—ह॒त्यै । वने॑षु । वी॒तिं । अ॒न्तरि॑क्षम् ।
 त॒तान॑ । इति॑ । आ॒ह । वने॑षु । हि । वी॒तिं । अ॒न्तरि॑क्षम् ।
 त॒तान॑ । वा॒जम् । अ॒र्व॒त्स्वि॒त्य॒र्वत्—सु॑ । इति॑ । आ॒ह । वा॒जम् ।
 हि । अ॒र्व॒त्स्वि॒त्य॒र्वत्—सु॑ । प॒र्यः । अ॒घ्निया॑सु । इति॑ ।
 आ॒ह । प॒र्यः । हि । अ॒घ्निया॑सु । त॒त्स्वि॒ति त॒त्—सु॑ ।
 क्र॒तुम् । इति॑ । आ॒ह । त॒त्स्वि॒ति त॒त्—सु॑ । हि । क्र॒तुम् ।
 व॒रु॒णः । वि॒क्षु । अ॒ग्निम् । इति॑ । आ॒ह । व॒रु॒णः । हि ।
 वि॒क्षु । अ॒ग्निम् । दि॒वि । सूर्य॑म् (३) । इति॑ । आ॒ह ।
 दि॒वि । हि । सूर्य॑म् । सोम॑म् । अ॒द्वौ । इति॑ । आ॒ह ।
 ग्रा॒वा॒णः । वै । अ॒द्वयः॑ । ते॒षु । वै । ए॒षः । सोम॑म् ।
 द॒धा॒ति । यः । य॒ज॒ते । तस्मा॑त् । ए॒षम् । आ॒ह । उ॒दि॒ति ।
 उ॒ । त्यम् । जा॒तवे॑द॒समि॑ति जा॒त—वे॑द॒सम् । इति॑ । सौ॒र्या ।
 अ॒ग्ना । कृ॒ष्णाजि॑नमि॒ति कृ॒ष्ण—अ॒जिन॑म् । प्र॒त्यान॑—
 ह्यती॑ति प्र॒ति—आ॒न॒ह्यति॑ । रक्ष॑साम् । अ॒प॒ह॒त्या इत्य॑प—
 ह॒त्यै । उ॒सौ । ए॒ति । इ॒तम् । धु॒र्वा॒हावि॑ति धुः—सा॒हौ ।
 इति॑ । आ॒ह । य॒थाय॑जुरि॒ति यथा—य॒जुः । ए॒ष । ए॒तत् ।

प्रेति । च्यवस्व । भुवः । पते । इति । आह । भूतानाम् ।
 हि (४) । एषः । पतिः । विश्वानि । अभीति ।
 धामानि । इति । आह । विश्वानि । हि । एषः ।
 अभीति । धामानि । प्रच्यवत इति प्र—च्यवते । मा ।
 त्वा । परिपरीति परि—परि । विदत् । इति । आह ।
 यत् । एव । अदः । सोमम् । आहरियमाणमित्या—हरियमाणम् ।
 गन्धर्वः । विश्वावसुरिति विश्व—वसुः । पर्यमुष्णादिति
 परि—अमुष्णात् । तस्मात् । एवम् । आह । अपरिमो-
 षायेत्यपरि—मोषाय । यजमानस्य । स्वस्त्ययनीति
 स्वस्ति—अयनी । असि । इति । आह । यजमानस्य ।
 एव । एषः । यज्ञस्य । अन्वारम्भ इत्यनु—आरम्भः ।
 अनवच्छित्या इत्यनव—छित्यै । वरुणः । वै । एषः ।
 यजमानम् । अभि । एति । एति । यत् (५) ।
 क्रीतः । सोमः । उपनद्ध इत्युप—नद्धः । नमः ।
 मित्रस्य । वरुणस्य । चक्षसे । इति । आह । शान्त्यै ।
 एति । सोमम् । वहन्ति । अग्निना । प्रतीति । तिष्ठते ।
 तौ । संभवन्ताविति सं—भवन्तौ । यजमानम् । अभि ।
 समिति । भवतः । पुरा । खलु । वाव । एषः । मेधाय ।
 आत्मानम् । आरभ्येत्या—रभ्य । चरति । यः ।
 दीक्षितः । यत् । अग्नीषोमीयमित्यग्नी—सोमीयम् ।

(आतिथ्येष्ट्यभिधानम्)

पशुम् । आलभत इत्या—लभते । आत्मनिष्कर्मण
इत्यात्म—निष्कर्मणः । एव । अस्य । सः । तस्मात् ।
तस्य । न । आश्रयम् । पुरुषनिष्कर्मण इति पुरुष—
निष्कर्मणः । इव । हि । अथो इति । खलु । आहुः ।
अग्नीषोमाभ्यामित्यग्नी—सोमाभ्याम् । वै । इन्द्रः । वृत्रम् ।
अहन् । इति । यत् । अग्नीषोमीयमित्यग्नी—सोमीयम् ।
पशुम् । आलभत इत्या—लभते । वार्त्रेघ्न इति वार्त्रे—घ्नः ।
एव । अस्य । सः । तस्मात् । उ । आश्रयम् । वारुण्या ।
ऋचा । परीति । चरति । स्वया । एव । एनम् ।
देवतया । परीति । चरति (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

यदुभौ विमुच्याऽऽतिथ्यं गृहीयायज्ञं वि चिच्छ-
न्यायदुभावर्धमुच्य यथाऽऽनागतायाऽऽतिथ्यं क्रियते

तादृगेव तद्विमुक्तोऽन्योऽनङ्गवान्भवत्यविमुक्तोऽ-
 न्योऽथाऽऽतिथ्यं गृह्णाति यज्ञस्य संतत्यै
 पत्न्यन्वारभते पत्नी हि पारीणस्यस्येशे
 पत्नियैवानुमतं निर्वपति यद्वै पत्नी यज्ञस्य
 करोति मिथुनं तदथो पत्निया एव (१) एष
 यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवाच्छित्यै यावद्भिर्वै राजाऽनुच-
 रैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते
 छन्दाभसि खलु वै सोमस्य राज्ञोऽनुचराण्यग्रेराति-
 थ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन करोति
 सोमस्याऽऽतिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह त्रिष्टुभं एवै-
 तेन करोत्यतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह
 जगत्यै (२) एवैतेन करोत्यग्र्यै त्वा रायस्पोष-
 बावूने विष्णवे त्वेत्याहानुष्टुभं एवैतेन करोति श्येनाय
 त्वा सोमभृते विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन
 करोति पञ्च कृत्वो गृह्णाति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः
 पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे ब्रह्मवादिनो वदन्ति
 कस्मात्सत्याद्वायत्रिया उभयत आतिथ्यस्य कियत
 इति यदेवादः सोममा (३) अहरत्तस्माद्वायत्रिया
 उभयत आतिथ्यस्य कियते पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च
 शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्यं नवकपालः पुरो-

(आतिथ्येष्ट्यभिधानम्)

ढाशो भवति तस्मान्नवधा शिरो विष्णुतं नवकपालः
 पुरोडाशो भवति ते त्रयस्त्रिकपालास्त्रिवृता स्तोमेन
 संमितास्तेजस्त्रिवृत्तेज एव यज्ञस्य शीर्षन्दधाति नव-
 कपालः पुरोडाशो भवति ते त्रयस्त्रिकपालास्त्रिवृता
 प्राणेन संमितास्त्रिवृद्वै (४) प्राणस्त्रिवृतमेव प्राणम-
 भिपूर्वं यज्ञस्य शीर्षन्दधाति प्रजापतेर्वा एतानि
 पक्ष्माणि यदश्ववाला ऐक्षवी तिरश्ची यदाश्ववालः
 प्रस्तरो भवत्यैक्षवी तिरश्ची प्रजापतेरेव तच्चक्षुः
 संभरति देवा वै या आहुतीरजुहवुस्ता असुरा
 निष्कार्वमादन्ते देवाः कार्ष्मर्यमपश्यन्कर्मण्यो वै
 कर्मनेन कुर्वीतेति ते कार्ष्मर्यमयान्परिधीन् (५)
 अकुर्वत तैर्वै ते रक्षास्यपाघ्नत यत्कार्ष्मर्यमयाः
 परिधयो भवन्ति रक्षसामपहत्यै सः स्पर्शयति
 रक्षसामनन्ववचाराय न पुरस्तात्परि दधात्यादित्यो
 र्देवोयन्पुरस्ताद्रक्षास्यपहन्त्यूर्ध्वे समिधावा दधात्यु-
 परिष्टादेव रक्षास्यप हन्ति यजुषाऽन्यां तूष्णीमन्यां
 मिथुनत्वाय द्वे आ दधाति द्विपाद्यजमानः प्रति-
 ष्ठित्यै ब्रह्मवादिनो वदन्ति (६) अग्निश्च वा एतौ
 सोमश्च कथा सोमायाऽऽतिथ्यं क्रियते नाग्नय इति
 यदग्नावग्निं मिथित्वा प्रहरति तेनैवाग्नय आतिथ्यं

क्रियतेऽथो स्वल्वाहुरग्निः सर्वा देवता इति यद्वविरा-
साद्याग्निं मन्थति हव्यायैवाऽऽसन्नाय सर्वा देवता
जनयति (७) ॥

(पत्न्या एव जगत्या आ त्रिवृद्धे परिधीन्वन्दन्त्ये-
कषत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

यत् । उभौ । विमुच्येति वि-मुच्य । आतिथ्यम् ।
गृहीयात् । यज्ञम् । वीति । छिन्यात् । यत् । उभौ ।
अविमुच्येत्यवि-मुच्य । यथा । अनागतायेत्यना-
गताय । आतिथ्यम् । क्रियते । तादृक् । एव । तत् ।
विमुक्त इति वि-मुक्तः । अन्यः । अनङ्वान् भवति । अविमुक्त
इत्यवि-मुक्तः । अन्यः । अथ । आतिथ्यम् । गृह्णाति ।
यज्ञस्य । संतत्या इति सं-तत्यै । पत्नी । अन्वारभत
इत्यनु-आरभते । पत्नी । हि । पारीणहस्येति पारि-
नहस्य । ईशे । पत्न्या । एव । अनुमतमित्यनु-मतम् ।
निरिति । पवति । यत् । वै । पत्नी । यज्ञस्य । करोति ।

(आतिथ्यविधानम्)

मिथुनम् । तत् । अथो इति । पत्नियाः । एव (१) ।
 एषः । यज्ञस्य । अन्वारम्भ इत्यनु-आरम्भः ।
 अनवच्छित्या इत्यनव-छित्यै । यावद्विरिति यावत्-भिः ।
 वै । राजा । अनुचरैरित्यनु-चरैः । आगच्छतीत्या-गच्छति ।
 सर्वेभ्यः । वै । तेभ्यः । आतिथ्यम् । क्रियते । छन्वाशसि ।
 खलु । वै । सोमस्य । राज्ञः । अनुचराणीत्यनु-चराणि ।
 अग्रेः । आतिथ्यम् । असि । विष्णवे । त्वा । इति ।
 आह । गायत्रियै । एव । एतेन । करोति । सोमस्य ।
 आतिथ्यम् । असि । विष्णवे । त्वा । इति । आह ।
 त्रिष्टुभे । एव । एतेन । करोति । अतिथेः । आतिथ्यम् ।
 असि । विष्णवे । त्वा । इति । आह । जगत्यै (२) । एव ।
 एतेन । करोति । अग्रये । त्वा । रायस्पोषदावून इति
 रायस्पोष-दावूने । विष्णवे । त्वा । इति । आह ।
 अनुष्टुभ इत्यनु-स्तुभे । एव । एतेन । करोति ।
 श्येनार्य । त्वा । सोमभृत इति सोम-भृते । विष्णवे । त्वा ।
 इति । आह । गायत्रियै । एव । एतेन । करोति । पञ्च ।
 रुत्वं । गृह्णाति । पञ्चाक्षरेति पञ्च-अक्षरा । पङ्क्तिः ।
 पाङ्क्तः । यज्ञः । यज्ञम् । एव । अवेति । रुन्धे ।
 ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । कस्मात् ।
 सत्यात् । गायत्रियै । उभयतः । आतिथ्यस्य । क्रियते ।

इति । यत् । एव । अदः । सोमम् । एति (३) ।
 अहरत् । तस्मात् । गायत्रियै । उभयतः । आतिथ्यस्य ।
 कियते । पुरस्तात् । च । उपरिष्ठात् । च । शिरः । वै ।
 एतत् । यज्ञस्य । यत् । आतिथ्यम् । नर्वकपाल इति
 नर्व-कपालः । पुरोडाशः । भवति । तस्मात् । नवधेति
 नव-धा । शिरः । विष्णुतमिति वि-स्यूतम् । नर्वकपाल
 इति नर्व-कपालः । पुरोडाशः । भवति । ते । त्रयः ।
 त्रिकपाला इति त्रि-कपालाः । त्रिवृतेति त्रि-वृता ।
 स्तोमेन । संमिता इति सं-मिताः । तेजः । त्रिवृदिति
 त्रि-वृत् । तेजः । एव । यज्ञस्य । शीर्षन् । दधाति ।
 नर्वकपाल इति नर्व-कपालः । पुरोडाशः । भवति ।
 ते । त्रयः । त्रिकपाला इति त्रि-कपालाः । त्रिवृतेति
 त्रि-वृता । प्राणेनेति प्र-अनेन । संमिता इति
 सं-मिताः । त्रिवृदिति त्रि-वृत् । वै (४) । प्राण इति
 प्र-अनः । त्रिवृतमिति त्रि-वृतम् । एव । प्राणमिति प्र-
 अनम् । अभिपूर्वमित्यभि-पूर्वम् । यज्ञस्य । शीर्षन् । दधाति ।
 प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । वै । एतानि । पक्ष्माणि । यत् ।
 अश्ववाला इत्यश्व-वालाः । ऐश्वी इति । तिरश्ची इति । यत् ।
 आश्ववाल इत्याश्व-वालः । प्रस्तर इति प्र-स्तरः । भवति ।
 ऐश्वी इति । तिरश्ची इति । प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । एव ।

(आतिथ्येष्ट्याभिधानम्)

तत् । चक्षुः । समिति । भरति । देवाः । वै । याः ।
 आहुतीरित्या—हुतीः । अजुहवुः । ताः । असुराः । निष्का-
 वम् । आदन् । ते । देवाः । कार्मर्यम् । अपश्यन् ।
 कर्मण्यः । वै । कर्म । एनेन । कुर्वीत । इति । ते । कार्म-
 र्यमयानिति कार्मर्य—मयान् । परिधीनिति परि—धीन् (५) ।
 अकुर्वत । तैः । वै । ते । रक्षाशसि । अपेति । अग्नत ।
 यत् । कार्मर्यमया इति कार्मर्य—मयाः । परिधय इति
 परि—धयः । भवन्ति । रक्षसाम् । अपहत्या इत्यप—हत्यै ।
 समिति । स्पर्शयति । रक्षसाम् । अनन्ववचारायेत्यननु—अव-
 चाराय । न । पुरस्तात् । परीति । दधाति । आदित्यः । हि ।
 एव । उयन्नित्युत्—यन् । पुरस्तात् । रक्षाशसि । अपहन्ती-
 त्यप—हन्ति । ऊर्ध्वे इति । समिधाविति सम—इधौ । एति ।
 दधाति । उपरिष्ठात् । एव । रक्षाशसि । अपेति । हन्ति ।
 यजुषा । अन्याम् । तूष्णीम् । अन्याम् । मिथुनत्वायेति
 मिथुन—त्वार्य । द्वे इति । एति । दधाति । द्विपादिति द्वि-
 पात् । यजमानः । प्रतिष्ठित्या इति प्रति—स्थित्यै । ब्रह्म-
 वादिन इति ब्रह्म—वादिनः । वदन्ति (६) । अग्निः । च ।
 वै । एतौ । सोमः । च । कथा । सोमाय । आतिथ्यम् ।
 क्रियते । न । अग्नये । इति । यत् । अग्नौ । अग्निम् ।
 मथित्वा । प्रहरतीति प्र—हरति । तेन । एव । अग्नये ।

आतिथ्यम् । कियते । अथो इति । खलु । आहुः । अग्निः ।
 सर्वाः । देवताः । इति । यत् । हविः । आसाधेत्या—साध ।
 अग्निम् । मन्थति । हव्याय । एव । आसन्नायेत्या—सन्नाय ।
 सर्वाः । देवताः । जनयति (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा मिथो
 विप्रिया आसन्ते १ऽन्योऽन्यस्मै ज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाः
 पञ्चधा व्यक्रामन्नग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरु-
 त्भिर्वरुण आदित्यैर्बृहस्पतिर्विश्वैर्देवैस्तेऽमन्यन्तासुरे-
 भ्यो वा इदं भ्रातृव्येभ्यो रध्यामो यन्मिथो विप्रियाः
 स्मो या न इमाः प्रियास्तनुवस्ताः समवयामहे
 ताभ्यः स निर्कच्छायः (१) नः प्रथमो १ऽ-
 न्योऽन्यस्मै ब्रुह्यादिति तस्माद्यः सतानूनपूत्रिणां
 प्रथमो ब्रुहति स आर्तिमाच्छति यत्तानूनपूत्र-
 समवयति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य
 भ्रातृव्यो भवति पञ्च कृत्वोऽव यति पञ्चधा हि
 ते तत्समवायन्ताथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो

(तानूनप्रेष्याभिधानम्)

यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्ध आपतये त्वा गृह्णाभीत्याह
 प्राणो वै (२) आपतिः प्राणमेव प्रीणाति परि-
 पतय इत्याह मनो वै परिपतिर्मन एव प्रीणाति
 तनूनपत्र इत्याह तनुवो हि ते ताः सम-
 वायन्त शाकरायेत्याह शक्त्यै हि ते ताः समवायन्त
 शकमन्नोजिष्ठायेत्याहौजिष्ठः हि ते तदात्मनः सम-
 वायन्तानाधृष्टमस्यनाधृष्यमित्याहानाधृष्टः हेतद-
 नाधृष्यं देवानामोजः (३) इत्याह देवानाः हेत-
 दोजोऽभिशास्तिपा अनभिशास्तेन्यमित्याहाभिशा-
 स्तिपा हेतदनभिशास्तेन्यमनु मे दीक्षां दीक्षापति-
 र्मन्यतामित्याह यथायजुरेवैतद्धृतं वै देवा वज्रं कृत्वा
 सोममघ्नन्नन्तिकमिव खलु वा अस्यैतच्चरन्ति यत्ता-
 नूनपत्रेण प्रैचरन्त्यश्शुरश्शुस्ते देव सोमाऽऽप्या-
 यतामित्याह यत् (४) एवास्यापुवायते यन्मीर्यते
 तदेवास्यैतेनाऽऽप्याययत्या तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा
 त्वमिन्द्राय प्यायस्वेत्याहोभावेवेन्द्रं च सोमं चाऽऽ-
 प्याययत्या प्यायय सखीन्तन्त्या मेधयेत्याहर्त्विजो
 वा अस्य सखायस्तानेवाऽऽप्याययति स्वस्ति ते
 देव सोम सुत्यामशीय (५) इत्याहाऽऽशिषमेवै-
 तामा शास्ते प्र वा एतेऽस्माल्लोकाच्च्यवन्ते ये

सोममाप्याययन्त्यन्तरिक्षदेवत्यो हि सोम आप्या-
 यित एष्टा रायः प्रेषे भगायेत्याह यावापृथिवीभ्या-
 मेव नमस्कृत्यास्मिँल्लोके प्रीतिष्ठन्ति देवासुराः
 संयत्ता आसन्ते देवा बिभ्र्यतोऽग्निं प्राविशन्तस्मा-
 बाहुरग्निः सर्वा देवता इति ते (३) अग्निमेव
 वरुथं कृत्वाऽसुरानभ्यभवन्नग्निमिव खलु वा एष
 प्र विशति योऽवान्तरदीक्षामुपैति भ्रातृव्याभिभूत्यै
 भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्यात्मानमेव
 दीक्षया पाति प्रजामवान्तरदीक्षया संतरां मेखलाः
 समायच्छते प्रजा ह्यात्मनोऽन्तरतरा तप्तव्रतो भवति
 मदन्तीभिर्माजयते निर्हीभिः शीतेन वारयति समिधै
 या ते अग्ने रुद्रिया तनूरित्याह स्वयैवैनदेवतया
 व्रतयति सयोनित्वाय शान्त्यै (७) ॥

(यो वा ओज आह यदंशयेति तेऽग्न एकादश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

देवासुरा इति देव-असुराः । संयत्ता इति सं-यत्ताः ।
 आसन् । ते । देवाः । मिथः । बिभ्रिया इति बि-प्रियाः ।

(तानूनप्त्रेष्ट्यभिधानम्)

आसन् । ते । अन्यः । अन्यस्मै । ज्यैष्ठ्याय । अति-
 ष्मानाः । पञ्चधेति पञ्च-धा । वीति । अक्रामन् । अभिः ।
 वसुभिरिति वसु-भिः । सोमः । रुद्रैः । इन्द्रः । मरुद्भि-
 रिति मरुत्-भिः । वरुणः । आदित्यैः । बृहस्पतिः ।
 विश्वैः । देवैः । ते । अमन्यन्त । असुरेभ्यः । वै । इदम् ।
 भ्रातृव्येभ्यः । रथ्यामः । यत् । मिथः । विप्रिया इति
 वि-प्रियाः । स्मः । याः । नः । इमाः । प्रियाः । तनुवः ।
 ताः । समवद्यामहा इति सम्-अवद्यामहै । ताभ्यः ।
 सः । निरिति । कच्छात् । यः (१) ।
 नः । प्रथमः । अन्यः । अन्यस्मै । द्रुह्यात् । इति ।
 तस्मात् । यः । सतानूनप्त्रिणामिति स-तानूनप्त्रिणाम् ।
 प्रथमः । द्रुह्यति । सः । आर्तिम् । एति । कच्छति ।
 यत् । तानूनप्त्रमिति तानू-नप्त्रम् । समवद्यतीति सम्-
 अवद्यति । भ्रातृव्याभिभूत्या इति भ्रातृव्य-अभिभूत्यै ।
 अवति । आत्मना । परेति । अस्य । भ्रातृव्यः । भवति ।
 पञ्च । कृत्वः । अवेति । यति । पञ्चधेति पञ्च-धा ।
 हि । ते । तत् । समवाद्यन्तेति सम्-अवाद्यन्त । अथो
 इति । पञ्चाक्षरेति पञ्च-अक्षरा । पङ्क्तिः । पाङ्क्तः ।
 यज्ञः । यज्ञम् । एव । अवेति । रुन्धे । आपतय इत्या-
 पतये । त्वा । गृह्णामि । इति । आह । प्राण इति प्र-

अनः । वै (२) । आप॒तिरि॒त्या—प॒तिः । प्रा॒णमि॒ति
प्र—अ॒नम् । ए॒व । प्री॒णाति॒ । परि॒प॒तय॒ इति॒ परि—
प॒तये॒ । इति॒ । आ॒ह । म॒नः । वै । परि॒प॒तिरि॒ति परि—
प॒तिः । म॒नः । ए॒व । प्री॒णाति॒ । त॒नून॒प्त्र इति॒ त॒नू—
न॒प्त्रे । इति॒ । आ॒ह । त॒नुवः॒ । हि । ते । ताः ।
स॒मवा॒द्यन्ते॒ति स॒म्—अ॒वाद्य॑न्त । शा॒क॒राय॒ । इति॒ । आ॒ह ।
श॒क्त्यै॒ । हि । ते । ताः । स॒मवा॒द्यन्ते॒ति स॒म्—अ॒वाद्य॑न्त ।
श॒क॒मन् । ओ॒जिष्ठा॒य । इति॒ । आ॒ह । ओ॒जिष्ठ॒म् । हि ।
ते । त॒त् । आ॒त्म॒नः । स॒मवा॒द्यन्ते॒ति स॒म्—अ॒वाद्य॑न्त ।
अ॒नाधृ॒ष्टमि॒त्यना—धृ॒ष्टम् । अ॒सि । अ॒नाधृ॒ष्यमि॒त्यना—
धृ॒ष्यम् । इति॒ । आ॒ह । अ॒नाधृ॒ष्टमि॒त्यना—धृ॒ष्टम् । हि ।
ए॒तत् । अ॒नाधृ॒ष्यमि॒त्यना—धृ॒ष्यम् । दे॒वाना॑म् । ओ॒जः
(३) । इति॒ । आ॒ह । दे॒वाना॑म् । हि । ए॒तत् ।
ओ॒जः । अ॒भि॒श॒स्तिपा॒ इत्य॑भि॒श॒स्ति—पाः । अ॒नाभि—
श॒स्तेन्य॑मि॒त्यन॑भि—श॒स्तेन्य॑म् । इति॒ । आ॒ह । अ॒भि॒श—
स्तिपा॒ इत्य॑भि॒श॒स्ति—पाः । हि । ए॒तत् । अ॒नाभि॒श॒स्ते—
न्यमि॒त्यन॑भि—श॒स्तेन्य॑म् । अ॒न्वि॒ति । मे । दी॒क्षाम् ।
दी॒क्षाप॒तिरि॒ति दी॒क्षा—प॒तिः । म॒न्य॒ताम् । इति॒ । आ॒ह ।
य॒थाय॑जु॒रिति॒ यथा—य॒जुः । ए॒व । ए॒तत् । घृ॒तम् । वै ।
दे॒वाः । व॒ज्रम् । कृ॒त्वा । सो॒मम् । अ॒घ्नन् । अ॒न्तिक॑म् ।

(तानूनप्त्रेष्वाभिधानम्)

इ॒व । ख॒लु॑ । वै । अ॒स्य । ए॒तत् । च॒र॒न्ति॒ । यत् ।
तानू॒न॒प्त्रे॒णेति॑ तानू॒न॒प्त्रे॒ण । प्र॒च॒र॒न्तीति॑ प्र॒च॒र॒न्ति॒ ।
अ॒शु॒रः॒शु॒रि॒त्य॒शुः॒अ॒शुः । ते । दे॒व । सो॒म । ए॒ति॒ ।
प्या॒य॒ताम् । इति॑ । आ॒ह । यत् (४) । ए॒व । अ॒स्य ।
अ॒पु॒वा॒येते॑ । यत् । मी॒र्य॑ते । तत् । ए॒व । अ॒स्य ।
ए॒तेन॑ । ए॒ति॒ । प्या॒य॒यति॑ । ए॒ति॒ । तु॒भ्यम् । इन्द्रः॑ ।
प्या॒य॒ताम् । ए॒ति॒ । त्वम् । इन्द्रा॑य । प्या॒य॒स्व । इति॑ ।
आ॒ह । उ॒भौ । ए॒व । इन्द्र॑म् । च । सोम॑म् । च । ए॒ति॒ ।
प्या॒य॒यति॑ । ए॒ति॒ । प्या॒य॒य । स॒खीन् । स॒न्या । मे॒धया॑ ।
इति॑ । आ॒ह । क॒त्विजः॑ । वै । अ॒स्य । स॒खायः॑ । तान् ।
ए॒व । ए॒ति॒ । प्या॒य॒यति॑ । स्व॒स्ति । ते । दे॒व । सो॒म ।
सु॒त्याम् । अ॒शीय॑ (५) । इति॑ । आ॒ह । आ॒शिष॒मि॒-
त्या॑—शि॒षम् । ए॒व । ए॒ताम् । ए॒ति॒ । शा॒स्ते ।
प्रेति॑ । वै । ए॒ते । अ॒स्मात् । लो॒कात् । च्य॒वन्ते॑ ।
ये । सोम॑म् । आ॒प्या॒य॒यन्तीत्या॑—प्या॒य॒यन्ति॑ ।
अ॒न्तरि॒क्ष॒दे॒व॒त्य इत्य॑न्तरि॒क्ष—दे॒व॒त्यः । हि । सोमः॑ । आ॒प्या॒-
यित॑ इत्या॒प्या॒यितः॑ । ए॒ष्टः । रा॒यः । प्रेति॑ । इ॒षे ।
भ॒र्गाय॑ । इति॑ । आ॒ह । या॒वा॒पृ॒थि॒वी॒भ्यामि॒ति॑ या॒वा॒—पृ॒थि॒-
वी॒भ्याम् । ए॒व । न॒म॒स्कृत्येति॑ नमः—कृत्य॑ । अ॒स्मिन् ।
लो॒के । प्रतीति॑ । ति॒ष्ठन्ति॑ । दे॒वा॒सु॒रा इति॑ दे॒व—अ॒सु॒राः ।

१९८२ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१ षष्ठ्यां—
(तान्मन्त्रेष्वभिधायम्)

संयत्ता इति सं-यत्ताः । आसन् । ते । देवाः । विभ्यतः ।
अग्निम् । प्रेति । अविशन् । तस्मात् । आहुः । अग्निः ।
सर्वाः । देवताः । इति । ते (६) । अग्निम् । एव ।
वर्तयम् । कृत्वा । असुरान् । अभीति । अभवन् । अग्निम् ।
इव । सलु । वै । एषः । प्रेति । विशति । यः । अवान्त-
रदीक्षामित्यवान्तर-दीक्षाम् । उपैतीत्युप-एति । भ्रातृव्या-
भिभूत्या इति भ्रातृव्य-अभिभूत्यै । भवति । आत्मना ।
परेति । अस्य । भ्रातृव्यः । भवति । आत्मानम् । एव ।
दीक्षया । पाति । प्रजामिति प्र-जाम् । अवान्तरदीक्षयेत्य-
वान्तर-दीक्षया । संतरामिति सं-तराम् । मेखलाम् । समा-
यच्छत इति सम-आयच्छते । प्रजेति प्र-जा । हि ।
आत्मनः । अन्तरतरेत्यन्तर-तरा । तमव्रत इति
तम-व्रतः । भवति । मर्दन्तीभिः । मार्जयते । निरिति ।
हि । अग्निः । शीतेन । वारयति । समिद्ध्या इति सम-
इद्ध्यै । या । ते । अग्ने । रुद्रिया । तनूः । इति । आह ।
स्वया । एव । एनत् । देवतया । व्रतयति । सयोनि-
त्वायेति सयोनि-त्वाय । शान्त्यै (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

तेषामसुराणां तिस्रः पुर आसन्नयस्मय्यवमाऽथ
रजताऽथ हरिणी ता देवा जेतुं नाशक्नुवन्ता उपस-
देवाजिगीषन्तस्मादाहुर्गन्धर्वं वेद यश्च नोपसदा वै
महापुरं जयन्तीति त इषुः समस्कुर्वताग्निमनीकः
सोमः शल्यं विष्णुं तेजं तेऽब्रुवन्क इमामसिष्यतीति
(१) रुद्र इत्यब्रुवन् रुद्रो वै क्रूरः सोऽस्यत्विति
सोऽब्रवीद्वरं वृणा अहमेव पशूनामधिपतिरसानीति
तस्माद्बुधः पशूनामधिपतिस्ता रुद्रोऽवासृजत्स तिस्रः
पुरो भित्तैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान्प्राणुदत् यहुपसदं
उपसयन्ते भ्रातृव्यपराणुत्यै नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जु-
हुयाद्यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयात् (२) अन्य-
न्मुखं कुर्यात्सुवेणाऽऽधारमा धारयति यन्नस्य प्रज्ञात्यै
पराङ्मतिक्रम्य जुहोति पराच एवैभ्यो लोकेभ्यो यज-
मानो भ्रातृव्यान् णुदते पुनरत्याक्रम्योपसदं जुहोति
प्रणुदैवैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्याजित्वा भ्रातृव्यलोक-
मभ्यारोहति देवा वै याः प्रातरुपसदं उपासीदन्न-
हस्ताभिरसुरान्प्राणुदन्त याः सायः रात्रियै ताभि-
र्यत्सायंप्रातरुपसदः (३) उपसयन्तेऽहोरात्राभ्यामेव

तयजमानो भ्रातृव्यान् णुदते याः प्रातर्याज्याः
 स्युस्ताः सायं पुरोनुवाक्याः कुर्यादयातयामन्वाय
 तिस्र उपसद् उपैति त्रय इमे लोका इमानेव लोका-
 न्भीणाति षट्सं पयन्ते षड्वा ऋतव ऋतूनेव
 भीणाति द्वादशाहीने सोम उपैति द्वादश मासाः
 संवत्सरः संवत्सरमेव भीणाति चतुर्विंशतिः सम्
 (४) पयन्ते चतुर्विंशतिरर्धमासा अर्धमासानेव
 भीणात्याराग्रामवान्तरदीक्षामुपेयायः कामयेतास्मि-
 न्मे लोकेऽर्धकं स्यादित्येकमग्रेऽथ द्वावथ त्रीनथ
 चतुर एषा वा आराग्राऽवान्तरदीक्षाऽस्मिन्नेवास्मै
 लोकेऽर्धकं भवति परोवरीयसीमवान्तरदीक्षामुपेयायः
 कामयेतामुष्मिन्मे लोकेऽर्धकं स्यादिति चतुरोऽग्रेऽथ
 त्रीनथ द्वावथैकमेषा वै परोवरीयस्यवान्तरदीक्षाऽमु-
 ष्मिन्नेवास्मै लोकेऽर्धकं भवति (५) ॥

(असिष्यतीति जुहुयात्सायंप्रातरुपसद् चतुर्विंशतिः)

सं चतुरोऽग्रे षोडश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

तेषाम् । असुराणाम् । तिस्रः । पुरः । आसन् ।
 अयस्मयी । अवमा । अर्थ । रजता । अर्थ । हरिणी ।
 ताः । देवाः । जेतुम् । न । अशक्नुवन् । ताः । उपसदे-
 त्युप—सदा । एव । अजिगीषन् । तस्मात् । आहुः ।
 यः । च । एवम् । वेद । यः । च । न । उपसदेत्युप—सदा ।
 वै । महापुरमिति महा—पुरम् । जयन्ति । इति । ते ।
 इषुम् । समितिः । अकुर्वन् । अग्निम् । अनीकम् । सोमम् ।
 शल्यम् । विष्णुम् । तेर्जनम् । ते । अब्रुवन् । कः ।
 इमाम् । असिष्यति । इति (१) । रुद्रः । इति ।
 अब्रुवन् । रुद्रः । वै । क्रूरः । सः । अस्यतु । इति । सः ।
 अब्रवीत् । वरम् । वृणे । अहम् । एव । पशूनाम् ।
 अधिपतिरित्यधि—पतिः । असानि । इति । तस्मात् ।
 रुद्रः । पशूनाम् । अधिपतिरित्यधि—पतिः । ताम् । रुद्रः ।
 अवेति । असृजत् । सः । तिस्रः । पुरः । भित्त्वा ।
 एभ्यः । लोकेभ्यः । असुरान् । प्रेति । अनुदत् । यत् ।
 उपसद् इत्युप—सदः । उपसद्यन्त इत्युप—सद्यन्ते । भ्रातृ-
 व्यपराणुत्या इति भ्रातृव्य—पराणुत्यै । न । अन्याम् ।
 आहुतिमित्या—हुतिम् । पुरस्तात् । जुहुयात् । यत् ।

अन्याम् । आहुतिमित्या—हुतिम् । पुरस्तात् । जुहुयात्
 (२) । अन्यत् । मुस्मम् । कुर्यात् । सुवेण । आघार-
 मित्या—धारम् । एति । धारयति । यज्ञस्य । प्रज्ञात्या
 इति प्र—ज्ञात्यै । पराङ् । अतिक्रम्येत्यति—क्रम्य । जुहोति ।
 पराचः । एव । एभ्यः । लोकेभ्यः । यजमानः ।
 भ्रातृव्यान् । प्रेति । नुदते । पुमः । अत्याक्रम्येत्यति—
 आक्रम्य । उपसदमित्युप—सदम् । जुहोति । षणुयेति
 प्र—नुय । एव । एभ्यः । लोकेभ्यः । भ्रातृव्यान् ।
 जित्वा । भ्रातृव्यलोकमिति भ्रातृव्य—लोकम् । अभ्यारोहतीत्य-
 भि—आरोहति । देवाः । वै । याः । प्रातः । उपसद
 इत्युप—सदः । उपासीदन्नित्युप—असीदन् । अहः । तामिः ।
 असुरान् । प्रेति । अनुदन्त । याः । सायम् ।
 रात्रियै । तामिः । यत् । सायंप्रातरिति सायं—प्रातः ।
 उपसद इत्युप—सदः (३) । उपसयन्त इत्युप—
 सयन्ते । अहोरात्राभ्यामित्यहः—रात्राभ्याम् । एव ।
 तत् । यजमानः । भ्रातृव्यान् । प्रेति । नुदते । याः ।
 प्रातः । याज्याः । स्युः । ताः । सायम् । पुरोनुवाक्या
 इति पुरः—अनुवाक्याः । कुर्यात् । अयातयामत्वायेत्यया-
 तयाम—त्वाय । तिस्रः । उपसद इत्युप—सदः । उपेति ।
 एति । त्रयः । इमे । लोकाः । इमान् । एव । लोकान् ।

(उपसद्विधामिधानम्)

प्रीणाति । षट् । समिति । पयन्ते । षट् । वै । ऋतवः ।
 ऋतून् । एव । प्रीणाति । द्वादश । अहीने । सोमे । उपेति ।
 एति । द्वादश । मासाः । संवत्सर इति सं-वत्सरः ।
 संवत्सरमिति सं-वत्सरम् । एव । प्रीणाति । चतुर्विं-
 शतिरिति चतुः-विंशतिः । समिति (४) ।
 पयन्ते । चतुर्विंशतिरिति चतुः-विंशतिः । अर्धमासा
 इत्यर्ध-मासाः । अर्धमासानित्यर्ध-मासान् । एव ।
 प्रीणाति । आराग्राभित्यारा-अग्राम् । अवान्तरदी-
 क्षामित्यवान्तर-दीक्षाम् । उपेति । इयात् । यः ।
 कामयेत । अस्मिन् । मे । लोके । अर्धकम् । स्यात् ।
 इति । एकम् । अग्रे । अथ । द्वौ । अथ । त्रीन् ।
 अथ । चतुरः । एषा । वै । आराग्रेत्यारा-अग्रा ।
 अवान्तरदीक्षेत्यवान्तर-दीक्षा । अस्मिन् । एव । अस्मै ।
 लोके । अर्धकम् । भवति । परोवरीयसीमिति परः-
 वरीयसीम् । अवान्तरदीक्षामित्यवान्तर-दीक्षाम् ।
 उपेति । इयात् । यः । कामयेत । अमुष्मिन् । मे ।
 लोके । अर्धकम् । स्यात् । इति । चतुरः । अग्रे ।
 अथ । त्रीन् । अथ । द्वौ । अथ । एकम् । एषा ।
 वै । परोवरीयसीति परः-वरीयसी । अवान्तरदीक्षेत्य-

वान्तर—दीक्षा । अमुष्मिन् । एव । अस्मै । लोके ।

अर्धकम् । भवति (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति य उपसदं उपयन्ति
 तेषां य उन्नयते हीयत एव स नोदनेषीति सून्नी-
 यमिव यो वै स्वार्थेतां यताः श्रान्तो हीयत उत स
 निष्ठचार्यं सह वसति तस्मात्सकृदुन्नीय नार्परमुन्न-
 येत दधोन्नयेतैतद्वै पशुनाः रूपः रूपेणैव पशुनव
 रुन्धे (१) यज्ञो देवेभ्यो निलायत विष्णू रूपं
 कृत्वा स पृथिवीं प्रार्थिशत्तं देवा हस्तान्त्सः श्रभै-
 च्छन्तमिन्द्र उपर्युपर्यत्यक्रामत्सोऽब्रवीत्को माऽयमु-
 पर्युपर्यत्यक्रमीदित्यहं दुर्गे हन्तेत्यथ कस्त्वमित्यहं
 दुर्गादाहर्तेति सोऽब्रवीदुर्गे वै हन्ताऽवोचथा वरा-
 होऽयं वाममोषः (२) सप्तानां गिरीणां परस्ता-
 द्वित्तं वेद्यमसुराणां विभर्ति तं जहि यदि दुर्गे हन्ताऽ-
 सीति स दर्भपुञ्जीलमुद्धृत्य सप्त गिरीन्भित्त्वा तमह-
 न्तोऽब्रवीदुर्गाद्वा आहर्ताऽवोचथा एतमा हरेति

तमेभ्यो यज्ञ एव यज्ञमाऽहरयत्तद्वित्तं वेद्यमसुराणाम-
विन्दन्त तदेकं वेदै वेदित्वमसुराणाम् (३) वा
इयमग्र आसीद्यावदासीनः परापश्यति तार्वहेवानां
ते देवा अब्रुवन्नस्त्वेव नोऽस्यामपीति किर्यद्वो
दास्याम इति यावदियः सलावृकी त्रिः परिक्रामति
तार्वन्नो दत्तेति स इन्द्रः सलावृकी रूपं कृत्वेमां
त्रिः सर्वतः पर्यङ्गामत्तदिमामविन्दन्त यदिमामवि-
न्दन्त तद्वेदै वेदित्वम् (४) सा वा इयः सर्वेव
वेदिरियति शक्ष्यामीति त्वा अवमार्य यजन्ते त्रिःश-
त्यदानि पश्चात्तिरश्वी भवति षट्त्रिंशत्प्राची चतु-
र्विंशतिः पुरस्तात्तिरश्वी दशदश सं पद्यन्ते दशा-
क्षरा विराडन्नं विराड्विराजैवान्नायमव रुन्ध
उद्धन्ति यदेवास्या अमेध्यं तदर्प हन्त्युद्धन्ति तस्मा-
दोषधयः परा भवन्ति बर्हिः स्तृणाति तस्मादोष-
धयः पुनरा भवन्त्युत्तरं बर्हिष उत्तरबर्हिः स्तृणाति
प्रजा वै बर्हिर्यजमान उत्तरबर्हिर्यजमानमेवायजमा-
नादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमानादु-
त्तरः (५) ॥

(रुन्धे वाममोषो वेदित्वमसुराणां वेदित्वं
भवन्ति पञ्चविंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

सुवर्गमिति सुवः—गम् । वै । एते । लोकम् ।
यन्ति । ये । उपसद इत्युप—सदः । उपयन्तीत्युप—
यन्ति । तेषाम् । यः । उन्नयत इत्युत्—नयते । हीयते ।
 एव । सः । न । उदिति । अनेषि । इति । सूत्रीयमिति
सु—उन्नीयम् । इव । यः । वै । स्वार्थेतामिति स्वार्थ—
 इताम् । यताम् । श्रान्तः । हीयते । उत । सः । निष्ठचार्य ।
सह । वसति । तस्मात् । सकृत् । उन्नीयेत्युत्—नीय ।
 न । अपरम् । उदिति । नयेत । दध्ना । उदिति । नयेत ।
एतत् । वै । पशूनाम् । रूपम् । रूपेण । एव । पशून् ।
अवेति । रुन्धे (१) । यज्ञः । देवेभ्यः । निलायत ।
विष्णुः । रूपम् । कृत्वा । सः । पृथिवीम् । प्रेति ।
अविशत् । तम् । देवाः । हस्तान् । संश्रभ्येति सं—
 रभ्य । ऐच्छन् । तम् । इन्द्रः । उपर्युपरीत्युपरि—उपरि ।
अतीति । अक्रामत् । सः । अब्रवीत् । कः । मा । अयम् ।
उपर्युपरीत्युपरि—उपरि । अतीति । अक्रमीत् । इति ।
अहम् । दुर्ग इति दुः—गे । हन्ता । इति । अर्थ ।
 कः । त्वम् । इति । अहम् । दुर्गादिति दुः—गात् ।
आहर्तेत्या—हर्ता । इति । सः । अब्रवीत् । दुर्ग इति

(वेषभिधानम्)

दुः—गे । वै । हन्ता । अ॒वो॒च॒थाः । व॒रा॒हः । अ॒यम् ।
 वा॒म॒मो॒ष इति॑ वा॒म—मो॒षः (२) । स॒प्ता॒नाम् ।
 गि॒री॒णाम् । प॒र॒स्तात् । वि॒त्तम् । वे॒द्यम् । अ॒सुरा॒णाम् ।
 बि॒भर्ति॑ । तम् । ज॒हि । य॒दि । दु॒र्ग इति॑ दुः—गे ।
 हन्ता । अ॒सि । इति॑ । सः । द॒र्भ॒पु॒ञ्जी॒लमि॒ति॑ द॒र्भ—
 पु॒ञ्जी॒लम् । उ॒द्ध॒हो॒त्यु॒त्—वृ॒ह । स॒प्त । गि॒रीन् । भि॒त्त्वा । तम् ।
 अ॒हन् । सः । अ॒ब्र॒वीत् । दु॒र्गादि॒ति॑ दुः—गात् । वै ।
 आ॒हर्ते॒त्या—ह॒र्ता । अ॒वो॒च॒थाः । ए॒तम् । ए॒ति॑ । ह॒र ।
 इति॑ । तम् । ए॒भ्यः । य॒ज्ञः । ए॒व । य॒ज्ञम् । ए॒ति॑ ।
 अ॒हर॒त् । यत् । तत् । वि॒त्तम् । वे॒द्यम् । अ॒सुरा॒णाम् ।
 अ॒वि॒न्दन्त॑ । तत् । ए॒कम् । वे॒द्यै । वे॒दित्व॑मि॒ति॑ वे॒दि—
 त्वम् । अ॒सुरा॒णाम् (३) । वै । इ॒यम् । अ॒ग्रे ।
 आ॒सीत् । या॒वत् । आ॒सी॒नः । प॒रा॒प॒श्य॒तीति॑ प॒रा—
 प॒श्य॒ति । ता॒वत् । दे॒वा॒नाम् । ते । दे॒वाः । अ॒ब्रु॒वन् ।
 अ॒स्तु । ए॒व । नः । अ॒स्याम् । अ॒पीति॑ । इति॑ ।
 कि॒यत् । वः । दा॒स्यामः॑ । इति॑ । या॒वत् । इ॒यम् ।
 स॒ला॒वृ॒की । त्रिः । प॒रि॒क्राम॑तीति॑ प॒रि—क्राम॑ति ।
 ता॒वत् । नः । द॒त्त । इति॑ । सः । इ॒न्द्रः । स॒ला॒वृ॒की ।
 रू॒पम् । कृ॒त्वा । इ॒माम् । त्रिः । स॒र्वतः॑ । प॒रीति॑ ! अ॒क्रां—
 मत् । तत् । इ॒माम् । अ॒वि॒न्दन्त॑ । यत् । इ॒माम् । अ॒वि॒न्दन्त॑ ।

तत् । वै । वेदित्वमिति वेदि—त्वम् (४) । सा ।
 वै । इयम् । सर्वा । एव । वेदिः । इयति ।
 शक्ष्यामि । इति । तु । वै । अवमायेत्यव—मार्य ।
 यजन्ते । त्रिंशत् । पदानि । पश्चात् । तिरश्ची ।
 भवति । षट्त्रिंशदिति षट्—त्रिंशत् । प्राची । चतुर्विंश-
 शतिरिति चतुः—विंशतिः । पुरस्तात् । तिरश्ची ।
 दशदशेति दश—दश । समिति । पद्यन्ते । दशाक्षरेति दश—
 अक्षरा । विराडिति वि—राट् । अन्नम् । विराडिति वि—
 राट् । विराजेति वि—राजा । एव । अन्नाद्यमित्यन्न—अद्यम् ।
 अवेति । रुन्धे । उदिति । हन्ति । यत् । एव । अस्याः ।
 अमेध्यम् । तत् । अपेति । हन्ति । उदिति । हन्ति ।
 तस्मात् । ओषधयः । परेति । भवन्ति । बर्हिः । स्तृणाति ।
 तस्मात् । ओषधयः । पुनः । एति । भवन्ति । उत्तरमित्युत्—तरम् ।
 बर्हिषः । उत्तरबर्हिरित्युत्तर—बर्हिः । स्तृणाति । प्रजा इति
 प्र—जाः । वै । बर्हिः । यजमानः । उत्तरबर्हिरित्युत्तर—
 बर्हिः । यजमानम् । एव । अयजमानात् । उत्तरमित्युत्—
 तरम् । करोति । तस्मात् । यजमानः । अयजमानात् ।
 उत्तर इत्युत्—तरः (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

यद्वा अनीशानो भारमादत्ते वि वै स लिशते यद्वा-
 दश साहस्योपसदः स्युस्तिस्त्रोऽहीनस्य यज्ञस्य विलोम
 क्रियेत तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्य
 यज्ञस्य सवीर्यत्वायाथो सलोम क्रियते वत्सस्यैकः
 स्तनो भागी हि सोऽथैकः स्तनं व्रतमुपैत्यथ द्वावथ
 त्रीनथ चतुर एतद्वै (१) क्षुरपवि नाम व्रतं येन
 प्र जातान्भ्रातृव्यानुदते प्रति जनिष्यमाणानथो
 कनीयसैव भूय उपैति चतुरोऽग्रे स्तनान्ब्रतमुपैत्यथ
 त्रीनथ द्वावथैकमेतद्वै सुजघनं नाम व्रतं तपस्यै
 सुवर्ग्यमथो प्रैव जायते प्रजया पशुभिर्यवागू राज-
 न्यस्य व्रतं कूरेव वै यवागूः कूर इव (२)
 राजन्यो वज्रस्य रूपः समृद्ध्या आमिक्षा वैश्वस्य
 पाकयज्ञस्य रूपं पुष्ट्यै पयो ब्राह्मणस्य तेजो वै
 ब्राह्मणस्तेजः पयस्तेजसैव तेजः पय आत्मन्धत्तेऽथो
 पयसा वै गर्भो वर्धन्ते गर्भे इव खलु वा एष यद्दी-
 क्षितो यदस्य पयो व्रतं भवत्यात्मानमेव तद्वर्धयति
 त्रिव्रतो वै मनुरासीद्विव्रता असुरा एकव्रताः
 (३) देवाः प्रातर्मध्यंदिने सायं तम्मनोर्वि-

तमासीत्पाकयज्ञस्य रूपं पुष्ट्यै प्रातश्च सायं चासुराणां
 निर्मध्यं क्षुधो रूपं ततस्ते पराऽभवन्मध्यंदिने
 मध्यरात्रे देवानां ततस्तेऽभवन्सुवर्गं लोकमाय-
 न्यदस्य मध्यंदिने मध्यरात्रे ब्रतं भवति मध्यतो
 वा अभ्येन भुञ्जते मध्यत एव तदूर्जं धत्ते भ्रातृव्या-
 भिभूत्यै भवत्यात्मना (४) पराऽस्य भ्रातृव्यो
 भवति गर्भो वा एष यदीक्षितो योनिर्दीक्षितविमितं
 यदीक्षितो दीक्षितविमितात्प्रवसेयथा योनेर्गर्भः
 स्कन्दति तादृगेव तन्न प्रवस्तव्यमात्मनो गोपीथा-
 येष वै व्याघ्रः कुलगोपो यदग्निस्तस्माद्यदीक्षितः
 प्रवसेत्स एनमीश्वरोऽनुत्थाय हन्तोर्न प्रवस्तव्य-
 मात्मनो गुप्त्यै दक्षिणतः शय एतद्वै यजमा-
 नस्याऽऽयतनं स्व एवाऽऽयतने शयेऽग्निर्म-
 भ्यावृत्य शये देवता एव यज्ञमभ्यावृत्य
 शये (५) ॥

(एतद्वै कूर इवैकैत्रता आत्मना यजमानस्य प्रयोदश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

यत् । वै । अनीशानः । भारम् । आदत्त इत्या—दत्ते ।
 वीति । वै । सः । लिशते । यत् । द्वादश । साहस्येति
 स—अहस्य । उपसद इत्युप—सदः । स्युः । तिस्रः । अही-
 नस्य । यज्ञस्य । विलोमेति वि—लोम । क्रियेत । तिस्रः ।
 एव । साहस्येति स—अहस्य । उपसद इत्युप—सदः ।
 द्वादश । अहीनस्य । यज्ञस्य । सवीर्यत्वायेति सवीर्य—
 त्वाय । अथो इति । सलोमेति स—लोम । क्रियते ।
 वत्सस्य । एकः । स्तनः । भागी । हि । सः । अथ ।
 एकम् । स्तनम् । व्रतम् । उपेति । एति । अथ । द्वौ ।
 अथ । त्रीन् । अथ । चतुरः । एतत् । वै (१) । क्षुर-
 पवीति क्षुर—पवि । नाम । व्रतम् । येन । प्रेति ।
 जातान् । भ्रातृव्यान् । नुदेते । प्रतीति । जनिष्यमाणान् ।
 अथो इति । कनीयसा । एव । भूर्यः । उपेति । एति ।
 चतुरः । अग्रे । स्तनान् । व्रतम् । उपेति । एति । अथ ।
 त्रीन् । अथ । द्वौ । अथ । एकम् । एतत् । वै । सुज-
 घनमिति सु—जघनम् । नाम । व्रतम् । तपस्यम् । सुवर्ग्य-
 मिति सुवः—वर्ग्यम् । अथो इति । प्रेति । एव । जायते ।
 प्रजयेति प्र—जया । पशुभिरिति पशु—भिः । यवागूः ।

राज॒न्य॒स्य । व्र॒तम् । कू॒रा । इ॒व । वै । य॒वा॒गुः । कू॒रः ।
 इ॒व (२) । राज॒न्यः । वज्र॑स्य । रू॒पम् । समृ॑द्ध्या इति
 सम्—ऋ॒द्ध्यै । आ॒मिक्षा । वैश्य॑स्य । पा॒क॒य॒ज्ञ॒स्येति॑ पा॒क—
 य॒ज्ञ॒स्य । रू॒पम् । पु॒ष्ट्यै । पर्यः । ब्रा॒ह्म॒ण॒स्य । तेजः । वै ।
 ब्रा॒ह्म॒णः । तेजः । पर्यः । तेज॑सा । ए॒व । तेजः । पर्यः ।
 आ॒त्म॒न् । ध॒त्ते । अथो॒ इति॑ । पर्य॑सा । वै । गर्भाः ।
 वर्ध॑न्ते । गर्भः । इ॒व । खलु॑ । वै । ए॒षः । यत् । दी॒क्षितः ।
 यत् । अ॒स्य । पर्यः । व्र॒तम् । भव॑ति । आ॒त्मा॒न॒म् । ए॒व ।
 तत् । वर्ध॑यति । त्रिव्र॑त इति त्रि—व्र॒तः । वै । मनुः ।
 आ॒सीत् । द्वि॒व्र॒ता इति॑ द्वि—व्र॒ताः । असु॑राः । एक॑व्र॒ता
 इत्ये॒क—व्र॒ताः (३) । दे॒वाः । प्रा॒तः । म॒ध्यंदि॑ने ।
 सा॒यम् । तत् । मनोः । व्र॒तम् । आ॒सीत् । पा॒क॒य॒ज्ञ॒स्येति॑
 पा॒क—य॒ज्ञ॒स्य । रू॒पम् । पु॒ष्ट्यै । प्रा॒तः । च ।
 सा॒यम् । च । असु॑राणाम् । निर्भि॑ध्यमिति निः—म॒ध्यम् ।
 क्षु॒धः । रू॒पम् । ततः । ते । परे॑ति । अ॒भवन् ।
 म॒ध्यंदि॑ने । म॒ध्य॒रा॒त्र इति॑ म॒ध्य—रा॒त्रे । दे॒वाना॑म् ।
 ततः । ते । अ॒भवन् । सु॒व॒र्ग॒मिति॑ सु॒वः—ग॒म् । लो॒कम् ।
 आ॒यन् । यत् । अ॒स्य । म॒ध्यंदि॑ने । म॒ध्य॒रा॒त्र इति॑
 म॒ध्य—रा॒त्रे । व्र॒तम् । भव॑ति । म॒ध्यतः । वै । अ॒ग्नेन॑ ।
 भु॒ञ्जते॑ । म॒ध्यतः । ए॒व । तत् । उ॒र्जम् । ध॒त्ते ।

(व्रतनिरूपणम्)

भ्रातृव्याभिभूत्या इति भ्रातृव्य-अभिभूत्यै । भवति ।
 आत्मना (४) । परेति । अस्य । भ्रातृव्यः । भवति ।
 गर्भः । वै । एषः । यत् । दीक्षितः । योनिः । दीक्षितवि-
 मितमिति दीक्षित-विमितम् । यत् । दीक्षितः । दीक्षितवि-
 मितादिति दीक्षित-विमितात् । प्रवसेदिति प्र-वसेत् ।
 यथा । योनेः । गर्भः । स्कन्दति । तादृक् । एव । तत् ।
 न । प्रवस्तव्यमिति प्र-वस्तव्यम् । आत्मनः । गोपीथार्य ।
 एषः । वै । व्याघ्रः । कुलगोप इति कुल-गोपः । यत् ।
 अग्निः । तस्मात् । यत् । दीक्षितः । प्रवसेदिति प्र-वसेत् ।
 सः । एनम् । ईश्वरः । अनुत्थायेत्यनु-उत्थार्य । हन्तोः ।
 न । प्रवस्तव्यमिति प्र-वस्तव्यम् । आत्मनः । गुप्त्यै ।
 दक्षिणतः । शये । एतत् । वै । यजमानस्य । आयतन-
 मित्या-यतनम् । स्वे । एव । आयतन इत्या-यतने ।
 शये । अग्निम् । अभ्यावृत्येत्याग्नि-आवृत्य । शये । देवताः ।
 एव । यज्ञम् । अभ्यावृत्येत्याग्नि-आवृत्य । शये (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

पुरोहविषि देवयजने याजयेद्यं कामयेतो-
 पै॒नमु॒त्तरो॒ य॒ज्ञो न॑मे॒दाभि॒ सु॒वर्गं॑ लो॒कं ज॑येदित्येतद्वै
 पुरोहविर्देवयजनं यस्य होता प्रातरनुवाकमनुब्रुवन्न-
 ग्रिमप आदित्यमभि विपश्यत्युपै॒नमु॒त्तरो॒ य॒ज्ञो
 न॑मत्यभि सु॒वर्गं॑ लो॒कं ज॑यत्याप्ते देवयजने
 याजयेद्भातृव्यवन्तं पन्थां वाऽधिस्पर्शयेत्कर्त॑ वा
 यावन्नानसे यातवै (१) न रथायैतद्वा आप्तं
 देवयजनमाप्नोत्येव भ्रातृव्यं नैनं भ्रातृव्य आप्नोत्येको-
 न्नते देवयजने याजयेत्पशुकाममेकोन्नताद्वै देवयज-
 नादङ्गिरसः पशूनसृजन्तान्तरा सदोहविर्धाने उन्नतः
 स्यादेतद्वा एकोन्नतं देवयजनं पशुमानेव भवति
 अ्युन्नते देवयजने याजयेत्सुवर्गकामं अ्युन्नताद्वै
 देवयजनादङ्गिरसः सुवर्गं लोकमायन्नन्तराऽऽहवनीयं
 च हविर्धानं च (२) उन्नतः स्यादन्तरा हवि-
 र्धानं च सदश्चान्तरा सदश्च गार्हपत्यं चैतद्वै
 अ्युन्नतं देवयजनं सुवर्गमेव लोकमेति प्रतिष्ठिते
 देवयजने याजयेत्प्रतिष्ठाकाममेतद्वै प्रतिष्ठितं देव-
 यजनं यत्सर्वतः समं प्रत्येव तिष्ठति यत्रान्याअन्या

(काम्यबागभूम्यभिधानम्)

ओषधयो व्यतिषक्ताः स्युस्तदाजयेत्पशुकाममेतद्वै
पशूनां रूपं रूपेणैवास्मै पशून् (३) अथ रुन्धे
पशुमानेव भवति निर्ऋतिगृहीते देवयजने याजयेद्यं
कामयेत निर्ऋत्याऽस्य यज्ञं ग्राहयेयमित्येतद्वै
निर्ऋतिगृहीतं देवयजनं यत्सदृश्यं सत्यां ऋक्षं
निर्ऋत्यैवास्य यज्ञं ग्राहयति व्यावृत्ते देवयजने
याजयेद्व्यावृत्कामं यं पात्रे वा तल्पे वा मीमांस-
सेरन्प्राचीनमाहवनीयात्प्रवणं स्यात्प्रतीचीनं गार्ह-
पत्यादेतद्वै व्यावृत्तं देवयजनं वि पाप्मना भ्रातृ-
व्येणाऽऽवर्तते नैनं पात्रे न तल्पे मीमांसन्ते
कार्यं देवयजने याजयेद्भूतिकामं कार्यो वै पुरुषो
भवत्येव (४) ॥

(यातवै हविर्धानं च पशून्पाप्मनाऽष्टादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

पुरोहविषीति पुरः—हविषि । देवयजन इति देव—यजने ।
याजयेत् । यम् । कामयेत । उपेति । एनम् । उत्तर
इत्युत्तरः । यज्ञः । नमेत् । अभीति । सुवर्गमिति सुवः—

गम् । लोकम् । जयेत् । इति । एतत् । वै । पुरोहविरिति
 पुरः—हविः । देवयजनमिति देव—यजनम् । यस्य । होता ।
 प्रातरनुवाकमिति प्रातः—अनुवाकम् । अनुब्रुवन्नित्यनु—ब्रुवन्
 अग्निम् । अपः । आदित्यम् । अभीति । विपश्यतीति
 वि—पश्यति । उपेति । एनम् । उत्तर इत्युत्—तरः । यज्ञः ।
 नमति । अभीति । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् ।
 जयति । आमे । देवयजन इति देव—यजने । याजयेत् ।
 भ्रातृव्यवन्तमिति भ्रातृव्य—वन्तम् । पन्थाम् । वा ।
 अधिस्पर्शयेदित्यधि—स्पर्शयेत् । कर्तम् । वा । यावत् ।
 न । अनसे । यातवै (१) । न । रथाय । एतत् । वै ।
 आप्तम् । देवयजनमिति देव—यजनम् । आपोति । एव ।
 भ्रातृव्यम् । न । एनम् । भ्रातृव्यः । आपोति । एकोन्नत
 इत्येक—उन्नते । देवयजन इति देवयजने । याजयेत् ।
 पशुकाममिति पशु—कामम् । एकोन्नतादित्येक—उन्न-
 तात् । वै । देवयजनादिति देव—यजनात् । अङ्गिरसः ।
 पशून् । असृजन्त । अन्तरा । सदोहविर्धाने इति सदः—
 हविर्धाने । उन्नतमित्युत्—नतम् । स्यात् । एतत् । वै ।
 एकोन्नतमित्येक—उन्नतम् । देवयजनमिति देव—यजनम् ।
 पशुमानिति पशु—मान् । एव । भवति । व्युन्नत इति त्रि-
 उन्नते । देवयजन इति देव—यजने । याजयेत् । सुवर्गका-

(काम्ययागम्यभिधानम्)

म॒मि॒ति॒ सु॒व॒र्ग—का॒मम् । अ॒नु॒न्न॒ता॒दि॒ति॒ त्रि—उ॒न्न॒तात् । वै ।
 दे॒व॒य॒ज॒ना॒दि॒ति॒ दे॒व—य॒ज॒नात् । अ॒ङ्गि॒र॒सः । सु॒व॒र्ग॒मि॒ति॒
 सु॒वः—ग॒म् । लो॒कम् । आ॒यन् । अ॒न्त॒रा ।
 आ॒ह॒व॒नी॒य॒मि॒त्या—ह॒व॒नी॒य॒म् । च । ह॒वि॒र्धा॒न॒मि॒ति॒ ह॒विः—
 धा॒न॒म् । च (२) । उ॒न्न॒त॒मि॒त्यु॒त्—न॒तम् । स्यात् ।
 अ॒न्त॒रा । ह॒वि॒र्धा॒न॒मि॒ति॒ ह॒विः—धा॒न॒म् । च । स॒दः । च ।
 अ॒न्त॒रा । स॒दः । च । गा॒र्ह॒प॒त्य॒मि॒ति॒ गा॒र्ह—प॒त्यम् । च ।
 ए॒तत् । वै । अ॒नु॒न्न॒त॒मि॒ति॒ त्रि—उ॒न्न॒तम् । दे॒व॒य॒ज॒न॒—
 मि॒ति॒ दे॒व—य॒ज॒न॒म् । सु॒व॒र्ग॒मि॒ति॒ सु॒वः—ग॒म् । ए॒व ।
 लो॒कम् । ए॒ति । प्र॒ति॒ष्ठि॒त॒ इति॒ प्र॒ति—स्थि॒ते । दे॒व॒य॒ज॒न॒—
 इति॒ दे॒व—य॒ज॒ने । या॒ज॒येत् । प्र॒ति॒ष्ठा॒का॒म॒मि॒ति॒ प्र॒ति॒ष्ठा—
 का॒मम् । ए॒तत् । वै । प्र॒ति॒ष्ठि॒त॒मि॒ति॒ प्र॒ति—स्थि॒तम् ।
 दे॒व॒य॒ज॒न॒मि॒ति॒ दे॒व—य॒ज॒न॒म् । यत् । स॒र्व॒तः । स॒मम् ।
 प्र॒ती॒ति॒ । ए॒व । ति॒ष्ठति॒ । यत्र॒ । अ॒न्या॒अ॒न्या॒ इत्य॒न्याः—
 अ॒न्याः । ओ॒ष॒धयः । व्य॒ति॒ष॒क्ता इति॒ वि—अ॒ति॒ष॒क्ताः ।
 स्युः । तत् । या॒ज॒येत् । प॒शु॒का॒म॒मि॒ति॒ प॒शु—का॒मम् ।
 ए॒तत् । वै । प॒शूना॒म् । रू॒पम् । रू॒पे॒र्ण । ए॒व । अ॒स्मै ।
 प॒शून् (३) अ॒वे॒ति॒ । रु॒न्धे । प॒शु॒मा॒नि॒ति॒ प॒शु—मा॒न् ।
 ए॒व । भ॒वति॒ । नि॒र्ऋ॒ति॒गृ॒ही॒त॒ इति॒ नि॒र्ऋ॒ति—गृ॒ही॒ते । दे॒व॒—
 य॒ज॒न॒ इति॒ दे॒व—य॒ज॒ने । या॒ज॒येत् । यम् । का॒म॒ये॒त् ।

निर्ऋत्येति निः—ऋत्या । अस्य । यज्ञम् । ग्राहयेयम् ।
 इति । एतत् । वै । निर्ऋतिगृहीतमिति निर्ऋति—गृहीतम् ।
 देवयजनमिति देव—यजनम् । यत् । सदृश्यै । सत्याः ।
 ऋक्षम् । निर्ऋत्येति निः—ऋत्या । एव । अस्य । यज्ञम् ।
 ग्राहयति । व्यावृत्त इति वि—आवृत्ते । देवयजन इति
 देव—यजने । याजयेत् । व्यावृत्काममिति व्यावृत्—का-
 मम् । यम् । पात्रे । वा । तल्पे । वा । मीमांसेरन् ।
 प्राचीनम् । आहवनीयादित्या—हवनीयात् । प्रवणमिति
 प्र—वनम् । स्यात् । प्रतीचीनम् । गार्हपत्यादिति गार्ह-
 पत्यात् । एतत् । वै । व्यावृत्तमिति वि—आवृत्तम् ।
 देवयजनमिति देव—यजनम् । वीति । पाप्मना ।
 भ्रातृव्येण । एति । वर्तते । न । एनम् । पात्रे । न ।
 तल्पे । मीमांसन्ते । कार्ये । देवयजन इति देव—यजने ।
 याजयेत् । भूतिकाममिति भूति—कामम् । कार्यः । वै ।
 पुरुषः । भवति । एव (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

तेभ्य उत्तरवेदिः सि ही रूपं कृत्वोभयानन्त-

राऽपक्रम्यातिष्ठत्ते देवा अमन्यन्त यतरान्वा इयमु-
पावर्त्यति त इदं भविष्यन्तीति तामुपामन्त्रयन्त
साऽब्रवीद्वरं वृणै सर्वांन्मया कामान्व्यश्रवथ
पूर्वा तु माऽग्नेराहुतिरश्रवता इति तस्मादुत्तरवे-
दिं पूर्वाग्नेर्व्याधारयन्ति वारेवृतः ह्यस्यै शम्यया
परि मिमीते (१) मात्रैवास्यै साऽथो युक्तेनैव
युक्तमव रुन्धे वित्तार्यनी मेऽसीत्याह वित्ता ह्येनानाव-
त्तित्तार्यनी मेऽसीत्याह तित्कान्हेनानावदवतान्मा
नाथितमित्याह नाथितान्हेनानावदवतान्मा व्यथि-
तमित्याह व्यथितान्हेनानावद्विदेरग्निर्नभो नाम
(२) अग्ने अङ्गिर इति त्रिहिरति य एवैषु लोके-
ष्वग्नयस्तानेवाव रुन्धे तूष्णीं चतुर्थः हरत्यनि-
रुक्तमेवाव रुन्धे सिःहीरसि महिषीरसीत्याह
सिःहीर्हीषा रूपं कृत्वोभयानन्तराऽपक्रम्यातिष्ठ-
दुरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामित्याह यजमा-
नमेव प्रजया पशुभिः प्रथयति ध्रुवा
(३) असीति सः हन्ति धृत्यै देवेभ्यः शुन्धस्व
देवेभ्यः शुम्भस्वेत्यव चोक्षति प्र च किरति शुद्ध्या
इन्द्रघोषत्वा वसुभिः पुरस्तात्पात्वित्याह दिग्भ्य
एवैनां प्रोक्षति देवाःश्चेदुत्तरवेदिरुपाववर्तीहैव वि

जयामहा इत्यसुरा वज्रमुद्यत्य देवानभ्यायन्त तानि-
 न्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तादप (४) अनुदत् मनो-
 जवाः पितृभिर्दक्षिणतः प्रचेता रुद्रैः पश्चाद्विश्वक-
 र्माऽऽदित्यैरुत्तरतो यदेवमुत्तरवेदिं प्रोक्षति दिग्भ्य
 एव तयजमानो भ्रातृव्यान्प्र णुदत् इन्द्रो यतींस्त-
 लावृकेभ्यः प्रार्यच्छत्तान्दक्षिणत उत्तरवेद्या आद-
 न्यत्प्रोक्षणीनामुच्छिष्येत तद्दक्षिणत उत्तरवेद्ये नि
 नयेद्यदेव तत्र कूरं तत्तेन शमयति यं द्विष्यात्
 ध्यायेच्छुचैवैनमर्पयति (५) ॥

(मिमीते नाम ध्रुवाऽप शुचा ग्रीणि च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

तेभ्यः । उत्तरवेदिरित्युत्तर-वेदिः । सिन्धुः । रूपम् ।
 कृत्वा । उभयान् । अन्तरा । अपक्रम्येत्यप-कर्म्य ।
 अतिष्ठत् । ते । देवाः । अमन्यन्त । यतरान् । वै । इयम् ।
 उपावर्त्स्यतीत्युप-आवर्त्स्यति । ते । इदम् । भविष्यन्ति ।
 इति । ताम् । उपेति । अमन्त्रयन्त । सा । अब्रवीत् ।

वरम् । वृणै । सर्वान् । मया । कामान् । वीति । अश्रवथ ।
 पूर्वाम् । तु । मा । अग्नेः । आहुतिरित्या—हुतिः । अश्रवते ।
 इति । तस्मात् । उत्तरवेदिमित्युत्तर—वेदिम् । पूर्वाम् । अग्नेः ।
 व्याधारयन्तीति वि—आधारयन्ति । वारेवृतमिति वारे—वृतम् ।
 हि । अस्यै । शर्मयया । परीति । मिमीते (१) । मात्रा ।
 एव । अस्यै । सा । अथो इति । युक्तेन । एव । युक्तम् ।
 अवेति । रुन्धे । विन्तायनीति वित्त—अयनी । मे । असि ।
 इति । आह । विन्ता । हि । एनान् । आवत् । तिक्ताय—
 नीति तिक्त—अयनी । मे । असि । इति । आह । तिक्तान् ।
 हि । एनान् । आवत् । अवतात् । मा । नाथितम् ।
 इति । आह । नाथितान् । हि । एनान् । आवत् । अव—
 तात् । मा । व्यथितम् । इति । आह । व्यथितान् । हि ।
 एनान् । आवत् । विदेः । अग्निः । नभः । नाम (२) ।
 अग्ने । अङ्गिरः । इति । त्रिः । हरति । ये । एव । एषु ।
 लोकेषु । अग्रयः । तान् । एव । अवेति । रुन्धे । तूष्णीम् ।
 चतुर्थम् । हरति । अनिरुक्तमित्यनिः—उक्तम् । एव ।
 अवेति । रुन्धे । सिन्धीः । असि । महिषीः । असि ।
 इति । आह । सिन्धीः । हि । एषा । रूपम् । कृत्वा ।
 उभयान् । अन्तरा । अपक्रम्येत्यप—क्रम्य । अतिष्ठत् ।
 उरु । प्रथस्व । उरु । ते । यज्ञपतिरिति यज्ञ—पतिः ।

प्रथ॒ताम् । इति॑ । आ॒ह । यज॑मानम् । ए॒व । प्र॒जयेति॑
 प्र—जया॑ । प॒शुभि॒रिति॑ प॒शु—भिः । प्र॒थयति॑ । ध्रु॒वा ।
 (३) । अ॒सि । इति॑ । स॒मिति॑ । ह॒न्ति । धृ॒त्यै । दे॒वेभ्यः॑ ।
 शु॒न्धस्व॑ । दे॒वेभ्यः॑ । शु॒म्भस्व॑ । इति॑ । अ॒वेति॑ । च॒ ।
 उ॒क्षति॑ । प्रेति॑ । च॒ । कि॒रति॑ । शु॒ध्यै । इन्द्र॑घोष इतीन्द्र—
 घोषः॑ । त्वा॒ । वसु॑भि॒रिति॑ वसु॑—भिः । पु॒रस्तात् ।
 पा॒तु । इति॑ । आ॒ह । दि॒ग्भ्य इति॑ दिक्—भ्यः । ए॒व । ए॒नाम् ।
 प्रेति॑ । उ॒क्षति॑ । दे॒वान् । च॒ । इत् । उ॒त्तर॑वेदि॒रित्युत्तर॑—
 वेदिः । उ॒पाव॑वर्तीत्युप—आव॑वर्ति । इ॒ह । ए॒व । वी॒ति ।
 ज॒याम॑है । इति॑ । अ॒सुराः । वज्र॑म् । उ॒द्यत्ये॑त्युत्—यत्य॑ ।
 दे॒वान् । अ॒भीति॑ । आ॒यन्त॑ । तान् । इन्द्र॑घोष इतीन्द्र—
 घोषः॑ । वसु॑भि॒रिति॑ वसु॑—भिः । पु॒रस्तात् । अ॒पेति॑ ।
 (४) अ॒नुद॑त । म॒नोज॑वा इति॑ म॒नः—ज॒वाः ।
 पि॒तृभि॒रिति॑ पि॒तृ—भिः । द॒क्षिण॑तः । प्र॒चेता॑ इति॑ प्र—चे॒ताः ।
 रु॒द्रैः । प॒श्चात् । वि॒श्वक॑र्मेति॑ वि॒श्व—क॒र्मा । आ॒दित्यैः॑ ।
 उ॒त्तर॑त इत्युत्—तर॑तः । यत् । ए॒वम् । उ॒त्तर॑वे॒—
 दि॒मित्युत्तर॑—वे॒दिम् । प्रो॒क्षतीति॑ प्र—उ॒क्षति॑ । दि॒ग्भ्य
 इति॑ दिक्—भ्यः । ए॒व । तत् । यज॑मानः । भ्रातृ॑व्यान् ।
 प्रेति॑ । नु॒दते॑ । इन्द्रः॑ । यती॑न् । सा॒लावृ॑केभ्यः । प्रेति॑ ।
 अ॒यच्छ॑त् । तान् । द॒क्षिण॑तः । उ॒त्तर॑वे॒द्या इत्युत्तर॑—वे॒द्याः ।

आदन् । यत् । प्रोक्षणीनामिति प्र-उक्षणीनाम् ।
 उच्छिष्येत्युत्-शिष्येत । तत् । दक्षिणतः । उत्तरवेद्या
 इत्युत्तर-वेद्यै । नीति । नयेत् । यत् । एव । तत्र ।
 कूरम् । तत् । तेन । शमयति । यम् । द्विष्यात् । तम् ।
 ध्यायेत् । शुचा । एव । एनम् । अर्पयति (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

सोत्तरवेदिर्ब्रवीत्सर्वान्मया कामान्व्यश्रवथेति
 ते देवा अकामयन्तासुरान्भ्रातृव्यानभि भवेमेति
 तेऽजुहवुः सि॒ः॒हीर॑सि सपत्नसाही स्वाहेति तेऽसु-
 रान्भ्रातृव्यानभ्यभवन्तेऽसुरान्भ्रातृव्यानभिभूयाका-
 मयन्त प्रजां विन्देमहीति तेऽजुहवुः सि॒ः॒हीर॑सि
 सुप्रजावनिः स्वाहेति ते प्रजामविन्दन्त ते प्रजां
 वित्त्वा (१) अकामयन्त पशून्विन्देमहीति
 तेऽजुहवुः सि॒ः॒हीर॑सि रायस्पोषवनिः स्वाहेति ते
 पशून्विन्दन्त ते पशून्वित्त्वाऽकामयन्त प्रतिष्ठां
 विन्देमहीति तेऽजुहवुः सि॒ः॒हीर॑स्यादित्यवनिः स्वा-
 हेति त इमां प्रतिष्ठामविन्दन्त त इमां प्रतिष्ठां

वित्वाऽकामयन्त देवता आशिष उपेयामेति
 तेऽजुहवुः सिंहीरस्या वह देवान्देवयते (२)
 यजमानाय स्वाहेति ते देवता आशिष उपाऽऽयन्यञ्च
 कृत्वो व्याघारयति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो
 यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धेऽक्षण्या व्याघारयति तस्मा-
 दक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै
 भूतेभ्यस्त्वोति सुचमुद्गृह्णाति य एव देवा भूतास्तेषां
 तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति पौतुद्रवान्परिधी-
 न्परि दधात्येषाम् (३) लोकानां विधृत्या
 अग्नेस्त्रयो ज्यायांसो भ्रातर आसन्ते देवेभ्यो
 हव्यं वहन्तः प्रामीयन्त सोऽग्निरविभेदित्यं वाव
 स्य आर्तिमाऽरिष्यतीति स निलायत स यां वन-
 स्पतिष्ववसत्तां पूतुद्वौ यामोषधीषु तां सुगन्धि-
 तेजने यां पशुषु तां पेत्यस्यान्तरा शृङ्गे तं देवताः
 प्रेषमैच्छन्तमन्वविन्दन्तमब्रुवन् (४) उप न आ
 वर्तस्व हव्यं नो वहति सोऽब्रवीद्वरं वृणो यदेव गृही-
 तस्याहुतस्य बहिःपरिधि स्कन्दात्तन्मे भ्रातृणां भागधे-
 यमसदिति तस्माद्यद्गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधिस्क-
 न्दति तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति सोऽम-
 न्यतास्थन्वन्तो मे पूर्वे भ्रातरः प्रामेषतास्थानि

शातया इति स यानि (५) अस्थान्यशातयत तत्पूतुद्रव-
भवयन्मांसमुपमृतं तद्गुल्गुलु यदेतान्त्संभारान्त्सं
भरत्यग्निमेव तत्सं भरत्यग्नेः पुरीषमसीत्याहाग्नेर्हेत-
त्युरीषं यत्संभारा अथो खल्वाहुरेते वावैनं ते भ्रातरः
परि शेरे यत्पौतुद्रवाः परिधय इति (६) ॥

(विच्चा देवयत एषामनुव्यानि
चतुश्चत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

सा । उत्तरवेदिरित्युत्तर-वेदिः । अब्रवीत् । सर्वान् ।
मया । कामान् । वीति । अश्रवथ । इति । ते । देवाः ।
अकामयन्त । असुरान् । भ्रातृव्यान् । अभीति । भवेम ।
इति । ते । अजुहवुः । सिंहीः । असि । सपत्नसाहीति
सपत्न-साही । स्वाहा । इति । ते । असुरान् ।
भ्रातृव्यान् । अभीति । अभवन् । ते । असुरान् ।
भ्रातृव्यान् । अभिभूयेत्यभि-भूय । अकामयन्त ।
प्रजामिति प्र-जाम् । विन्देमहि । इति । ते । अजुहवुः ।
सिंहीः । असि । सुप्रजावनिरिति सुप्रजा-वनिः ।

स्वाहा । इति । ते । प्रजामिति प्र-जाम् । अविन्दन्त ।
 ते । प्रजामिति प्र-जाम् । वित्त्वा (१) । अकामयन्त ।
 पशून् । विन्देमहि । इति । ते । अजुहवुः । सिंहीः ।
 असि । रायस्पोषवनिरिति रायस्पोष-वनिः । स्वाहा ।
 इति । ते । पशून् । अविन्दन्त । ते । पशून् । वित्त्वा ।
 अकामयन्त । प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् । विन्देमहि ।
 इति । ते । अजुहवुः । सिंहीः । असि । आदित्यव-
 निरित्यादित्य-वनिः । स्वाहा । इति । ते । इमाम् । प्रतिष्ठा-
 मिति प्रति-स्थाम् । अविन्दन्त । ते । इमाम् । प्रतिष्ठामिति
 प्रति-स्थाम् । वित्त्वा । अकामयन्त । देवताः । आशिष
 इत्या-शिषः । उपेति । इयाम् । इति । ते । अजुहवुः ।
 सिंहीः । असि । एति । वह । देवान् । देवयत इति देव-
 यते (२) यजमानाय । स्वाहा । इति । ते । देवताः ।
 आशिष इत्या-शिषः । उपेति । आयन् । पञ्च । कृत्वः ।
 व्याघारयतीति वि-आघारयति । पञ्चाक्षरेति पञ्च-
 अक्षरा । पङ्क्तिः । पाङ्क्तः । यज्ञः । यज्ञम् । एव ।
 अवेति । रुन्धे । अक्षण्या । व्याघारयतीति वि-आघा-
 रयति । तस्मात् । अक्षण्या । पशवः । अङ्गानि ।
 प्रेति । हरन्ति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । भूतेभ्यः ।
 त्वा । इति । सुचम् । उदिति । गृह्णाति । ये । एव ।

(व्याघारणविधिः)

दे॒वाः । भू॒ताः । ते॒षाम् । तत् । भा॒ग॒धे॒यमि॒ति भा॒ग—धे॒यम् ।
 तान् । ए॒व । तेन । प्री॒णा॒ति । पौ॒तु॒द्र॒वान् । प॒रि॒धी॒नि॒ति
 प॒रि—धीन् । प॒री॒ति । द॒धा॒ति । ए॒षाम् (३) । लो॒का॒-
 ना॒म् । वि॒धृ॒त्या इति॒ वि—धृ॒त्यै । अ॒ग्नेः । त्र॒यः ।
 ज्या॒याः सः । भ्रा॒त॒रः । आ॒सन् । ते । दे॒वेभ्यः ।
 ह॒व्यम् । वह॑न्तः । प्रेति॑ । अ॒मी॒यन्त॑ । सः ।
 अ॒ग्निः । अ॒बि॒भेत् । इ॒त्थम् । वा॒व । स्यः । अ॒र्ति॒म् ।
 ए॒ति । अ॒रि॒ष्य॒ति । इति॑ । सः । नि॒ला॒य॒त । सः । या॒म् ।
 व॒न॒स्प॒ति॒षु । अ॒व॒स॒त् । ता॒म् । पू॒तु॒द्रौ । या॒म् ।
 ओ॒ष॒धी॒षु । ता॒म् । सु॒ग॒न्धि॒ते॒र्ज॒न इति॑ सु॒ग॒न्धि—ते॒र्ज॒ने ।
 या॒म् । प॒शु॒षु । ता॒म् । पे॒त्व॒स्य । अ॒न्त॒रा । शृ॒ङ्गे इति॑ । त॒म् ।
 दे॒व॒ताः । प्रै॒ष॒मि॒ति प्र—ए॒षम् । ऐ॒च्छन् । त॒म् । अ॒न्वि॒ति ।
 अ॒वि॒न्दन् । त॒म् । अ॒ब्रु॒वन् (४) । उ॒पेति॑ । नः ।
 ए॒ति । व॒र्त॒स्व । ह॒व्यम् । नः । वह॑ । इति॑ । सः ।
 अ॒ब्र॒वीत् । व॒रम् । वृ॒णै । यत् । ए॒व । गृ॒ही॒त॒स्य॑ ।
 अ॒हु॒त॒स्य॑ । ब॒हिः॒प॒रि॒धी॒ति ब॒हिः—प॒रि॒धि । स्क॒न्दा॒त् । तत् ।
 मे । भ्रा॒तृ॒णा॒म् । भा॒ग॒धे॒यमि॒ति भा॒ग—धे॒यम् । अ॒स॒त् ।
 इति॑ । त॒स्मा॒त् । यत् । गृ॒ही॒त॒स्य॑ । अ॒हु॒त॒स्य॑ । ब॒हिः—
 प॒रि॒धी॒ति ब॒हिः—प॒रि॒धि । स्क॒न्द॒ति । ते॒षाम् । तत् ।
 भा॒ग॒धे॒यमि॒ति भा॒ग—धे॒यम् । तान् । ए॒व । तेन । प्री॒णा॒ति ।

सः । अमन्यत । अस्थन्वन्त इत्यस्थन्-वन्तः । मे । पूर्वे । भ्रातरः ।
 भेति । अमेषत । अस्थानि । शातयै । इति । सः ।
 यानि (५) । अस्थानि । अशातयत । तत् । पूतुद्रु ।
 अभवत् । यत् । मासम् । उपमृतमित्युप-मृतम् । तत् ।
 गुल्गुलु । यत् । एतान् । संभारानिति सं-भारान् । संभ-
 रतीति सं-भरति । अग्निम् । एव । तत् । समिति ।
 भरति । अग्नेः । पुरीषम् । असि । इति । आह । अग्नेः ।
 हि । एतत् । पुरीषम् । यत् । संभारा इति सं-भाराः ।
 अथो इति । खलु । आहुः । एते । वाव । एनम् । ते ।
 भ्रातरः । परीति । शेरे । यत् । पौतुद्रवाः । परिधय इति
 परि-धयः । इति (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

बद्धमव स्यति वरुणपाशादैवैने मुञ्चति प्र
 जेनेक्ति मेध्ये एवैने करोति सावित्रियर्चा हुत्वा
 हविर्धाने प्र वर्तयति सवितृप्रसूत एवैने प्र वर्तयति
 वरुणो वा एष दुर्वागुभयतो बद्धो यदक्षः स यदु-
 त्सर्जेयजमानस्य गृहानभ्युत्सर्जेत्सुवाग्देव दुर्या५ आ

वदेत्याह गृहा वै दुर्याः शान्त्यै पत्नी (१)

उपानक्ति पत्नी हि सर्वस्य मित्रं मित्रत्वाय यद्वै
पत्नी यज्ञस्य करोति मिथुनं तदथो पत्निया
एवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छिद्यै वर्त्मना वा
अन्वित्य यज्ञं रक्षांसि जिघांसन्ति वैष्णवी-
भ्यामृग्भ्यां वर्त्मनोर्जुहोति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञादेव
रक्षांस्यप हन्ति यदध्वर्युरनप्रावाहुतिं जुहुयाद-
न्धोऽध्वर्युः स्याद्रक्षांसि यज्ञं हन्युः (२)

हिरण्यमुपास्य जुहोत्यग्नित्येव जुहोति नान्धोऽ-
ध्वर्युर्भवति न यज्ञं रक्षांसि घ्नन्ति प्राची
प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती इत्याह सुवर्गमेवैने लोकं ग-
मयत्यत्र रमेथां वर्त्मन्पृथिव्या इत्याह वर्त्म
होतृपृथिव्या येदेवयजनं शिरो वा एतयज्ञस्य
यद्वैविर्धानं दिवो वा विष्णवुत वा पृथिव्याः

(३) इत्याशीर्षिदयर्चा दक्षिणस्य हविर्धानस्य
मेथीं निं हन्ति शीर्षत एव यज्ञस्य यजमान
आशिषोऽव रुन्धे दण्डो वा औपरस्तृतीयस्य
हविर्धानस्य वषट्कारेणाक्षमच्छिनयत्तृतीयं छविर्ह-
विर्धानयोरुदाह्रियते तृतीयस्य हविर्धानस्याव-
रुन्धै शिरो वा एतयज्ञस्य यद्वैविर्धानं विष्णो

रराटमसि विष्णोः पृष्ठमसीत्याह तस्मादेतावद्धा
शिरो विष्युतं विष्णोः स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवमसी-
त्याह वैष्णवः हि देवतया हविर्धानं यं प्रथमं ग्रन्थि
ग्रन्थीयायत्तं न विस्मस्येदमेहेनाध्वर्युः प्र भीयेत
तस्मात्स विस्मस्यः (४) ॥

(परस्मै हन्यर्था पृथिव्या विष्यतं विष्णोः

षड्विंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

बद्धम् । अवेति । स्यति । वरुणपाशादिति वरुण—पा-
शात् । एव । एने इति । मुञ्चति । प्रेति । नेनेक्ति । मेध्ये
इति । एष । एने इति । करोति । सावित्रिया । ऋचा ।
हुत्वा । हविर्धाने इति हविः—धाने । प्रेति । वर्तयति ।
सवितृप्रसूत इति सवितृ—प्रसूतः । एव । एने इति । प्रेति ।
वर्तयति । वरुणः । वै । एषः । दुर्वागिति दुः—वाक् ।
उभयतः । बद्धः । यत् । अक्षः । सः । यत् । उत्सर्जेदि-
त्युत्—सर्जेत् । यजमानस्य । गृहान् । अभ्युत्सर्जेदित्यभि-
उत्सर्जेत् । सुवागिति सु—वाक् । देव । दुर्यान् । एति ।

(व्याघारणविधिः)

वद । इति । आह । गृहाः । वै । दुर्याः । शान्त्यै । पत्नी
 (१) । उपेति । अनक्ति । पत्नी । हि । सर्वस्य ।
 मित्रम् । मित्रत्वायेति मित्र-त्वाय । यत् । वै । पत्नी ।
 यज्ञस्य । करोति । मिथुनम् । तत् । अथो इति । पत्नियाः ।
 एव । एषः । यज्ञस्य । अन्वारम्भ इत्यनु-आरम्भः ।
 अनवच्छित्या इत्यनव-छित्यै । वर्त्मना । वै । अन्वित्ये-
 त्यनु-इत्यै । यज्ञम् । रक्षांसि । जिघांसन्ति । वैष्णवी-
 भ्याम् । ऋग्भ्यामित्यृक्-भ्याम् । वर्त्मनोः । जुहोति । यज्ञः ।
 वै । विष्णुः । यज्ञात् । एव । रक्षांसि । अपेति । हन्ति ।
 यत् । अध्वर्युः । अनग्नौ । आहुतिमित्या-हुतिम् । जुहु-
 यात् । अन्धः । अध्वर्युः । स्यात् । रक्षांसि । यज्ञम् ।
 हन्युः (२) । हिरण्यम् । उपास्येत्युप-अस्य । जुहोति ।
 अभिषतीत्यग्नि-वति । एव । जुहोति । न । अन्धः । अध्वर्युः ।
 भवति । न । यज्ञम् । रक्षांसि । घ्नन्ति । प्राची इति ।
 प्रेति । इतम् । अध्वरम् । कल्पयन्ती इति । इति । आह ।
 सुवर्गमिति सुवः-गम् । एव । एने इति । लोकम् । गम-
 यति । अत्र । रमेथाम् । वर्ष्मन् । पृथिव्याः । इति । आह ।
 वर्ष्म । हि । एतत् । पृथिव्याः । यत् । देवयजनमिति
 देव-यजनम् । शिरः । वै । एतत् । यज्ञस्य । यत् । हवि-
 र्धानमिति हविः-धानम् । दिवः । वा । विष्णो । उत ।

वा । पृथिव्याः (३) । इति । आशीर्षिदयेत्याशीः—पदया ।
 अचा । दक्षिणस्य । हविर्धानस्येति हविः—धानस्य । मेथीम् ।
 नीति । हन्ति । शीर्षतः । एव । यज्ञस्य । यजमानः ।
 आशिष इत्यां—शिषः । भवेति । रुन्धे । दण्डः । वै । औपरः ।
 तृतीयस्य । हविर्धानस्येति हविः—धानस्य । वषट्कारेणेति वष-
 ट्कारेण । अक्षम् । अच्छिनत् । यत् । तृतीयम् ।
 छदिः । हविर्धानयोरिति हविः—धानयोः । उदाह्रियत्
 इत्युत्—आह्रियते । तृतीयस्य । हविर्धानस्येति हविः—
 धानस्य । अवरुध्या इत्यव—रुद्ध्यै । शिरः । वै । एतत् ।
 यज्ञस्य । यत् । हविर्धानमिति हविः—धानम् । विष्णोः ।
 रराटम् । असि । विष्णोः । पृष्ठम् । असि । इति । आह ।
 तस्मात् । एतावद्धेत्येतावत्—धा । शिरः । विष्णूतमिति
 वि—स्यूतम् । विष्णोः । स्युः । असि । विष्णोः । ध्रुवम् ।
 असि । इति । आह । वैष्णवम् । हि । देवतया । हविर्धा-
 नमिति हविः—धानम् । यम् । प्रथमम् । ग्रन्थिम् । ग्रभी-
 यात् । यत् । तम् । न । विस्त्रस्येदिति वि—स्त्रस्येत् ।
 अमेहेन । अध्वर्युः । प्रेति । मीयेत् । तस्मात् । सः ।
 विस्त्रस्य इति वि—स्त्रस्यः (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

दे॒वस्य॑ त्वा स॒वितुः॑ प्र॒सव॑ इत्य॒ग्निमा
 द॒त्ते प्र॑सू॒त्या भ॒श्विनो॑र्बा॒हुभ्या॑मित्या॒हाश्विनौ॑ हि
 दे॒वाना॑म॒ध्वर्यु॑ आ॒स्तां पू॒ष्णो ह॑स्ता॒भ्यामित्या॑ह
 यत्यै॒ वज्रं॑ इ॒व वा ए॒षा यद॑भिर॒भिरा॑सी॒ नारि॑र-
 सीत्या॑ह॒ शान्त्यै॑ का॒ण्डेका॑ण्डे॒ वै कि॒पमा॑णे
 य॒ज्ञः रक्षा॑सि जिघा॑सन्ति॒ परि॑लिखित॒ रक्षः॑
 परि॑लिखिता॒ भरा॑तय॒ इत्या॑ह॒ रक्ष॑साम॒पह॑त्यै
 (१) इ॒वम॑ह॒ रक्ष॑सो ग्री॒वा अपि॑ कृ॒न्तामि॑
 योऽस्मान्द्वेष्टि॒ यं च॒ वयं॑ द्वि॒ष्म इत्या॑ह॒ द्वौ वा॑व
 पु॒रुषौ॑ यं चै॒व द्वेष्टि॒ यश्चैनं॑ द्वेष्टि॒ तयो॑रि॒वानन्तरा॑यं
 ग्री॒वाः कृ॒न्तति॑ दि॒वे त्वाऽन्तरि॑क्षाय॒ त्वा
 पृथि॒व्यै त्वे॒त्याहै॒भ्य ए॒वैनां॑ लो॒केभ्यः॑ प्रोक्ष॑ति
 पर॒स्ता॒र्वाचीं॑ प्रोक्ष॑ति॒ तस्मा॑त् (२)
 पर॒स्ता॒र्वाचीं॑ मनु॒ष्या ऊ॒र्जमु॑प॒ जीव॑न्ति॒ कुर-
 मि॒व वा ए॒तत्क॑रोति॒ यत्स्व॑न॒त्यपोऽव॑ नयति॒
 शान्त्यै॑ य॒वमती॑र॒व नय॑त्य॒ग्ने य॒व ऊ॒र्गुदु॑म्ब॒र
 ऊ॒र्जेवो॑र्जः॒ सम॑र्धयति॒ यज॑मानेन॒ संमि॑तौदु॒म्बरी॑
 भ॒वति॑ या॒वाने॒व यज॑मान॒स्तावती॑मे॒वास्मि॒न्तूर्जं॑

दधाति पितृणां सदनमसी त बर्हिर्व स्तृणाति
 पितृदेवत्यम् (३) हेतयन्निस्वातं यद्बर्हिर्न-
 वस्तीर्य मिनुयात्पितृदेवत्यां निस्वाता स्याद्बर्हि-
 वस्तीर्य मिनोत्यस्यामेवैनां मिनोत्यथो स्वारुह-
 मेवैनां करोत्युदिवं स्तभानाऽन्तरिक्षं पृणेत्याहैषां
 लोकानां विधृत्यै युतानस्वा मारुतो मिनोत्वित्याह
 युतानो ह स्म वै मारुतो देवानामौदुम्बरीं
 मिनोति तेनैव (४) एनां मिनोति ब्रह्मवर्निं
 त्वा क्षत्रवनिमित्याह यथायजुरेवैतद्भुतेन यावापृ-
 थिवी आ पृणेत्यामित्यौदुम्बर्यां जुहोति यावापृ-
 थिवी एव रसेनानक्त्यान्तमन्ववन्नाभयत्यान्तमेव
 यजमानं तेजसाऽनक्त्यैन्द्रमसीति छदिरधि नि
 दधात्यैन्द्रं हि देवतया सद्यो विश्वजनस्य छाये-
 त्याह विश्वजनस्य ह्येषा छाया यत्सदो नवछदि
 (५) तेजस्कामस्य मिनुयात्त्रिवृता स्तोमेन
 सांमितं तेजस्त्रिवृत्तेजस्यैव भवत्येकादशछदीन्द्रिय-
 कामस्यैकादशाक्षरा त्रिष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुगिन्द्रि-
 याव्येव भवति पञ्चदशछदि भ्रातृव्यवतः पञ्चदशो
 वज्रो भ्रातृव्याभिभूत्यै सप्तदशछदि प्रजाकामस्य
 सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या एकविंशति-

(सद्योभिधानम्)

छदि प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशः स्तोमानां प्रतिष्ठा
प्रतिष्ठित्या उदरं वै सद ऊर्गुदुम्बरो मध्यत औदुम्बरीं
मिनोति मध्यत एव प्रजानामूर्जं दधाति तस्मात्(६)
मध्यत ऊर्जा भुञ्जते यजमानलोके वै दक्षिणानि
छदींषि भ्रातृव्यलोक उत्तराणि दक्षिणान्युत्त-
राणि करोति यजमानमेवायजमानादुत्तरं करोति
तस्मायजमानोऽयजमानादुत्तरोऽन्तर्वर्तान्करोति व्या-
वृत्त्यै तस्मादरण्यं प्रजा उप जीवन्ति पारं त्वा गिर्वणो
गिर इत्याह यथायजुरेवैतदिन्द्रस्य स्यूरसीन्द्रस्य
ध्रुवमसीत्याहिन्द्र* हि देवतया सदो यं प्रथमं
ग्रन्थि ग्रभीयायत्तं न विस्त्र*सयेदमेहेनाध्वर्युः प्र
मीयेत तस्मात्स विस्त्रस्यः (७) ॥

(अपहरत्यै तस्मात्स्वितृदेवर्यं तेनैव नवच्छदि

तस्मात्सदः पञ्चदश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पष्ठाष्टके
द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्र-सवे । इति ।
अभिम् । एति । इत्ते । प्रसूत्या इति प्र-सूत्यै ।

अ॒श्विनोः । बा॒हुभ्या॒मिति॑ बा॒हु-भ्याम् । इति॑ । आ॒ह ।
 अ॒श्विनौ । हि । दे॒वाना॑म् । अ॒ध्वर्यु॑ इति॑ । आस्ता॑म् ।
 पू॒ष्णः । ह॒स्ताभ्याम् । इति॑ । आ॒ह । य॒त्नैः । व॒ज्रः । इ॒व ।
 वै । ए॒षा । यत् । अ॒ग्निः । अ॒ग्निः । अ॒सि । ना॒रिः । अ॒सि ।
 इति॑ । आ॒ह । शा॒न्त्यै । का॒ण्डेका॒ण्ड इति॑ का॒ण्डे-का॒ण्डे ।
 वै । क्रि॒यमा॑णे । य॒ज्ञम् । रक्षा॑शसि । जि॒घा-स॑न्ति ।
 परि॑लिखितमिति॑ परि॑-लि॒खित॑म् । रक्षः॑ । परि॑लिखिता॒
 इति॑ परि॑-लि॒खिताः । अ॒रात॑यः । इति॑ । आ॒ह । रक्ष॑साम् ।
 अ॒प॒ह॒त्या इत्य॑प॒-ह॒त्यै (१) । इ॒दम् । अ॒हम् । रक्ष॑सः ।
 ग्री॒वाः । अ॒पीति॑ । कृ॒न्ता॒मि । यः । अ॒स्मान् । द्वेष्टि॑ ।
 यम् । च । व॒यम् । द्वि॒ष्मः । इति॑ । आ॒ह । द्वौ । वाव ।
 पु॒रुषौ । यम् । च । ए॒व । द्वेष्टि॑ । यः । च । ए॒नम् ।
 द्वेष्टि॑ । तयोः॑ । ए॒व । अ॒न॒न्तरा॑यमित्य॒न॒न्तः-आ॒यम् ।
 ग्री॒वाः । कृ॒न्त॒ति । दि॒वे । त्वा । अ॒न्तरि॑क्षाय । त्वा ।
 पृ॒थि॒व्यै । त्वा । इति॑ । आ॒ह । ए॒भ्यः । ए॒व । ए॒नम् ।
 लो॒केभ्यः॑ । प्रेति॑ । उ॒क्षति॑ । प॒रस्ता॑त् । अ॒र्वाची॑म् । प्रेति॑ ।
 उ॒क्षति॑ । तस्मा॑त् (२) । प॒रस्ता॑त् । अ॒र्वाची॑म् ।
 म॒नुष्याः । र्ज॑जम् । उपेति॑ । जी॒व॒न्ति । कू॒रम् । इ॒व । वै ।
 ए॒तत् । क॒रोति॑ । यत् । ख॒न॒ति । अ॒पः । अ॒वेति॑ ।
 न॒यति॑ । शा॒न्त्यै । य॒व॒मती॑रिति॑ य॒व॒-म॒तीः । अ॒वेति॑ ।

नयति । ऊर्क् । वै । यवः । ऊर्क् । उदुम्बरः । ऊर्जा ।
 एव । ऊर्जम् । समिति । अर्धयति । यजमानेन । संमितेति
 सं-मिता । औदुम्बरी । भवति । यावान् । एव । यजमानः ।
 तावतीम् । एव । अस्मिन् । ऊर्जम् । दधाति । पितृणाम् । सदनम् ।
 असि । इति । बर्हिः । अवेति । स्तुणाति । पितृदेवस्य-
 मिति पितृ-देवस्यम् (३) । हि । एतत् । यत् । निखा-
 तमिति नि-खातम् । यत् । बर्हिः । अनवस्तीर्येत्यनव-
 स्तीर्य । मिनुयात् । पितृदेवत्येति पितृ-देवत्या । निखाते-
 ति नि-खाता । स्यात् । बर्हिः । अवस्तीर्येत्यव-स्तीर्य ।
 मिनोति । अस्याम् । एव । एनाम् । मिनोति । अथो इति ।
 स्वारुहमिति स्व-रुहम् । एव । एनाम् । करोति । उदिति ।
 दिवम् । स्तभान् । एति । अन्तरिक्षम् । पृण । इति ।
 आह । एषाम् । लोकानाम् । विधृत्या इति वि-धृत्यै ।
 युतानः । त्वा । मारुतः । मिनोतु । इति । आह ।
 युतानः । ह । स्म । वै । मारुतः । देवानाम् । औदुम्ब-
 रीम् । मिनोति । तेन । एव (४) । एनाम् । मिनोति ।
 ब्रह्मवनिमिति ब्रह्म-वनिम् । त्वा । क्षत्रवनिमिति क्षत्र-
 वनिम् । इति । आह । यथायजुरिति यथा-यजुः । एव ।
 एतत् । धुतेन । यावापृथिवी इति यावा-पृथिवी । एति ।
 पृणेत्याम् । इति । औदुम्बर्याम् । जुहोति । यावापृथिवी

इति द्यावा-पृथिवी । एव । रसेन । अनक्ति । आन्त-
 मित्या-अन्तम् । अन्ववस्त्रावयतीत्यनु-अवस्त्रावयति ।
 आन्तमित्या-अन्तम् । एव । यजमानम् । तेजसा ।
 अनक्ति । ऐन्द्रम् । असि । इति । छदिः । अधि । नीति ।
 दधाति । ऐन्द्रम् । हि । देवतया । सद्दः । विश्वजनस्येति
 विश्व-जनस्य । छाया । इति । आह । विश्वजनस्येति
 विश्व-जनस्य । हि । एषा । छाया । यत् । सद्दः ।
 नवछदीति नव-छदि (५) । तेजस्कामस्येति तेजः-
 कामस्य । मिनुयात् । त्रिवृतेति त्रि-वृता । स्तोमेन ।
 संभितामिति सं-मितम् । तेजः । त्रिवृदिति त्रि-वृत् ।
 तेजस्वी । एव । भवति । एकादशछदीत्येकादश-छदि ।
 इन्द्रियकामस्येतीन्द्रिय-कामस्य । एकादशाक्षरेत्येकादश-
 अक्षरा । त्रिष्टुक् । इन्द्रियम् । त्रिष्टुक् । इन्द्रियावी । एव ।
 भवति । पञ्चदशछदीति पञ्चदश-छदि । भ्रातृव्यवत्
 इति भ्रातृव्य-वत्तः । पञ्चदश इति पञ्च-दशः । वज्रः ।
 भ्रातृव्याभिभूत्या इति भ्रातृव्य-अभिभूत्यै । समद-
 शछदीति समदश-छदि । प्रजाकामस्येति प्रजा-
 कामस्य । समदश इति सम-दशः । प्रजापतिरिति
 प्रजा-पतिः । प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । आप्त्यै ।
 एकविंशतिछदीत्येकविंशति-छदि । प्रतिष्ठाका-

(सदाभिधानम्)

म॒स्येति॑ प्र॒तिष्ठा—का॒मस्य॑ । ए॒कवि॒ंश इत्ये॒क—वि॒ंशः ।
 स्तो॒मा॒नाम् । प्र॒तिष्ठेति॑ प्र॒ति—स्था । प्र॒तिष्ठि॒त्या इति॑
 प्र॒ति—स्थि॒त्यै । उ॒दर॑म् । वै । स॒दः । उ॒क् । उ॒दु॒म्बरः ।
 म॒ध्यतः॑ । औ॒दु॒म्बरी॑म् । मि॒नोति॑ । म॒ध्यतः॑ । ए॒व ।
 प्र॒जा॒ना॒मिति॑ प्र—जा॒नाम् । उ॒र्जम् । द॒धाति॑ । तस्मा॑त्
 (६) । म॒ध्यतः॑ । उ॒र्जा । भु॒ञ्जते॑ । य॒ज॒मा॒न॒लो॒क
 इति॑ य॒ज॒मा॒न—लो॒के । वै । दक्षि॑णानि । छ॒दी॒र्षि ।
 भ्रा॒तृ॒व्य॒लो॒क इति॑ भ्रा॒तृ॒व्य—लो॒के । उ॒त्ते॒रा॒णी॒त्यु॒त्—त॒रा॒णि ।
 दक्षि॑णानि । उ॒त्ते॒रा॒णी॒त्यु॒त्—त॒रा॒णि । क॒रोति॑ ।
 य॒ज॒मा॒नम् । ए॒व । अ॒य॒ज॒मा॒नात् । उ॒त्ते॒र॒मि॒त्यु॒त्—
 त॒रम् । क॒रोति॑ । तस्मा॑त् । य॒ज॒मा॒नः । अ॒य॒ज॒मा॒नात् ।
 उ॒त्ते॒र इत्यु॒त्—त॒रः । अ॒न्त॒र्व॒र्ता॒नित्य॑न्तः—व॒र्ताद् ।
 क॒रोति॑ । व्या॒वृ॒त्या इति॑ वि—आ॒वृ॒त्यै । तस्मा॑त् ।
 अ॒र॒ण्यम् । प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । उ॒पेति॑ । जी॒व॒न्ति ।
 प॒रीति॑ । त्वा । गि॒र्व॒णः । गि॒रः । इति॑ । आ॒ह ।
 य॒था॒य॒जु॒रिति॑ य॒था—य॒जुः । ए॒व । ए॒तत् । इ॒न्द्र॒स्य ।
 स्युः । अ॒सि । इ॒न्द्र॒स्य । ध्रु॒वम् । अ॒सि । इति॑ । आ॒ह ।
 ऐ॒न्द्रम् । हि । दे॒व॒र्त॒या । स॒दः । यम् । प्र॒थ॒मम् ।
 ग्र॒न्थिम् । ग्र॒न्थी॒यात् । यत् । तम् । न । वि॒स्र॒क्ष॒ये॒दिति॑
 वि—स्र॒क्ष॒ये॒त् । अ॒मे॒हेन॑ । अ॒ध्व॒र्युः । प्रेति॑ । मी॒ये॒त् ।

तस्मात् । सः । वि॒स्रस्य॒ इति॒ वि॒स्रस्यः॑ (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ।)

शिरो॒ वा ए॒तय॒ज्ञस्य॒ यद्ध॒वि॒र्धनं॒ प्रा॒णा उप॒रवा
ह॒वि॒र्धने॒ स्वाय॒न्ते तस्मा॑च्छी॒र्षन्प्रा॒णा अध॒स्तात्स्वा-
य॒न्ते तस्मा॑दध॒स्ताच्छी॒र्ष्णः प्रा॒णा र॒क्षोह॒णो व॒लग-
ह॒नो वैष्ण॒वान्व॒नामी॒त्याह॒ वैष्ण॒वा हि दे॒वत॑यो-
पर॒वा असु॒रा वै नि॒र्यन्तो॑ दे॒वानां॑ प्रा॒णेषु॑ व॒लगा-
न्नच॑ख॒नन्तान्वाहु॑मा॒त्रेऽन्व॑विन्दन्तस्मा॒द्वाहु॑मा॒त्राः स्वा-
य॒न्त इ॒दम॒हं तं व॒लग॒मुद्व॑पामि (१) यं नः॒ समा॒नो
यम॑स॒मानो नि॒च॒खाने॒त्याह॒ द्वौ वा॒व पु॒रुषौ॑ यश्चै॒व
स॒मानो यश्चा॑स॒मानो यमे॒वास्मै॒ तौ व॒लगं॑ नि॒खन-
त॒स्तेमे॒वोद्व॑पति॒ संतृ॑णति॒ तस्मा॑त्संतृ॒ण्णा अन्त॑रतः
प्रा॒णा न सं भि॑नति॒ तस्मा॑दसं॒भिन्नाः प्रा॒णा अ॒पोऽव॑
नय॑ति॒ तस्मा॑दा॒र्द्रा अन्त॑रतः प्रा॒णा यव॑मती॒रषे
नय॑ति (२) ऊ॒र्वै यवः॑ प्रा॒णा उप॒रवाः प्रा॒णेष्वे-
वो॒जं दधा॑ति ब॒र्हिर्व॑ स्तृ॒णाति॒ तस्मा॑ल्लो॒मशा अन्त॑-
रतः प्रा॒णा आ॒ज्येन॑ व्याधा॒रय॑ति॒ तेजो॒ वा आ॒ज्यं

(उपरवाभिधानम्)

प्रा॒णा उप॒रवाः प्रा॒णेष्वे॒व तेजो॑ दधाति ह॒नू वा ए॒ते
य॒ज्ञस्य॑ यदधिष॒वणे॒ न सं तृ॑ण॒त्पसंतृ॑णो हि ह॒नू
अथो॒ खलु॑ दी॒र्घसो॒मे संतृ॑ये धृ॒त्यै शिरो॒ वा ए॒तस्य॑-
ज्ञस्य॑ यद्वि॒र्धानम् (३) प्रा॒धा उप॒रवा ह॒नू
अधिष॒वणे जि॒ह्वा चर्म॑ ग्रा॒वाणो॒ दन्ता॒ मुख॑माहव-
नीयो॒ नासि॑कोत्तरवेदि॒रुदर॑ स॒दो यदा॑ खलु॒ वै
जि॒ह्वाया॑ द॒त्स्वधि॑ स्वा॒दत्यथ॑ मुखं गच्छति यदा मुखं
गच्छत्यथो॒दरं गच्छति॑ तस्मा॒द्वि॒र्धाने॒ चर्म॑नाधि
ग्रा॒वभिर॑भिषु॒त्याऽऽह॒वनीये॑ हु॒त्वा प्र॒त्यञ्चः॑ प॒रेत्य॑
स॒दसि॑ भक्षयन्ति यो वै वि॒राजो॑ य॒ज्ञमुखे॑ दोहं वेदं
दुह॑ ए॒वैनामि॑यं वै वि॒राट् तस्यै॑ त्वक्च॒र्मोथोऽधिष॑वणे
स्त॒ना उप॒रवा ग्रा॒वाणो व॒त्सा ऋ॒त्विजो॑ दुहन्ति
सोमः॒ पयो॒ य एवं वेदं॑ दुह॑ ए॒वैनो॑म् (४) ॥

(अपामि॒ यव॑मती॒रव॑ नयति ह॒विर्धाने॑मेव

अ॒योवि॑शतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

य॒जुभौ॑ दे॒वासुरा॑ मि॒थस्तेषां॑ सु॒वर्गं॑ यदा अनी॒शानः॑ पु॒रोह॑वि॒षि
मे॒भ्य उत्तर॑वेदिः सो॒त्तरवे॑दि॒र्बद्धं॑ दे॒वस्या॒भ्रिः शिरो॒ वा ए॒काद॑श ॥ ११ ॥

य॒जुभा॒वित्या॑ह दे॒वानां॑ य॒ज्ञो दे॒वेभ्यो॑ न रथा॒य य॒जमा॑नाय
प॒रस्ता॑द॒र्वा॒र्चा न॑वप॒ञ्चाशत् ॥ ५९ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

शिरः । वै । एतत् । यज्ञस्य । यत् । हविर्धानमिति
हविः—धानम् । प्राणा इति प्र—अनाः । उपरवा इत्युप—
रवाः । हविर्धान इति हविः—धाने । खायन्ते । तस्मात् ।
शीर्षन् । प्राणा इति प्र—अनाः । अधस्तात् । खायन्ते ।
तस्मात् । अधस्तात् । शीर्ष्णः । प्राणा इति प्र—अनाः ।
रक्षोहण इति रक्षः—हनः । वलगहन इति वलग—हनः ।
वैष्णवान् । खनामि । इति । आह । वैष्णवाः । हि ।
देवतया । उपरवा इत्युप—रवाः । असुराः । वै । निर्यन्त
इति निः—यन्तः । देवानाम् । प्राणेष्विति प्र—अनेषु ।
वलगानिति वल—गान् । नीति । अखनन् । तान् । बाहु-
मात्र इति बाहु—मात्रे । अन्विति । अविन्दन् । तस्मात् ।
बाहुमात्रा इति बाहु—मात्राः । खायन्ते । इदम् । अहम् ।
तम् । वलगमिति वल—गम् । उदिति । वपामि (१) ।
यम् । नः । समानः । यम् । असमानः । निचखानेति नि-
चखान् । इति । आह । द्वौ । बाव । पुरुषौ । यः । च ।

(उपरवाभिधानम्)

ए॒व । स॒मा॒नः । यः । च॒ । अ॒स॒मा॒नः । यम् । ए॒व । अ॒स्मै ।
 तौ । व॒ल॒ग॒मि॒ति व॒ल—गम् । नि॒ख॒न॒त इति॑ नि—ख॒न॒तः ।
 तम् । ए॒व । उ॒दि॒ति । व॒प॒ति । स॒मि॒ति । तृ॒ण॒त्ति । तस्मा॑त् ।
 सं॒तृ॒ण्णा इति॑ सं—तृ॒ण्णाः । अ॒न्त॒र॒तः । प्रा॒णा इति॑ प्र—
 अ॒नाः । न । स॒मि॒ति । भि॒न॒त्ति । तस्मा॑त् । अ॒सं॒भि॒न्ना
 इत्य॑सं—भि॒न्नाः । प्रा॒णा इति॑ प्र—अ॒नाः । अ॒पः । अ॒वे॒ति ।
 न॒य॒ति । तस्मा॑त् । आ॒र्द्राः । अ॒न्त॒र॒तः । प्रा॒णा इति॑ प्र—
 अ॒नाः । य॒व॒म॒ती॒रि॒ति य॒व—म॒तीः । अ॒वे॒ति । न॒य॒ति
 (२) । उ॒क् । वै । य॒वः । प्रा॒णा इति॑ प्र—अ॒नाः ।
 उ॒प॒र॒वा इत्यु॑प—र॒वाः । प्रा॒णेष्वि॒ति प्र—अ॒नेषु॑ । ए॒व ।
 उ॒र्ज॑म् । द॒धा॒ति । ब॒र्हिः । अ॒वे॒ति । स्तृ॒णा॒ति । तस्मा॑त् ।
 लो॒म॒शाः । अ॒न्त॒र॒तः । प्रा॒णा इति॑ प्र—अ॒नाः । आ॒ज्ये॑न ।
 व्या॒घ्रा॒र॒य॒ती॒ति वि—आ॒घ्रा॒र॒य॒ति । तेजः॑ । वै । आ॒ज्य॑म् ।
 प्रा॒णा इति॑ प्र—अ॒नाः । उ॒प॒र॒वा इत्यु॑प—र॒वाः । प्रा॒णेष्वि॒ति
 प्र—अ॒नेषु॑ । ए॒व । तेजः॑ । द॒धा॒ति । ह॒नु इति॑ वै । ए॒ते इति॑ ।
 य॒ज्ञ॒स्य॑ । यत् । अ॒धि॒ष॒व॒णे इत्य॑धि—स॒व॒ने । न । स॒मि॒ति ।
 तृ॒ण॒त्ति । अ॒सं॒तृ॒ण्णे इत्य॑सं—तृ॒ण्णे । हि । ह॒नु
 इति॑ । अथो॑ इति॑ । ख॒लु । दी॒र्घ॒सो॒म इति॑ दी॒र्घ—सो॒मे ।
 सं॒तृ॒द्ये इति॑ सं—तृ॒द्ये । धृ॒त्यै । शि॒रः । वै । ए॒तत् । य॒ज्ञ॒स्य॑ ।
 यत् । ह॒वि॒र्धा॒न॒मि॒ति ह॒विः—धा॒न॒म् (३) । प्रा॒णा इति॑

प्र-अनाः । उपरवा इत्युप-रवाः । हनु इति । अधिषवणे
 इत्यधि-सवने । जिह्वा । चर्म । ग्रावाणः । दन्ताः ।
 मुखम् । आहवनीय इत्या-हवनीयः । नासिका । उत्तर-
 वेदिरित्युत्तर-वेदिः । उदरम् । सदर् । यदा । खलु । वै ।
 जिह्वया । दत्स्विति दत्-सु । अधीति । स्वादति । अथ ।
 मुखम् । गच्छति । यदा । मुखम् । गच्छति । अथ ।
 उदरम् । गच्छति । तस्मात् । हविर्धान इति हविः-
 धाने । चर्मन् । अधीति । ग्रावभिरिति ग्राव-भिः ।
 अभिषुत्येत्याभि-सुत्यं । आहवनीय इत्या-हवनीये ।
 हुत्वा । प्रत्यञ्चः । परेत्येति परा-इत्यं । सदर्सि ।
 भक्षयन्ति । यः । वै । विराज इति वि-राजः ।
 यज्ञमुख इति यज्ञ-मुखे । दोहम् । वेद । दुहे । एव ।
 एनाम् । इयम् । वै । विराडिति वि-राट् । तस्यै ।
 त्वक् । चर्म । उर्धः । अधिषवणे इत्यधि-सवने । स्तनाः ।
 उपरवा इत्युप-रवाः । ग्रावाणः । वत्साः । ऋत्विजः ।
 दुहन्ति । सोमः । पर्यः । यः । एवम् । वेद । दुहे ।
 एव । एनाम् (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

हरिः ॐ ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

चात्वालाद्धिष्ण्यानुपं वपति योनिर्वै यज्ञस्य
चात्वालं यज्ञस्य सयोनित्वार्यं देवा वै यज्ञं
पराऽजयन्त तमाग्नीध्रात्युनरपाजयन्ते द्वे यज्ञस्या-
पराजितं यदाग्नीध्रं यदाग्नीध्राद्धिष्ण्यान्वि-
हरति यदेव यज्ञस्यापराजितं तत एवैनं पुनस्तनुते
पराजित्येव खलु वा एते यन्ति ये ब्रह्मिष्णवमानः
सर्पन्ति ब्रह्मिष्णवमाने स्तुते (१) आहाग्नीध्री-
न्वि हर बर्हिः स्तृणाहि पुरोडाशाः अलं कुर्विति
यज्ञमेवापजित्य पुनस्तन्वाना यन्त्यङ्गारैर्द्वे सर्वे
वि हरति शलाकाभिस्तृतीयः सशुक्रत्वायाथो सं
भरत्येवैनद्धिष्ण्या वा अमुष्मिल्लोके सोममरक्षन्ते-
भ्योऽधि सोममाऽहरन्तमन्ववायन्त पर्यविशन्त्य एषं

वेदं विन्दते (२) परिवेष्टारं ते सोमपीथेन
 व्यार्ध्यन्त ते देवेषु सोमपीथमैच्छन्त तान्देवा अब्रुव-
 न्नेद्वे नामनी कुरुध्वमथ प्र वाऽऽप्स्यथ न
 वेत्यग्रयो वा अथ धिष्णिग्यास्तस्माद्विनामा
 ब्राह्मणोऽर्धुकस्तेषां ये नेदिष्ठं पर्यविशन्ते सोमपीथं
 प्राऽऽर्धुवन्नाहवनीयं आग्नीध्रीयो होत्रीयो मार्जाली-
 यस्तस्मात्तेषु जुह्वत्यतिहाय वषट्करोति वि हि
 (३) एते सोमपीथेनाऽऽर्ध्यन्त देवा वै याः
 प्राचीराहुतीरजुह्वुर्ये पुरस्तादसुरा आसन्ताःस्ताभिः
 प्राणुदन्त याः प्रतीचीर्ये पश्चादसुरा आसन्ताःस्ता-
 भिरपानुदन्त प्राचीरन्या आहुतयो हूयन्ते प्रत्यङ्का-
 सीनो धिष्णिग्यान्व्याधारयति पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च
 यजमानो भ्रातृव्यान्प्राणुदते तस्मात्पराचीः प्रजाः
 प्र वीयन्ते प्रतीचीः (४) जायन्ते प्राणा वा
 एते यद्धिष्णिग्या यदध्वर्युः प्रत्यङ्ग्धिष्णिग्यानति-
 सेपेत्प्राणान्तं कर्षेत्प्रमायुकः स्यान्नाभिर्वा एषा
 यज्ञस्य यज्रोतोर्ध्वः खलु वै नाभ्यै प्राणोऽवाक्पानो
 यदध्वर्युः प्रत्यङ्ग्होतारमतिसेपेदपाने प्राणं दध्यात्प्र-
 मायुकः स्यान्नाध्वर्युरूपं गायेद्वाग्वीर्यो वा अध्वर्यु-
 र्यदध्वर्युरूपं गायेदुद्गात्रे (५) वाचं सं प्र यच्छे-

(धिष्णिवाग्निपाठम्)

दुप॒दासु॑काऽस्य वाक्स्याद्ब्रह्म॒वादि॑नो वदन्ति॒ नास॑ -
स्थि॒ते सोमे॑ऽध्व॒र्युः प्र॒त्यङ्म॒सदोऽती॑यादथ॒ कथा॑
दाक्षि॒णानि॒ होतु॑मेति॒ यामो॑ हि स तेषां॒ कस्मा॑
अहं दे॒वा यामं॑ वाऽयामं॒ वाऽनु॑ ज्ञास्यन्तीत्युत्तरे-
णाऽऽग्नी॒ध्रं परी॑त्य जुहोति दाक्षि॒णानि॒ न प्रा॒णान्तं॑
कर्ष॑ति न्यन्ये धिष्णि॒या उप्य॑न्ते नाम्ये या॒ग्निव॑पति
तेन॒ तान्प्री॑णाति॒ याज्ञ॑ नि॒वप॑ति यदनु॒दिश॑ति
तेन॒ तान् (६) ॥

(स्तुते विन्दते हि वीयन्ते प्रतीचीरुद्गात्र

उप्यन्ते चतुर्दश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

चा॒त्वा॒लात् । धिष्णि॒यान् । उपे॑ति । व॒पति॑ । ये॒निः ।
वै । य॒ज्ञस्य॑ । चा॒त्वा॒लम् । य॒ज्ञस्य॑ । स॒योनि॒त्वाये॑ति
स॒योनि॒-त्वाय॑ । दे॒वाः । वै । य॒ज्ञम् । पे॑ति ।
अ॒ज॒यन्त॑ । तम् । आ॒ग्नी॒ध्रादि॒त्याग्नि॑-इ॒ध्रात् । पुनः॑ ।
अपे॑ति । अ॒ज॒यन् । ए॒तत् । वै । य॒ज्ञस्य॑ । अ॒परा॑जित-

मित्यपरा-जितम् । यत् । आग्नीध्रमित्याग्नि-इध्रम् ।
यत् । आग्नीध्रादित्याग्नि-इध्रात् । धिष्ण्यात् । विहर-
तीति वि-हरति । यत् । एव । यज्ञस्य । अपराजितमि-
त्यपरा-जितम् । ततः । एव । एनम् । पुनः । तनुते ।
पराजित्येति परा-जित्यं । इव । खलु । वै । एते । यन्ति ।
ये । बहिष्पवमानमिति बहिः-पवमानम् । सर्पन्ति ।
बहिष्पवमान इति बहिः-पवमाने । स्तुते (१) । आह ।
अग्नीदित्याग्नि-इत् । अग्नीन् । वीति । हर । बहिः । स्तृणा-
हि । पुरोडाशान् । अलम् । कुरु । इति । यज्ञम् । एव ।
अपजित्येत्यप-जित्यं । पुनः । तन्वानाः । यन्ति । अङ्गारैः ।
द्वे इति । सर्वने इति । वीति । हरति । शलाकाभिः ।
तृतीयम् । सशुक्रत्वायेति सशुक्र-त्वायं । अथो
इति । समिति । भरति । एव । एनत् । धिष्णि-
याः । वै । अमुष्मिन् । लोके । सोमम् । अर-
क्षन् । तेभ्यः । अधीति । सोमम् । एति । अहरन् ।
तम् । अन्ववायन्नित्यनु-अवायन् । तम् । परीति ।
अविशन् । यः । एवम् । वेद । विन्दते (२) ।
परिवेष्टारमिति परि-वेष्टारम् । ते । सोमपीथे-
नीति सोम-पीथेन । वीति । आर्ष्यन्त । ते ।
देवेभ्यः । सोमपीथमिति सोम-पीथम् । ऐच्छन्त ।

(धिष्ण्याभिधानम्)

तान् । देवाः । अब्रुवन् । द्वेद्वे इति द्वे-द्वे ।
 नार्मनी इति । कुरुध्वम् । अथ । प्रेति । वा । आप्स्यथ ।
 न । वा । इति । अग्रयः । वै । अथ । धिष्ण्याः । तस्मात् ।
 द्विनामेति द्वि-नामा । ब्राह्मणः । अर्धुकः । तेषाम् । ये ।
 नेदिष्ठम् । पर्यविशन्निति परि-अविशन् । ते । सोमपी-
 थमिति सोम-पीथम् । प्रेति । आप्नुवन् । आहवनीय
 इत्या-हवनीयः । आग्नीध्रीय इत्याग्नि-ध्रीयः । होत्रीयः ।
 मार्जालीयः । तस्मात् । तेषु । जुहति । अतिहायेत्यति-
 हाय । वर्षट् । करोति । वीति । हि (३) । एते ।
 सोमपीथेनेति सोम-पीथेन । आर्ध्यन्त । देवाः । वै ।
 याः । प्राचीः । आहुतीरित्या-हुतीः । अजुहवुः । ये ।
 पुरस्तात् । असुराः । आसन् । तान् । ताभिः । प्रेति ।
 अनुदन्त । याः । प्रतीचीः । ये । पश्चात् । असुराः ।
 आसन् । तान् । ताभिः । अपेति । अनुदन्त । प्राचीः ।
 अन्याः । आहुतय इत्या-हुतयः । हूयन्ते । प्रत्यङ् ।
 आसीनः । धिष्ण्यान् । व्याधारयतीति वि-आधारयति ।
 पश्चात् । च । एव । पुरस्तात् । च । यजमानः । भर्तु-
 व्यान् । प्रेति । नुदते । तस्मात् । पराचीः । प्रजा इति
 प्र-जाः । प्रेति । वीयन्ते । प्रतीचीः (४) । जायन्ते ।
 प्राणा इति प्र-अनाः । वै । एते । यत् । धिष्ण्याः ।

(धिष्ण्याभिधानम्)

यत् । अ॒ध्व॒र्युः । प्र॒त्यङ् । धि॒ष्णि॒यान् । अ॒ति॒स॒र्पे॒दि॒
 त्य॒ति—स॒र्पेत् । प्रा॒णानि॒ति प्र—अ॒नान् । स॒मि॒ति । क॒र्षेत् ।
 प्र॒मा॒यु॒क इति प्र—मा॒यु॒कः । स्यात् । नाभिः । वै । ए॒षा ।
 य॒ज्ञस्य॑ । यत् । हो॒ता । उ॒र्ध्वः । ख॒लु । वै । ना॒भ्यै । प्रा॒ण
 इति प्र—अ॒नः । अ॒वाङ् । अ॒पान॑ इत्य॒प—अ॒नः । यत् ।
 अ॒ध्व॒र्युः । प्र॒त्यङ् । हो॒तार॑म् । अ॒ति॒स॒र्पे॒दि॒त्य॒ति—स॒र्पेत् ।
 अ॒पान॑ इत्य॒प—अ॒ने । प्रा॒णमि॒ति प्र—अ॒नम् । द॒ध्यात् ।
 प्र॒मा॒यु॒क इति प्र—मा॒यु॒कः । स्यात् । न । अ॒ध्व॒र्युः । उ॒पेति॑ ।
 गा॒येत् । वा॒ग्वी॒र्य इति वाक्—वी॒र्यः । वै । अ॒ध्व॒र्युः ।
 यत् । अ॒ध्व॒र्युः । उ॒प॒गा॒ये॒दित्यु॒प—गा॒येत् । उ॒द्गा॒त्र इत्यु॒त्—
 गा॒त्रे (५) । वा॒चम् । स॒म् । प्रेति॑ । य॒च्छेत् । उ॒प॒—
 दा॒सु॒के॒त्यु॒प—दा॒सु॒का । अ॒स्य । वाक् । स्यात् । ब्र॒ह्म॒वा॒दि॒न
 इति ब्र॒ह्म—वा॒दि॒नः । व॒द॒न्ति । न । अ॒सं॒स्थि॒त इत्य॒सं—
 स्थि॒ते । सो॒मं । अ॒ध्व॒र्युः । प्र॒त्यङ् । स॒दः । अ॒तीति॑ ।
 इ॒यात् । अ॒र्थ । क॒था । दा॒क्षि॒णानि॑ । हो॒तुम् । ए॒ति ।
 या॒मः । हि । सः । ते॒षाम् । क॒स्मै । अ॒हं । दे॒वाः ।
 या॒मम् । वा । अ॒या॒मम् । वा । अ॒न्वि॒ति । ज्ञा॒स्य॒न्ति ।
 इति॑ । उ॒त्त॒रे॒णे॒त्यु॒त्—त॒रेण॑ । आ॒ग्नी॒ध्र॒मित्या॒ग्नि—इ॒ध्रम् ।
 फ॒री॒त्येति॑ परि—इ॒त्यं । जु॒होति॑ । दा॒क्षि॒णानि॑ । न । प्रा॒णा॒—
 नि॒ति प्र—अ॒नान् । स॒मि॒ति । क॒र्ष॒ति । नी॒ति । अ॒न्ये ।

(अग्नीषोमप्रणवनाभिधानम्)

धिष्णि॒याः । उ॒प्यन्ते । न । अ॒न्ये । या॒न् । नि॒व॒प॒ती॒तिं
नि॒-व॒प॒ति । ते॒न । ता॒न् । प्री॒णा॒ति । या॒न् । न । नि॒व॒-
प॒ती॒तिं नि॒-व॒प॒ति । यत् । अ॒नु॒दि॒श॒तीत्य॒नु-दि॒श॒ति ।
ते॒न । ता॒न् (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

सु॒व॒र्गाय॒ वा ए॒तानि॒ लो॒काय॒ हूय॒न्ते ये॒वे॒स॒र्ज॒-
ना॒नि द्वा॒भ्यां गा॒ई॒पत्ये॒ जु॒होति॒ द्वि॒पा॒य॒ज॒मा॒नः प्र॒ति॒-
ष्ठि॒त्या आ॒ग्नी॒ध्रे जु॒होत्य॒न्तरि॑क्ष ए॒वाऽऽक॑मत् आह॒-
व॒नी॒ये जु॒होति॒ सु॒व॒र्गमे॒वे॒नं लो॒कं ग॑मयति दे॒वान्यै
सु॒व॒र्गं लो॒कं य॒तो र॒क्षाः॑स्यजिघा॑स॒न्ते सो॒मे॒न
रा॒ज्ञा र॒क्षाः॑स्य॒प॒ह॒त्या॒मु॒मा॒त्मानं॑ कृ॒त्वा सु॒व॒र्गं
लो॒क॒मा॒य॒न् र॒क्ष॒सा॒म॒नु॒प॒ला॒भा॒याऽऽ॒जः सो॒मो भ॑वत्यर्थ
(१) वै॒स॒र्ज॒ना॒नि जु॒होति॒ र॒क्ष॒सा॒म॒प॒ह॒त्यै त्व॑सोम
त॒नू॒क॒स्य इ॒त्याह॑ त॒नू॒क॒स्ये॒ष द्वे॒षो॒भ्योऽन्य॑कृ॒तेभ्य॑
इ॒त्या॒हा॒म्य॒कृ॒तानि॒ हि र॒क्षाः॑स्यु॒रु य॒न्ताऽ॒सि व॒रू॒थ॒-
मि॒त्या॒हो॒रु ण॑स्कु॒धीति॒ वा॒वैत॒दा॒ह जु॒षा॒णो अ॒मुरा॒-
ज्य॑स्य वे॒त्वि॒त्या॒हा॒मु॒मे॒व य॒ज॒मा॒नं कृ॒त्वा सु॒व॒र्गं लो॒कं

गमयति रक्षसामनुपलाभायाऽऽ सोमं ददते (२)

आ ग्राव्ण आ वायव्यान्या द्रोणकलशमुत्पत्नीमा
नयन्त्यन्वनाऽसि प्र वर्तयन्ति यावदेवास्यास्ति तेन
सह सुवर्गं लोकमेति नयन्त्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहोति
सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै ग्राव्णो वायव्यानि द्रोण-
कलशमाग्नीध्र उप वासयति वि ह्येनं तैर्गृह्णते यत्स-
होपवासयेदपुवायेत सौम्यर्चा प्र पादयति स्वया
(३) एवैनं देवतया प्र पादयत्यदित्याः सदोऽस्य-
दित्याः सद आ सीदेत्याह यथायजुरेवैतद्यजमानो
वा एतस्य पुरा गोप्ता भवत्येष वो देव सवितः
सोम इत्याह सवितृप्रसूत एवैनं देवताभ्यः सं प्र
यच्छत्येतत्त्वः सोम देवो देवानुपागा इत्याह देवो
ह्येष सन् (४) देवानुपैतीदमहं मनुष्यो मनुष्या-
नित्याह मनुष्यो ह्येष सन्मनुष्यानुपैति यदेतद्यजुर्न
ब्रूयादप्रजा अपशुर्यजमानः स्यात्सह प्रजया सह
रायस्पोषेणेत्याह प्रजयैव पशुभिः सहेमं लोकमुपा-
वर्तते नमो देवेभ्य इत्याह नमस्कारो हि देवानां
स्वधा पितृभ्य इत्याह स्वधाकारो हि (५) पितृ-
णामिदमहं निर्वरुणस्य पाशादित्याह वरुणपाशादेव
निर्धुच्यतेऽग्रे व्रतपत आत्मनः पूर्वा तनूरादेयेत्याहुः

(अग्नीषोमप्रणयनाभिधानम्)

को हि तद्वेदं यद्वसीयान्त्स्वे वशे भूते पुनर्वा ददाति न
वेति ग्रावाणो वै सोमस्य राज्ञो मलिम्लुसेना य एवं
विद्वान्ग्राव्ण आग्नीध्र उपवासयति नैनं मलिम्लु-
सेना विन्दति (६) ॥

(अर्थ ददते स्वया सन्त्स्वधाकारो हि विन्दति ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

सुवर्गायेति सुवः—गार्ग्य । वै । एतानि । लोकार्य ।
हूयन्ते । यत् । वैसर्जनानि । द्वाभ्याम् । गार्हपत्य इति
गार्ह—पत्ये । जुहोति । द्विपादिति द्वि—पात् । यजमानः ।
प्रतिष्ठित्या इति प्रति—स्थित्यै । आग्नीध्र इत्याग्नि—इध्रे ।
जुहोति । अन्तरिक्षे । एव । एति । क्रमते । आहवनीय
इत्या—हवनीये । जुहोति । सुवर्गमिति सुवः—गम् ।
एव । एनम् । लोकम् । गमयति । देवाम् । वै । सुवर्ग-
मिति सुवः—गम् । लोकम् । यतः । रक्षाशसि । अजि-
घात्तन् । ते । सोमेन । राज्ञा । रक्षाशसि । अपहत्ये-
त्यप—हत्यै । अमुम् । आत्मानम् । कृत्वा । सुव-
र्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । आयन् । रक्षसाम् । अनुपलाभाये-

त्यनुप-लाभाय । आत्तः । सोमः । भवति । अर्थः (१) । वैसर्जनानि ।
 जुहोति । रक्षसाम् । अपहत्या इत्यप-हत्यै । त्वम् । सोम ।
 तनूच्छ्रय इति तनूच्छ्र-भ्यः । इति । आह । तनूच्छ्र-
 दिति तनू-च्छ्र । हि । एषः । द्वेषोभ्य इति द्वेषः-
 भ्यः । अन्यकृतेभ्य इत्यन्य-कृतेभ्यः । इति । आह ।
 धन्यकृतानीत्यन्य-कृतानि । हि । रक्षाशसि । उरु ।
 यन्ता । असि । वरूथम् । इति । आह । उरु । नः ।
 छधि । इति । वाव । एतत् । आह । जुषाणः । अमुः ।
 आज्यस्य । वेतु । इति । आह । अमुम् । एव । यज-
 मानम् । कृत्वा । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् ।
 गमयति । रक्षसाम् । अनुपलाभायेत्यनुप-लाभाय ।
 एति । सोमम् । इदते (२) । एति । ग्राव्णः । एति ।
 वायव्यानि । एति । द्रोणकलशमिति द्रोण-कलशम् ।
 उदिति । पत्नीम् । एति । नयन्ति । अन्विति ।
 अनाशसि । प्रेति । वर्तयन्ति । यावत् । एव । अस्य ।
 अस्ति । तेन । सह । सुवर्गमिति सुवः-गम् ।
 लोकम् । एति । नयवत्येति नय-वत्या । कचा ।
 आग्नीध्र इत्याग्नि-ध्रे । जुहोति । सुवर्गस्येति सुवः-
 गस्य । लोकस्य । अभिनीत्या इत्यभि-नीत्यै । ग्राव्णः ।
 वायव्यानि । द्रोणकलशमिति द्रोण-कलशम् । आग्नीध्र

(अग्नीषोमप्रणयनाभिधानम्)

इत्याग्नि—इध्रे । उपेति । वासयति । वीति । हि ।
 एनम् । तैः । गृह्णते । यत् । सह । उपवासयेदित्युप—
 वासेयत् । अपुवायेत । सौम्या । ऋचा । प्रेति ।
 पादयति । स्वया (३) । एव । एनम् । देवतया ।
 प्रेति । पादयति । अदित्याः । सदैः । असि । अदित्याः ।
 सदैः । एति । सीद । इति । आह । यथायजुरिति यथा—
 यजुः । एव । एतत् । यजमानः । वै । एतस्य । पुरा ।
 गोमा । भवति । एषः । वः । देव । सवितः । सोमः ।
 इति । आह । सवितृप्रसूत इति सवितृ—प्रसूतः । एव ।
 एनम् । देवताभ्यः । सम् । प्रेति । यच्छति । एतत् ।
 त्वम् । सोमदेवः । देवान् । उपेति । अगाः । इति । आह ।
 देवः । हि । एषः । सन् (४) । देवान् । उपेतीत्युप—
 एति । इदम् । अहम् । मनुष्यः । मनुष्यान् । इति ।
 आह । मनुष्यः । हि । एषः । सन् । मनुष्यान् ।
 उपेतीत्युप—एति । यत् । एतत् । यजुः । न । ब्रूयात् ।
 अप्रजा इत्यप्र—जाः । अपशुः । यजमानः । स्यात् ।
 सह । प्रजयेति प्र—जया । सह । रायः । पोषेण । इति ।
 आह । प्रजयेति प्र—जया । एव । पशुभिरिति पशु—भिः ।
 सह । इमम् । लोकम् । उपावर्तत इत्युप—आवर्तते ।
 नमः । देवेभ्यः । इति । आह । नमस्कार इति नमः—

का॒रः । हि । दे॒वाना॑म् । स्व॒धेति॑ स्व॒धा । पि॒तृभ्य॑
 इति॑ पि॒तृ॒भ्यः । इति॑ । आ॒ह । स्व॒धाका॑र । इति॑ स्व॒धा॒
 का॒रः । हि (५) । पि॒तृणा॑म् । इ॒दम् । अ॒हम् ।
 निरि॑ति । वरु॑णस्य । पा॒शात् । इति॑ । आ॒ह । वरु॑णपा॒शा॒
 दिति॑ वरु॑ण—पा॒शात् । ए॒व । निरि॑ति । मु॒च्यते॑ । अ॒ग्ने ।
 व्र॒तप॑त॒ इति॑ व्र॒त—प॑ते । आ॒त्मनः॑ । पूर्॒वा । त॒नूः ।
 आ॒देये॑त्या—दे॒या । इति॑ । आ॒हुः । कः । हि । तत् ।
 वे॒द । यत् । वसी॑यान् । स्वे । व॒शे । भू॒ते । पु॒नः । वा ।
 व॒दाति॑ । न । वा । इति॑ । ग्रा॒वा॒णः । वै । सोम॑स्य । रा॒ज्ञः ।
 म॒लि॒म्लु॒सेने॑ति॒ मलि॒म्लु—से॒ना । यः । ए॒वम् । वि॒द्वान् ।
 ग्रा॒ष्णः । आ॒ग्नी॒ध्र इ॒त्याग्नि॑—इ॒ध्रे । उ॒प॒वा॒स॒य॒तीत्य॑प—
 वा॒स॒यति॑ । न । ए॒नम् । म॒लि॒म्लु॒सेने॑ति॒ मलि॒म्लु—
 से॒ना । वि॒न्दति॑ (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

वै॒ष्ण॒व्य॒र्चा हु॒त्वा यूप॑म॒च्छेति॑ वै॒ष्ण॒वो वै
 दे॒वत॑या॒ यूपः॑ स्व॒यैवैनं॑ दे॒वत॑याऽच्छे॒त्यस्य॑न्या॒नगां॑
 नान्या॑नुपा॒गामि॒त्याहा॒ति ह्य॑न्या॒नेति॑ नान्या॑नुपै-

त्युर्वाक्त्वा पेरैरविदं परोऽर्वोरित्याहावाग्ध्येनं पेरैर्वि-
 न्दति परोऽर्वरैस्तं त्वा जुषे (१) वैष्णवं देव-
 यज्याया इत्याह देवयज्यायै ह्येनं जुषते देवस्त्वा
 सविता मध्वाऽनकित्वत्याह तेजसैवैनमनक्त्योषधे
 त्रायस्वैनं स्वधिते मेनं हिंसीरित्याह वज्रो वै
 स्वधितिः शान्त्यै स्वधितेर्वृक्षस्य बिभ्यतः प्रथमेन
 शकलेन सह तेजः परा पतति यः प्रथमः शकलः
 परापतेत्तमप्या हरेत्सतेजसम् (२) एवैनमा हरतीमे
 वै लोका यूपोत्पयतो बिभ्यति दिवमग्रेण मा
 लेखीरन्तरिक्षं मध्येन मा हिंसीरित्याहिभ्य
 एवैनं लोकेभ्यः शमयति वनस्पते शतवल्शो वि
 रोहेत्याव्रश्चने जुहोति तस्मादाव्रश्चनादृक्षाणां भू-
 यांस उत्तिष्ठन्ति सहस्रवल्शा वि वयं
 रुहेमेत्याहाऽऽशिषमेवेतामा शास्तेऽनक्षसङ्गम् (३)
 वृश्चेदक्षसङ्गं वृश्चेदधर्षं यजमानस्य प्रमा-
 युक्तं स्याद्यं कामयेताप्रतिष्ठितः स्यादित्यारोहं
 तस्मै वृश्चेदेष वै वनस्पतीनामप्रतिष्ठितोऽप्रतिष्ठित
 एव भवति यं कामयेतापशुः स्यादित्यपणं तस्मै
 शुष्काग्रं वृश्चेदेष वै वनस्पतीनामपशव्योऽपशुरेव
 भवति यं कामयेत पशुमान्त्स्यादिति बहुपणं तस्मै

बहुशाखं वृश्चेदेष वै (४) वनस्पतीनां पशव्यः
 पशुमानेव भवति प्रतिष्ठितं वृश्चेत्प्रतिष्ठाकामस्यैष वै
 वनस्पतीनां प्रतिष्ठितो यः समे भूम्यै स्वाद्योने रूढः
 प्रत्येव तिष्ठति यः प्रत्यङ्मुपनतस्तं वृश्चेत्स हि मेध-
 मभ्युपनतः पञ्चारलिं तस्मै वृश्चेद्यं कामयेतोपनमु-
 त्तरो यज्ञो नमेदिति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो
 यज्ञ उपेनमुत्तरो यज्ञः (५) नमति षडरलिं प्रति-
 ष्ठाकामस्य षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठति
 सप्तारलिं पशुकामस्य सप्तपदा शर्करा पशवः
 शर्करा पशुनेवाव रुन्धे नवारलिं तेजस्कामस्य
 त्रिवृता स्तोमेन संमितं तेजस्त्रिवृत्तेजस्येव भवत्ये-
 कादशारलिमिन्द्रियकामस्यैकादशाक्षरा त्रिष्टुर्गि-
 न्द्रियं त्रिष्टुर्गिन्द्रियाव्येव भवति पञ्चदशारलिं भ्रातृ-
 व्यवतः पञ्चदशो वज्रो भ्रातृव्याभिभूत्यै सप्तदशारलिं
 प्रजाकामस्य सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या
 एकविंशत्यारलिं प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशः स्तोमानां
 प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्या अष्टाश्रिर्भवत्यष्टाक्षरा गायत्री
 तेजो गायत्री गायत्री यज्ञमुखं तेजसैव गायत्रिया
 यज्ञमुखेन संमितः (६) ॥

(जुषे सतेनसमनससक्तं बहुशाखं वृश्चेदेष वै यज्ञ

उपेनमुत्तरो यज्ञ आप्त्या एकाविंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

वैष्ण॒व्या । ऋ॒चा । हु॒त्वा । यू॒र॒म् । अ॒च्छ । ए॒ति ।
वैष्ण॒वः । वै । दे॒व॒त॒या । यू॒र॒ः । स्व॒या । ए॒व । ए॒न॒म् ।
दे॒व॒त॒म् । अ॒च्छ । ए॒ति । अ॒ती॒ति । अ॒न्यान् । अ॒गाम् ।
न । अ॒न्यान् । उ॒पे॒ति । अ॒गाम् । इति॑ । आ॒ह । अ॒ती॒ति ।
हि । अ॒न्यान् । ए॒ति । न । अ॒न्यान् । उ॒पे॒तीत्यु॒प—ए॒ति ।
अ॒र्वाक् । त्वा । पै॒रः । अ॒वि॒द॒म् । प॒रः । अ॒व॒रैः । इति॑ ।
आ॒ह । अ॒र्वाक् । हि । ए॒न॒म् । पै॒रः । वि॒न्द॒ति । प॒रः ।
अ॒व॒रैः । तम् । त्वा । जु॒षे (१) । वैष्ण॒वम् । दे॒व॒-
य॒ज्या॒या इति॑ दे॒व—य॒ज्या॒यै । इति॑ । आ॒ह । दे॒व॒य॒ज्या॒या
इति॑ दे॒व—य॒ज्या॒यै । हि । ए॒न॒म् । जु॒षेते॑ । दे॒वः । त्वा ।
स॒वि॒ता । म॒ध्वा । अ॒न॒क्तु । इति॑ । आ॒ह । ते॒ज॒सा ।
ए॒व । ए॒न॒म् । अ॒न॒क्ति । ओ॒ष॒धे । त्रा॒य॒स्व । ए॒न॒म् ।
स्व॒धि॒त इति॑ स्व—धि॒ते । मा । ए॒न॒म् । हि॒ंसीः । इति॑ ।
आ॒ह । व॒ज्रः । वै । स्व॒धि॒ति॒रिति॑ स्व—धि॒तिः । शान्त्यै॑ ।
स्व॒धि॒ते॒रिति॑ स्व—धि॒तेः । वृ॒क्ष॒स्य॑ । बि॒भ्य॒तः । प्र॒थ॒मेन॑ ।
श॒क॒लेन॑ । स॒ह । ते॒जः । पे॒रिति॑ । प॒त॒ति । यः । प्र॒थ॒मः ।

शर्कलः । परापतेदिति परा—पतेत् । तम् । अपि । एति ।
 हरेत् । सतेजसमिति स—तेजसम् (२) । एव । एनम् ।
 एति । हरति । इमे । वै । लोकाः । यूपात् । प्रयत इति
 प्र—यतः । बिभ्यति । दिवम् । अग्रेण । मा । लेखीः ।
 अन्तरिक्षम् । मध्येन । मा । हिंसीः । इति । आह ।
 एभ्यः । एव । एनम् । लोकेभ्यः । शमयति । वनस्पते ।
 शतवल्श इति शत—वल्शः । वीति । रोह । इति ।
 आब्रश्चन इत्या—ब्रश्चने जुहोति । तस्मात् । आब्रश्चनादित्या—
 ब्रश्चनात् । वृक्षाणाम् । भूयांसः । उदिति । तिष्ठन्ति ।
 सहस्रवल्शा इति सहस्र—वल्शाः । वीति । वयम् । रुहेम् ।
 इति । आह । आशिषमित्या—शिषम् । एव । एताम् ।
 एति । शास्ते । अनक्षसङ्गमित्यनक्ष—सङ्गम् (३)
 वृश्चेत् । यत् । अक्षसङ्गमित्यक्ष—सङ्गम् । वृश्चेत् । अर्धई-
 षमित्यधः—ईषम् । यजमानस्य । प्रमार्युकमिति प्र-
 मार्युकम् । स्यात् । यम् । कामयेत । अप्रतिष्ठित इत्यप्रति-
 स्थितः । स्यात् । इति । आरोहमित्या—रोहम् । तस्मै ।
 वृश्चेत् । एषः । वै । वनस्पतीनाम् । अप्रतिष्ठित इत्यप्रति-
 स्थितः । अप्रतिष्ठित इत्यप्रति—स्थितः । एव । भवति ।
 यम् । कामयेत । अपशुः । स्यात् । इति । अपर्णम् ।
 तस्मै । शुष्काग्रमिति शुष्क—अग्रम् । वृश्चेत् । एषः । वै ।

(यूपखण्डनाभिधानम्)

वनस्पतीनाम् । अपशव्यः । अपशुः । एव । भवति । यम् ।
 कामयेत । पशुमानिति पशु-मान् । स्यात् । इति । बहु-
 पर्णमिति बहु-पर्णम् । तस्मै । बहुशाखमिति बहु-शाखम् ।
 वृश्चेत् । एषः । वै (४) । वनस्पतीनाम् । पशव्यः ।
 पशुमानिति पशु-मान् । एव । भवति । प्रतिष्ठितमिति
 प्रति-स्थितम् । वृश्चेत् । प्रतिष्ठाकामस्येति प्रतिष्ठा-कामस्य ।
 एषः । वै । वनस्पतीनाम् । प्रतिष्ठित इति प्रति-स्थितः ।
 यः । समे । भूम्यै । स्वात् । योनेः । रूढः । प्रतीति ।
 एव । तिष्ठति । यः । प्रत्यङ् । उपनत इत्युप-नतः । तम् ।
 वृश्चेत् । सः । हि । मेधम् । अभीति । उपनत इत्युप-
 नतः । पञ्चारन्निमिति पञ्च-अरन्निम् । तस्मै । वृश्चेत् ।
 यम् । कामयेत । उपेति । एनम् । उत्तर इत्युत्-तरः ।
 यज्ञः । नमेत् । इति । पञ्चाक्षरेति पञ्च-अक्षरा । पङ्क्तिः ।
 पाङ्क्तः । यज्ञः । उपेति । एनम् । उत्तर इत्युत्-तरः ।
 यज्ञः (५) । नमति । षडरन्निमिति षट्-अरन्निम् ।
 प्रतिष्ठाकामस्येति प्रतिष्ठा-कामस्य । षट् । वै । ऋतवः ।
 ऋतुषु । एव । प्रतीति । तिष्ठति । सप्तारन्निमिति सप्त-
 अरन्निम् । पशुकामस्येति पशु-कामस्य । सप्तपदेति सप्त-
 पदा । शक्करी । पशवः । शक्करी । पशून् । एव । अवेति । रुन्धे । नवा-
 रन्निमिति नव-अरन्निम् । तेजस्कामस्येति तेजः-कामस्य ।

त्रिवृतेति त्रि-वृता । स्तोमेन । संमितमिति सं-मितम् ।
 तेजः । त्रिवृदिति त्रि-वृत् । तेजस्वी । एव । भवति ।
 एकादशारत्नमित्येकादश-अरत्नम् । इन्द्रियकामस्येती-
 न्द्रिय-कामस्य । एकादशाक्षरेत्येकादश-अक्षरा । त्रि-
 ष्टुक् । इन्द्रियम् । त्रिष्टुक् । इन्द्रियावी । एव । भवति ।
 पञ्चदशारत्नमिति पञ्चदश-अरत्नम् । भ्रातृव्यवत् इति
 भ्रातृव्य-वत् । पञ्चदश इति पञ्च-दशः । वज्रः ।
 भ्रातृव्याभिभूत्या इति भ्रातृव्य-अभिभूत्यै । सप्तदशारत्न-
 मिति सप्तदश-अरत्नम् । प्रजाकामस्येति प्रजा-कामस्य ।
 सप्तदश इति सप्त-दशः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः ।
 प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । आप्त्यै । एकविंशत्यरत्न-
 मित्येकविंशति-अरत्नम् । प्रतिष्ठाकामस्येति प्रतिष्ठा-
 कामस्य । एकविंश इत्येक-विंशः । स्तोमानाम् ।
 प्रतिष्ठेति प्रति-स्था । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै ।
 अष्टाश्रित्यष्टा-अश्रिः । भवति । अष्टाक्षरेत्यष्टा-
 अक्षरा । गायत्री । तेजः । गायत्री । गायत्री ।
 यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् । तेजसा । एव । गायत्रिया ।
 यज्ञमुखेनेति यज्ञ-मुखेन । संमित इति सं-मितः (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वेत्याहोभ्य
 एवैनं लोकेभ्यः प्रोक्षति पराञ्चं प्रोक्षति पराङ्गि-
 हि सुवर्गो लोकः कूरमिव वा एतत्करोति यत्खन-
 त्यपोऽव नयति शान्त्यै यवमतीरव नयत्यूर्वे यवो
 यजमानेन यूपः संमितो यावानेव यजमानस्तावती-
 मेवास्मिन्नूर्जं दधाति (१) पितृणां सवन्मसीति
 बर्हिरेव स्तृणाति पितृदेवत्यां १* हेतयन्निस्वातं
 यद्बर्हिरनवस्तीर्य मिनुयात्पितृदेवत्यो निस्वातः
 स्याद्बर्हिरवस्तीर्य मिनोत्यस्यामेवैनं मिनोति
 यूपशकलमवांस्यति सतेजसमेवैनं मिनोति देवस्त्वा
 सविता मध्वाऽनक्त्वित्याह तेजसैवैनमनक्ति सुपिप्प-
 लाभ्यस्त्वौषधीभ्य इति चषालं प्रति (२)
 मुञ्चति तस्माच्छीर्यत ओषधयः फलं गृह्णन्त्यनक्ति
 तेजो वा आज्यं यजमानेनाग्निष्ठाऽग्निः संमिता
 यदाग्निष्ठामग्निमनक्ति यजमानमेव तेजसाऽनक्त्यान्त-
 र्मनक्त्यान्तमेव यजमानं तेजसाऽनक्ति सर्वतः
 परि मृशत्यपरिवर्गमेवास्मिन्तेजो दधात्युदिव*
 स्तभानाऽन्तरिक्षं पृणेत्याहैषां लोकानां विधृत्यै

वैष्णव्यर्चा (३) कल्पयति वैष्णवो वै देवतया
 यूपः स्वयैवैनं देवतया कल्पयति द्वाभ्यां कल्पयति
 द्विपायजमानः प्रतिष्ठित्यै यं कामयेत तेजसैनं
 देवताभिरिन्द्रियेण व्यर्धयेयमित्यग्निष्ठां तस्याश्रि-
 माहवनीयादित्थं वेत्थं वाऽति नावयेत्तेजसैवैनं
 देवताभिरिन्द्रियेण व्यर्धयति यं कामयेत तेजसैनं
 देवताभिरिन्द्रियेण समर्धयेयमिति (४)
 अग्निष्ठां तस्याश्रिमाहवनीयेन सं मिनुयात्तेजसैवैनं
 देवताभिरिन्द्रियेण समर्धयति ब्रह्मवर्णिं त्वा
 क्षत्रवनिमित्याह यथायजुरेवैतत्परि व्ययत्यूर्ग्वै
 रशना यजमानेन यूपः संमितो यजमानमेवोर्जा
 समर्धयति नाभिदघ्ने परि व्ययति नाभिदघ्न
 एवास्मा उर्जं दधाति तस्मान्नाभिदघ्न उर्जा भुञ्जते
 यं कामयेतोर्जेनम् (५) व्यर्धयेयमित्यूर्ध्वा वा
 तस्यावाचीं वाऽवोहेदूर्जैवैनं व्यर्धयति यदि कामयेत
 वर्षुकः पर्जन्यः स्यादित्यवाचीमवोहेद्वृष्टिमेव नि
 यच्छति यदि कामयेतावर्षुकः स्यादित्यूर्ध्वामुद्वहे-
 द्वृष्टिमेवोच्छति पितृणां निखातं मनुष्याणामूर्ध्वं
 निखातादा रशनाया ओषधीनां रशना विश्वे-
 षाम् (६) देवानामूर्ध्वं रशनाया आ चषालादि-

(यूपस्थापनाभिधानम्)

न्द्रस्य चषालं साध्यानामतिरिक्तं स वा एष
 सर्वदेवत्यो यदूषो यदूषं मिनोति सर्वा एव देवताः
 प्रीणाति यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्तेऽमन्यन्त
 मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति ते यूपेन योपयित्वा
 सुवर्गं लोकमायन्तमृषयो यूपेनैवानु प्राजानन्तयू-
 पस्य यूपत्वम् (७) यदूषं मिनोति सुवर्गस्य
 लोकस्य प्रज्ञात्यै पुरस्तान्मिनोति पुरस्ताद्धि यज्ञस्य
 प्रज्ञायते प्रज्ञातं हि तद्यदतिपन्न आहुरिदं कार्य-
 मासीदिति साध्या वै देवा यज्ञमत्यमन्यन्त तान्यज्ञो
 नास्पृशत्तान्ययज्ञस्यातिरिक्तमासीत्तदस्पृशदतिरिक्तं
 वा एतयज्ञस्य यदग्रावग्निं मथित्वा प्रहरत्यतिरिक्त-
 मेतत् (८) यूपस्य यदूर्ध्वं चषालात्तेषां
 तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति देवा वै सःस्थिते
 सोमे प्र सुचोऽहरन् प्र यूपं तेऽमन्यन्त यज्ञवेशसं वा
 इदं कुर्म इति ते प्रस्तरं सुचां निष्करणमपश्य-
 न्त्स्वरुं यूपस्य सःस्थिते सोमे प्र प्रस्तरं हरति
 जुहोति स्वरुमयज्ञवेशसाय (९) ॥

(दधाति प्रत्यृचा समर्धयेयमित्युर्जनं

विश्वेषां यूपत्वमतिरिक्तमेतद्धि-

चत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

पृथिव्यै । त्वा । अन्तरिक्षाय । त्वा । दिवे । त्वा ।
 इति । आह । एभ्यः । एव । एनम् । लोकेभ्यः । प्रेति ।
 उक्षति । पराञ्चम् । प्रेति । उक्षति । पराङ् । इव । हि ।
 सुवर्ग इति सुवः—गः । लोकः । कूरम् । इव । वै । एतत् ।
 करोति । यत् । खनति । अपः । अवेति । नयति । शान्त्यै ।
 यवमतीरिति यव—मतीः । अवेति । नयति । ऊर्क । वै ।
 यवः । यजमानेन । यूपः । संमित इति सं—मितः । यावान् ।
 एव । यजमानः । तार्वतीम् । एव । अस्मिन् । ऊर्जम् ।
 दधाति (१) । पितृणाम् । सदनम् । असि । इति ।
 बर्हिः । अवेति । स्तृणाति । पितृदेवत्यमिति पितृ—देवत्यम् ।
 हि । एतत् । यत् । निस्वातमिति नि—स्वातम् । यत् ।
 बर्हिः । अनवस्तीर्येत्यनव—स्तीर्य । मिनुयात् । पितृदेवत्यं
 इति पितृ—देवत्यः । निस्वात इति नि—स्वातः । स्यात् ।
 बर्हिः । अवस्तीर्येत्यव—स्तीर्य । मिनोति । अस्याम् । एव ।
 एनम् । मिनोति । यूपशकलमिति यूप—शकलम् । अवेति ।
 अस्याति । सतेजसमिति स—तेजसम् । एव । एनम् । मिनोति ।

(यूपस्थापनाभिधानम्)

देवः । त्वा । सविता । मध्वा । अनकु । इति । आह ।
 तेजसा । एव । एनम् । अनक्ति । सुपिप्पलाभ्य इति सु-
 पिप्पलाभ्यः । त्वा । ओषधीभ्य इत्योषधि-भ्यः । इति ।
 चषालम् । प्रतीति (२) । मुञ्चति । तस्मात् । शीर्षतः ।
 ओषधयः । फलम् । गृह्णन्ति । अनक्ति । तेजः । वै ।
 आज्यम् । यजमानेन । अग्निष्ठेत्यग्नि-स्था । अग्निः ।
 संमितेति सं-मिता । यत् । अग्निष्ठामित्यग्नि-स्थाम् ।
 अग्निम् । अनक्ति । यजमानम् । एव । तेजसा । अनाक्ति ।
 आन्तमित्या-अन्तम् । अनक्ति । आन्तमित्या-अन्तम् ।
 एव । यजमानम् । तेजसा । अनक्ति । सर्वतः । परीति ।
 मृशति । अपरिवर्गमित्यपरि-वर्गम् । एव । अस्मिन् ।
 तेजः । दधाति । उदिति । दिवम् । स्तभान् । एति ।
 अन्तरिक्षम् । पृण । इति । आह । एषाम् । लोकानाम् ।
 विधृत्या इति वि-धृत्यै । वैष्णव्या । ऋचा (३) ।
 कल्पयति । वैष्णवः । वै । देवतया । यूपः । स्वया । एव ।
 एनम् । देवतया । कल्पयति । द्वाभ्याम् । कल्पयति ।
 द्विपादिति द्वि-पात् । यजमानः । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-
 स्थित्यै । यम् । कामयेत । तेजसा । एनम् । देवताभिः ।
 इन्द्रियेण । वीति । अर्धयेयम् । इति । अग्निष्ठामित्यग्नि-
 स्थाम् । तस्य । अग्निम् । आहवनीयादित्या-हवनीयात् ।

इ॒त्थम् । वा । इ॒त्थम् । वा । अ॒ती॒ति । ना॒व॒येत् । ते॒ज॒सा ।
 ए॒व । ए॒नम् । दे॒वता॑भिः । इ॒न्द्रि॒येण॑ । वी॒ति । अ॒र्ध॒य॒ति ।
 यम् । का॒म॒येत॑ । ते॒ज॒सा । ए॒नम् । दे॒वता॑भिः । इ॒न्द्रि॒येण॑ ।
 स॒मि॒ति । अ॒र्ध॒ये॒यम् । इति॑ (४) । अ॒ग्नि॒ष्ठा॒मि॒त्य॒ग्नि॒—
 स्था॒म् । तस्य॑ । अ॒श्रि॒म् । आ॒ह॒व॒नी॒ये॒ने॒त्या॑—ह॒व॒नी॒ये॒न ।
 स॒मि॒ति । मि॒नु॒यात् । ते॒ज॒सा । ए॒व । ए॒नम् । दे॒वता॑भिः ।
 इ॒न्द्रि॒येण॑ । स॒मि॒ति । अ॒र्ध॒य॒ति । ब्र॒ह्म॒व॒नि॒मि॒ति॑ ब्र॒ह्म—
 व॒नि॒म् । त्वा । क्ष॒त्र॒व॒नि॒मि॒ति॑ क्ष॒त्र—व॒नि॒म् । इति॑ ।
 आ॒ह । य॒था॒य॒जु॒रि॒ति॑ य॒था—य॒जुः । ए॒व । ए॒तत् ।
 प॒री॒ति । व्य॒य॒ति । उ॒र्क् । वै । र॒श॒ना । य॒ज॒मा॒ने॒न ।
 यू॒पः । सं॒मि॒त॒ इति॑ सं—मि॒तः । य॒ज॒मा॒नम् । ए॒व ।
 उ॒र्जा । स॒मि॒ति । अ॒र्ध॒य॒ति । ना॒भि॒द॒घ्न॒ इति॑ ना॒भि—द॒घ्ने ।
 प॒री॒ति । व्य॒य॒ति । ना॒भि॒द॒घ्न॒ इति॑ ना॒भि—द॒घ्ने । ए॒व ।
 अ॒स्मै । उ॒र्ज॑म् । द॒धा॒ति । तस्मा॑त् । ना॒भि॒द॒घ्न॒ इति॑
 ना॒भि—द॒घ्ने । उ॒र्जा । भु॒ञ्ज॒ते । यम् । का॒म॒येत॑ । उ॒र्जा ।
 ए॒नम् (५) । वी॒ति । अ॒र्ध॒ये॒यम् । इति॑ । उ॒र्ध्वा॒म् ।
 वा । तस्य॑ । अ॒वा॒ची॒म् । वा । अ॒वे॒ति । ऊ॒हेत् । ऊ॒र्जा ।
 ए॒व । ए॒नम् । वी॒ति । अ॒र्ध॒य॒ति । य॒दि॑ । का॒म॒येत॑ ।
 व॒र्ष॒कः । प॒र्ज॒न्यः । स्या॑त् । इति॑ । अ॒वा॒ची॒म् । अ॒वे॒ति ।
 ऊ॒हेत् । वृ॒ष्टि॒म् । ए॒व । नी॒ति । य॒च्छ॒ति । य॒दि॑ । का॒म—

(यूपखण्डनाभिधानम्)

येत । अवर्षुकः । स्यात् । इति । ऊर्ध्वाम् । उदिति ।
ऊहेत् । वृष्टिम् । एव । उदिति । यच्छति । पितृणाम् ।
निखातमिति नि-खातम् । मनुष्याणाम् । ऊर्ध्वम् । निखा-
तादिति नि-खातात् । एति । रशनायाः । ओषधीनाम् ।
रशना । विश्वेषाम् (६) । देवानाम् । ऊर्ध्वम् । रश-
नायाः । एति । चषालात् । इन्द्रस्य । चषालम् । साध्या-
नाम् । अतिरिक्तमित्यति-रिक्तम् । सः । वै । एषः ।
सर्वदेवत्यं इति सर्व-देवत्यः । यत् । यूपः । यत् । यूपम् ।
मिनोति । सर्वाः । एव । देवताः । प्रीणाति । यज्ञेन । वै ।
देवाः । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । आयन् । ते ।
अमन्यन्त । मनुष्याः । नः । अन्वाभविष्यन्तीत्यनु-आभ-
विष्यन्ति । इति । ते । यूपेन । योपयित्वा । सुवर्गमिति
सुवः-गम् । लोकम् । आयन् । तम् । ऋषयः । यूपेन ।
एव । अनु । प्रेति । अजानन् । तत् । यूपस्य । यूपत्वमिति
यूप-त्वम् (७) । यत् । यूपम् । मिनोति । सुवर्गस्येति
सुवः-गस्य । लोकस्य । प्रज्ञात्या इति प्र-ज्ञात्यै । पुरस्तात् ।
मिनोति । पुरस्तात् । हि । यज्ञस्य । प्रज्ञायत इति प्र-
ज्ञायते । अप्रज्ञातमित्यप्र-ज्ञातम् । हि । तत् । यत् । अति-
पन्न इत्यति-पन्ने । आहुः । इदम् । कार्यम् । आसीत् ।
इति । साध्याः । वै । देवाः । यज्ञम् । अतीति । अम-

न्यन्त । तान् । यज्ञः । न । अस्पृशत् । तान् । यत् ।
 यज्ञस्य । अतिरिक्तमित्यति—रिक्तम् । आसीत् । तत् ।
 अस्पृशत् । अतिरिक्तमित्यति—रिक्तम् । वै । एतत् ।
 यज्ञस्य । यत् । अग्नौ । अग्निम् । मथित्वा । प्रहरतीति प्र—
 हरति । अतिरिक्तमित्यति—रिक्तम् । एतत् (८) । यूपस्य ।
 यत् । ऊर्ध्वम् । चषालात् । तेषाम् । तत् । भागधेयमिति
 भाग—धेयम् । तान् । एव । तेन । प्रीणाति । देवाः । वै ।
 सःस्थित इति सं—स्थिते । सोमे । प्रेति । सुचः । अहरन् ।
 प्रेति । यूपम् । ते । अमन्यन्त । यज्ञवेशसमिति यज्ञ—वेश—
 सम् । वै । इदम् । कुर्मः । इति । ते । प्रस्तरमिति प्र—
 स्तरम् । सुचाम् । निष्कर्यणमिति निः—कर्यणम् । अपश्यन् ।
 स्वरुम् । यूपस्य । सःस्थित इति सं—स्थिते । सोमे ।
 प्रेति । प्रस्तरमिति प्र—स्तरम् । हरति । जुहोति ।
 स्वरुम् । अयज्ञवेशसायेत्ययज्ञ—वेशसाय (९) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 तृतीयप्रपा के चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

साध्या वै देवा अस्मिँल्लोक आसन्नान्यत्किंचन
 मिषत्तैऽग्निमेवाग्नये मेधायाऽलभन्त न ह्यन्यदा लभ्य-

(अग्निमन्थनाभिधानम्)

मर्विन्दन्ततो वा इमाः प्रजाः प्राजायन्त यदग्नावग्निं
मथित्वा प्रहरति प्रजानां प्रजननाय रुद्रो वा
एष यदग्निर्यजमानः पशुर्यत्पशुमालभ्याग्निं मन्थे-
द्बुद्धाय यजमानम् (१) अपि दध्यात्प्रमार्युकः
स्यादथो खल्वाहुरग्निः सर्वा देवता हविरेतद्यत्पशु-
रिति यत्पशुमालभ्याग्निं मन्थति हव्यायैवाऽऽसन्नाय
सर्वा देवता जनयत्युपाकृत्यैव मन्थ्यस्तन्नेवाऽऽलब्धं
नेवानालब्धमग्रेर्जनित्रमसीत्याहोमेर्हेतज्जनित्रं वृष-
णौ स्थ इत्याह वृषणौ (२) हेतावुर्वश्यस्यायु-
रसीत्याह मिथुनत्वार्य घृतेनाक्ते वृषणं दधाथामि-
त्याह वृषणं हेते दधाते ये अग्निं गायत्रं छन्दोऽनु
प्र जायस्वेत्याह छन्दोभिरेवैनं प्र जनयत्यग्रे
मन्थ्यमानायानु ब्रूहीत्याह सावित्रीमृचमन्वाह सवि-
तृप्रसूत एवैनं मन्थति जातायानु ब्रूहि (३)
प्रह्वियमाणायानु ब्रूहीत्याह काण्डेकाण्ड एवैनं
क्रियमाणे समर्धयति गायत्रीः सर्वा अन्वाह
गायत्रछन्दा वा अग्निः स्वेनैवैनं छन्दसा समर्ध-
यत्याग्निः पुरा भवत्यग्निं मथित्वा प्र हरति तौ
संभवन्तौ यजमानमग्निं सं भवतो भवतं नः
समेनसावित्याह शान्त्यै प्रहृत्य जुहोति जातायै-

वा॒स्मा अ॒न्नम॑पि॒ दधा॒त्याज्ये॑न जु॒होत्ये॒तद्वा अ॒ग्नेः
प्रि॒यं धाम॒ यदा॒ज्यं प्रि॒येणै॒वैनं॒ धाम्ना॒ सम॑र्धय॒त्यथो॒
तेज॑सा (४) ॥

(यजमानमाह वृषणौ जातायानु ब्रह्मप्य-
ष्टादश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

सा॒ध्याः । वै । दे॒वाः । अ॒स्मिन् । लो॒के । आ॒सन् ।
न । अ॒न्यत् । किम् । च॒न । मि॒षत् । ते । अ॒ग्निम् । ए॒व ।
अ॒ग्नये॑ । मे॒धा॒य । ए॒ति । अ॒ल॒भ॒न्त । न । हि । अ॒न्यत् ।
आ॒ल॒भ्ये॒त्या—ल॒भ्यम् । अ॒र्वि॒न्दन् । त॒तः । वै । इ॒माः ।
प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । प्रेति॑ । अ॒जा॒यन्त । यत् । अ॒ग्नौ ।
अ॒ग्निम् । म॒थि॒त्वा । प्र॒हर॒तीति॑ प्र—हरति । प्र॒जाना॑मिति॑
प्र—जानाम् । प्र॒ज॒न॒नायेति॑ प्र—जननाय । रु॒द्रः । वै ।
ए॒षः । यत् । अ॒ग्निः । यज॑मानः । प॒शुः । यत् । प॒शुम् ।
आ॒ल॒भ्ये॒त्या—ल॒भ्यम् । अ॒ग्निम् । म॒न्थे॒त् । रु॒द्राय॑ । यज॑मा-
नश्च (१) । अ॒पीति॑ । द॒ध्यात् । प्र॒मायु॑क इति॑ प्र—मा-
युकः । स्यात् । अथो॒ इति॑ । खलु॑ । आहुः । अ॒ग्निः ।

(अभिमन्यनाभिधानम्)

सर्वाः । दे॒वताः । ह॒विः । ए॒तत् । यत् । प॒शुः । इति॑ ।
यत् । प॒शुम् । आ॒लभ्ये॒त्या—ल॒भ्य । अ॒ग्निम् । म॒न्थति॑ ।
ह॒व्याय॑ । ए॒व । आ॒स॒न्नाये॒त्या—स॒न्नाय॑ । सर्वाः । दे॒वताः ।
ज॒नय॑ति । उ॒पा॒कृत्ये॒त्युप—आ॒कृत्य॑ । ए॒व । म॒न्थ्यः । तत् ।
न । इ॒व । आ॒ल॒ब्धमि॒त्या—ल॒ब्धम् । न । इ॒व । अ॒नाल॒
ब्धमि॒त्यना—ल॒ब्धम् । अ॒ग्नेः । ज॒नित्र॑म् । अ॒सि । इति॑ ।
आ॒ह । अ॒ग्नेः । हि । ए॒तत् । ज॒नित्र॑म् । वृ॒षणौ । स्थः ।
इति॑ । आ॒ह । वृ॒षणौ (२) । हि । ए॒तौ । उ॒र्वशी॑ ।
अ॒सि । आ॒युः । अ॒सि । इति॑ । आ॒ह । मि॒थुन॒त्वायेति॑
मि॒थुन—त्वाय॑ । घृ॒तेन॑ । अ॒क्ते इति॑ । वृ॒षणम् । द॒धा॒थाम् ।
इति॑ । आ॒ह । वृ॒षणम् । हि । ए॒ते इति॑ । द॒धा॒ते इति॑ ।
ये इति॑ । अ॒ग्निम् । गा॒य॒त्रम् । छ॒न्दः । अ॒नु । प्रे॒ति ।
जा॒य॒स्व । इति॑ । आ॒ह । छ॒न्दोभि॑रिति॒ छ॒न्दः—भिः । ए॒व ।
ए॒नम् । प्रे॒ति । ज॒नय॑ति । अ॒ग्नये॑ । म॒थ्यमा॑नाय । अ॒न्विति॑ ।
ब्रू॒हि । इति॑ । आ॒ह । सा॒वित्री॑म् । ऋ॒चम् । अ॒न्विति॑ ।
आ॒ह । स॒वितृ॑प्र॒सूत॒ इति॑ स॒वितृ॑—प्र॒सूतः । ए॒व । ए॒नम् ।
म॒न्थति॑ । जा॒ताय॑ । अ॒न्विति॑ । ब्रू॒हि (३) । प्र॒ह्विय॑मा॒
णा॒येति॑ प्र—ह्विय॑मा॒णाय॑ । अ॒न्विति॑ । ब्रू॒हि । इति॑ । आ॒ह ।
का॒ण्डेका॒ण्ड इति॑ का॒ण्डे—का॒ण्डे । ए॒व । ए॒नम् । क्रि॒यं—
मा॒णे । स॒मिति॑ । अ॒र्धय॑ति । गा॒य॒त्रीः । सर्वाः । अ॒न्विति॑ ।

आ॒ह । गा॒य॒त्र॒छन्दा॒ इति॑ गा॒य॒त्र—छन्दाः । वै । अ॒ग्निः ।
 स्वे॒न । ए॒व । ए॒नम् । छन्दा॒सा । स॒मि॒ति । अ॒र्ध॒य॒ति ।
 अ॒ग्निः । पु॒रा । भ॒व॒ति । अ॒ग्निम् । म॒थि॒त्वा । प्रे॒ति । ह॒र॒ति ।
 तौ । सं॒भ॒व॒न्ता॒वि॒ति सं—भ॒व॒न्तौ । य॒ज॒मा॒नम् । अ॒ग्नि ।
 स॒मि॒ति । भ॒व॒तः । भ॒व॒तम् । नः । स॒मे॒न॒सा॒वि॒ति स—म॒न॒सौ ।
 इति॑ । आ॒ह । शा॒न्त्यै । प्र॒ह॒त्येति॑ प्र—ह॒त्य । जु॒होति॑ ।
 जा॒ताय॑ । ए॒व । अ॒स्मै । अ॒न्नम् । अ॒पी॒ति । द॒धा॒ति ।
 आ॒ज्ये॒न । जु॒होति॑ । ए॒तत् । वै । अ॒ग्नेः । प्रि॒यम् । धा॒र्म ।
 यत् । आ॒ज्यम् । प्रि॒येण॑ । ए॒व । ए॒नम् । धा॒म्ना । स॒मि॒ति ।
 अ॒र्ध॒य॒ति । अ॒थो इति॑ । ते॒ज॒सा (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

इ॒षे त्वेति॑ ब॒र्हि॒रा द॑त्त इ॒च्छत॑ इ॒व ह्ये॒ष यो
 य॒ज॒त उप॒वीर॑सीत्या॒होप॑ ह्ये॒नाना॑क॒रोत्यु॒पो दे॒वान्दै॒-
 वी॒र्वि॒शः प्रा॒गुरि॒त्याह॑ दै॒वीर्ह्ये॒ता वि॒शः स॒तीर्दे॒वानु॑प॒-
 यन्ति॑ व॒ह्नीरु॑शि॒ज इत्या॑ह॒र्वि॒जो वै व॒ह्न्य उ॑शि॒जस्त॑-
 स्मा॒दे॒वमा॑ह॒ बृ॒ह॒स्प॒ते धा॒रया॑ व॒सूनी॑ति (१)
 आ॒ह ब॒ल वै दे॒वानां॑ बृ॒ह॒स्प॒तिर्ब॒र्हणै॒वास्मै॑ प॒शून॑व॒-

रुन्धे हव्या ते स्वदन्तामित्याह स्वदयत्येवैनान्देव
त्वष्टर्वसु रण्वेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां
रूपकद्रुपमेव पशुषु दधाति रेवती रमध्वमित्याह
पशवो वै रेवतीः पशूनेवास्मै रमयति देवस्य त्वा
सवितुः प्रसव इति (२) रशनामा, दत्ते प्रसूत्या
अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि देवानामध्वर्यु
आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्या ऋतस्य
त्वा देवहविः पाशेनाऽऽरंभ इत्याह सत्यं वा ऋतः
सत्येनैवैनमुतेनाऽऽ रंभतेऽक्षण्या परि हरति वध्यः
हि प्रत्यञ्चं प्रतिमुञ्चन्ति व्यावृत्त्यै धर्षा मानुषानिति
नि युनांकि धृत्या अद्भ्यः (३) त्वौषधीभ्यः
प्रोक्षामीत्याहाद्भ्यो ह्येष ओषधीभ्यः संभवति
यत्पशुरपां पेरुरसीत्याह्येष ह्यपां पाता यो मेधायाऽऽ
रभ्यते स्वात्तं चित्सदेवः हव्यमापो देवीः स्वदतैन-
मित्याह स्वदयत्येवैनमुपरिष्टात्योक्षत्युपरिष्टादेवनं
मेध्यं करोति पाययत्यन्तरत एवनं मेध्यं करोत्य-
धस्तादुपोक्षति सर्वत एवनं मेध्यं करोति (४) ॥

(वसुनीतिं प्रसव इत्यद्भ्योऽन्तरत
एवनं दश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

इ॒षे । त्वा । इति॑ । ब॒र्हिः । एति॑ । द॒त्ते । इ॒च्छते॑ ।
इ॒व । हि । ए॒षः । यः । य॒ज॒ते । उ॒प॒वी॒रि॒त्यु॒प॒वीः । अ॒सि ।
इति॑ । आ॒ह । उ॒पेति॑ । हि । ए॒नान् । आ॒क॒रोती॒त्या—
क॒रोति॑ । उ॒पो इति॑ । दे॒वान् । दै॒वीः । वि॒शः । प्रेति॑ ।
अ॒गुः । इति॑ । आ॒ह । दै॒वीः । हि । ए॒ताः । वि॒शः ।
स॒तीः । दे॒वान् । उ॒प॒य॒न्ती॒त्यु॒प॒य॒न्ति । ब॒र्हीः । उ॒शि॒जः ।
इति॑ । आ॒ह । ऋ॒त्वि॒जः । वै । ब॒र्ह॒यः । उ॒शि॒जः । तं॒स्मात् ।
ए॒वम् । आ॒ह । बृ॒ह॒स्प॒ते । धा॒र॒य । व॒सूनि॑ । इति॑ (१) ।
आ॒ह । ब॒र्ह । वै । दे॒वाना॑म् । बृ॒ह॒स्प॒तिः । ब॒र्ह॒णा । ए॒व ।
अ॒स्मै । प॒शून् । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे । ह॒व्या । ते । स्व॒द॒न्ता॒म् ।
इति॑ । आ॒ह । स्व॒द॒य॒ति । ए॒व । ए॒नान् । दे॒व । त्व॒ष्टः ।
व॒सु । र॒ण॒व । इति॑ । आ॒ह । त्व॒ष्टा । वै । प॒शूना॑म् । मि॒थु॒—
ना॒ना॑म् । रू॒प॒कृ॒दि॒ति॑ रू॒प॒कृ॒त् । रू॒पम् । ए॒व । प॒शु॒षु ।
द॒धा॒ति । रे॒व॒तीः । र॒म॒ध्व॒म् । इति॑ । आ॒ह । प॒श॒वः । वै ।
रे॒व॒तीः । प॒शून् । ए॒व । अ॒स्मै । र॒म॒य॒ति । दे॒व॒स्य । त्वा ।

(पशुभिर्बोजनम्)

सवितुः । प्रसव इति प्र-सवे । इति (२) । रशनाम् ।
 एति । दत्ते । प्रसूत्या इति प्र-सूत्यै । अश्विनोः । बाहु-
 भ्यामिति बाहु-भ्याम् । इति । आह । अश्विनौ । हि ।
 देवानांम् । अध्वर्यु इति । आस्तांम् । पूष्णः । हस्तांभ्याम् ।
 इति । आह । यत्यै । ऋतस्य । त्वा । देवहविरिति देव-
 हविः । पाशेन । एति । रभे । इति । आह । सत्यम् । वै ।
 ऋतम् । सत्येन । एव । एनम् । ऋतेन । एति । रभते ।
 अक्षणा । परीति । हरति । वर्धम् । हि । प्रत्यञ्चम् । प्रति-
 मुञ्चन्तीति । प्रति-मुञ्चन्ति । व्यावृत्त्या इति वि-आवृत्त्यै ।
 धर्ष । मानुषान् । इति । नीति । युनक्ति । धुत्यै । अद्भ्य
 इत्यत्-भ्यः (३) । त्वा । ओषधीभ्य इत्योषधि-भ्यः ।
 प्रेति । उक्षामि । इति । आह । अद्भ्य इत्यत्-भ्यः । हि ।
 एषः । ओषधीभ्य इत्योषधि-भ्यः । संभवतीति सं-प्रवति ।
 यत् । पशुः । अपाम् । पेरुः । असि । इति । आह ।
 एषः । हि । अपाम् । पाता । यः । मेधां । आरभ्यत्
 इत्या-रभ्यते । स्वात्तम् । चित् । सदेवमिति स-देवम् ।
 हव्यम् । आपः । देवीः । स्वर्त । एनम् । इति । आह ।
 स्वदयति । एव । एनम् । उपरिष्ठात् । प्रेति । उक्षति ।
 उपरिष्ठात् । एव । एनम् । मेध्यम् । करोति । पाययति ।
 अन्तरतः । एव । एनम् । मेध्यम् । करोति । अधस्तात् ।

वपेति । उक्षति । सर्वतः । एव । एनम् । मेध्यम् ।
करोति (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

अग्निना वै होत्रा देवा असुरानभ्यभवन्नग्रये
समिध्यमानायानु ब्रूहीत्याह भ्रातृव्याभिभूत्यै
सप्तदश सामिधेनीरन्वाह सप्तदशः प्रजापतिः
प्रजापतेराप्त्यै सप्तदशान्वाह द्वादश मासाः
पञ्चर्तवः स संवत्सरः संवत्सरं प्रजा अनु प्र
जायन्ते प्रजानीं प्रजननाय देवा वै सामिधेनीर-
नूच्य यज्ञं नास्वपश्यन्तः प्रजापतिस्तूष्णीमाधारम्
(१) आऽधारयत्ततो वै देवा यज्ञमन्वपश्यन्-
तूष्णीमाधारमाधारयति यज्ञस्यानुख्यात्या असुरेषु
वै यज्ञ आसीत्तं देवास्तूष्णीं होमेनावृजत यत्तूष्णी-
माधारमाधारयति भ्रातृव्यस्यैव तद्यज्ञं वृद्धके परि-
धीन्तं मार्ष्टि पुनात्येवैनान्त्रिभिः सं मार्ष्टि त्र्यावृद्धि
यज्ञोऽथो रक्षसामपहत्यै द्वादश सं पयन्ते द्वादश
(२) मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो

(सामिन्वेत्याद्यभिधानम्)

संवत्सरमेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य
समष्ट्यै शिरो वा एतयज्ञस्य यदाधारोऽग्निः
सर्वा देवता यदाधारमाधारयति शीर्षत एव
यज्ञस्य यजमानः सर्वा देवता अर्धं रुन्धे शिरो वा
एतयज्ञस्य यदाधार आत्मा पशुराधारमाधार्य पशुः
समनक्त्यात्मन्नेव यज्ञस्य (३) शिरः प्रति
दधाति सं ते प्राणो वायुना गच्छतामित्याह
वायुदेवत्यो वै प्राणो वायावेवास्य प्राणं जुहोति
सं यजत्रैरङ्गानि सं यज्ञपतिराशिषेत्याह यज्ञपति-
मेवास्याऽऽशिषं गमयति विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र उपरि-
ष्टात्पशुमभ्यवमीत्तस्मादुपरिष्टात्पशोर्नाव यन्ति यदु-
परिष्टात्पशुः समनाक्ति मेध्यमेव (४) एनं
करोत्यृत्विजो वृणीते छन्दाःस्येव वृणीते सप्त
वृणीते सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त
छन्दाःस्युभयस्यावरुद्ध्या एकादश प्रयाजान्यजति
दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशो यावानेव
पशुस्तं प्र यजति वषामेकः परि शय आत्मैवाऽऽ-
त्मानं परि शये वज्रो वै स्वधितिर्वज्रो यूपशकलो
घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन्घृतेनाकौ

पशुं त्रायेथामित्याह वज्रैर्णैवैनं वशं कृत्वाऽऽ
लभते (५) ॥

(आचारं पंच्यन्ते द्वादशाऽऽत्मन्नेव यज्ञस्य
मेध्यमेव खलु वा अष्टादश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

अग्निना । वै । होत्रा । देवाः । असुरान् । अभीति ।
अभवन् । अग्रे । समिध्यमानायेति साम्—इध्यमानाय ।
अन्विति । ब्रूहि । इति । आह । भ्रातृव्याभिभूत्या इति
भ्रातृव्य—अभिभूत्यै । सप्तदशेति सप्त—दश । सामिधेनीरिति
साम्—इधेनीः । अन्विति । आह । सप्तदश इति सप्त—दशः ।
प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । प्रजापतेरिति प्रजा—पतेः ।
आप्त्यै । सप्तदशेति सप्त—दश । अन्विति । आह । द्वादश ।
मासाः । पञ्च । ऋतवः । सः । संवत्सर इति सं—वत्सरः ।
संवत्सरमिति सं—वत्सरम् । प्रजा इति प्र—जाः । अनु ।
प्रेति । जायन्ते । प्रजानामिति प्र—जानाम् । प्रजननायेति
प्र—जननाय । देवाः । वै । सामिधेनीरिति साम्—इधेनीः ।
अनूच्येत्यनु—उच्य । यज्ञम् । न । अन्विति । अपश्यन् ।

(सामिधेय्यायमिधानम्)

सः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । तुष्णीम् । आचारमित्या-
 चारम् (१) । एति । अघारयत् । ततः । वै । देवाः ।
 यज्ञम् । अन्विति । अपश्यन् । यत् । तुष्णीम् । आचार-
 मित्या-चारम् । आघारयतीत्या-घारयति । यज्ञस्य । अनु-
 स्म्यात्पा इत्यनु-स्म्यात्यै । असुरेषु । वै । यज्ञः । आसीत् ।
 तम् । देवाः । तुष्णीश्होमेनेति तुष्णीं-होमेन । अवृजत ।
 यत् । तुष्णीम् । आचारमित्या-चारम् । आघारयतीत्या-
 घारयति । भ्रातृव्यस्य । एव । तत् । यज्ञम् । वृङ्क्ते ।
 परिधीनिति परि-धीन् । समिति । माष्टि । पुनार्ति । एव ।
 एनान् । त्रिस्त्रिरिति त्रिः-त्रिः । समिति । माष्टि । भ्यावृ-
 दिति त्रि-आवृत् । हि । यज्ञः । अथो इति । रक्षंसाम् ।
 अर्पहत्या इत्यर्प-हत्यै । द्वादश । समिति । पयन्ते । द्वादश ।
 (२) । मासाः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । संवत्सरमिति
 सं-वत्सरम् । एव । प्रीणाति । अथो इति । संवत्सरमिति
 सं-वत्सरम् । एव । अस्मै । उपेति । दधाति । सुवर्गस्येति
 सुवः-गस्य । लोकस्य । समष्ट्या इति सम्-अष्ट्यै । शिरः ।
 वै । एतत् । यज्ञस्य । यत् । आघार इत्या-घारः । अग्निः ।
 सर्वाः । देवताः । यत् । आघारमित्या-घारम् । आघारय-
 तीत्या-घारयति । शीर्षतः । एव । यज्ञस्य । यजमानः ।
 सर्वाः । देवताः । अवेति । रुन्धे । शिरः । वै । एतत् ।

यज्ञस्य । यत् । आघार इत्या—घारः । आत्मा । पशुः ।
 आघारमित्या—घारम् । आघार्येत्या—घार्यम् । पशुम् । समिति ।
 अनक्ति । आत्मन् । एव । यज्ञस्य (३) । शिरः ।
 प्रतीति । दधाति । समिति । ते । प्राण इति प्र—
 अनः । वायुर्ना । गच्छताम् । इति । आह । वायुदेवत्य
 इति वायु—देवत्यः । वै । प्राण इति प्र—अनः । वायौ ।
 एव । अस्य । प्राणमिति प्र—अनम् । जुहोति । समिति ।
 यज्ञत्रैः । अङ्गानि । समिति । यज्ञपतिरिति यज्ञ—पतिः ।
 आशिषेत्या—शिषा । इति । आह । यज्ञपतिमिति
 यज्ञ—पतिम् । एव । अस्य । आशिषमित्या—शिषम् ।
 गमयति । त्विष्वरूप इति विश्व—रूपः । वै । त्वाष्टः ।
 उपरिष्ठात् । पशुषु । अभीति । अवमीत् । तस्मात् ।
 उपरिष्ठात् । पशोः । न । अवेति । यन्ति । यत् ।
 उपरिष्ठात् । पशुषु । समनकीति सम्—अनक्ति ।
 भेष्यम् । एत (४) । एनम् । करोति । ऋत्विजः ।
 वृणीते । छन्दाश्सि । एव । वृणीत । सप्त । वृणीते ।
 सप्त । ग्राम्याः । पशवः । सप्त । आरण्याः । सप्त ।
 छन्दाश्सि । उभयस्य । अवरुद्ध्या इत्यव—रुद्ध्यै ।
 एकादश । प्रयाजानिति प्र—याजान् । यजति । दश ।
 वै । पशोः । प्राणा इति प्र—अनाः । आत्मा । एकादशः ।

(पशुहिसनाभिषालम्)

यावाँन । ए॒व । प॒शुः । तम् । प्रेति । य॒जति । व॒षाम् ।
 एकः । परीति । श॒ये । आ॒त्मा । ए॒व । आ॒त्मानम् ।
 परीति । श॒ये । व॒ज्रः । वै । स्व॒धितिरिति । स्व॒धितिः
 व॒ज्रः । यु॒पश॒कल इति । यु॒पश॒कलः । घृ॒तम् । खलु ।
 वै । दे॒वाः । व॒ज्रम् । कृ॒त्वा । सो॒मम् । अ॒घ्नन् । घृ॒तेन ।
 अ॒क्तौ । प॒शुम् । त्रा॒येथाम् । इति । आ॒ह । व॒ज्रेण ।
 ए॒व । ए॒नम् । व॒शे । कृ॒त्वा । एति । ल॒भते (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे पष्ठाष्टके

तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

पर्य॒ग्निं करोति सर्व॒हुत॒मे॒वैनं॑ करोत्य॒स्कन्दा॒या-
 स्क॒न्न* हि तय॒द्धु॒तस्य॒ स्कन्द॑ति त्रिः पर्य॒ग्निं करोति
 घ्या॒वृद्धि॒ यज्ञोऽथो॒ रक्ष॑साम॒प॒हत्यै॒ ब्रह्म॑वा॒दिनो॑
 वदन्त्य॒न्वार॒भ्यः प॒शू॒र्नान्वा॒र॒भ्या॒ इति॑ मृ॒त्यवे॒
 वा ए॒ष नी॒यते॒ यत्प॒शुस्तं॒ यद॒न्वा॒र॒भेत॑ प्र॒मायु॑को
 य॒ज॒मानः॒ स्याद॒थो ख॒ल्वाहुः॒ सुव॑र्गाय॒ वा ए॒ष
 लो॒काय॑ नी॒यते॒ यत् (१) प॒शुरिति॒ यन्ना॒न्वा॒र-
 भेत॑ सुव॒र्गाल्लो॒काय॑ज॒मानो॒ ह॒ीयेत॑ व॒पाश्र॑पणी॒भ्याम्-

४०६८ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१ षष्ठकाण्डे—
(पशुहिंसनाभिधानम्)

न्वारभते तन्नेवान्वारब्धं नेवानन्वारब्धमुप प्रेष्य
होतर्हव्या देवेभ्य इत्याहेषितः हि कर्म क्रियते
रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियथाऽऽविशतेत्याह यथायजुरेवैत-
दग्निना पुरस्तादेति रक्षसामपहृत्यै पृथिव्याः संपृचः
पाहीति बर्हिः (२) उपास्यत्यस्कन्दायास्कन्नं हि
तयद्वर्हिषि स्कन्दत्यथो बर्हिषदमेवैनं करोति पराङ्मा
वर्ततेऽध्वर्युः पशोः संज्ञप्यमानात्पशुभ्य एव तान्नि
हनुत आत्मनोऽनाव्रस्काय गच्छति श्रियं प्र पशूना-
मोति य एवं वेद पश्वाल्लोका वा एषा प्राच्युदानी-
यते यत्पत्नी नमस्त आतानेत्याहाऽऽदित्यस्य वै
रश्मयः (३) आतानास्तेभ्य एव नमस्करोत्यनर्वा
प्रेहीत्याह भ्रातृव्यो वा अर्वा भ्रातृव्यापनुत्यै धृतस्य
कुल्यामनु सह प्रजया सह रायस्पोषेणेत्याहाऽऽशिष-
मेवैतामा शास्त आपो देवीः शुद्धायुव इत्याह यथाय-
जुरेवैतत् (४) ॥

(लोकाय नीयते यद्वर्हि रश्मयः

सप्तत्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

पर्य॒ग्री॒ति॒ परि॑—अ॒ग्नि॒ । क॒रो॒ति॒ । सर्व॑हु॒त॒मि॒ति॒ सर्व॑—
हु॒त॒म् । ए॒व । ए॒न॒म् । क॒रो॒ति॒ । अ॒स्क॒न्दा॒य॒ । अ॒स्क॒-
न्म॒ । हि॒ । तत् । यत् । हु॒त॒स्य॑ । स्क॒न्द॒ति॒ । त्रिः॒ ।
पर्य॒ग्री॒ति॒ परि॑—अ॒ग्नि॒ । क॒रो॒ति॒ । अ॒व्या॒वृ॒दि॒ति॒ त्रि॑—आ॒वृ॒त् ।
हि॒ । य॒ज्ञः । अ॒थो॒ इति॑ । रक्ष॑साम् । अ॒प॒ह॒त्या॒ इत्य॑प॒-
ह॒त्यै॒ । ब्र॒ह्म॒वा॒दि॒न॒ इति॑ ब्र॒ह्म—वा॒दि॒नः॒ । व॒द॒न्ति॒ ।
अ॒न्वा॒र॒भ्य॒ इत्य॑नु—आ॒र॒भ्यः॒ । प॒शु॒३ः । न । अ॒न्वा॒र॒-
भ्या॒३ इत्य॑नु—आ॒र॒भ्या॒३ः । इति॑ । म॒ृत्य॒वे॒ । वै । ए॒षः ।
नी॒य॒ते॒ । यत् । प॒शुः । तम् । यत् । अ॒न्वा॒र॒भे॒तेत्य॑नु—
आ॒र॒भे॒त॒ । प्र॒मा॒यु॒क॒ इति॑ प्र—मा॒यु॒कः॒ । य॒ज॒मा॒नः॒ ।
स्या॒त् । अ॒थो॒ इति॑ । ख॒लु॒ । आ॒हुः । सु॒व॒र्गा॒ये॒ति॒
सु॒वः—गा॒य॒ । वै । ए॒षः । लो॒का॒य॒ । नी॒य॒ते॒ । यत् (१) ।
प॒शुः । इति॑ । यत् । न । अ॒न्वा॒र॒भे॒तेत्य॑नु—आ॒र॒भे॒त॒ । सु॒व॒-
र्गा॒दि॒ति॒ सु॒वः—गा॒त् । लो॒का॒त् । य॒ज॒मा॒नः॒ । ही॒ये॒त॒ ।
व॒पा॒श्र॒प॒णी॒भ्या॒मि॒ति॒ व॒पा—श्र॒प॒णी॒भ्याम् । अ॒न्वा॒र॒भ॒त॒ इत्य॑नु—
आ॒र॒भ॒ते॒ । तत् । न । इ॒व । अ॒न्वा॒र॒ब्ध॒मि॒त्य॑नु—आ॒र॒ब्ध॒म् ।
न । इ॒व । अ॒न॒न्वा॒र॒ब्ध॒मि॒त्य॑न॒नु—आ॒र॒ब्ध॒म् । उ॒प॒ । प्रे॒ति॒ ।
इ॒ष्य॒ । हो॒तः॒ । ह॒व्या॒ । दे॒वे॒भ्यः॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । इ॒षि॒त॒म् ।

हि । कर्म । क्रियेते । रेवतीः । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् ।
 प्रियधेति प्रिय-धा । एति । विशत । इति । आह । यथा-
 यजुरिति यथा-यजुः । एव । एतत् । अग्निना । पुरस्तात् ।
 एति । रक्षंसाम् । अपहत्या इत्यप-हत्यै । पृथिव्याः ।
 संपृच इति सं-पृचः । पाहि । इति । बर्हिः (२) ।
 उपेति । अस्याति । अस्कन्दाय । अस्कन्नम् । हि । तत् ।
 यत् । बर्हिषि । स्कन्दति । अथो इति । बर्हिषदमिति बर्हि-
 सदम् । एव । एनम् । करोति । पराङ् । एति । वर्तते ।
 अध्वर्युः । पशोः । संज्ञप्यमानादिति सं-ज्ञप्यमानात् ।
 पशुभ्य इति पशु-भ्यः । एव । तत् । नीति । हनुते ।
 आत्मनः । अनार्वस्कायेत्यना-वस्काय । गच्छति । श्रियम् ।
 प्रेति । पशून् । आप्नोति । यः । एवम् । वेद । पश्चाल्लो-
 केति पश्चात्-लोका । वै । एषा । प्राची । उदानीयत
 इत्युत्-आनीयते । यत् । पत्नी । नमः । ते । आतानेत्या-
 तान । इति । आह । आदित्यस्य । वै । रश्मयः (३) ।
 आताना इत्या-तानाः । तेभ्यः । एव । नमः । करोति ।
 अनर्वा । प्रेति । इहि । इति । आह । भ्रातृव्यः । वै ।
 अवी । भ्रातृव्यापनुत्या इति भ्रातृव्य-अपनुत्यै । घृतस्य ।
 कुल्याम् । अन्विति । सह । प्रजयेति प्र-जया । सह । रायः ।
 पोषेण । इति । आह । आशिषमित्या-शिषम् । एव ।

ए॒ताम् । ए॒ति । शा॒स्ते । आ॒पः । दे॒वीः । शु॒द्धा॒यु॒व इति॑
शु॒द्ध—यु॒वः । इति॑ । आ॒ह । य॒था॒य॒जु॒रिति॑ य॒था—य॒जुः ।
ए॒व । ए॒तत् (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

प॒शोर्वा आ॒ल॒ब्धस्य॑ प्रा॒णाञ्छु॒गृच्छति॑ वा॒क्त आ
प्या॒यतां प्रा॒णस्त आ॒ प्या॒यता॒मित्या॑ह प्रा॒णेभ्य॑
ए॒वास्य॑ शु॒चः॑ श॒मय॑ति सा प्रा॒णेभ्योऽधि॑ पृ॒थि॒वीः
शु॒क्प्र वि॑शाति श॒महो॑भ्यामि॒ति नि॒नय॑त्यहो॒रात्रा॑भ्या॒-
मे॒व पृ॒थि॒व्यै शु॒चः॑ श॒मय॑त्योष॒धे त्रा॒यस्वे॒नः॑ स्व॒धि॒ते
मै॒नः॑ हि॒ःसी॒रित्या॑ह वज्रो॒ वै स्व॒धि॒तिः (१)
शान्त्यै॑ पा॒र्श्वत आ॒ च्छ॒र्यति॑ म॒ध्यतो॑ हि म॒नु॒ष्या
आ॒ च्छ॒यन्ति॑ ति॒रश्ची॒नमा॒ च्छ॒र्यत्य॑नू॒चीनः॑ हि
म॒नु॒ष्या आ॒ च्छ॒यन्ति॑ व्यावृ॒त्त्यै रक्ष॑सां भा॒गोऽसी॑ति
स्थवि॒मतो ब॒र्हि॒र॒क्त्वाऽपा॑स्यत्य॒स्नेव रक्षा॑सि नि॒र-
व॑दयत इ॒दम॒हः॑ रक्षोऽ॒धमं॑ तमो॒ नया॑मि योऽस्मा॒-
न्दे॒ष्टि यं च॑ व॒यं द्वि॒ष्म इत्या॑ह द्वौ वा॒व पु॒रुषौ॑ यं
चै॒व (२) द्वे॒ष्टि यश्चैनं॑ द्वे॒ष्टि तावु॑भाव॒धमं॑ तमो॒

नयतीषे त्वेति वषामुत्खिदतीच्छत इव ह्येष यो
 यजते यदुपतृन्याद्बुद्धोऽस्य पशून्धातुकः स्याद्यन्नोप-
 तृन्यादयता स्यादन्ययोपतृणत्यन्यया न धृत्यै
 घृतेन द्यावापृथिवी प्रोण्वीथामित्याह द्यावापृथिवी
 एव रसेनानक्त्यच्छिन्नः (३) रायः सुवीर इत्याह
 यथायजुरेवैतत्कूरमिव वा एतत्करोति यद्वषामुत्खिद-
 त्युर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह शान्त्यै प्र वा एषोऽस्माल्लो-
 काच्छ्यवते यः पशुं मृत्यवे नीयमानमन्वारभते वषा-
 श्रपणी पुनरन्वारभतेऽस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठत्य-
 ग्रिना पुरस्तादेति रक्षसामपहत्या अथो देवता एव
 हव्येन (४) अन्वेति नान्तममङ्गारमति हरेय-
 दन्तममङ्गारमतिहरेदेवता अति मन्येत वायो वीहि
 स्तोकानामित्याह तस्माद्विभक्ताः स्तोका अव
 पयन्तेऽग्रं वा एतत्पशूनां यद्वषाऽग्रमोषधीनां बर्हि-
 रेग्रैवाग्रं समर्धयत्यथो ओषधीष्वेव पशून्प्रति षाप-
 यति स्वाहाकृतीभ्यः प्रेष्येत्याह (५) यज्ञस्य
 समिष्ट्यै प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत्पृषदाज्यमात्मा
 वषा पृषदाज्यमभिघार्य वषामभि धारयत्यात्मन्नेव
 पशूनां प्राणापानौ दधाति स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं
 गच्छतमित्याहोर्ध्वनभा ह स्म वै मारुतो देवानां

(वपाहोमाभिधानम्)

वपाश्रपणी प्र हरति तेनैवैने प्र हरति विषूची प्र
हरति तस्माद्विष्वश्चौ प्राणापानौ (६)

(स्वधितिश्चैवाच्छिन्नो हव्येनेप्येत्याह षट्त्वारिंशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

पशोः । वै । आलब्धस्येत्या—लब्धस्य । प्राणानिति
प्र—अनान् । शुक् । ऋच्छति । वाक् । ते । एति । प्याय-
ताम् । प्राण इति प्र—अनः । ते । एति । प्यायताम् । इति ।
आह । प्राणेभ्य इति प्र—अनेभ्यः । एव । अस्य । शुचम् ।
शमयति । सा । प्राणेभ्य इति प्र—अनेभ्यः । अधीति ।
पृथिवीम् । शुक् । प्रेति । विशति । शम् । अहोभ्या-
मित्यहः—भ्याम् । इति । नीति । नयति । अहोरात्राभ्या-
मित्यहः—रात्राभ्याम् । एव । पृथिव्यै । शुचम् । शमयति ।
ओषधे । त्रायस्व । एनम् । स्वधित इति स्व—धिते । मा ।
एनम् । हिः सीः । इति । आह । वज्रः । वै । स्वधिति-
रिति स्व—धितिः (१) । शान्त्यै । पार्श्वतः । एति ।
छयति । मध्यतः । हि । मनुष्याः । आच्छयन्तीत्या—
छयन्ति । तिरश्चीनम् । एति । छयति । अनूचीनम् । हि ।

मनुष्याः । आच्छयन्तीत्या—छयन्ति । व्यावृत्त्या इति वि—
 आवृत्त्यै । रक्षसाम् । भागः । असि । इति । स्थविमतः ।
 बर्हिः । अक्त्वा । अपेति । अस्यति । अस्ना । एव ।
 रक्षाशसि । निरवदयत् इति निः—अवदयते । इदम् ।
 अहम् । रक्षः । अधमम् । तमः । नयामि । यः । अस्मान् ।
 द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः । इति । आह । द्वौ । वाव ।
 पुरुषौ । यम् । च । एव (२) । द्वेष्टि । यः । च । एनम् ।
 द्वेष्टि । तौ । उभौ । अधमम् । तमः । नयति । इषे । त्वा ।
 इति । वपाम् । उदिति । खिदति । इच्छते । इव । हि ।
 एषः । यः । यजते । यत् । उपतृन्यादित्युप—तृन्यात् ।
 रुद्रः । अस्य । पशून् । घातुकः । स्यात् । यत् । न ।
 उपतृन्यादित्युप—तृन्यात् । अयता । स्यात् । अन्यया ।
 उपतृणत्तीत्युप—तृणत्ति । अन्यया । न । धृत्यै । घृतेन ।
 यावापृथिवी इति यावा—पृथिवी । प्रेति । उर्ण्वाथाम् ।
 इति । आह । यावापृथिवी इति यावा—पृथिवी । एव ।
 रसेन । अनक्ति । अच्छिन्नः (३) । रायः । सुवीर-
 इति सु—वीरः । इति । आह । यथायजुरिति यथा—
 यजुः । एव । एतत् । कूरम् । इव । वै । एतत् । करोति ।
 यत् । वपाम् । उत्खिदतीत्युत्—खिदति । उरु । अन्तरि-
 क्षम् । अन्विति । इहि । इति । आह । शान्त्यै । प्रेति ।

(वषाहोमाभिधानम्)

वै । ए॒षः । अ॒स्मात् । लो॒कात् । च्य॒वते । यः । प॒शुम् ।
 मृ॒त्युवै । नी॒यमा॑नम् । अ॒न्वा॒रभ॑त इत्य॒नु-आ॒रभ॑ते । व॒षा-
 श्र॒पणी॑ इति वषा-श्र॒पणी । पुनः । अ॒न्वा॒रभ॑त इत्य॒नु-
 आ॒रभ॑ते । अ॒स्मिन् । ए॒व । लो॒के । प्रती॑ति । ति॒ष्ठति॑ ।
 अ॒ग्निना॑ । पु॒रस्ता॑त् । ए॒ति । रक्ष॑साम् । अ॒प॒हत्या॑ इत्य॒प-
 ह॒त्यै । अथो॒ इति॑ । दे॒वताः । ए॒व । ह॒व्येन॑ (४) ।
 अ॒न्वि॒ति । ए॒ति । न । अ॒न्त॒मम् । अ॒ङ्गा॒रम् । अती॑ति ।
 ह॒रेत् । यत् । अ॒न्त॒मम् । अ॒ङ्गा॒रम् । अ॒ति॒हरे॑दित्य॒ति-
 ह॒रेत् । दे॒वताः । अती॑ति । म॒न्येत् । वा॒यो इति॑ । वी॒ति ।
 इ॒हि । स्तो॒काना॑म् । इति॑ । आ॒ह । तस्मा॑त् । वि॒भक्ता॑
 इति॑ वि-भ॒क्ताः । स्तो॒काः । अवे॑ति । प॒वन्ते॑ । अ॒ग्रम् ।
 वै । ए॒तत् । प॒शूना॑म् । यत् । व॒षा । अ॒ग्रम् । ओ॒षधी॑-
 नाम् । ब॒र्हिः । अ॒ग्रेण॑ । ए॒व । अ॒ग्रम् । स॒मिति॑ ।
 अ॒र्ध॒यति॑ । अथो॒ इति॑ । ओ॒षधी॑षु । ए॒व । प॒शून् । प्रती॑ति ।
 स्था॒प॒यति॑ । स्वा॒हा॒कृती॑भ्य इति॑ स्वा॒हा॒कृति॑-भ्यः । प्रेति॑ ।
 इ॒ष्य । इति॑ । आ॒ह (५) । य॒ज्ञस्य॑ । स॒मिष्ट्या॑ इति॑
 स॒म्-इष्ट्यै॑ । प्रा॒णा॒पा॒नावि॑ति प्राण-अ॒पा॒नौ । वै । ए॒तौ ।
 प॒शूना॑म् । यत् । पृ॒षदा॑ज्यमिति॑ पृषत्-आ॒ज्यम् । आ॒त्मा ।
 व॒षा । पृ॒षदा॑ज्यमिति॑ पृषत्-आ॒ज्यम् । अ॒भिघा॑र्येत्य॒-
 भि-घा॑र्य । व॒षाम् । अ॒भीति॑ । घा॒र॒यति॑ । आ॒त्मन् ।

ए॒व । प॒शूना॒म् । प्रा॒णापा॒नावि॒ति प्राण—अ॒पा॒नौ । द॒धा॒ति ।
 स्वाहा । उ॒र्ध्व॒न॒भ॒स॒मित्यु॒र्ध्व—न॒भ॒स॒म् । मा॒रु॒त॒म् । ग॒च्छ॒त॒म् ।
 इति । आ॒ह । उ॒र्ध्व॒न॒भा इत्यु॒र्ध्व—न॒भाः । ह॒ । स्म । वै ।
 मा॒रु॒तः । दे॒वाना॒म् । व॒पाश्र॑प॒णी इति वपा—श्र॑प॒णी । प्रेति॑ ।
 ह॒र॒ति । ते॒न । ए॒व । ए॒ने इति॑ । प्रेति॑ । ह॒र॒ति ।
 वि॒षू॒ची इति॑ । प्रेति॑ । ह॒र॒ति । तस्मा॑त् । वि॒ष्व॒ञ्चौ ।
 प्रा॒णापा॒नावि॒ति प्राण—अ॒पा॒नौ (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

प॒शु॒मा॒ल॒भ्य॑ पु॒रो॒डाशं॑ निर्व॑पति॒ समे॑धमे॒वैन॒मा
 ल॑भते व॒प॒या प्र॒चर्य॑ पु॒रो॒डाशे॒न प्र च॑रत्यु॒र्ग्वै
 पु॒रो॒डाश॑ ऊ॒र्जमे॒व प॑शूनां म॒ध्यतो॑ द॒धात्य॑थो
 प॒शोरे॒व छि॒द्रम॑पि दधाति पृषदाज्यस्योप॒हत्य॑ त्रिः
 पृ॒च्छति॑ श्रुतं ह॒वी ३ः श॑मित॒रिति॑ त्रिष॒त्या हि दे॒वा
 योऽश्रु॑तं श्रुतमा॒ह स ए॒नसा॑ प्राणापा॒नौ वा ए॒तौ
 प॑शूनाम् (१) यत्पृषदाज्यं प॒शोः खलु॑ वा
 • आ॒ल॒ब्धस्य॑ हृदयमा॒त्माऽभि॑ समेति॒ यत्पृषदा॑ज्येन
 हृदयम॑भिधा॒रय॑त्यात्म॒न्नेव॑ प॑शूनां प्राणापा॒नौ द॑धाति

(अवदानाभिधानम्)

पशुना वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्तेऽमन्यन्त मनुष्या
 नोऽन्वाभविष्यन्तीति तस्य शिरश्छित्त्वा मेधं
 प्राक्षारयन्त्स प्रक्षोऽभवत्तत्प्रक्षस्य प्रक्षत्वं यत्प्लक्षशाखो-
 त्तरवर्हिर्भवति समेधस्यैव (२) पशोरव यति
 पशुं वै ह्रियमाणं रक्षास्यनु सचन्तेऽन्तरा यूपं
 चाऽऽहवनीयं च हरति रक्षसामपहत्यै पशोर्वा
 आलब्धस्य मनोऽप क्रामति मनोतायै हविषोऽवदी-
 यमानस्यानु ब्रूहीत्याह मन एवास्याव रुन्ध एका-
 दशावदानान्यव यति दश वै पशोः प्राणा
 आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तस्याव (३)
 यति हृदयस्याग्रेऽव यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसो
 यद्वै हृदयेनाभिगच्छति तज्जिह्वाया वदति यज्जिह्वाया
 वदति तदुरसोऽधि निर्वदत्येतद्वै पशोर्यथापूर्वं
 यस्यैवमवदार्य यथाकाममुत्तरेषामवयति यथापूर्व-
 मेवास्य पशोरवत्तं भवति मध्यतो गुदस्याव यति
 मध्यतो हि प्राण उत्तमस्याव यति (४) उत्तमो
 हि प्राणो यदीतरं यदीतरमुभयमेवाजामि जायमानो
 वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो
 यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणो यः
 पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी तदवदानैरेवाव दयते

तदवदानानामवदानत्वं देवासुराः संयत्ता आसन्ते
 देवा अग्निमब्रुवन्त्वया वीरेणासुरानभि भवामेति
 (५) सोऽब्रवीद्वरं वृणै पशोरुद्धारमुद्धरा इति स
 एतमुद्धारमुदहरत दोः पूर्वार्धस्य गुदं मध्यतः
 श्रोणिं जघनार्धस्य ततो देवा अभवन्पराऽसुरा
 यत्रयङ्गाणां समवयाति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना
 पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्यक्षण्याऽव यति तस्माद-
 क्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै (६) ॥

(एतौ पशूनां समेधस्यैव तस्यावोत्तमस्याव

द्यतीति पञ्चषत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(भय षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

पशुम् । आलभ्येत्या—लभ्य । पुरोडाशम् । निरिति ।
 वपति । समेधमिति स—मेधम् । एव । एनम् । एति ।
 लभते । वपया । प्रचर्येति प्र—चर्य । पुरोडाशेन ।
 प्रेति । चरति । उर्क । वै । पुरोडाशः । उर्जम् । एव ।

(अवदानाभिधानम्)

प॒शूनाम् । म॒ध्यतः । द॒धाति॑ । अ॒थो इति॑ । प॒शोः ।
 ए॒व । छि॒द्रम् । अ॒पीति॑ । द॒धाति॑ । पृ॒षदा॒ज्यस्येति॑
 पृ॒षत्—आ॒ज्यस्य॑ । उ॒प॒ह॒त्येत्यु॒प—ह॒त्य॑ । त्रिः । पृ॒च्छति॑ ।
 श्रु॒तम् । ह॒वी३ः । श॒मितः॑ । इति॑ । त्रि॒षत्या॒ इति॑
 त्रि—स॒त्याः । हि । दे॒वाः । यः । अ॒श्रु॒तम् । श्रु॒तम् ।
 आ॒ह । सः । ए॒न॒सा । प्रा॒णापा॒नाविति॑ प्राण—अ॒पानौ ।
 वै । ए॒तौ । प॒शूनाम् (१) । यत् । पृ॒षदा॒ज्यमिति॑
 पृ॒षत्—आ॒ज्यम् । प॒शोः । खलु॑ । वै । आ॒ल॒ब्धस्येत्या—
 ल॒ब्धस्य॑ । ह॒र्दयम् । आ॒त्मा । अ॒भि । स॒मिति॑ । ए॒ति॑ ।
 यत् । पृ॒षदा॒ज्येनेति॑ पृ॒षत्—आ॒ज्येन॑ । ह॒र्दयम् । अ॒भिघा॒-
 रय॑तीत्य॒भि—घा॒रय॑ति । आ॒त्मन् । ए॒व । प॒शूनाम् ।
 प्रा॒णापा॒नाविति॑ प्राण—अ॒पानौ । द॒धाति॑ । प॒शुना॑ ।
 वै । दे॒वाः । सु॒व॒र्गमिति॑ सु॒वः—गम् । लो॒कम् । आ॒यन् ।
 ते । अ॒म॒न्यन्त॑ । म॒नु॒ष्याः । नः । अ॒न्वाभ॑विष्यन्ती॒-
 त्यनु॑—आभ॑विष्यन्ति । इति॑ । तस्य॑ । शि॒रः । छि॒त्वा ।
 मे॒धम् । प्रेति॑ । अ॒क्षार॒यन् । सः । प्र॒क्षः । अ॒भवत् ।
 तत् । प्र॒क्षस्य॑ । प्र॒क्षत्व॑मिति॑ प्र॒क्ष—त्वम् । यत् । पु॒क्षशा॒-
 खेति॑ पु॒क्ष—शा॒खा । उ॒त्तर॒ब॒र्हिरित्यु॒त्तर—ब॒र्हिः । भ॒वति॑ ।
 स॒मे॒धस्येति॑ स—मे॒धस्य॑ । ए॒व (२) । प॒शोः । अ॒वेति॑ ।
 द॒ति॑ । प॒शुम् । वै । ह्रि॒यमा॑णम् । र॒क्षा॒सि । अ॒न्विति॑ ।

स॒च॒न्ते । अ॒न्तरां । यू॒र्षम् । च । आ॒ह॒वनी॒य॒मित्या—
 ह॒वनी॒यम् । च । ह॒रति । रक्ष॑साम् । अ॒र्प॒हत्या॒ इत्य॒र्प॒ह॒त्यै ।
 प॒शोः । वै । आ॒ल॒ब्ध॒स्येत्या—ल॒ब्ध॒स्य । म॒नः । अ॒पेति॑ ।
 क्रा॒म॒ति । म॒नो॒तायै । ह॒विषः । अ॒व॒दी॒य॒मा॒न॒स्येत्य॒व—
 दी॒य॒मा॒न॒स्य । अ॒न्वि॒ति । ब्रू॒हि । इति॑ । आ॒ह । म॒नः ।
 ए॒व । अ॒स्य । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे । ए॒का॒द॒श । अ॒व॒दा॒ना॒नी—
 त्य॒व—दा॒ना॒नि । अ॒वेति॑ । य॒ति । द॒श । वै । प॒शोः ।
 प्रा॒णा इति॑ प्र—अ॒नाः । आ॒त्मा । ए॒का॒द॒शः । या॒वान् ।
 ए॒व । प॒शुः । तस्य॑ । अ॒वेति॑ (३) । य॒ति । हृ॒द॒य॒स्य ।
 अ॒ग्रे । अ॒वेति॑ । य॒ति । अ॒र्थ । जि॒ह्वा॒याः । अ॒र्थ ।
 व॒क्ष॑सः । यत् । वै । हृ॒द॒येन॑ । अ॒भि॒ग॒च्छ॒तीत्य॒भि—
 ग॒च्छ॒ति । तत् । जि॒ह्वा॒या । व॒द॒ति । यत् । जि॒ह्वा॒या ।
 व॒द॒ति । तत् । उ॒र॑सः । अ॒धि । नि॒रि॒ति । व॒द॒ति । ए॒तत् ।
 वै । प॒शोः । य॒था॒पूर्व॒मिति॑ य॒था—पूर्व॒म् । य॒स्य । ए॒वम् ।
 अ॒व॒दा॒येत्य॒व—दा॒य । य॒था॒का॒म॒मिति॑ य॒था—का॒म॒म् । उ॒त्त॒रे—
 षा॒मित्यु॒त्—त॒रेषा॒म् । अ॒व॒य॒तीत्य॒व—य॒ति । य॒था॒पूर्व॒मिति॑ य॒था—
 पूर्व॒म् । ए॒व । अ॒स्य । प॒शोः । अ॒व॒त्त॒म् । भ॒व॒ति । म॒ध्य॒तः ।
 गु॒द॒स्य । अ॒वेति॑ । य॒ति । म॒ध्य॒तः । हि । प्रा॒ण इति॑ प्र—अ॒नः ।
 उ॒त्त॒म॒स्येत्यु॒त्—त॒म॒स्य । अ॒वेति॑ । य॒ति (४) । उ॒त्त॒म
 इत्यु॒त्—त॒मः । हि । प्रा॒ण इति॑ प्र—अ॒नः । य॒दि । इ॒तर॒म् ।

यदि । इतरम् । उभयम् । एव । अजामि । जायमानः ।
 वै । ब्राह्मणः । त्रिभिरिति त्रि-भिः । ऋणवेत्यृण-वा ।
 जायते । ब्रह्मचर्येणेति ब्रह्म-चर्येण । ऋषिभ्य इत्यृषि-भ्यः ।
 यज्ञेन । देवेभ्यः । प्रजयेति प्र-जया । पितृभ्य इति
 पितृ-भ्यः । एषः । वै । अनृणः । यः । पुत्री । यज्वा ।
 ब्रह्मचारिवासीति ब्रह्मचारि-वासी । तत् । अवदानैरित्यव-
 दानैः । एव । अवेति । दयते । तत् । अवदानानामित्यव-
 दानानाम् । अवदानत्वमित्यवदान-त्वम् । देवासुरा इति
 देव-असुराः । संयत्ता इति सं-यत्ताः । आसन् । ते ।
 देवाः । अग्निम् । भब्रुवन् । त्वया । वीरेण । असुरान् ।
 अभीति । भवाम् । इति (५) । सः । अब्रवीत् । वरम् ।
 वृणौ । पशोः । उद्धारमित्युत्-हारम् । उदिति । हरै ।
 इति । सः । एतम् । उद्धारमित्युत्-हारम् । उदिति । अह-
 रत् । दोः । पूर्वार्धस्येति पूर्व-अर्धस्य । गुदम् । मध्यतः ।
 श्रोणिम् । जघनार्धस्येति जघन-अर्धस्य । ततः । देवाः ।
 अभवन् । परेति । असुराः । यत् । त्र्यङ्गाणामिति त्रि-
 अङ्गानाम् । समवयतीति सम-अवयति । भ्रातृव्याभि-
 भूत्या इति भ्रातृव्य-अभिभूत्यै । भवति । आत्मना ।
 परेति । अस्य । भ्रातृव्यः । भवति । अक्षण्या । अवेति ।

यति । तस्मात् । अक्षण्या । पशवः । अङ्गानि । प्रेति ।

हरन्ति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति—स्थित्यै (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

मेदसा क्षुचौ प्रोर्णोति मेदोरूपा वै पशवो
रूपमेव पशुषु दधाति यूषन्नवधाय प्रोर्णोति रसो
वा एष पशूनां ययू रसमेव पशुषु दधाति पार्श्वेन
वसाहोमं प्रयौति मध्यं वा एतत्पशूनां यत्पार्श्वे
रसं एष पशूनां यद्वसा यत्पार्श्वेन वसाहोमं प्रयौति
मध्यत एव पशूनां रसं दधाति घ्नन्ति (१) वा
एतत्पशुं यत्संज्ञपर्यन्त्यैन्द्रः खलु वै देवतया प्राण
ऐन्द्रोऽपान ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे नि देध्यदि-
त्याह प्राणापानावेव पशुषु दधाति देव त्वष्टर्भूरि
ते स संमेत्वित्याह त्वाष्ट्रा हि देवतया पशवो विषु-
रूपा यत्सलक्ष्माणो भवथेत्याह विषुरूपा हेति सन्तः
सलक्ष्माण एतर्हि भवन्ति देवत्रा यन्तम् (२)
अवसे सखायोऽनु त्वा माता पितरो मदन्वित्याहा-

(भृगूयाजकथनम्)

नु॒मत॒मे॒वैनं॑ मा॒त्रा पि॒त्रा सु॒वर्गं॑ लो॒कं ग॑मयत्यर्ध॒र्चै
वसा॒होमं॑ जु॒होत्य॒सौ वा अ॑र्ध॒र्च इ॒यम॑र्ध॒र्च इ॒मे ए॒व
रसे॒नान॒क्ति दि॒शो जु॒होति॑ दि॒श ए॒व रसे॒नान॒-
क्त्य॒थो दि॒ग्भ्य ए॒वोर्ज॑* र॒सम॑व रुन्धे प्रा॒णापा॒नौ
वा ए॒तौ प॑शूनां यत्पृ॒षदा॒ज्यं वा॒नस्प॒त्याः खलु॑
(३) वै दे॒वर्त॒या प॒शवो॑ यत्पृ॒षदा॒ज्यस्यो॑प॒हत्याऽऽह॑
व॒नस्प॒तयेऽनु॑ ब्रू॒हि व॒नस्प॒तये॑ प्रे॒ष्येति॑ प्रा॒णापा॒नावे॒व
प॒शुषु॑ दधात्यन्यस्यान्यस्य स॒मव॑त्त* स॒मव॑द्यति
तस्मा॒न्नाना॒रूपाः प॒शवो॑ यू॒ष्णोप॑ सिञ्चति र॒सो वा
ए॒ष प॑शूनां यद्यू र॒समे॒व प॒शुषु॑ दधा॒तीडा॒मुप॑ ह॒यते
प॒शवो॑ वा इ॒डा प॒शूने॒वोप॑ ह॒यते च॒तुर॑प ह॒यते
(४) चतु॑ष्पादो हि प॒शवो॑ यं का॒मये॑ताप॒शुः स्या॒दि॒-
त्य॒मेद॑स्कं तस्मा॒ आ द॑ध्यान्मेदो॒रूपा॒ वै प॒शवो॑
रू॒पेणै॒वैनं॑ प॒शुभ्यो॑ निर्भि॒जत्य॑प॒शुरे॒व भ॑वति यं का॒म॒-
ये॒त प॒शुमा॒न्त्स्या॒दिति॑ मेद॒स्वत्त॑स्मा॒ आ द॑ध्यान्मे॒-
दो॒रूपा॒ वै प॒शवो॑ रू॒पेणै॒वास्मै॑ प॒शून॑व रुन्धे प॒शुमा॒-
ने॒व भ॑वति प्र॒जाप॑तिर्य॒ज्ञम॑सृजत स आ॒ज्यम् (५)
पु॒रस्ता॑दसृजत प॒शुं म॑ध्यतः पृ॒षदा॒ज्यं प॒श्वात्त॑स्मा॒-
दा॒ज्येन॑ प्रया॒जा इ॒ज्यन्ते॑ प॒शुना॑ मध्यतः पृ॒षदा॒ज्ये॒-
ना॒नूया॒जास्त॑स्मा॒देत॑न्मि॒श्रमि॒व प॒श्वात्सृ॑ष्ट* हे॒काद॑-

४०८४ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१ षष्ठाकाण्डे—
(भनूयाजकथनम्)

शानूयाजानूयजति दश वै पशोः प्राणा आत्मैका-
दशो यावानिष पशुस्तमनु यजति घ्नन्ति वा एतत्पशुं
यत्संज्ञपर्यन्ति प्राणापानौ खलु वा एतौ पशूनां
यत्पृषदाज्यं यत्पृषदाज्येनानूयाजान्यजति प्राणा-
पानावेव पशुषु दधाति (६) ॥

(घ्नन्ति यन्तं खलु चतुरूपं ह्यत आज्यं यत्पृ-
षदाज्येन पदत्रं ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

चात्वालात्सुवर्गाय वैसर्जनानि वैष्णव्यर्चा पृथिव्यै साध्या इषे त्वेत्य-
ग्निना पर्यग्नि पशोः पशुमालभ्य मेदसा अचावेकादश ॥ ११ ॥

चात्वालादेवानुपैति मुञ्चति प्रहियमाणाय पर्यग्नि पशुमा-
लभ्य चतुष्पादो द्विषष्टिः ॥ ६२ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

मेदसा । सुचौ । प्रेति । उर्णोति । मेदोरूपा इति
मेदः—रूपाः । वै । पशवः । रूपम् । एव । पशुषु । दधाति ।
युषन् । अवधायेत्यव—धाय । प्रेति । उर्णोति । रसः । वै ।
एषः । पशूनाम् । यत् । यूः । रसम् । एव । पशुषु ।

(अनुयाजकथनम्)

दधाति । पार्श्वेन । वसाहोममिति वसा-होमम् । प्रेति ।
यौति । मध्यम् । वै । एतत् । पशूनाम् । यत् । पार्श्वम् ।
रसः । एषः । पशूनाम् । यत् । वसा । यत् । पार्श्वेन ।
वसाहोममिति वसा-होमम् । प्रयौतीति प्र-यौति ।
मध्यतः । एव । पशूनाम् । रसम् । दधाति । घ्नन्ति ।
(१) । वै । एतत् । पशुम् । यत् । संज्ञपयन्तीति
सं-ज्ञपयन्ति । ऐन्द्रः । खलु । वै । देवतया । प्राण इति
प्र-अनः । ऐन्द्रः । अपान इत्यप-अनः । ऐन्द्रः । प्राण
इति प्र-अनः । अङ्गेअङ्ग इत्यङ्गे-अङ्गे । नीति ।
देध्यत् । इति । आह । प्राणापानाविति प्राण-अपानौ ।
एव । पशुषु । दधाति । देव । त्वष्टः । भूरि । ते ।
ससमिति सं-सम् । एतु । इति । आह । त्वाष्ट्राः । हि ।
देवतया । पशवः । विषुरूपा इति विषु-रूपाः । यत् ।
सलक्ष्माण इति स-लक्ष्माणः । भवथ । इति । आह ।
विषुरूपा इति विषु-रूपाः । हि । एते । सन्तः । सलक्ष्माण इति
स-लक्ष्माणः । एतर्हि । भवन्ति । देवत्रेति देव-त्रा । यन्तम् ।
(२) । अवसे । सखायः । अन्विति । त्वा । माता ।
पितरः । मदन्तु । इति । आह । अनुमतमित्यनु-मतम् ।
एव । एनम् । मात्रा । पित्रा । सुवर्गमिति सुवः-गम् ।
लोकम् । गमयति । अर्धर्च इत्यर्ध-ऋचे । वसाहोममिति

वसा—होमम् । जुहोति । असौ । वै । अर्धर्च इत्यर्ध—
 ऋचः । इयम् । अर्धर्च इत्यर्ध—ऋचः । इमे इति । एव ।
 रसेन । अनक्ति । दिशः । जुहोति । दिशः । एव ।
 रसेन । अनक्ति । अथो इति । दिग्भ्य इति दिक्—भ्यः ।
 एव । उज्जम् । रसम् । अवेति । रुन्धे । प्राणापानाविति
 प्राण—अपानौ । वै । एतौ । पशूनाम् । यत् । पृषदा-
 ज्यमिति पृषत्—आज्यम् । वानस्पत्याः । खलु ।
 (३) । वै । देवतया । पशवः । यत् । पृषदाज्यस्येति
 पृषत्—आज्यस्य । उपहत्येत्युप—हत्य । आह । वनस्पतये ।
 अन्विति । ब्रूहि । वनस्पतये । प्रेति । इष्य । इति ।
 प्राणापानाविति प्राण—अपानौ । एव । पशुषु । दधाति ।
 अन्यस्यान्यस्येत्यन्यस्य—अन्यस्य । समवत्तमिति सम्—
 अवत्तम् । समवद्यतीति सम्—अवद्यति । तस्मात् । नाना-
 रूपा इति नाना—रूपाः । पशवः । यूष्णा । उपेति ।
 सिञ्चति । रसः । वै । एषः । पशूनाम् । यत् । यूः ।
 रसम् । एव । पशुषु । दधाति । इडाम् । उपेति । ह्वयते ।
 पशवः । वै । इडा । पशून् । एव । उपेति । ह्वयते । चतुः ।
 उपेति । ह्वयते (४) चतुष्पाद इति चतुः—पादः । हि ।
 पशवः । यम् । कामयेत । अपशुः । स्यात् । इति । अमे-
 दस्कमित्यमेदः—कम् । तस्मै । एति । दध्यात् । मेदोरूपा

(अनुयाजकथनम्)

इति मेदः—रूपाः । वै । पशवः । रूपेण । एव । एनम् ।
 पशुभ्य इति पशु—भ्यः । निरिति । भजति । अपशुः ।
 एव । भवति । यम् । कृमयेत । पशुमानिति पशु—मान् ।
 स्यात् । इति । मेदस्वत् । तस्मै । एति । दध्यात् । मेदो-
 रूपा इति मेदः—रूपाः । वै । पशवः । रूपेण । एव । अस्मै ।
 पशून् । अवेति । रुन्धे । पशुमानिति । पशु—मान् । एव ।
 भवति । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । यज्ञम् । असृजत् ।
 सः । आज्यम् (५) । पुरस्तात् । असृजत् । पशुम् ।
 मध्यतः । पृषदाज्यमिति पृषत्—आज्यम् । पश्चात् ।
 तस्मात् । आज्येन । प्रयाजा इति प्र—याजाः । इज्यन्ते ।
 पशुना । मध्यतः । पृषदाज्येनेति पृषत्—आज्येन । अनु-
 याजा इत्यनु—याजाः । तस्मात् । एतत् । मिश्रम् । इव ।
 पश्चात्सृष्टमिति पश्चात्—सृष्टम् । हि । एकादश । अनुया-
 जानित्यनु—याजान् । यजति । दश । वै । पशोः । प्राणा
 इति प्र—अनाः । आत्मा । एकादशः । यावान् । एव ।
 पशुः । तम् । अन्विति । यजति । घ्नन्ति । वै । एतत् ।
 पशुम् । यत् । संज्ञपयन्तीति सं—ज्ञपयन्ति । प्राणापाना-
 विति प्राण—अपानौ । खलु । वै । एतौ । पशूनाम् । यत् ।
 पृषदाज्यमिति पृषत्—आज्यम् । यत् । पृषदाज्येनेति
 पृषत्—आज्येन । अनुयाजानित्यनु—याजान् । यजति ।

प्राणापानाविति प्राण—अपानौ । एव । पशुषु ।
दधाति (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता उपयद्भि-
रेवासृजत यदुपयज उपयजति प्रजा एव तयर्जमानः
सृजते जघनार्धादव यति जघनार्धाद्धि प्रजाः
प्रजार्यन्ते स्थविमतोऽव यति स्थविमतो हि प्रजाः
प्रजार्यन्तेऽसंभिन्दन्नव यति प्राणानामसंभेदाय न
पर्यावर्तयति यत्पर्यावर्तयेदुदावर्तः प्रजा ग्राहुकः
स्यात्समुद्रं गच्छ स्वाहेत्याह रेतः (१) एव
तदधात्यन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेत्याहान्तरिक्षेणैवास्मै

प्रजाः प्र जनयत्यन्तरिक्षं ह्यनु प्रजाः प्रजायन्ते
 देवः सवितारं गच्छ स्वाहेत्याह सवितृप्रसूत एवास्मै
 प्रजाः प्र जनयत्यहोरात्रे गच्छ स्वाहेत्याहो-
 रात्राभ्यामेवास्मै प्रजाः प्र जनयत्यहोरात्रे ह्यनु
 प्रजाः प्रजायन्ते मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा
 (२) इत्याह प्रजास्वेव प्रजातासु प्राणापानौ
 दधाति सोमं गच्छ स्वाहेत्याह सौम्या हि देवतया
 प्रजा यज्ञं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव यज्ञियाः
 करोति छन्दांसि गच्छ स्वाहेत्याह पशवो वै
 छन्दांसि पशूनेवाव रुन्धे द्यावापृथिवी गच्छ
 स्वाहेत्याह प्रजा एव प्रजाता द्यावापृथिवीभ्या-
 मुभयतः परि गृह्णाति नमः (३) दिव्यं गच्छ
 स्वाहेत्याह प्रजाभ्य एव प्रजाताभ्यो वृष्टिं नि-
 यच्छत्यग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव
 प्रजाता अस्यां प्रति स्थापयति प्राणानां वा
 एषोऽव दति योऽवयति गुदस्य मनो मे हार्दि
 यच्छेत्याह प्राणानेव यथास्थानमुप ह्वयते पशोर्वा
 आलब्धस्य हृदयं शुगृच्छति सा हृदयशूलम्
 (४) अभि सेमेति यतृथिव्या हृदयशूलमु-
 द्वासयेत्पृथिवी शुचाऽर्पयेदप्स्वपः शुचाऽर्पयेच्छु-

ष्कस्य चाऽऽर्द्धस्य च संधावुद्भासयत्युभयस्य शान्त्यै
यं द्विष्यान्तं ध्यायेच्छुचैवैनमर्पयति (५) ॥

(रेतो मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा नमो

हृदयशूलं द्वात्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।)

यज्ञेन । वै । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रजा
इति प्र-जाः । असृजत । ताः । उपयङ्भिरित्युपयङ्-भिः ।
एव । असृजत । यत् । उपयज इत्युप-यजः ।
उपयजतीत्युप-यजति । प्रजा इति प्र-जाः । एव । तत् ।
यजमानः । सृजते । जघनार्थादिति जघन-अर्थात् ।
अवेति । यति । जघनार्थादिति जघन-अर्थात् । हि । प्रजा
इति प्र-जाः । प्रजायन्त इति प्र-जायन्ते । स्थविमतः ।
अवेति । यति । स्थविमतः । हि । प्रजा इति प्र-जाः ।
प्रजायन्त इति प्र-जायन्ते । असंभिन्दन्नित्यसं-भिन्दन् ।
अवेति । यति । प्राणानामिति प्र-अनानाम् । असंभेदा-
येत्यसं-भेदाय । न । पर्यावर्तयतीति परि-आवर्तयति ।
यत् । पर्यावर्तयेदिति परि-आवर्तयेत् । उदावर्तः । प्रजा
इति प्र-जाः । ग्राहुकः । स्यात् । समुद्रम् । गच्छ ।

(गुह्यागकथनम्)

स्वाहा । इति । आह । रेतः । (१) । एव । तत् । दधाति ।
 अन्तरिक्षम् । गच्छ । स्वाहा । इति । आह । अन्तरिक्षेण ।
 एव । अस्मै । प्रजा इति प्र-जाः । प्रेति । जनयति ।
 अन्तरिक्षम् । हि । अन्विति । प्रजा इति प्र-जाः । प्रजा-
 यन्त इति प्र-जायन्ते । देवम् । सवितारम् । गच्छ ।
 स्वाहा । इति । आह । सवितृप्रसूत इति सवितृ-प्रसूतः ।
 एव । अस्मै । प्रजा इति प्र-जाः । प्रेति । जनयति ।
 अहोरात्रे इत्यहः-रात्रे । गच्छ । स्वाहा । इति । आह ।
 अहोरात्राभ्यामित्यहः-रात्राभ्याम् । एव । अस्मै । प्रजा
 इति प्र-जाः । प्रेति । जनयति । अहोरात्रे इत्यहः-
 रात्रे । हि । अन्विति । प्रजा इति प्र-जाः । प्रजायन्त इति
 प्र-जायन्ते । मित्रावरुणाविति मित्रा-वरुणौ । गच्छ ।
 स्वाहा (२) । इति । आह । प्रजास्विति प्र-जासु ।
 एव । प्रजातास्विति प्र-जातासु । प्राणापानाविति प्राण-
 अपानौ । दधाति । सोमम् । गच्छ । स्वाहा । इति ।
 आह । सौम्याः । हि । देवतया । प्रजा इति प्र-जाः ।
 यज्ञम् । गच्छ । स्वाहा । इति । आह । प्रजा इति प्र-जाः ।
 एव । यज्ञियाः । करोति । छन्दांसि । गच्छ । स्वाहा ।
 इति । आह । पशवः । वै । छन्दांसि । पशून् ।
 एव । अवेति । रुन्धे । यावापृथिवी इति यावा-पृथिवी ।

गच्छ । स्वाहा । इति । आह । प्रजा इति प्र-जाः ।
 एव । प्रजाता इति प्र-जाताः । यावापृथिवीभ्यामिति
 यावा-पृथिवीभ्याम् । उभयतः । परीति । गृह्णाति ।
 नभः (३) । दिव्यम् । गच्छ । स्वाहा । इति । आह ।
 प्रजाभ्य इति प्र-जाभ्यः । एव । प्रजाताभ्य इति प्र-
 जाताभ्यः । वृष्टिम् । नीति । यच्छति । अग्निम् । वैश्व-
 नरम् । गच्छ । स्वाहा । इति । आह । प्रजा इति प्र-जाः ।
 एव । प्रजाता इति प्र-जाताः । अस्याम् । प्रतीति । स्थाप-
 यति । प्राणानामिति प्र-अनानाम् । वै । एषः । अवेति ।
 द्यति । यः । अवयतीत्यव-यति । गुदस्य । मनः । मे ।
 हार्दि । यच्छ । इति । आह । प्राणानिति प्र-अनान् ।
 एव । यथास्थानमिति यथा-स्थानम् । उपेति । ह्यते ।
 पशोः । वै । आलब्धस्येत्या-लब्धस्य । हृदयम् । शुक् ।
 ऋच्छति । सा । हृदयशूलमिति हृदय-शूलम् । (४) ।
 अभि । समिति । एति । यत् । पृथिव्याम् । हृदयशूल-
 मिति हृदय-शूलम् । उद्वासयेदित्युत्-वासयेत् । पृथि-
 वीम् । शुचा । अर्पयेत् । यत् । अप्सिस्वत्यप्-सु । अपः ।
 शुचा । अर्पयेत् । शुष्कस्य । च । आर्द्रस्य । च । संधा-
 विति सं-धौ । उदिति । वासयति । उभयस्य । शान्त्यै ।

(वसतीवर्षमिधानम्)

यम् । द्विष्यात् । तम् । ध्यायेत् । शुचा । एव । एनम् ।

अर्पयति (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः)

दे॒वा वै य॒ज्ञमा॒ग्नीध्रे व्य॑भजन्त॒ ततो॒ यद॒त्य-
शि॒ष्यत॒ तद॑ब्रुवन्वस॒तु नु॒ न इ॒दमि॒ति तद्व॑सती-
वरी॑णां वसतीवरि॒त्वं तस्मि॑न्प्रा॒तर्न॒ सम॑शक्नुवन्तद॒प्सु
प्रावे॑शयन्ता वसतीवरीर॒भव॑न्वसतीवरीर्गृ॒ह्णाति॒ यज्ञो॒ वै
वस॑तीवरीर्य॒ज्ञमे॒वाऽऽर॑भ्य गृही॒त्वोप॑ वसति॒ यस्या॑गृ-
ही॒ता अ॒भि नि॒घ्नोचे॒दनार॑ब्धोऽस्य य॒ज्ञः स्या॑त्
(१) य॒ज्ञं वि च्छि॑न्याज्ज्योति॒ष्या वा गृ॒ह्णीया-
क्षि॒र॒ण्यं वाऽव॑धाय सशु॒क्राणामे॒व गृ॒ह्णाति॒ यो वा
ब्रा॒ह्म॒णो ब॑हुयाजी तस्य कुम्भ्या॒नां गृ॒ह्णीया॑त्स हि
गृही॑तवसतीवरीको वसतीवरीर्गृ॒ह्णाति॒ प॒शवो॒ वै
वस॑तीवरीः प॒शूने॒वाऽऽर॑भ्य गृही॒त्वोप॑ वसति॒ यद॑-
न्वी॒पं तिष्ठ॑न्गृह्णीयान्निर्मा॒र्गुका॒ अस्मा॑त्प॒शवः॒ स्युः
प॒तीपं॒ तिष्ठ॑न्गृह्णाति प्र॒तिरु॑ध्येवास्मै प॒शून्गृ॒ह्णातीन्द्रः॑
(२) वृ॒त्रम॑हन्तो॒ऽपो॒ऽभ्य॒घ्निय॑त॒ तासां॑

यन्मेध्यं यज्ञियं सदेवमासीत्तदत्यमुच्यत ता वहन्ती-
 रभवन्वहन्तीनां गृह्णाति या एव मेध्या यज्ञियाः
 सदेवा आपस्तासामेव गृह्णाति नान्तमा वहन्तीरती-
 यायदन्तमा वहन्तीरतीयायज्ञमति मन्येत न
 स्थावराणां गृह्णीयाद्वरुणगृहीता वै स्थावरा
 यत्स्थावराणां गृह्णीयात् (३) वरुणेनास्य यज्ञं
 ग्राहयेद्यद्वै दिवा भवत्यपो रात्रिः प्र विंशति
 तस्मात्ताम्रा आपो दिवा ददृशे यन्नक्तं भवत्यपोऽहः
 प्र विंशति तस्माच्चन्द्रा आपो नक्तं ददृशे छायायै
 चाऽऽतपतश्च संथौ गृह्णात्यहोरात्रयोरेवास्मै वर्णं
 गृह्णाति हविष्मतीरिमा आप इत्याह हविष्कृतानामेव
 गृह्णाति हविष्मा अस्तु (४) सूर्य इत्याह
 सशुक्राणामेव गृह्णात्यनुष्टुभा गृह्णाति वाग्वा
 अनुष्टुग्वाचैवैनाः सर्वया गृह्णाति चतुष्पदयर्चा
 गृह्णाति त्रिः सादयति सप्त सं पयन्ते सप्तपदा
 शक्करी पशवः शक्करी पशूनेवाघ रुन्धेऽस्मै वै
 लोकाय गार्हपत्य आ धीयतेऽमुष्मा आहवनीयो
 यद्गार्हपत्य उपसादयेदस्मिँल्लोके पशुमान्तस्यायदा-
 हवनीयेऽमुष्मिन् (५) लोके पशुमान्तस्याहुभ-
 योरुप सादयत्युभयोरेवैनं लोकयोः पशुमन्तं

(वसतीवर्षमिषानम्)

करोति सर्वतः परि हरति रक्षसामपहत्या इन्द्राग्नि-
योभांगधेयीः स्थेत्याह यथायजुरेवैतदाग्नीध्र उप
वासयत्येतद्वै यज्ञस्यापराजितं यदाग्नीध्रं यदेव
यज्ञस्यापराजितं तदेवैना उप वासयति यतः
सलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञश्च
रक्षाश्चस्यैव चरन्ति यद्वहन्तीनां गुह्यार्ति क्रियमाणमेव
तद्यज्ञस्य शये रक्षसामनन्ववचाराय न ह्येता
ईलयन्त्या तृतीयसवनात्परि शेरे यज्ञस्य
संतत्यै (६) ॥

(स्याद्विन्द्रे। गृहीयादस्त्वमुष्मिन्क्रियते

षड्विंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

देवाः । वै । यज्ञम् । आग्नीध्र इत्याग्नि—इध्रे । वीति ।
अभजन्त । ततः । यत् । अत्यशिष्यतेत्यति—अशिष्यत ।
तत् । अब्रुवन् । वसतु । नु । नः । इदम् । इति । तत् ।
वसतीवरीणाम् । वसतीवरित्वमिति वसतीवरि—त्वम् ।
तस्मिन् । प्रातः । न । समिति । अशक्नुवन् । तत् । अकि-

त्यप्—सु । प्रेति । अवेशयन् । ताः । वसतीवरीः । अभ-
 वन् । वसतीवरीः । गृह्णाति । यज्ञः । वै । वसतीवरीः ।
 यज्ञम् । एव । आरभ्येत्या—रभ्य । गृहीत्वा । उपेति ।
 वसति । यस्य । अगृहीताः । अभीति । निम्रोचेदिति
 नि—म्रोचेत् । अनारब्ध इत्यना—रब्धः । अस्य । यज्ञः ।
 स्यात् (१) । यज्ञम् । वीति । छिन्द्यात् । ज्योतिष्या ।
 वा । गृहीयात् । हिरण्यम् । वा । अवधायेत्यव—धार्य ।
 सशुक्राणामिति स—शुक्राणाम् । एव । गृह्णाति । यः । वा ।
 ब्राह्मणः । बहुयाजीति बहु—याजी । तस्य । कुम्भ्यानाम् ।
 गृहीयात् । सः । हि । गृहीतवसतीवरीक इति गृहीत-
 वसतीवरीकः । वसतीवरीः । गृह्णाति । पशवः । वै ।
 वसतीवरीः । पशन् । एव । आरभ्येत्या—रभ्य । गृहीत्वा ।
 उपेति । वसति । यत् । अन्वीपम् । तिष्ठन् । गृहीयात् ।
 निर्मार्गिका इति निः—मार्गिकाः । अस्मात् । पशवः । स्युः ।
 प्रतीपम् । तिष्ठन् । गृह्णाति । प्रतिरुध्येति प्रति—रुध्य ।
 एव । अस्मै । पशन् । गृह्णाति । इन्द्रः (२) । वृत्रम् ।
 अहन् । सः । अपः । अभीति । अभ्रियत् । तासाम् । यत् ।
 मेध्यम् । यज्ञियम् । सदेवमिति स—देवम् । आसीत् । तत् ।
 अतीति । अमुच्यत् । ताः । वहन्तीः । अभवन् । वह-
 न्तीनाम् । गृह्णाति । याः । एव । मेध्याः । यज्ञियाः ।

(वसतीवर्षमिषानम्)

स॒दे॒वा इति॒ स-दे॒वाः । आ॒पः । ता॒साम् । ए॒व । गृ॒ह्णा॒ति ।
 न । अ॒न्त॒माः । व॒ह॒न्तीः । अ॒ती॒ति । इ॒यात् । यत् । अ॒न्त॒माः ।
 व॒ह॒न्तीः । अ॒ती॒यादि॒त्य॒ति-इ॒यात् । य॒ज्ञम् । अ॒ती॒ति ।
 म॒न्ये॒त । न । स्था॒व॒राणा॑म् । गृ॒ह्णी॒यात् । व॒रु॒णगृ॒ही॒ता
 इति॒ व॒रु॒ण-गृ॒ही॒ताः । वै । स्था॒व॒राः । यत् । स्था॒व॒राणा॑म् ।
 गृ॒ह्णी॒यात् (३) । व॒रु॒णेन॒ । अ॒स्य॒ । य॒ज्ञम् । ग्रा॒ह॒येत् ।
 यत् । वै । दि॒वा । भ॒वे॒ति । अ॒पः । रा॒त्रिः । प्रे॒ति । वि॒श॒ति ।
 तस्मा॑त् । ता॒म्राः । आ॒पः । दि॒वा । द॒द॒श्रे । यत् ।
 न॒क्त॑म् । भ॒वे॒ति । अ॒पः । अ॒हः । प्रे॒ति । वि॒श॒ति ।
 तस्मा॑त् । च॒न्द्राः । आ॒पः । न॒क्त॑म् । द॒द॒श्रे । छा॒यायै॑ ।
 च । आ॒त॒प॒त॒ इत्या॑-त॒प॒तः । च । सं॒धा॒वि॒ति॒ सं-धौ॑ ।
 गृ॒ह्णा॒ति । अ॒हो॒रा॒त्रयो॑रि॒त्य॒हः-रा॒त्रयोः॑ । ए॒व । अ॒स्मै ।
 व॒र्ण॑म् । गृ॒ह्णा॒ति । ह॒वि॒ष्म॒तीः । इ॒माः । आ॒पः । इति॑ ।
 आ॒ह । ह॒वि॒ष्क॒ताना॑मि॒ति॒ ह॒विः-क॒ताना॑म् । ए॒व ।
 गृ॒ह्णा॒ति । ह॒वि॒ष्मान् । अ॒स्तु (४) । सूर्यः॑ । इति॑ ।
 आ॒ह । स॒शु॒क्राणा॑मि॒ति॒ स-शु॒क्राणा॑म् । ए॒व । गृ॒ह्णा॒ति ।
 अ॒नु॒ष्टु॒भे॒त्यनु॑-स्तु॒भा । गृ॒ह्णा॒ति । वाक् । वै ।
 अ॒नु॒ष्टु॒भि॒त्यनु॑-स्तु॒क् । वा॒चा । ए॒व । ए॒नाः ।
 स॒र्व॒या । गृ॒ह्णा॒ति । च॒तु॒ष्प॒द॒येति॑ च॒तुः-प॒द॒या । ऋ॒चा ।
 गृ॒ह्णा॒ति । त्रिः । सा॒द॒या॒ति । स॒प्त । स॒मि॒ति॒ । प॒थ॒न्ते ।

सप्तपदेति सप्त—पदा । शक्करी । पशवः । शक्करी ।
पशुन् । एव । अवेति । रुन्धे । अस्मै । वै । लोकार्य ।
गार्हपत्य इति गार्ह—पत्यः । एति । धीयते । अमुष्मै ।
आहवनीय इत्या—हवनीयः । यत् । गार्हपत्य इति गार्ह—
पत्ये । उपसादयेदित्युप—सादयेत् । अस्मिन् । लोके ।
पशुमानिति पशु—मान् । स्यात् । यत् । आहवनीय
इत्या—हवनीये । अमुष्मिन् (५) । लोके । पशुमानिति
पशु—मान् । स्यात् । उभयोः । उपेति । सादयति ।
उभयोः । एव । एनम् । लोकयोः । पशुमन्तमिति
पशु—मन्तम् । करोति । सर्वतः । परीति । हरति ।
रक्षसाम् । अपंहत्या इत्यप—हत्यै । इन्द्राग्नियोरिति इन्द्र—
अग्नियोः । भागधेयोरिति भाग—धेयीः । स्थ । इति ।
आह । यथायजुरिति यथा—यजुः । एव । एतत् ।
आग्नीध्र इत्याग्नि—इध्रे । उपेति । वासयति । एतत् । वै ।
यज्ञस्य । अपराजितमित्यपरा—जितम् । यत् । आग्नीध्र—
मित्याग्नि—इध्रम् । यत् । एव । यज्ञस्य । अपराजित—
मित्यपरा—जितम् । तत् । एव । एनाः । उपेति ।
वासयति । यतः । खलु । वै । यज्ञस्य । विततस्येति
वि—ततस्य । न । क्रियेत । तत् । अन्विति । यज्ञम् ।
रक्षाशसि । अवेति । चरन्ति । यत् । वहन्तीनाम् ।

(सोमोपावहरणकथनम्)

गृ॒हाति॑ । क्रि॒यमा॑णम् । ए॒व । तत् । य॒ज्ञस्य॑ । श॒ये ।
रक्ष॑साम् । अ॒न॒न्व॒व॒चा॒रा॒येत्य॑न॒नु—अ॒व॒चा॒रा॒य । न । हि ।
ए॒ताः । ई॒त्य॑न्ते । ए॒ति॑ । तृ॒ती॒य॒स॒व॒नादि॑ति॒ तृतीय—
स॒व॒नात् । परी॑ति॒ । शे॒रे । य॒ज्ञस्य॑ । सं॒त॒त्या इति॑
सं—त॒त्यै (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

ब्र॒ह्म॒वा॒दि॒नो॑ वद॒न्ति॒ स॒ त्वा अ॒ध्व॒र्युः॒ स्या॒द्यः
सोम॑मुपाव॒हर॒न्त॒र्वा॒भ्यो दे॒वता॑भ्य उपाव॒हरो॑दि॒ति॒ ह॒वे
त्वे॒त्याह॑ म॒नु॒ष्ये॑भ्य ए॒वैते॑न॒ करो॒ति॒ म॒न॒से॒ त्वे॒त्याह॑
पि॒तृ॒भ्य ए॒वैते॑न॒ करो॒ति॒ दि॒वे॒ त्वा सूर्या॑य॒ त्वे॒त्याह॑
दे॒वे॒भ्य ए॒वैते॑न॒ करो॒त्ये॒ता॒र्व॒तीर्वै॑ दे॒वता॑स्ता॒भ्य ए॒वेन॑
स॒र्वा॒भ्य उ॒पा॒र्व॒हर॑ति॒ पु॒रा वा॒चः (१) प्र॒व॒दि॒तोः
प्रा॒तर॒नु॒वा॒कमु॒पा॒र्क॑रोति॒ या॒र्व॒त्ये॒व वा॒क्ता॒म॒र्व॑ रु॒न्धेऽ-
पोऽग्ने॑ऽभि॒व्या॒ह॑रति॒ य॒ज्ञो वा॒ आपो॑ य॒ज्ञमे॒वाभि॑ वा॒चं
वि॒ सृ॒ज॒ति॒ स॒र्वा॒णि॒ छ॒न्दा॒ःस्य॑न्वा॒ह प॒शवो॑ वै
छ॒न्दा॒ःसि॑ प॒शूने॒वा॒र्व रु॒न्धे गाय॑त्रि॒या ते॒ज॒स्का॒मस्य॑

परि दध्यान्निष्ठुभेन्द्रियकामस्य जगत्या पशुकामस्या-
 नुष्ठुभा प्रतिष्ठाकामस्य पङ्क्त्या यज्ञकामस्य विरा-
 जाऽन्नकामस्य शृणोत्वग्निः समिधा हवम् (२)
 म इत्याह सवितृप्रसूत एव देवताभ्यो निवेद्यापोऽच्छे-
 त्यप ईष्य होतरित्याहेषितः हि कर्म क्रियते मैत्रा-
 वरुणस्य चमसाध्वर्यवा द्रवेत्याह मित्रावरुणौ वा
 अपां नेतारौ ताभ्यामैवैना अच्छेति देवीरापो अपां
 नपादित्याहाऽऽहुत्यैवैना निष्क्रीय गृह्णात्यथो हवि-
 ष्ठतानामेवाभिघृतानां गृह्णाति (३) कार्ष्णिंसी-
 त्याह शर्मलमेवाऽऽसामप प्लावयति समुद्रस्य वोऽक्षित्या
 उन्नय इत्याह तस्मादयमानाः पीयमाना आपो न
 क्षीयन्ते योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालं यज्ञो वसतीवरी-
 र्होतृचमसं च मैत्रावरुणचमसं च सःस्पर्श्य वसती-
 वरीर्व्यानयति यज्ञस्य सयोनित्वायाथो स्वादेवैना
 योनेः प्र जनयत्यध्वर्योऽवेरपाः इत्याहोतेमनन्नमु-
 रुतेमाः पश्येति वावैतदाह यद्यग्निष्टोमो जुहोति
 यद्युक्थ्यः परिधौ नि मार्ष्टि यद्यतिरात्रो यजुर्वदन्प्र
 पद्यते यज्ञक्रतूनां व्यावृत्त्यै (४) ॥

(वाचो हवमाभिघृतानां गृह्णात्युत पञ्चविंशतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । सः । तु । वै ।
अध्वर्युः । स्यात् । यः । सोमम् । उपावहरन्तित्युप-
अवहरन् । सर्वाभ्यः । देवताभ्यः । उपावहरेदित्युप-
अवहरेत् । इति हृदे । त्वा । इति । आह । मनुष्येभ्यः ।
एव । एतेन । करोति । मनसे । त्वा । इति । आह ।
पितृभ्य इति पितृ-भ्यः । एव । एतेन ।
करोति । दिवे । त्वा । सूर्याय । त्वा । इति । आह ।
देवेभ्यः । एव । एतेन । करोति । एतावतीः । वै ।
देवताः । ताभ्यः । एव । एनम् । सर्वाभ्यः । उपावहर-
तीत्युप-अवहरति । पुरा । वाचः (१) । प्रवदितोरिति
प्र-वदितोः । प्रातरनुवाकमिति प्रातः-अनुवाकम् ।
उपाकरोतीत्युप-आकरोति । यावती । एव । वाक् ।
ताम् । अवेति । रुन्धे । अपः । अग्ने । अभिव्याहरती-
त्यभि-व्याहरति । यज्ञः । वै । आपः । यज्ञम् । एव ।
अभीति । वाचम् । वीति । सृजति । सर्वाणि ।

छन्दांसि । अन्विति । आह । पशवः । वै । छन्दांसि ।
 पशून् । एव । अवेति । रुन्धे । गायत्रिया । तेजस्का-
 मस्येति तेजः—कामस्य । परीति । दध्यात् । त्रिष्टुभा ।
 इन्द्रियकामस्येतीन्द्रिय—कामस्य । जगत्या । पशुका-
 मस्येति पशु—कामस्य । अनुष्टुभेत्यनु—स्तुभा । प्रतिष्ठा-
 कामस्येति प्रतिष्ठा—कामस्य । पङ्क्त्या । यज्ञकामस्येति
 यज्ञ—कामस्य । विराजेति वि—राजा । अन्नकामस्येत्यन्न-
 कामस्य । शृणोतु । अग्निः । समिधेति सम्—इधा ।
 हवम् (२) । मे । इति । आह । सवितृप्रसूत इति
 सवितृ—प्रसूतः । एव । देवताभ्यः । निवेद्येति नि—वेद्य ।
 अपः । अच्छ । एति । अपः । इष्य । होतः । इति ।
 आह । इषितम् । हि । कर्म । क्रियते । मैत्रावरुणस्येति
 मैत्रा—वरुणस्य । चमसाध्वर्यविति चमस—अध्वर्यो ।
 एति । द्रव । इति । आह । मित्रावरुणाविति मित्रा-
 वरुणौ । वै । अपाम् । नेतारौ । ताभ्याम् । एव । एनाः ।
 अच्छ । एति । देवीः । आपः । अपाम् । नपात् ।
 इति । आह । आहुत्येत्या—हुत्या । एव । एनाः ।
 निष्क्रीयेति निः—क्रीय । गृह्णाति अथो इति । हविष्कृ-
 तान्नामिति हविः—कृतानाम् । एव । अभिघृतानामित्य-
 भि—घृतानाम् । गृह्णाति (३) । कार्ष्णिः । असि ।

(सोमोपावहरणकथनम्)

इति । आह । शर्मलम् । एव । आसाम् । अपेति ।
 प्लावयति । समुद्रस्य । वः । अक्षित्यै । उदिति । नये ।
 इति । आह । तस्मात् । अद्यमानाः । पीयमानाः ।
 आपः । न । क्षीयन्ते । योनिः । वै । यज्ञस्य । चात्वालम् ।
 यज्ञः । वसतीवरीः । होतृचमसमिति होतृचमसम् । च ।
 मैत्रावरुणचमसमिति मैत्रावरुणचमसम् । च । सश्व-
 श्येति सं-स्पर्श्यै । वसतीवरीः । व्यानयतीति वि-आनयति ।
 यज्ञस्य । सयोनित्वायेति सयोनि-त्वायै । अथो इति ।
 स्वात् । एव । एनाः । योनेः । प्रेति । जनयति ।
 अध्वर्यो इति । अवेः । अपाः (३) । इति । आह ।
 उत । ईम् । अनन्नमुः । उत । इमाः । पथ्य । इति ।
 वाव । एतत् । आह । यदि । अग्निष्टोम इत्यग्नि-स्तोमः ।
 जुहोति । यदि । उक्थ्यः । परिधाविति परि-धौ ।
 नीति । मार्षि । यदि । अतिरात्र इत्यति-रात्रः । यजुः ।
 वदन् । प्रेति । पयते । यज्ञक्रतूनामिति यज्ञ-क्रतूनाम् ।
 व्यावृत्त्या इति वि-आवृत्त्यै । (४) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

दे॒वस्य॑ त्वा स॒वितुः॑ प्र॒सव॑ इति॒ ग्रावा॑ण॒मा द॑त्ते
 प्र॒सूत्या॑ अ॒श्विनो॑र्बा॒हुभ्या॑मित्या॒हाश्विनो॑ हि दे॒वाना॑-
 म॒ध्वर्यू॑ आस्तां॒ पृष्णो॑ ह॒स्ताभ्या॑मित्या॒ह यत्थै॑ प॒शवो॑
 वै सोमो॑ व्या॒न उ॒पाशु॑सर्व॒नो यदु॑पाशु॒सर्व॒नमा॑भि
 मिमी॑ति व्या॒नमे॒व प॒शुषु॑ दधा॒तीन्द्रा॑य॒ त्वेन्द्रा॑य॒ त्वेति॑
 मिमी॑त इन्द्रा॒य हि सोम॑ आ॒ह्विय॑ते पञ्च॒ छत्वो॑
 यजु॑षा मिमी॑ते (१) पञ्चाक्ष॑रा प॒ङ्क्तिः॑ पाङ्क्ते॑
 यज्ञो॑ य॒ज्ञमे॒वाव॑ रुन्धे॒ पञ्च॑ छ॒त्वस्तू॑ष्णीं दश॒ सं
 प॑यन्ते दशाक्ष॑रा वि॒राड॒न्नं वि॒राड्वि॒राजै॒वात्रा॑य॒मव॑
 रुन्धे॒ श्वात्राः॑ स्थं वृ॒त्रतु॑र इत्या॒हैष॑ वा अ॒पाशु॑ सोम-
 पीथो॑ य ए॒वं वेद॑ नाप्स्वार्ति॒माच्छे॑ति यत्तं॑ सोम
 दि॒वि ज्योति॑रित्या॒हैभ्य॑ ए॒वैन॑म् (२) लो॒केभ्यः॑
 सं भ॑रति सोमो॒ वै राजा॑ दि॒शोऽभ्य॑ध्याय॒त्स दि॒शो-
 ऽनु॑ प्रावि॒शत्प्रा॑गपा॒गुद॑ग॒धरा॑गित्या॒ह दि॒भ्य ए॒वैन॑म्
 सं भ॑रत्यथो दि॒श ए॒वास्मा॑ अ॒व रुन्धे॑ऽम्ब॒ नि
 ष्वरे॑त्या॒ह का॒र्मका॑ ए॒नश्चि॒र्यो भ॑वन्ति॒ य ए॒वं
 वेद॑ यत्तं॑ सो॒मादा॑भ्यं॒ नाम॑ जा॒गृवी॑ति (३)
 आ॒हैष॑ वै सोम॑स्य सोम॒पीथो॑ य ए॒वं वेद॑ न सौ॒म्या-

(सोमोन्मानकथनम्)

मार्ति॒मा॒च्छे॒ति॒ घ्नन्ति॒ वा ए॒तत्सोमं॒ यद॒भिषु॒ण्व-
 न्त्य॒श्शु॒न॒पं गृ॒ह्णा॒ति त्रा॒य॒त ए॒वैनं॒ प्रा॒णा वा अ॒श्वः
 प॒शवः॒ सोमोऽ॒श्शु॒न्नु॒न॒रपि॒ सृज॒ति प्रा॒णाने॒व प॒शुषु॑
 द॒धा॒ति द्वा॒वपि॒ सृज॒ति तस्मा॒द्द्वौ॒ द्वौ प्रा॒णाः (४)

(यजुषा मिमीत एनं जागृवीति

चतुश्चत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

दे॒वस्य॑ । त्वा । स॒वि॒तुः । प्र॒स॒व इति॑ प्र—स॒वे । इति॑ ।
 ग्रा॒वा॒णम् । एति॑ । द॒त्ते । प्र॒सू॒त्या इति॑ प्र—सू॒त्यै । अ॒श्विनोः॑ ।
 बा॒हुभ्या॒मिति॑ बा॒हु—भ्याम् । इति॑ । आ॒ह । अ॒श्विनौ ।
 हि । दे॒वाना॑म् । अ॒ध्व॒र्यू इति॑ । आ॒स्ताम् । पू॒ष्णः । ह॒स्ता-
 भ्याम् । इति॑ । आ॒ह । य॒त्यै । प॒शवः॑ । वै । सोमः॑ । व्या॒न इति॑
 वि—अ॒नः । उ॒पा॒श्शु॒सर्व॑न इत्यु॒पा॒श्शु—सर्व॑नः । यत् ।
 उ॒पा॒श्शु॒सर्व॑नमित्यु॒पा॒श्शु—सर्व॑नम् । अ॒भी॒ति । मि॒मी॒ति ।
 व्या॒नमि॒ति वि—अ॒नम् । ए॒व । प॒शुषु॑ । द॒धा॒ति । इन्द्रा॑य ।
 त्वा । इन्द्रा॑य । त्वा । इति॑ । मि॒मी॒ते । इन्द्रा॑य । हि ।

सोमः । आ॒ह्रिय॒त इत्या॑—ह्रिय॒ते । प॒ञ्च । कृ॒त्वः । य॒जुषा॑ ।
 मि॒मी॒ते (१) । प॒ञ्चाक्ष॑रेति प॒ञ्च—अ॒क्षरा॑ । प॒ङ्क्तिः॑ ।
 पा॒ङ्क्तः॑ । य॒ज्ञः । य॒ज्ञम् । ए॒व । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे । प॒ञ्च ।
 कृ॒त्वः । तू॒ष्णीम् । द॒श । स॒मिति॑ । प॒य॒न्ते । द॒शाक्ष॑रेति
 द॒श—अ॒क्षरा॑ । वि॒राडिति॑ वि—राट् । अ॒न्नम् ।
 वि॒राडिति॑ वि—राट् । वि॒राजेति॑ वि—राजा॑ ।
 ए॒व । अ॒न्नाद्य॑मित्य॒न्न—अ॒द्यम् । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे ।
 श्वा॒न्नाः । स्थ॒ । वृ॒त्रतु॑र इति॑ वृ॒त्र—तु॒रः । इति॑ । आ॒ह ।
 ए॒षः । वै । अ॒पाम् । सो॒मपी॑थ इति॑ सो॒म—पी॑थः । यः ।
 ए॒वम् । वेद॑ । न । अ॒प्स्वि॒त्यप्—सु । आ॒र्तिम् । ए॒ति ।
 ऋ॒च्छति॑ । यत् । ते । सो॒म । दि॒वि । ज्यो॒तिः । इति॑ ।
 आ॒ह । ए॒भ्यः । ए॒व । ए॒नम् (२) । लो॒केभ्यः॑ ।
 स॒मिति॑ । भ॒रति॑ । सोमः॑ । वै । रा॒जा । दि॒शः ।
 अ॒भीति॑ । अ॒ध्या॒यत् । सः । दि॒शः । अ॒नु । प्रे॒ति । अ॒वि॒
 श॒त् । प्राक् । अ॒पाक् । उ॒दक् । अ॒ध॒राक् । इति॑ । आ॒ह ।
 दि॒ग्भ्य इति॑ दिक्—भ्यः । ए॒व । ए॒नम् । स॒मिति॑ । भ॒रति॑ ।
 अथो॑ इति॑ । दि॒शः । ए॒व । अ॒स्मै । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे ।
 अ॒म्ब । नी॒ति । स्वर॑ । इति॑ । आ॒ह । का॒मु॒काः । ए॒नम् ।
 र्क्षि॒यः । भ॒वन्ति॑ । यः । ए॒वम् । वेद॑ । यत् । ते । सो॒म ।
 अ॒दा॒भ्यम् । ना॒म । जा॒गृ॒वि । इति॑ । (३) । आ॒ह ।

(उपनिषद्प्रहकथनम्)

ए॒षः । वै । सोम॑स्य । सोम॑पी॒थ इति॑ सोम॑-पी॒थः । यः ।
 ए॒वम् । वेदे॑ । न । सो॒म्याम् । आ॒र्तिम् । ए॒ति । ऋ॒च्छति॑ ।
 घ्नन्ति॑ । वै । ए॒तत् । सोम॑म् । यत् । अ॒भिषु॑ण्वन्ती-
 त्याभि॑-सु॒न्वन्ति॑ । अ॒शून् । अपे॑ति । गृ॒ह्णाति॑ । त्राय॑ते ।
 ए॒व । ए॒नम् । प्रा॒णा इति॑ प्र-अ॒नाः । वै । अ॒श्वः ।
 प॒शवः॑ । सोमः॑ । अ॒शून् । पुनः॑ । अपी॑ति । सृ॒जति॑ ।
 प्रा॒णानि॑ति प्र-अ॒नान् । ए॒व । प॒शुषु॑ । द॒धाति॑ । द्वौ॒द्वा-
 वि॒ति द्वौ॒-द्वौ । अपी॑ति । सृ॒जति॑ । तस्मा॑त् । द्वौ॒द्वा-
 वि॒ति द्वौ॒-द्वौ । प्रा॒णा इति॑ प्र-अ॒नाः । (४) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

प्रा॒णो वा ए॒ष यदु॑पा॒शुर्यदु॑पा॒श्वग्रा॒ ग्रहा॑
 गृ॒ह्णन्ते॑ प्रा॒णमे॒वानु॑ प्र य॒न्त्यरु॒णो ह॑ स्मा॒ऽऽर्हा॑प॒वेशिः
 प्रा॒तःस॒र्वन॑ ए॒वाहं॑ य॒ज्ञः स॒ स्था॑पयामि तेन॒ ततः॑
 स॒ स्थि॑तेन च॒राभी॑त्य॒ष्टौ कृ॒त्वोऽग्ने॑ऽभि पु॒णोत्य॑ष्टा-
 क्ष॒रा गा॒यत्री गा॑य॒त्रं प्रा॑तःस॒र्वनं॑ प्रा॑तःस॒र्वनमे॒व
 तेना॑ऽऽभो॒त्येका॑दश॒ कृ॒त्वो द्वि॒तीयमे॑का॒दशाक्ष॑रा

त्रिष्टुप्त्रैष्टुभं माध्यंदिनं (१) सर्वनं माध्यंदिनमेव
 सर्वनं तेनाऽऽप्नोति द्वादश कृत्वस्तृतीयं द्वादशाक्षरा
 जगती जागतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव
 तेनाऽऽप्नोत्येताः ह वाव स यज्ञस्य सःस्थितिमुवाचा-
 स्कन्दायास्कन्नः हि तद्यज्ञस्य सःस्थितस्य
 स्कन्दत्यथो खल्वाहुर्गायत्री वाव प्रातःसवने
 नातिवाद इत्यनतिवादुक् एनं भ्रातृव्यो भवति य
 एवं वेद तस्मादष्टावष्टौ (२) कृत्वोऽभिषुत्य
 ब्रह्मवादिनो वदन्ति पवित्रवन्तोऽन्ये ग्रहा
 गृह्यन्ते किंपवित्र उपाःशुरिति वाक्पवित्र इति
 ब्रूयाद्वाचस्पतये पवस्व वाजिन्त्रित्याह वाचै-
 बैनं पवयति वृष्णो अःशुभ्यामित्याह वृष्णो
 होतावःशू यो सोमस्य गभस्तिपूत इत्याह
 गभस्तिना होनं पवयति देवो देवानां
 पवित्रमसीत्याह देवो होषः (३) सन्देवानां
 पवित्रं येषां भागोऽसि तेभ्यस्त्वेत्याह येषां होष
 भागस्तेभ्य एनं गृह्णाति स्वांकृतोऽसीत्याह प्राणमेव
 स्वमंकृत मधुमतीर्न इषस्कृधीत्याह सर्वमेवास्मा
 इदं स्वदयति विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः
 पार्थिवेभ्य इत्याहोभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान्दधाति

मनस्त्वा (४) अष्टित्याह मन एवाश्रुत
 उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याहान्तरिक्षदेवत्यो हि प्राणः
 स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यायेत्याह प्राणा वै
 स्वभावसो देवास्तेष्वेव परोक्षं जुहोति देवेभ्यस्त्वा
 मरीचिपेभ्य इत्याहाऽऽदित्यस्य वै रश्मयो देवा
 मरीचिपास्तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति
 यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः (५) स्यादिति नीचा
 हस्तेन नि मृज्याद्वृष्टिमेव नि यच्छति यदि
 कामयेतावर्षुकः स्यादित्युत्तानेन नि मृज्याद्वृष्टि-
 मेवोयच्छति यद्यभिचरेदमुं जह्यथ त्वा होष्यामीति
 ब्रूयादाहुतिमेवैनं प्रेप्सन्हन्ति यदि दूरे स्यादा त-
 मितोस्तिष्ठेत्प्राणमेवास्यानुगत्य हन्ति यद्यभिचरे-
 दमुष्य (६) त्वा प्राणे सादयामीति सादयेदसन्नो
 वै प्राणः प्राणमेवास्य सादयति षड्भिरशुभिः
 पवयति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं पवयति त्रिः
 पवयति त्रय इमे लोका एभिरेवैनं लोकैः
 पवयति ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्यात्रयः
 पथुना हस्तादाना इति यन्निरुपा शु हस्तेन

विगृह्णाति तस्मात्त्रयः पशूनां हस्तादानाः पुरुषो
हस्ती मर्कटः (७) ॥

(माध्यंदिनमष्टावष्टावेष मनस्त्वा पर्जन्योऽमुष्य पुरुषो द्वे च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

प्राण इति प्र-अनः । वै । एषः । यत् । उपा-
शुरित्युप-अशुः । यत् । उपा-श्वग्रा इत्युपा-शु-अग्राः ।
ग्रहाः । गृह्यन्ते । प्राणमिति प्र-अनम् । एव । अनु ।
प्रेति । यन्ति । अरुणः । ह । स्म । आह । औपवेशि-
रित्यौप-वेशिः । प्रातःसवन इति प्रातः-सवने । एव ।
अहम् । यज्ञम् । समिति । स्थापयामि । तेन । ततः ।
संस्थितेनेति सं-स्थितेन । चरामि । इति । अष्टौ ।
कृत्वः । अग्ने । अभीति । सुनोति । अष्टाक्षरेत्यष्टा-
अक्षरा । गायत्री । गायत्रम् । प्रातःसवनमिति प्रातः-सव-
नम् । प्रातःसवनमिति प्रातः-सवनम् । एव । तेन ।
आप्नोति । एकादश । कृत्वः । द्वितीयम् । एकादशाक्षरेत्ये-
कादश-अक्षरा । त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभम् । माध्यंदिनम् (१) ।

(उपांशुग्रहकथनम्)

सर्वनम् । माध्यंदिनम् । ए॒व । स॒र्व॒नम् । ते॒न । आ॒प्नो॒ति ।
 द्वा॒द॒श । कृ॒त्वः । तृ॒ती॒यम् । द्वा॒द॒शा॒क्षे॒र॒ति॒ द्वा॒द॒श-
 क्ष॒रा । ज॒र्ग॒ती । जा॒र्ग॒तम् । तृ॒ती॒य॒स॒व॒न॒मि॒ति॒ तृ॒ती॒य-स॒व॒-
 नम् । तृ॒ती॒य॒स॒व॒न॒मि॒ति॒ तृ॒ती॒य-स॒व॒नम् । ए॒व । ते॒न ।
 आ॒प्नो॒ति । ए॒ताम् । ह । वा॒व । सः । य॒ज्ञ॒स्य॑ । स॒स्थि-
 ति॒मि॒ति॒ सं-स्थि॒तिम् । उ॒वा॒च । अ॒स्क॒न्दा॒य । अ॒स्क॒न्नम् ।
 हि । तत् । यत् । य॒ज्ञ॒स्य॑ । स॒स्थि॒त॒स्ये॒ति॒ सं-स्थि॒त॒स्य॑ ।
 स्क॒न्द॒ति । अ॒थो इति॑ । ख॒लु । आ॒हुः । गा॒य॒त्री । वा॒व ।
 प्रा॒तःस॒व॒न इति॑ प्रा॒तः-स॒व॒ने । न । अ॒ति॒वा॒द इत्य॑-
 ति-वा॒दे । इति॑ । अ॒ने॒ति॒वा॒दु॒क इत्य॑ने॒ति-वा॒दु॒कः ।
 ए॒नम् । भ्रातृ॑व्यः । भ॒व॒ति । यः । ए॒वम् । वे॒द । तस्मा॑त् ।
 अ॒ष्टा॒व॒ष्टा॒वि॒त्य॒ष्टौ-अ॒ष्टौ (२) । कृ॒त्वः । अ॒भि॒षु॒त्या॒मि-
 त्या॒भि-सु॒त्याम् । ब्र॒ह्म॒वा॒दि॒न इति॑ ब्र॒ह्म-वा॒दि॒नः । व॒द॒न्ति॑ ।
 प॒वि॒त्र॒व॒न्त इति॑ प॒वि॒त्र-व॒न्तः । अ॒न्ये । ग्र॒हाः । गृ॒ह्य॒न्ते॑ ।
 किं॑प॒वि॒त्र इति॑ किं-प॒वि॒त्रः । उ॒पा॒शु॒रि॒त्यु॒प-अ॒शुः ।
 इति॑ । वा॒क्प॒वि॒त्र इति॑ वाक्-प॒वि॒त्रः । इति॑ । ब्रू॒या॒त् ।
 वा॒चः । प॒त॒ये । प॒व॒स्व । वा॒जि॒न् । इति॑ । आ॒ह ।
 वा॒चा । ए॒व । ए॒नम् । प॒व॒य॒ति । वृ॒ष्णः । अ॒शु॒भ्या॒मि-
 त्या॒शु-भ्या॒म् । इति॑ । आ॒ह । वृ॒ष्णः । हि ।
 ए॒तौ । अ॒शु इति॑ । यौ । सो॒म॒स्य॑ । ग॒भ॒स्ति॒पू॒त

इति ग॒र्भ॒स्ति—पू॒तः । इति । आ॒ह । ग॒र्भ॒स्तिना ।
 हि । ए॒नम् । प॒व॒र्यति । दे॒वः । दे॒वाना॑म् । प॒वि॒त्रम् । अ॒सि । इति । आ॒ह । दे॒वः । हि । ए॒षः । (३) ।
 सन् । दे॒वाना॑म् । प॒वि॒त्रम् । ये॒षा॑म् । भा॒गः । अ॒सि ।
 तेभ्यः । त्वा । इति । आ॒ह । ये॒षा॑म् । हि । ए॒षः । भा॒गः ।
 तेभ्यः । ए॒नम् । गृ॒ह्णाति । स्वा॑कृतः । अ॒सि । इति ।
 आ॒ह । प्रा॒णमि॑ति प्र—अ॒नम् । ए॒व । स्वम् । अ॒कृतः ।
 म॒धु॒मती॑रिति म॒धु—म॒तीः । नः । इ॒षः । कृ॒धि । इति ।
 आ॒ह । स॒र्वम् । ए॒व । अ॒स्मै । इ॒दम् । स्व॒द॒यति ।
 वि॒श्वेभ्यः । त्वा । इ॒न्द्रि॒येभ्यः । दि॒व्येभ्यः । पा॒र्थि॒वेभ्यः । इति । आ॒ह । उ॒भये॑षु । ए॒व । दे॒वम॒नु॒ष्ये॒ष्विति॑ दे॒व—म॒नु॒ष्ये॒षु । प्रा॒णानि॑ति प्र—अ॒नान् । द॒धाति॑ । म॒नः । त्वा । (४) । अ॒ष्टु । इति । आ॒ह । म॒नः । ए॒व । अ॒श्रु॒ते । उ॒रु । अ॒न्तरि॑क्षम् । अ॒न्वि॒ति । इ॒हि । इति । आ॒ह । अ॒न्तरि॑क्षदे॒वत्य॑ इत्य॒न्तरि॑क्ष—दे॒वत्यः । हि । प्रा॒ण इति॑ प्र—अ॒नः । स्वा॒हा । त्वा । सु॒भ॒व इति॑ सु—भ॒वः । सूर्या॑य । इति । आ॒ह । प्रा॒णा इति॑ प्र—अ॒नाः । वै । स्व॒भ॒वस॑ इति स्व—भ॒वसः॑ । दे॒वाः । तेषु॑ । ए॒व । प॒रोक्ष॑मिति परः—अ॒क्षम् । जु॒होति॑ । दे॒वेभ्यः । त्वा । म॒रीचि॑पेभ्य इति

(उपांशुग्रहकथनम्)

मरीचि-पेभ्यः । इति । आह । आदित्यस्य । वै ।
 रश्मयः । देवाः । मरीचिपा इति मरीचि-पाः । तेषाम् ।
 तत् । भागधेयमिति भाग-धेयम् । तान् । एव । तेन ।
 प्रीणाति । यदि । कामयेत । वर्षुकः । पर्जन्यः ।
 (५) । स्यात् । इति । नीचा । हस्तेन । नीति ।
 मृज्यात् । वृष्टिम् । एव । नीति । यच्छति । यदि ।
 कामयेत । अवर्षुकः । स्यात् । इति । उत्तानेनेत्युत्-
 तानेन । नीति । मृज्यात् । वृष्टिम् । एव । उदिति ।
 यच्छति । यदि । अभिचरेदित्यभि-चरेत् । अमुम् ।
 जहि । अर्थ । त्वा । होष्यामि । इति । ब्रूयात् ।
 आहुतिमित्या-हुतिम् । एव । एनम् । प्रेप्सान्निति प्र-
 ईप्सन् । हन्ति । यदि । दूरे । स्यात् । एति । तर्मितोः ।
 तिष्ठेत् । प्राणमिति प्र-अनम् । एव । अस्य ।
 अनुगत्येत्यनु-गत्य । हन्ति । यदि । अभिचरेदित्यभि-
 चरेत् । अमुष्य (६) । त्वा । प्राण इति प्र-अने ।
 सादयामि । इति । सादयेत् । असन्नः । वै । प्राण इति
 प्र-अनः । प्राणमिति प्र-अनम् । एव । अस्य ।
 सादयति । षडभिरिति षट्-भिः । अशुभिरित्यशु-भिः ।
 पवयति । षट् । वै । ऋतवः । ऋतुभिरित्यृतु-भिः । एव ।
 एनम् । पवयति । त्रिः । पवयति । त्रयः । इमे । लोकाः ।

ए॒भिः । ए॒व । ए॒नम् । लो॒केः । प॒व॒य॒ति । ब्र॒ह्म॒वा॒दि॒न
इति॑ ब्र॒ह्म—वा॒दि॒नः । व॒द॒न्ति । क॒स्मात् । स॒त्यात् । त्र॒यः ।
प॒शूना॒म् । ह॒स्ता॒दा॒ना इति॑ ह॒स्त—आ॒दा॒नाः । इति॑ ।
यत् । त्रिः । उ॒पा॒शु॒मित्यु॒प—अ॒शुम् । ह॒स्तेन॑ । वि॒गृ॒-
ह्मातीति॑ वि—गृ॒ह्माति॑ । त॒स्मात् । त्र॒यः । प॒शूना॒म् । ह॒स्ता॒-
दा॒ना इति॑ ह॒स्त—आ॒दा॒नाः । पु॒रुषः॑ । ह॒स्ती ।
म॒र्कटः॑ (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

दे॒वा वै य॒ज्ञेऽकु॑र्व॒त तद॑सु॒रा अकु॑र्व॒त ते दे॒वा
उ॒पा॒शौ य॒ज्ञः स॒स्थाप्य॑मप॒श्यन्त॑मु॒पा॒शौ स॒म-
स्था॑प॒यन्तेऽसु॑रा व॒ज्रमु॑य॒त्य दे॒वान॒भ्या॒यन्त॑ ते दे॒वा
बि॒भ्य॑त इन्द्र॒मुपा॑धा॒वन्तानि॑न्द्रोऽन्तर्या॒मेणान्तर॑ध॒त्त
तद॑न्तर्या॒मस्यान्तर्या॑म॒त्वं यद॑न्तर्या॒मो गृ॒ह्यते॑ भ्रातृ-
व्याने॒व तय॑र्ज॒मानोऽन्त॑र्ध॒त्तेऽन्त॑स्ते (१) द॒धामि
या॒वापृ॑थि॒वी अ॒न्तरु॑र्वन्तरि॒क्षमि॒त्याहै॒भिरे॒व लो॒कैर्य॑-
ज॒मानो॒ भ्रातृ॑व्या॒नन्त॑र्ध॒त्ते ते दे॒वा अ॑म॒न्यन्ते॑न्द्रो

वा इ॒द॒र्म॒भू॒य॒द्वय॒स्म इति॒ तेऽब्रु॒वन्म॒घ॒व॒न्ननु॒ न
 आ भ॒जेति॒ स॒जोषा॒ दे॒वैर॒वरैः॒ परै॒श्चेत्य॒ब्रवी॒दे चै॒व
 दे॒वाः परे॒ ये चा॒वरे॒ तानु॒भया॒न् (२) अ॒न्वाभ॑-
 जत्स॒जोषा॒ दे॒वैर॒वरैः॒ परै॒श्चेत्या॒ह ये चै॒व दे॒वाः परे॒
 ये चा॒वरे॒ तानु॒भया॒न्वाभ॑जत्यन्तर्या॒मि म॒घव॒न्मा-
 दय॒स्वेत्या॒ह य॒ज्ञादे॒व य॒ज॒मानं॒ नान्ते॒रेत्यु॒पया॒मगृ॑-
 हीतोऽसी॒त्याहा॒पा॒नस्य॒ धृत्यै॒ यदु॒भा॒व॒पवि॒त्री गृ॒ह्ये-
 या॒तां प्रा॒णम॑पा॒नोऽनु॒ न्यृच्छे॒त्प्रमा॑यु॒कः स्या॒त्यवि॒-
 त्र॒वानन्त॑र्या॒मो गृ॒ह्यते (३) प्रा॒णापा॒नयो॒र्विधृत्यै॒
 प्रा॒णापा॒नौ वा ए॒तौ यदु॒पा॒श्वन्त॑र्या॒मौ व्या॒न
 उ॒पा॒श्वस॑र्व॒नो यं का॒मेये॑त॒ प्रमा॑यु॒कः स्या॒दित्य॒-
 स॑स्फृष्टौ तस्य॒ सादये॑द्वा॒नानै॒वा॒स्य प्रा॒णापा॒नौ वि
 छि॒न्नन्ति॒ ताज॑क॒प्र भी॑यते॒ यं का॒मेये॑त॒ सर्व॑मायु॒रि-
 या॒दिति॒ स॑स्फृष्टौ तस्य॒ सादये॑द्वा॒नानै॒वा॒स्य प्रा॒णा-
 पा॒नौ सं त॑नोति॒ सर्व॑मायु॒रेति (४) ॥

(त उ॒मया॑न्गृह्यते॒ चतु॑श्चत्वारि॒ंशश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

दे॒वाः । वै । यत् । य॒ज्ञे । अ॒कुर्व॑त । तत् ।
 अ॒सुराः । अ॒कुर्व॑त । ते । दे॒वाः । उ॒पा॒श्शा॒वित्यु॑प—
 अ॒शौ । य॒ज्ञम् । स॒स्थाप्य॑मि॒ति सं—स्थाप्य॑म् ।
 अ॒प॒श्यन् । तम् । उ॒पा॒श्शा॒वित्यु॑प—अ॒शौ । स॒मि॒ति ।
 अ॒स्था॒प॒यन् । ते । अ॒सुराः । व॒ज्रम् । उ॒द्यत्ये॑त्यु॒त—
 य॒त्य । दे॒वान् । अ॒भी॒ति । आ॒य॒न्त । ते । दे॒वाः ।
 वि॒भ्य॑तः । इ॒न्द्रम् । उ॒पे॒ति । अ॒धा॒वन् । तान् । इ॒न्द्रः ।
 अ॒न्त॒र्या॒मे॒त्यन्तः—या॒मे॒न । अ॒न्तः । अ॒ध॒त्त । तत् ।
 अ॒न्त॒र्या॒म॒स्ये॒त्यन्तः—या॒म॒स्य । अ॒न्त॒र्या॒म॒त्वमि॒त्यन्त॒र्या॒म—
 त्वम् । यत् । अ॒न्त॒र्या॒म इ॒त्यन्तः—या॒मः । गृ॒ह्ये॒ते ।
 भ्रातृ॑व्यान् । ए॒व । तत् । य॒ज॒मानः । अ॒न्तः । ध॒त्ते ।
 अ॒न्तः । ते (१) । द॒धा॒मि । या॒वा॒पृ॒थि॒वी इति॑ या॒वा—
 पृ॒थि॒वी । अ॒न्तः । उ॒रु । अ॒न्त॒रि॒क्षम् । इति॑ । आ॒ह ।
 ए॒भिः । ए॒व । लो॒कैः । य॒ज॒मानः । भ्रातृ॑व्यान् । अ॒न्तः ।
 ध॒त्ते । ते । दे॒वाः । अ॒म॒न्य॒न्त । इ॒न्द्रः । वै । इ॒दम् ।
 अ॒भू॒त् । यत् । व॒यम् । स्मः । इति॑ । ते । अ॒ब्रु॒वन् ।
 म॒ध॒व॒न्निति॑ म॒ध॒व॒न् । अ॒न्वि॒ति । नः । ए॒ति ।
 भ॒ज । इति॑ । स॒जोषा॑ इति॑ स—जोषाः । दे॒वैः । अ॒व॒दैः ।

(अन्तर्यामिप्रवृत्तनम्)

पैरैः । च । इति । अ॒ब्रवीत् । ये । च । ए॒व । दे॒वाः ।
 परैः । ये । च । अ॒वरे । तान् । उ॒भया॑न् (२) ।
 अ॒न्वा॒भ॒ज॒दित्य॑न्—आ॒भ॒जत् । स॒जोषा॑ इति स—जोषाः ।
 दे॒वैः । अ॒वरेः । पैरैः । च । इति । आ॒ह । ये । च ।
 ए॒व । दे॒वाः । परैः । ये । च । अ॒वरे । तान् । उ॒भया॑न् ।
 अ॒न्वा॒भ॒ज॒तीत्य॑न्—आ॒भ॒जति । अ॒न्त॒र्या॒म इत्य॑न्तः—या॒मे ।
 म॒घ॒ब॒न्नि॒ति म॒घ—वन् । मा॒द॒य॒स्व । इति । आ॒ह । य॒ज्ञात् ।
 ए॒व । य॒ज॒मान॑म् । न । अ॒न्तः । ए॒ति । उ॒प॒या॒-
 म॒गृही॑त इत्यु॒प॒या॒म—गृही॑तः । अ॒सि । इति । आ॒ह ।
 अ॒पा॒न॒स्येत्य॑प—अ॒न॒स्य । धृ॒त्यै । यत् । उ॒भौ । अ॒प॒-
 वि॒त्रौ । गृ॒ह्ये॒या॒ताम् । प्रा॒ण॒मि॒ति प्र—अ॒न॒म् । अ॒पा॒न
 इत्य॑प—अ॒नः । अ॒नु । नी॒ति । ऋ॒च्छेत् । प्र॒मा॒यु॒क इति
 प्र—मा॒यु॒कः । स्यात् । प॒वि॒त्र॒वा॒नि॒ति प॒वि॒त्र—वा॒न् ।
 अ॒न्त॒र्या॒म इत्य॑न्तः—या॒मः । गृ॒ह्ये॒ते । (३) । प्रा॒णा॒पा॒-
 न॒यो॒रि॒ति प्रा॒ण—अ॒पा॒न॒योः । वि॒धृ॒त्या इति वि—धृ॒त्यै ।
 प्रा॒णा॒पा॒ना॒वि॒ति प्रा॒ण—अ॒पा॒नौ । वै । ए॒तौ । यत् ।
 उ॒पा॒श्व॒न्त॒र्या॒मा॒वि॒त्यु॒पा॒शु—अ॒न्त॒र्या॒मौ । व्या॒न इति
 वि—अ॒नः । उ॒पा॒श्व॒सर्व॑न् इत्यु॒पा॒शु—सर्व॑नः । यम् । का॒म॒-
 ये॒त । प्र॒मा॒यु॒क इति प्र—मा॒यु॒कः । स्यात् । इति ।
 अ॒सं॒स्पृष्टा॑वित्य॒सं—स्पृष्टौ । तस्य । सा॒द॒ये॒त् । व्या॒ने॒नेति

वि—अनेन । एव । अस्य । प्राणापानाविति प्राण—अपानौ ।
 वीति । छिनात्ति । ताजक् । प्रेति । मीयते । यम् । काम-
 येत । सर्वम् । आयुः । इयात् । इति । सःस्पृष्टाविति
 सं—स्पृष्टौ । तस्य । सादयेत् । व्यानेनेति वि—अनेन ।
 एव । अस्य । प्राणापानाविति प्राण—अपानौ । समिति ।
 तनोति । सर्वम् । आयुः । एति । (४) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवो यदैन्द्रवायवाग्रा ग्रहा
 गृह्यन्ते वाचमेवानु प्र यन्ति वायुं देवा अब्रुव-
 न्त्सोम* राजान* हनामेति सोऽब्रवीद्वरं वृणे मदग्रा
 एव वो ग्रहा गृह्यान्ता इति तस्मादैन्द्रवायवाग्रा
 ग्रहा गृह्यन्ते तमघ्नन्त्सोऽपूयन्तं देवा नोपाधृष्णुवन्ते
 वायुमब्रुवन्निमं नः स्वदय (१) इति सोऽब्रवीद्वरं
 वृणे मदेवत्यान्येव वः पात्राण्युच्यान्ता इति तस्मा-
 भानादेवत्यानि सन्ति वायव्यान्युच्यन्ते तमेभ्यो
 वायुरेवास्वदयत्तस्माद्यत्पूरयति तत्प्रवाते वि षजन्ति

(ऐन्द्रवायवप्रहकथनम्)

वा॒युर्हि॑ तस्य॑ प॒वयि॒ता स्व॑द॒यिता॒ तस्य॑ वि॒ग्रह॑णं
ना॒र्वि॒न्दन्ता॑ऽदि॒तिर॒ब्रवी॑द्वरं वृ॒णा अथ॑ म॒या वि
गृ॒ही॒ध्वं म॒दे॒वत्या॑ ए॒व वः॒ सोमाः॑ (२) स॒न्ना अ॒स-
न्नि॒त्युप॒याम॑गृहीतोऽसीत्याहादिति॒दे॒वत्या॑स्तेन॒ यानि॑
हि दा॒रुम॑याणि॒ पात्रा॑ण्यस्यै॒तानि॒ योनेः॒ संभू॑-
तानि॒ यानि॑ मृ॒न्मया॑नि सा॒क्षात्ता॑न्यस्यै॒ तस्मा॑-
दे॒वमा॑ह वा॒ग्वे परा॑च्यव्या॒कृता॑ऽव॒दत्ते॒ देवा॑ इन्द्र॑मब्रु-
वन्नि॒मां नो॒ वाचं॑ व्याकुर्वीति सोऽब्रवी॑द्वरं वृ॒णे महं॑
चै॒वेष॑ वा॒यवे॑ च सह॒ गृह्या॑ता इति॒ तस्मा॑दैन्द्रवा॒यवः
सह॒ गृह्य॑ते तामिन्द्रो॑ म॒ध्यतो॑ऽव॒क्रम्य॑ व्याकरोत्तस्मा॑-
वि॒यं व्या॑कृता॒ वागु॑यते॒ तस्मा॑त्स॒कृदि॒न्द्राय॑ म॒ध्यतो॑
गृह्य॑ते द्वि॒र्वाय॑वे द्वौ हि स वरा॑ववृणीत (३) ।

(स्व॒दय॒ सोमाः॑ सहा॒ष्टा॒र्वि॒ंशति॑श्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

वाक् । वै । एषा । यत् । ऐन्द्रवा॒यव॒ इत्यैन्द्र-
वा॒यवः । यत् । ऐन्द्रवा॒यवा॒ग्रा इत्यैन्द्रवा॒यव-अ॒ग्राः ।

(ऐन्द्रवायवप्रहृषयनम्)

ग्रहाः । गृह्यन्ते । वाचम् । एव । अनु । प्रेति ।
 यन्ति । वायुम् । देवाः । अब्रुवन् । सोमम् । राजानम् ।
 हनाम । इति । सः । अब्रवीत् । वरम् । वृणै । मदग्रा
 इति मत्-अग्राः । एव । वः । ग्रहाः । गृह्यन्ते । इति ।
 तस्मात् । ऐन्द्रवायवाग्रा इत्यैन्द्रवायव-अग्राः । ग्रहाः ।
 गृह्यन्ते । तम् । अघ्नन् । सः । अपूयत् । तम् । देवाः ।
 न । उपेति । अधृष्णुवन् । ते । वायुम् । अब्रुवन् ।
 इमम् । नः । स्वदय (१) । इति । सः । अब्रवीत् ।
 वरम् । वृणै । मद्देवत्यानीति मत्-देवत्यानि । एव ।
 वः । पात्राणि । उच्यन्ते । इति । तस्मात् । नानादेव-
 त्यानीति नाना-देवत्यानि । सन्ति । वायव्यानि ।
 उच्यन्ते । तम् । एभ्यः । वायुः । एव । अस्वदयत् ।
 तस्मात् । यत् । पूरयति । तत् । प्रवात इति प्र-वाते ।
 वीति । सजन्ति । वायुः । हि । तस्य । पवायिता ।
 स्वदयिता । तस्य । विग्रहणमिति वि-ग्रहणम् । न ।
 अविन्दन् । सा । अदितिः । अब्रवीत् । वरम् । वृणै ।
 अर्थ । मया । वीति । गृहीध्वम् । मद्देवत्या इति मत्-
 देवत्याः । एव । वः । सोमाः (२) । सन्नाः । असन् ।
 इति । उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि ।
 इति । आह । अदितिदेवत्या इत्यादिति-देवत्याः । तेन ।

(भैत्रावहणग्रहकथनम्)

यानि । हि । दारुमयाणीति दारु-मयानि । पात्राणि ।
 अस्त्यै । तानि । योनेः । संभूतानीति सं-भूतानि । यानि ।
 मृन्मयानीति मृत्-मयानि । साक्षादिति स-अक्षात् ।
 तानि । अस्त्यै । तस्मात् । एवम् । आह । वाक् । वै ।
 पराची । अव्याकृतेत्यवि-आकृता । अवदत् । ते ।
 देवाः । इन्द्रम् । अब्रुवन् । इमाम् । नः । वाचम् ।
 व्याकुर्विति वि-आकुरु । इति । सः । अब्रवीत् । वरम् ।
 वृणै । मरुम् । च । एव । एषः । वायवे । च । सह ।
 गृह्याते । इति । तस्मात् । ऐन्द्रवायव इत्यैन्द्र-वायवः ।
 सह । गृह्यते । ताम् । इन्द्रः । मध्यतः । अवक्रम्येत्यव-
 क्रम्य । व्याकरोदिति वि-आकरोत् । तस्मात् । इयम् ।
 व्याकृतेति वि-आकृता । वाक् । उदते । तस्मात् ।
 स्रुत् । इन्द्राय । मध्यतः । गृह्यते । द्विः । वायवे ।
 द्वौ । हि । सः । वरौ । अवृणीत (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

मित्रं देवा अब्रुवन्त्सोमं राजानं हनामेति
 सोऽब्रवीन्नाहं सर्वस्य वा अहं मित्रमस्मीति तम-
 ब्रुवन् हनामैवेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै पर्यसैव मे सोमं

श्रीणान्ति॒ तस्मान्मैत्रावरुणं॒ पर्यसा॒ श्रीणान्ति॒ तस्मा-
 त्पशवोऽपाकामन्मित्रः॒ सन्क्रूरम॒करिति॒ क्रूरमिव॒ खलु
 वा एषः (१) करोति॒ यः सोमेन॒ यजते॒ तस्मा-
 त्पशवोऽप॑ कामन्ति॒ यन्मैत्रावरुणं॒ पर्यसा॒ श्रीणाति॑
 पशुभिरेव॒ तन्मित्रः॑ समर्धयति॒ पशुभिर्यजमानं॒ पुरा
 खलु॒ वावैवं॒ मित्रोऽवेदप॒ मत्क्रूरं॒ चकुषः॒ पशवः
 क्रमिष्यन्तीति॒ तस्मादेवमवृणीत॒ वरुणं॒ देवा॒ अब्रुव-
 न्त्वयाऽऽशभुवा॒ सोमः॑ राजानः॑ हनामेति॒ सोऽब्रवी-
 द्रं वृणे॒ मह्यं॒ च (२) एवैष॒ मित्राय॑ च सह
 गृह्याता॒ इति॒ तस्मान्मैत्रावरुणः॒ सह॒ गृह्यते॒ तस्मा-
 द्वाज्ञा॒ राजानमः॑शभुवा॒ घ्नन्ति॒ वैश्येन॒ वैश्यः॑ शूद्रेण
 शूद्रं॒ न वा॒ इदं॒ दिवा॒ न नक्तमासीदव्यावृत्तं॒ ते देवा
 मित्रावरुणावब्रुवन्निदं॒ नो॒ वि वासयतमिति॒ तावब्रूतां
 वरं॒ वृणावहा॒ एकं॒ एवाऽऽवत्पूर्वो॒ ग्रहो॒ गृह्याता॒ इति॒
 तस्मादैन्द्रवायवः॒ पूर्वो॒ मैत्रावरुणाद्गृह्यते॒ प्राणापानौ
 ह्येतौ॒ यदुपाः॑श्वन्तर्यामौ॒ मित्रोऽहरजनयद्वरुणो॒ रात्रिं
 ततो॒ वा॒ इदं॒ व्यैच्छयन्मैत्रावरुणो॒ गृह्यते॒ व्युष्ट्यै (३) ॥

(एष चैन्द्रवायवो द्वाविंशतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

मि॒त्रम् । दे॒वाः । अ॒ब्रु॒वन् । सोम॑म् । राजा॑नम् । ह॒ना॒म ।
 इति॑ । सः । अ॒ब्र॒वीत् । न । अ॒हम् । सर्व॑स्य । वै । अ॒हम् ।
 मि॒त्रम् । अ॒स्मि । इति॑ । तम् । अ॒ब्रु॒वन् । ह॒ना॒म । ए॒व ।
 इति॑ । सः । अ॒ब्र॒वीत् । वर॑म् । वृ॒णै । पर्य॑सा । ए॒व ।
 मे । सोम॑म् । श्री॒णन् । इति॑ । तस्मा॑त् । मै॒त्रा॒व॒रु॒णमि॑ति
 मै॒त्रा॒व॒रु॒णम् । पर्य॑सा । श्री॒णा॒न्ति । तस्मा॑त् । प॒श॒वः ।
 अपे॑ति । अ॒क्राम॑न् । मि॒त्रः । सन् । कू॒रम् । अ॒कः । इति॑ ।
 कू॒रम् । इ॒व । ख॒लु । वै । ए॒षः (१) । क॒रो॒ति॒यः ।
 सोमे॑न । यज॑ते । तस्मा॑त् । प॒श॒वः । अपे॑ति । क्रा॒म॒न्ति ।
 यत् । मै॒त्रा॒व॒रु॒णमि॑ति मै॒त्रा॒व॒रु॒णम् । पर्य॑सा । श्री॒णा॒ति ।
 प॒शुभि॑रिति प॒शु॒भिः । ए॒व । तत् । मि॒त्रम् । स॒म॒र्ध॒य॒ती॑ति स॒म॒अ॒र्ध॒य॒ति । प॒शुभि॑रिति प॒शु॒भिः । यज॑मानम् ।
 पु॒रा । ख॒लु । वा॒व । ए॒वम् । मि॒त्रः । अ॒वेत् । अपे॑ति । मत् ।
 कू॒रम् । च॒क्षुषः॑ । प॒श॒वः । क्र॒मि॒ष्य॒न्ति । इति॑ । तस्मा॑त् ।
 ए॒वम् । अ॒वृ॒णी॒त । वरु॑णम् । दे॒वाः । अ॒ब्रु॒वन् । त्वया॑ ।
 अ॒श॒भु॒वेत्य॑श॒भु॒वा । सोम॑म् । राजा॑नम् । ह॒ना॒म ।
 इति॑ । सः । अ॒ब्र॒वीत् । वर॑म् । वृ॒णै । म॒ह्यम् । च (२) ।
 ए॒व । ए॒षः । मि॒त्राय॑ । च । स॒ह । गृ॒ह्या॒ति । इति॑ । तस्मा॑त् ।

मैत्रावरुण इति मैत्रा-वरुणः । सह । गृह्यते । तस्मात् ।
 राज्ञा । राजानम् । अशशुवेत्यश-भुवा । घ्नन्ति ।
 वैश्येन । वैश्यम् । शूद्रेण । शूद्रम् । न । वै । इदम् । दिवा ।
 न । नक्तम् । आसीत् । अव्यावृत्तमित्यादि-आवृत्तम् ।
 ते । देवाः । मित्रावरुणाविति मित्रा-वरुणौ । अब्रुवन् ।
 इदम् । नः । वीति । वासयतम् । इति । तौ । अब्रूताम् ।
 वरम् । वृणावहे । एकः । एव । आवत् । पूर्वः । ग्रहः ।
 गृह्याते । इति । तस्मात् । ऐन्द्रवायव इत्यैन्द्र-वायवः । पूर्वः ।
 मैत्रावरुणादिति मैत्रा-वरुणात् । ग्रह्यते । प्राणापाना-
 विति प्राण-अपानौ । हि । एतौ । यत् । उपाश्वन्तर्या-
 मावित्युपाश्व-अन्तर्यामौ । मित्रः । अहः । अजनयत् ।
 वरुणः । रात्रिम् । ततः । वै । इदम् । वीति । औच्छत् ।
 यत् । मैत्रावरुण इति मैत्रा-वरुणः । गृह्यते । व्युष्ट्या
 इति वि-उष्ट्यै (३)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः)

यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ते देवा अभिनावद्भव-
 न्निषजौ वै स्थ इदं यज्ञस्य शिरः प्रति धत्तमिति

(भाषितप्रहकरणम्)

तावद्भूतां वरं वृणावहे ग्रह एव नावत्रापि गृह्यता-
मिति ताभ्यामेतमांश्चिनमगृह्णन्ततो वै तौ यज्ञस्य
शिरः प्रत्यधत्तां यदाश्विनो गृह्यते यज्ञस्य निष्कृत्यै
तौ देवा अंशुवन्नपूतौ वा इमौ मनुष्यचरौ (१)
भिषजाविति तस्माद्ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यमपूतौ
ह्ये१षोऽमेध्यो यो भिषक्तौ बहिष्पवमानेन पवयित्वा
ताभ्यामेतमांश्चिनमगृह्णन्तस्माद्बहिष्पवमाने स्तुत
आश्विनो गृह्यते तस्मादिवं विदुषा बहिष्पवमान
उपसद्यः पवित्रं वै बहिष्पवमान आत्मानमेव पव-
यते तयोस्त्रेधा भेषज्यं वि न्यदधुरग्नौ तृतीयमप्सु
तृतीयं ब्राह्मणे तृतीयं तस्मादुदपात्रम् (२) उप-
निधाय ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाय भेषजं कुर्याद्या-
वदेव भेषजं तेन करोति समर्धुकमस्य कृतं भवति
ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्यादेकपात्रा द्विदेवत्या
गृह्यन्ते द्विपात्रा हूयन्त इति यदेकपात्रा गृह्यन्ते तस्मा-
देकोऽन्तरतः प्राणो द्विपात्रा हूयन्ते तस्माद्द्वौद्वौ
बहिष्ठात्प्राणाः प्राणा वा एते यद्विदेवत्याः पशव
इडा यदिडां पूर्वा द्विदेवत्येभ्य उपह्वयेत (३)
पशुभिः प्राणानन्तर्दधीत प्रमायुकः स्याद्विदेवत्या-
न्भक्षयित्वेडांमुप ह्वयते प्राणानेवाऽऽत्मन्धित्वा

प॒शु॒नु॒पं ह॒व॒ते वा॒ग्वा ऐ॒न्द्रवा॒यव॒श्चक्षु॑र्मै॒त्रावरु॑णः
 श्रो॒त्रेमा॒श्विनः पुर॑स्तादै॒न्द्रवा॒यवं भ॑क्षयति॒ तस्मा॑त्पु॒-
 रस्ता॑द्वा॒चा व॑दति॒ पुरस्ता॑न्मै॒त्रावरु॑णं॒ तस्मा॑त्पुरस्ता॒-
 चक्षु॑षा पश्यति॒ सर्व॑तः॒ परि॒हार॑मा॒श्विनं तस्मा॑त्सर्व॑तः
 श्रो॒त्रेण शृ॑णोति॒ प्रा॒णा वा ए॒ते यद्विदे॒वत्याः
 (४) अरि॑क्तानि॒ पात्रा॑णि सादयति॒ तस्मा॑दरि॑क्ता
 अन्त॑रतः॒ प्रा॒णा यतः॒ खलु॒ वै य॒ज्ञस्य॒ वित॑तस्य॒ न
 क्रिय॑ते॒ तदनु॑ य॒ज्ञः रक्षा॑स्य॒ चर॑न्ति॒ यदरि॑क्तानि॒
 पात्रा॑णि सा॒दय॑ति॒ क्रिय॑माणमे॒व तय॑ज्ञस्य॒ शये॒
 रक्ष॑सा॒मन॑न्वव॒चाराय॒ दक्षि॑णस्य॒ हवि॑र्धान॒स्योत्त॑रस्यां
 वर्त॑न्याः सा॒दय॑ति॒ वा॒च्येव॒ वाचं॑ दधा॒त्या तृ॑तीयस॒व॒-
 नात्परि॑ शेरे॒ य॒ज्ञस्य॒ संत॑त्यै (५) ॥

(मनु॒प्य॒चरा॑वु॒दपा॒त्रमु॑प॒ह्वये॑त द्विदे॒वत्याः

षट्च॑त्वारि॒ंशच्च ।)

इति कृ॒ष्णय॒जुर्वे॒दीय॑तैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

य॒ज्ञस्य॑ । शि॒रः । अ॒च्छि॒द्यत॒ । ते । दे॒वाः । अ॒श्विनौ॑ ।
 अ॒ब्रु॒वन् । भि॒षजौ॑ । वै । स्थः । इ॒दम् । य॒ज्ञस्य॑ । शि॒रः ।

(आश्विनग्रहकथनम्)

प्रतीति । धत्तम् । इति । तौ । अहूताम् । वरम् ।
वृणावहे । ग्रहः । एव । नौ । अत्र । अपीति । गृह्यताम् ।
इति । ताभ्याम् । एतम् । आश्विनम् । अगृह्णन् । ततः ।
वै । तौ । यज्ञस्य । शिरः । प्रतीति । अधत्ताम् । यत् ।
आश्विनः । गृह्यते । यज्ञस्य । निष्कृत्या इति निः-
कृत्ये । तौ । देवाः । अबुवन् । अपूतौ । वै । इमौ ।
मनुष्यचराविति मनुष्य-चरो (१) । भिषजौ ।
इति । तस्मात् । ब्राह्मणेन । भेषजम् । न । कार्यम् ।
अपूतः । हि । एषः । अमेध्यः । यः । भिषक् । तौ ।
बहिष्पवमानेनेति बहिः-पवमानेन । पवयित्वा । ताभ्याम् ।
एतम् । आश्विनम् । अगृह्णन् । तस्मात् । बहिष्पवमान
इति बहिः-पवमाने । स्तुते । आश्विनः । गृह्यते ।
तस्मात् । एवम् । विदुषा । बहिष्पवमान इति बहिः-
पवमानः । उपसद्य इत्युप-सद्यः । पवित्रम् । वै ।
बहिष्पवमानं इति बहिः-पवमानः । आत्मानम् । एव ।
पवयते । तयोः । त्रेधा । भेषज्यम् । वि । नीति । अदधुः ।
अग्नौ । तृतीयम् । अप्सिस्वत्यप्-सु । तृतीयम् ।
ब्राह्मणे । तृतीयम् । तस्मात् । उदपात्रमित्युद-पात्रम् (२) ।
उपनिधायेत्युप-निधाय । ब्राह्मणम् । दक्षिणतः । निषा-
येति नि-साद्य । भेषजम् । कुर्यात् । यावत् । एव । भेष-

जम् । तेन । करोति । समर्धुकमिति सम्—अर्धुकम् ।
 अस्य । कृतम् । भवति । ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म—वादिनः ।
 वदन्ति । कस्मात् । सत्यात् । एकपात्रा इत्येक—पात्राः ।
 द्विदेवत्या इति द्वि—देवत्याः । गृह्यन्ते । द्विपात्रा इति
 द्वि—पात्राः । हूयन्ते । इति । यत् । एकपात्रा इत्येक—पात्राः ।
 गृह्यन्ते । तस्मात् । एकः । अन्तरतः । प्राण इति प्र—
 अनः । द्विपात्रा इति द्वि—पात्राः । हूयन्ते । तस्मात् ।
 द्वौद्वाविति द्वौ—द्वौ । बहिष्ठात् । प्राणा इति प्र—अनाः ।
 प्राणा इति प्र—अनाः । वै । एते । यत् । द्विदेवत्या इति
 द्वि—देवत्याः । पशवः । इडा । यत् । इडाम् । पूर्वाम् ।
 द्विदेवत्येभ्य इति द्वि—देवत्येभ्यः । उपह्वयेतेत्युप—
 ह्वयेत (३) । पशुभिरिति पशु—भिः । प्राणानिति
 प्र—अनान् । अन्तः । दधीत । प्रमायुक इति प्र—मायुकः ।
 स्यात् । द्विदेवत्यानिति द्वि—देवत्यान् । भक्षयित्वा ।
 इडाम् । उपेति । ह्वयेते । प्राणानिति प्र—अनान् । एव ।
 आत्मन् । धित्वा । पशून् । उपेति । ह्वयेते । वाक् । वै ।
 ऐन्द्रवायव इत्येन्द्र—वायवः । चक्षुः । मैत्रावरुण इति
 मैत्रा—वरुणः । श्रोत्रम् । आश्विनः । पुरस्तात् । ऐन्द्रवा-
 यवमित्येन्द्र—वायवम् । भक्षयति । तस्मात् । पुरस्तात् ।
 वाचा । वदति । पुरस्तात् । मैत्रावरुणमिति मैत्रा—वरुणम् ।

(शुक्लामन्त्रिग्रहकथनम्)

तस्मात् । पुरस्तात् । चक्षुषा । पश्यति । सर्वतः । परिहा-
रमिति परि-हारम् । आश्विनम् । तस्मात् । सर्वतः ।
श्रोत्रेण । शृणोति । प्राणा इति प्र-अनाः । वै । एते ।
यत् । द्विदेवत्या इति द्वि-देवत्याः । (४) । अरि-
क्तानि । पात्राणि । सादयति । तस्मात् । अरिक्ताः ।
अन्तरतः । प्राणा इति प्र-अनाः । यतः । खलु । वै ।
यज्ञस्य । वितेतस्येति वि-तस्य । न । क्रियते । तत् ।
अन्विति । यज्ञम् । रक्षांसि । अवेति । चरन्ति । यत् ।
अरिक्तानि । पात्राणि । सादयति । क्रियमाणम् । एव ।
तत् । यज्ञस्य । शये । रक्षसाम् । अनन्ववचारायेत्यननु-अ-
वचाराय । दक्षिणस्य । हविर्धानस्येति हविः-धानस्य ।
उत्तरस्यामित्युत्तरस्याम् । वर्तन्याम् । सादयति । वाचि ।
एव । वार्चम् । दधाति । एति । तृतीयसवनादिति तृतीय-
सवनात् । परीति । शेरे । यज्ञस्य । संतत्या इति
सं-तत्ये । (५)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीच्छण्डामर्कावसु-

राणां ब्रह्मण्वन्तो देवा आसन्ब्रह्मण्वन्तोऽसुरास्ते १ ऽ-
 न्योऽन्यं नाशक्नुवन्नभिभवितुं ते देवाः शण्डामर्कावु-
 पामन्त्रयन्त तावद्भूतां वरं वृणावहे ग्रहाविव नाव-
 त्रापि गृह्येतामिति ताभ्यामेतौ शुक्रामन्थिनावगृह्ण-
 न्ततौ देवा अभवन्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषः शुक्रा-
 मन्थिनौ गृह्येते भवत्यात्मना परा (१) अस्य
 भ्रातृव्यो भवति तौ देवा अपनुयाऽऽत्मन इन्द्रा-
 याजुहवुरपनुतौ शण्डामर्कौ सहामुनेति ब्रूयायं
 द्विष्यायमेव द्वेष्टि तेनैनौ सहाप नुदते स प्रथमः
 संलृतिर्विश्वकर्मेत्येवैनावात्मन इन्द्रायाजुहवुरिन्द्रो
 ह्येतानि रूपाणि करिकदचरदसौ वा आदित्यः
 शुक्रश्चन्द्रमा मन्थ्यपिगृह्य प्राञ्चौ निः (२)
 क्रामतस्तस्मात्प्राञ्चौ यन्तौ न पश्यन्ति प्रत्यञ्चावा-
 वृत्य जुहुतस्तस्मात्प्रत्यञ्चौ यन्तौ पश्यन्ति चक्षुषी
 वा एते यज्ञस्य यच्छुक्रामन्थिनौ नासिकोत्तरवेदिर-
 भितः परिक्रम्य जुहुतस्तस्मादभितो नासिकां चक्षुषी
 तस्मान्नासिकया चक्षुषी विधृते सर्वतः परि-
 क्रामतो रक्षसामपहत्यै देवा वै याः प्राचीराहुतीरजुह-
 वुर्ये पुरस्तादसुरा आसन्ताऽस्ताभिः प्र (३)
 अनुदन्त याः प्रतीचीर्ये पश्वादसुरा आसन्ताऽस्ता-

(शुक्रामन्थिप्रहकथनम्)

भिर॒पानु॑दन्त॒ प्राची॑र॒न्या आ॑हु॒तयो हू॑यन्ते॒ प्रत्य॑ञ्चै
 शु॒क्राम॒न्थिनौ॑ प॒श्चाच्चै॑व पु॒रस्ता॑च्च यज॒मानो॑ भ्रातृ॒-
 व्यान्प्र॑ णु॒दते॒ तस्मा॑त्परा॒चीः प्र॒जाः प्र वी॑यन्ते
 प्र॒तीची॑र्जायन्ते शु॒क्राम॒न्थिनौ॑ वा अनु॒ प्रजाः॑ प्र
 जाय॑न्तेऽत्री॒श्वाऽऽद्या॑श्च सु॒वीराः॑ प्र॒जाः प्र॒जन॑य॒न्परी॑हि
 शु॒क्रः शु॒क्रशो॑चिषा (४) सु॒प्रजाः॑ प्र॒जाः प्र॒जन॑य॒न्परी॑हि
 म॒न्थी म॒न्थिशो॑चिषेत्याहि॒ता वै सु॒वीरा॑ या अ॒त्री॒-
 रेताः॑ सु॒प्रजा॑ या आ॒द्या य एवं॑ वेदा॒व्यस्य॑ प्र॒जा
 जाय॑ते नाऽऽद्या॑ प्र॒जाप॑तेरक्ष्य॒श्वय॑त्त॒परा॑ऽपत॒त्तद्वि॒-
 क॒ङ्कतं॑ प्रावि॒शत्तद्वि॑क॒ङ्कते॑ नार॒मत॑ तय॒वं प्रावि॑-
 श॒त्तयवे॑ऽरमत॑ तय॒वस्य॑ (५) य॒वत्वं॑ यद्वैक॒ङ्कतं॑
 म॒न्थिपा॒त्रं भव॑ति स॒क्तुभिः॑ श्रीणाति॒ प्रजा॑प॑तेरेव
 तच्च॒क्षुः सं भ॑रति ब्रह्म॒वादिनो॑ वदन्ति॒ कस्मा॑त्स॒त्या॒-
 म्मन्थि॑पा॒त्रं स॒दो नाश्रु॑त इत्यार्त॒पात्रं॑ हीति
 ब्रूया॒यदश्रु॑वी॒तान्धोऽध्व॑र्युः स्यादा॒र्तिमा॑र्छेत्तस्मा॒न्ना॒-
 श्रु॒ते (६)

(आत्मना परा निष्प्र शुक्रशोचिषा यवस्य सप्तत्रिंशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

बृहस्पतिः । देवानाम् । पुरोहित इति पुरः—हितः ।
 आसीत् । शण्डामर्काविति शण्डा—मर्कौ । असुराणाम् ।
 ब्रह्मण्वन्त इति ब्रह्मण्—वन्तः । देवाः । आसन् । ब्रह्मण्वन्त
 इति ब्रह्मण्—वन्तः । असुराः । ते । अन्यः । अन्यम् ।
 न । अशक्नुवन् । अभिभवितुमित्याभि—भवितुम् । ते ।
 देवाः । शण्डामर्काविति शण्डा—मर्कौ । उपेति । अमन्त्रयन्त ।
 तौ । अद्विताम् । वरम् । वृणावहै । ग्रहौ । एव । नौ ।
 अत्र । अपीति । गृह्येताम् । इति । ताभ्याम् । एतौ ।
 शुक्रामन्थिनाविति शुक्रा—मन्थिनौ । अगृह्णन् । ततः ।
 देवाः । अभवन् । परेति । असुराः । यस्य । एवम् । विदुषः ।
 शुक्रामन्थिनाविति शुक्रा—मन्थिनौ । गृह्येते इति । भवति ।
 आत्मना । परेति (१) । अस्य । भ्रातृव्यः । भवति ।
 तौ । देवाः । अपनुयेत्यप—नुय । आत्मने । इन्द्राय ।
 अजुहवुः । अपनुत्तावित्यप—नुत्तौ । शण्डामर्काविति शण्डा—
 मर्कौ । सह । अमुना । इति । ब्रूयात् । यम् । द्विष्यात् ।
 यम् । एव । द्वेष्टि । तेन । एनौ । सह । अपेति ।
 नृदते । सः । प्रथमः । संकृतिरिति सं—कृतिः । विश्व-
 कर्मेति । विश्व—कर्मा । इति । एव । एनौ । आत्मने ।

(शुक्लामन्त्रिग्रहकथनम्)

इन्द्राय । अजुहवुः । इन्द्रः । हि । एतानि ।
रूपाणि । करिक्रत् । अचरत् । असौ । वे । आदित्यः ।
शुकः । चन्द्रमाः । मन्थी । अपिगृह्येत्यपि—गृह्य । प्राञ्चौ ।
निरिति (२) । कामतः । तस्मात् । प्राञ्चौ । यन्तौ ।
न । पश्यन्ति । प्रत्यञ्चौ । आवृत्येत्या—वृत्य । जुहुतः ।
तस्मात् । प्रत्यञ्चौ । यन्तौ । पश्यन्ति । चक्षुषी इति । वे ।
एते इति । यज्ञस्य । यत् । शुक्लामन्त्रिनाविति शुक्ला—
मन्त्रिनौ । नासिका । उत्तरेवेदिगित्युत्तर—वेदिः । अभितः ।
परिक्रम्येति परि—क्रम्य । जुहुतः । तस्मात् । अभितः ।
नासिकाम् । चक्षुषी इति । तस्मात् । नासिकया । चक्षुषी
इति । विधृते इति वि—धृते । सर्वतः । परीति । कामतः ।
रक्षसाम् । अपहत्या इत्यप—हत्य । देवाः । वे । याः ।
प्राचीः । आहुतीगित्या—हुतीः । अजुहवुः । ये । पुरस्तात् ।
असुगः । आसन् । तान् । ताभिः । प्रेति (३) । अनु—
दन्त । याः । प्रतीचीः । ये । पश्चात् । असुगः । आसन् ।
तान् । ताभिः । अपेति । अनुदन्त । प्राचीः । अन्याः ।
आहुतय इत्या—हुतयः । हूयन्ते । प्रत्यञ्चौ । शुक्लामन्त्रिना—
विति शुक्ला—मन्त्रिनौ । पश्चात् । च । एव । पुरस्तात् ।
च । यजमानः । भ्रातृव्यान् । प्रेति । नुदते । तस्मात् ।
प्राचीः । प्रजा इति प्र—जाः । प्रेति । वीयन्ते । प्रतीचीः ।

जा॒य॒न्ते । शु॒क्राम॒न्थिना॒विति शु॒क्रा—म॒न्थिनौ । वै ।
 अ॒न्वि॒ति । प्र॒जा इति प्र—जाः । प्रेति । जा॒य॒न्ते । अ॒त्रीः ।
 च । आ॒द्याः । च । सु॒वीरा इति सु—वीराः । प्र॒जा इति
 प्र—जाः । प्र॒जनय॒न्निति प्र—ज॒नय॑न् । परीति । इ॒हि ।
 शु॒क्रः । शु॒क्रशौचि॒षेति शु॒क्र—शौचि॒षा (४) । सु॒प्रजा
 इति सु—प्रजाः । प्र॒जा इति प्र—जाः । प्र॒जनय॒न्निति प्र—
 ज॒नय॑न् । परीति । इ॒हि । म॒न्थी । म॒न्थिशौचि॒षेति म॒न्थि—
 शौचि॒षा । इति । आ॒ह । ए॒ताः । वै । सु॒वीरा इति
 सु—वीराः । याः । अ॒त्रीः । ए॒ताः । सु॒प्रजा इति
 सु—प्रजाः । याः । आ॒द्याः । यः । ए॒वम् । वेद । अ॒त्री ।
 अ॒स्य । प्र॒जेति प्र—जा । जा॒य॒ते । न । आ॒द्या ।
 प्र॒जाप॑तेरिति प्र॒जा—प॑तेः । अक्षि । अ॒श्वय॑त् । तत् ।
 परेति । अ॒प॒तत् । तत् । वि॒क॒ङ्क॒तमि॒ति वि—क॒ङ्क॒तम् ।
 प्रेति । अ॒वि॒शत् । तत् । वि॒क॒ङ्क॒त इति वि—क॒ङ्क॒ते ।
 न । अ॒र॒म॒त । तत् । य॒वम् । प्रेति । अ॒वि॒शत् । तत् ।
 य॒वे । अ॒र॒म॒त । तत् । य॒वस्य (५) । य॒व॒त्वमि॒ति
 य॒व—त्व॑म् । यत् । वै॒क॒ङ्क॒तम् । म॒न्थिपा॒त्रमि॒ति म॒न्थि—
 पा॒त्रम् । भ॒वति । स॒क्तु॒भिरिति स॒क्तु—भिः । श्रीणाति ।
 प्र॒जाप॑तेरिति प्र॒जा—प॑तेः । ए॒व । तत् । चक्षुः । स॒मिति ।
 भ॒रति । ब्र॒ह्म॒वादि॒न इति ब्र॒ह्म—वादि॑नः । व॒दन्ति ।

(आग्रयणग्रहकथनम्)

कस्मात् । सत्यात् । मन्थिपात्रमिति मन्थि—पात्रम् ।
सदः । न । अश्रुते । इति । आर्तिपात्रमित्यार्ति—पात्रम् ।
हि । इति । ब्रूयात् । यत् । अश्रुवीत । अन्धः । अध्वर्युः ।
स्यात् । आर्तिम् । एति । ऋच्छेत् । तस्मात् । न ।
अश्रुते (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ।)

देवा वै यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा
आग्रयणाग्रान्ग्रहानपश्यन्तानगृह्णन्त ततो वै तेऽग्रं
पर्यायन्यस्यैवं विदुषं आग्रयणाग्रा ग्रहा गृह्णन्तेऽग्र-
मेव समानानां पर्येति रुग्णवत्यर्चा भ्रातृव्यवतो
गृहीयाद्भ्रातृव्यस्यैव रुक्त्वाऽग्रं समानानां पर्येति
ये देवा दिव्येकादश स्थेत्याह (१) एतावतीर्वै
देवतास्ताभ्य एवैनं सर्वाभ्यो गृह्णात्येष ते योनिर्विश्वे-
भ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो ह्येष देवतया वाग्वै
देवेभ्योऽपाकामयज्ञायातिष्ठमाना ते देवा वाच्यप-
कान्तायां तूर्ण्यं ग्रहानगृह्णन्त साऽमन्यन्त वागन्त-

यन्ति वै मेति साऽऽग्रयणं प्रत्याऽगच्छत्तदाग्रयण-
 स्याऽऽग्रयणत्वम् (२) तस्मादाग्रयणे वाग्वि
 सृज्यते यत्तुष्णीं पूर्वे ग्रहा गृह्यन्ते यथा त्सारीयति
 म आस इयति नाप रात्स्यामीत्युपावसृजत्येवमेव
 तदध्वर्युराग्रयणं गृहीत्वा यज्ञमारभ्य वाचं
 वि सृजते त्रिहिं करोत्युद्गातृनेव तद्वृणीते प्रजापतिर्वा
 एष यदाग्रयणो यदाग्रयणं गृहीत्वा हिं करोति प्रजाप-
 तिरेव (३) तत्प्रजा अभि जिघ्रति तस्माद्वत्सं जातं
 गौरभि जिघ्रत्यात्मा वा एष यज्ञस्य यदाग्रयणः
 सर्वनेसवनेऽभि गृह्णात्यात्मन्नेव यज्ञः सं तनोत्युपरि-
 ष्टादा नयति रेत एव तदध्वर्युधस्तादुप गृह्णाति प्र
 र्जनयत्येव तद्वह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्याद्वा-
 यत्री कनिष्ठा छन्दसाः सती सर्वाणि सर्वनानि
 वहतीत्येष वै गायत्रिये वत्सो यदाग्रयणस्तमेव तद-
 भिनिवर्तः सर्वाणि सर्वनानि वहति तस्माद्वत्समपा-
 कृतं गौरभि नि वर्तते (४) ॥

(आहाऽऽग्रयणत्वं प्रजापतिरेवेति विश्वातिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

प्रपा० ४ अनु० ११] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४११७

(आग्रयणग्रहकथनम्)

यज्ञेन ता उपयहभिर्देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे ब्रह्मवादिनः स त्वे देवस्य प्रावाणं
प्राणो वा उपाश्वप्रा देवा वा उपाश्वौ वाग्वै मित्रं यज्ञस्य शिरो बृहस्पतिर्दे-
वा वा आग्रयणाग्रानेकादश ॥ ११ ॥

यज्ञेन लोके पशुमान्त्स्यात्सर्वेन माध्यादिनं वाग्वा आरिक्तानि
तत्प्रजा एकपञ्चाशत् ॥ ५१ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

देवाः । वै । यत् । यज्ञे । अकुर्वत । तत् । असुराः ।
अकुर्वत । ते । देवाः । आग्रयणाग्रानित्याग्रयण-अग्रान् ।
ग्रहान् । अपश्यन् । तान् । अगृह्णत । ततः । वै । ते ।
अग्रम् । परीति । आयन् । यस्य । एवम् । विदुषः ।
आग्रयणाग्रा इत्याग्रयण-अग्राः । ग्रहाः । गृह्यन्ते ।
अग्रम् । एव । समानानाम् । परीति । एति । रुग्णवत्येति
रुग्ण-वत्या । ऋचा । भ्रातृव्यवत इति भ्रातृव्य-वतः ।
गृहीयात् । भ्रातृव्यस्य । एव । रुक्त्वा । अग्रम् । समा-
नानाम् । परीति । एति । ये । देवाः । दिवि । एकादश ।
स्थ । इति । आह (१) । एतावतीः । वै । देवताः ।

ताभ्यः । ए॒व । ए॒नम् । सर्वा॑भ्यः । गृ॒ह्णा॒ति । ए॒षः । ते ।
 योनिः । वि॒श्वे॑भ्यः । त्वा । दे॒वे॑भ्यः । इति । आ॒ह । वै॒श्व-
 दे॒व इति॑ वै॒श्व-दे॒वः । हि । ए॒षः । दे॒वत॑या । वाक् । वै ।
 दे॒वे॑भ्यः । अपेति । अ॒क्राम॑त् । य॒ज्ञाय॑ । अति॑ष्ठमाना । ते ।
 दे॒वाः । वा॒चि । अ॒र्प॒क्रान्ता॒यामि॒त्य॒र्प-क्रान्ता॒याम् । तु॒ष्णीम् ।
 ग्र॒हान् । अ॒गृह्ण॑त् । सा । अ॒मन्य॑त । वाक् । अ॒न्तः ।
 य॒न्ति । वै । मा । इति । सा । आ॒ग्र॒य॒णम् । प्र॒ति । ए॒ति ।
 अ॒गच्छ॑त् । तत् । आ॒ग्र॒य॒णस्य॑ । आ॒ग्र॒य॒णत्व॑मित्याग्रयण-
 त्वम् (२) । तस्मा॑त् । आ॒ग्र॒य॒णे । वाक् । वी॒ति ।
 सृ॒ज्य॒ते । यत् । तु॒ष्णीम् । पूर्वे॑ । ग्र॒हाः । गृ॒ह्यन्ते॑ । यथा ।
 त्सा॒री । इ॒यति॑ । मे । आ॒खः । इ॒यति॑ । न । अपेति ।
 रा॒त्स्या॒मि । इति॑ । उ॒पा॒व॒सृज॑तीत्यु॒प-अ॒व॒सृज॑ति । ए॒वम् ।
 ए॒व । तत् । अ॒ध्व॒र्युः । आ॒ग्र॒य॒णम् । गृ॒ही॒त्वा । य॒ज्ञम् ।
 आ॒र॒भ्येत्या॑-र॒भ्य । वा॒चम् । वी॒ति । सृ॒ज॒ते । त्रिः ।
 हिम् । क॒रोति॑ । उ॒द्गा॒त॒नित्यु॑त्-गा॒त॒न् । ए॒व । तत् ।
 वृ॒णी॒ते । प्र॒जाप॑तिरिति प्र॒जा-प॑तिः । वै । ए॒षः । यत् ।
 आ॒ग्र॒य॒णः । यत् । आ॒ग्र॒य॒णम् । गृ॒ही॒त्वा । हिं॒करो॑-
 वीति॑ हिं-क॒रोति॑ । प्र॒जाप॑तिरिति प्र॒जा-प॑तिः । ए॒व (३) ।
 तत् । प्र॒जा इति॑ प्र-जाः । अ॒भीति॑ । जि॒घ्रति॑ । तस्मा॑त् ।

(आग्रयणग्रहकथनम्)

वत्सम् । जा॒तम् । गौः । अ॒भी॒ति । जि॒घ्र॒ति । आ॒त्मा ।
 वै । ए॒षः । य॒ज्ञ॒स्य॑ । यत् । आ॒ग्र॒य॒णः । स॒र्व॒ने॒स॒व॒न् इति॑
 स॒र्व॒ने—स॒व॒ने । अ॒भी॒ति । गृ॒ह्णा॒ति । आ॒त्म॒न् । ए॒व ।
 य॒ज्ञ॒म् । स॒मि॒ति । त॒नो॒ति । उ॒परि॑ष्टात् । ए॒ति । न॒य॒ति ।
 रे॒तेः । ए॒व । तत् । द॒धा॒ति । अ॒ध॒स्तात् । उ॒पे॒ति ।
 गृ॒ह्णा॒ति । प्रे॒ति । ज॒न॒य॒ति । ए॒व । तत् । ब्र॒ह्म॒वा॒दि॒न् इति॑
 ब्र॒ह्म—वा॒दि॒नः । व॒द॒न्ति । क॒स्मात् । स॒त्यात् । गा॒य॒त्री ।
 क॒र्नि॒ष्ठा । छ॒न्द॒साम् । स॒ती । स॒र्वी॒णि । स॒र्व॒ना॒नि ।
 व॒ह॒ति । इति॑ । ए॒षः । वै । गा॒य॒त्रि॒ये । व॒त्सः । यत् ।
 आ॒ग्र॒य॒णः । तम् । ए॒व । तत् । अ॒भि॒नि॒व॒र्त॒मित्य॑भि—
 नि॒व॒र्त॒म् । स॒र्वी॒णि । स॒र्व॒ना॒नि । व॒ह॒ति । त॒स्मात् । व॒त्स॒म् ।
 अ॒पा॒रु॒त॒मित्य॑प—आ॒रु॒त॒म् । गौः । अ॒भि । नी॒ति ।
 व॒र्त॒ते (४) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्स वृत्रो वज्रादुद्यता-
दबिभेत्सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदं मयि
वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्यं प्रायच्छ-
त्तस्मै द्वितीयमुदयच्छत्सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा
इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति (१) तस्मा
उक्थ्यमेव प्रायच्छत्तस्मै तृतीयमुदयच्छत्तं विष्णुर-
न्वतिष्ठत जहीति सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा
इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्य-
मेव प्रायच्छत्तं निर्मायं भूतमहन्यज्ञो हि तस्य
मायाऽऽसीयदुक्थ्यो गृह्यत इन्द्रियमेव (२)
तद्वीर्यं यजमानो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्त इन्द्राय त्वा
बृहद्वते वयस्वत इत्याहेन्द्राय हि स तं प्रायच्छत्तस्मै
त्वा विष्णवे त्वेत्याह यदेव विष्णुरन्वतिष्ठत जहीति
तस्माद्विष्णुमन्वाभजति त्रिनिर्गृह्णाति त्रिर्हि स तं
तस्मै प्रायच्छदेष ते योनिः पुनर्हविरसीत्याह पुनः-

(उक्थ्यप्रहृकथनम्)

पुनः (३) ह्यस्मान्निर्गृह्णाति चक्षुर्वा एतयज्ञस्य
यदुक्थ्यस्तस्मादुक्थ्य* हुत* सोमा अन्वारयन्ति
तस्मादात्मा चक्षुरन्वेति तस्मादेकं यन्तं बहवोऽनु
यन्ति तस्मादेको बहूनां भद्रो भवति तस्मादेको
बह्वीर्जाया विन्दते यदि कामयेताध्वर्युरात्मानं यज्ञ-
यशसेनार्पयेयमित्यन्तराऽऽहवनीयं च हविर्धानं च
तिष्ठन्नव नयेत् (४) आत्मानमेव यज्ञयशसेनार्प-
यति यदि कामयेत यजमानं यज्ञयशसेनार्पयेयमि-
त्यन्तरा संदोहविर्धाने तिष्ठन्नव नयेयजमानमेव यज्ञ-
यशसेनार्पयति यदि कामयेत सदस्यान्यज्ञयशसेना-
र्पयेयमिति सदैव आलभ्याव नयेत्सदस्यानेव यज्ञयश-
सेनार्पयति (५) ॥

इतीन्द्रियमेव पुनः पुनर्नयेन्नयस्त्रिंशच्च]

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

इन्द्रः । वृत्राय । वज्रम् । उदिति । अय-
च्छत् । सः । वृत्रः । वज्रात् । उयतादित्युत्-यतात् ।

अविभेत् । सः । अब्रवीत् । मा । मे । प्रेति । हाः ।
 अस्ति । वै । इदम् । मयि । वीर्यम् । तत् । ते । प्रेति ।
 दास्यामि । इति । तस्मै । उक्त्यम् । प्रेति । अयच्छत् ।
 तस्मै । द्वितीयम् । उदिति । अयच्छत् । सः । अब्रवीत् ।
 मा । मे । प्रेति । हाः । अस्ति । वै । इदम् । मयि ।
 वीर्यम् । तत् । ते । प्रेति । दास्यामि । इति (१) ।
 तस्मै । उक्त्यम् । एव । प्रेति । अयच्छत् । तस्मै । तृती-
 यम् । उदिति । अयच्छत् । तम् । विष्णुः । अन्विति ।
 अतिष्ठत् । जहि । इति । सः । अब्रवीत् । मा । मे ।
 प्रेति । हाः । अस्ति । वै । इदम् । मयि । वीर्यम् । तत् ।
 ते । प्रेति । दास्यामि । इति । तस्मै । उक्त्यम् । एव ।
 प्रेति । अयच्छत् । तम् । निर्मायमिति निः—मायम् । भूतम् ।
 अहन् । यज्ञः । हि । तस्य । माया । आसीत् । यत् ।
 उक्त्यः । गृह्यते । इन्द्रियम् । एव । (२) । तत् ।
 वीर्यम् । यजमानः । भ्रातृव्यस्य । वृहक्ते । इन्द्राय ।
 त्वा । बृहद्वत् इति बृहत्—वते । वयस्वते । इति । आह ।
 इन्द्राय । हि । सः । तम् । प्रेति । अयच्छत् । तस्मै ।
 त्वा । विष्णवे । त्वा । इति । आह । यत् । एव । विष्णुः ।
 अन्वतिष्ठतेत्यनु—अतिष्ठत् । जहि । इति । तस्मात् ।
 विष्णुम् । अन्वाभजतीत्यनु—आभजति । त्रिः । निरिति ।

(उक्थ्यप्रवक्ष्यन्)

गृह्णाति । त्रिः । हि । सः । तम् । तस्मै । प्रेति । अय-
च्छत् । एषः । ते । योनिः । पुनर्हविरिति पुनः-हविः ।
असि । इति । आह । पुनःपुनरिति पुनः-पुनः । (३) ।
हि । अस्मात् । निर्गृह्णातीति निः-गृह्णाति । चक्षुः । बै ।
एतत् । यज्ञस्य । यत् । उक्थ्यः । तस्मात् । उक्थ्यम् ।
हुतम् । सोमाः । अन्वायन्तीत्यनु-आयन्ति । तस्मात् ।
आत्मा । चक्षुः । अन्विति । एति । तस्मात् । एकम् ।
यन्तम् । बहवः । अन्विति । यन्ति । तस्मात् । एकः ।
बहूनाम् । भद्रः । भवति । तस्मात् । एकः । बह्वीः ।
जायाः । विन्दते । यदि । कामयेत । अध्वर्युः । आत्मानम् ।
यज्ञयशसेनेति यज्ञ-यशसेन । अर्पयेयम् । इति । अन्तरा ।
आहवनीयमित्या-हवनीयम् । च । हविर्धानमिति हविः-
धानम् । च । तिष्ठन् । अवेति । नयेत् (४) । आत्मानम् ।
एव । यज्ञयशसेनेति यज्ञ-यशसेन । अर्पयति । यदि ।
कामयेत । यजमानम् । यज्ञयशसेनेति यज्ञ-यशसेन ।
अर्पयेयम् । इति । अन्तरा । सदोहविर्धाने इति सदः-हवि-
र्धाने । तिष्ठन् । अवेति । नयेत् । यजमानम् । एव । यज्ञ-
यशसेनेति यज्ञ-यशसेन । अर्पयति । यदि । कामयेत ।
सदस्यान् । यज्ञयशसेनेति यज्ञ-यशसेन । अर्पयेयम् ।
इति । सदः । आलभ्येत्या-लभ्य । अवेति । नयेत् । सद-

स्यान् । एव । यज्ञयशसेनेति यज्ञ—यशसेन । अर्प-
यति (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः)

आयुर्वा एतयज्ञस्य यद्भुव उत्तमो ग्रहाणां गृह्यते
तस्मादायुः प्राणानामुत्तमं मूर्धानं दिवो अरतिं
पृथिव्या इत्याह मूर्धानमेवैनं समानानां करोति
वैश्वानरमृताय जातमग्निमित्याह वैश्वानरं हि देवत-
याऽऽयुरुभयतोवैश्वानरो गृह्यते तस्मादुभयतः प्राणा
अधस्ताच्चोपरिष्ठाच्चार्धिनोऽन्ये ग्रहा गृह्यन्तेऽर्धी
ध्रुवस्तस्मात् (१) अर्धर्वाङ्प्राणोऽन्येषां प्राणा-
नामुपोत्तेऽन्ये ग्रहाः सायन्तेऽनुपोत्ते ध्रुवस्तस्माद-
स्थ्नाऽन्याः प्रजाः प्रतितिष्ठन्ति मांसेनान्या
असुरा वा उत्तरतः पृथिवीं पर्याचिकीर्षन्तां देवा
ध्रुवेणादहन्तद्भुवस्य ध्रुवत्वं यद्भुव उत्तरतः सायते
धृत्या आयुर्वा एतयज्ञस्य यद्भुव आत्मा होता यद्धो-
तृचमसे ध्रुवमवनयत्यात्मन्नेव यज्ञस्य (२) आयु-

(ध्रुवमदकवचनम्)

र्दधाति पुरस्तादुक्थस्यावनीय इत्याहुः पुरस्ताद्ध्या-
युषो भुङ्क्ते मध्यतोऽवनीय इत्याहुर्मध्यमेन ह्यायुषो
भुङ्क्त उत्तरार्धेऽवनीय इत्याहुरुत्तमेन ह्यायुषो भुङ्क्ते
वैश्वदेव्यामृचि शस्यमानायामव नयति वैश्वदेव्यो
वै प्रजाः प्रजास्वेवाऽऽयुर्दधाति (३) ॥

(अर्धो ध्रुवेस्तस्मादेव यज्ञस्यैकान्नचत्वारि५शाब्दः ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

आयुः । वै । एतत् । यज्ञस्य । यत् । ध्रुवः । उत्तम
इत्युत्तमः । ग्रहाणाम् । गृह्यते । तस्मात् । आयुः ।
प्राणानामिति प्र-अनानाम् । उत्तममित्युत्तमम् ।
मूर्धानम् । दिवः । अरतिम् । पृथिव्याः । इति । आह ।
मूर्धानम् । एव । रनम् । समानानाम् । करोति ।
वैश्वानरम् । क्रतयः । जातम् । अग्निम् । इति । आह ।
वैश्वानरम् । हि । देवतया । आयुः । उभयतोवैश्वानर
इत्युभयतः-वैश्वानरः । गृह्यते । तस्मात् । उभयतः ।
प्राणा इति प्र-अनाः । अधस्तात् । च । उपरिष्ठात् । च ।

अ॒र्धिनः । अ॒न्ये । ग्र॒हाः । गृ॒ह्यन्ते । अ॒र्धी । ध्रु॒वः ।
तस्मात् (१) । अ॒र्धी । अवा॑ङ् । प्रा॒ण इति॑ प्र—
अ॒नः । अ॒न्येषा॑म् । प्रा॒णाना॑मिति॑ प्र—अ॒नाना॑म् ।
उपो॑प्त इत्यु॒प—उ॒त्ते । अ॒न्ये । ग्र॒हाः । सा॒द्यन्ते । अ॒नु॒पो॒प्त
इत्यु॒प—उ॒त्ते । ध्रु॒वः । तस्मा॑त् । अ॒स्थ्ना । अ॒न्याः । प्र॒जा
इति॑ प्र—जाः । प्र॒ति॒ति॒ष्ठन्तीति॑ प्र॒ति—ति॒ष्ठन्ति । मा॒ःसेन॑ ।
अ॒न्याः । अ॒सुराः । वै । उ॒त्तर॑त् इत्यु॒त्—त॒रतः । पृ॒थि॒वीम् ।
प॒र्या॒चि॒की॒र्ष॒न्नि॒ति॑ प॒रि—आ॒चि॒की॒र्ष॒न् । ताम् । दे॒वाः ।
ध्रु॒वेण॑ । अ॒दृ॒श्न॒न् । तत् । ध्रु॒वस्य॑ । ध्रु॒वत्व॑मिति॑ ध्रु॒व—त्वम् ।
यत् । ध्रु॒वः । उ॒त्तर॑त् इत्यु॒त्—त॒रतः । सा॒द्यते॑ । धृ॒त्यै ।
आ॒युः । वै । ए॒तत् । य॒ज्ञस्य॑ । यत् । ध्रु॒वः । आ॒त्मा ।
हो॒ता । यत् । हो॒तृ॒च॒म॒स इति॑ हो॒तृ—च॒म॒से । ध्रु॒वम् ।
अ॒व॒न॒य॒तीत्य॑व—न॒यति॑ । आ॒त्मन् । ए॒व । य॒ज्ञस्य॑ ।
(२) । आ॒युः । द॒धाति॑ । पु॒रस्ता॑त् । उ॒क्थ॑स्य ।
अ॒व॒नी॒य इत्य॑व—नी॒यः । इति॑ । आ॒हुः । पु॒रस्ता॑त् । हि ।
आ॒युषः । भु॒ङ्क्ते । म॒ध्यतः॑ । अ॒व॒नी॒य इत्य॑व—नी॒यः । इति॑ ।
आ॒हुः । म॒ध्यमे॑न । हि । आ॒युषः । भु॒ङ्क्ते । उ॒त्तरा॑र्ध
इत्यु॒त्तर—अ॒र्धे । अ॒व॒नी॒य इत्य॑व—नी॒यः । इति॑ । आ॒हुः ।
उ॒त्तमे॑नेत्यु॒त्—त॒मेन॑ । हि । आ॒युषः । भु॒ङ्क्ते । वै॒श्वदे॑-
व्यामिति॑ वै॒श्व—दे॒व्याम् । ऋ॒चि । श॒स्य॑मानायाम् ।

(ऋतुमहकथनम्)

अवेति । नयति । वैश्वदेव्य इति वैश्व-देव्यः । वै । प्रजा
इति प्र-जाः । प्रजास्विति प्र-जासु । एव । आयुः ।
वधाति (३) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्तेऽमन्यन्त
मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति ते संवत्सरेण योष
यित्वा सुवर्गं लोकमायन्तमृषय ऋतुग्रहेरेवानु
प्राजानन्यदुग्रहा गृह्यन्ते सुवर्गस्य लोकस्य
प्रज्ञात्यै द्वादश गृह्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः
संवत्सरस्य प्रज्ञात्यै सह प्रथमौ गृह्येते सहोत्तमौ
तस्माद्वौद्वावृतु उभयतोमुखमृतुपात्रं भवति कः
(१) हि तद्वेद यत ऋतूनां मुखमृतुना प्रेष्येति
षट्कृत्व आह षड्वा ऋतव ऋतुनेव प्रीणात्युतुभि-
रिति चतुश्चतुष्पद एव पशुन्प्रीणाति द्विः पुनर्ऋतु-
नाऽऽह द्विपद एव प्रीणात्युतुना प्रेष्येति षट्कृत्व
आहर्तुभिरिति चतुस्तस्माच्चतुष्पादः पशव ऋतुनप

जीवन्ति द्विः (२) पुनर्ऋतुनाऽऽह तस्माद्विपादश्च-
तुष्पदः पशुनुप जीवन्त्युतुना प्रेष्येति षट्कृत्व आह-
तुभिरिति चतुर्द्विः पुनर्ऋतुनाऽऽहाऽऽक्रमणमेव तत्सेतुं
यजमानः कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै नान्योऽ-
न्यमनु प्रपद्येत यदन्योऽन्यमनुप्रपद्येतर्तुर्ऋतुमनु प्र
पद्येतर्तवो मोहुकाः स्युः (३) प्रसिद्धमेवाध्वर्यु-
र्दक्षिणेन प्र पद्यते प्रसिद्धं प्रतिप्रस्थातोत्तरेण
तस्मादादित्यः षण्मासो दक्षिणेनैति षडुत्तरेणो-
पयामग्रहीतोऽसि सप्तर्षोऽस्य हस्पत्याय त्वेत्याहा-
स्ति त्रयोदशो मास इत्याहुस्तमेव तत्प्रीणाति (४) ॥

(को जीवन्ति द्विः स्युश्चतुर्द्विःशब्दः ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

यज्ञेन । वै । देवाः । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् ।
आयन् । ते । अमन्यन्त । मनुष्याः । नः । अन्वाभाविष्य-
न्तीत्यनु—आभाविष्यन्ति । इति । ते । संवत्सरेणेति सं—वत्स-
रेण । योपयित्वा । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् ।
आयन् । तम् । ऋषयः । ऋतुग्रहैरित्युतु—ग्रहैः । एव ।

(ऋतुग्रहकथनम्)

अनु । प्रेति । अजानन् । यत् । ऋतुग्रहा इत्युतु-ग्रहाः ।
 गृह्यन्ते । सुवर्गस्येति सुवः-गस्य । लोकस्य । प्रज्ञात्या
 इति प्र-ज्ञात्यै । द्वादश । गृह्यन्ते । द्वादश । मासाः ।
 संवत्सर इति सं-वत्सरः । संवत्सरस्येति सं-वत्सरस्य ।
 प्रज्ञात्या इति प्र-ज्ञात्यै । सह । प्रथमौ । गृह्येते इति ।
 सह । उत्तमावित्युत्-तमौ । तस्मात् । द्वौद्वाविति द्वौ-द्वौ ।
 ऋतू इति । उभयतोमुखमित्युभयतः-मुखम् । ऋतुपात्र-
 मित्युतु-पात्रम् । भवति । कः (१) । हि । तत् । वेद ।
 यतः । ऋतूनाम् । मुखम् । ऋतूना । प्रेति । इष्य । इति ।
 षट् । छत्वं । आह । षट् । वै । ऋतवः । ऋतून् । एव ।
 प्रीणाति । ऋतुभिरित्युतु-भिः । इति । चतुः । चतुष्पद
 इति चतुः-पदः । एव । पशून् । प्रीणाति । द्विः । पुनः ।
 ऋतूना । आह । द्विपद इति द्वि-पदः । एव । प्रीणाति ।
 ऋतूना । प्रेति । इष्य । इति । षट् । छत्वं । आह ।
 ऋतुभिरित्युतु-भिः । इति । चतुः । तस्मात् । चतुष्पाद
 इति चतुः-पादः । पशवः । ऋतून् । उपेति । जीवन्ति ।
 द्विः (२) । पुनः । ऋतूना । आह । तस्मात् । द्विपाद
 इति द्वि-पादः । चतुष्पद इति चतु-पदः । पशून् ।
 उपेति । जीवन्ति । ऋतूना । प्रेति । इष्य । इति । षट् ।
 छत्वं । आह । ऋतुभिरित्युतु-भिः । इति । चतुः । द्विः ।

पुनः । ऋतुना । आह । आक्रमणमित्या—क्रमणम् । एव ।
 तत् । सेतुम् । यजमानः । कुरुते । सुवर्गस्येति सुवः—गस्य ।
 लोकस्य । समष्ट्या इति सम्—अष्ट्यै । न । अन्यः ।
 अन्यम् । अनु । प्रेति । पयेत । यत् । अन्यः । अन्यम् ।
 अनुप्रपयेतेत्यनु—प्रपयेत । ऋतुः । ऋतुम् । अनु । प्रेति ।
 पयेत । ऋतवः । मोहुकाः । स्युः (३) । प्रसिद्धमिति
 प्र—सिद्धम् । एव । अध्वर्युः । दक्षिणेन । प्रेति । पयते ।
 प्रसिद्धमिति प्र—सिद्धम् । प्रतिप्रस्थातेति प्रति—प्रस्थाता ।
 उत्तरेणेत्युत्—तरेण । तस्मात् । आदित्यः । षट् । मासः ।
 दक्षिणेन । एति । षट् । उत्तरेणेत्युत्—तरेण । उपयामगृहीत
 इत्युपयाम—गृहीतः । असि । सःसर्प इति सं—सर्पः ।
 असि । अश्वस्पत्यायेत्यश्वः—पत्याय । त्वा । इति । आह ।
 अस्ति । त्रयोदश इति त्रयः—दशः । मासः । इति ।
 आहुः । तम् । एव । तत् । प्रीणाति (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

सुवर्गाय वा एते लोकाय गृह्यन्ते यद्वेतुग्रहा
 ज्योतिरिन्द्राग्नी यदैन्द्राग्रमृतुपात्रेण गृह्णाति

ज्योतिरिवास्मा उपरिष्ठादधाति सुवर्गस्य लोकस्या-
 नुख्यात्या ओजोभृतौ वा एतौ देवानां यदिन्द्राग्नी
 यदैन्द्राग्रो गृह्यत ओज एवाव रुन्धे वैश्वदेवः शुक्र-
 पात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा असावादित्यः
 शुक्रो यदैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति तस्मादसावा-
 दित्यः (१) सर्वाः प्रजाः प्रत्यङ्मुदति तस्मात्सर्वं
 एव मन्यते मां प्रत्युदगादिति वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण
 गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजास्तेजः शुक्रो यदैश्वदेवः
 शुक्रपात्रेण गृह्णाति प्रजास्वेव तेजो दधाति (२)॥

(तस्मादसावादित्यस्त्रिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

सुवर्गायेति सुवः-गाय । वै । एते । लोकाय ।
 गृह्यन्ते । यत् । ऋतुग्रहा इत्युत्-ग्रहाः । ज्योतिः । इन्द्राग्नी
 इतीन्द्र-अग्नी । यत् । ऐन्द्राग्रमित्येन्द्र-अग्रम् । ऋतुपा-
 त्रेणेत्युत्-पात्रेण । गृह्णाति । ज्योतिः । एव । अस्मे ।
 उपरिष्ठात् । दधाति । सुवर्गस्येति सुवः-गस्य । लोकस्य ।

अनुख्यात्या इत्यनु-ख्यात्यै । ओजोभृतावित्योजः-
 भृतो । वै । एतौ । देवानाम् । यत् । इन्द्राग्री इतीन्द्र-
 अग्री । यत् । ऐन्द्राग्र इत्यैन्द्र-अग्रः । गृह्यते । ओजः ।
 एव । अवेति । रुन्धे । वैश्वदेवमिति वैश्व-देवम् ।
 शुक्रपात्रेणेति शुक्र-पात्रेण । गृह्णाति । वैश्वदेव्य इति
 वैश्व-देव्यः । वै । प्रजा इति प्र-जाः । असौ । आदित्यः ।
 शुक्रः । यत् । वैश्वदेवमिति वैश्व-देवम् । शुक्रपात्रेणेति
 शुक्र-पात्रेण । गृह्णाति । तस्मात् । असौ । आदित्यः
 (१) । सर्वाः । प्रजा इति प्र-जाः । प्रत्यङ् ।
 उदिति । एति । तस्मात् । सर्वः । एव । मन्यते । माम् ।
 प्रति । उदिति । अगात् । इति । वैश्वदेवमिति वैश्व-
 देवम् । शुक्रपात्रेणेति शुक्र-पात्रेण । गृह्णाति । वैश्वदेव्य
 इति वैश्व-देव्यः । वै । प्रजा इति प्र-जाः । तेजः ।
 शुक्रः । यत् । वैश्वदेवमिति वैश्व-देवम् । शुक्रपात्रेणेति
 शुक्र-पात्रेण । गृह्णाति । प्रजास्विति प्र-जासु । एव ।
 तेजः । दधाति (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

इन्द्रो मरुद्भिः सांविद्येन माध्यंदिने सर्वने वृत्र-
महन्त्यन्माध्यंदिने सर्वने मरुत्वतीया गृह्यन्ते
वार्षघ्ना एव ते यजमानस्य गृह्यन्ते तस्य वृत्रं
जघ्नुष ऋतवोऽमुह्यन्तस् ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयानगृ-
ह्णात्ततो वै स ऋतून्प्राजानायद्दुपात्रेण मरुत्व-
तीया गृह्यन्त ऋतूनां प्रज्ञात्यै वज्रं वा एतं यज-
मानो भ्रातृव्याय प्र हरति यन्मरुत्वतीया उदेव
प्रथमेन (१) यच्छति प्र हरति द्वितीयेन
स्तृणुते तृतीयेनाऽऽयुधं वा एतयजमानः सः
स्कुरुते यन्मरुत्वतीया धनुरेव प्रथमो ज्या द्वितीय
इषुस्तृतीयः प्रत्येव प्रथमेन धत्ते वि सृजति द्विती-
येन विध्यति तृतीयेनेन्द्रो वृत्रं हत्वा परां परावत-
मगच्छदपाराधमिति मन्यमानः स हरितोऽभवत्स
एतान्मरुत्वतीयानात्मस्पर्णानपश्यत्तानगृहीत (२)
प्राणमेव प्रथमेनास्पृणुतापानं द्वितीयेनाऽऽत्मानं तृती-
येनाऽऽत्मस्पर्णा वा एते यजमानस्य गृह्यन्ते यन्मरु-
त्वतीयाः प्राणमेव प्रथमेन स्पृणुतेऽपानं द्वितीयेनाऽऽ-
त्मानं तृतीयेनेन्द्रो वृत्रमहन्तं देवा अब्रुवन्महान्वा अय-

म॒भू॒यो वृ॒त्रम॒वधी॒दिति॒ त॒म॒हेन्द्र॒स्य॒ महेन्द्र॒त्वः॑ स
 ए॒तं मा॒हेन्द्र॒मु॒द्धार॒मुद॒हर॒त वृ॒त्रः॑ ह॒त्वाऽन्या॒सु॒ दे॒व-
 ता॒स्वाधि॒ यन्मा॒हेन्द्रो॒ गृह्य॑त उ॒द्धार॒मेव॒ तं य॒ज॒मान॒ उ-
 द्ध॒रते॒ऽन्या॒सु॒ प्र॒जास्वाधि॒ शुक्र॒पात्रे॑ण गृह्णाति य॒ज-
 मान॒दे॒व॒त्यो वै मा॒हेन्द्र॒स्तेजः॑ शु॒क्रो यन्मा॒हेन्द्रः॑
 शु॒क्रपा॒त्रेण॑ गृह्णाति य॒ज॒मान॒ ए॒व तेजो॑
 दधा॒ति (३) ॥

(प्रथमेनागृह्णीत देवतास्वष्टाविंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

इन्द्रः । म॒रु॒द्भिरिति॑ म॒रुत्—भिः॒ । सांवि॒द्येनेति॑ सां—
 वि॒द्येन॒ । मा॒ध्यंदि॒ने । स॒र्वने॒ । वृ॒त्रम् । अ॒हन् । यत् ।
 मा॒ध्यंदि॒ने । स॒र्वने॒ । म॒रु॒त्वती॒याः । गृ॒ह्यन्ते॑ । वा॒र्चि॒द्वा इति॑
 वा॒र्चि॒द्वाः । ए॒व । ते । य॒ज॒मान॒स्य । गृ॒ह्यन्ते॑ । तस्य॑ ।
 वृ॒त्रम् । ज॒घ्न॒र्षः । ऋ॒त॒वः । अ॒मु॒ह्यन् । सः । ऋ॒तु॒पात्रे॑ण-
 त्यू॒तु—पात्रे॑ण । म॒रु॒त्वती॒यान् । अ॒गृ॒ह्णात् । त॒तः । वै ।
 सः । ऋ॒तून् । प्रेति॑ । अ॒जा॒नात् । यत् । ऋ॒तु॒पात्रे॑णेत्यू॒तु—
 पात्रे॑ण । म॒रु॒त्वती॒याः । गृ॒ह्यन्ते॑ । ऋ॒तूनाम् । प्र॒ज्ञा॒त्या इति॑

(मरुत्वतीयमाहेन्द्रप्रहकथनम्)

प्र-ज्ञात्यै । वज्रम् । वै । एतम् । यजमानः । भ्रातृव्याय ।
 प्रेति । हरति । यत् । मरुत्वतीयाः । उदिति । एव । प्रथ-
 मेन (१) । यच्छति । प्रेति । हरति । द्वितीयेन ।
 स्तृणुते । तृतीयेन । आयुधम् । वै । एतत् । यजमानः ।
 समिति । कुरुते । यत् । मरुत्वतीयाः । धनुः । एव ।
 प्रथमः । ज्या । द्वितीयः । इषुः । तृतीयः । प्रतीति ।
 एव । प्रथमेन । धत्ते । वीति । सृजति । द्वितीयेन ।
 विध्याति । तृतीयेन । इन्द्रः । वृत्रम् । हत्वा । पराम् ।
 परावतामिति परा-वतम् । अगच्छत् । अपेति । अराधम् ।
 इति । मन्यमानः । सः । हरितः । अभवत् । सः । एतान् ।
 मरुत्वतीयान् । आत्मस्पर्णानित्यात्म-स्पर्णान् । अप-
 श्यत् । तान् । अगृहीत (२) । प्राणमिति प्र-अनम् ।
 एव । प्रथमेन । अस्पृणुत । अपानमित्यप-अनम् ।
 द्वितीयेन । आत्मानम् । तृतीयेन । आत्मस्पर्णा इत्यात्म-
 स्पर्णाः । वै । एते । यजमानस्य । गृह्यन्ते । यत् । मरु-
 त्वतीयाः । प्राणमिति प्र-अनम् । एव । प्रथमेन ।
 स्पृणुते । अपानमित्यप-अनम् । द्वितीयेन । आत्मानम् ।
 तृतीयेन । इन्द्रः । वृत्रम् । अहन् । तम् । देवाः । अब्रुवन् ।
 महान् । वै । अयम् । अभूत् । यः । वृत्रम् । अवधीत् ।
 इति । तत् । महेन्द्रस्येति महा-इन्द्रस्य । महेन्द्रत्वमिति

महेन्द्र—त्वम् । सः । एतम् । माहेन्द्रमिति माहा—इन्द्रम् ।
 उद्धारमित्युत—हारम् । उदिति । अहरत । वृत्रम् । हत्वा ।
 अन्यासु । देवतासु । अधीति । यत् । माहेन्द्र इति
 माहा—इन्द्रः । गृह्यते । उद्धारमित्युत—हारम् । एव ।
 तम् । यजमानः । उदिति । हरते । अन्यासु ।
 प्रजास्विति प्र—जासु । अधीति । शुक्रपात्रेणेति शुक्र—
 पात्रेण । गृह्णाति । यजमानदेवत्यं इति यजमान—देवत्यः ।
 वै । माहेन्द्र इति माहा—इन्द्रः । तेजः । शुक्रः । यत् ।
 माहेन्द्रमिति माहा—इन्द्रम् । शुक्रपात्रेणेति शुक्र—पात्रेण ।
 गृह्णाति । यजमाने । एव । तेजः । दधाति (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

अदितिः पुत्रकामा साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदन-
 मपचत्तस्या उच्छेषेणमददुस्तत्प्राश्नात्सा रेतोऽधत्त
 तस्यै चत्वार आदित्या अजायन्त सा द्वितीयमपच-
 त्साऽमन्यतोच्छेषेणान्म इमेऽज्ञत यदग्रे प्राशिष्यामीतो
 मे वसीयाऽसो जनिष्यन्त इति साऽग्रे प्राश्नात्सा
 रेतोऽधत्त तस्यै व्यृद्धमाण्डमजायत साऽऽदित्येभ्य

(भावित्यप्रदकथनम्)

ए॒व (१) तृ॒ती॒र्य॒म॒प॒च॒द्भो॒गा॒य॒ म॒ इ॒दः॑ श्रान्त॒म॒-
 स्त्वि॒ति॒ तेऽब्रु॒व॒न्व॒रं॑ वृ॒णाम॑हे॒ योऽतो॒ जा॒या॒ता
 अ॒स्माक॑ः स॒ ए॒कोऽस॒योऽस्य॑ प्र॒जा॒या॒मृ॒ध्या॒ता
 अ॒स्माकं॑ भो॒गा॒य॒ भ॒वा॒दि॒ति॒ ततो॒ वि॒व॒स्वा॒ना॒दि॒त्योऽ-
 जा॒य॒त॒ तस्य॑ वा इ॒यं प्र॒जा य॒न्म॒नु॒ष्या॒स्ता॒स्वेकं॑
 ए॒व॒र्धो॒ यो य॒ज॒ते स॒ दे॒वा॒नां॑ भो॒गा॒य॒ भ॒व॒ति॒ दे॒वा वै
 य॒ज्ञात् (२) रु॒द्र॒म॒न्त॒रा॒य॒न्त॒स आ॒दि॒त्या॒न॒न्वा॒क्र॒म॒त॒
 ते द्वि॒दे॒व॒त्या॒न्प्रा॒प॒य॒न्त॒ तान्न॑ प्र॒ति प्रा॒य॒च्छ॒न्त॒स्मा॒दपि॑
 व॒ध्यं प्र॒प॒न्नं॒ न प्र॒ति प्र॒य॒च्छ॒न्ति॒ तस्मा॑द्वि॒दे॒व॒त्येभ्य॑
 आ॒दि॒त्यो निर्गृ॑ह्यते॒ यदु॒च्छे॒ष॒णा॒दजा॑यन्त॒ तस्मा॑दु॒च्छे॒-
 ष॒णा॒द्गृ॑ह्यते॒ तिसृ॑भिर्ऋ॒ग्भिर्गृ॑हाति॒ मा॒ता पि॒ता
 पु॒त्र॒स्त॒दे॒व तन्मि॑थुनमु॒ल्वं ग॒र्भो ज॒रायु॑ तदे॒व तत्
 (३) मि॒थु॒नं प॒शवो॑ वा ए॒ते यदा॑दि॒त्य उ॒र्ग॒र्ध॒धि॑
 द॒ध्ना म॑ध्यतः॒ श्री॒णा॒त्यूर्ज॑मे॒व प॑शूनां म॑ध्यतो द॑धाति
 शृ॒ता॒त॒ङ्क्ये॒न मे॑ध्य॒त्वाय॑ तस्मा॑दा॒मा प॒कं दु॑हे
 प॒शवो॑ वा ए॒ते यदा॑दि॒त्यः प॒रि॒श्रि॒त्यं गृ॑हाति
 प्र॒ति॒रु॒ध्यै॒वास्मै॑ प॒शून्गृ॑हाति॒ प॒शवो॑ वा ए॒ते
 यदा॑दि॒त्य ए॒ष रु॒द्रो यदा॑ग्निः प॒रि॒श्रि॒त्यं गृ॑हाति
 रु॒द्रा॒दे॒व प॑शून्त॒र्द॑धाति (४) ए॒ष वै वि॒व॒स्वा॒-
 ना॒दि॒त्यो यदु॑पा॒शु॒सर्व॑नः स ए॒तमे॒व सोम॑पीथं

परि शय आ तृतीयसवनाद्विष्व आदित्यैष ते
 सोमपीथ इत्याह विष्वन्तमेवाऽऽदित्य* सोमपीथेन
 समर्धयति या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामीति
 वृष्टिकामस्य श्रीणीयाद्वृष्टिमेवाव रुन्धे यदि
 ताजकप्रस्कन्देर्ध्रुकः पर्जन्य स्याद्यदि चिरमवर्षुको
 न सादयत्यसन्नाद्धि प्रजाः प्रजार्थन्ते नानु
 वर्षट्करोति यदनुवषट्कुर्याद्भुवं प्रजा अन्ववसृजेन्न
 हुत्वाऽन्वीक्षेत यदन्वीक्षेत चक्षुरस्य प्रमायुक* स्या-
 तस्मान्नान्वीक्ष्यः (५) ॥

(एव यज्ञाज्जरायु तदेव तदन्तर्दधाति न
 सप्तविंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

अदितिः । पुत्रकामेति पुत्र-कामा । साध्येभ्यः ।
 द्वेभ्यः । ब्रह्मौदनमिति ब्रह्म-ओदनम् । अपचत् ।
 तस्यै । उच्छेषणमित्युत्-शेषणम् । अददुः । तत् । प्रेति ।
 आश्नात् । सा । रेतः । अधत्त । तस्यै । चत्वारः ।

आदित्याः । अजायन्त । सा । द्वितीयम् । अपचत् ।
सा । अमन्यत् । उच्छेषणादित्युत्-शेषणात् । मे ।
इमे । अज्ञत् । यत् । अग्रे । प्राशिष्यामीति प्र-
अशिष्यामि । इतः । मे । वसीयाश्सः । जनिष्यन्ते ।
इति । सा । अग्रे । प्रेति । आश्नात् । सा । रेतः ।
अधत् । तस्यै । व्यृद्धमिति वि-क्रद्धम् । आण्डम् ।
अजायत् । सा । आदित्येभ्यः । एव (१) । तृतीयम् ।
अपचत् । भोगाय । मे । इदम् । श्रान्तम् । अस्तु । इति ।
ते । अश्रुवन् । वरम् । वृणामहै । यः । अतः । जायतै ।
अस्माकम् । सः । एकः । असत् । यः । अस्य ।
प्रजायामिति प्र-जायाम् । क्रध्यातै । अस्माकम् ।
भोगाय । भवात् । इति । ततः । विवस्वान् । आदित्यः ।
अजायत् । तस्यै । वै । इयम् । प्रजेति प्र-जा । यत् ।
मनुष्याः । तासु । एकः । एव । क्रद्धः । यः । यजते ।
सः । देवानाम् । भोगाय । भवति । देवाः । वै ।
यज्ञात् (२) । रुद्रम् । अन्तः । आयन् । सः ।
आदित्यान् । अन्वाक्रमतेत्यनु-आक्रमत । ते । द्विदेव-
त्यानिति द्वि-देवत्यान् । प्रेति । अपयन्त । तान् । न ।
प्रति । प्रति । अयच्छन् । तस्मात् । अपीति । वध्यम् ।
प्रपन्नमिति प्र-पन्नम् । न । प्रति । प्रेति । यच्छन्ति ।

तस्मात् । द्विदेवत्येभ्य इति द्वि-देवत्येभ्यः । आदित्यः ।
 निरिति । गृह्यते । यत् । उच्छेषणादित्युत्-शेषणात् ।
 अजायन्त । तस्मात् । उच्छेषणादित्युत्-शेषणात् ।
 गृह्यते । तिसृभिरिति तिसृ-भिः । ऋग्भिरित्यृक्-भिः ।
 गृह्णाति । माता । पिता । पुत्रः । तत् । एव । तत् ।
 मिथुनम् । उल्बम् । गर्भः । जरायु । तत् । एव । तत्
 (३) । मिथुनम् । पशवः । वै । एते । यत् । आदित्यः ।
 उर्क । दधि । दध्ना । मध्यतः । श्रीणाति । उर्जम् । एव ।
 पशूनाम् । मध्यतः । दधाति । श्रुतातङ्क्येनेति श्रुत-
 आतङ्क्येन । मेध्यत्वायेति मेध्य-त्वाय । तस्मात् ।
 आमा । पक्कम् । दुहे । पशवः । वै । एते । यत् ।
 आदित्यः । पारिश्रित्येति पारि-श्रित्य । गृह्णाति । प्रति-
 रुध्येति प्रति-रुध्य । एव । अस्मै । पशून् । गृह्णाति ।
 पशवः । वै । एते । यत् । आदित्यः । एषः । रुद्रः ।
 यत् । अग्निः । पारिश्रित्येति पारि-श्रित्य । गृह्णाति ।
 रुद्रात् । एव । पशून् । अन्तः । दधाति (४) । एषः ।
 वै । विर्वस्वान् । आदित्यः । यत् । उपाशुसर्वन इत्यु-
 पाशु-सर्वनः । सः । एतम् । एव । सोमपीथमिति
 सोम-पीथम् । परीति । शये । एति । तृतीयसवनादिति
 तृतीय-सवनात् । विर्वस्वः । आदित्य । एषः । ते । सोम-

(सावित्रवैश्वदेवप्रहकथनम्)

पी॒थ इति॑ सोम—पी॒थः । इति॑ । आ॒ह । वि॒वस्व॑न्तम् ।
 ए॒व । आ॒दि॒त्यम् । सोम॒पी॒थेनेति॑ सोम—पी॒थेन । समि॑ति ।
 अ॒र्धय॑ति । या । दि॒व्या । वृ॒ष्टिः । तया॑ । त्वा । श्री॒णामि॑ ।
 इति॑ । वृ॒ष्टि॒काम॑स्येति॑ वृ॒ष्टि॒काम॑स्य । श्री॒णीया॑त् ।
 वृ॒ष्टिम् । ए॒व । अवे॑ति । रु॒न्धे । यदि॑ । ता॒जक् । प्र॒स्क॒
 न्देदि॑ति प्र—स्क॒न्देत् । वर्षु॑कः । पर्जन्यः॑ । स्यात् । यदि॑ ।
 चि॒रम् । अ॒वर्षु॑कः । न । सा॒दय॑ति । अ॒सन्ना॑त् । हि ।
 प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । प्र॒जाय॑न्त इति॑ प्र—जाय॑न्ते । न ।
 अ॒न्वि॑ति । वर्ष॑ट् । क॒रोति॑ । यत् । अ॒नु॒व॒ष॒ट्कुर्या॑दित्यनु—
 व॒ष॒ट्कुर्या॑त् । रु॒द्रम् । प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । अ॒न्व॒वसृ॑जेदि॒
 त्यनु॑—अ॒वसृ॑जेत् । न । हु॒त्वा । अ॒न्वि॑ति । ई॒क्षेत् । यत् ।
 अ॒न्वी॒क्षेतेत्यनु॑—ई॒क्षेत् । चक्षुः॑ । अ॒स्य । प्र॒मायु॑कमिति॑
 प्र—मायु॑कम् । स्यात् । तस्मा॑त् । न । अ॒न्वी॒क्ष्य इत्यनु॑—
 ई॒क्ष्यः (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

अ॒न्त॒र्या॒मपा॑त्रेण सा॒वि॒त्रमा॑ग्रय॒णाद्गृ॑ह्णाति प्र॒जा—
 प॑ति॒र्वा ए॒ष यदा॑ग्रय॒णः प्र॒जानां॑ प्र॒जन॑नाय न

सादयत्यसन्नाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते नानु वर्षट्क-
 रोति यदनुवषट्कुर्याद्भुद्रं प्रजा अन्ववसृजेदेष वै गा-
 यत्रो देवानां यत्सवितैष गायत्रियै लोके गृह्यते
 यदाग्रयणो यदन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद्गृ-
 ह्णाति स्वादेवैनं योनेर्निर्गृह्णाति विश्वे (१) देवा-
 स्तृतीयः सवनं नोदयच्छन्ते सवितारं प्रातःसवन-
 भागः सन्तं तृतीयसवनमाभि पर्यणयन्ततो वै ते
 तृतीयः सवनमुदयच्छन्त्यतृतीयसवने सावित्रो
 गृह्यते तृतीयस्य सवनस्योद्यत्यै सवितृपात्रेण वैश्वदेवं
 कलशाद्गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा वैश्वदेवः कलशः
 सविता प्रसवानामीशे यत्सवितृपात्रेण वैश्वदेवं कल-
 शाद्गृह्णाति सवितृप्रसूत एवास्मै प्रजाः प्र (२)
 जनयति सोमे सोममाभि गृह्णाति रेत एव तदधाति
 सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठान इत्याह सोमे हि सोममाभि-
 गृह्णाति प्रतिष्ठित्या एतस्मिन्वा अपि ग्रहे मनुष्ये-
 भ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः क्रियते सुशर्माऽसि सुप्रति-
 स्थान इत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति बृहदित्याह
 देवेभ्य एवैतेन करोति नम इत्याह पितृभ्य एवैतेन
 करोत्येतावतीर्व देवतास्ताभ्य एवैनः सर्वाभ्यो गृह्णा-

(सावित्रवैश्वदेवप्रहकथनम्)

त्येष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो
ह्येषः (३) ॥

(विश्वे प्र पितृभ्यं एवैतेन करोत्येकान्नविशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

अन्तर्यामपात्रेणेत्यन्तर्याम—पात्रेण । सावित्रम् ।
आग्रयणात् । गृह्णाति । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । वै ।
एषः । यत् । आग्रयणः । प्रजानामिति प्र—जानाम् ।
प्रजननायेति प्र—जननाय । न । सादयति । असन्नात् ।
हि । प्रजा इति प्र—जाः । प्रजायन्त इति प्र—जायन्ते ।
न । अन्विति । वर्षट् । करोति । यत् । अनुवषट्कुर्या-
दित्यनु—वषट्कुर्यात् । रुद्रम् । प्रजा इति प्र—जाः । अन्वव-
सृजेदित्यनु—अवसृजेत् । एषः । वै । गायत्रः । देवानाम् ।
यत् । सविता । एषः । गायत्रियै । लोके । गृह्यते । यत् ।
आग्रयणः । यत् । अन्तर्यामपात्रेणेत्यन्तर्याम—पात्रेण ।
सावित्रम् । आग्रयणात् । गृह्णाति । स्वात् । एव । एनम् ।
योनेः । निरिति । गृह्णाति । विश्वे (१) । देवाः ।

तृतीयम् । सर्वनम् । न । उदिति । अयच्छन् । ते ।
 सवितारम् । प्रातःसवनभागमिति प्रातःसवन-भागम् ।
 सन्तम् । तृतीयसवनमिति तृतीय-सवनम् । अभि ।
 परीति । अनयन् । ततः । वै । ते । तृतीयम् । सर्वनम् ।
 उदिति । अयच्छन् । यत् । तृतीयसवन इति तृतीय-
 सवने । सावित्रः । गृह्यते । तृतीयस्य । सर्वनस्य ।
 उद्यत्या इत्युत्-यत्यै । सवितृपात्रेणेति सवितृ-पात्रेण ।
 वैश्वदेवमिति वैश्व-देवम् । कलशात् । गृह्णाति । वैश्वदेव्य
 इति वैश्व-देव्यः । वै । प्रजा इति प्र-जाः । वैश्वदेव
 इति वैश्व-देवः । कलशः । सविता । प्रसवानामिति प्र-
 सवानाम् । ईशे । यत् । सवितृपात्रेणेति सवितृ-पात्रेण ।
 वैश्वदेवमिति वैश्व-देवम् । कलशात् । गृह्णाति । सवितृ-
 प्रसूत इति सवितृ-प्रसूतः । एव । अस्मै । प्रजा इति
 प्र-जाः । प्रेति (२) । जनयति । सोमे । सोमम् ।
 अभीति । गृह्णाति । रेतः । एव । तत् । दधाति ।
 सुशर्मेति सु-शर्मा । असि । सुप्रतिष्ठान इति सु-प्रतिष्ठानः ।
 इति । आह । सोमे । हि । सोमम् । अभिगृह्णातीत्यभि-
 गृह्णाति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । एतस्मिन् । वै ।
 अपीति । ग्रहे । मनुष्येभ्यः । देवेभ्यः । पितृभ्य इति
 पितृ-भ्यः । क्रियते । सुशर्मेति सु-शर्मा । असि ।

(पालीवतप्रहकथनम्)

सुप्रतिष्ठान इति सु-प्रतिष्ठानः । इति । आह । मनुष्येभ्यः ।
 एव । एतेन । करोति । बृहत् । इति । आह । देवेभ्यः ।
 एव । एतेन । करोति । नमः । इति । आह । पितृभ्य इति
 पितृ-भ्यः । एव । एतेन । करोति । एतावतीः । वै ।
 देवताः । ताभ्यः । एव । एनम् । सर्वाभ्यः । गृह्णाति ।
 एषः । ते । योनिः । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः । इति ।
 आह । वैश्वदेव इति वैश्व-देवः । हि । एषः (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः)

प्राणो वा एष यदुपाश्शुर्यदुपाश्शुपात्रेण प्रथ-
 मश्चेत्तमश्च ग्रहौ गृह्येते प्राणमेवानु प्रयन्ति प्राण-
 मनूयन्ति प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणः प्राण
 उपाश्शुः पत्नीः प्रजाः प्रजनयन्ति यदुपाश्शुपात्रेण
 पालीवतमाग्रयणाद्गृह्णाति प्रजानां प्रजननाय
 तस्मात्प्राणं प्रजा अनु प्र जायन्ते देवा वा इतईतः
 पत्नीः सुवर्गम् (१) लोकमजिगांसन्ते
 सुवर्गं लोकं न प्राजानन्त एतं पालीवतमपश्यन्त-

म॒गृह्ण॑त॒ ततो॒ वै सु॒वर्गं॑ लो॒कं प्रा॒जान॑न्यत्पा॒त्नीव॑तो
 गृ॒ह्यते॑ सु॒वर्ग॑स्य लो॒कस्य॑ प्र॒ज्ञात्ये॑ स सोमो
 नाति॑ष्ठत स्त्रीभ्यो गृह्यमाणस्तं घृतं वज्रं
 कृ॒त्वाऽन्न॑न्तं निरि॑न्द्रियं भू॒तम॑गृह्णन्तस्मा॒त्त्रियो
 निरि॑न्द्रिया अ॒दायादी॑रपि पा॒पात्सु॑ऽस उप॑स्ति-
 तरम् (२) व॒दन्ति॒ यद्वृ॑तेन॒ पाल्नी॑वतः॒श्रीणा॑ति
 व॒ज्रेणै॒वैनं॒ वशे॑ कृ॒त्वा गृ॑ह्णात्युप॒याम॑गृहीतोऽसी-
 त्य॒हियं॑ वा उप॒याम॑स्तस्मादि॒मां प्र॒जा अनु॑ प्र
 जा॒यन्ते॒ बृह॑स्पति॒सुत॑स्य त॒ इत्या॑ह ब्रह्म॒ वै दे॒वानां॑
 बृह॑स्पति॒र्ब्रह्मै॒वास्मै॑ प्र॒जाः प्र ज॑नयतीन्द्रो इत्या॑ह
 रेतो॒ वा इन्द्रु॑ रेत॒ एव॒ तद॑धातीन्द्रियाव॒ इति॑ (३)
 आ॒ह प्र॒जा वा इ॑न्द्रियं प्र॒जा ए॒वास्मै॑ प्र ज॑नयत्यग्ना
 ३ इत्या॑हाग्निर्वै रेतो॒धाः प॒त्नीव॑ इत्या॑ह मिथुन॒त्वाय॑
 स॒जुर्दे॒वेन॒ त्वष्ट्रा॑ सोमं पि॒बेत्या॑ह त्वष्ट्रा॒ वै प॑शूनां
 मि॒थुना॑नां॒रूप॑कृ॒द्रूप॑मेव प॒शुषु॑ दधाति दे॒वा वै
 त्वष्ट्रा॑रमजिघा॒सन्त॑स प॒त्नीः प्रा॑प॒द्यत॒ तं न॒ प्रति॑
 प्राय॑च्छन्तस्मा॒दापि॑ (४) व॒ध्यं प्र॑पन्नं न॒ प्रति॑ प्र
 य॑च्छन्ति॒ तस्मा॑त्पा॒त्नीव॑ते त्वष्ट्रेऽपि॑ गृह्यते न
 सा॒दय॑त्यसन्ना॒द्धि प्र॒जाः प्र॒जाय॑न्ते नानु॒ वषट्क॑रोति
 यद॑नु॒वषट्कु॑र्याद्भु॒द्रं प्र॒जा अ॒न्वव॑सृजे॒यन्नानु॑वषट्कु-

(पत्नीवत्प्रहकथनम्)

यदिशान्तमग्नीत्सोमं भक्षयेदुपाश्वनु वर्षट्करोति न
 रुद्रं प्रजा अन्ववसृजति शान्तमग्नीत्सोमं
 भक्षयत्यग्नीन्नेष्टुरुपस्थमा सीद (५) नेष्टः
 पत्नीमुदानयेत्याहाग्नीदेव नेष्टरि रेतो दधाति
 नेष्टा पत्नियामुद्वात्रा सं ख्यापयति प्रजापतिर्वा
 एष यदुद्वाता प्रजानीं प्रजननायाप उप प्र वर्तयति
 रेत एव तत्सिञ्चत्यूरुणोप प्र वर्तयत्यूरुणा हि रेतः
 सिच्यते नग्नं छत्योरुमुप प्र वर्तयति यदा हि नग्न
 ऊरुर्भवत्यथ मिथुनी भवतोऽथ रेतः सिच्यतेऽथ
 प्रजाः प्र जायन्ते (६) ॥

(पत्नीः सुवर्गमुपस्तितरमिन्द्रियाण इत्यपि

सीद मिथुन्यष्टौ च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

प्राण इति प्र-अनः । वै । एषः । यत् । उपाश्वरि-
 त्युप-अश्वः । यत् । उपाश्वपात्रेणेत्युपाश्व-पात्रेण ।
 प्रथमः । च । उत्तम इत्युत्-तमः । च । ग्रहौ । गृह्येते
 इति । प्राणमिति प्र-अनम् । एव । अन्विति । प्रय-

न्तीति प्र—यन्ति । प्राणमिति प्र—अनम् । अनु । उदिति ।
 यन्ति । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । वै । एषः । यत् ।
 आग्रयणः । प्राण इति प्र—अनः । उपाश्रुत्युप—
 अश्रुः । पत्नीः । प्रजा इति प्र—जाः । प्रेति । जनयन्ति ।
 यत् । उपाश्रुपात्रेणेत्युपाश्रु—पात्रेण । पाल्नीवतमिति
 पाल्नी—वतम् । आग्रयणात् । गृह्णाति । प्रजानामिति
 प्र—जानाम् । प्रजननायेति प्र—जननाय । तस्मात् । प्राण-
 मिति प्र—अनम् । प्रजा इति प्र—जाः । अनु । प्रेति ।
 जायन्ते । देवाः । वै । इतइत इतीतः—इतः । पत्नीः ।
 सुवर्गमिति सुवः—गम् (१) । लोकम् । अजिगासन् ।
 ते । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । न । प्रेति ।
 अजानन् । ते । एतम् । पाल्नीवतमिति पाल्नी—वतम् ।
 अपश्यन् । तम् । अगृह्णत । ततः । वै । ते । सुवर्गमिति
 सुवः—गम् । लोकम् । प्रेति । अजानन् । यत् । पाल्नीवत
 इति पाल्नी—वतः । गृह्यते । सुवर्गस्येति सुवः—गस्य ।
 लोकस्य । प्रज्ञात्या इति प्र—ज्ञात्यै । सः । सोमः । न ।
 अतिष्ठत । स्त्रीभ्यः । गृह्यमाणः । तम् । धृतम् । वज्रम् ।
 कृत्वा । अघ्नन् । तम् । निरिन्द्रियामिति निः—इन्द्रियम् ।
 भूतम् । अगृह्णन् । तस्मात् । स्त्रियः । निरिन्द्रिया इति
 निः—इन्द्रियाः । अदायादीरित्यदाय—अदीः । अपीति ।

पा॒पात् । पु॒ःसः । उ॒प॒स्ति॒तर॒मित्यु॒प॒स्ति—तर॒म् (२) ।
व॒द॒न्ति । यत् । घृ॒तेन॑ । पा॒ल्नी॒व॒तमि॒ति॑ पा॒ल्नी—व॒तम् ।
श्री॒णाति॑ । व॒ज्रेण॑ । ए॒व । ए॒नम् । व॒शे । कृ॒त्वा ।
गृ॒ह्णाति॑ । उ॒प॒या॒म॒गृही॒त इत्यु॒प॒या॒म—गृही॒तः । अ॒सि ।
इति॑ । आ॒ह । इ॒यम् । वै । उ॒प॒या॒म इत्यु॒प—या॒मः ।
तस्मा॑त् । इ॒माम् । प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । अ॒नु । प्रेति॑ ।
जा॒य॒न्ते । बृ॒ह॒स्पति॑सु॒तस्येति॑ बृ॒ह॒स्पति॑—सु॒तस्य॑ । ते । इति॑ ।
आ॒ह । ब्र॒ह्म । वै । दे॒वाना॑म् । बृ॒ह॒स्पतिः॑ । ब्र॒ह्म॒णा ।
ए॒व । अ॒स्मै । प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । प्रेति॑ । ज॒न॒यति॑ ।
इ॒न्दो इति॑ । इति॑ । आ॒ह । रे॒तः । वै । इ॒न्दुः । रे॒तः ।
ए॒व । तत् । द॒धाति॑ । इ॒न्द्रि॒या॒व॒इतीन्द्रि॒य—वः । इति॑
(३) । आ॒ह । प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । वै । इ॒न्द्रि॒यम् । प्र॒जा
इति॑ प्र—जाः । ए॒व । अ॒स्मै । प्रेति॑ । ज॒न॒यति॑ । अ॒ग्रा॒इ ।
इति॑ । आ॒ह । अ॒ग्निः । वै । रे॒तो॒धा इति॑ रे॒तः—धाः ।
प॒त्नी॒व इति॑ प॒त्नी—वः । इति॑ । आ॒ह । मि॒थु॒न॒त्वायेति॑ मि॒थु॒-
न—त्वाय॑ । स॒जूरि॑ति॒ स—जूः । दे॒वेन॑ । त्व॒ष्टा ।
सो॒मम् । पि॒ब । इति॑ । आ॒ह । त्व॒ष्टा । वै ।
प॒शुना॑म् । मि॒थु॒नाना॑म् । रू॒प॒कृदि॑ति॒ रू॒प—कृ॒त् ।
रू॒पम् । ए॒व । प॒शुषु॑ । द॒धाति॑ । दे॒वाः । वै ।
त्व॒ष्टार॑म् । अ॒जि॒घा॒स॒न् । सः । प॒त्नीः । प्रेति॑ । अ॒प॒यत॑ ।

तम् । न । प्र॒ति । प्रे॒ति । अ॒य॒च्छन् । तस्मा॑त् । अपी॒ति (४) ।
व॒ध्यम् । प्र॒प॒न्नमि॒ति प्र—प॒न्नम् । न । प्र॒ति । प्रे॒ति ।
य॒च्छन्ति । तस्मा॑त् । पा॒त्नीव॒त इति॑ पा॒त्नी—व॒ते । त्वेष्टे॑ ।
अपी॒ति । गृह्य॑ते । न । सा॒दय॑ति । अ॒संज्ञा॑त् । हि । प्र॒जा
इति॑ प्र—जाः । प्र॒जाय॑न्त इति॑ प्र—जाय॑न्ते । न । अ॒न्वि॒ति ।
व॒षट् । क॒रोति॑ । यत् । अ॒नुव॒षट्कुर्या॑दित्य॒नु—व॒षट्कुर्या॑त् ।
रु॒द्रम् । प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । अ॒न्वव॑सृ॒ज्जे॒दित्य॒नु—अ॒वसृ॑-
जेत् । यत् । न । अ॒नुव॒षट्कुर्या॑दित्य॒नु—व॒षट्कुर्या॑त् ।
अ॒शान्त॑म् । अ॒ग्नी॒दित्य॑ग्नि—इत् । सोम॑म् । भ॒क्षये॑त् ।
उपा॑श्वित्युप—अ॒शु । अ॒न्वि॒ति । व॒षट् । क॒रोति॑ । न ।
रु॒द्रम् । प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । अ॒न्वव॑सृ॒जती॒त्यनु॑—अ॒वसृ॑-
ज॒ति । शा॒न्तम् । अ॒ग्नी॒दित्य॑ग्नि—इत् । सोम॑म् । भ॒क्षय॑ति ।
अ॒ग्नी॒दित्य॑ग्नि—इत् । नेष्टुः॑ । उ॒प॒स्थमि॒त्युप—स्थ॑म् । ए॒ति ।
सी॒द (५) । नेष्टुः॑ । प॒त्नीम् । उ॒दान॑येत्यु॒त्—आ॒नेय॑ ।
इति॑ । आ॒ह । अ॒ग्नी॒दित्य॑ग्नि—इत् । ए॒व । नेष्ट॑रि । रे॒तः ।
दधा॑ति । नेष्टा॑ । प॒त्नियाम् । उ॒द्गात्रे॑त्यु॒त्—गा॒त्रा । स॒मि॒ति ।
र॒व्याप॑यति । प्र॒जाप॑तिरिति॑ प्र॒जा—प॒तिः । वै । ए॒षः । यत् ।
उ॒द्गा॒तेत्यु॒त्—गा॒ता । प्र॒जा॒नामि॒ति प्र—जा॒नाम् । प्र॒ज॒न॒ना-
येति॑ प्र—ज॒न॒नाय॑ । अ॒पः । उ॒प । प्रे॒ति । व॒र्तय॑ति । रे॒तः ।
ए॒व । तत् । सि॒ञ्च॒ति । ऊ॒रुणा॑ । उ॒प । प्रे॒ति । व॒र्तय॑ति ।

(हारियोजनप्रहकथनम्)

ऊ॒रुणा॑ । हि । रे॒तः । सि॒च्येते॑ । न॒ग्रं॒कृत्येति॑ न॒ग्रं—कृत्य॑ ।
ऊ॒रुम् । उप॑ । प्रेति॑ । वर्त॒यति॑ । य॒दा । हि । न॒ग्रः ।
ऊ॒रुः । भव॑ति । अथ॑ । मिथु॒नी । भव॑तः । अथ॑ । रे॒तः ।
सि॒च्येते॑ । अथ॑ । प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । प्रेति॑ । जा॒यन्ते॑ (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

इन्द्रो॑ वृ॒त्रम॑ह॒न्तस्य॑ शी॒र्षक॑पा॒लमु॑दौ॒ब्जत्स॑
द्रो॒णक॑ल॒शोऽभ॑व॒त्तस्मा॑त्सोमः॒ सम॑स्रव॒त्स हा॑रियो॒-
ज॒नोऽभ॑व॒त्तं व्य॑चि॒कित्स॑ज्जुह॒वानी॑ ३ मा हौ॒षा ३-
मि॒ति सोऽम॑न्य॒त यद्धो॑ष्याम्याम* हो॒ष्यामि॑ यन्न
हो॒ष्यामि॑ व॒ज्रव॑ेश॒सं क॑रिष्यामीति॒ तम॑घ्निय॒त
होतु* सोऽग्नि॑र॒ब्रवी॑न्न म॒य्याम* हो॒ष्यसी॑ति॒ तं
धा॒नाभि॑रश्रीणात् (१) त* शृ॒तं भू॑तम॒जुहो॑-
य॒द्धाना॑भिर्हारियो॒जन* श्री॑णाति॒ शृ॒तत्वाय॑ शृ॒त-
मे॒वैनं॑ भू॒तं जु॑होति ब॒ह्वीभिः॑ श्रीणात्ये॒ताव॑ती॒रेवा॑-
स्यामु॒ष्मि॒ल्लोके॑ का॒मदु॒घा भव॑न्त्यथो॒ खल्वा॑दु॒रेता॑ वा
इन्द्र॑स्य पृ॒थ्व्यः का॒मदु॒घा यद्धा॑रियो॒जनी॑रिति॒ तस्मा॑-

द्वह्वीभिः श्रीणीयाद्वक्सामे वा इन्द्रस्य हरी सोमपानौ
 तयोः परिधय आधानं यदप्रहृत्य परिधीर्जहुयाद-
 न्तराधानाभ्याम् (२) घासं प्र यच्छेत्प्रहृत्य परि-
 धीञ्जुहोति निराधानाभ्यामेव घासं प्र यच्छत्युन्नेता
 जुहोति यातयामेव हेतर्ह्यध्वर्युः स्वगाळतो यदध्वर्यु-
 र्जहुयाद्यथा विमुक्तं पुनर्युनक्ति तादृगेव तच्छीर्षन्न-
 धिनिधाय जुहोति शीर्षतो हि स समभवद्विक्रम्य
 जुहोति विक्रम्य हीन्द्रो वृत्रमहन्त्समृद्ध्यै पशवो
 वै हारियोजनीर्यत्संभिन्द्यादल्पाः (३) एनं पशवो
 भुञ्जन्त उप तिष्ठेरन्यन्न संभिन्द्याद्वहव एनं पशवोऽ-
 भुञ्जन्त उप तिष्ठेरन्मनसा सं बाधत उभयं करोति
 बहव एवैनं पशवो भुञ्जन्त उप तिष्ठन्त उन्नेतर्युपह-
 वमिच्छन्ते य एव तत्र सोमपीथस्तमेवाव रुन्धत
 उत्तरवेद्यां नि वपति पशवो वा उत्तरवेदिः
 पशवो हारियोजनीः पशुष्वेव पशून्प्रतिष्ठाप-
 यन्ति (४) ॥

(अश्रीणादन्तराधानाभ्यामल्पाः स्थापयन्ति ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

इन्द्रः । वृत्रम् । अहन् । तस्य । शीर्षकपालमिति
 शीर्ष-कपालम् । उदिति । औब्जत् । सः । द्रोणकलश
 इति द्रोण-कलशः । अभवत् । तस्मात् । सोमः ।
 समिति । अस्रवत् । सः । हारियोजन इति हारि-
 योजनः । अभवत् । तम् । वीति । अचिकित्सत् ।
 जुहवानी३ । मा । हौषाम्३ । इति । सः । अमन्यत ।
 यत् । होष्यामि । आमम् । होष्यामि । यत् । न ।
 होष्यामि । यज्ञवेशसमिति यज्ञ-वेशसम् । करिष्यामि ।
 इति । तम् । अध्रियत् । होतुम् । सः । अग्निः ।
 अब्रवीत् । न । मयि । आमम् । होष्यसि । इति । तम् ।
 धानाभिः । अश्रीणात् (१) । तम् । शृतम् । भूतम् ।
 अजुहोत् । यत् । धानाभिः । हारियोजनमिति हारि-
 योजनम् । श्रीणाति । शृतत्वायेति शृत-त्वार्य । शृतम् ।
 एव । एनम् । भूतम् । जुहोति । बह्वीभिः । श्रीणाति ।
 एतावतीः । एव । अस्य । अमुष्मिन् । लोके । कामदुघा
 इति काम-दुघाः । भवन्ति । अथो इति । खलु । आहुः ।
 एताः । वै । इन्द्रस्य । पृश्नयः । कामदुघा इति काम-
 दुघाः । यत् । हारियोजनीरिति हारि-योजनीः । इति ।

तस्मात् । ब॒ह्वीभिः । श॒रीणीयात् । ऋ॒क्सा॒मे इत्यृक्—
 सा॒मे । वै । इन्द्र॑स्य । ह॒री इति । सो॒मपा॒नावि॒ति सोम—
 पा॒नौ । तयोः । प॒रि॒धय॒ इति प॒रि—ध॒यः । आ॒धान—
 मित्या॑—धा॒नम् । यत् । अ॒प्र॒ह॒त्ये॒त्य॒प्र—ह॒त्य । प॒रि॒धी॒नि॒ति
 प॒रि—धीन् । जुहु॑यात् । अ॒न्त॒रा॒धा॒नाभ्या॒मित्य॒न्तः—आ॒धा—
 ना॒भ्याम् (२) । घा॒सम् । प्रेति । य॒च्छेत् । प्र॒ह॒त्येति
 प्र—ह॒त्य । प॒रि॒धी॒नि॒ति प॒रि—धीन् । जुहो॑ति । नि॒रा॒धा॒ना—
 भ्या॒मिति निः—आ॒धा॒नाभ्याम् । ए॒व । घा॒सम् । प्रेति ।
 य॒च्छति । उ॒न्ने॒तेत्यु॒न्ने॒ता । जुहो॑ति । या॒तया॒मेति या॒त—
 या॒मा । इ॒व । हि । ए॒तर्हि । अ॒ध्व॒र्युः । स्व॒गा॒कृत॒ इति
 स्व॒गा—कृतः । यत् । अ॒ध्व॒र्युः । जुहु॑यात् । यथा । वि॒मु—
 क्त॒मिति॒वि—मु॒क्तम् । पु॒नः । यु॒नक्ति॑ । ता॒दृक् । ए॒व । तत् ।
 शी॒र्षन् । अ॒धि॒नि॒धा॒येत्य॒धि—नि॒धाय॑ । जुहो॑ति । शी॒र्षतः ।
 हि । सः । स॒म॒भ॒व॒दिति॑ स॒म—अ॒भ॒वत् । वि॒क्रम्येति॑ वि—
 क्र॒म्य । जुहो॑ति । वि॒क्रम्येति॑ वि—क्र॒म्य । हि । इन्द्रः ।
 वृ॒त्रम् । अ॒हन् । स॒मृ॒द्ध्या॒ इति॑ स॒म—क॒द्ध्यै । प॒शवः ।
 वै । हा॒रि॒यो॒जनी॑रिति॑ हा॒रि—यो॒जनीः । यत् । सं॒भि—
 न्या॒दिति॑ सं—भि॒न्यात् । अ॒ल्पाः (३) । ए॒नम् ।
 प॒शवः । भु॒ञ्जन्तः । उपेति॑ । ति॒ष्ठेरन् । यत् । न । सं॒भि—
 न्या॒दिति॑ सं—भि॒न्यात् । ब॒हवः । ए॒नम् । प॒शवः । अ॒भु—

(भाष्ययणादीनां पुनर्ग्रहकथनम्)

अ॒न्तः । उ॒पेति॑ । ति॒ष्ठेर॒न् । म॒नसा॑ । स॒मिति॑ । बा॒धते॑ ।
 उ॒भय॑म् । क॒रोति॑ । ब॒हवः॑ । ए॒व । ए॒नम् । प॒शवः॑ ।
 भु॒जतः॑ । उ॒पेति॑ । ति॒ष्ठन्ते॑ । उ॒न्नेत॑रीत्यु॒त्-ने॒र्तिरि॑ । उ॒प-
 ह॒वमित्यु॑प-ह॒वम् । इ॒च्छन्ते॑ । यः । ए॒व । त॒त्र । सोम॑-
 पी॒थ इति॑ सोम॑-पी॒थः । तम् । ए॒व । अ॒वेति॑ । रु॒न्धते॑ ।
 उ॒त्तर॑वे॒द्यामित्यु॑त्तर॑-वे॒द्याम् । नी॒ति । व॒पति॑ । प॒शवः॑ ।
 वै । उ॒त्तर॑वे॒दिरित्यु॑त्तर॑-वे॒दिः । प॒शवः॑ । हा॒रियो॒जनी॑रिति॑
 हा॒रि-यो॒जनीः॑ । प॒शुषु॑ । ए॒व । प॒शून् । प्र॒तीति॑ । स्थाप॑-
 य॒न्ति (४) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

ग्र॒हान्वा॑ अ॒नु प्र॒जाः प॒शवः॑ प्र जा॑यन्त उपा॑श्व
 त॒र्या॒माव॑जा॒वयः॑ शु॒क्राम॑न्थिनौ पुरु॑षा ऋतु॒ग्रहा॑नेक-
 श॒फा आ॑दित्यग्र॒हं गा॑व आ॒दित्य॑ग्र॒हो भू॒यिष्ठा॑भि॒ऋ-
 ग्भिर्गृ॑ह्यते तस्मा॒द्गावः॑ प॒शूनां॑ भू॒यिष्ठा॑ य॒त्रिरु॑-
 पा॒शु* ह॑स्तेन वि॒गृह्णा॑ति तस्मा॒द्द्वौ त्री॑न॒जा ज॒न-
 य॒त्यथा॑व॒यो भू॒यसीः॑ पि॒ता वा ए॒ष्यदा॑ग्र॒यणः॑ पु॒त्रः

कलशो यदाग्रयण उपदस्येत्कलशाद्गृहीयाद्यथा
 पिता (१) पुत्रं क्षित उपधावति तादृगेव तद्य-
 त्कलश उपदस्येदाग्रयणाद्गृहीयाद्यथा पुत्रः पितरं
 क्षित उपधावति तादृगेव तदात्मा वा एष यज्ञस्य
 यदाग्रयणो यद्ग्रहो वा कलशो वोपदस्येदाग्रयणा-
 द्गृहीयादात्मन एवाधि यज्ञं निष्करोत्यविज्ञातो वा
 एष गृह्यते यदाग्रयणः स्थाल्या गृह्णाति वायव्येन
 जुहोति तस्मात् (२) गर्भेणाविज्ञातेन ब्रह्महाऽव-
 भूथमव यन्ति परा स्थालीरस्यन्त्युद्वायव्यानि
 हरन्ति तस्मात्त्रियं जातां पराऽस्यन्त्युत्पुमांस*
 हरन्ति यत्परोरुचमाह यथा वस्यस आहरति ताद-
 र्गेव तद्यद्ग्रहं गृह्णाति यथा वस्यस आहृत्य प्राऽऽह
 तादृगेव तद्यत्सादयति यथा वस्यस उपनिधायोप-
 क्रामति तादृगेव तद्यद्वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा
 क्रियते शिथिलं तद्यद्वा तद्गुदं पुरस्तादुपयामा
 यजुषा गृह्यन्त उपरिष्ठादुपयामा ऋचा यज्ञस्य
 धृत्यै (३)

(यथा पिता तस्मादपक्रामति तादृगेव

तद्यदष्टादश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

ग्रहान् । वै । अन्विति । प्रजा इति प्र-जाः । पशवः ।
 प्रेति । जायन्ते । उपाश्वन्तर्यामावित्युपाशु-अन्तर्यामौ ।
 अजावय इत्यजा-अवयः । शुक्रामन्थिनाविति शुक्रा-
 मन्थिनौ । पुरुषाः । ऋतुग्रहानित्युतु-ग्रहान् । एकशफा
 इत्येक-शफाः । आदित्यग्रहमित्यादित्य-ग्रहम् । गावः ।
 आदित्यग्रह इत्यादित्य-ग्रहः । भूर्यिष्ठाभिः । ऋग्भिरि-
 त्यृक्-भिः । गृह्यते । तस्मात् । गावः । पशूनाम् ।
 भूर्यिष्ठाः । यत् । त्रिः । उपाशुमित्युप-अशुम् । हस्तेन ।
 विगृह्णातीति वि-गृह्णाति । तस्मात् । द्वौ । त्रीन् । अजा ।
 जनयति । अथ । अवयः । भूर्यसीः । पिता । वै । एषः ।
 यत् । आग्रयणः । पुत्रः । कलशः । यत् । आग्रयणः ।
 उपदस्येदित्युप-दस्येत् । कलशात् । गृहीयात् । यथा ।
 पिता (१) । पुत्रम् । क्षितः । उपधावतीत्युप-धावति ।
 तादृक् । एव । तत् । यत् । कलशः । उपदस्येदित्युप-
 दस्येत् । आग्रयणात् । गृहीयात् । यथा । पुत्रः । पितरम्
 क्षितः । उपधावतीत्युप-धावति । तादृक् । एव । तत् ।
 आत्मा । वै । एषः । यज्ञस्य । यत् । आग्रयणः । । यत् ।
 ग्रहः । वा । कलशः । वा । उपदस्येदित्युप-दस्येत् । आग्र-

यणात् । गृह्णीयात् । आत्मनः । एव । अधीति । यज्ञम् ।
 निरिति । करोति । अविज्ञात इत्यवि—ज्ञातः । वै । एषः ।
 गृह्यते । यत् । आग्रयणः । स्थाल्या । गृह्णाति । वायव्येन ।
 जुहोति । तस्मात् (२) । गर्भेण । अविज्ञातेनेत्यवि—ज्ञातेन ।
 ब्रह्महेति ब्रह्म—हा । अवभृथमित्यव—भृथम् । अवेति । यन्ति ।
 परेति । स्थालीः । अस्पर्शन्ति । उदिति । वायव्यानि । हरन्ति ।
 तस्मात् । स्त्रियम् । जाताम् । परेति । अस्पर्शन्ति ।
 उदिति । पुमांसम् । हरन्ति । यत् । पुरोरुचमिति पुरः—
 रुचम् । आह । यथा । वस्यसे । आहरतीत्या—हरति ।
 तादृक् । एव । तत् । यत् । ग्रहम् । गृह्णाति । यथा । वस्यसे ।
 आहृत्ये त्या—हृत्य । प्रेति । आह । तादृक् । एव । तत् ।
 यत् । सादयति । यथा । वस्यसे । उपनिधायेत्युप—
 निधाय । अपक्रामती त्यप—क्रामति । तादृक् । एव । तत् ।
 यत् । वै । यज्ञस्य । साम्ना । यजुषा । क्रियते । शिथिलम् ।
 तत् । यत् । ऋचा । तत् । दृढम् । पुरस्तादुपयामा इति
 पुरस्तात्—उपयामाः । यजुषा । गृह्यन्ते । उपरिष्ठादुपयामा
 इत्युपरिष्ठात्—उपयामाः । ऋचा । यज्ञस्य । धृत्यै (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

प्रा॒न्यानि॒ पात्रा॑णि यु॒ज्यन्ते॒ ना॒न्यानि॒ या॒नि
 परा॒चीना॑नि प्रयु॒ज्यन्ते॒ऽमु॒मेव॒ तैर्लो॒कम॒भि ज॑यति
 परा॒ङ्गि॒व ह्य॑सौ लो॒को या॒नि पुनः॑ प्रयु॒ज्यन्त॑
 इ॒ममे॒व तैर्लो॒कम॒भि ज॑यति पुनः॑ पुनरि॒व ह्य॑यं
 लो॒कः प्रा॒न्यानि॒ पात्रा॑णि यु॒ज्यन्ते॒ ना॒न्यानि॒ या॒नि
 परा॒चीना॑नि प्रयु॒ज्यन्ते॒ तान्य॑न्वोष॒धयः॒ परा॑ भवन्ति
 या॒नि पुनः॑ (१) प्रयु॒ज्यन्ते॒ तान्य॑न्वोष॒धयः॒
 पुन॒रा भ॑वन्ति प्रा॒न्यानि॒ पात्रा॑णि यु॒ज्यन्ते॒ ना॒न्यानि॒
 या॒नि परा॒चीना॑नि प्रयु॒ज्यन्ते॒ तान्य॑न्वा॒रण्याः॒
 प॒शवो॑ऽर॒ण्यम॑प॒ यन्ति॒ या॒नि पुनः॑ प्रयु॒ज्यन्ते॒
 तान्य॑न्तु ग्रा॒म्याः प॒शवो॑ ग्रा॒ममु॑पाव॒यन्ति॒ यो वै
 ग्र॒हाणां॑ नि॒दानं॒ वेदं॒ नि॒दान॑वान्भवत्याज्यमित्यु॒क्तं
 तद्वै॒ ग्र॒हाणां॑ नि॒दानं॒ यदु॑पा॒शु श॑स॒ति तत्
 (२) उ॒पा॒श्वन्त॑र्या॒मयो॑र्यदु॒च्चैस्त॑दि॒तरेषां॑ ग्र॒हाणा॑-
 मे॒तद्वै॒ ग्र॒हाणां॑ नि॒दानं॒ य ए॒वं वेदं॒ नि॒दान॑वान्भवति
 यो वै॒ ग्र॒हाणां॑ मिथु॒नं वेदं॒ प्र प्र॒जया॑ प॒शुभि॑र्मिथु॒नै-
 जी॒यते॒ स्था॒लीभि॑र॒न्ये ग्र॒हा गृ॒ह्यन्ते॒ वा॒यव्यै॑र॒न्य
 ए॒तद्वै॒ ग्र॒हाणां॑ मिथु॒नं य ए॒वं वेदं॒ प्र प्र॒जया॑

पशुभिर्मिथुनैर्जीयत इन्द्रस्त्वष्टुः सोममभीषहा-
ऽपिवत्स विष्वङ् (३) व्याच्छेत्स आत्मन्नारमणं
नार्धिन्दत्स एताननुसवनं पुरोडाशानपश्यत्तान्निर-
वपत्तैर्वै स आत्मन्नारमणमकुरुत तस्मादनुसवनं
पुरोडाशा निरुप्यन्ते तस्मादनुसवनं पुरोडाशानां
प्राश्नीयादात्मन्नेवाऽऽरमणं कुरुते नैनः सोमोऽति
पवते ब्रह्मवादिनो वदन्ति नर्चा न यजुषा पङ्क्ति-
राप्यतेऽथ किं यज्ञस्य पाङ्क्तत्वमिति धानाः
करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्या तेन पङ्क्ति-
राप्यते तयज्ञस्य पाङ्क्तत्वम् (४) ॥

(भवन्ति यानि पुनः शःसन्ति तद्विष्वङ्किं चतुर्दश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

इन्द्रो वृत्रायाऽऽयुर्वै यज्ञेन सुवर्गायेन्द्रो मरुद्भिरदितिरन्तर्यामपात्रेणं
प्राण उपाशुपात्रेणेन्द्रो वृत्रमहन्तस्य ग्रहान्वै प्रान्यानि पात्राण्येकादश ॥ ११ ॥

इन्द्रो वृत्राय पुनर्ऋतुनाऽऽह मिथुनं पशवो नेष्टुः पत्नीमुपाश्व-

न्तर्यामयोर्द्विचत्वारिंशत् ॥ ४२ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

प्रेति । अ॒न्यानि । पात्राणि । यु॒ज्यन्ते । न । अ॒न्यानि ।
 यानि । प॒रा॒ची॒नानि । प्र॒यु॒ज्यन्त॒ इति॑ प्र—यु॒ज्यन्ते । अ॒मुम् ।
 ए॒व । तैः । लो॒कम् । अ॒भीति॑ । ज॒यति॑ । प॒राङ् । इ॒व ।
 हि । अ॒सौ । लो॒कः । यानि॑ । पुनः । प्र॒यु॒ज्यन्त॒ इति॑
 प्र—यु॒ज्यन्ते । इ॒मम् । ए॒व । तैः । लो॒कम् । अ॒भीति॑ ।
 ज॒यति॑ । पुनः पुन॒रिति॑ पुनः—पुनः । इ॒व । हि । अ॒यम् ।
 लो॒कः । प्रेति॑ । अ॒न्यानि॑ । पात्राणि । यु॒ज्यन्ते । न ।
 अ॒न्यानि॑ । यानि॑ । प॒रा॒ची॒नानि । प्र॒यु॒ज्यन्त॒ इति॑ प्र—यु॒ज्यन्ते ।
 तानि॑ । अ॒न्विति॑ । ओष॑धयः । प॒रेति॑ । भ॒वन्ति॑ । यानि॑ ।
 पुनः (१) । प्र॒यु॒ज्यन्त॒ इति॑ प्र—यु॒ज्यन्ते । तानि॑ ।
 अ॒न्विति॑ । ओष॑धयः । पुनः । ए॒ति । भ॒वन्ति॑ । प्रेति॑ ।
 अ॒न्यानि॑ । पात्राणि । यु॒ज्यन्ते । न । अ॒न्यानि॑ । यानि॑ ।
 प॒रा॒ची॒नानि । प्र॒यु॒ज्यन्त॒ इति॑ प्र—यु॒ज्यन्ते । तानि॑ ।
 अ॒न्विति॑ । आ॒र॒ण्याः । प॒शवः॑ । अ॒र॒ण्यम् । अ॒पेति॑ ।
 य॒न्ति । यानि॑ । पुनः । प्र॒यु॒ज्यन्त॒ इति॑ प्र—यु॒ज्यन्ते ।
 तानि॑ । अ॒न्विति॑ । ग्रा॒म्याः । प॒शवः॑ । ग्रा॒मम् । उ॒पाव॑-
 यन्तीत्यु॒प—अ॒व॒यन्ति॑ । यः । वै । ग्रा॒हाणाम् । नि॒दान॒मिति॑
 नि—दान॑म् । वेद॑ । नि॒दान॒वा॒निति॑ नि॒दान—वा॒न् । भ॒व॒न्ति॑ ।

आज्यम् । इति । उक्थम् । तत् । वै । ग्रहाणाम् । निदा-
 नमिति नि-दानम् । यत् । उप-॥ श्वित्युप-अ-॥ शु ।
 श-॥ सीति । तत् (२) । उपा-॥ श्वन्तर्यामयोरित्युपा-॥ शु-
 अन्तर्यामयोः । यत् । उच्चैः । तत् । इतरेषाम् । ग्रहाणाम् ।
 एतत् । वै । ग्रहाणाम् । निदानमिति नि-दानम् । यः ।
 एवम् । वेद । निदानवानिति निदान-वान् । भवति ।
 यः । वै । ग्रहाणम् । मिथुनम् । वेद । प्रेति । प्रजयेति
 प्र-जया । पशुभिरिति पशु-भि । मिथुनैः । जायते ।
 स्थालीभिः । अन्ये । ग्रहाः । गृह्यन्ते । वायव्यैः । अन्ये ।
 एतत् । वै । ग्रहाणाम् । मिथुनम् । यः । एवम् । वेद ।
 प्रेति । प्रजयेति प्र-जया । पशुभिरिति पशु-भिः ।
 मिथुनैः । जायते । इन्द्रः । त्वष्टुः । सोमम् ।
 अभीषहेत्याभि-सहा । अपिबत् । सः । विष्वङ् (३) ।
 वीति । आर्छत् । सः । आत्मन् । आर-
 मणमित्या-रमणम् । न । अविन्दत् । सः । एतान् ।
 अनुसवनमित्यनु-सवनम् । पुरोडाशान् । अपश्यत् । तान् ।
 निरिति । अवपत् । तैः । वै । सः । आत्मन् । आरमण-
 मित्या-रमणम् । अकुरुत् । तस्मात् । अनुसवनमित्यनु-
 सवनम् । पुरोडाशाः । निरिति । उप्यन्ते । तस्मात् ।
 अनुसवनमित्यनु-सवनम् । पुरोडाशानाम् । प्रेति । अश्री-

(दक्षिणाहोमकथनम्)

यात् । आत्मन् । एष । आरमणमित्या—रमणम् । कुरुते ।
न । एनम् । सोमः । अतीति । पवते । ब्रह्मवादिन् इति
ब्रह्म—वादिनः । वदन्ति । न । ऋचा । न । यजुषा ।
पङ्क्तिः । आप्यते । अथ । किम् । यज्ञस्य । पाङ्क्तत्व-
मिति पाङ्क्त—त्वम् । इति । धानाः । करम्भः । परिवाप
इति परि—वापः । पुरोडाशः । पयस्या । तेन । पङ्क्तिः ।
आप्यते । तत् । यज्ञस्य । पाङ्क्तत्वमिति पाङ्क्त—
त्वम् (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

सुवर्गाय वा एतानि लोकाय हूयन्ते यद्वाक्षि-
णानि द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः

प्रतिष्ठित्या आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष एवाऽऽक्रमते
 सवोऽभ्यैति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति सौरीभ्या-
 मृगभ्यां गार्हपत्ये जुहोत्यमुमेवैनं लोकं समारोहयति
 नयवत्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहोति सुवर्गस्य लोकस्याभि-
 नीत्यै दिवं गच्छ सुवःपतेति हिरण्यम् (१) हुत्वो-
 द्गृह्णाति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति रूपेण वो रूपम-
 भ्यैमीत्याह रूपेण ह्यासाः रूपमभ्यैति यद्विरण्येन
 तुथोवो विश्ववेदा वि भजत्वित्याह तुथो हं स्म वै
 विश्ववेदा देवानां दक्षिणा वि भजति तेनैवैना वि
 भजत्येतत्ते अग्ने राधः (२) ऐति सोमच्युतामि-
 त्याह सोमच्युतः ह्यस्य राध ऐति तन्मित्रस्य पथा
 नयेत्याह शान्त्या ऋतस्य पथा प्रेतं चन्द्रदक्षिणा
 इत्याह सत्यं वा ऋतः सत्येनैवैना ऋतेन वि भजति
 यज्ञस्य पथा सुविता नयन्तीरित्याह यज्ञस्य हेताः
 पथा यन्ति यदक्षिणा ब्राह्मणमद्य राध्यासम् (३)
 ऋषिमार्षेयमित्याहैष वै ब्राह्मण ऋषिरार्षेयो यः
 शुश्रुवान्तस्मादेवमाह वि सुषः पश्य व्यन्तरिक्ष-
 मित्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति यतस्व सवस्यै-
 रित्याह मित्रत्वायास्मद्वात्रा देवत्रा गच्छत मधुमतीः
 प्रदातारमा विशतेत्याह वयमिह प्रदातारः स्मोऽस्मा

(दक्षिणाहोमकथनम्)

नमुत्र मधुमतीरा विशतेति (४) वावैतदाह
हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेव पुरस्ता-
द्धत्ते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्या अग्नीधेददात्यग्नि-
मुखानेवतून्प्रीणाति ब्रह्मणे ददाति प्रमृत्यै होत्रे
ददात्यात्मा वा एष यज्ञस्य यद्धोताऽऽत्मानमेव
यज्ञस्य दक्षिणाभिः समर्धयति (५) ॥

[हिरण्यश्राधो राध्यासं मधुमतीरा विशतेत्यष्टात्रिंशच्च ।]

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः)

हरिः ॐ ।

सुवर्गायेति सुवः—गार्ग्य । वै । एतानि । लोकार्य ।
हूयन्ते । यत् । दक्षिणानि । द्वाभ्याम् । गार्हपत्य इति
गार्ह—पत्ये । जुहोति । द्विपादिति द्वि—पात् । यजमानः ।
प्रतिष्ठित्या इति प्रति—स्थित्यै । आग्नीध्र इत्याग्नि—इध्रे ।
जुहोति । अन्तरिक्षे । एव । एति । क्रमते । सद्दः । अभि ।
एति । एति । सुवर्गमिति सुवः—गम् । एव । एनम् ।

लो॒कम् । ग॒म॒य॒ति । सौ॒री॒भ्याम् । ऋ॒ग॒भ्या॒मित्यृ॒क्—भ्याम् ।
 गा॒र्ह॒प॒त्य इति॒ गा॒र्ह—प॒त्ये । जु॒हो॒ति । अ॒मुम् । ए॒व ।
 ए॒नम् । लो॒कम् । स॒मा॒रो॒ह॒य॒तीति॑ स॒म्—आ॒रो॒ह॒य॒ति ।
 न॒य॒व॒त्येति॑ न॒य—व॒त्या । ऋ॒चा । आ॒ग्नी॒ध्र इत्या॒ग्नि—इ॒ध्रे ।
 जु॒हो॒ति । सु॒व॒र्ग॒स्येति॑ सु॒वः—ग॒स्य । लो॒क॒स्य । अ॒भि॒नी॒त्या
 इत्य॒भि—नी॒त्यै । दि॒वम् । ग॒च्छ । सु॒वः । प॒त । इति॑ ।
 हि॒र॒ण्यम् (१) । हु॒त्वा । उ॒दि॒ति । गृ॒ह्णा॒ति । सु॒व॒र्ग॒मि॒ति
 सु॒वः—ग॒म् । ए॒व । ए॒नम् । लो॒कम् । ग॒म॒य॒ति । रू॒पेण॑ ।
 वः । रू॒पम् । अ॒भि । ए॒ति । ए॒मि । इति॑ । आ॒ह । रू॒पेण॑ ।
 हि । आ॒सा॒म् । रू॒पम् । अ॒भि । ए॒ति । ए॒ति । यत् ।
 हि॒र॒ण्येन॑ । तु॒थः । वः । वि॒श्व॒वे॒दा इति॑ वि॒श्व—वे॒दाः ।
 वी॒ति । भ॒ज॒तु । इति॑ । आ॒ह । तु॒थः । ह । स्म । वै ।
 वि॒श्व॒वे॒दा इति॑ वि॒श्व—वे॒दाः । दे॒वा॒ना॒म् । द॒क्षि॒णाः । वी॒ति ।
 भ॒ज॒ति । तेन॑ । ए॒व । ए॒नाः । वी॒ति । भ॒ज॒ति । ए॒तत् ।
 ते । अ॒ग्ने । रा॒धः (२) । ए॒ति । ए॒ति । सोम॑च्यु॒त॒मि॒ति सोम॑—
 च्यु॒तम् । इति॑ । आ॒ह । सोम॑च्यु॒त॒मि॒ति सोम॑—
 च्यु॒तम् । हि । अ॒स्य । रा॒धः । ए॒ति । ए॒ति । तत् ।
 भि॒न्न॒स्थ । प॒था । न॒य । इति॑ । आ॒ह । शा॒न्त्यै । ऋ॒त॒स्य ।
 प॒था । प्रे॒ति । इ॒त । च॒न्द्र॒द॒क्षि॒णा इति॑ च॒न्द्र—द॒क्षि॒णाः ।
 इति॑ । आ॒ह । स॒त्यम् । वै । ऋ॒तम् । स॒त्येन॑ । ए॒व ।

एनाः । ऋतेन । वीति । भजति । यज्ञस्य । पथा ।
सुविता । नयन्तीः । इति । आह । यज्ञस्य । हि । एताः ।
पथा । यन्ति । यत् । दक्षिणाः । ब्राह्मणम् । अथ ।
राध्यासम् (३) । ऋषिम् । आर्षेयम् । इति । आह ।
एषः । वै । ब्राह्मणः । ऋषिः । आर्षेयः । यः । शुश्रु-
 वान् । तस्मात् । एवम् । आह । वीति । सुवः । पश्य ।
 वीति । अन्तरिक्षम् । इति । आह । सुवर्गमिति सुवः—
 गम् । एव । एनम् । लोकम् । गमयति । यतस्व ।
 सदस्यैः । इति । आह । मित्रत्वायेति मित्र—त्वार्य । अस्म-
 दात्रा इत्यस्मत्—दात्राः । देवत्रेति देव—त्रा । गच्छत ।
 मधुमतीरिति मधु—मती । प्रदातारमिति प्र—दातारम् ।
 एति । विशत । इति । आह । वयम् । इह । प्रदातार इति
 प्र—दातारः । स्मः । अस्मान् । अभुव । मधुमतीरिति
 मधु—मतीः । एति । विशत । इति (४) । वाव ।
 एतत् । आह । हिरण्यम् । ददाति । ज्योतिः । वै । हिर-
 ण्यम् । ज्योतिः । एव । पुरस्तात् । धत्ते । सुवर्गस्येति
 सुवः—गस्य । लोकस्य । अनुरव्यात्या इत्यनु—ख्यात्यै ।
 अग्नीध इत्याग्नि—इधे । ददाति । अग्निमुखानित्याग्नि—
 मुखान् । एव । ऋतून् । प्रीणाति । ब्रह्मणे । ददाति ।
 प्रसूत्या इति प्र—सूत्यै । होत्रे । ददाति । आत्मा । वै ।

ए॒षः । य॒ज्ञस्य॑ । यत् । हो॒ता । आ॒त्मान॑म् । ए॒व ।

य॒ज्ञस्य॑ । दाक्षि॑णाभिः । समि॑ति । अ॒र्धय॑ति (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः)

समि॑ष्टय॒जुर्श्वि॑ जुहोति य॒ज्ञस्य॑ समि॑ष्टयै
यद्वै य॒ज्ञस्य॑ कूरं यद्विलि॑ष्टं यदत्येति॑ यन्नात्येति॑
यदतिक॑रोति यन्नापि॑ करोति॑ तदेव॑ तैः प्रीणाति॑
नव॑ जुहोति॑ नव॑ वै पुरु॑षे प्रा॒णाः पुरु॑षेण य॒ज्ञः
संमि॑तो यावाने॒व य॒ज्ञस्तं॑ प्रीणाति॑ षड्॒क्रग्मि॑याणि
जुहोति॑ षड्वा ऋ॒तव॑ ऋ॒तूने॒व प्रीणाति॑ त्रीणि॑
यजु॑र्श्वि (१) त्रय॑ इमे॒ लो॒का इ॒माने॒व
लो॒कान्प्रीणाति॑ य॒ज्ञं य॒ज्ञं गच्छ॑ य॒ज्ञप॑तिं
गच्छे॒त्याह॑ य॒ज्ञप॑तिमे॒वैनं॑ गमयति॑ स्वां योनिं॑
गच्छे॒त्याह॑ स्वामे॒वैनं॑ योनिं॑ गमयत्येष॑ ते य॒ज्ञो
य॒ज्ञप॑ते सहस्र॑क्तवाकः सु॒वीर॑ इत्याह॑ यज॑मान ए॒व
वीर्यं॑ दधाति॑ वासि॒ष्ठो ह॑ सात्य॒हव्यो॑ दे॒वभा॒गं
प॑प्रच्छ॒ यत्सृ॑ञ्जयान्बहु॒याजि॒नोऽधी॑यजो य॒ज्ञे

(समिष्टयजुर्होमकथनम्)

(२) य॒ज्ञं प्रत्य॑तिष्ठि॒पा॒३ य॒ज्ञप॒ता॒३ वि॒ति स
हो॒वाच॑ य॒ज्ञप॒तावि॒ति स॒त्याद्वै सृ॒ज्याः परा॑
बभू॒वुरि॒ति हो॒वाच॑ य॒ज्ञे वा॒व य॒ज्ञः प्र॑तिष्ठाप्य
आसी॒द्यज॑मान॒स्याप॑राभावा॒येति॑ दे॒वा गा॒तुवि॑दो
गा॒तुं वि॒त्त्वा गा॒तु मि॒तेत्या॑ह य॒ज्ञ ए॒व य॒ज्ञं प्र॑ति
ष्ठाप॑यति॒ यज॑मान॒स्याप॑राभावाय (३) ॥

(यजूं॑षि य॒ज्ञ ए॒कच॑त्वारि॒ंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

स॒मिष्ट॑य॒जूं॑षीति॒ समिष्ट॑-य॒जूं॑षि । जु॒होति॑ ।
य॒ज्ञस्य॑ । स॒मिष्ट॑चा॒ इति॑ स॒म-इष्ट॑चै । यत् । वै । य॒ज्ञस्य॑ ।
कू॒रम् । यत् । वि॒लिष्ट॑मि॒ति वि-लिष्ट॑म् । यत् ।
अ॒त्येती॑त्यति-ए॒ति । यत् । न । अ॒त्येती॑त्यति-ए॒ति ।
यत् । अ॒ति॒करो॑तीत्यति-क॒रोति॑ । यत् । न । अ॒पीति॑ ।
क॒रोति॑ । तत् । ए॒व । तैः । प्री॒णाति॑ । न॒व । जु॒होति॑ ।
न॒व । वै । पुरु॑षे । प्रा॒णा इति॑ प्र-अ॒नाः । पुरु॑षेण ।
य॒ज्ञः । संमि॑त॒ इति॑ सं-मि॒तः । या॒वान् । ए॒व । य॒ज्ञः ।

तम् । प्रीणाति । षट् । ऋग्मियाणि । जुहोति । षट् ।
 वै । ऋतवः । ऋतून् । एव । प्रीणाति । त्रीणि ।
 यजूंषि (१) । त्रयः । इमे । लोकाः । इमान् । एव ।
 लोकान् । प्रीणाति । यज्ञ । यज्ञम् । गच्छ । यज्ञपतिमिति
 यज्ञ—पतिम् । गच्छ । इति । आह । यज्ञपतिमिति
 यज्ञ—पतिम् । एव । एनम् । गमयति । स्वाम् ।
 योनिम् । गच्छ । इति । आह । स्वाम् । एव । एनम् ।
 योनिम् । गमयति । एषः । ते । यज्ञः । यज्ञपत इति
 यज्ञ—पते । सहसूक्तवाक इति सहसूक्त—वाकः । सुवीर
 इति सु—वीरः । इति । आह । यजमाने । एव । वीर्यम् ।
 दधाति । वासिष्ठः । ह । सात्यहव्य इति सात्य—हव्यः ।
 देवभागमिति देव—भागम् । पप्रच्छ । यत् । सृञ्जयान् ।
 बहुयाजिन इति बहु—याजिनः । अथीयजः । यज्ञे (२) ।
 यज्ञम् । प्रतीति । अतिष्ठिषा ३ः । यज्ञपता ३वीति यज्ञ—
 पता ३उ । इति । सः । ह । उवाच । यज्ञपताविति यज्ञ—
 पतौ । इति । सत्यात् । वै । सृञ्जयाः । परेति । बभ्रुवुः ।
 इति । ह । उवाच । यज्ञे । वाव । यज्ञः । प्रतिष्ठाप्य
 इति प्रति—स्थाप्यः । आसीत् । यजमानस्य । अपराभा-
 वायेत्यपरा—भावाय । इति । देवाः । गातुविद इति गातु—
 विदः । गातुम् । वित्वा । गातुम् । इत् । इति । आह ।

यज्ञे । एष । यज्ञम् । प्रतीति । स्थापयति । यजमानस्य ।

अपराभावायेत्यपरा—भावाय (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

अवभृथयजूषि जुहोति यदेवार्वाचीनमेकहाय-
नादेनः करोति तदेव तैरव यजतेऽपोऽवभृथमवै-
त्यप्सु वै वरुणः साक्षादेव वरुणमव यजते वर्त्मना
वा अन्वित्य यज्ञश्चक्षुःसि जिघांसन्ति साम्ना
प्रस्तोताऽन्वैवैति साम वै रक्षोहा रक्षसामपहत्यै
त्रिनिधनमुपैति त्रय इमे लोका एभ्य एव लोकेभ्यो
रक्षांसि (१) अर्प हन्ति पुरुषः पुरुषो निधन-
मुपैति पुरुषःपुरुषो हि रक्षस्वी रक्षसामपहत्या
उरुश्चि राजा वरुणश्चकारेन्याह प्रतिष्ठित्यै शतं ते
राजन्भिषजः सहस्रमित्याह भेषजमेवास्मै करोत्य-
भिष्टितो वरुणस्य पाश इत्याह वरुणपाशमेवाभि
तिष्ठति बर्हिर्वाभि जुहोत्याहुतीनां प्रतिष्ठित्या अथो
अग्निवत्येव जुहोत्यर्पबर्हिषः प्रयाजान् (२)
यजति प्रजा वै बर्हिः प्रजा एव वरुणपाशान्मु-

अ॒त्याज्य॑भा॒गौ य॒जति॑ य॒ज्ञस्यै॒व चक्षु॑षी॒ नान्तरे॑ति
 वरु॑णं य॒जति॑ वरु॒णपा॒शादे॒वैनं॑ मु॒ञ्चत्य॒ग्नीवरु॑णौ
 य॒जति॑ सा॒क्षादे॒वैनं॑ वरु॒णपा॒शान्मु॒ञ्चत्य॒र्षवर्हि॑षा॒वनू-
 या॒जौ य॒जति॑ प्र॒जा वै ब॒र्हिः प्र॒जा ए॒व वरु॑णपा॒शा-
 न्मु॒ञ्चति॑ च॒तुरः॑ प्र॒या॒जान्य॑जति॒ द्वाव॑नूया॒जौ षट्सं॑
 प॒यन्ते॑ षड्वा ऋ॒तवः॑ (३) ऋ॒तुष्वे॒व प्र॒ति तिष्ठ-
 त्यव॑भृथ नि॒चङ्कु॑णेत्याह यथो॒दितमे॒व वरु॑णम॒व
 य॒जते॑ स॒मुद्रे॑ ते हृद॒यम॑प्स्व॒न्तरि॑त्याह स॒मुद्रे॑ ह्य॒न्तर्व-
 रु॑णः सं त्वा वि॒शन्त्वो॑ष॒धीरु॒ताऽऽप॒ इत्या॑हा॒द्भिरे॒वै-
 न॒मोष॑धीभिः स॒म्यञ्चं॑ दधाति॒ देवी॑रा॒प ए॒ष वो गर्भ॑
 इत्या॑ह यथा॒यजु॑रे॒वैतत्प॒शवो॒ वै (४) सोमो॑
 यद्भि॒न्दूनां॑ भ॒क्षये॑त्पशु॒मान्त्स्या॒द्वरु॑ण॒स्त्वेनं॑ गृ॒ह्णीया॒द्यन्न
 भ॒क्षये॑दपशुः स्या॒न्नैनं॑ वरु॒णो गृ॒ह्णीया॒दुप॑स्पृश्यमे॒व
 प॒शुमा॑न्भ॒वाति॒ नैनं॑ वरु॒णो गृ॒ह्णाति॒ भ॒तियु॑तो वरु॒-
 णस्य॑ पा॒श इत्या॑ह वरु॒णपा॒शादे॒व निर्मु॑च्यतेऽप्र॒ती-
 क्ष॒मा य॑न्ति वरु॒णस्या॒न्तर्हि॑त्या ए॒धोऽस्ये॑धिषीमही-
 त्या॑ह स॒मिधै॒वाग्निं॑ न॒मस्य॑न्त उ॒पाय॑न्ति तेजोऽ॒सि तेजो॑
 मयि॑ धेहीत्या॒ह तेज॑ ए॒वाऽऽत्म॑न्धत्ते (५)

(रक्षांसि प्र॒या॒जानृ॒तवो॒ वै न॑म॒स्यन्तो॒ द्वाद॑श च)

इति कृ॒ष्णय॒जुर्वेदी॒यतैत्तिरी॒यसंहि॑तायां षष्ठाष्टके
 षष्ठप्र॒पाठक॑ तृती॒योऽनु॒वाकः ॥ ३ ॥

अवभृथयजूंषीत्यवभृथयजूंषि । जुहोति । यत् ।
 एव । अर्वाचीनम् । एकहायनादित्येकहायनात् । एनः ।
 करोति । तत् । एव । तैः । अवेति । यजते । अपः ।
 अवभृथमित्यवभृथम् । अवेति । एति । अप्सिस्वत्यप्सु ।
 वै । वरुणः । साक्षादिति स-अक्षात् । एव । वरुणम् ।
 अवेति । यजते । वर्त्मना । वै । अन्वित्येत्यनु-इत्य ।
 यज्ञम् । रक्षांसि । जिघांसन्ति । साम्ना । प्रस्तो-
 तेति । प्र-स्तोता । अन्वैतीत्यनु-अवेति । साम् । वै ।
 रक्षोहेति । रक्षः-हा । रक्षसाम् । अपंहत्या इत्यप-हत्यै ।
 त्रिः । निधनमिति नि-धनम् । उपेति । एति । त्रयः ।
 इमे । लोकाः । एभ्यः । एव । लोकेभ्यः । रक्षांसि ।
 (१) । अपेति । हन्ति । पुरुषः पुरुषः इति पुरुषः-
 पुरुषं । निधनमिति नि-धनम् । उपेति । एति । पुरुषः
 पुरुष इति पुरुषः-पुरुषः । हि । रक्षस्वी । रक्षसाम् ।
 अपंहत्या इत्यप-हत्यै । उरुम् । हि । राजा । वरुणः ।
 चकार । इति । आह । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै ।
 शतम् । ते । राजन् । भिषजः । सहस्रम् । इति । आह ।
 भेषजम् । एव । अस्मै । करोति । अभिष्ठित इत्यभि-

स्थितः । वरुणस्य । पाशः । इति । आह । वरुणपा-
 शमिति वरुण-पाशम् । एव । अभीति । तिष्ठति ।
 बर्हिः । अभीति । जुहोति । आहुतीनामित्या-हुतीनाम् ।
 प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । अथो इति । अग्निवती-
 त्याग्नि-वति । एव । जुहोति । अपर्बर्हिष इत्यप-बर्हिषः ।
 प्रयाजानिति प्र-याजान् । यजति । प्रजा इति प्र-जाः ।
 वै । बर्हिः । प्रजा इति प्र-जाः । एव । वरुणपा-
 शादिति वरुण-पाशात् । मुञ्चति । आज्यभागावित्याज्य-
 भागौ । यजति । यज्ञस्य । एव । चक्षुषी इति । न ।
 अन्तः । एति । वरुणम् । यजति । वरुणपाशादिति
 वरुण-पाशात् । एव । एनम् । मुञ्चति । अग्नीवरुणा-
 वित्यग्नी-वरुणौ । यजति । साक्षादिति स-अक्षात् । एव ।
 एनम् । वरुणपाशादिति वरुण-पाशात् । मुञ्चति । अपर्ब-
 र्हिषावित्यप-बर्हिषौ । अनुयाजावित्यनु-याजौ । यजति ।
 प्रजा इति प्र-जाः । वै । बर्हिः । प्रजा इति प्र-जाः ।
 एव । वरुणपाशादिति वरुण-पाशात् । मुञ्चति । चतुरः ।
 प्रयाजानिति प्र-याजान् । यजति । द्वौ । अनुयाजावि-
 र्यनु-याजौ । षट् । समिति । पयन्ते । षट् । वै । ऋतवः ।
 (३) । ऋतुषु । एव । प्रतीति । तिष्ठति । अवभृथेत्यवभृथ ।
 निचङ्कुणेति नि-चङ्कुण । इति । आह । यथोदित-

(अवभृथयजुर्होमकथनम्)

मिति यथा—उदितम् । एव । वरुणम् । अवेति । यजते ।
 समुद्रे । ते । हृदयम् । अप्स्वित्यप्—सु । अन्तः । इति ।
 आह । समुद्रे । हि । अन्तः । वरुणः । समिति । त्वा ।
 विशन्तु । ओषधीः । उत । आपः । इति । आह । अद्भि-
 रित्यत्—भिः । एव । एनम् । ओषधीभिरित्योषधि—भिः ।
 सम्यञ्चम् । दधाति । देवीः । आपः । एषः । वः । गर्भिः ।
 इति । आह । यथायजुरिति यथा—यजुः । एव । एतत् ।
 पशवः । वै (४) । सोमः । यत् । भिन्दूनाम् । भक्ष-
 येत् । पशुमानिति पशु—मान् । स्यात् । वरुणः । तु ।
 एनम् । गृह्णीयात् । यत् । न । भक्षयेत् । अपशुः । स्यात् ।
 न । एनम् । वरुणः । गृह्णीयात् । उपस्पृश्यमित्युप-
 स्पृश्यम् । एव । पशुमानिति पशु—मान् । भवति । न ।
 एनम् । वरुणः । गृह्णाति । प्रतियुत इति प्रति—युतः ।
 वरुणस्य । पार्श्वः । इति । आह । परुणपाशादिति वरुण-
 पाशात् । एव । निरिति । मुच्यते । अप्रतीक्षमित्यप्रति-
 ईक्षम् । एति । यन्ति । वरुणस्य । अन्तर्हित्या इत्यन्तः—
 हित्यै । एधः । असि । एधिषीमहि । इति । आह । समि-
 धेति सम—इधा । एव । अग्निम् । नमस्यन्तः । उपायन्ती-
 त्युप—आर्यन्ति । तेजः । असि । तेजः । मयि । धेहि ।

इति । आह । तेजः । एव । आत्मन् । धत्ते (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

स्फ्येन वेदिमुद्धन्ति रथाक्षेण वि भिमिती यूपं
मिनोति त्रिवृतमेव वज्रं संभृत्य भ्रातृव्याय प्र
हरति स्तृत्यै यदन्तर्वेदि मिनुयादैवलोकमभि जये-
यद्वाहिर्वेदि मनुष्यलोकं वेद्यन्तस्य संधौ मिनोत्युभ-
योर्लोकयोरभिजित्या उपरसंमितां मिनुयात्पितृलो-
ककामस्य रशनसंमितां मनुष्यलोककामस्य चषाल-
संमितामिन्द्रियकामस्य सर्वान्त्समान्प्रतिष्ठाकामस्य
ये त्रयो मध्यमास्तान्त्समान्पशुकामस्यैतान्वै (१)
अनु पशव उपतिष्ठन्ते पशुमानेव भवति व्यतिषजे-
दितरान्प्रजयैवैनं पशुभिर्व्यतिषजाति यं कामयेत
प्रमारुक् स्यादिति गर्तमितं तस्य मिनुयादुत्तरार्धं
वर्षिष्ठमथ हसीयाः समेषा वै गर्तमिदस्यैवं मिनोति
ताजक्प्र मीयते दक्षिणार्धं वर्षिष्ठं मिनुयात्सुवर्गका-
मस्याथ हसीयाः समाक्रमणमेव तत्सेतुं यजमानः
कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै (२) यदेक-

(यूपैकादशिनीकथनम्)

स्मिन्यूपे द्वे रशने परिब्ययति तस्मादेको द्वे जाये
विन्दते यन्नैका* रशनां द्वयोर्यूपयोः परिब्ययति
तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दते यं कामयेत स्यस्य
जायेतेत्युपान्ते तस्य व्यतिषजेत्स्येवास्य जायते यं
कामयेत पुमानस्य जायेतेत्यान्तं तस्य प्र वेष्टयेत्सु-
मानेवास्य (३) जायतेऽसुरा वै देवान्दक्षिणत
उपानयन्तान्देवा उपशयेनैवापानुदन्त तदुपशयस्यो-
पशयत्वं यदक्षिणत उपशय उपशये भ्रातृव्यापनुच्यै
सर्वे वा अन्ये यूपाः पशुमन्तोऽथोपशय एवापशु-
स्तस्य यजमानः पशुर्यन्न निर्दिशेदार्तिमार्च्छयज-
मानोऽसौ ते पशुरिति निर्दिशेयं द्विष्याद्यमेव (४)
द्वेष्टि तमस्मै पशुं निर्दिशति यदि न द्विष्यादा-
खुस्ते पशुरिति ब्रूयान्न ग्राम्यान्पशून्हिनास्ति नाऽऽर-
ण्यान्प्रजापतिः प्रजा असृजत सोऽन्नाद्येन व्याधृत
स एतामेकादशिनीमपश्यत्तया वै सोऽन्नाद्यमवा-
रुन्ध यद्वश यूपा भवन्ति दशाक्षरा विराडन्नं विरा-
ड्विराजैवान्नाद्यमव रुन्धे (५) य एकादशः स्तनं
एवास्यै स दुह एवैनां तेन वज्रो वा एषा सं मीयते
यदेकादशिनी सेश्वरा पुरस्तात्प्रत्यञ्चं यज्ञः संमर्दि-

तो॒र्य॒त्पा॒न्नी॒वतं॑ मि॒नोति॑ य॒ज्ञस्य॑ प्र॒त्युत्त॑ब्ध्ये स॒य-
त्वाय॑ (६)

(वै समष्ट्यै पुमानेवास्य यमेव रुन्धे त्रिंशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

स्फ्येन॑ । वेदि॑म् । उदि॑ति । ह॒न्ति । र॒था॒क्षेणे॑ति
रथ—अ॒क्षेण॑ । वी॒ति । मि॒मी॒ते । यू॒पम् । मि॒नो॒ति ।
त्रि॒वृ॒त॒मि॒ति त्रि—वृ॒तम् । ए॒व । व॒ज्रम् । सं॒भृत्ये॑ति
सं—भृ॒त्य । भ्रा॒तृ॒व्याय॑ । प्रे॒ति । ह॒र॒ति । स्तृ॒त्यै । यत् । अ॒न्त-
वे॒दी॒त्यन्तः—वे॒दि । मि॒नु॒यात् । दे॒व॒लो॒कमि॑ति दे॒व—लो॒कम् ।
अ॒भी॒ति । ज॒येत् । यत् । ब॒हिर्वे॒दीति॑ ब॒हिः—वे॒दि । म॒नु॒ष्य-
लो॒कमि॑ति म॒नु॒ष्य—लो॒कम् । वे॒द्यन्त॑स्येति वे॒दि—अ॒न्तस्य॑ ।
सं॒धा॒वि॒ति सं—धौ । मि॒नो॒ति । उ॒भयोः॑ । लो॒कयोः॑ ।
अ॒भि॒जि॒त्या इ॒त्यभि—जि॒त्यै । उ॒पर॑सं॒मिता॒मित्यु॒पर—सं॒मिता॒म् ।
मि॒नु॒यात् । पि॒तृ॒लो॒कका॑म॒स्येति॑ पि॒तृ॒लो॒क—का॑म॒स्य ।
र॒श॒नसं॑मि॒तामि॑ति र॒श॒न—सं॒मिता॒म् । म॒नु॒ष्यलो॒कका॑म॒स्येति॑
म॒नु॒ष्यलो॒क—का॑म॒स्य । च॒षाल॑सं॒मिता॒मिति॑ च॒षाल॑—सं॒मि-

(यूपैकादशिनीकथनम्)

ताम् । इन्द्रियकामस्येतीन्द्रिय-कामस्य । सर्वान् । समान् ।
 प्रतिष्ठाकामस्येति प्रतिष्ठा-कामस्य । ये । त्रयः । मध्यमाः ।
 तान् । समान् । पशुकामस्येति पशु-कामस्य । एतान् ।
 वै (१) । अन्विति । पशवः । उपेति । तिष्ठन्ते । पशु-
 मानिति पशु-मान् । एव । भवति । व्यतिषजेदिति
 वि-अतिषजेत् । इतरान् । प्रजयेति प्र-जया । एव ।
 एनम् । पशुभिरिति पशु-भिः । व्यतिषजतीति वि-
 अतिषजति । यं । कामयेत् । प्रमार्युक् इति प्र-मार्युक्ः ।
 स्यात् । इति । गर्तमितमिति गर्त-मितम् । तस्य । मिनु-
 यात् । उत्तरार्ध्यमित्युत्तर-अर्ध्यम् । वर्षिष्ठम् । अथ ।
 हसीयांसम् । एषा । वै । गर्तमिदिति गर्त-मित् । यस्य ।
 एवम् । मिनोति । ताजक् । प्रेति । मीयते । दक्षिणार्ध्यमिति
 दक्षिण-अर्ध्यम् । वर्षिष्ठम् । मिनुयात् । सुवर्गकामस्येति
 सुवर्ग-कामस्य । अथ । हसीयांसम् । आक्रमणमित्या-
 क्रमणम् । एव । तत् । सेतुम् । यजमानः । कुरुते । सुवर्गस्येति
 सुवः-गस्य । लोकस्य । समष्ट्या इति सम्-अष्ट्यै (२) ।
 यत् । एकस्मिन् । यूपे । द्वे इति । रशने इति । परिव्य-
 यतीति परि-व्ययति । तस्मात् । एकः । द्वे इति । जाये
 इति । विन्दते । यत् । न । एकाम् । रशनाम् । द्वयोः ।
 यूपयोः । परिव्ययतीति परि-व्ययति । तस्मात् । न ।

एका । द्वौ । पती इति । विन्दते । यम् । कामयेत । स्त्री ।
 अस्य । जायेत । इति । उपान्त इत्युप—अन्ते । तस्य ।
 व्यतिषजेदिति वि—अतिषजेत् । स्त्री । एव । अस्य ।
 जायते । यम् । कामयेत । पुमान् । अस्य । जायेत ।
 इति । आन्तमित्या—अन्तम् । तस्य । प्रेति । वेष्टयेत् ।
 पुमान् । एव । अस्य (३) । जायते । असुराः । वै ।
 देवान् । दक्षिणतः । उपेति । अनयन् । तान् । देवाः ।
 उपशयेनेत्युप—शयेन । एव । अपेति । अनुदन्त । तत् ।
 उपशयस्येत्युप—शयस्य । उपशयत्वमित्युपशय—त्वम् । यत् ।
 दक्षिणतः । उपशय इत्युप—शयः । उपशय इत्युप—शये ।
 भ्रातृव्यापनुत्या इति भ्रातृव्य—अपनुत्यै । सर्वे । वै ।
 अन्ये । यूपाः । पशुमन्त इति पशु—मन्तः । अथ । उप-
 शय इत्युप—शयः । एव । अपशुः । तस्य । यजमानः ।
 पशुः । यत् । न । निर्दिशेदिति निः—दिशेत् । आर्तिम् ।
 एति । ऋच्छेत् । यजमानः । असौ । ते । पशुः । इति ।
 निरिति । दिशेत् । यम् । द्विष्यात् । यम् । एव (४) ।
 द्वेष्टि । तम् । अस्मै । पशुम् । निरिति । दिशति । यदि ।
 न । द्विष्यात् । आखुः । ते । पशुः । इति । ब्रूयात् ।
 न । ग्राम्यान् । पशून् । हिनस्ति । न । आरण्यान् ।
 प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । प्रजा इति प्र—जाः । असृजत ।

(पञ्चेकादशिनीकथनम्)

सः । अ॒न्नाये॒नेत्य॒न्न—अये॒न । वी॒ति । आ॒र्ध्य॒त । सः ।
 ए॒ताम् । ए॒का॒द॒शिनी॑म् । अ॒प॒श्य॒त् । तया॑ । वै । सः ।
 अ॒न्नाय॑मित्य॒न्न—अय॑म् । अवे॒ति । अ॒रु॒न्ध । यत् । द॒श ।
 यू॒पाः । भव॑न्ति । द॒शाक्ष॑रेति द॒श—अ॒क्ष॒रा । वि॒राडि॑ति
 वि—राट् । अ॒न्नम् । वि॒राडि॑ति वि—राट् । वि॒राजे॑ति वि—
 राजा॑ । ए॒व । अ॒न्नाय॑मित्य॒न्न—अय॑म् । अवे॒ति । रु॒न्धे (५) ।
 यः । ए॒का॒द॒शः । स्त॒नः । ए॒व । अ॒स्यै । सः । दु॒हे ।
 ए॒व । ए॒नाम् । ते॒न । व॒ज्रः । वै । ए॒षां । स॒मि॒ति ।
 मी॒य॒ते । यत् । ए॒का॒द॒शिनी॑ । सा । ई॒श्व॒रा । पु॒रस्ता॑त् ।
 प्र॒त्यञ्च॑म् । य॒ज्ञम् । सं॒म॒र्दि॒तो॒रि॒ति सं—म॒र्दि॒तोः । यत् ।
 पा॒त्नी॒व॒तामि॑ति पा॒त्नी—व॒तम् । मि॒नो॒ति । य॒ज्ञस्य॑ ।
 प्र॒ती॒ति । उ॒त्त॒ब्ध्या॒ इत्यु॒त्—स्त॒ब्धै॒ । स॒य॒त्वाये॑ति
 स॒य—त्वाय॑ (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः)

प्र॒जाप॑तिः प्र॒जा अ॑मृ॒जत॒ स रि॑रि॒चानो॑ऽम॒न्यत॒
 स ए॒तामे॑का॒द॒शिनी॑म॒प॒श्य॒त्तया॑ वै स आ॒युरि॑न्द्रि॒यं

वीर्यमात्मन्नधत्त प्रजा इव खलु वा एष सृजते यो
यजते स एतर्हि रिरिचान इव यदैषैकादशिनी
भवत्यायुरेव तयेन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्मन्धत्ते
प्रेवाऽऽग्नेयेन वापयति मिथुनः सारस्वत्या करोति
रेतः (१) सौम्येन दधाति प्र जनयति पौष्णेन
बार्हस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्म-
णैवास्मै प्रजाः प्र जनयति वैश्वदेवो भवति
वैश्वदेव्यो वै प्रजाः प्रजा एवास्मै प्र जनयतीन्द्रिय-
मेवैन्द्रेणाव रुन्धे विशं मारुतेनौजो बलमैन्द्राग्नेन
प्रसवार्य सावित्रो निर्वरुणत्वार्य वारुणो मध्यत
ऐन्द्रमा लभते मध्यत एवेन्द्रियं यजमाने दधाति
(२) पुरस्तादैन्द्रस्य वैश्वदेवमा लभते वैश्वदेवं
वा अन्नमन्त्रमेव पुरस्ताद्धत्ते तस्मात्पुरस्तादन्नमद्यत
ऐन्द्रमालभ्य मारुतमा लभते विड्वै मरुतो
विशमेवास्मा अनु बध्नाति यदि कामयेत योऽवगतः
सोऽप रुध्यतां योऽपरुद्धः सोऽव गच्छत्वित्यैन्द्रस्य
लोके वारुणमा लभेत वारुणस्य लोक ऐन्द्रम्
(३) य एवावगतः सोऽप रुध्यते योऽपरुद्धः
सोऽव गच्छति यदि कामयेत प्रजा मुह्येयुरिति
पशून्व्यतिषजेत्प्रजा एव मोहयति यदभिवाहतोऽपां

(पञ्चेकादशिनीकथनम्)

वारुणमालभेत प्रजा वरुणो गृहीयादक्षिणत उदञ्चमा
लभतेऽपवाहतोऽपां प्रजानामवरुणग्राहाय (४) ॥

(रेतो यजमाने दधाति लोक ऐन्द्रं सप्तत्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रजा इति प्र-जाः ।
असृजत । सः । रिरिचानः । अमन्यत । सः । एताम् ।
एकादशिनीम् । अपश्यत् । तया । वै । सः । आयुः ।
इन्द्रियम् । वीर्यम् । आत्मन् । अधत् । प्रजा इति
प्र-जाः । इव । खलु । वै । एषः । सृजते । यः ।
यजते । सः । एतर्हि । रिरिचानः । इव । यत् । एषा ।
एकादशिनी । भवति । आयुः । एव । तया । इन्द्रियम् ।
वीर्यम् । यजमानः । आत्मन् । धत्ते । प्रेति । एव ।
आग्नेयेन । वापयति । मिथुनम् । सारस्वत्या । करोति ।
रेतः (१) । सौम्येन । दधाति । प्रेति । जनयति ।
पौष्णेन । बार्हस्पत्यः । भवति । ब्रह्म । वै । देवानाम् ।
बृहस्पतिः । ब्रह्मणा । एव । अस्मै । प्रजा इति प्र-जाः ।

प्रेति । जनयति । वैश्वदेव इति वैश्व-देवः । भवति ।
 वैश्वदेव्य इति वैश्व-देव्यः । वै । प्रजा इति प्र-जाः ।
 प्रजा इति प्र-जाः । एव । अस्मै । प्रेति । जनयति ।
 इन्द्रियम् । एव । ऐन्द्रण । अवेति । रुन्धे । विशम् ।
 मारुतेन । ओजः । बलम् । ऐन्द्राग्नेनेत्येन्द्र-अग्नेन ।
 प्रसवायेति प्र-सवाय । सावित्रः । निर्वरुणत्वायेति निर्व-
 रुण-त्वाय । वारुणः । मध्यतः । ऐन्द्रम् । एति । लभते ।
 मध्यतः । एव । इन्द्रियम् । यजमाने । दधाति (२) ।
 पुरस्तात् । ऐन्द्रस्य । वैश्वदेवमिति वैश्व-देवम् । एति ।
 लभते । वैश्वदेवमिति वैश्व-देवम् । वै । अन्नम् । अन्नम् ।
 एव । पुरस्तात् । धत्ते । तस्मात् । पुरस्तात् । अन्नम् ।
 अयते । ऐन्द्रम् । आलभ्येत्या-लभ्य । मारुतम् । एति ।
 लभते । विट् । वै । मरुतः । विशम् । एव । अस्मै ।
 अन्विति । बध्नाति । यदि । कामयेत । यः । अवगत
 इत्यव-गतः । सः । अपेति । रुध्यताम् । यः । अपरुद्ध
 इत्यप-रुद्धः । सः । अवेति । गच्छतु । इति । ऐन्द्रस्य ।
 लोके । वारुणम् । एति । लभेत । वारुणस्य । लोके ।
 ऐन्द्रम् (३) । यः । एव । अवगत इत्यव-गतः । सः । अपेति ।
 रुध्यते । यः । अपरुद्ध इत्यप-रुद्धः । सः । अवेति ।
 गच्छति । यदि । कामयेत । प्रजा इति प्र-जाः ।

(पाल्नीवतपशुकथनम्)

मुह्येयुः । इति । पशून् । व्यतिषजेदिति वि-अतिषजेत् ।
 प्रजा इति प्र-जाः । एव । मोहयति । यत् । अभि-
 वाहत इत्यभि-वाहतः । अपाम् । वारुणम् । आलभेतेत्या-
 लभेत । प्रजा इति प्र-जाः । वरुणः । गृहीयात् ।
 दक्षिणतः । उदञ्चम् । एति । लभते । अपवाहत इत्यप-
 वाहतः । अपाम् । प्रजानामिति प्र-जानाम् । अवरुणग्रा-
 हायेत्यवरुण-ग्राहाय (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

इन्द्रः पत्न्या मनुमयाजयत्तां पर्यग्निकृतामुद-
 सृजत्तया मनुराधोद्यत्पर्यग्निकृतं पाल्नीवतमुत्सृजति
 यामेव मनुर्ऋद्धिमाधोत्तामेव यजमान ऋध्नोति
 यज्ञस्य वा अप्रतिष्ठितायज्ञः परा भवति यज्ञं
 पराभवंतं यजमानोऽनु परा भवति यदाज्येन
 पाल्नीवतः संस्थापयति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै यज्ञं
 प्रतिष्ठित्यै यजमानोऽनु प्रति तिष्ठतीष्टं वषया
 (१) भवत्यनिष्टं वषयाऽथ पाल्नीवतेन प्र

चरति तीर्थं एव प्र चरत्यथो एतर्होवास्य
 यामस्त्वाष्ट्रो भवति त्वष्टा वै रेतसः सितस्य
 रूपाणि वि करोति तमेव वृषाणं पत्नीष्वपि
 सृजति सोऽस्मै रूपाणि वि करोति (२) ॥

(वपया षट्त्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

इन्द्रः । पत्निया । मनुम् । अयाजयत् । ताम् ।
 पर्यग्निकृतामिति पर्यग्नि-कृताम् । उदिति । असृजत् ।
 तया । मनुः । आर्धोत् । यत् । पर्यग्निकृतमिति पर्यग्नि-
 कृतम् । पाल्नीवतमिति पाल्नी-वतम् । उत्सृजतीत्युत्-
 सृजति । याम् । एव । मनुः । ऋद्धिम् । आर्धोत् ।
 ताम् । एव । यजमानः । ऋद्धोति । यज्ञस्य । वै ।
 अप्रतिष्ठितादित्यप्रति-स्थितात् । यज्ञः । परोति । भवति ।
 यज्ञम् । पराभवन्तमिति परा-भवन्तम् । यजमानः ।
 अनु । परोति । भवति । यत् । आज्येन । पाल्नीवतमिति
 पाल्नी-वतम् । सस्थापयतीति सं-स्थापयति । यज्ञस्य ।

(षोम्वचकथनम्)

प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । यज्ञम् । प्रतितिष्ठन्तमिति
 प्रति-तिष्ठन्तम् । यजमानः । अनु । प्रतीति । तिष्ठति ।
 इष्टम् । वपया (१) । भवति । अनिष्टम् । वशया ।
 अथ । पाल्नीवतेनेति पाल्नी-वतेन । प्रेति । चरति ।
 तीर्थे । एव । प्रेति । चरति । अथो इति । एतर्हि । एव ।
 अस्य । यामः । त्याघ्रः । भवति । त्वष्टा । वै । रेतसः ।
 सिक्तस्य । रूपाणि । वीति । करोति । तम् । एव ।
 वृषाणम् । पत्नीषु । अपीति । सृजति । सः । अस्मै ।
 रूपाणि । वीति । करोति (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

घ्नन्ति वा एतत्सोमं यदभिषुण्वन्ति यत्सौम्यो
 भवति यथा मृतायानुस्तरणीं घ्नन्ति तादृगेव
 तयदुत्तरार्धे वा मध्ये वा जुहुयाद्देवताभ्यः समदं
 दध्यादक्षिणार्धे जुहोत्येषा वै पितॄणां दिक्स्वायामेव
 दिशि पिताभिरवदयत उद्गातृभ्यो हरन्ति सामदेवत्यो
 वै सौम्यो यदेव साम्रश्छम्बदृकुर्वन्ति तस्यैव स

शान्तिरव (१) ईक्षन्ते पवित्रं वै सौम्य आत्मानं-
 मेव पवयन्ते य आत्मानं न परिपश्येदित्तुः
 स्यादभिददि कृत्वाऽवेक्षेत तस्मिन्हात्मानं परिप-
 श्यत्यथो आत्मानमेव पवयते यो गतमनाः
 स्यात्सोऽवेक्षेत यन्मे मनः परागतं यद्वा मे अपरा-
 गतम् । राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु धारयामसीति
 मन एवाऽऽत्मन्दाधार (२) न गतमना भवत्यप-
 वै तृतीयसवने यज्ञः क्रामतीजानादनीजानमभ्या-
 भवैष्णव्यर्चा घृतस्य यजत्याग्निः सर्वा देवता
 विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं च दाधारोपाशु यजति
 मिथुनत्वार्य ब्रह्मवादिनो वदन्ति मित्रो यज्ञस्य स्विष्टं
 युवते वरुणो दुरिष्टं कर्तर्हि यज्ञः कं यजमानो भवतीति
 यन्मैत्रावरुणीं वशामालभते मित्रेणैव (३) यज्ञस्य
 स्विष्टं शमयति वरुणेन दुरिष्टं नाऽऽर्तिमार्छति
 यजमानो यथा वै लाङ्गलेनोर्वरां प्रभिन्दन्त्येवमृक्सामे
 यज्ञं प्र भिन्तो यन्मैत्रावरुणीं वशामालभते यज्ञायैव
 प्रभिन्नाय मृत्यमन्ववांस्यति शान्त्यै यातयामानि
 वा एतस्य छन्दांसि य ईजानश्छन्दसामेष रसो
 यद्वशा यन्मैत्रावरुणीं वशामालभते छन्दांस्येव

(सौम्यवत्कथनम्)

पुनरा प्रीणात्ययातयामत्वायाथो छन्दःस्वेव रसं
दधाति (४) ॥

(अथ दाधार मित्रेणैव प्रीणाति षट्त्वं ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

घ्नन्ति । वै । एतत् । सोमम् । यत् । अभिषुण्वन्तीत्यभि-
सुन्वन्ति । यत् । सौम्यः । भवति । यथा । मृताय ।
अनुस्तरणीमित्यनु-स्तरणीम् । घ्नन्ति । तादृक् । एव । तत् ।
यत् । उत्तरार्ध इत्युत्तर-अर्धे । वा । मध्ये । वा । जुहुयात् ।
देवताभ्यः । समदमिति स-मदम् । दध्यात् । दक्षिणार्ध
इति दक्षिण-अर्धे । जुहोति । एषा । वै । पितृणाम् ।
दिक् । स्वायाम् । एय । दिशि । पितृन् । निरवदयत्
इति निः-अवदयते । उद्गातृभ्य इत्युद्गातृ-भ्यः ।
हरन्ति । सामदेवत्य इति साम-देवत्यः । वै । सौम्यः । यत् ।
एव । साम्नः । छम्बट्कुर्वन्तीति छम्बट्-कुर्वन्ति । तस्य ।
एव । सः । शान्तिः । अवेति (१) । ईक्षन्ते । पवित्रम् ।
वै । सौम्यः । आत्मानम् । एव । पवयन्ते । यः । आत्मानम् ।
न । परिपश्येदिति परि-पश्येत् । इतासुरितीत-असुः ।

स्यात् । अ॒भि॒व॒दि॒मित्या॒भि—द॒दिम् । कृ॒त्वा । अ॒वे॒ति । ई॒क्षेत् ।
 तस्मिन् । हि । आ॒त्मान॑म् । प॒रि॒प॒श्य॒तीति॑ परि—
 प॒श्य॒ति । अ॒थो इति॑ । आ॒त्मान॑म् । ए॒व । प॒व॒य॒ते । यः ।
 ग॒त॒म॒ना इति॑ ग॒त—म॒नाः । स्यात् । सः । अ॒वे॒ति । ई॒क्षेत् ।
 यत् । मे । म॒नः । प॒रा॒ग॒त॒मि॒ति प॒रा—ग॒तम् । यत् ।
 वा । मे । अ॒प॒रा॒ग॒त॒मि॒त्य॒प॒रा—ग॒तम् । रा॒ज्ञा । सो॒मे॒न ।
 तत् । व॒यम् । अ॒स्मा॒सु । धा॒र॒या॒म॒सि । इति॑ । म॒नः ।
 ए॒व । आ॒त्मन् । दा॒धार (२) । न । ग॒त॒म॒ना इति॑
 ग॒त—म॒नाः । भ॒व॒ति॒ । अ॒पे॒ति । वै । तृ॒ती॒य॒स॒व॒न इति॑ तृ॒ती॒य—
 स॒व॒ने । य॒ज्ञः । क्रा॒म॒ति । ई॒जा॒नात् । अ॒नी॒जा॒नम् ।
 अ॒भी॒ति । आ॒ग्ना॒वै॒ष्ण॒व्ये॒त्या॒ग्ना—वै॒ष्ण॒व्या । क॒चा ।
 घृ॒त॒स्य । य॒ज॒ति । अ॒ग्निः । स॒वीः । दे॒व॒ताः । वि॒ष्णुः ।
 य॒ज्ञः । दे॒व॒ताः । च । ए॒व । य॒ज्ञम् । च । दा॒धार । उ॒पा॒श्वि॒-
 त्यु॒प—अ॒शु । य॒ज॒ति । मि॒थु॒न॒स्वा॒यो॒ति॑ मि॒थु॒न—स्वा॒य ।
 ब्र॒ह्म॒वा॒दि॒न इति॑ ब्र॒ह्म—वा॒दि॒नः । व॒द॒न्ति । मि॒त्रः ।
 य॒ज्ञ॒स्य । स्वि॒ष्ट॒मि॒ति सु—इ॒ष्टम् । यु॒व॒ते । व॒रु॒णः । दु॒रि॒ष्ट॒-
 मि॒ति दुः—इ॒ष्टम् । क॒ । ते॒हि । य॒ज्ञः । क॒ । य॒ज॒मा॒नः ।
 भ॒व॒ति । इति॑ । यत् । मै॒त्रा॒व॒रु॒णी॒मि॒ति मै॒त्रा—व॒रु॒णीम् ।
 व॒शाम् । आ॒ल॒भ॒त इत्या॑—ल॒भ॒ते । मि॒त्रे॒ण । ए॒व (३) ।
 य॒ज्ञ॒स्य । स्वि॒ष्ट॒मि॒ति सु—इ॒ष्टम् । श॒म॒या॒ति । व॒रु॒णे॒न ।

(अतिप्राह्यप्रहृत्तयनम्)

दुरिष्टमिति दुः-इष्टम् । न । आर्तिम् । एति । ऋच्छति ।
यजमानः । यथा । वै । लाङ्गलेन । उर्वराम् । प्रभिन्द-
न्तीति प्र-भिन्दन्ति । एवम् । ऋक्सामे इत्यृक्-
सामे । यज्ञम् । प्रेति । भिन्तः । यत् । मैत्रावरुणी
मिति मैत्रा-वरुणीम् । वशाम् । आलभत इत्या-लभते ।
यज्ञाय । एव । प्रभिन्नायेति प्र-भिन्नाय । मर्त्यम् । अन्व-
वास्पतीत्यनु-अवास्पति । शान्त्यै । यातयामानीति
यात-यामानि । वै । एतस्य । छन्दा * सि । यः । ईजानः ।
छन्दसाम् । एषः । रसः । यत् । वशा । यत् । मैत्रावरुणी-
मिति मैत्रा-वरुणीम् । वशाम् । आलभत इत्या-लभते ।
छन्दा * सि । एव । पुनः । एति । प्रीणाति । अयातया-
मत्वायेत्ययातयाम-त्वाय । अथो इति । छन्दःस्विति
छन्दः-सु । एव । रसम् । दधाति (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

देवा वा इन्द्रियं वीर्यं व्यभजन्त ततो यदत्य-
शिष्यत तदतिग्राह्या अभवन्तदतिग्राह्याणामतिग्रा-

ह्यत्वं यदतिग्राह्या गृह्यन्ते इन्द्रियमेव तद्दीर्यं यज-
 मान आत्मन्धत्ते तेज आग्नेयेनेन्द्रियमैन्द्रेण ब्रह्मव-
 र्चसः सौर्येणोपस्तम्भनं वा एतयज्ञस्य यदतिग्राह्या-
 श्वके पृष्ठानि यत्पृष्ठचेन गृहीयात्प्राञ्चं यज्ञं पृष्ठानि
 सः शृणीयुर्यदुक्थ्ये (१) गृहीयात्प्रत्यञ्चं यज्ञम-
 तिग्राह्याः सः शृणीयुर्विश्वजिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्या
 यज्ञस्य सवीर्यत्वाय प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्व्यादिशत्स
 प्रियास्तनूरप म्यधत्त तदतिग्राह्या अभवन्वितनुस्तस्य
 यज्ञ इत्याहुयस्यातिग्राह्या न गृह्यन्ते इत्यप्यग्निष्टोमे
 ग्रहीतव्या यज्ञस्य सतनुत्वाय देवता वै सर्वाः सदृ-
 शीरासन्ता न व्यावृत्तमगच्छन्ते देवाः (२)
 एत एतान्ग्रहानपश्यन्तान्गृह्यताऽऽग्नेयमग्निरेन्द्र-
 मिन्द्रः सौर्यः सूर्यस्ततो वै तेऽन्याभिर्देवताभिर्व्यावृत्त-
 मगच्छन्त्यस्यैवं विदुष एते ग्रहा गृह्यन्ते व्यावृत्तमेव
 पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छतीमे लोका ज्योतिष्मन्तः
 समावदीर्याः कार्या इत्याहुराग्नेयेनास्मिल्लोके ज्योति-
 र्धत्ते ऐन्द्रेणान्तरिक्ष इन्द्रवायू हि सयुजौ सौर्येणा-
 मुष्मिल्लोके (३) ज्योतिर्धत्ते ज्योतिष्मन्तोऽस्मा
 इमे लोका भवन्ति समावदीर्यानेनान्कुरुत एतान्वै
 ग्रहान्वम्बाविश्ववयसाववित्तां ताभ्यामिमे लोकाः

(अतिग्राह्यप्रह्वयनम्)

पराञ्चश्वावाञ्चश्च प्राभुर्यस्यैवं विदुष एते ग्रहा गृह्यन्ते
प्रास्मा इमे लोकाः पराञ्चश्वावाञ्चश्च भान्ति (४)॥

(उक्थ्ये देवा अमुषिर्लोक एकाग्रचत्वारिंशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

देवाः । वै । इन्द्रियम् । वीर्यम् । वीति । अभजन्त ।
ततः । यत् । अत्यशिष्यतेत्यति—अशिष्यत । तत् ।
अतिग्राह्या इत्यति—ग्राह्याः । अभवन् । तत् । अतिग्रा-
ह्याणामित्यति—ग्राह्याणाम् । अतिग्राह्यत्वमित्यतिग्राह्य—त्वम् ।
यत् । अतिग्राह्या इत्यति—ग्राह्याः । गृह्यन्ते । इन्द्रियम् ।
एव । तत् । वीर्यम् । यजमानः । आत्मन् । धत्ते । तेजः ।
आग्नेयेन । इन्द्रियम् । ऐन्द्रेण । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-
वर्चसम् । सौर्येण । उपस्तम्भनमित्युप—स्तम्भनम् । वै ।
एतत् । यज्ञस्य । यत् । अतिग्राह्या इत्यति—ग्राह्याः । चके
इति । पृष्ठानि । यत् । पृष्ठये । न । गृहीयात् । प्राञ्चम् ।
यज्ञम् । पृष्ठानि । समिति । शृणीयुः । यत् । उक्थ्ये
(१) । गृहीयात् । प्रत्यञ्चम् । यज्ञम् । अतिग्राह्या

इत्यति—ग्राह्याः । समिति । शृणीयुः । विश्वजितीति
 विश्व—जिति । सर्वपृष्ठ इति सर्व—पृष्ठे । ग्रहीतव्याः ।
 यज्ञस्य । सवीर्यत्वायेति सवीर्य—त्वाय । प्रजापतिरिति
 प्रजा—पतिः । देवेभ्यः । यज्ञान् । व्यादिशदिति वि—आदि-
 शत् । सः । प्रियाः । तनूः । अप । नीति । अधत्त । तत् ।
 अतिग्राह्या इत्यति—ग्राह्याः । अभवन् । वितनुरिति वि—तनुः ।
 तस्य । यज्ञः । इति । आहुः । यस्य । अतिग्राह्या
 इत्यति—ग्राह्याः । न । गृह्यन्ते । इति । अपीति ।
 अग्निष्टोम इत्याग्नि—स्तोमे । ग्रहीतव्याः । यज्ञस्य ।
 सतनुत्वायेति सतनु—त्वाय । देवताः । वै । सर्वाः । सदृशीः ।
 आसन् । ताः । न । व्यावृत्तमिति वि—आवृत्तम् । अग-
 च्छन् । ते । देवाः (२) । एते । एतान् । ग्रहान् ।
 अपश्यन् । तान् । अगृह्यन्त । आग्नेयम् । अग्निः । ऐन्द्रम् ।
 इन्द्रः । सौर्यम् । सूर्यः । ततः । वै । ते । अन्याभिः । देव-
 ताभिः । व्यावृत्तमिति वि—आवृत्तम् । अगच्छन् । यस्य ।
 एवम् । विदुषः । एते । ग्रहाः । गृह्यन्ते । व्यावृत्तमिति
 वि—आवृत्तम् । एव । पाप्मना । भ्रातृव्येण । गच्छति ।
 इमे । लोकाः । ज्योतिष्मन्तः । समावदीर्या इति
 समावृत्त—वीर्याः । कार्याः । इति । आहुः । आग्नेयेन ।
 अस्मिन् । लोके । ज्योतिः । धत्ते । ऐन्द्रेण । अन्तरिक्षे ।

(अथाभ्यज्यहकथनम्)

इन्द्रवायु इतीन्द्र—वायु । हि । सयुजाविति स—युजौ ।
 सौर्येण । अमुष्मिन् । लोके (३) । ज्योतिः । धत्ते ।
 ज्योतिष्मन्तः । अस्मै । इमे । लोकाः । भवन्ति ।
 समावद्दीर्यानि स—मावत्—वीर्यान् । एनान् । कुरुते ।
 एतान् । वै । ग्रहान् । बम्बाविश्ववयसाविति बम्बा—
 विश्ववयसौ । अविताम् । ताभ्याम् । इमे । लोकाः ।
 पराञ्चः । च । अर्वाञ्चः । च । प्रेति । अभुः । यस्य । एवम् ।
 विदुषः । एते । ग्रहाः । गृह्यन्ते । प्रेति । अस्मै । इमे ।
 लोकाः । पराञ्चः । च । अर्वाञ्चः । च । भान्ति (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

देवा वै ययज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा
 अदाभ्ये छन्दाश्सि सर्वनानि समस्थापयन्ततो देवा
 अभवन्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषोऽदाभ्यो गृह्यते भव-
 त्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति यद्वै देवा असु-
 रानदाभ्येनादभुवन्तददाभ्यस्यादाभ्यत्वं य एवं वेद
 दानोत्येव भ्रातृव्यं नैनं भ्रातृव्यो दानोति (१)

ए॒षा वै प्र॒जाप॑तेरतिमो॒क्षिणी॒ नाम॑ त॒नूर्य॑ददा॒भ्य
 उप॑नद्धस्य गृह्णा॒त्यति॑मुक्त्या॒ अति॑ पा॒प्मानं॒ भ्रातृ॑व्यं
 मुच्य॑ते॒ य एवं॑ वेद॒ घ्नन्ति॒ वा ए॒तत्सोमं॒ यदभि॑षु॒ण्वन्ति॒
 सोमे॑ ह॒न्यमाने॒ यज्ञो॒ ह॒न्यते॒ यज्ञे॒ यज॑मानो
 ब्रह्म॑वादिनो॒ वद॑न्ति किं॒ तद्यज्ञे॒ यज॑मानः कुरु॒ते
 येन॒ जीव॑न्सु॒वर्गं॒ लोक॑मेतीति जीव॒ग्रहो॒ वा ए॒ष यद॑
 दा॒भ्योऽन॑भिषु॒तस्य॒ गृह्णा॑ति जीव॑न्तमे॒वैनं॑ सु॒वर्गं
 लोकं॑ गमयति॒ वि वा ए॒तद्यज्ञं॒ छिन्द॑न्ति॒ यददा॑भ्ये
 स॒स्थाप॑र्यन्त्य॒श्शून॑पि॒ सृज॑ति॒ यज्ञ॑स्य॒ संत॑त्यै (२) ॥

(द॒भ्योत्य॑नंभिषु॒तस्य॒ गृह्णा॑त्येका॒त्रविं॑शतिश्च)

इति कृ॒ष्णय॑जुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

दे॒वाः । वै । यत् । य॒ज्ञे । अकु॑र्वत । तत् । अ॒सुराः ।
 अकु॑र्वत । ते । दे॒वाः । अदा॑भ्ये । छन्दा॑श्सि । सर्व॑नानि ।
 समि॑ति । अ॒स्थाप॑यन् । ततः । दे॒वाः । अ॒भ॒वन् । परे॑ति ।
 अ॒सुराः । यस्य॑ । ए॒वम् । वि॒दुषः॑ । अदा॑भ्यः । गृह्य॑ते ।
 भ॒वति॑ । आ॒त्मना॑ । परे॑ति । अ॒स्य । भ्रातृ॑व्यः । भ॒वति॑ ।
 यत् । वै । दे॒वाः । अ॒सुरान् । अदा॑भ्येन । अदा॑भ्यनुवन् ।

तत् । अदाभ्यस्य । अदाभ्यत्वमित्यदाभ्य—त्वम् । यः ।
 एवम् । वेद । दानोति । एव । भ्रातृव्यम् । न । एनम् ।
 भ्रातृव्यः । दानोति (१) । एषा । वै । प्रजापतेरिति
 प्रजा—पतेः । अतिमोक्षिणीत्याति—मोक्षिणी । नाम । तनूः ।
 यत् । अदाभ्यः । उपनद्धस्येत्युप—नद्धस्य । गृह्णाति ।
 अतिमुक्त्या इत्यति—मुक्त्यै । अतीति । पाप्मानम् ।
 भ्रातृव्यम् । मुच्यते । यः । एवम् । वेद । घ्नन्ति । वै ।
 एतत् । सोमम् । यत् । अभिषुण्वन्तीत्यभि—सुन्वन्ति ।
 सोमे । हन्यमाने । यज्ञः । हन्यते । यज्ञे । यजमानः ।
 ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म—वादिनः । वदन्ति । किम् । तत् ।
 यज्ञे । यजमानः । कुरुते । येन । जीवन् । सुवर्गमिति
 सुवः—गम् । लोकम् । एति । इति । जीवग्रह इति जीव—
 ग्रहः । वै । एषः । यत् । अदाभ्यः । अनभिषुतस्येत्यनभि—
 सुतस्य । गृह्णाति । जीवन्तम् । एव । एनम् । सुवर्गमिति
 सुवः—गम् । लोकम् । गमयति । वीति । वै । एतत् ।
 यज्ञम् । छिन्दन्ति । यत् । अदाभ्ये । सस्थापयन्तीति
 सं—स्थापयन्ति । अशून् । अपीति । सृजति । यज्ञस्य ।
 संतत्या इति सं—तत्यै (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

दे॒वा वै प्र॒बाहु॒ग्रहान॑गृह्णा॒त स ए॒तं प्र॒जाप॑तिर॒शुभं॑-
 प॒श्य॒त्तम॑गृह्णा॒त तेन॑ वै स आ॒ध्र्यो॒यस्यै॒वं वि॒दुषो॑ऽशु॒र्गु-
 ह्य॒त ऋ॒ध्नोत्ये॒व स॒कृद॑भिषु॒तस्य॑ गृह्णा॒ति स॒कृद्धि॑ स
 तेनाऽऽध्र्यो॒न्मन॑सा गृह्णा॒ति मन॑ इव॒ हि प्र॒जाप॑तिः
 प्र॒जाप॑ते॒राप्स्या॒ औदु॑म्बरेण गृह्णा॒त्यूर्वा॑ उ॒दुम्बर॑ ऊ॒र्ज-
 मे॒वाव॑ रु॒न्धे च॑तुः॒स्रक्ति॑ भ॒वति दि॒क्षु (१) ए॒व
 प्र॒ति ति॑ष्ठति॒ यो वा अ॒शोरा॒यत॑नं वे॒दाऽऽय॑त॒न-
 वा॒न॒भव॑ति॒ वाम॑दे॒व्यमि॑ति॒ साम॒ तद्वा अ॒स्याऽऽय॑त॒नं
 मन॑सा॒ गाय॑मानो गृह्णा॒त्याय॑त॒नवाने॒व भ॑वति॒ यद-
 ध्व॒र्युर॒शुं गृह्ण॑न्नार्धये॒दुभा॑भ्यां॒ नर्धे॑ताध्व॒र्यवे॑ च
 य॒ज॒मा॒नाय॑ च॒ यद॑र्धये॒दुभा॑भ्यामृ॒ध्येता॑न॒वानं॑ गृह्णा॒ति
 सै॒वा॒स्य॒र्धिर्हि॑र॒ण्यमा॑भि॒ व्य॑नित्य॒मृतं॑ वै हि॒र॒ण्य॒मायुः॑
 प्रा॒ण आ॒युषै॒वामृ॑तमा॒भि धि॑नोति॒ शत॑मानं॒ भव॑ति
 श॒तायुः॑ पु॒रुषः॑ श॒तेन्द्रि॑य॒ आयु॑ष्ये॒वेन्द्रि॑ये॒ प्रति॑
 ति॑ष्ठति (२) ॥

(दि॒क्ष्व॒निति॑ वि॒शति॑श्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

दे॒वाः । वै । प्र॒बाहु॒गिति॑ प्र—बाहुक् । ग्रहा॑न् । अ॒गृ-
ह्ण॑त् । सः । ए॒तम् । प्र॒जाप॑तिरिति॑ प्र॒जा—प॒तिः । अ॒श्शुम् ।
अप॑श्यत् । तम् । अ॒गृह्णी॑त् । तेन॑ । वै । सः । आ॒र्धो॒त् ।
यस्य॑ । ए॒वम् । वि॒दुषः॑ । अ॒श्शुः । गृह्य॑ते । ऋ॒धोति॑ ।
ए॒व । स॒कृद॑भिषुतस्येति॑ स॒कृत्—अ॒भिषु॑तस्य । गृह्णा॑ति ।
स॒कृत् । हि । सः । तेन॑ । आ॒र्धो॒त् । मन॑सा । गृह्णा॑ति ।
मनः॑ । इ॒व । हि । प्र॒जाप॑तिरिति॑ प्र॒जा—प॒तिः । प्र॒जाप॑ते-
रिति॑ प्र॒जा—प॒तेः । आ॒प्त्यै । औ॒दु॒म्बरे॑ण । गृह्णा॑ति । ऊ॒र्क् ।
वै । उ॒दु॒म्बरः॑ । ऊ॒र्जम् । ए॒व । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे । चतुः॑स्र॒क्कीति॑
चतुः॑—स्र॒क्कि । भ॒वति॑ । दि॒क्षु (१) । ए॒व ।
प्रती॑ति । ति॒ष्ठति॑ । यः । वै । अ॒श्शोः । आ॒य॒त॒न॒मित्या॑—
य॒त॒न॒म् । मन॑सा । गा॒य॒मा॒नः । गृह्णा॑ति । आ॒य॒त॒न॒वा-
नि॒त्या॒य॒त॒न॒—वा॒न् । ए॒व । भ॒वति॑ । यत् । अ॒ध्व॒र्युः ।
अ॒श्शुम् । गृह्ण॑न् । न । अ॒र्धये॑त् । उ॒भा॒भ्याम् । न ।
ऋ॒ध्ये॒त् । अ॒ध्व॒र्यवे॑ । च । य॒ज॒मा॒नाय॑ । च । यत् । अ॒र्ध-
ये॑त् । उ॒भा॒भ्याम् । ऋ॒ध्ये॒त् । अ॒न॒वा॒न॒मित्य॑न॒व—अ॒न॒म् ।
गृह्णा॑ति । सा । ए॒व । अ॒स्य । ऋ॒द्धिः । हि॒र॒ण्यम् । अ॒भि ।
वी॒ति । अ॒नि॒ति । अ॒मृ॒तम् । वै । हि॒र॒ण्यम् । आ॒युः ।

प्राण इति प्र—अनः । आयुषा । एव । अमृतम् । अभूति ।
 धिनोति । शतमानमिति शत—मानम् । भवति । शता-
 युरिति शत—आयुः । पुरुषः । शतेन्द्रिय इति शत—इन्द्रियः ।
 आयुषि । एव । इन्द्रिये । प्रतीति । तिष्ठति (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदयितैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

प्रजापतिर्देवभ्यो यज्ञान्व्यादिशत्स रिरिचानोऽम-
 न्यत स यज्ञानां षोडशेन्द्रियं वीर्यमात्मानमभि
 समक्स्विदत्तत्पोडश्यभवन्न वै षोडशी नाम यज्ञोऽस्ति
 यद्वाव षोडशः स्तोत्रं षोडशः शस्त्रं तेन षोडशी
 तत्पोडशिर्नः षोडशित्वं यत्पोडशी गृह्यते इन्द्रियमेव
 तद्वीर्यं यजमान आत्मन्धत्ते देवभ्यो वै सुवर्गो
 लोकः (१) न प्राभवत्त एतं षोडशिर्नमपश्यन्त-
 मगृह्णत ततो वै तेभ्यः सुवर्गो लोकः प्राभवद्यत्पो-
 डशी गृह्यते सुवर्गस्य लोकस्याभिरजित्या इन्द्रो वै
 देवानामानुजावर आसीत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा
 एतं षोडशिर्नं प्रायच्छत्तमगृह्णीत ततो वै सोऽग्रं
 देवतानां पर्येषस्यैवं विदुषः षोडशी गृह्यते (२)

(षोडशिमहकथनम्)

अग्रमेव संमानानां पर्येति प्रातःसवने गृह्णाति वज्रो
 वै षोडशी वज्रः प्रातःसवनं स्वादेवैनं योनेर्निर्गृ-
 ह्णाति सर्वनेसवनेऽभि गृह्णाति सर्वनात्सवनादेवैनं प्र
 जनयति तृतीयसवने पशुकामस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै
 षोडशी पशवस्तृतीयसवनं वज्रेणैवास्मै तृतीयसवना-
 त्पशूनवं रुन्धे नोकथ्ये गृह्णीयात्प्रजा वै पशवं
 उक्थानि यदुक्थ्ये (३) गृह्णीयात्प्रजां पशूनस्य
 निर्देहेदतिरात्रे पशुकामस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै षोडशी
 वज्रेणैवास्मै पशूनवरुध्य रात्रियोपरिष्ठाच्छमयस्यप्य-
 ग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयाद्व्यावृत्कामो हि राजन्यो
 यजते साह एवास्मै वज्रं गृह्णाति स एनं वज्रो
 भूत्या इन्धे निर्वा दहत्येकविंशं स्तोत्रं भवति
 प्रतिष्ठित्यै हरिवच्छस्यत इन्द्रस्य प्रियं धाम (४)
 उपाऽऽप्नोति कनीयांसि वै देवेषु छन्दास्यास-
 ज्ञायास्यासुरेषु ते देवाः कनीयसा छन्दसा ज्याय-
 श्छन्दोऽभि व्यशंसन्ततो वै तेऽसुराणां लोकमवृजत
 यस्कनीयसा छन्दसा ज्यायश्छन्दोऽभि विशंसति
 भ्रातृव्यस्यैव तल्लोकं वृद्धे षडक्षराण्यति रेचयन्ति
 षड्वा ऋतवं ऋतूनेव प्रीणाति चत्वारि पूर्वाण्यव
 कल्पयन्ति (५) चतुष्पद एव पशूनवं रुन्धे द्वे

उत्तरे द्विपद एवाव रुन्धेऽनुष्टुभमभि सं पादयन्ति
 वाग्वा अनुष्टुभस्मात्प्राणानां वागुत्तमा समयाविषिते
 सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोत्येतस्मिन्वै लोक
 इन्द्रो वृत्रमहन्त्साक्षादेव वज्रं भ्रातृव्याय प्र हरत्य-
 रुणपिशङ्कोऽश्वो दक्षिणैतद्वै वज्रस्य रूपं स-
 मृद्व्यै (६) ॥

(लोको विदुषः षोडशी गृह्यते यदुक्थ्यं धाम कल्पयन्ति
 सप्तचत्वारिंशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया षष्ठाष्टके
 षष्ठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

सुवर्गाय यदाक्षिणानि समिष्टयजूंष्यंवधृथयजूंषि स्फ्येन वेदिं प्रजा-
 पतिरिन्द्रो घ्नन्ति देवा वा इन्द्रियं देवा वा अदाभ्ये देवा वै प्रबाहुकमजापतिः
 स रिरिचानः स यज्ञानां षोडशैकादश ॥ ११ ॥

सुवर्गाय यजति प्रजाः सौम्येन गृह्णीयात्प्रत्यथं गृह्णीयात्प्रजां
 पशुभिचत्वारिंशत् ॥ ४१ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । देवेभ्यः । यज्ञान् ।
व्यादिशदिति वि-आदिशत् । सः । रिरिचानः । अम-
न्यत् । सः । यज्ञानाम् । षोडशधेति षोडश-धा । इन्द्रियम् ।
वीर्यम् । आत्मानम् । अभि । समिति । अक्खिदत् । तत् ।
षोडशी । अभवत् । न । वै । षोडशी । नाम । यज्ञः ।
अस्ति । यत् । वा । षोडशम् । स्तोत्रम् । षोडशम् । शस्त्रम् ।
तेन । षोडशी । तत् । षोडशिनः । षोडशित्वमिति षोडशि-
त्वम् । यत् । षोडशी । गृह्यते । इन्द्रियम् । एष । तत् ।
वीर्यम् । यजमानः । आत्मन् । धत्ते । देवेभ्यः । वै । सुवर्ग
इति सुवः-गः । लोकः (१) । न । प्रेति । अभवत् । ते ।
एतम् । षोडशिनम् । अपश्यन् । तम् । अगृह्णन् । ततः ।
वै । तेभ्यः । सुवर्ग इति सुवः-गः । लोकः । प्रेति ॥ अभ-
वत् । यत् । षोडशी । गृह्यते । सुवर्गस्येति सुवः-गस्य ।
लोकस्य । अभिर्जित्या इत्यभि-जित्यै । इन्द्रः । वै । देवा-
नाम् । आनुजावर इत्यानु-जावरः । आसीत् । सः । प्रजा-
पतिमिति प्रजा-पतिम् । उपेति । अधावत् । तस्मै । एतम् ।
षोडशिनम् । प्रेति । अयच्छत् । तम् । अगृहीत् । ततः ।
वै । सः । अग्रम् । देवतानाम् । परीति । ऐत् । यस्य । एवम् ।

विदुषः । षोडशी । गृह्यते (२) । अग्रम् । एव । समाना-
नाम् । परीति । एति । प्रातःसवन इति प्रातः—सवने ।
गृह्णाति । वज्रः । वै । षोडशी । वज्रः । प्रातःसवनमिति
प्रातः—सवनम् । स्वात् । एव । एनम् । योनेः । निरिति ।
गृह्णाति । सर्वनेसवन इति सर्वने—सवने । अभीति ।
गृह्णाति । सर्वनात्सवनादिति सर्वनात्—सवनात् । एव । एनम् ।
प्रेति । जनयति । तृतीयसवन इति तृतीय—सवने । पशु-
कामस्येति पशु—कामस्य । गृह्णीयात् । वज्रः । वै । षोडशी ।
पशवः । तृतीयसवनमिति तृतीय—सवनम् । वज्रेण । एव ।
अस्मै । तृतीयसवनादिति तृतीय—सवनात् । पशून् । अवेति ।
रुन्धे । न । उक्थ्ये । गृह्णीयात् । प्रजेति प्र—जा ।
वै । पशवः । उक्थानि । यत् । उक्थ्ये (३) ।
गृह्णीयात् । प्रजामिति प्र—जाम् । पशून् । अस्य ।
निरिति । इहेत् । अतिरात्र इत्यति—रात्रे । पशुकामस्येति
पशु—कामस्य । गृह्णीयात् । वज्रः । वै । षोडशी । वज्रेण ।
एव । अस्मै । पशून् । अवरुध्येत्यव—रुध्य । रात्रिया ।
उपरिष्ठात् । शमयति । अपीति । अग्निष्टोम इत्यग्नि—स्तोमे ।
सजन्यस्य । गृह्णीयात् । व्यावृत्काम इति व्यावृत्—कामः ।
हि । राजन्यः । यजते । साह इति स—अह्ने । एव ।
अस्मै । वज्रम् । गृह्णाति । सः । एनम् । वज्रः । भूत्यै ।

(षोडशिमहकथनम्)

इ॒न्धे । नि॒रि॒ति॒ । वा । द॒ह॒ति॒ । ए॒क॒वि॒ंश॒मि॒त्ये॒क—वि॒ंश॒म् ।
 स्तो॒त्र॒म् । भ॒व॒ति॒ । प्र॒ति॒ष्ठि॒त्या इति॒ प्र॒ति—स्थि॒त्यै । ह॒रि—
 व॒दि॒ति॒ ह॒रि—व॒त् । श॒स्य॒ते । इन्द्र॑स्य । प्रि॒य॒म् । धाम॑
 (४) । उ॒पे॒ति॒ । आ॒प्नो॒ति॒ । क॒नी॒या॒श॒सि॒ । वै । दे॒वेषु॑ ।
 छ॒न्दा॑श॒सि॒ । आ॒स॒न् । ज्य॒याया॑श॒सि॒ । अ॒सुरे॑षु । ते । दे॒वाः ।
 क॒नी॒य॒सा । छ॒न्द॒सा । ज्य॒यायः॑ । छ॒न्दः॑ । अ॒भि । वी॒ति॒ ।
 अ॒श॒स॒न् । ततः॑ । वै । ते । अ॒सुरा॑णाम् । लो॒क॒म् । अ॒वृ—
 ज॒त॒ । यत् । क॒नी॒य॒सा । छ॒न्द॒सा । ज्य॒यायः॑ । छ॒न्दः॑ ।
 अ॒भी॒ति॒ । वि॒श॒स॒तीति॑ वि—श॒स॒ति॒ । भ्रातृ॑व्यस्य । ए॒व ।
 तत् । लो॒क॒म् । वृ॒द्धे॒ । षट् । अ॒क्ष॒रा॒णि । अती॑ति ।
 रे॒च॒य॒न्ति॒ । षट् । वै । ऋ॒त॒वः॑ । ऋ॒तून् । ए॒व । प्री॒णा॒ति॒ ।
 च॒त्वारि॑ । पूर्वा॑णि । अ॒वे॒ति॒ । क॒ल्प॒य॒न्ति॒ (५) । चतु॑—
 ण्य॒द इति॑ चतुः—प॒दः॑ । ए॒व । प॒श॒न् । अ॒वे॒ति॒ । रु॒न्धे॒ ।
 द्वे इति॑ । उ॒त्त॒रे इत्यु॒त्—त॒रे॒ । द्वि॒प॒द इति॑ द्वि—प॒दः॑ । ए॒व ।
 अ॒वे॒ति॒ । रु॒न्धे॒ । अ॒नु॒ष्टु॒भ॒मि॒त्यनु॑—स्तु॒भ॒म् । अ॒भि । स॒मि॒ति॒ ।
 पा॒द॒य॒न्ति॒ । वाक् । वै । अ॒नु॒ष्टु॒भि॒त्यनु॑—स्तुप् । तस्मा॑त् ।
 प्रा॒णा॒ना॒मि॒ति॒ प्र—अ॒ना॒ना॑म् । वाक् । उ॒त्त॒मे॒त्यु॒त्—त॒मा॒ ।
 स॒म॒या॒वि॒षि॒त इति॑ स॒म॒या—वि॒षि॒ते॒ । सूर्ये॑ । षो॒ड॒शि॒नः॑ ।
 स्तो॒त्र॒म् । उ॒पा॒क॒रो॒तीत्यु॑प—आ॒क॒रो॒ति॒ । ए॒तस्मि॑न् । वै ।
 लो॒के॒ । इन्द्रः॑ । वृ॒त्र॒म् । अ॒ह॒न् । सा॒क्षा॒दि॒ति॒ स—अ॒क्षा॒त् ।

४२१६ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता । [१ षष्ठकाण्डे—प्रपा० १ अनु० ११]

(षोडशिप्रहकथनम्)

ए॒व । व॒ज्रम् । भ्रातृ॑व्याय । प्रेति॑ । ह॒रति॑ । अ॒रुण॑पिशङ्ग
इत्य॑रुण—पि॒शङ्गः । अश्वः॑ । दक्षि॑णा । ए॒तत् । वै ।
व॒ज्रस्य॑ । रू॒पम् । समृ॑द्ध्य॒ इति॑ स॒म्—ऋ॒द्ध्यै (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

हरिः॑ ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

मूलक्रमेण षष्ठाष्टके—प्र० ६ अ० ६६

भाष्यक्रमेण षष्ठकाण्डे—प्र० ६ अ० ६६

मूलक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः—अष्ट० ६ प्र० ३९ अ० ५३४

भाष्यक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः—का० ६ प्र० ३९ अ० ५२९

समाप्तोऽयं सप्तपाठछण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायाः
षष्ठः काण्डः ।

अथ सभाष्यसपदपाठकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां

सप्तमं काण्डम् ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
चयनब्राह्मणं काण्डे पञ्चमे स्फुटमीरितम् ।
षष्ठे तु काण्डे सोमस्य मन्त्राणां ब्राह्मणं क्रमात् ॥ २ ॥
उक्तं मन्त्रास्त्वाद्यकाण्डे द्वितीयादिप्रपाठकैः ।
त्रिभिरुक्ता ब्राह्मणं च व्याख्यातं तत्र तैः सह ॥ ३ ॥
षट्स्युः प्रपाठकाः षष्ठे काण्डे प्रत्येकमेषु च ।
एकादशानुवाकाः स्युस्तदर्थान्विचम्यनुक्रमात् ॥ ४ ॥
प्राग्वंशं क्षुरकर्मदिसंस्कृतः प्रविशेदिति ।
भाद्ये प्रोक्तं द्वितीये तु दीक्षाहुतय ईरिताः ॥ ५ ॥
कृष्णाजिनेन वस्त्रेण दीक्षा मेखलया तथा ।
कुर्यात्तृतीये तत्प्रोक्तं तथा कृष्णविषाणया ॥ ६ ॥
चतुर्थे दण्डमादाय मुष्टीकरणवाग्यमौ ।
कृत्वाऽसौ दीक्षितो भूत्वा नियमान्नु तिष्ठति ॥ ७ ॥
पञ्चमे प्रायणीया स्यात्षष्ठे त्वरुणया क्रयः ।
सप्तमे तत्प्रकारः स्यादष्टमे पदसंग्रहः ॥ ८ ॥
सोमोन्मानं तु नवमे दशमेऽन्यैश्च तत्क्रयः ।
एकादशे क्रीतसोमं शकटेन नयेदिति ॥ ९ ॥
प्रपाठकेऽस्मिन्प्रथमेऽनुवाकार्थाः समीरिताः ।
प्रपाठके द्वितीयेऽत्रानुवाकार्थान्क्रमाद्ब्रुवे ॥ १० ॥
आतिथ्येष्टिरिहाऽऽद्ये स्यात्तानूनप्त्रं द्वितीयके ।
तथाऽवान्तरदीक्षा च तृतीये तूपसद्भवेत् ॥ ११ ॥
वेदिरुक्ता चतुर्थेऽथ पञ्चमे व्रतनिर्णयः ।
षष्ठे काम्या यागभूमिः सप्तमे वेदिरुत्तरा ॥ १२ ॥

व्याधारणं त्वष्टमे स्याद्विधानमनन्तरे ।
 दशमे तु सदः प्रोक्तं प्रोक्ता उपरवाः परे ॥ १३ ॥
 प्रपाठकेऽनुवाकार्था द्वितीयेऽस्मिन्नुदीरिताः ।
 तृतीयस्याऽऽदिमे सर्वे धिष्णिताः स्युर्द्वितीयके ॥ १४ ॥
 अग्नीषोमप्रणयनं तृतीये यूपखण्डनम् ।
 चतुर्थे स्थापयेद्यूपं वह्निं मध्नाति पञ्चमे ॥ १५ ॥
 नियुनक्ति पशुं षष्ठे सामिधेन्यस्तु सप्तमे ।
 आधारौ च प्रयाजाश्च ह्यष्टमे हिंसनं पशोः ॥ १६ ॥
 नवमे स्याद्वपाहोमोऽवदानानि त्वनन्तरे ।
 एकादशे त्वनूयाजास्तृतीयोऽयं प्रपाठकः ॥ १७ ॥
 गुदयागश्चतुर्थाद्ये वसतीवर्य ईरिताः ।
 द्वितीयेऽथ तृतीये सोमोपावहरणं श्रुतम् ॥ १८ ॥
 सोमोन्मानं चतुर्थे स्यात्पञ्चमादिषु सप्तसु ।
 उपांशुप्रमुखा आग्रयणान्ता हि ग्रहाः श्रुताः ॥ १९ ॥
 उपांशुरन्तर्पामश्च तृतीयश्चन्द्रवायवः ।
 मैत्रावरुणनामा स्यादाश्विनाख्यग्रहस्तथा ॥ २० ॥
 शुक्रामन्थिग्रहावाग्रयणस्तुर्यः प्रपाठकः ।
 स्रक्थ्यग्रहः पञ्चमाद्ये द्वितीये ध्रुव ईरितः ॥ २१ ॥
 ऋतुग्रहास्तृतीये स्युरैन्द्राग्रस्तु चतुर्थके ।
 मरुत्वतीया माहेन्द्रश्चेत्येते पञ्चमे श्रुताः ॥ २२ ॥
 स्यादादित्यग्रहः षष्ठे सावित्रः सप्तमे तथा ।
 वैश्वदेवोऽथाष्टमे हि श्रुतः पात्नीवतो ग्रहः ॥ २३ ॥
 हारियोजनसंज्ञस्तु नवमे ग्रह ईरितः ।
 क्षये त्वाग्रयणादीनां दशमे स्यात्पुनर्ग्रहः ॥ २४ ॥
 *सोमपात्रस्तुतिस्त्वन्त्ये पञ्चमोऽयं प्रपाठकः ।
 षष्ठाद्ये दक्षिणाहोमः समिष्टयजुरुत्तरे ॥ २५ ॥
 तृतीयेऽवभृथस्तुर्ये यूपैकादशिनी स्मृता ।
 पञ्चेकादशिनी तूर्ध्वे षष्ठे पात्नीवतः पशुः ॥ २६ ॥

* एतदर्थस्थाने ख. च. पुस्तकयोः 'सवनीयपुरोडाशविधिरेकादशे स्थितः । प्रपाठके पञ्चमेऽनुवाकार्था एवमीरिताः' । एतादृशः श्लोको वर्तते ।

(ज्योतिष्टोमतद्वयसंस्थास्वामिष्टोमयोर्विधानम्)

सौम्यश्चरुः सप्तमे स्यादतिग्राह्यास्तथाऽष्टमे ।
 अदाभ्यो नवमे तद्वदंशुस्तु दशमे भुतः ॥ २७ ॥
 षोडशयेकादशे प्रोक्त एवं षष्ठः समापितः ।
 एकाहाहीनसत्राणि सोमभेदा इमे त्रयः ॥ २८ ॥
 वर्ण्यन्ते सप्तमे काण्डे मन्त्राः केऽप्यश्वमेधगाः ।
 ज्योतिष्टोमः सोमयागप्रकृतिः स तु सप्तधा ॥ २९ ॥
 अग्निष्टोमो ज्योतिर्भेदैर्मूलप्रकृतिरादिमः ।
 स्तोमा ज्योतींषि यस्यासौ ज्योतिष्टोमः स ईरितः ॥ ३० ॥
 त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदशः स्तोमास्त्रयो मताः ।
 तथैकविंश एतानि ज्योतींषीत्यभ्यधाच्छ्रुतिः ॥ ३१ ॥
 सोऽयमेतादृशो ज्योतिष्टोम आदौ विधीयते ॥

(इति भाष्यकारोपेक्षातः ।)

(अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमोऽष्टकः ।)

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

प्रजननं ज्योतिरग्निर्देवतानां ज्योतिर्विराट्छन्दसां
 ज्योतिर्विराड्वाचोऽग्नौ सं तिष्ठते विराजमग्निं सं
 पद्यते तस्मात्तज्ज्योतिरुच्यते द्वौ स्तोमौ प्रातःसवनं
 वहतो यथा प्राणश्वापानश्च द्वौ माध्यंदिनश्च
 सवनं यथा चक्षुश्च श्रोत्रं च द्वौ तृतीयसवनं यथा
 वाक्च प्रतिष्ठा च पुरुषसंमितो वा एष यज्ञोऽस्थूरिः
 (१) यं कामं कामयते तमेतेनाभ्यश्रुते सर्वं ह्य-
 स्थूरिणाऽभ्यश्रुतेऽग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा

असृजत् ता अग्निष्टोमेनैव पर्यगृह्णात्तासां परिगृही-
 तानामश्वतरोऽत्यप्रवत् तस्यानुहाय रेत् आऽदत्त
 तद्दग्धे न्यमार्दितस्माद्दग्धो द्विरेता अथो आहुर्व-
 ढबायां न्यमार्दिति तस्माद्वडबा द्विरेता अथो
 आहुरोषधीषु (२) न्यमार्दिति तस्मादोषधयोऽन-
 भ्यक्ता रेभन्त्यथो आहुः प्रजासु न्यमार्दिति तस्मा-
 द्यमौ जायेते तस्मादश्वतरो न प्र जायत आत्तरेता
 हि तस्माद्वर्हिष्यनबहुतः सर्ववेदसे वा सहस्रे
 वाऽबहुतोऽति ह्यप्रवत् य एवं विद्वानग्निष्टोमेन
 यजते प्राजाताः प्रजा जनयति परि प्रजाता गृह्णाति
 तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञ इति (३) प्रजापतिर्वाव
 ज्येष्ठः स ह्येतेनाग्रेऽयजत प्रजापतिरकामयत् प्र
 जायेयेति स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत् तमग्निर्देव-
 ताऽन्वसृज्यत गायत्री छन्दो रथन्तरं साम ब्राह्मणो
 मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात्ते मुख्या मुखतो
 ह्यसृज्यन्तो रसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत्
 तमिन्द्रो देवताऽन्वसृज्यत त्रिष्टुप्छन्दो बृहत् (४)
 साम राजन्यो मनुष्याणामविः पशूनां तस्मात्ते
 वीर्यावन्तो वीर्याद्ध्यसृज्यन्त मध्यतः सप्तदशं निर-
 मिमीत् तं विश्वं देवा देवताऽन्वसृज्यन्त जगती

(ज्योतिष्टोमतदाद्यसंस्थारूपाग्निष्टोमयोर्विधानम्)

छन्दो वैरूपं साम वैश्यो मनुष्याणां गावः पशूनां
तस्मात्त आद्या अन्नधानाद्ध्यसृज्यन्त तस्माद्भूयाः
सोऽन्येभ्यो भूर्यिष्ठा हि देवता अन्वसृज्यन्त पत्त
एकविंशं निरमिमीत् तमनुष्टुप्छन्दः (५)
अन्वसृज्यत वैराजं सामं शुद्रो मनुष्याणामश्वः
पशूनां तस्मात्तौ भूतसंक्रामिणावर्ध्वश्च शुद्रश्च
तस्माच्छुद्रो यज्ञेऽनवकुम्भो न हि देवता अन्वसृज्यत
तस्मात्पादावुप जीवतः पत्तो ह्यसृज्येतां प्राणा
वै त्रिवृदर्धमासाः पञ्चदशः प्रजापतिः सप्तदशस्त्रयं
इमे लोका असावादित्य एकविंश एतस्मिन्वा
एते श्रिता एतस्मिन्प्रातिष्ठिता य एवं वेदैतस्मिन्नेव
श्रयत एतस्मिन्प्राति तिष्ठति (६) ॥

(अस्थुरिरोषधीषु ज्येष्ठयज्ञ इति बृहदनुष्टुप्छन्दः प्रातिष्ठिता नव च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमोऽष्टकः ।)

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

प्रजननमिति प्र-जननम् । ज्योतिः । अग्निः । देव-

तानाम् । ज्योतिः । विराडिति वि—राट् । छन्दसाम् ।
 ज्योतिः । विराडिति वि—राट् । वाचः । अग्नौ । समिति ।
 तिष्ठते । विराजमिति वि—राजम् । अभि । समिति । पद्यते ।
 तस्मात् । तत् । ज्योतिः । उच्यते । द्वौ । स्तोमौ ।
 प्रातःसवनमिति प्रातः—सवनम् । वहतः । यथा । प्राण
 इति प्र—अनः । च । अपान इत्यप—अनः । च । द्वौ ।
 माध्यंदिनम् । सर्वनम् । यथा । चक्षुः । च । श्रोत्रम् ।
 च । द्वौ । तृतीयसवनमिति तृतीय—सवनम् । यथा ।
 वाक् । च । प्रतिष्ठेति प्रति—स्था । च । पुरुषसंमित इति
 पुरुष—संमितः । वै । एषः । यज्ञः । अस्थूरिः (१) ।
 यम् । कामम् । कामयते । तम् । एतेन । अभीति । अश्रुते ।
 सर्वम् । हि । अस्थूरिणा । अभ्यश्रुत इत्याभि—अश्रुते ।
 अग्निष्टोमेनेत्याग्नि—स्तोमेन । वै । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः ।
 प्रजा इति प्र—जाः । असृजत । ताः । अग्निष्टोमेनेत्याग्नि—
 स्तोमेन । एव । परीति । अगृह्णात् । तासाम् । परिगृही-
 तानामिति परि—गृहीतानाम् । अश्वतरः । अतीति । अप्र-
 वत् । तस्य । अनुहायेत्यनु—हाय । रेतः । एति । अदत्त ।
 तत् । गर्दभे । नीति । अमार्त् । तस्मात् । गर्दभः ।
 द्विरेता इति द्वि—रेताः । अथो इति । आहुः । बड्बायाम् ।
 नीति । अमार्त् । इति । तस्मात् । बड्बा । द्विरेता इति

(ज्योतिष्टोमतदायसंस्थारूपामिष्टोमयोर्विधानम्)

द्वि-रेताः । अथो इति । आहुः । ओषधीषु (२) ।
नीति । अमार्द् । इति । तस्मात् । ओषधयः । अनभ्यक्ता
इत्यनभि-अक्ताः । रेभन्ति । अथो इति । आहुः ।
प्रजास्विति प्र-जासु । नीति । अमार्द् । इति । तस्मात् ।
यमौ । जायेते इति । तस्मात् । अश्वतरः । न । प्रेति ।
जायते । आत्तरेता इत्यात्त-रेताः । हि । तस्मात् । बर्हिषि ।
अनवकृप्त इत्यनव-कृप्तः । सर्ववेदस इति सर्व-वेदसे । वा ।
सहस्रे । वा । अवकृप्त इत्यव-कृप्तः । अतीति । हि । अप्र-
वत । यः । एवम् । विद्वान् । अग्निष्टोमेनेत्यग्नि-स्तोमेन ।
यजते । प्रेति । अजाताः । प्रजा इति प्र-जाः । जनयति ।
परीति । प्रजाता इति प्र-जाताः । गृह्णाति । तस्मात् ।
आहुः । ज्येष्ठयज्ञ इति ज्येष्ठ-यज्ञः । इति (३) ।
प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । वाव । ज्येष्ठः । सः । हि ।
एतेन । अग्ने । अयजत । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः ।
अकामयत । प्रेति । जायेय । इति । सः । मुखतः । त्रिवृत-
मिति त्रि-वृतम् । निरिति । अमिमीत । तम् । अग्निः ।
देवता । अन्विति । असृज्यत । गायत्री । छन्दः । रथंतर-
मिति रथं-तरम् । साम । ब्राह्मणः । मनुष्याणाम् । अजः ।
पशूनाम् । तस्मात् । ते । मुख्याः । मुखतः । हि । असृ-
ज्यन्त । उरसः । बाहुभ्यामिति बाहु-भ्याम् । पञ्चदश-

मिति पञ्च—दशम् । निरिति । अमिमीत । तम् । इन्द्रः ।
 देवता । अन्विति । असृज्यत । त्रिष्टुप् । छन्दः । बृहत्
 (४) । साम । राजन्यः । मनुष्याणाम् । अविः ।
 पशूनाम् । तस्मात् । ते । वीर्यावन्त इति वीर्य—वन्तः ।
 वीर्यात् । हि । असृज्यन्त । मध्यतः । सप्तदशमिति सप्त—
 दशम् । निरिति । अमिमीत । तम् । विश्वे । देवाः ।
 देवताः । अन्विति । असृज्यन्त । जगती । छन्दः ।
 वैरूपम् । साम । वैश्यः । मनुष्याणाम् । गावः । पशूनाम् ।
 तस्मात् । ते । आयाः । अन्नधानादित्यन्न—धानात् । हि ।
 असृज्यन्त । तस्मात् । भूयांसः । अन्येभ्यः । भूयिष्ठाः ।
 हि । देवताः । अन्विति । असृज्यन्त । पत्तः । एकविंश—
 शमित्येक—विंशम् । निरिति । अमिमीत । तम् । अनु—
 ष्टुवित्यनु—स्तुप् । छन्दः (५) । अन्विति । असृज्यत ।
 वैराजम् । साम । शूद्रः । मनुष्याणाम् । अश्वः । पशूनाम् ।
 तस्मात् । तौ । भूतसंक्रामिणाविति भूत—संक्रामिणौ ।
 अश्वः । च । शूद्रः । च । तस्मात् । शूद्रः । यज्ञे । अन—
 वकृप्त इत्यनव—कृप्तः । न । हि । देवताः । अन्विति ।
 असृज्यत । तस्मात् । पादौ । उपेति । जीवतः । पत्तः ।
 हि । असृज्येताम् । प्राणा इति प्र—अनाः । वै । त्रिवृदिति
 त्रि—वृत् । अर्धमासा इत्यर्ध—मासाः । पञ्चदश इति पञ्च—

प्रपा० १ अनु० १] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४२१७

(ज्योतिष्टोमतदाद्यसंस्थारूपाग्निष्टोमयोर्विधानम्)

दशः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । सप्तदश इति सप्त-
दशः । त्रयः । इमे । लोकाः । असौ । आदित्यः । एक-
विंश इत्येक-विंशः । एतस्मिन् । वै । एते । श्रिताः ।
एतस्मिन् । प्रतिष्ठिता इति प्रति-स्थिताः । यः । एवम् ।
वेद । एतस्मिन् । एव । श्रयते । एतस्मिन् । प्रतीति ।
तिष्ठति (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।)

तमेतं ज्योतिष्टोमं विधातुं दृष्टान्तत्रयेण ज्योतिष्टुं तावद्दर्शयति—
प्रजननं ज्योतिरग्निर्देवतानां ज्योतिर्विराट्छ-
न्दसां ज्योतिर्विराड्वाचोऽग्नौ सं तिष्ठते विराज-
मग्निं सं पद्यते तस्मात्तज्ज्योतिरुच्यते, इति ।

मनुष्याणां मध्ये प्रजोत्पादनं ज्योतिः । अपत्यरहितास्तु म्लानमुखा-
स्तमःसदृशा भवन्ति । देवतानां मध्ये ज्योतिरग्निः । अन्यासां देवतानां
गृहमध्ये यथा दीपापेक्षा नैवमग्नेरन्यापेक्षाऽस्ति । छन्दसां मध्ये विराट्छन्दो
ज्योतिः । दीप्तिवाचकेन राजतिधातुना व्यवहियमाणत्वात् । तदेतान्निविधमपि
लोकप्रसिद्धं ज्योतिः सोमयागे संपादयितुं शक्यते । प्रजोत्पत्तिसाधनरूपत्वं
तावद्दर्शयते—“अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजन” इति । अग्निरूपत्वं
विराड्रूपत्वं चात्रैव संपाद्यते । या वाचो विराट्पुलक्षिता दशसंख्या दशा-
क्षरा विराडिति श्रुतेः, संयं संख्याऽग्नौ समाप्यते । तथा हि—प्रातःसवने
बहिष्पवमानाख्यस्तोत्रस्य त्रिवृत्स्तोमः । तत्र त्रिषु सूक्तेष्वेकैकस्मिंस्तिस्त्र ऋचं
इत्येवं नव स्तोत्रियाः । तथा तस्मिन्नेव सवने चतुर्वाज्यस्तोत्रेषु पञ्चदशस्तोत्रे

१ ख. घ. च. 'दनत्वं ज्यो' ।

सति षष्टिः स्तोत्रीयाः संपद्यन्ते । तथा माध्यंदिनसवने माध्यंदिनपवमानाख्य-
स्तोत्रस्य पञ्चदशस्तोमे सति पञ्चदश स्तोत्रीयाः संपद्यन्ते । तथाऽस्मिन्नेव
सवने चतुर्षु पृष्ठस्तोत्रेषु सप्तदशस्तोमे सत्यष्टषष्टिः स्तोत्रीयाः संपद्यन्ते । तथा
तृतीयसवन आर्भवपवमानाख्यस्तोत्रस्य सप्तदशस्तोमे सति सप्तदश स्तोत्री-
याः संपद्यन्ते । यद्यपि माध्यंदिनपवमानार्भवपवमानयोः सूक्तभेदादृचोऽत्यन्तं
बहवः सन्ति तथाऽपि स्तोत्रगतस्तोमप्रयुक्त्या गणनेयमित्यविरोधः । तथा तस्मि-
न्नेव सवने यज्ञायज्ञियस्तोत्रस्यैकविंशस्तोमे सत्येकविंशतिसंख्याकाः स्तोत्रीयाः
संपद्यन्ते । तदेवं प्रातःसवन एकोनसप्ततिर्माध्यंदिनसवने त्र्यशीतिस्तृतीयसव-
नेऽष्टात्रिंशदिति मिलित्वा नवत्यधिकाः शतसंख्याकाः स्तोत्रीया भवन्ति ।
ताश्च दशभिर्विभक्ताः सत्य एकोनविंशतिविराड्रूपाः संपद्यन्ते । सेयं संपद्यमाना
स्तोत्रीयाख्या वाचः संबन्धिनी विराडुपलक्षिता दशसंख्याऽग्नौ समाप्यते ।
अन्तिमस्य यज्ञायज्ञियस्तोत्रस्याऽऽग्नेयत्वात् । अग्निर्हि तत्र प्रतिपाद्यते । यज्ञा-
यज्ञा वो अग्नय इत्याम्नानात् । अतोऽग्निरूपत्वं विराड्रूपत्वं च सोमयागस्य
सिद्धम् । यस्मादयं सोमयागो विराड्रूपमभिसंपद्यते तस्माद्विराड्रूपत्वात्प्र-
जोत्पत्तिहेतुत्वाच्च सोमयागस्वरूपं ज्योतिरित्युच्यते ॥

तदेवं विधेयस्य सोमयागस्य संबन्धिनि ज्योतिष्टोमनाम्नि ज्योतिरित्यय-
मंशः प्रतिपादितः । अथावशिष्टमंशं प्रतिपादयति—

द्वौ स्तोमौ प्रातःसवनं वहतो यथा प्राणश्वापानश्च द्वौ
माध्यंदिनसवनं यथा चक्षुश्च श्रोत्रं च द्वौ तृतीयसवनं यथा
वाक्च प्रतिष्ठा च पुरुषसंमितो वा एष यज्ञोऽस्थूरिः, इति ।

तत्र त्रिवृत्स्तोमो बहिष्पवमानाख्यं स्तोमं वहति निष्पादयति । पञ्चदश-
स्तोमश्चत्वार्याज्यस्तोत्राणि वहति । एवं द्वौ स्तोमौ प्रातःसवनं निर्वहतः ।
यथा लोके पुरुषस्य प्राणापानौ जीवनं निर्वहतस्तद्वत् । ततःपञ्चदशस्तोमो माध्यं-
दिनं पवमानस्तोत्रं वहति । सप्तदशस्तोमश्चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि वहति । एवं
द्वौ स्तोमौ माध्यंदिनसवनं वहतः । यथा पुरुषस्य चक्षुःश्रोत्रे रूपदर्शनशब्द-
श्रवणव्यवहारं वहतस्तद्वत् । सप्तदशस्तोम आर्भवपवमानं वहति । एकविंश-
स्तोमो यज्ञायज्ञियस्तोत्रं वहति । एवं द्वौ स्तोमौ तृतीयसवनं वहतः । यथा
पुरुषस्य वाग्निन्द्रियं पादेन्द्रियं चाभिवदनगमनव्यवहारं वहतस्तद्वत् । प्रति-
तिष्ठन्ति मार्गे यथा पादेन्द्रियप्रवृत्त्या सेयं प्रतिष्ठा । तदेवं स्तोमैर्निष्पन्नोऽयं

(ज्योतिष्टोमतदाद्यसंस्थारूपाग्निष्टोमयोषिधानम्)

सोमयागः पुरुषसदृशो ननु स्थुरिः, केनाप्यङ्गेन न्यूनः स्थूरिरित्युच्यते, नत्वर्यं न्यूनः, प्राणापानादिकृत्स्नपुरुषावयवसाम्यस्य प्रतिपादितत्वात् । एवं स्तोम-
रूपत्वे सिद्धे सति ज्योतीरूपाः स्तोमा अत्रेति व्युत्पत्त्या ज्योतिष्टोम इत्यु-
च्यते । एतदेवाभिप्रेत्यान्यत्राऽऽम्नातम्—“तदाहुः । कतमानि वाव तानि
ज्योतीरुषि । य एतस्य स्तोमा इति । श्रित्वत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशः ।
एतानि वाव तानि ज्योतीरुषि । य एतस्य स्तोमाः” इति । स्तोमानां च स्वरू-
पविशेषः प्रथमकाण्डे राजसूयप्रकरणे समिधमातिष्ठेत्यनुवाके सामब्राह्मणोदा-
हरणेन विस्पष्टः प्रतिपादितः ॥

तदेवं ज्योतिष्टोमनामव्युत्पादनमुखेन विधेयार्थप्रशंसा संपादिता । इदानीं
तद्विधिमुच्यति—

यं कामं कामयते तमेतेनाभ्य-
श्रुते सर्वं ह्यस्थूरिणाऽभ्यश्रुते, इति, ।

एतेन ज्योतिष्टोमेन सर्वकामानां(णां) प्राप्तुं शक्यत्वादिमं ज्योतिष्टोमं कुर्यादि-
त्यभिप्रायः । यस्माद्धोकेऽप्यस्थूरिणा सर्वावयवसंपूर्णेन साधनेन तत्फलं सर्व-
मप्यश्रुते तस्मादत्रापि स्तोमसंपूर्णेनानेन सर्वकामप्राप्तिर्युक्ता ॥

इत्थं ज्योतिष्टोमं सर्वसोमयागप्रकृतिभूतं विधाय तदीयासु सप्तसंस्थासु
मध्ये प्रथमसंस्थारूपमग्निष्टोमं विधातुं प्रस्तौति—

अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता
अग्निष्टोमेनैव पर्यगृह्णात्तासां परिगृहीतानामश्वतरोऽ-
त्यप्रवत तस्यानुहाय रेत आऽदत्त तद्गर्दभे
न्यमार्त्तं तस्माद्गर्दभो द्विरेता अथो आहुर्वडवायां
न्यमार्दिति तस्माद्वडवा द्विरेता अथो आहुरो-
षधीषु न्यमार्दिति तस्मादोषधयोऽनभ्यक्ता रेभन्त्यथो
आहुः प्रजासु न्यमार्दिति तस्माद्यमौ जायेते तस्मादश्व-

(ज्योतिष्टोमसंस्कारपाणिष्टोममोर्ध्वधानम्)

तरो न प्र जायत आत्तरेता हि तस्माद्धर्हिष्यनव-
कृतः सर्ववेदसे वा सहस्रे वाऽवकृतोऽति ह्यप्रवत, इति ।

पुरा सिमृष्टुः प्रजापतिरग्निष्टोमेन साधनेन प्रजाः सृष्ट्वा तेनैव स्वाधीनतया परिगृहीतवान् । तासां परिगृहीतानां प्रजानां मध्ये गर्दभाश्चाभ्यामुत्पादितः संकीर्णजातिरश्वतरः । सोऽयं प्रजापतिपरिग्रहमुल्लङ्घ्यात्यन्तदूरं गतः । स च प्रजापतिस्तस्याश्वस्य पृष्ठतो गत्वा तदीयं शरीरगतं सारभूतं रेत आदाय गर्दभशरीरे न्यमार्दं नितरां मृष्टवान् । अत एव गर्दभो द्विविधरेतोयुक्तः । गर्दभजातेरश्वतरजातेश्चोत्पादनेन द्विविधत्वम् । अपि चान्ये केचिदभिज्ञा एवमाहुः—वडवायामश्वयोषिति नितरां मृष्टवानिति । तस्मादियं वडवा रेतोद्वययुक्तः । साऽप्यश्वजातिमश्वतरजातिं चोत्पादयति । अपि चान्येऽभिज्ञा एवमाहुः—ओषधीषु नितरां मृष्टवानिति । अत एवौषधयो मनुष्याणामिव घृततैलाभ्यङ्गाभावेऽपि साराधिक्येन वर्धन्ते स्निग्धवद्गृह्यन्ते इत्यर्थः । अपि चान्येऽभिज्ञा एवमाहुः—प्रजाम् मनुष्यजातिषु नितरां मृष्टवानिति । अत एव कचिदेकस्मिन्गर्भे शरीरद्वयमुत्पाद्यते । यस्मादयमश्वतरः प्रजापत्यपहृतरेतस्कस्तस्मान्नपुंसकवदयं प्रजामुत्पादयितुमसमर्थः । यस्माच्चायं निःसारस्तस्मादेव यज्ञेऽप्ययोग्यः । यस्तु यज्ञविशेषः सर्वस्वदक्षिणाकः सहस्रदक्षिणाको वा तत्रायं नियमेन दानयोग्यः । रेतोराहित्येऽप्यतिलङ्घ्य गन्तुं समर्थत्वादतिरुद्धितप्राकृतदक्षिणाके यज्ञे योग्यो भवति । 'अश्वतरं साहस्रे सर्ववेदसे च ददाति' इति सूत्रकारवचनात् ।

इदानीं विधत्ते—

य एवं विद्वानग्निष्टोमेन यजते प्राजाताः प्रजा जन-
यति परिप्रजाता गृह्णाति तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञ इति
प्रजापतिर्वाव ज्येष्ठः स ह्येतेनाग्नेऽयजत, इति ।

अग्निष्टोमयाजी पूर्वमनुत्पन्नाः प्रजा उत्पादयितुमुत्पन्नाश्च स्वाधीन-
त्वेन परिग्रहीतुं समर्थो भवति । यस्मात्सर्वेषां देवानां मध्ये ज्येष्ठः
प्रजापतिः सृष्टिसाधनत्वेनाग्र एतेनायजत तस्माज्ज्येष्ठेनेष्टत्वात्प्रथममिष्टत्वाच्चा-
यमग्निष्टोमो ज्येष्ठयज्ञः सर्वेषामुक्थ्यादीनां मूलप्रकृतिभूत इत्यर्थः । अग्निवि-

(ज्योतिष्टोमतदाद्यसंस्कारपाणिशोमयोविधानम्)

षयेण यज्ञायज्ञा वो अग्नय इति मन्त्रेण संपाद्यमानो योऽयमेकविंशः स्तोमस्तेन समाप्यमानत्वादयमग्निष्टोम इत्युच्यते ।

तस्य च प्रजोत्पादनसाधनत्वं यत्पूर्वमुक्तम्—“ अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ” इति, तदिदं मुख्यादिस्थानचतुष्टयेन प्रपञ्चयितुं मुखजन्यां सृष्टिं दर्शयति—

प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स मुखतस्त्रिवृतं
निरमिमीत तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत गायत्री
छन्दो रथंतरं साम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः
पशूनां तस्मात्ते मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्त, इति ।

सिसृक्षुः प्रजापतिस्तत्साधनत्वेनाग्निष्टोममनुष्ठाय तत्सामर्थ्येन सस्यसंकल्पः सन्स्वकीयान्मुखाग्निवृदादय उत्पद्यन्तामिति संकल्प्य तथैव निर्मितः सन्नादौ त्रिवृत्स्तोमः सृष्टः । तमनु देवतानां मध्येऽग्निः । तमप्यनु च्छन्दसां मध्ये गायत्री सृष्टा । तामप्यमनु साम्नां मध्ये रथंतरं सृष्टम् । तदप्यनु मनुष्याणां मध्ये ब्राह्मणः सृष्टः । तमप्यनु पशूनां मध्येऽजः सृष्टः । यस्मादेते मुखतः सृष्टास्तस्मान्मुख्या वक्ष्यमाणेभ्यः श्रेष्ठाः ॥

अथ द्वितीयस्थानादुत्पत्तिं दर्शयति—

उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत तमिन्द्रो देवताऽन्व-
सृज्यत त्रिष्टुप्छन्दो बृहत्साम राजन्यो मनुष्याणामविः
पशूनां तस्मात्ते वीर्यावन्तो वीर्याद्ध्यसृज्यन्त, इति ।

पूर्ववन्धारव्येयम् । वीर्ययुक्ताद्बाहुदेशादुत्पन्नत्वात्तेषामपि सामर्थ्याधिक्यम् ॥

अथ तृतीयस्थानादुत्पत्तिं दर्शयति—

मध्यतः सप्तदशं निरमिमीत तं विश्वे देवा
देवता अन्वसृज्यन्त जगती छन्दो वैरूपं
साम वैश्यो मनुष्याणां गावः पशूनां तस्मात्

(ज्योतिषोक्तवाचस्पत्यसंवाचपाणिन्योर्विधानम्)

आद्या अन्नधानाद्ध्यसृज्यन्त तस्माच्छूयाःसोऽन्ये-

भ्यो भूयिष्ठा हि देवता अन्वसृज्यन्त, इति ।

मध्यत उदरप्रदेशात् । यस्मादन्नाधाराबुदरादसृज्यन्त तस्मादाद्या भोग्याः ।
वैश्या वाणिज्येन धनसंपादकत्वाद्भोग्याः । गावश्च क्षीरादिसंपादनेन
भोग्याः । यस्मादतिबहुन्विश्वान्देवानन्वेते वैश्याः सृष्टास्तस्माद्वाणिज्यकर्तारो
लोके भूयांसः ॥

अथ चतुर्थस्थानादुत्पत्तिं दर्शयति—

पत्त एकविंशं निरमिमीत तमनुष्टुप्छन्दोऽन्व-
सृज्यत वैराजः साम शूद्रो मनुष्याणामश्वः पशूनां
तस्मात्तौ भूतसंक्रामिणावश्वश्च शूद्रश्च तस्माच्छूद्रो
यज्ञेऽनवकृतो न हि देवता अन्वसृज्यत
तस्मात्पादावुप जीवतः पत्तो ह्यसृज्येताम्, इति ।

पत्तः पादतः । भूतानां पूर्वोत्पन्नानां ब्राह्मणादीनां संक्रामः सम्यगाक्र-
मणं तदधीनत्वेनावस्थानमित्यर्थः । सोऽयं भूतसंक्रामो ययोरश्वशूद्रयोस्ता-
बुभौ भूतसंक्रामिणौ । शूद्राणां वर्णत्रयपरिचर्यामुख्यत्वेन तदधीनत्वम् ।
अश्वानां च वह्नेन तदधीनत्वम् । अत्र पूर्वस्थानेभ्य इव पादतो न काचिदे-
वता सृष्टा, तस्माद्देवतामनु सृज्यत्वाभावाच्छूद्रो यज्ञे प्रवर्तितुं न योग्यः । यस्मा-
दश्वशूद्रौ पादत उत्पन्नौ तस्मात्पादावेव तयोर्जीवनसाधनम् । शूद्रो हि ब्राह्म-
णाद्याङ्गया पद्भ्यां यत्र कापि गमनागमने कुर्वञ्जीवति । अश्वश्च ब्राह्मणादि-
बाहिर्पादैर्यत्र कापि गच्छन्त्वायं लभते ॥

एवं सृष्टिसाधनमग्निष्टोमं प्रशंसितुं सृष्टिं प्रपञ्च्य तत्र प्रकृतोपयुक्तान्स्तोमा-
न्विशेषतः प्रशंसति—

प्राणा वै त्रिवृद्धमासाः पञ्चदशः प्रजापतिः

सप्तदशस्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश

(स्तोमानां संख्यकारित्वकथनम्)

एतस्मिन्वा एते श्रिता एतस्मिन्प्रतिष्ठिता य एवं वेदै-
तस्मिन्नेव श्रयत एतस्मिन्प्रति तिष्ठति , इति ।

बहिष्पवमानस्तोत्रे सूक्तानां त्रिष्वदेकैकस्मिन्सूक्ते भक्तीनां त्रित्वाच्च तदीयस्य स्तोमस्य त्रिवृत्त्वम् । प्राणापानव्यानानां चोर्ध्वाधोमध्यवर्तिनां त्रित्वात्तत्साम्यम् । अर्धमासगतानां रात्रीणां संख्यया पञ्चदशस्तोमसाम्यम् । प्रजापतिरूपाणामाश्रवयेत्यादीनामक्षराणां संख्यया सप्तदशस्तोमसाम्यम् । आदित्यस्य संख्ययैकविंशस्तोमसाम्यं वक्तुं प्रय इमे लोका इत्यनेन ब्राह्मणान्तरं प्रत्यभिज्ञाप्यते । तच्च ब्राह्मणान्तरमेवमाम्नातम्—“ द्वादश मासाः पञ्च-
तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः ” इति । एतस्मिन्नेकविंशस्तोमे पूर्वोक्तस्त्रिवृत्तादय आश्रिताः । अधिकसंख्यायामल्पसंख्यानन्तर्भावात् । किंचै-
तस्मिन्नेव स्तोमाः प्रतिष्ठिताः समाप्ताः । नष्टैकविंशावूर्ध्वमग्निष्टोमे कश्चिदधिकः स्तोमो विद्यते । य एवमेतस्य महिमानं वेद स एतस्मिन्नाश्रितः प्रतिष्ठितो भवति । अग्निष्टोममनुष्ठातुं फलं प्राप्तुं च योग्यो भवतीत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

प्रातःसवने वै गायत्रेण छन्दसा त्रिवृते
स्तोमाय ज्योतिर्दधदेति त्रिवृता ब्रह्मवर्चसेन
पञ्चदशाय ज्योतिर्दधदेति पञ्चदशेनौजसा वीर्येण
सप्तदशाय ज्योतिर्दधदेति सप्तदशेन प्राजापत्येन
प्रजननेनैकविंशाय ज्योतिर्दधदेति स्तोम एव
तत्स्तोमाय ज्योतिर्दधदेत्यथो स्तोम एव स्तोममग्नि
प्र णयति यावन्तो वै स्तोमास्तावन्तः कामास्ता-
वन्तो लोकास्तावन्ति ज्योतीःप्येतावन्त एव

स्तोम॒नि॒ता॒व॒तः॒ काम॒नि॒ता॒व॒तो॒ लो॒का॒ने॒ता॒व॒न्ति॒
ज्योती॑ः॒प्य॒व॒ रु॒न्धे (१) ॥

(ताव॑न्तो लो॒का॒स्त्रयो॑दश च ।)

इति कृ॒ष्णय॒जुर्वे॒दीय॒तैत्तिरीय॑संहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

प्रा॒तः॒स॒व॒न इति॑ प्रा॒तः—स॒व॒ने । वै । गा॒य॒त्रेण॑ । छ॒न्द॒सा ।
त्रि॒वृ॒त इति॑ त्रि—वृ॒ते । स्तोमा॑य । ज्योतिः॑ । द॒धत् । ए॒ति ।
त्रि॒वृ॒तेति॑ त्रि—वृ॒ता । ब्र॒ह्मव॑र्च॒सेनेति॑ ब्र॒ह्म—व॑र्च॒सेन॑ । प॒ञ्च—
द॒शायेति॑ प॒ञ्च—द॒शाय॑ । ज्योतिः॑ । द॒धत् । ए॒ति । प॒ञ्चद॒शे—
नेति॑ प॒ञ्च—द॒शेन॑ । ओज॑सा । वी॒र्ये॑ण । स॒प्तद॒शायेति॑ स॒प्त—
द॒शाय॑ । ज्योतिः॑ । द॒धत् । ए॒ति । स॒प्तद॒शेनेति॑ स॒प्त—
द॒शेन॑ । प्रा॒जाप॒त्येनेति॑ प्रा॒जा—प॒त्येन॑ । प्र॒ज॒न॒नेनेति॑ प्र—
ज॒न॒नेन॑ । ए॒कवि॑ः॒शायेत्ये॑क—वि॒ःशाय॑ । ज्योतिः॑ । द॒धत् ।
ए॒ति । स्तोमः॑ । ए॒व । तत् । स्तोमा॑य । ज्योतिः॑ । द॒धत् ।
ए॒ति । अथो॒ इति॑ । स्तोमे॑ । ए॒व । स्तोम॑म् । अ॒भि ।
प्रेति॑ । न॒यति॑ । याव॑न्तः । वै । स्तोमाः॑ । ताव॑न्तः ।
कामाः॑ । ताव॑न्तः । लो॒काः । ताव॑न्ति । ज्योती॑ः॒षि ।
ए॒ताव॑तः । ए॒व । स्तोमा॑न् । ए॒ताव॑तः । कामा॑न् । ए॒ताव॑तः ।

प्रपा० १ अमु० २] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४२४६

(स्तोमानां संभूयकारित्वकथनम्)

लोकान् । एतावन्ति । ज्योतींषि । अवेति ।

रुन्धे (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

प्रथमेऽनुवाके सोमयागानामाद्यो ज्योतिष्टोमस्तदीयसप्तसंस्थानामाद्यसंस्था-
रूपोऽग्निष्टोमश्चेत्युभयं विहितम् ॥

अथ तत्र स्तोमानां मुख्यत्वं दर्शयितुं द्वितीयेऽनुवाके स्तोमानां संभूयका-
रित्वं तावदादौ दर्शयति—

प्रातःसवने वै गायत्रेण छन्दसा त्रिवृते स्तोमाय
ज्योतिर्दधेति त्रिवृता ब्रह्मवर्चसेन पञ्चदशाय
ज्योतिर्दधेति पञ्चदशेनौजसा वीर्येण सप्तदशाय
ज्योतिर्दधेति सप्तदशेन प्राजापत्येन प्रजनने-
नैकविंशाय ज्योतिर्दधेति स्तोम एव तत्स्तोमाय
ज्योतिर्दधेत्यथो स्तोम एव स्तोममग्निं प्रणयति, इति ।

आदौ प्रजापतिरग्निष्टोममनुतिष्ठन्प्रातःसवनकाल उपास्मै गायता नर
* इत्येतन्मन्त्रगतेन गायत्रेण छन्दसा युक्तस्तावता परितोषं प्राप्य त्रिवृत्स्तो-
मसिध्वर्थं ज्योतिर्दधत्तद्विषयप्रसारितां ममोद्वृत्तिं धारयन्नेति प्रवर्तते, त्रिवृ-
त्स्तोम इत्थं प्रयोक्तव्य इति विचारयन्नेवाऽऽस्त इत्यर्थः । स च स्तोमो ब्रह्म-
वर्चसप्रदत्वात्तद्रूपः । तेन ब्रह्मवर्चसरूपेण त्रिवृत्स्तोमेन तुष्टोऽप्यपरितुष्टः पञ्च-
दशस्तोमाय मनोवृत्तिं धारयन्नास्ते । स च पञ्चदशः शारीरबलस्येन्द्रियसाम-
र्थ्यस्य च हेतुत्वात्तदुभयात्मकः । तेनापि युक्तः पुनः सप्तदशस्तोमानुष्ठानाय

* सर्वपुस्तकेषु ' इत्येतस्मिन्मन्त्रगतेन ' इति वर्तते तदयुक्तमिति प्रतिभाति ।

४२४६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [७ सप्तमकाण्डे—
(अतिरात्रविध्युन्नयनम्)

मनोवृत्तिं धारयन्प्रवर्तते । स च स्तोमः संख्ययाऽऽश्रावयेत्याद्यक्षरसाम्यात्त-
दक्षरात्मकप्रजापतिसंबन्धि(न्धी) प्रजोत्पत्तिहेतुश्च । तादृशेन स्तोमेन युक्तोऽपि
पुनरेकविंशस्तोमानुष्ठानाय मनोवृत्तिं धारयन्प्रवर्तते । तदेवं स्तोम एव पूर्वोक्त-
स्तोमरूप एव सञ्चुत्तरस्तोमाय तज्ज्योतिर्मनोवृत्तिं धारयन्प्रवर्तते । अपि च
तथा प्रवृत्तः सञ्चुत्तरस्तोममाभिमुख्येन प्रणयति ॥

इत्थं स्तोमानां संभूयकारित्वं दर्शितम् । अथ स्तोमान्प्रशंसति—

यावन्तो वै स्तोमास्तावन्तः कामास्ता-
वन्तो लोकास्तावन्ति ज्योतीःषि, इति ।

स्तोमा यावन्तो यावत्संख्याकास्तावन्त एव कामाः काम्यानि फलानि
तैर्निष्पाद्यानि । तच्च पूर्वमेव सूचितम् । त्रिवृता ब्रह्मवर्चसं निष्पद्यते । पञ्च-
दशेनौजो वीर्यं च । सप्तदशेन प्रजास्वाभित्वं प्रजोत्पादकत्वं च । तत्रयमत्रैव
सूचितम् । एकविंशेन प्रतिष्ठोत्पाद्यते । तच्च पूर्वानुवाक एतस्मिन्प्रतितिष्ठतीति
सूचितम् । एवं सति यावन्तः स्तोमास्तावन्तः कामाः संपन्नाः । तत्फलभोगा-
धारभूता देहा लोकास्तेऽपि तावन्त एव । तेषु देहेषु तत्फलानुर्भवा एव
ज्योतीःषि । तान्यपि तावन्त्येव ॥

इत्थं स्तोमान्प्रशंस्य योऽग्निष्टोमेन यजते तस्य फलं प्रशंसति—

एतावत एव स्तोमानेतावतः कामानेतावतो
लोकानेतावन्ति ज्योतीःष्यव रुन्धे, इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै यजेत योऽग्नि-
ष्टोमेन यजमानोऽथ सर्वस्तोमेन यजेतेति यस्य

(अतिरात्रविध्युन्नयनम्)

त्रिवृतमन्तर्यन्ति प्राणास्तस्यान्तर्यन्ति प्राणेषु
 मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते
 यस्य पञ्चदशमन्तर्यन्ति वीर्यं तस्यान्तर्यन्ति वीर्ये
 मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते यस्य
 सप्तदशमन्तर्यन्ति (१) प्रजां तस्यान्तर्यन्ति
 प्रजायां मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो
 यजते यस्यैकविंशमन्तर्यन्ति प्रतिष्ठां तस्यान्तर्यन्ति
 प्रतिष्ठायां मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यज-
 मानो यजते यस्य त्रिणवमन्तर्यन्त्यृतुश्च
 तस्य नक्षत्रियां च विराजमन्तर्यन्त्यृतुषु मेऽप्यसन्नक्ष-
 त्रियायां च विराजीति (२) खलु वै यज्ञेन
 यजमानो यजते यस्य त्रयस्त्रिंशमन्तर्यन्ति
 देवतास्तस्यान्तर्यन्ति देवतासु मेऽप्यसदिति खलु
 वै यज्ञेन यजमानो यजते यो वै स्तोमानामवमं
 परमतां गच्छन्तं वेदं परमतामेव गच्छति त्रिवृद्वै
 स्तोमानामवमस्त्रिवृत्परमो य एवं वेदं परमतामेव
 गच्छति (३) ॥

(सप्तदशमन्तर्यन्ति विराजीति चतुश्चत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । सः । तु ।
 वै । यजेत । यः । अग्निष्टोमेनेत्यग्नि-स्तोमेन । यजमानः ।
 अथ । सर्वस्तोमेनेति सर्व-स्तोमेन । यजेत । इति । यस्य ।
 त्रिवृतमिति त्रि-वृतम् । अन्तर्यन्तीत्यन्तः-यन्ति । प्राणा-
 निति प्र-अनान् । तस्य । अन्तः । यन्ति । प्राणेष्विति
 प्र-अनेषु । मे । अपीति । असत् । इति । खलु । वै ।
 यज्ञेन । यजमानः । यजते । यस्य । पञ्चदशमिति पञ्च-
 दशम् । अन्तर्यन्तीत्यन्तः-यन्ति । वीर्यम् । तस्य । अन्तः ।
 यन्ति । वीर्यं । मे । अपीति । असत् । इति । खलु ।
 वै । यज्ञेन । यजमानः । यजते । यस्य । सप्तदशमिति
 सप्त-दशम् । अन्तर्यन्तीत्यन्तः-यन्ति (१) । प्रजामिति
 प्र-जाम् । तस्य । अन्तः । यन्ति । प्रजायामिति प्र-
 जायाम् । मे । अपीति । असत् । इति । खलु । वै ।
 यज्ञेन । यजमानः । यजते । यस्य । एकविंशमित्येक-
 विंशम् । अन्तर्यन्तीत्यन्तः-यन्ति । प्रतिष्ठामिति प्रति-
 स्था । तस्य । अन्तः । यन्ति । प्रतिष्ठायामिति प्रति-
 स्थायाम् । मे । अपीति । असत् । इति । खलु । वै ।
 यज्ञेन । यजमानः । यजते । यस्य । त्रिणवामिति त्रि-

(अतिरात्रविध्युन्नयनम्)

नवम् । अन्तर्यन्तीत्यन्तः—यन्ति । ऋतून् । च । तस्य ।
 नक्षत्रियाम् । च । विराजमिति वि—राजम् । अन्तः ।
 यन्ति । ऋतुषु । मे । अपीति । असत् । नक्षत्रियायाम् ।
 च । विराजीति वि—राजि । इति (२) । खलु । वै ।
 यज्ञेन । यजमानः । यजते । यस्य । त्रयस्त्रिंशमिति
 त्रयः—त्रिंशम् । अन्तर्यन्तीत्यन्तः—यन्ति । देवताः । तस्य ।
 अन्तः । यन्ति । देवतासु । मे । अपीति । असत् । इति ।
 खलु । वै । यज्ञेन । यजमानः । यजते । यः । वै । स्तोमा-
 नाम् । अवमम् । परमताम् । गच्छन्तम् । वेदं । परमताम् ।
 एव । गच्छति । त्रिवृदिति त्रि—वृत् । वै । स्तोमानाम् ।
 अवमः । त्रिवृदिति त्रि—वृत् । परमः । यः । एवम् । वेदं ।
 परमताम् । एव । गच्छति (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

प्रथमानुवाकविहिते ज्योतिष्टोमे पुरुषं प्ररोचयितुं द्वितीयेऽनुवाके स्तोमप्र-
 शंसा कृता । अग्निष्टोमस्य तु प्राथम्यं “तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञः” इतिवाक्येनोक्तम् ।
 तत्प्राथम्यवत्प्राथम्यमतिरात्रस्यापि वैकल्पिकमस्ति । अत एव सूत्रकारेणो-
 क्तम्—‘अग्निष्टोमः प्रथमयज्ञोऽतिरात्रमेके पूर्वं समामनन्ति’ इति ॥

४२५० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [७ सप्तमकाण्डे—
(अतिरात्रविध्युन्नयनम्)

तस्यैतस्यातिरात्रस्य तृतीयानुवाके विधिमुन्नयति—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै यजेत योऽग्निष्टो-
मेन यजमानोऽथ सर्वस्तोमेन यजेतेति, इति ।

यः पुरुषोऽग्निष्टोममनुतिष्ठति स पुनः सर्वस्तोमेन चेद्यजेत तदा स एव
मुख्यो यष्टेति ब्रह्मवादिन आहुः । तस्मात्सर्वस्तोममनुतिष्ठेदिति विधिरुन्नेयः ।
अग्निष्टोमे चत्वार एव स्तोमास्त्रिवृदादयः । अतिरात्रे तु त्रिणवत्रयस्त्रिंशावपि
स्तोमौ विद्येते । तस्मादयं सर्वस्तोमः ॥

तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रथमस्तोमं प्रशंसति—

यस्य त्रिवृतमन्तर्यन्ति प्राणास्तस्यान्त-
र्यन्ति प्राणेषु मेऽप्यसदिति खलु वै
यज्ञेन यजमानो यजते, इति ।

यस्य यजमानस्य यागे वर्तमाना ऋत्विजस्त्रिवृत्स्तोममन्तरितं कुर्युस्तस्य
स्तोमस्य प्राणरूपत्वात् ऋत्विजस्तस्य यजमानस्य प्राणानेवान्तरितान्कुर्वन्ति ।
न त्वेतद्युक्तम् । अयं यजमानो हि प्राणेष्वपि मे भागित्वमस्त्वित्यभिप्रेत्य यज्ञ-
मनुतिष्ठति । तस्मात्त्रिवृत्स्तोमोऽवश्यंभावी ॥

अथ द्वितीयस्तोमं प्रशंसति—

यस्य पञ्चदशमन्तर्यन्ति वीर्यं तस्यान्तर्यन्ति वीर्यं मेऽप्यस-
दिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते, इति ।

पञ्चदशस्य वीर्यसाधनत्वात्तदन्तराये वीर्यस्यान्तरायः । अन्यत्पूर्ववत् ॥

अथ तृतीयस्तोमं प्रशंसति—

यस्य सप्तदशमन्तर्यन्ति प्रजां तस्यान्तर्यन्ति प्रजायां
मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते, इति ।

पूर्ववत् ॥

अथ चतुर्थस्तोमं प्रशंसति—

यस्यैकविंशमन्तर्यन्ति प्रतिष्ठां तस्यान्तर्यन्ति प्रतिष्ठायां
मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते, इति ।

(अतिरात्रविध्युत्पन्नम्)

पूर्ववत् ॥

अथ पञ्चमं स्तोमं प्रशंसति—

यस्य त्रिणवमन्तर्यन्त्यतूश्च तस्य नक्षत्रियां च
विराजमन्तर्यन्त्यतुषु मेऽप्यसन्नक्षत्रियायां च विरा-
जीति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते, इति ।

ऋतुत्वेन त्रिणवस्य स्तुतिः शाखान्तरे द्रष्टव्या । अतस्त्रिणवस्यान्तरायः
ऋतुनामेवान्तरायो भवति । त्रिणवस्तोमे सप्तविंशतिसंख्याकाः स्तोत्रीया
नक्षत्राणि च कृत्तिकादीनि सप्तविंशतिसंख्याकानि । विराट्शब्दोऽपि विविध-
राज्यवाची नक्षत्रेष्टिषु श्रूयमाणं फलसमूहमुपलक्षयति । तथा सति त्रिणवा-
न्तरायेण नक्षत्रसंबन्धिन्या विराजोऽन्तरायः । शेषं पूर्ववत् ॥

अथ षष्ठं स्तोमं प्रशंसति—

यस्य त्रयस्त्रिंशमन्तर्यन्ति देवतास्तस्यान्तर्यन्ति देव-
तासु मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते, इति ।

त्रिण्वपि लोकेषु प्रत्येकमेकादशसंख्याका देवताः । ताश्च “ये देवा दिव्ये-
कादश स्ते” इति मन्त्रे समाम्नाताः । तथा सति त्रयस्त्रिंशस्तोमान्तराये त्रयस्त्रिं-
शस्तोमाख्य(ख्या)साम्यात्तासां देवतानामन्तरायो भवति । सोऽयमन्तरा-
योऽनुपपन्नः । देवतासु यत्फलं तदपि मे भूयादित्यभिप्रेत्य यजमानेन यष्टुं प्रवृ-
त्तत्वात् । तदेवमतिरात्रविवक्षया सर्वे स्तोमाः प्रशस्ताः । सन्ति हि कस्मि-
ंश्चिदतिरात्रे सर्वे स्तोमाः । अत एव ह्युपरिष्ठाद्विधास्यति—‘सर्वस्तोमोऽतिरात्र
उत्तरम्’ इति ॥

तथाऽन्यमतिरात्रगतं विशेषं विधित्सया प्रशंसति—

यो वै स्तोमानामवमं परमतां गच्छन्तं वेद
परमतामेव गच्छति त्रिवृद्वै स्तोमानामवम-
स्त्रिवृत्परमो य एवं वेद परमतामेव गच्छति, इति ॥

स्तोमानां मध्ये ह्यूनसंख्याकस्तोत्रियोपेतस्त्रिवृत्स्तोमोऽवमः स एवोत्तमः
तस्य च परमत्वादान्ते प्रयोगः । अतिरात्रे हि तथा प्रयुज्यते । त्रिवृद्राथैतैः

संधिरिति चरमे संधिस्तोत्रे त्रिवृतो विधानात् । य एवं वेदेति पुनर्वचनमुपसंहारार्थम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

अङ्गिरसो वै सत्रमासत ते सुवर्गं लोकमाय-
 न्तेषां हविष्मांश्च हविष्कृच्चाहीयेतां तावकाम-
 येतां सुवर्गं लोकमियावेति तावेतं द्विरात्रमपश्यतां
 तमाऽहरतां तेनायजेतां ततो वै तौ सुवर्गं लोकमैतां
 य एवं विद्वान्द्विरात्रेण यजते सुवर्गमेव लोकमेति
 तावैतां पूर्वेणाह्नाऽर्गच्छतामुत्तरेण (१) अभिप्लवः
 पूर्वमर्हर्भवति गतिरुत्तरं ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पूर्वम-
 र्हर्भवति तेजस्तेनाव रुन्धे सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तरं
 सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै गायत्रं पूर्वेऽहन्त्सामं
 भवति तेजो वै गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं तेजं
 एव ब्रह्मवर्चसमात्मन्धत्ते त्रैष्टुभमुत्तरं ओजो वै
 वीर्यं त्रिष्टुगोजं एव वीर्यमात्मन्धत्ते रथन्तरं पूर्वं
 (२) अहन्त्सामं भवतीयं वै रथन्तरमस्यामेव
 प्रति तिष्ठति बृहदुत्तरेऽसौ वै बृहदमुष्यामेव प्रति

(आङ्गिरसाद्विरात्राहीनाविधिकथनम्)

तिष्ठति तदाहुः कं जगती चानुष्टुप्चेति वैखानसं
पूर्वेऽहन्ताम भवति तेन जगत्यै नैति षोडश्युत्तरे
तेनानुष्टुभोऽर्थाऽऽहुर्यत्समानेऽर्धमासे स्यातामन्यतर-
स्याहो वीर्यमनु पथेतेत्यमावास्यायां पूर्वमहर्भवत्युत्त-
रस्मिन्नुत्तरं नानैवार्धमासयोर्भवतो नानावीर्यं भवतो
हविष्मन्निधनं पूर्वमहर्भवति हविष्कन्निधनमुत्तरं
प्रतिष्ठित्यै (३) ॥

(उत्तरेण रथंतरं पूर्वेऽन्वेकंविंशतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

अङ्गिरसः । वै । सत्रम् । आसत । ते । सुवर्गमिति
सुवः—गम् । लोकम् । आयन् । तेषाम् । हविष्मान् । च ।
हविष्कृदिति हविः—कृत् । च । अहीयेताम् । तौ । अका-
मयेताम् । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । इयाव ।
इति । तौ । एतम् । द्विरात्रमिति द्वि—रात्रम् । अपश्यताम् ।
तम् । एति । अहरताम् । तेन । अयजेताम् । ततः ।
वै । तौ । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । ऐताम् ।

यः । ए॒वम् । वि॒द्वान् । द्वि॒रात्रेणेति॑ द्वि—रात्रेण । यज॑ते ।
 सु॒वर्गमिति॑ सु॒वः—गम् । ए॒व । लो॒कम् । ए॒ति । तौ ।
 ऐ॒ताम् । पूर्वे॑ण । अ॒ह्ना । अग॑च्छताम् । उ॒त्तरे॑णेत्युत्—तरेण
 (१) । अ॒भि॒प्लु॒व इत्य॑भि—प्लु॒वः । पूर्॒वम् । अ॒हः । भ॒वति॑ ।
 ग॒तिः । उ॒त्तर॑मित्युत्—तरम् । ज्योति॑ष्ठोम॒ इति॑ ज्योतिः—
 स्तो॒मः । अ॒ग्नि॒ष्ठोम॑ इत्या॒ग्नि—स्तो॒मः । पूर्॒वम् । अ॒हः ।
 भ॒वति॑ । तेजः॑ । तेन॑ । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे । स॒र्वस्तो॒म इति॑
 स॒र्व—स्तो॒मः । अ॒ति॒रात्र॑ इत्य॑ति—रात्रः । उ॒त्तर॑मित्युत्—
 तरम् । स॒र्वस्य॑ । आ॒प्ते॒य । स॒र्वस्य॑ । अ॒वरु॑द्ध्य॒ इत्य॑व—
 रु॒द्ध्ये । गा॒यत्र॑म् । पूर्वे॑ । अ॒हन् । सा॒म । भ॒वति॑ । तेजः॑ ।
 वै । गा॒यत्री । गा॒यत्री । ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒समिति॑ ब्रह्म—व॒र्च॒सम् ।
 तेजः॑ । ए॒व । ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒समिति॑ ब्रह्म—व॒र्च॒सम् । आ॒त्मन् ।
 ध॒त्ते । त्रै॒ष्टुभ॑म् । उ॒त्तर॑ इत्युत्—तरे । ओजः॑ । वै । वी॒र्य॑म् ।
 त्रि॒ष्टुक् । ओजः॑ । ए॒व । वी॒र्य॑म् । आ॒त्मन् । ध॒त्ते । रथ॑न्तर—
 मिति॑ रथं—तरम् । पूर्वे॑ (२) । अ॒हन् । सा॒म । भ॒वति॑ ।
 इ॒यम् । वै । रथ॑न्तरमिति॑ रथं—तरम् । अ॒स्याम् । ए॒व ।
 प्रती॑ति । ति॒ष्ठति॑ । बृ॒हत् । उ॒त्तर॑ इत्युत्—तरे । अ॒सौ । वै ।
 बृ॒हत् । अ॒मुष्या॑म् । ए॒व । प्रती॑ति । ति॒ष्ठति॑ । तत् ।
 आ॒हुः । क॑ । जग॑ती । च॒ । अ॒नु॒ष्टु॒बित्य॑नु—स्तुप् । च॒ ।
 इति॑ । वै॒स्वान॑सम् । पूर्वे॑ । अ॒हन् । सा॒म । भ॒वति॑ । तेन॑ ।

(अङ्गिरसाद्विरात्राहीनविधिकथनम्)

जगत्थै । न । एति । षोडशि । उत्तर इत्युत्-तरे । तेन ।
 अनुष्टुभ इत्यनु-स्तुभः । अथ । आहुः । यत् । समाने ।
 अर्धमास इत्यर्ध-मासे । स्याताम् । अन्यतरस्य । अहः ।
 वीर्यम् । अन्विति । पथेत । इति । अमावास्यायामित्यमा-
 वास्यायाम् । पूर्वम् । अहः । भवति । उत्तरस्मिन्नित्युत्-
 तरस्मिन् । उत्तरमित्युत्-तरम् । नाना । एव । अर्धमास-
 योरित्यर्ध-मासयोः । भवतः । नानावीर्ये इति नाना-वीर्ये ।
 भवतः । हविष्मन्निधनमिति हविष्मत्-निधनम् । पूर्वम् ।
 अहः । भवति । हविष्मन्निधनमिति हविष्मत्-निधनम् ।
 उत्तरमित्युत्-तरम् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

तृतीयानुवाके सर्वस्तोमोऽतिरात्र उक्तः । सचैकाह इति सर्वेऽप्येकाहा
 एतेनोपलक्षिताः । अथाहीना द्विरात्रादयः क्रमेणोच्यन्ते । चत्वारो हि द्विरा-
 त्रभेदाः । तत्र व्युष्टिद्विरात्रो राज्ञां विहितः ॥

अथाङ्गिरसां द्विरात्रो विधीयते—

अङ्गिरसो वै सत्रमासत ते सुवर्गं लोकमायन्ते-
 षां हविष्मांश्च हविष्मन्चाहीयेतां तावकाय-
 येतां सुवर्गं लोकमियावेति तावेतं द्विरात्रमपश्यतां

तमाऽहरतां तेनायजेतां ततो वै तौ सुवर्गं लोकमेतां य
एवं विद्वान्द्विरात्रेण यजते सुवर्गमेव लोकमेति, इति ।

अह्निरसो महर्षयो यदा सत्रमनुष्ठाय स्वर्गं प्राप्तास्तदानीं तेषां मध्ये हविष्मान्हविष्कृदित्येतौ पुरुषावनुष्ठानेन स्वर्गतावपि हीनौ स्यान्नावभवताम् । तौ पुनः स्वर्गप्राप्तिं कामयमानौ द्विरात्रारूपं यागं तत्साधनत्वेन निश्चित्य तृतीयां सामग्रीं संपाद्य तदनुष्ठानेन स्वर्गं प्राप्तौ । अतोऽन्योऽपि स्वर्गप्राप्तये द्विरात्रेण यजेत ॥

अथाहर्विशेषं विधत्ते—

तावैतां पूर्वेणाह्नाऽगच्छतामुत्तरेणाभि-
प्लवः पूर्वमहर्भवति गतिरुत्तरम्, इति ।

तौ हविष्मद्भविष्कृन्नामानावृषी द्विरात्रगतेन पूर्वेणाह्ना स्वर्गं प्रविष्टौ । अत्र सर्व-
त्राहःशब्देनैकदिनसाध्यस्तोमप्रयोग उपलक्ष्यते । अभिप्लवारूपः कश्चित्पण्डित-
यागविशेषः । तस्य च प्रथमदिने ज्योतिष्टोमप्रथमसंस्थारूपोऽग्निष्टोमो विहि-
तोऽस्ति । स एवात्राभिप्लवशब्देनोपलक्ष्यते । सोऽत्र पूर्वमहर्भवति, पूर्वदि-
नेऽनुष्ठेय इत्यर्थः । गम्यते स्वर्गो येनातिरात्रेण सोऽयमतिरात्रविशेषो गतिः ।
स च गतिरुत्तरमहर्भवति, द्वितीयदिने सोऽतिरात्रोऽनुष्ठेय इत्यर्थः ॥

उक्तार्थस्पष्टीकरणद्वारेण स्तोमविशेषान्विधत्ते—

ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पूर्वमहर्भवति तेजस्ते-
नाव, रुन्धे सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तरः
सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै, इति ।

अभिप्लव इत्यस्य व्याख्यानं ज्योतिष्टोम इति । तत्र हि ज्योतिष्टोमे निरूपि-
तास्त्रिवृत्तादयश्चत्वारः स्तोमाः क्रियन्ते । तदनुष्ठानेन तेजः प्राप्नोति । सर्वस्तो-
मैरुपेतोऽतिरात्र इत्यनेन त्रिणवत्रयस्त्रिंशस्तोमाभ्यां सहिता अशेषस्तोमा उक्ताः ।
तेन च सर्वमप्यप्राप्यं प्राप्यते, स्वाधीनं च भवति । द्वादशभिः स्तोत्रैरुपे-
तोऽग्निष्टोम एकोनत्रिंशद्भिः स्तोत्रैरुपेतोऽतिरात्र इति तयोर्भेदः ॥

(आग्नेरसद्विरात्राह्ननविधिकथनम्)

अथ होतारं प्रति प्रयोक्तव्ये स्तोत्रे दिनभेदेन सामविशेषं विधत्ते—

गायत्रं पूर्वेऽहन्त्साम भवति तेजो वै गायत्री
गायत्री ब्रह्मवर्चसं तेज एव ब्रह्मवर्चसमात्म-
न्धत्ते त्रैष्टुभमुत्तर ओजो वै वीर्यं
त्रिष्टुगोज एव वीर्यमात्मन्धत्ते, इति ।

गायत्रीछन्दस्कायामृच्युत्पन्नं गायत्रमेतन्नामै(म)कं साम, तदेतद्धोतुराभि-
मुख्येन पठनीये स्तोत्रे गायेत् । तदेतत्पूर्वेऽह्नि द्रष्टव्यम् । गायत्र्या अग्निना
सहोत्पन्नत्वात्तेजस्त्वं, ब्राह्मणैरनुष्ठेयत्वाद्ब्रह्मवर्चसत्वं, तदुभयमनेन साम्ना
स्वस्मिन्समापयन्ति । यद्यपि त्रैष्टुभाख्यं किञ्चित्साम नास्ति तथाऽपि त्रिष्टुच्छ-
न्दस्कायामुत्पन्नत्वात्त्रैष्टुभमित्युच्यते । तदेतदुत्तरदिने गायेत् । तेन शरीरं बल-
मिन्द्रियसामर्थ्यं च प्राप्नोति ॥

अथ पृष्ठस्तोत्रसामविशेषं चोदकप्राप्तविकल्पनिवारणाय नियमयति—

रथन्तरं पूर्वेऽहन्त्साम भवतीयं वै रथन्तरम-
स्यामेव प्रति तिष्ठति बृहदुत्तरेऽसौ वै
बृहदमुष्यामेव प्रति तिष्ठति, इति ।

प्रकृतौ तु बृहद्रथन्तरयोरैच्छिको विकल्पः । इह तु दिनभेदेन व्यवस्था ॥

पुनरपि दिनभेदेन व्यवस्थितं सामान्तरं विधत्ते—

तदाहुः क्व जगती चानुष्टुप्चेति वैखा-
नसं पूर्वेऽहन्त्साम भवति तेन जगत्यै
नैति षोडश्युत्तरे तेनानुष्टुभः, इति ।

अत्र ब्रह्मवादिनश्चोदयन्ति—अत्र विद्यमाने द्वे एवाहनी, तयोः पूर्वस्मिन्गा-
यत्र्यामुत्पन्नं साम गीतं, तदुत्तरस्मिन्स्तु त्रिष्टुभ्युत्पन्नं साम गीतं, न ह्यत्र तृतीय-
चतुर्थे अहनी विद्येते । ततो जगत्यनुष्टुभौ द्वाववतिष्ठेते इति । तत्राभिज्ञाः
सामान्तरविधानमुखेनोत्तरमाहुः—यद्बृहत्यामृच्युत्पन्नं वैखानसाख्यं साम
तत्पूर्वदिने गायेत् । बृहती च षट्त्रिंशदक्षरा सती चतुर्वारिमावर्त्यमाना जगती-
त्रयं संपद्यते । अष्टाचत्वारिंशदक्षराणां जगतीनां तिसृणामक्षरसंख्यया बृह-

तीचतुष्टयसमानत्वात् । तेन वैखानससाम्राज्यं द्विरात्रयागो जगत्याः सकाशा-
न्नापैति । षोडशिशब्देन षोडशस्तोत्रे गीयमानं गौरिवीताख्यं सामोच्यते ।
तच्चोत्तरेऽहनि गायेत् । तदाधारभूतामृचमवलम्ब्य पूर्ववदनुष्टुभं संपादयेत् ।
तेन षोडशी(शि)साम्राज्यं द्विरात्रोऽनुष्टुभः सकाशान्नापैति ॥

अथ दिनद्वयस्य पक्षव्यवस्थां विधत्ते—

अथाऽऽहुर्यत्समानेऽर्धमासे स्यातामन्यतरस्याहो वीर्य-
मनु पद्येतेत्यमावास्यायां पूर्वमहर्भवत्युत्तरस्मिन्नुत्तरं
नानैवार्धमासयोर्भवतो नानावीर्यं भवतः, इति ।

शुक्लः कृष्णो वैक एव पक्षः समानोऽर्धमासः । तस्मिन्नेव यद्युभे अहनी
स्यातां तदानीमेकपक्षगतत्वादेकस्याहो यावद्वीर्यं तावदेव भवेत् । इतरस्य वीर्यं
तु लुप्येत । अतः कृष्णपक्षस्यान्तिमदिने प्रथममहः कर्तव्यम् । शुक्लपक्षस्य
प्रथमदिने द्वितीयमहः । एवं सति भिन्नार्धमासवर्तित्वाद्भिन्नवीर्यं भवतः ॥

अथ दिनभेदेन निधनविशेषं विधत्ते—

हविष्मन्निधनं पूर्वमहर्भवति हवि-
ष्मन्निधनमुत्तरं प्रतिष्ठित्यै, इति ॥

पञ्चधा विभक्तस्य साम्नः पञ्चमभागो निधनम् । हविष्मच्छब्दरूपं निधनं
यस्मिन्नहनि तद्धविष्मन्निधनं, पूर्वदिने हविष्मदिति शब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।
एवमितरत्रापि । उत्तरास्मिन्नहनि हविष्मच्छब्द इत्यर्थः । निधनयोर्द्वित्वात्पादस-
दृशत्वेन प्रतिष्ठित्यै संपद्यते ॥

अत्र भीमांसा—

दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे चतुर्थाधिकरणे चिन्तितम्—

द्विरात्रादौ द्वादशाहप्रायणीयादिकः क्रमः ।

आद्यन्तौ वर्जयित्वा वा विशेषाभावतोऽग्रिमः ॥

द्वादशाहे द्वितीयस्य द्विरात्रे प्रथमत्वतः ।

जागतस्यान्तरायाच्च विध्यन्तो दशरात्रगः ॥

अहीनरूपस्य द्वादशाहस्य विकृतयो द्विरात्रत्रिरात्रादयः । तेषु किं द्वाद-
शाहस्य प्रथममहः प्रायणीयसंज्ञकमारभ्य क्रमेण विध्यन्तः प्रवर्तते, किंवा

(आङ्गिरसद्विरात्राह्नीनविधिकथनम्)

प्रायणीयोदयनीयावायन्तौ वर्जयित्वा तन्मध्यगतस्य विध्यन्तः प्रवर्तत इति संशयः । ईदृशमह्रुपादेयमीदृशं वर्जनीयमिति विशेषनियामकाभावादादित आरभ्य प्रवर्तत इति पूर्वः पक्षः । द्विरात्रं प्रकृत्यैवमाग्रायते—‘यत्प्रथमं तद्वितीयं यद्वितीयं तत्तृतीयम्’ इति । अयमर्थः—द्विरात्रस्य यत्प्रथममहरनुष्ठेयं तद्वादशा-
हस्य द्वितीयमिति । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । तदेतत्प्रायणीयवर्जने लिङ्गम् ।
तथा जगतीमन्तर्यन्तीति जागतस्याहोऽन्तराय आग्रायते । तच्च वर्जने लिङ्गम् ।
एवमादिभिर्लिङ्गैरुभयं वर्जयित्वाऽवशिष्टो विध्यन्तो यत्र यावानर्पेक्षतस्तत्र
तावान्प्रवर्तयितव्य इत्यवगन्तव्यम् ॥

तत्रैव त्रयोदशाधिकरणेऽन्यच्चिन्तितम्—

द्विरात्रेऽङ्गिरसां षोडश्यप्राप्तः किं विधीयते ।

परिसंख्यायते वाऽऽद्यश्चोदकाच्छीघ्रबुद्धितः ॥

अनारभ्यविधेः प्राप्तौ परिसंख्याऽतिदेशतः ।

विकल्पोऽन्यद्विरात्रेषु प्रोक्तं वृत्तिकृतो मतम् ॥

सन्ति बहवो द्विरात्राः । तेष्वङ्गिरसां द्विरात्रे श्रूयते—‘वैखानसं पूर्वेऽह-
न्त्साम भवति, षोडश्युत्तरे’ इति । सोऽयं षोडश्यप्राप्तः सन्विधीयते । न च
चोदकात्प्राप्तिः शङ्कनीया, प्रत्यक्षवचनस्य शीघ्रप्रवृत्तेः । चोदको ह्यानुमानि-
कत्वेन विलम्बित इति प्राप्ते ब्रूमः—मा भूच्चोदकः । अस्ति ह्यनारभ्याधीतं
प्रत्यक्षं विध्यन्तरम्—‘उत्तरेऽहन्द्विरात्रस्य गृह्यते’ इति । तेषु(न) सर्वेषु द्विरा-
त्रेषु प्राप्तः सन्नङ्गिरसां द्विरात्र एव नान्येषु द्विरात्रेष्विति परिसंख्यायते ।
ततोऽङ्गिरसां द्विरात्रे नियमेन षोडशी गृह्यन्त इतरेष्वतिरात्रत्रिकृतित्वेनाति—
देशाद्विकल्प्यते । तदेतद्वृत्तिकारमतम् ॥

तत्रैव भाष्यकारमतेनाऽऽरचयति—

परिसंख्या पूर्वपक्षे(क्षो) न सा युक्ता त्रिदोषतः ।

प्राप्तस्यान्या(स्यैवा)नुवादेन विधेये सा न शक्यते ॥

वृत्तिकारस्य सिद्धान्तरूपा या परिसंख्या सैव भाष्यकारमते पूर्वः पक्षः ।
सिद्धान्तस्तु षोडश्युत्तर इत्यर्थं त्रिभिरेव न भवति । विधित्सितवैखानससा-
मवाक्यशेषत्वेनार्थवच्चात् । अतः परिसंख्या दोषत्रयोपेता नात्र कल्पनीया ।

प्राप्तस्य विध्यर्थस्य परित्यागः । अप्राप्तस्य निषेधार्थस्य स्वीकारः । अन्यत्र प्राप्तस्य बाध इति दोषत्रयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्तस्मिन्प्रजा-
पतिर्वायुर्भूत्वाऽचरत्स इमामपश्यत्तां वराहो भूत्वाऽ-
हरत्तां विश्वकर्मा भूत्वा व्यमार्त्साऽप्रथत सा
पृथिव्यभवत्तत्पृथिव्यै पृथिवित्वं तस्यामश्राम्यत्प्रजा-
पतिः स देवान्सृजत वसून्रुद्रानादित्यान्ते देवाः
प्रजापतिमब्रुवन्प्र जायामहा इति सोऽब्रवीत्
(१) यथाऽहं युष्मास्स्तपसाऽसृक्ष्येवं तर्पसि
प्रजननमिच्छध्वमिति तेभ्योऽग्निमायतनं प्रायच्छ-
देतेनाऽऽयतनेन श्राम्यतेति तेऽग्निनाऽऽयतनेना-
श्राम्यन्ते संवत्सर एकां गाम्सृजन्त तां वसुभ्यो
रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः प्रायच्छन्नेतां रक्षध्वमिति तां
वसवो रुद्रा आदित्या अरक्षन्त सा वसुभ्यो रुद्रेभ्य
आदित्येभ्यः प्राजायत त्रीणि च (२) शतानि
त्रयस्त्रिंशतं चाथ सैव सहस्रतम्यभवत्ते देवाः

प्रजापतिमब्रुवन्सहस्रेण नो याजयेति सोऽग्निष्टोमेन
वसूनयाजयत्त इमं लोकमजयन्तच्चाददुः स उक्थ्येन
रुद्रानयाजयन्तेऽन्तरिक्षमजयन्तच्चाददुः सोऽतिरात्रे-
णाऽऽदित्यानयाजयत्तऽमुं लोकमजयन्तच्चाददुस्त-
दन्तरिक्षम् (३) व्यैर्वयत तस्माद्बुद्धा घातुका
अनायतना हि तस्मादाहुः शिथिलं वै मध्यममह-
स्त्रिरात्रस्य वि हि तद्वैर्यतेति त्रैष्टुभं मध्यमस्याह-
आज्यं भवति संयानानि सूक्तानि शस्सति षोड-
शिनः शस्सत्यहो धृत्या अशिथिलंभावाय तस्मात्रि-
रात्रस्याग्निष्टोम एव प्रथममहः स्यादथोक्थ्योऽथा-
तिरात्र एषां लोकानां विधृत्यै त्रीणित्रीणि शतान्य-
नूचीनाहमव्यवाच्छिन्नानि ददाति (४) एषां
लोकानामनु संतत्यै दशतं न वि च्छिन्द्याद्विराजं
नेद्विच्छिनदानीत्यथ या सहस्रतम्यासीत्तस्यामिन्द्रश्च
विष्णुश्च व्यायच्छेताः स इन्द्रोऽमन्यतानया वा इदं
विष्णुः सहस्रं वक्ष्यत इति तस्यामकल्पेतां द्विभाग-
इन्द्रस्तृतीये विष्णुस्तद्वा एषाऽभ्यनूच्यत उभा
जिग्यथुरिति तां वा एतामच्छावाकः (५) एव
शस्सत्यथ या सहस्रतमी सा होत्रे देयेति होतारं
वा अभ्यतिरिच्यते यदतिरिच्यते होताऽनामस्याऽऽ-

पयिताऽथाऽऽहुरुन्नेत्रे देयेत्यतिरिक्ता वा एषा सहस्र-
 स्यातिरिक्त उन्नेतत्विजामथाऽऽहुः सर्वेभ्यः सदस्येभ्यो
 देयेत्यथाऽऽहुरुदाकृत्या सा वशं चरेदित्यथाऽऽहुर्ब्र-
 ह्मणे चाग्नीधे च देयेति (६) द्विभागं ब्रह्मणे
 तृतीयमग्नीधे ऐन्द्रो वै ब्रह्मा वैष्णवोऽग्नीधयैव ताव-
 कल्पेतामित्यथाऽऽहुर्या कल्याणी बहुरूपा सा देये-
 त्यथाऽऽहुर्या द्विरूपोभयतएनी सा देयेति सहस्रस्य
 परिगृहीत्यै तद्वा एतत्सहस्रस्यायनं सहस्रं
 स्तोत्रीयाः सहस्रं दक्षिणाः सहस्रसंमितः सुवर्गो
 लोकः सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै (७) ॥

(अववीच्च तदन्तरिक्षं ददात्यच्छावाकश्च देयेति)

सप्तचत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

आपः । वै । इदम् । अग्ने । सलिलम् । आसीत् ।
 तस्मिन् । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । वायुः । भूत्वा ।
 अचरत् । सः । इमाम् । अपश्यत् । ताम् । वराहः ।

(गर्गेश्वराज्याभिधानम्)

भूत्वा । एति । अहरत् । ताम् । विश्वकर्मेति विश्व-
 कर्मा । भूत्वा । वीति । अमार्त् । सा । अपथत् । सा ।
 पृथिवी । अभवत् । तत् । पृथिव्यै । पृथिवित्वमिति
 पृथिवि-त्वम् । तस्याम् । अश्राम्यत् । प्रजापतिरिति
 प्रजा-पतिः । सः । देवान् । असृजत् । वसून् । रुद्रान् ।
 आदित्यान् । ते । देवाः । प्रजापतिमिति प्रजा-पतिम् ।
 अब्रुवन् । प्रेति । जायामहे । इति । सः । अब्रवीत्
 (१) । यथा । अहम् । युष्मान् । तपसा । असृक्षि ।
 एवम् । तपसि । प्रजननमिति प्र-जननम् । इच्छध्वम् ।
 इति । तेभ्यः । अग्निम् । आयतनमित्या-यतनम् । प्रेति ।
 अयच्छत् । एतेन । आयतनेनेत्या-यतनेन । श्राम्यत् ।
 इति । ते । अग्निना । आयतनेनेत्या-यतनेन ।
 अश्राम्यन् । ते । संवत्सर इति सं-वत्सरे । एकाम् ।
 गाम् । असृजन्त । ताम् । वसुभ्य इति वसु-भ्यः ।
 रुद्रेभ्यः । आदित्येभ्यः । प्रेति । अयच्छन् । एताम् ।
 रक्षध्वम् । इति । ताम् । वसवः । रुद्राः । आदित्याः ।
 अरक्षन्त । सा । वसुभ्य इति वसु-भ्यः । रुद्रेभ्यः ।
 आदित्येभ्यः । प्रेति । अजायत् । त्रीणि । च
 (२) । शतानि । त्रयस्त्रिंशतमिति त्रयः-त्रिंशतम् ।
 च । अथ । सा । एव । सहस्रतमीति सहस्र-तमी ।

अ॒भ॒वत् । ते । दे॒वाः । प्र॒जाप॑तिमि॒ति प्र॒जा-प॑तिम् ।
 अ॒मु॒वन् । स॒हस्रे॑ण । नः । या॒ज॒य । इति॑ । सः ।
 अ॒ग्नि॒ष्टोमे॒नेत्य॑ग्नि-स्तो॒मेन॑ । व॒सून् । अ॒या॒ज॒यत् । ते ।
 इ॒मम् । लो॒कम् । अ॒ज॒यन् । तत् । च । अ॒द॒दुः । सः ।
 उ॒क्थ्ये॑न । रु॒द्रान् । अ॒या॒ज॒यत् । ते । अ॒न्तरि॑क्षम् ।
 अ॒ज॒यन् । तत् । च । अ॒द॒दुः । सः । अ॒ति॒रा॒त्रेनेत्य॑ति-
 रा॒त्रेण॑ । आ॒वि॒त्यान् । अ॒या॒ज॒यत् । ते । अ॒मुम् ।
 लो॒कम् । अ॒ज॒यन् । तत् । च । अ॒द॒दुः । तत् ।
 अ॒न्तरि॑क्षम् (३) । व्यै॒र्य॑तेति॑ वि-अ॒वै॒र्य॑त । तस्मा॑त् ।
 रु॒द्राः । घा॒तु॒काः । अ॒ना॒य॒त॒ना इत्य॑ना-य॒त॒नाः । हि ।
 तस्मा॑त् । आ॒हुः । शि॒थि॒लम् । वै । म॒ध्य॒मम् । अ॒हः ।
 त्रि॒रा॒त्रस्येति॑ त्रि-रा॒त्रस्य॑ । धी॒ति॑ । हि । तत् ।
 अ॒वै॒र्य॑तेत्य॒व-ऐ॑र्यत । इति॑ । त्रैष्टु॒भम् । म॒ध्य॒मस्य॑ । अ॒हः ।
 आ॒ज्य॑म् । भ॒वति॑ । सं॒या॒ना॒नीति॑ सं-या॒ना॒नि । सू॒क्ता-
 नीति॑ सु-उ॒क्तानि॑ । श॒श॒सति॑ । षो॒ढा॒शि॒नम् । श॒श॒सति॑ ।
 अ॒हः । धृ॒त्यै । अ॒शि॒थि॒लंभा॒वायेत्य॑शि॒थि॒लं-भा॒वाय॑ ।
 तस्मा॑त् । त्रि॒रा॒त्रस्येति॑ त्रि-रा॒त्रस्य॑ । अ॒ग्नि॒ष्टोम॑
 इत्य॑ग्नि-स्तो॒मः । ए॒व । प्र॒थ॒मम् । अ॒हः । स्या॑त् । अ॒र्थ ।
 उ॒क्थ्यः॑ । अ॒र्थ । अ॒ति॒रा॒त्र इत्य॑ति-रा॒त्रः । ए॒षाम् ।
 लो॒काना॑म् । वि॒धृ॒त्या इति॑ वि-धृ॒त्यै । त्री॑णि॒त्रीणीति॑

(गर्गश्रिरात्राभिधानम्)

त्रीणि—त्रीणि । शतानि । अनुचीनाहमित्यनुचीन—अहम् ।
 अव्यवच्छिन्नानीत्यवि—अवच्छिन्नानि । ददाति (४) ।
 एषाम् । लोकानाम् । अन्विति । संतत्या इति सं—तत्यै ।
 दशतम् । न । षीति । छिन्यात् । विराजमिति वि—राजम् ।
 न । इत् । विच्छिनदानीति वि—छिनदानि । इति । अथ ।
 या । सहस्रतमीति सहस्र—तमी । आसीत् । तस्याम् ।
 इन्द्रः । च । विष्णुः । च । व्यायच्छेतामिति वि—आय-
 च्छेताम् । सः । इन्द्रः । अमन्यत । अनया । वै । इदम् ।
 विष्णुः । सहस्रम् । वर्क्ष्यते । इति । तस्याम् । अकल्पे-
 ताम् । द्विभाग इति द्वि—भागे । इन्द्रः । तृतीये । विष्णुः ।
 तत् । वै । एषा । अभ्यनूच्यत इत्यभि—अनूच्यते । उभा ।
 जिग्यथुः । इति । ताम् । वै । एताम् । अच्छावाकः (५) ।
 एव । शशसति । अथ । या । सहस्रतमीति सहस्र—तमी ।
 सा । होत्रे । देया । इति । होतारम् । वै । अभ्यतिरिच्यत
 इत्यभि—अतिरिच्यते । यत् । अतिरिच्यत इत्यति—रिच्यते ।
 होता । अनामस्य । आपयिता । अथ । आहुः । उन्नेत्र
 इत्युत्—नेत्रे । देया । इति । अतिरिक्त्यति—रिक्ता । वै ।
 एषा । सहस्रस्य । अतिरिक्त इत्यति—रिक्तः । उन्नेतेत्युत्—
 नेता । ऋत्विजाम् । अथ । आहुः । सर्वेभ्यः । सदस्येभ्यः ।

दे॒या । इति । अथ । आ॒हुः । उ॒दा॒क॒त्येत्यु॒त—आ॒क॒त्या ।
 सा । व॒शम् । च॒रेत् । इति । अथ । आ॒हुः । ब्र॒ह्मणे । च ।
 अ॒ग्नी॒ध इत्य॑ग्नि—इ॒धे । च । दे॒या । इति (६) । द्वि॒भा॒ग—
 मि॒ति द्वि—भा॒गम् । ब्र॒ह्मणे । तृ॒तीयम् । अ॒ग्नी॒ध इत्य॑ग्नि—
 इ॒धे । ऐ॒न्द्रः । वै । ब्र॒ह्मा । वै॒ष्णवः । अ॒ग्नी॒दित्य॑ग्नि—इ॒त् ।
 यथा । ए॒व । तौ । अ॒क॒ल्पे॒ताम् । इति । अथ । आ॒हुः ।
 या । क॒ल्या॒णी । ब॒हुरू॒पेति॑ बहु—रू॒पा । सा । दे॒या ।
 इति । अथ । आ॒हुः । या । द्वि॒रू॒पेति॑ द्वि—रू॒पा । उ॒भ॒यत—
 ए॒नीत्यु॒भ॒यतः—ए॒नी । सा । दे॒या । इति । स॒हस्र॑स्य ।
 परि॑गृही॒त्या इति॑ परि॑गृही॒त्यै । तत् । वै । ए॒तत् । स॒ह—
 स्र॑स्य । अ॒य॒नम् । स॒हस्र॑म् । स्तो॒त्रीयाः । स॒हस्र॑म् ।
 दक्षि॑णाः । स॒हस्र॑सं॒मित इति॑ स॒हस्र॑—सं॒मितः । सु॒व॒र्ग इति॑
 सु॒वः—गः । लो॒कः । सु॒व॒र्गस्येति॑ सु॒वः—गस्य॑ । लो॒कस्य॑ ।
 अ॒भि॒जित्या॑ इत्य॒भि—जि॒त्यै (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

चतुर्थे द्विरात्रोऽभिहितः । अथ त्रिरात्रं विधातुं काचिदारव्यायिकोच्यते ।

(गर्गत्रिरात्राभिधानम्)

तस्यां चाऽऽख्यायिकायामादौ पृथिव्युत्पत्तिं दर्शयति —

आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्तस्मिन्प्रजापति-
र्वायुर्भूत्वाऽचरत्स इमामपश्यत्तां वराहो भूत्वाऽ-
हरत्तां विश्वकर्मा भूत्वा व्यमार्द्द्रसाऽप्रथत सा
पृथिव्यभवत्तत्पृथिव्यै पृथिवित्वम्, इति ।

इदमितीदानीं दृश्यमानं गिरिनदीसमुद्रादिकं जगत्पृथिव्युत्पत्तेः पूर्वं सलि-
लमासीत् । तस्मिन्नेव सलिले केवला आप एव नतु भूतान्तरं तत्कार्यं वा
किञ्चिदपि नाऽऽसीत् । तदानीं प्रजापतिर्मूर्तस्य शरीरस्यावस्थातुं स्थाना-
भावाद्वायुरूपो भूत्वा तस्मिन्सलिले सर्वत्राचरत् । चरित्वा च सलिले
निमग्नां भूमिं दृष्ट्वा स्वयं वराहो भूत्वा दंष्ट्राग्रेण तां भूमिं जलस्योपर्याहरत् ।
आहृत्य च वराहरूपमुत्सृज्य विश्वकर्मा भूत्वा विशेषेण मार्जनं कृत्वा तत्रत्यं
द्रवमपनीय तां विस्तारितवान् । तत इयं दृश्यमाना सर्वप्राण्याधारभूता पृथि-
व्यभवत् । प्रथनादेव पृथिवीनाम संपन्नम् ॥

अथ देवसृष्टिं गोसृष्टिं च क्रमेण दर्शयति —

तस्यामश्राम्यत्प्रजापतिः स देवानसृजत वसून् रुद्राना-
दिस्थान्ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन्प्र जायामहा इति
सोऽब्रवीद्यथाऽहं युष्मांस्तपसाऽसृक्ष्येवं तपसि
प्रजननमिच्छध्वमिति तेभ्योऽग्निमायतनं प्रायच्छ-
देतेनाऽऽयतनेन श्राम्यतेति तेऽग्निनाऽऽयतनेनाश्रा-
म्यन्ते संवत्सर एकां गामसृजन्त तां वसुभ्यो
रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः प्रायच्छन्नेतां रक्षध्वमिति
तां वसवो रुद्रा आदित्या अरक्षन्त सा वसुभ्यो
रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः प्राजायत त्रीणि च शतानि
त्रयस्त्रिंशतं चाथ सैव सहस्रतम्यभवत्, इति ।

तस्यां भूमौ स प्रजापतिः स्वेनैव शरीरेणावस्थाय सिसृक्षुरश्राम्यत्तपः
कृतवान् । तस्माच्च तपःसामर्थ्यात्त्रीन्वस्वादिदेवगणानसृजत । ते च वस्वादयः

प्रजापतिं प्रति प्रजोत्पादनोपायं पप्रच्छुः । स च प्रजापतिर्मद्वत्तपसि कृते सति पश्चाद्युत्पादनमिच्छतेत्युक्त्वा होमाख्यस्य तपस आधारभूतमग्निं दत्त्वा तेनाग्निना होमलक्षणं तपः कुरुतेत्युक्तवान् । ते च संवत्सरं तथा कृत्वा तदन्ते सर्वेऽप्येकां गाममृजन्त । तां च गां स प्रजापतिर्वसुभ्यो रक्षणार्थं दत्तवान् । सा च रक्षिता सती वस्वर्थं गवां शतत्रयं त्रयस्त्रिंशतं चोत्पादयामास । ततः प्रजापतिस्तामेव गां रुद्रेभ्यो दत्तवान् । रुद्रार्थमपि सा तथैवोत्पादयामास । एवमादित्यार्थमप्युत्पादयामास । तमिमं (दिदं) पर्यायत्रयं संगृह्य श्रुतिरेकेनैव वाक्येनोदाजहार । तत्र त्रेधा वाक्यं विभज्य योजयितव्यम् । एवं सत्येकोनसहस्रं गवां संपन्नम् । येयं सहस्रतमी गौः सेयं सहस्रसंख्यापूरण्यभवत् ॥

अतः सहस्रदक्षिणाकेन त्रिरात्रयागेन(ण) याजनं दर्शयति—

ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन्सहस्रेण नो
याजयेति सोऽग्निष्टोमेन वसूनयाजयत्त इमं
लोकमजयन्तच्चाददुः स उक्थ्येन रुद्रानया-
जयत्तेऽन्तरिक्षमजयन्तच्चाददुः सोऽतिरात्रेणाऽऽ-
दित्यानयाजयत्तेऽमुं लोकमजयन्तच्चाददुः, इति ।

वसुरुद्रादित्याः सर्वे मिलित्वा गोसहस्रदक्षिणाकयज्ञार्थं प्रजापतिं प्रार्थयामासुः । स च प्रजापतिर्देवगणत्रयं विभज्य त्रिषु दिनेषु क्रमादग्निष्टोमोक्थ्यातिरात्रैर्याजितवान् । द्वादशस्तोत्रोऽग्निष्टोमः । पञ्चदशस्तोत्र उक्थ्यः । एकोनस्त्रिंशत्स्तोत्रोऽतिरात्रः । ते च तैर्लोकत्रयमजयन् । स्वकीयं स्वकीयं तत्तद्बोधनं च दक्षिणार्थमृत्विग्भ्यो दत्तवन्तः ॥

अथोक्थ्यरूपे मध्यमेऽहनि कांश्चिच्छंसनविशेषान्विधत्ते—

तदन्तरिक्षं व्यवैर्यत तस्माद्बुद्ध्वा घातुका
अनायतना हि तस्मादाहुः शिथिलं वै
मध्यममहास्त्रिरात्रस्य वि हि तदवैर्यतेति
त्रैष्टुभं मध्यमस्याह्म आज्यं भवति संयानानि

सूक्तानि शस्सति षोडशिन* शस्स-
त्यहो धृत्या अशिथिलंभावाय; इति ।

यदन्तरिक्षं रुद्रैर्जितं तदन्तरिक्षं व्यवैर्यत विशीर्णमभूत् । गृहरूपं लोकसं-
स्थानं भग्नमभूदित्यर्थः । यस्माद्गुद्राणामायतनमन्तरिक्षलोकस्थानं विशीर्णमभू-
त्तस्मादायतनाभावाद्गुद्राः कोपाविष्टाः सन्तः सर्वत्र प्राणिघातिनोऽभवन् ।
यस्मात्फलभूतमन्तरिक्षं विशीर्णमभूत्तस्मात्तत्साधनमात्रं त्रिरात्रयागस्य मध्यम-
महः केनापि वैकल्येन शिथिलमित्येवमभिज्ञा आहुः । तस्मान्मध्यमस्याहो
दाढ्येन शैथिल्यपरिहाराय कानिचिच्छस्त्राण्यनुष्ठेयानि । त्रिष्टुप्छन्दस्कायामृ-
च्युत्पन्नं त्रैष्टुभं होतुराज्यशस्त्रं शंसनीयम् । तथा संयानाख्यानि दाशतय्यां
प्रसिद्धानि सूक्तानि शंसेत् । तथा षोडश्याख्यमपि शस्त्रं शंसेत् ॥

इत्थमाख्यायिकां प्रस्तुत्य मध्यमे विशेषांश्च विधाय त्रिरात्रयागस्याहर्वि-
शेषान्विधत्ते—

तस्मात्त्रिरात्रस्याभिष्टोम एव प्रथ-
ममहः स्यादथोक्थ्योऽथातिरात्र
एषां लोकानां विधृत्यै, इति ।

यस्माद्दृष्ट्वादिभिरहस्त्रयेण लोकत्रयजयायाहस्त्रयसंघातरूपमनुष्ठितं तस्मा-
त्त्रिरात्रयागमनुतिष्ठेदित्यर्थः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘सहस्रं दक्षिणास्त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशतं च प्रथमेऽहनि
ददात्येवं द्वितीये तृतीये च साहस्र्यतिरिच्यते’ इति, तदिदं विधत्ते—

त्रीणित्रीणि शतान्यनूचीनाह-
मव्यवच्छिन्नानि ददात्येषां
लोकानामनु संतत्यै, इति ।

अनुक्रमेणाश्वति प्रवर्तत इत्यनूचीनं, तादृशं च तदहश्चानूचीनाहं प्रतिदिन-
मित्यर्थः । प्रतिदिनमव्यवच्छिन्नानि यथा भवन्ति तथा त्रीणि त्रीणि शतानि
ददाति । त्रयस्त्रिंशत्संख्याया अप्येतदुपलक्षणम् । तथा सत्यैकैकस्मिन्दिने

त्रयस्त्रिंशदधिकं गवां शतत्रयं दद्यादित्यर्थो भवति । एतच्च लोकानां भूरादीनां संतत्यै भवति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ दक्षिणानयने न्यूना दशधा नयेत् ’ इति, तदेतद्वि-
धत्ते—

दशतं न वि च्छिन्याद्विराजं नेद्विच्छिनदानीति, इति ।

दशानां वर्गो दशत्तस्य वर्गस्य विच्छेदं न कुर्यात् । वेदेर्दक्षिणस्यां दिश्य-
वस्थिता गाः प्राग्वंशसदसोर्ध्वेन यदोत्तरस्यां दिशि दक्षिणार्थं नयति तदा-
नीमेकैकं दशकं सहैव नयेत् । न तु दशतो न्यूनं नयेत् । दशसंख्याया विरा-
हरूपत्वात् । विराजं नैव विच्छिन्नां करोमीति नेतुरभिप्रायः । यत्तु त्रिंशत्
उपरि त्रयमधिकं तदपि चरमेण दशकेन सह नयेत् । न्यूनत्वस्यैवात्र [दशधे-
ति] विधानात् ॥

एवमेकोनसहस्रे त्रिषु दिनेषु दत्ते सति सहस्रतमी परिशिष्यते । तदानं तु
बहुधा विकल्पितं प्रदर्शयितुं प्रस्तौति—

अथ या सहस्रतम्यासीत्तस्यामिन्द्रश्च
विष्णुश्च व्यायच्छेताः स इन्द्रोऽमन्यतानया
वा इदं विष्णुः सहस्रं वक्ष्यत इति तस्या-
मकल्पेतां द्विभाग इन्द्रस्तृतीये विष्णुस्त-
द्वा एषाऽभ्यनूच्यत उभा जिग्यथुरिति, इति ।

कृत्तिः कल्पनं, तथैव कृत्वा तस्यां सहस्रतम्यां गां निमित्तभूतायां ममै-
वेयं भूयादित्येवमिन्द्रश्च विष्णुश्च परस्परं कलहं कुरुतः । तदानीमिन्द्रो मनस्येव-
मचिन्तयत्—तां गां गृहीत्वा विष्णुरनया गवा सहस्रमिदं सर्वं मां वर्जयित्वा
स्वाधीनं करिष्यति, तस्मान्म(मै)यैवाधिकेन भागेन भवितव्यमिति । ततस्तावुभौ
तस्यां गव्यकल्पेतां व्यवस्थां कृतवन्तौ । इन्द्रो द्विभागे व्यवस्थितः । विष्णु-
स्तृतीये भागे व्यवस्थितः । तदेतमर्थमभिलक्ष्य काचिद्वेदेऽप्युक्तं नूच्यते । सा
च भागत्रयप्रतिपादिका । तस्याश्च प्रतीकम् ‘ उभा जिग्यथुः ’ इत्येतत् । इयं
चोपरितनेऽनुवाके समान्नास्यते ॥

(गर्गत्रिरात्राभिधानम्)

अथैतस्या ऋचः शंसननियमं विधत्ते—

तां वा एतामच्छावाक एव शशसति, इति ।

विकल्पितेषु दानपक्षेषु प्रथमं पक्षमाह—

अथ या सहस्रतमी सा होत्रे देयेति

होतारं वा अभ्यतिरिच्यते यदतिरि-

च्यते होताऽनाप्तस्याऽऽपयिता, इति ।

प्रतिदिनं त्रयस्त्रिंशदधिकशतत्रये साम्येन दत्ते सति सेयं सहस्रतम्यतिरिच्यते । यच्च द्रव्यं यागेऽतिरिक्तं भवति तत्सर्वं होतारमभिलक्ष्यैवातिरिच्यते । होता ह्यनाप्तस्य सर्वस्य फलस्य प्रापयिता । तस्माद्धोत्रे सहस्रतमी देयेत्याद्यः पक्षः ॥

द्वितीयं पक्षं दर्शयति—

अथाऽऽहुरुन्नेत्रे देयेत्यतिरिक्ता वा एषा

सहस्रस्यातिरिक्ता उन्नेतर्त्विजाम्, इति ।

एषा गौः सहस्रस्य मध्येऽतिरिक्तवीर्या । उन्नेताऽप्यृत्विजां मध्येऽतिरिक्तवीर्यः । अत एव हि हारियोजनभक्षे श्रूयते—‘ उन्नेतयुपहवमिच्छन्ते ’ इति । तस्मादियमुन्नेत्रे देयेत्येवं केचिदाहुः ॥

तृतीयं पक्षं दर्शयति—

अथाऽऽहुः सर्वेभ्यः सदस्येभ्यो देयेति, इति ।

अत्रोपपत्तिर्बहिरेव द्रष्टव्या । ‘ यावन्तो वै सदस्यास्ते सर्वे दक्षिण्याः ’ इत्यन्यत्राऽऽम्नातम् । तस्मात्सदस्येभ्यो देया ॥

चतुर्थं पक्षं दर्शयति—

अथाऽऽहुरुदाकृत्या सा वशं चरेदिति, इति ।

अत्राप्युपपत्तिः पूर्ववत् । दिनत्रये विभागसाम्येन दक्षिणा दद्या । इयं चैका भागवैषम्यं च न युक्तम् । अतो यज्ञभूमेरुदातां कृत्वा स्ववशत्वेन यथा चरति तथा कुर्यात् ॥

पञ्चमं पक्षं दर्शयति—

अथाऽऽहुर्ब्रह्मणे चाग्नीधे च देयेति द्विभागं
ब्रह्मणे तृतीयमग्नीध ऐन्द्रो वै ब्रह्मा
वैष्णवोऽग्नीधरैव तावकल्पेतामिति, इति ।

इन्द्रस्य विष्णोश्च या भागकृत्स्निस्तद्वत्तदीययोर्ब्रह्माग्नीधरयोर्देया ॥

षष्ठं पक्षं दर्शयति—

अथाऽऽहुर्या कल्याणी बहुरूपा सा देयेति, इति ।

इयं वै सहस्रतमी न कस्मैचिदेया । किं त्वेतत्प्रतिनिधिरूपा या काचित्क-
ल्याणी बहुक्षीरादिगुणवती विचित्रवर्णा सा दातव्या ॥

सप्तमं पक्षं दर्शयति—

अथाऽऽहुर्या द्विरूपोभयतएनी सा
देयेति सहस्रस्य परिगृहीत्यै, इति ।

या गौः शुक्रकृष्णवर्णाभ्यामुपेतत्वेन द्विरूपा, पार्श्वद्वये शुक्रकेशोपेतत्वा-
दुभयत एनी, सहस्रसंख्यापूर्त्यर्थं तादृशी काचिदेया ॥

तदिदं सहस्रदानोपेतं कर्म प्रशंसति—

तद्वा एतत्सहस्रस्यायनं सहस्रं स्तोत्रीयाः
सहस्रं दक्षिणाः सहस्रसंमितः सुवर्गो
लोकः सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै, इति ॥

शिरात्रारूपं यत्कर्मोक्तं तदेतत्सहस्रसंख्याकफलस्य प्राप्तिहेतुः । यस्मादङ्ग-
त्रिषु दिनेषु मिलित्वा स्तोत्रीया ऋचः सहस्रं विद्यन्ते, दक्षिणाश्चोक्तरीत्या
सहस्रं गावः, स्वर्गलोकश्च सुखाधिक्याद्भूलोकसहस्रेण समानः, [तस्मात्]
तादृशस्य स्वर्गस्याभिजयायेदं कर्म योरयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

सोमो वै सहस्रमविन्दत्तमिन्द्रोऽन्वविन्दतौ यमो
न्यागच्छतावब्रवीदस्तु मेऽत्रापीत्यस्तु ही ३ इत्यब्रूताः
स यम एकस्यां वीर्यं पर्यपश्यदियं वा अस्य सहस्रस्य
वीर्यं विभर्तीति तावब्रवीदियं ममास्त्वेतद्युवयोरिति
तावब्रूताः सर्वे वा एतदेतस्यां वीर्यम् (१) परि
पश्यामोऽश्शमा हरामहा इति तस्यामश्शमाऽहं-
रन्त तामप्सु प्रावेशयन्त्सोमायोदेहीति सा रोहिणी
पिङ्गलैकहायनी रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता च
त्रिभिश्च शतैः सहोदैत्तस्माद्रोहिण्या पिङ्गलैकहा-
यन्या सोमं क्रीणीयाद्य एवं विद्वान्रोहिण्या पिङ्गल-
यैकहायन्या सोमं क्रीणाति त्रयस्त्रिंशता चैवास्य
त्रिभिश्च (२) शतैः सोमः क्रीतो भवति सुक्री-
तेन यजते तामप्सु प्रावेशयन्निन्द्रायोदेहीति सा
रोहिणी लक्ष्मणा षष्ठौही वार्त्रघ्नी रूपं कृत्वा त्रय-
स्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत्तस्माद्रोहिणीं
लक्ष्मणां षष्ठौही वार्त्रघ्नीं दद्याद्य एवं विद्वान्रोहिणीं
लक्ष्मणां षष्ठौही वार्त्रघ्नीं ददाति त्रयस्त्रिंशच्चैवास्य
त्रीणि च शतानि सा दत्ता (३) भवति तामप्सु

प्रावेशयन्मयायोदेहीति सा जरती मूर्खा तज्जघन्या
 रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः सहो-
 दैत्तस्माज्जरतीं मूर्खां तज्जघन्यामनुस्तरणीं कुर्वीति
 य एवं विद्वाञ्जरतीं मूर्खां तज्जघन्यामनुस्तरणीं
 कुरुते त्रयस्त्रिंशच्चैवास्य त्रीणि च शतानि साऽमु-
 ध्मिश्ल्लोके भवति वागेव सहस्रतमी तस्मात् (४)
 वरो देयः सा हि वरः सहस्रमस्य सा दत्ता भवति
 तस्माद्वरो न प्रतिगृह्यः सा हि वरः सहस्रमस्य
 प्रतिगृहीतं भवतीयं वर इति ब्रूयादथान्यां ब्रूयादियं
 ममेति तथाऽस्य तत्सहस्रमप्रतिगृहीतं भवत्युभयत-
 एनी स्यात्तदाहुरन्यतएनी स्यात्सहस्रं परस्तादेत-
 मिति यैव वरः (५) कल्याणी रूपसंमृद्धा सा
 स्यात्सा हि वरः समृद्ध्यै तामुत्तरेणाऽऽशीधं पर्या-
 णीयाऽऽहवनीयस्यान्ते द्रोणकलशमव घ्रापयेदा
 जिघ्र कलशं महुरुधारा पर्यस्वत्या त्वा विशन्तिव-
 न्दवः समुद्रमिव सिन्धवः सा मा सहस्र आ भज
 प्रजयां पशुभिः सह पुनर्माऽऽविशताद्रयिरिति प्रज-
 यैवैनं पशुभी रय्या सम (६) अर्धयति प्रजावा-
 न्पशुमान् रयिमान्भवति य एवं वेद तया सहाऽऽशीधं
 परेत्यं पुरस्तात्प्रतीच्यां तिष्ठन्त्यां जुहुयादुभा जिग्य-

(सहस्रतम्यभिधानम्)

थुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनैनोः ।
 इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरये-
 थामिति त्रेधाविभक्तं वै त्रिरात्रे सहस्रं साहस्री-
 मेवैनां करोति सहस्रस्यैवैनां मात्राम् (७)
 करोति रूपाणि जुहोति रूपैरेवेनां समर्धयति
 तस्या उपोत्थाय कर्णमा जपेदिडे रन्तेऽदिते
 सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुत्येतानि ते अघ्निये
 नामानि सुकृतं मा देवेषु ब्रूतादिति देवेभ्य
 एवैनमा वेदयत्यन्वेनं देवा बुध्यन्ते (८) ॥

(एतदेतस्यां वीर्यमस्य त्रिभिश्च दत्ता सहस्रतमी तस्मादेव वरः सं
 मात्रामेकान्नचत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

सोमः । वै । सहस्रम् । अविन्दत् । तम् । इन्द्रः ।
 अन्विति । अविन्दत् । तौ । यमः । न्यागच्छदिति
 नि-आगच्छत् । तौ । अब्रवीत् । अस्तु । मे । अत्र ।
 अपीति । इति । अस्तु । ही ३ । इति । अब्रुताम् । सः ।
 यमः । एकस्याम् । वीर्यम् । परीति । अपश्यत् । इयम् ।

वै । अ॒स्य । स॒हस्र॑स्य । वी॒र्य॑म् । वि॒भ॒र्ति॒ । इति॑ । तौ ।
 अ॒ब्र॒वीत् । इ॒यम् । म॒म । अ॒स्तु । ए॒तत् । यु॒वयोः॑ । इति॑ ।
 तौ । अ॒ब्रू॒ताम् । से॒र्वे । वै । ए॒तत् । ए॒तस्या॑म् ।
 वी॒र्य॑म् (१) । प॒री॒ति॒ । प॒श्या॒मः । अ॒श॒म् । ए॒ति॒ ।
 ह॒रा॒म॒है । इति॑ । तस्या॑म् । अ॒श॒म् । ए॒ति॒ । अ॒ह॒र॒न्त॒ ।
 ता॒म् । अ॒प्स्वि॒त्य॒प्—सु । प्रेति॑ । अ॒वे॒श॒य॒न् । सो॒मा॒य॒ ।
 उ॒दे॒ही॒त्यु॒त्—ए॒हि॒ । इति॑ । सा । रोहि॑णी । पि॒ङ्ग॒ला ।
 ए॒क॒हा॒य॒नी॒त्ये॒क—हा॒य॒नी॒ । रू॒पम् । कृ॒त्वा । त्र॒य॒स्त्रि॒श॒—
 तेति॑ त्र॒यः—त्रि॒श॒ता॒ । च॒ । त्रि॒भि॒रिति॑ त्रि॒भिः॑ । च॒ ।
 श॒तैः॑ । स॒ह । उ॒दै॒दित्यु॒त्—ए॒त् । तस्मा॑त् । रोहि॑ण्या ।
 पि॒ङ्ग॒लया॑ । ए॒क॒हा॒य॒न्ये॒त्ये॒क—हा॒य॒न्या॒ । सो॒म॒म् ।
 क्री॒णी॒या॒त् । यः । ए॒वम् । वि॒द्वान् । रोहि॑ण्या ।
 पि॒ङ्ग॒लया॑ । ए॒क॒हा॒य॒न्ये॒त्ये॒क—हा॒य॒न्या॒ । सो॒म॒म् । क्री॒णा॒ति॒ ।
 त्र॒य॒स्त्रि॒श॒तेति॑ त्र॒यः—त्रि॒श॒ता॒ । च॒ । ए॒व । अ॒स्य॒ ।
 त्रि॒भि॒रिति॑ त्रि॒भिः॑ । च॒ (२) । श॒तैः॑ । सो॒मः॑ ।
 क्री॒तः । भ॒व॒ति॒ । सु॒क्री॒ते॒नेति॑ सु॒क्री॒ते॒न॒ । य॒ज॒ते॒ ।
 ता॒म् । अ॒प्स्वि॒त्य॒प्—सु । प्रेति॑ । अ॒वे॒श॒य॒न् । इ॒न्द्रा॑य ।
 उ॒दे॒ही॒त्यु॒त्—ए॒हि॒ । इति॑ । सा । रोहि॑णी । ल॒क्ष्म॒णा ।
 ष॒ष्ठौ॒ही॒ । वा॒र्च॒घ्नी॒ति॒ वा॒र्च॒—घ्नी॒ । रू॒पम् । कृ॒त्वा ।
 त्र॒य॒स्त्रि॒श॒तेति॑ त्र॒यः—त्रि॒श॒ता॒ । च॒ । त्रि॒भि॒रिति॑ त्रि॒भिः॑ ।

(सहस्रतम्यभिधानम्)

च । शतैः । सह । उदैदित्युत्—ऐत् । तस्मात् । रोहिणीम् ।
लक्ष्मणाम् । पष्ठौहीम् । वार्त्रिघ्नीमिति वार्त्रि—घ्नीम् । दद्यात् ।
यः । एवम् । विद्वान् । रोहिणीम् । लक्ष्मणाम् । पष्ठौहीम् ।
वार्त्रिघ्नीमिति वार्त्रि—घ्नीम् । ददाति । त्रयस्त्रिंशदिति
त्रयः—त्रिंशत् । च । एव । अस्य । त्रीणि । च ।
शतानि । सा । दत्ता (३) । भवति । ताम् । अप्सिस्व-
त्यप्—सु । प्रेति । अवेशयन् । यमाय । उदैहीत्युत्—एहि ।
इति । सा । जरती । मूर्खाम् । तज्जघन्येति तत्—जघन्या ।
रूपम् । कृत्वा । त्रयस्त्रिंशतेति त्रयः—त्रिंशता । च ।
त्रिभिरिति त्रि—भिः । च । शतैः । सह । उदैदित्युत्—ऐत् ।
तस्मात् । जरतीम् । मूर्खाम् । तज्जघन्यामिति तत्—
जघन्याम् । अनुस्तरणीमित्यनु—स्तरणीम् । कुर्वीत । यः ।
एवम् । विद्वान् । जरतीम् । मूर्खाम् । तज्जघन्यामिति
तत्—जघन्याम् । अनुस्तरणीमित्यनु—स्तरणीम् । कुरुते ।
त्रयस्त्रिंशदिति त्रयः—त्रिंशत् । च । एव । अस्य ।
त्रीणि । च । शतानि । सा । अमुष्मिन् । लोके । भवति ।
वाक् । एव । सहस्रतमीति सहस्र—तमी । तस्मात् (४) ।
वरः । देयः । सा । हि । वरः । सहस्रम् । अस्य । सा ।
दत्ता । भवति । तस्मात् । वरः । न । प्रतिगृह्य इति प्रति—
गृह्यः । सा । हि । वरः । सहस्रम् । अस्य । प्रतिगृहीत-

मि॒ति॒ प्र॒ति—गृ॒ही॒त॒म् । भ॒व॒ति॒ । इ॒य॒म् । व॒रः । इ॒ति॒ ।
 ब्रू॒या॒त् । अ॒र्थ । अ॒न्या॒म् । ब्रू॒या॒त् । इ॒य॒म् । म॒म॒ । इ॒ति॒ ।
 त॒था । अ॒स्य॒ । त॒त् । स॒ह॒स्र॒म् । अ॒प्र॒ति॒गृ॒ही॒त॒मि॒त्य॒प्र॒ति—
 गृ॒ही॒त॒म् । भ॒व॒ति॒ । उ॒भ॒य॒त॒ए॒नी॒त्यु॒भ॒य॒तः—ए॒नी । स्या॒त् ।
 त॒त् । आ॒हुः । अ॒न्य॒त॒ए॒नी॒त्यन्य॒तः—ए॒नी । स्या॒त् ।
 स॒ह॒स्र॒म् । प॒र॒स्ता॒त् । ए॒त॒म् । इ॒ति॒ । या । ए॒व । व॒रः
 (५) । क॒ल्या॒णी । रू॒प॒स॒मृ॒द्धे॒ति॒ रू॒प—स॒मृ॒द्धा । सा ।
 स्या॒त् । सा । हि । व॒रः । स॒मृ॒द्ध्या॒ इति॒ स॒मृ—ऋ॒द्ध्यै ।
 ता॒म् । उ॒त्त॒रे॒णे॒त्यु॒त्—त॒रे॒ण । आ॒ग्नी॒ध्र॒मि॒त्या॒ग्नि—इ॒ध्र॒म् ।
 प॒र्या॒णी॒ये॒ति॒ प॒रि—आ॒नी॒य॒ । आ॒ह॒व॒नी॒य॒स्ये॒त्या—ह॒व॒नी॒य॒स्य॒ ।
 अ॒न्ते॒ । द्रो॒ण॒क॒ल॒श॒मि॒ति॒ द्रो॒ण—क॒ल॒श॒म् । अ॒वे॒ति॒ । घ्रा॒प॒—
 ये॒त् । ए॒ति॒ । जि॒घ्र । क॒ल॒श॒म् । म॒हि । उ॒रु॒धा॒रे॒त्यु॒रु—धा॒रा ।
 प॒र्य॒स्व॒ती । ए॒ति॒ । त्वा । वि॒श॒न्तु । इ॒न्द्र॒वः । स॒मु॒द्र॒म् । इ॒व॒ ।
 सि॒न्ध॒वः । सा । मा । स॒ह॒स्रे॒ । ए॒ति॒ । भ॒ज॒ । प्र॒ज॒ये॒ति॒
 प्र—ज॒या॒ । प॒शु॒भि॒रि॒ति॒ प॒शु—भिः । स॒ह । पु॒नः । मा ।
 ए॒ति॒ । वि॒श॒ता॒त् । र॒यिः । इ॒ति॒ । प्र॒ज॒ये॒ति॒ प्र—ज॒या॒ । ए॒व॒ ।
 ए॒न॒म् । प॒शु॒भि॒रि॒ति॒ प॒शु—भिः । र॒य्या । स॒मि॒ति॒ (६) ।
 अ॒र्ध॒य॒ति॒ । प्र॒जा॒वा॒नि॒ति॒ प्र॒जा—वा॒न् । प॒शु॒मा॒नि॒ति॒ प॒शु—
 मा॒न् । र॒यि॒मा॒नि॒ति॒ रयि—मा॒न् । भ॒व॒ति॒ । यः । ए॒व॒म् ।

(सङ्क्षतम्यभिधानम्)

वेद । तया । सह । आग्नीध्रमित्याग्नि-इध्रम् । परेत्येति
 परा-इत्य । पुरस्तात् । प्रतीच्याम् । तिष्ठन्त्याम् । जुहुयात् ।
 उभा । जिग्यथुः । न । परेति । जयेथे इति । न । परेति ।
 जिग्ये । कतरः । चन । एनोः । इन्द्रः । च । विष्णो
 इति । यत् । अर्पस्पृधेथाम् । त्रेधा । सहस्रम् । वीति ।
 तत् । ऐरयेथाम् । इति । त्रेधाविभक्तमिति त्रेधा-विभक्तम् ।
 वै । त्रिरात्र इति त्रि-रात्रे । सहस्रम् । साहस्रीम् । एव ।
 एनाम् । करोति । सहस्रस्य । एव । एनाम् । मात्राम् (७) ।
 करोति । रूपाणि । जुहोति । रूपैः । एव । एनाम् ।
 समिति । अर्धयति । तस्याः । उपोत्थायेत्युप-उत्थाय ।
 कर्णम् । एति । जपेत् । इहे । रन्ते । अदिते ।
 सरस्वति । प्रिये । प्रेयसि । महि । विश्रुतीति वि-श्रुति ।
 एतानि । ते । अघ्निये । नामानि । सुकृतमिति सु-
 कृतम् । मा । देवेषु । ब्रूतात् । इति । देवेभ्यः । एव ।
 एनम् । एति । वेदयति । अन्विति । एनम् । देवाः ।
 बुध्यन्ते (८) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

पञ्चमेऽनुवाके त्रिरात्रोऽभिहितः । अथ षष्ठे तत्रत्यां सहस्रतर्फीं प्रपञ्चयितुं
मुपाख्यानं दर्शयति—

सोमो वै सहस्रमविन्दत्तमिन्द्रोऽन्वविन्दतौ यमो
न्यागच्छत्तावब्रवीदस्तु मेऽत्रापीत्यस्तु ही३ इत्य-
ब्रूताः स यम एकस्यां वीर्यं पर्यपश्यदियं वा अस्य
सहस्रस्य वीर्यं बिभर्तीति तावब्रवीदियं ममास्त्वे-
तद्युवयोरिति तावब्रूताः सर्वे वा एतदेतस्यां वीर्यं परि-
पश्यामोऽशमा हरामहा इति तस्यामःशमाऽहरन्त, इति ।

पुरा कदाचित्सोमो गोसहस्रमलभत । तमनुगम्येन्द्रोऽपि तदेव गोसहस्र-
मलभत । तौ सोमेन्द्रौ प्रति यमोऽपि भागं निकामयमान आगच्छत् । आगत्य
चात्र गोसहस्रे ममापि कश्चिद्भागोऽस्त्वित्यब्रवीत् । तावपि तथाऽस्त्वित्यङ्गी-
कुरुतः । आदरार्थः कृतः । ततः स यमः परीक्ष्य तस्मिन्सहस्र एकस्यामुत्त-
मायां गवि सामर्थ्यमपश्यत् । तत इयमेकैवास्य गोसहस्रस्य वीर्यं बिभर्तीति
मनसा निश्चित्येयमेव ममास्तु युवयोरितरत्सहस्रमित्यब्रवीत् । ततस्तौ सोमे-
न्द्रावेवमुक्तवन्तौ सर्वेऽपि वयं मिलित्वैतस्यामुत्तमायां गवि वीर्यं परीक्ष्य
तस्यामंशमेकैकं स्वी कुर्म इति विचार्य तथैव कृतवन्तः ॥

तत्र सोमस्य प्रथममंशहरणप्रकारं दर्शयति—

तामप्सु प्रावेशयन्त्सोमायोदेहीति सा रोहिणी
पिङ्गलैकहायनी रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता च
त्रिभिश्च शतैः सहोदैत्तस्माद्रोहिण्या पिङ्गल-
यैकहायन्या सोमं क्रीणीयाद्य एवं विद्वान्रो-
हिण्या पिङ्गलयैकहायन्या सोमं क्रीणाति

त्रयस्त्रिंशता चैवास्य त्रिभिश्च शतैः सोमः

क्रीतो भवति सुक्रीतेन यजते, इति ।

ते त्रयोऽपि मिलित्वा तामुत्तमां गां सोमायोदेहीत्येवं ब्रुवन्तोऽप्सु प्रावेश-
यन् । सोमस्य यद्यावद्रूपं योग्यं तत्तावद्रूपं गृहीत्वा जलादुद्गच्छेत्यर्थः । ततः
सा गौरप्सु प्रविष्टा जलादुद्गमनवेलायां तत्प्रार्थितं रूपं कृत्वोद्गच्छत् । तदेव
रूपं स्पष्टी क्रियते—रोहिणी शरीरे लोहितवर्णा पिङ्गला पिङ्गलाक्ष्येकहायन्येक-
संवत्सरवयस्का, ईदृशी सती लावण्योपेतं रूपं च कृत्वा गवामन्यासां त्रय-
स्त्रिंशत्संख्यया शतत्रयसंख्यया च सह जलादुद्गच्छत् । यस्मात्सोमार्थं रोहि-
ण्यादिरूपं धृतवती तस्माद्रोहिण्येकहायन्या पिङ्गलाक्ष्या सोमं क्रीणीयात् ।
तया क्रीतः सोमस्त्रयस्त्रिंशदधिकेन शतत्रयेण क्रीतो भवति । ततः सुक्रीतेन
सोमेनासौ यजते ॥

अथेन्द्रस्य तदीयांशहरणप्रकारं दर्शयति—

तामप्सु प्रावेशयन्निन्द्रायोदेहीति सा रोहिणी
लक्ष्मणा पष्ठौही वार्त्रघ्नी रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता
च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत्तस्माद्रोहिणीं लक्ष्मणां
पष्ठौहीं वार्त्रघ्नीं दद्याद्य एवं विद्वान्रोहिणीं लक्ष्मणां
पष्ठौहीं वार्त्रघ्नीं ददाति त्रयस्त्रिंशच्चैवास्य
त्रीणि च शतानि सा दत्ता भवति, इति ।

पूर्ववत्प्राख्येयम् । लक्ष्मणा शृङ्गपुच्छाद्यवयवसौष्ठवयोग्यलक्षणोपेता ।
पष्ठौही चतुर्वर्षा । वार्त्रघ्नी दर्शनमात्रेण मानसकेशापहन्त्री । यस्मादिन्द्रस्ये-
दृशी प्रियोदैत्तस्मादीदृशीमेव दक्षिणात्वेन दद्यात् ॥

अथ यमस्य तदीयांशहरणप्रकारं दर्शयति—

तामप्सु प्रावेशयन्त्यमायोदेहीति सा जरती मूर्खा
तज्जघन्या रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च
शतैः सहोदैत्तस्माज्जरतीं मूर्खां तज्जघन्यामनुस्त-

रणीं कुर्वीत य एवं विद्वाञ्जरीं मूर्खां तज्जघन्या-
मनुस्तरणीं कुरुते त्रयस्त्रिंशच्चैवास्य त्रीणि
च शतानि साऽमुष्मिल्लोके भवति, इति ।

जरती वृद्धा । मूर्खा रोषणशीला । सैव जघन्या तज्जघन्या, इयमेवात्यन्तकु-
रूपा नान्येत्यर्थः । अनुस्तरणी मृतं पुरुषमनु यां गां हत्वा तदवयवान्प्रेतपु-
रुषावयवेष्व्वास्तृणन्ति सेयमनुस्तरणी । सा च जरादिगुणयुक्ता कार्या ।
अतः(अ)स्याऽऽस्तरणेन परलोके त्रयस्त्रिंशदाधिकगोशतत्रयं संपद्यते । शेषं पूर्व-
वत् । अत्र क्रयदानानुस्तरणीविधयः प्रासङ्गिकाः ॥

एवमाख्यायिकया सहस्रतमीं प्रशस्याथ प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

वागेव सहस्रतमी तस्माद्वरो देयः सा
हि वरः सहस्रमस्य सा दत्ता भवति तस्मा-
द्वरो न प्रतिगृह्यः सा हि वरः सहस्रमस्य प्रतिगृहीतं
भवतीयं वर इति ब्रूयादथान्यां ब्रूयादियं ममेति
तथाऽस्य तत्सहस्रमप्रतिगृहीतं भवति, इति ।

येयं सहस्रतमी सोमाद्यर्थे रूपत्रयं स्वीकृत्य जलाबुद्धता सा वाग्देवतैव । यस्मा-
दस्या वाग्देवतैव(ता)रूपं(पत्वं) तस्मात्सहस्रदक्षिणे यागे वाग्देवतात्वसंपादनाय
श्रेष्ठ एव गोविशेषो देयः । यस्मात्सहस्रतमी श्रेष्ठो गोविशेषस्तस्माच्छ्रेष्ठे दत्ते
सत्यस्य यजमानस्य सहस्रस्वरूपा सा सहस्रतमी दत्ता भवति । यस्माच्छ्रेष्ठो
गोविशेषः सहस्रसदृशस्तस्माच्छ्रेष्ठं गोविशेषं न प्रतिगृह्णीयात् । तत्प्रतिग्रहे
सति गोसहस्रप्रतिग्रहदोषो भवेत् । अथ कथंचित्प्रतिगृह्णीयात्तदानीमेवं निर्दि-
शेत्—योऽयं वरः सेयं सहस्रतमीति । एवं निर्दिश्याथान्यां प्रत्येवं ब्रूयात्—इयं
वरव्यतिरिक्ता ममेति । एवं निर्देशे सति वरप्रतिग्रहेऽपि सहस्रप्रतिग्रहदोषो न
भवति ॥

* सक्पुस्तकेषु 'तस्यास्तरणेन' इति वर्तते, परं त्वत्र पदच्छेदाविषये संदेहः । अतः श्रुत्यनुकूलतया
'अस्याऽऽस्तरणेन' इति स्थापितम् । अस्यापि शेषपूरणेनार्थो ज्ञेयः ।

इत्थं सहस्रतमीं बहुधा प्रशस्य तस्या दातव्याया लक्षणं विधत्ते—

उभयतएनी स्यात्, इति ।

उभयोः पार्श्वयोः शुक्लेखा यस्याः सेयमुभयतएनी ॥

अथ प्रकारान्तरेण लक्षणं विधत्ते—

तदाहुरन्यतएनी स्यात्सहस्रं परस्तादेतमिति, इति ।

तस्मिन्सहस्रतमीविषयेऽभिज्ञा एवमाहुः—अन्यतरस्मिन्नेव पार्श्वे शुक्लेखा पर्याप्ता । तत्रोपपत्तिं चैवमाहुः—एतं परस्तात्सहस्रमेतस्य गोविशेषस्य परभागे गोसहस्रं तिष्ठत्यतो न तत्र शुक्लेखाऽपेक्षितेति ॥

अथ सहस्रतमीप्रतिनिधित्वेन पक्षान्तरं विधत्ते—

यैव वरः कल्याणी रूपसमृद्धा सा

स्यात्सा हि वरः समृद्ध्यै, इति ।

या गौः कल्याणी बहुक्षीरादिगुणवती रूपसमृद्ध्यै (दा) समीचीनशृङ्गपुच्छा-
श्लुपेता सैवात्र वरो दातव्यो गोविशेषः स्यात् । तद्दानेनैव समृद्धिर्भवति ॥

दातव्यायास्तस्या गोराघ्रापणं विधत्ते—

तामुत्तरेणाऽऽग्नीध्रं पर्याणीयाऽऽहवनी-

यस्यान्ते द्रोणकलशमव घ्रापयेत्, इति ।

अग्नीध्रः शरणमाग्नीध्रं तस्योत्तरभागे तां दातव्यां गां प्रदक्षिणत्वेनाऽऽ-
नीयाऽऽहवनीयस्य समीपे द्रोणकलशस्थितं सोममवघ्रापयेत् ॥

तस्मिन्नाघ्रापणे मन्त्रमुत्पादयति—

आ जिघ्र कलशं मह्युरुधारा पयस्वत्या त्वा विशन्विन्दवः

समुद्रमिव सिन्धवः सा मा सहस्र आ भज प्रजया

पशुभिः सह पुनर्माऽऽ विशताद्रयिरिति, इति ।

महीति गोर्नाम ल(व)क्ष्यते । हे महि त्वं द्रोणकलशं सर्वतो जिघ्र । कीदृशी
त्वम्, उरुधारा दीर्घक्षीरधारोपेता । पयस्वती बहुलक्षीरोपेता । तादृशी त्वामि-
न्दवः सोमविन्दव आविशन्तु । यथा समुद्रं सिन्धवः प्रविशन्ति तद्वत् ।

सा त्वं मामस्मिन्गोसहस्र आभज सर्वतः प्रापय । तथा रयिर्धनं प्रजया पशु-
भिश्च सह मां पुनराविशतु ॥

आघ्रापणस्य फलं दर्शयति—

प्रजयैवैनं पशुभी रय्या समर्थयति, इति ।

वेदनं प्रशंसति—

प्रजावान्पशुमान् रयिमान्भवति य एवं वेद, इति ।

अथ तदङ्गभूतं कंचिद्धामं विधत्ते—

तया सहाऽऽग्नीध्रं परेत्य पुरस्तात्प-

तीच्यां तिष्ठन्त्यां जुहुयात्, इति ।

आहवनीयसमीपे स्थितया तया गवा सह पुनराग्नीध्रसमीपे प्रत्यागत्य
तस्याऽऽग्नीध्रस्य पूर्वभागे प्रत्यङ्मुखत्वेन गवि स्थितायां जुहुयात् ॥

होमाङ्गभूतं मन्त्रं दर्शयति—

उभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये

कतरश्चनैनोः । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां

त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथामिति, इति ।

हे इन्द्राविष्णू युवामुभोभौ जिग्यथुः सर्वत्र जितवन्तौ, न पराजयेथे कापि
पराजयं न प्राप्नुथः । एनोरेनयोरुभयोर्मध्ये कतरश्चनैकोऽपि न पराजिग्ये
पराजयं न प्राप्तवान् । हे विष्णो त्वमिन्द्रश्चोभौ यदपस्पृधेथां यदा परस्परं
स्पर्धितवन्तौ तत्तदा गोसहस्रं त्रेधा विभज्यैरयेथामिन्द्रस्य द्वौ भागौ विष्णोरेको
भाग इत्येवं प्राप्तवन्तौ ॥

त्रेधा सहस्रमिति मन्त्रभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

त्रेधाविभक्तं वै त्रिरात्रे सहस्रं साहस्रीमेवैनानां

करोति सहस्रस्यैवैनानां मात्रां करोति, इति ।

त्रिरात्राख्ये यागे गोसहस्रं दिनत्रयार्थं त्रेधाविभक्तव्यमिति यत्तेनैनां सहस्र-
तमीमेव गां साहस्रीं सहस्रोपेतां करोति, न केवलं सहस्रोपेता किंतु तस्य
सहस्रस्य यावती मात्रा तावन्मात्रामेवैनानां करोति ॥

(सहस्रतमीदानविधिः)

अथैतदङ्गभूतं होमान्तरं विधत्ते—

रूपाणि जुहोति रूपैरेवैनाः समर्धयति, इति ।

रोहिणी पिङ्गलैकहायनीत्यादीनि यानि रूपाण्युक्तानि तानि जुहुयात् ।
रोहिण्यै स्वाहेत्यादयो मन्त्रास्तत्रोन्नेयाः । एतस्मिन्होमे कृते सत्यपोक्षेतै रूपैरे-
वैनां गां समृद्धां करोति ॥

अथैतदङ्गभूतं जपं विधत्ते—

तस्या उपोत्थाय कर्णमा जपेत्, इति ।

तस्या गोः कर्णसमीपं प्रत्युपस्थितो भूत्वा वक्ष्यमाणं मन्त्रं जपेत् ॥

तमिमं मन्त्रं दर्शयति—

इडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि
विश्रुत्येतानि ते अग्निye नामानि
सुकृतं मा देवेषु ब्रुतादिति, इति ।

केनापि न हन्यत इत्यग्निya गौः । हेऽग्निye, इडादीनि तव नामानि ।
अतस्तैर्नामभिरिह संबोध्यते । एतादृशी त्वं देवेषु मध्ये मां यजमानं सुकृतं
पुण्यकृतं ब्रूहि ॥

मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

देवेभ्य एवैनमा वेदयत्यन्वेन देवा बुध्यन्ते, इति ॥

एतन्मन्त्रप्राठनेयं गौर्देवेभ्य एवैनं यजमानमावेदयति । ते च देवा एनं
यजमानं पुण्यकारिणं जानन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

सहस्रतम्या वै यजमानः सुवर्गं लोकमेति सैनः
सुवर्गं लोकं गमयति सा मा सुवर्गं लोकं गमये-

त्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति सा मा ज्योति-
 ष्मन्तं लोकं गमयेत्याह ज्योतिष्मन्तमेवैनं लोकं
 गमयति सा मा सर्वान्पुण्याल्लोकान्गमयेत्याह सर्वा-
 नेवैनं पुण्याल्लोकान्गमयति सा (१) मा प्रतिष्ठां
 गमय प्रजया पशुभिः सह पुनर्माऽऽविंशताद्रयि-
 रिति प्रजयैवैनं पशुभी रय्यां प्रति स्थापयति
 प्रजावान्पशुमान् रयिमान्भवति य एवं वेद तामग्नीधे
 वा ब्रह्मणे वा होत्रे वोक्तात्रे वाऽध्वर्यवे वा
 दयात्सहस्रमस्य सा दत्ता भवति सहस्रमस्य प्रति-
 गृहीतं भवति यस्तामविद्वान् (२) प्रतिगृह्णाति
 तां प्रति गृह्णीयादेकाऽसि न सहस्रमेकां त्वा
 भूतां प्रति गृह्णामि न सहस्रमेकां मा भूताऽऽ
 विंश मा सहस्रमित्येकामेवैनौ भूतां प्रति गृह्णाति
 न सहस्रं य एवं वेद स्योनाऽसि सुषदा सुशेवा
 स्योना माऽऽविंश सुषदा माऽऽविंश सुशेवा माऽऽ
 विंश (३) इत्याह स्योनैवैनं सुषदा सुशेवा
 भूताऽऽविंशति नैनं हिनस्ति ब्रह्मवादिनो वदन्ति
 सहस्रं सहस्रतम्यन्वेती३ सहस्रतमीं सहस्रा३-
 मिति यत्प्राचीमुत्सृजेत्सहस्रं सहस्रतम्यन्वियात्त-
 त्सहस्रमप्रज्ञात्रं सुवर्गं लोकं न प्र जानीयात्प्रती-

(सहस्रतमीदानविधिः)

चीमुत्सृजति तां सहस्रमनु पर्यावर्तते सा प्रजानती
सुवर्गं लोकमेति यजमानमभ्युत्सृजति क्षिप्रे सहस्रं
प्र जायत उत्तमा नीयेते प्रथमा देवान्गच्छति (४)

(लोकान्गमयति साऽविद्वान्मुशेवा माऽऽ विश

यजमानं द्वादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

सहस्रतम्येति सहस्र-तम्या । वै । यजमानः । सुवर्ग-
मिति सुवः-गम् । लोकम् । एति । सा । एनम् । सुवर्ग-
मिति सुवः-गम् । लोकम् । गमयति । सा । मा । सुवर्ग-
मिति सुवः-गम् । लोकम् । गमय । इति । आह ।
सुवर्गमिति सुवः-गम् । एव । एनम् । लोकम् । गमयति ।
सा । मा । ज्योतिष्मन्तम् । लोकम् । गमय । इति ।
आह । ज्योतिष्मन्तम् । एव । एनम् । लोकम् । गमयति ।
सा । मा । सर्वान् । पुण्यान् । लोकान् । गमय । इति ।
आह । सर्वान् । एव । एनम् । पुण्यान् । लोकान् । गम-
यति । सा (१) । मा । प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् ।

ग॒म॒य । प्र॒ज॒येति॑ प्र—ज॒या । प॒शुभि॒रिति॑ प॒शु—भिः । स॒ह ।
 पुनः॑ । मा । एति॑ । वि॒श॒तात् । र॒यिः । इति॑ । प्र॒ज॒येति॑
 प्र—ज॒या । ए॒व । ए॒नम् । प॒शुभि॒रिति॑ प॒शु—भिः । र॒य्याम् ।
 प्रतीति॑ । स्था॒प॒यति॑ । प्र॒जावा॒निति॑ प्र॒जा—वा॒न् । प॒शुमा॒
 निति॑ प॒शु—मा॒न् । र॒यिमा॒निति॑ र॒यि—मा॒न् । भ॒वति॑ ।
 यः । ए॒वम् । वेद॑ । ता॒म् । अ॒ग्नीध॒ इत्याग्नि॑—इधे॑ । वा ।
 ब्र॒ह्मणे॑ । वा । हो॒त्रे । वा । उ॒द्गात्र॑ इत्यु॒त्—गा॒त्रे । वा ।
 अ॒ध्व॒र्यवे॑ । वा । द॒द्यात् । स॒हस्र॑म् । अ॒स्य । सा । द॒त्ता ।
 भ॒वति॑ । स॒हस्र॑म् । अ॒स्य । प्र॒तिगृ॒हीत॒मिति॑ प्र॒ति—गृ॒हीत॒म् ।
 भ॒वति॑ । यः । ता॒म् । अ॒वि॒द्वान् (२) । प्र॒तिगृ॒हातीति॑
 प्र॒ति—गृ॒हाति॑ । ता॒म् । प्र॒तीति॑ । गृ॒ह्णी॒यात् । ए॒का ।
 अ॒सि । न । स॒हस्र॑म् । ए॒काम् । त्वा । भू॒ताम् । प्र॒तीति॑ ।
 गृ॒ह्णामि॑ । न । स॒हस्र॑म् । ए॒का । मा । भू॒ता । एति॑ ।
 वि॒श । मा । स॒हस्र॑म् । इति॑ । ए॒काम् । ए॒व । ए॒नाम् ।
 भू॒ताम् । प्र॒तीति॑ । गृ॒ह्णाति॑ । न । स॒हस्र॑म् । यः । ए॒वम् ।
 वेद॑ । स्यो॒ना । अ॒सि । सु॒षदेति॑ सु—स॒दा । सु॒शेवेति॑ सु—
 शे॒वा । स्यो॒ना । मा । एति॑ । वि॒श । सु॒षदेति॑ सु—स॒दा ।
 मा । एति॑ । वि॒श । सु॒शेवेति॑ सु—शे॒वा । मा । एति॑ ।
 वि॒श (३) । इति॑ । आ॒ह । स्यो॒ना । ए॒व । ए॒नम् ।
 सु॒षदेति॑ सु—स॒दा । सु॒शेवेति॑ सु—शे॒वा । भू॒ता । एति॑ ।

(सहस्रतमीदानविधिः)

वि॒शति॑ । न । ए॒नम् । हि॒नस्ति॑ । ब्र॒ह्म॒वादि॑न॒ इति॑ ब्रह्म—
वा॒दिनः॑ । व॒दन्ति॑ । स॒हस्र॑म् । स॒हस्र॑तमीति॑ सहस्र—तमी ।
अ॒न्विति॑ । ए॒ती ३ । स॒हस्र॑तमीमिति॑ सहस्र—तमीम् ।
स॒हस्रा॑ ३म् । इति॑ । यत् । प्रा॒चीम् । उ॒त्सृ॒जेदित्यु॑त्—सृ॒जेत् ।
स॒हस्र॑म् । स॒हस्र॑तमीति॑ सहस्र—तमी । अ॒न्विति॑ । इ॒यात् ।
तत् । स॒हस्र॑म् । अ॒प्र॒ज्ञा॒त्रमि॒त्यप्र॑—ज्ञा॒त्रम् । सु॒वर्ग॑मिति॑
सुवः—गम् । लो॒कम् । न । प्रेति॑ । जा॒नीया॑त् । प्र॒तीची॑म् ।
उ॒दि॒ति । सृ॒जति॑ । ताम् । स॒हस्र॑म् । अ॒न्विति॑ । प॒र्या॒वर्त॑त
इति॑ परि—आ॒वर्त॑ते । सा । प्र॒जा॒न॒तीति॑ प्र—जा॒न॒ती ।
सु॒वर्ग॑मिति॑ सुवः—गम् । लो॒कम् । ए॒ति । य॒ज॒मान॑म् ।
अ॒भि । उ॒दि॒ति । सृ॒जति॑ । क्षि॒प्रे । स॒हस्र॑म् । प्रेति॑ ।
जा॒यते॑ । उ॒त्तमे॒त्यु॑त्—त॒मा । नी॒यते॑ । प्र॒थ॒मा । दे॒वान् ।
ग॒च्छ॒ति (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

षष्ठेऽनुवाके सहस्रतमीं प्रशस्य तदङ्गभूतं होमादिकमुक्तम् । अथ सप्तमे तद्दानं
विधीयते ॥

तत्र यदुक्तं सूत्रकारेण ' तां यजमानोऽभिमन्त्रयते सा मा सुवर्गं लोकं गमयेति ' इति, तानेतान्सहस्रतम्या अनुमन्त्रणमन्त्राश्चतुरो ह्युत्पाद्य व्याचिख्यासुः प्रथममन्त्रतात्पर्यं दर्शयति—

सहस्रतम्या वै यजमानः सुवर्गं लोकमेति सैनः

सुवर्गं लोकं गमयति सा मा सुवर्गं लोकं गमये-

त्याह सुवर्गं नैनं लोकं गमयति, इति ।

यजमानोऽयं सहस्रतम्या गवा स्वर्गं लोकं प्राप्नोति । सा ह्येनं प्रापयति । तस्मात्सा मेत्यादिमन्त्रं पठेत् । हे सहस्रतमि सा त्वं मां स्वर्गं लोकं प्रापयेति तस्यार्थः । तेन सा स्वर्गं प्रापयत्येव ॥

एवमुत्तरेषां त्रयाणामपि मन्त्राणां क्रमेण तात्पर्यं दर्शयति—

सा मा ज्योतिष्मन्तं लोकं गमयेत्याह

ज्योतिष्मन्तमेवैनं लोकं गमयति सा मा

सर्वान्पुण्याल्लोकान्गमयेत्याह सर्वानेवैनं

पुण्याल्लोकान्गमयति सा मा प्रतिष्ठां गमय

प्रजया पशुभिः सह पुनर्माऽऽ विशताद्रयिरिति

प्रजयैवैनं पशुभी रग्यां प्रति स्थापयति, इति ।

ज्योतिष्मानादित्यलोकः । इन्द्रलोकादयः पुण्याः । प्रतिष्ठां स्थिरावस्थानम् । प्रजया पशुभिश्च सह रयिर्धनं पुनर्मा प्रविशतु ॥

वेदनं प्रशंसति—

प्रजावान्पशुमात्रयिमान्भवति य एवं वेद, इति ।

तस्याः सहस्रतम्या दानं विधत्ते—

तामग्नीध्रे वा ब्रह्मणे वा होत्रे वोद्गात्रे वाऽध्वर्यवे

वा दद्यात्सहस्रमस्य सा दत्ता भवति, इति ।

(सहस्रतमीदानविधिः)

अथ प्रतिग्रहदोषपरिहाराय तत्प्रतिग्रहमन्त्रं विधत्ते—

सहस्रमस्य प्रतिगृहीतं भवति यस्तामविद्वा-
न्प्रतिगृह्णाति तां प्रति गृह्णीयादेकाऽसि न
सहस्रमेकां त्वा भूतां प्रति गृह्णामि न सहस्रमेका
मा भूताऽऽ विश मा सहस्रमिति, इति ।

यो मन्त्रमविद्वांससहस्रतमीं प्रतिगृह्णीयादस्य गोसहस्रं प्रतिगृहीतं भवति,
तावान्प्रत्यवाय इत्यर्थः । अत एकाऽसीत्यादिमन्त्रेण तां सहस्रतमीं प्रतिगृह्णी-
यात् । मन्त्रार्थस्तु—सहस्रतमी त्वमेकैव गौरसि नतु सहस्रम् । अतस्त्वामेकामेवं
भूतां प्रतिगृह्णामि न तु सहस्रं, त्वमप्येकैव भूता मां प्रविश, सहस्रं भूत्वा मा
प्रविश । इतिशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥

मन्त्रवेदनं प्रशंसति—

एकोमेवैनां भूतां प्रति गृह्णाति न सहस्रं य एवं वेद, इति ।

अथ प्रतिग्रहादूर्ध्वं जप्यं मन्त्रमुत्पाद्य तात्पर्यं दर्शयति—

स्योनाऽसि सुषदा सुशेवा स्योना माऽऽ विश सुषदा
माऽऽ विश सुशेवा माऽऽ विशे इत्याह स्योनैवैनं सु-
षदा सुशेवा भूताऽऽ विशाति नैनं हिनस्ति, इति ।

हे सहस्रतमि त्वं स्योना सुखपदा सुषदा दोषानां काले सुखेन प्राप्तुं
शक्या सुशेवा कण्डूयनादिना सुखेन सेवितुं शक्या चासि । अतस्तथाविधैव
भूत्वा मां प्रविश । एतन्मन्त्रपाठेन तथैव भूत्वा प्रविश्य सर्वप्रकारणाप्येनं न
हिनस्ति ॥

अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यङ्मुखत्वेनोत्सर्जनं विधत्ते—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति सहस्रं सहस्रतम्यन्वेती ३
सहस्रतमीं सहस्रा ३मिति यत्प्राचीं मुत्सृजेत्सहस्रं
सहस्रतम्यन्वियात्तत्सहस्रमप्रज्ञात्रं सुवर्गं लोकं न

प्र जानीयात्प्रतीचीमुत्सृजति तां सहस्रमनु
पर्यावर्तते सा प्रजानती सुवर्गं लोकमेति, इति ।

किं गोसहस्रस्य पुरतो गमनं किं वा सहस्रतम्याः पुरतो गमनमिति ब्रह्म-
वादिनां विचारः । तत्र यदि प्राङ्मुखीमेनामुत्सृजेत्तदानीं पुरतो गोसहस्रे
गच्छति सति पश्चादियं गच्छेत् । तदानीं प्रज्ञानरहितं गोसहस्रं स्वर्गेन
जानीयात् । तस्मात्तत्परिहाराय प्रत्यङ्मुखीमेनामुत्सृजेत् । तदानीं पुरतो
गच्छन्तीं तां सहस्रतमीमनु पृष्ठतो गोसहस्रं गच्छति । सा च सहस्रतमी मार्गा-
भिज्ञा सती स्वर्गं प्राप्नोति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘तां शतमानेन हिरण्येन निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठे विष्ट-
जति’ इति, तदेतद्विधत्ते—

यजमानमभ्युत्सृजति क्षिप्रे सहस्रं प्र जायत
उत्तमा नीयते प्रथमा देवान्गच्छति, इति ॥

ऋत्विग्भ्यो निष्क्रीतां तां सहस्रतमीं यजमानशृङ्गाभिमुख्येनोत्सृजेत् ।
तथा सति यजमानगृहे त्वल्प एव काले सहस्रमुत्पद्यते । इयं च सहस्रतमी
दक्षिणानयनकाले चरमा सती नीयते । स्वर्गप्राप्तिकाले प्रथमा सती यजमा-
नेन सह देवान्गच्छति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः)

अत्रिरददादौर्वीय प्रजां पुत्रकामाय स रिंरिचा-
नोऽमन्यत निर्वीर्यः शिथिलो यातयामा स एतं
चतूरात्रमपश्यत्तमाऽहरत्तेनायजत ततो वै तस्य
चत्वारो वीरा आऽजायन्त सुहोता सूद्राता स्वध्वर्युः

(आग्नेयचतुरात्राभिधानम्)

सुसंभेयो य एवं विद्वाःश्चतुरात्रेण यजत
 आऽस्य चत्वारो वीरा जायन्ते सुहोता सूद्धाता
 स्वध्वर्युः सुसंभेयो ये चतुर्विंशाः पर्वमाना
 ब्रह्मवर्चसं तत् (१) य उद्यन्तः स्तोमाः श्रीः
 साऽत्रिः श्रद्धादेवं यजमानं चत्वारि वीर्याणि
 नोपानमन्तेज इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यः स एताः-
 श्चतुरश्चतुष्टोमान्सोमानपश्यत्तानाऽहरत्तैर्यजत तेज
 एव प्रथमेनावारुन्धेन्द्रियं द्वितीयेन ब्रह्मवर्चसं तृती-
 येनान्नाद्यं चतुर्थेन य एवं विद्वाःश्चतुरश्चतुष्टोमा-
 न्सोमानाहरति तैर्यजते तेज एव प्रथमेनावारुन्ध
 इन्द्रियं द्वितीयेन ब्रह्मवर्चसं तृतीयेनान्नाद्यं चतुर्थेन
 यामेवात्रिंशद्विमाध्नोत्तामेव यजमान ऋध्नोति (२)

(तत्तेज एवाष्टादश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

अत्रिः । अददात् । और्वीय । प्रजामिति प्र-जाम् ।
 पुत्रकामायेति पुत्र-कामाय । सः । रिरिचानः । अमन्यत ।

निर्धैर्यं इति निः—वीर्यः । शिथिलः । यातयामेति यात-
 यामा । सः । एतम् । चतुरात्रमिति चतुः—रात्रम् । अप-
 श्यत् । तम् । एति । अहरत् । तेन । अयजत । ततः ।
 वै । तस्य । चत्वारः । वीराः । एति । अजायन्त । सुहो-
 तेति सु—होता । सूद्धातेति सु—उद्धाता । स्वध्वर्युरिति सु-
 अध्वर्युः । सुसंभेय इति सु—संभेयः । यः । एवम् । विद्वान् ।
 चतुरात्रेणेति चतुः—रात्रेण । यजते । एति । अस्य ।
 चत्वारः । वीराः । जायन्ते । सुहोतेति सु—होता । सूद्धा-
 तेति सु—उद्धाता । स्वध्वर्युरिति सु—अध्वर्युः । सुसंभेय इति
 सु—संभेयः । ये । चतुर्विंशा इति चतुः—विंशाः । पर्व-
 मानाः । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । तत् (१) ।
 ये । उयन्त इत्युत्—यन्तः । स्तोमाः । श्रीः । सा । अत्रिमम् ।
 श्रद्धोदवमिति श्रद्धा—देवम् । यजमानम् । चत्वारि ।
 धीर्याणि । न । उपेति । अनमन् । तेजः । इन्द्रियम् ।
 ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । अन्नाद्यमित्यन्न—अद्यम् ।
 सः । एतान् । चतुरः । चतुष्टोमानिति चतुः—स्तोमान् ।
 सोमान् । अपश्यत् । तान् । एति । अहरत् । तैः । अय-
 जत । तेजः । एव । प्रथमेन । अवेति । अरुन्ध । इन्द्रि-
 यम् । द्वितीयेन । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । तृतीयेन ।
 अन्नाद्यमित्यन्न—अद्यम् । चतुर्थेन । यः । एवम् । विद्वान् ।

(आत्रेयचतुरात्राभिधानम्)

चतुरः । चतुष्टोमानिति चतुः—स्तोमान् । सोमान् । आह-
रतीत्या—हरति । तैः । यजते । तेजः । एव । प्रथमेन ।
अवेति । रुन्धे । इन्द्रियम् । द्वितीयेन । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-
वर्चसम् । तृतीयेन । अन्नाद्यमित्यन्न—अयम् । चतुर्थेन ।
याम् । एव । अग्निः । ऋद्धिम् । आर्ध्नीत् । ताम् । एव ।
यजमानः । ऋध्नोति (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः । १०)

सप्तमे सहस्रतमीदानमुक्तम् । तावता पञ्चममारभ्य त्रिष्वनुवाकेषु गर्ग-
त्रिरात्रः समापितः । अथाष्टमनवमयोर्द्वौ चतुरात्राबुच्येते ॥

तत्रात्रेश्चतुरात्रमष्टमेऽभिधत्ते—

अत्रिरददादौर्वाय प्रजां पुत्रकामाय स रिरिचानोऽ-
मन्यत निर्वीर्यः शिथिलो यातयामा स एतं चतू-
रात्रमपश्यत्तमाऽहरत्तेनायजत ततो वै तस्य चत्वारो
वीरा आऽजायन्त सुहोता सूद्धाता स्वध्वर्युः सुसभेयो
य एवं विद्वाश्चतुरात्रेण यजत आऽस्य चत्वारो वीरा
जायन्ते सुहोता सुद्धाता स्वध्वर्युः सुसभेयः, इति ।

उर्वस्य पुत्र और्वः । स च पुत्रकामोऽग्निं याचितवान् । तस्मै सोऽग्निः
स्वकीयां प्रजां ददौ । ततः प्रजाराहित्येन रिक्तः सन्मनस्येवममन्यत—अहं
निर्वीर्यः प्रजोत्पादनसामर्थ्यरहितः, शिथिलः कार्येष्वक्षमः, यातयामा गत-
सारश्चास्मीति विचार्य प्रजोत्पादनसाधनं चतुरात्रं निश्चित्य तत्सामग्रीमाहृत्य

तेनायजत । तस्य सुहोत्रादयश्चत्वारः पुत्रा उत्पन्नाः । ते च हौत्र औद्गात्र
आध्वर्यवे यज्ञप्रयोगोपदेशे च कुशलाः । अतोऽन्येऽपि चतुरात्रेणैष्टा तादृशा-
न्पुत्राँल्लभन्ते ॥

अत्र बहिष्पवमानमाध्यंदिनपवमानार्भवपवमानेषु त्रिष्वपि स्तोमविशेषं
विधत्ते—

ये चतुर्विंशः पवमाना ब्रह्मवर्चसं तत्, इति ।

चतुर्विंशतिसंख्याया यत्र स्तोत्रिया ऋच आवृत्ताः स स्तोमश्चतुर्विंशः ।
तादृशेन स्तोमेन युक्ता ये पवमानास्ते कर्तव्याः । तथा सति तत्पवमानत्रयं
सर्वं ब्रह्मवर्चसस्वरूपं भवति । चतुर्विंशतिसंख्याया गार्ग्यत्रीजपादिना ब्रह्म-
वर्चसहेतुत्वात् ॥

अथ पवमानव्यतिरिक्तस्तोत्रेपूत्तरोत्तरस्तोमैष्टाद्विं विधत्ते—

य उयन्तः स्तोमाः श्रीः सा , इति ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षं गच्छन्तः स्तोमा उद्यत्स्तोमाः । तादृशा ये सन्ति सैव
श्रीः । तद्धेतुत्वेन तेषां श्रीत्वम् । अभिवृद्धिप्रकारः सूच्यते—सन्ति ऋवृ-
त्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशाख्याः पदस्तोमाः । तत्र प्रथमेऽहि प्रातः-
सवनं त्रिवृत्स्तोमयुक्तम् । माध्यंदिनं सवनं पञ्चदशस्तोमयुक्तम् । तृतीयसवनं
सप्तदशस्तोमयुक्तम् । अथ द्वितीयेऽहि त्रिवृतं परित्यज्यैकविंशं स्तोमं स्वीकृत्य
पञ्चदशसप्तदशैकविंशैः सवनत्रयं निष्पाद्यम् । तृतीयेऽहि सप्तदशैकविंशत्रि-
णवैः । चतुर्थे त्वाहि एकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशैः । तदिदमुद्यत्स्तोमत्वम् ॥

तमिमं चतुरात्रैविकारं प्रशंसति—

अत्रिः श्रद्धादेवं यजमानं चत्वारि वीर्याणि नोपा-
नमन्तेज इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमन्नायः स एताश्च-
तुरश्वतुष्टोमान्सोमानपश्यत्तानाऽहरत्तैरयजत तेज

१ च. 'संख्यया वायत्रीछन्दसा च प्र' । २ ख. 'यत्र्या ब्र' । ३ क. घ. ङ. 'मविशेषं वि' ।
४ च. 'त्रका' ।

एव प्रथमेनावारुन्धेन्द्रियं द्वितीयेन ब्रह्म-
वर्चसं तृतीयेनान्नायं चतुर्थेन , इति ।

श्रद्धादेवो यस्यासौ श्रद्धादेवः । यथा देवतायामादरस्तथा श्रद्धायामि-
त्यर्थः । तादृशोऽत्रिर्यजमानः सर्वदा यागान्करोति । तथाविधं यजमानं
तेज आदीनि न प्राप्नुवन् । तेजः शरीरकान्तिः । इन्द्रियं चक्षुरादिसामर्थ्यम् ।
ब्रह्मवर्चसं श्रुताध्ययनसंपत्तिः । अन्नायं स्वाद्वन्नसंपत्तिः । एकैकस्मिन्नहि पव-
मानेषु चतुर्विंशस्तोमः । पवमानत्रयार्थमुक्तरीत्या त्रिष्टदादयस्त्रयःस्तोमाः । एवं
चतुर्ष्वपि दिनेषु चतुष्टोमाश्चत्वारः सोमयागास्तदनुष्ठानेनात्रिस्तेज आदिकम-
लभत ॥

पूर्वं चतुरात्रेणायजतेति कृत्स्नः क्रतुर्विहितः । इदानीं क्रत्ववयवांश्चतुरहर्वि-
शेषान्विधत्ते—

य एवं विद्वान्श्चतुरश्चतुष्टोमान्सोमानाहरति
तेर्यजते तेज एव प्रथमेनाव रुन्ध इन्द्रियं
द्वितीयेन ब्रह्मवर्चसं तृतीयेनान्नायं चतुर्थेन यामे-
वात्रिंशद्विमाध्वोत्तामेव यजमान ऋध्नोति, इति ॥

तेज एव प्रथमेनेत्यादेरुक्तस्यैव संग्रहार्थं यामेवेत्यादिपुनर्वचनम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः)

जमदग्निः पुष्टिकामश्चतुरात्रेणायजत स एता-
न्योषाः अपुष्यत्तस्मात्पलितौ जामदग्नियौ न सं

जानाते एतानेव पोषान्पुष्यति य एवं विद्वांश्च-
 तूरात्रेण यजते पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्ति
 पशवो वै पुरोडाशः पशून्वाव रुन्धेऽन्नं वै
 पुरोडाशोऽन्नमेवाव रुन्धेऽन्नादः पशुमान्भवति य
 एवं विद्वांश्चतूरात्रेण यजते (१) ॥

(जमदग्निरष्टाचत्वारिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

जमदग्निः । पुष्टिकाम इति पुष्टि—कामः । चतूरात्रेणेति
 चतुः—रात्रेण । अयजत् । सः । एतान् । पोषान् । अपु-
 ष्यत् । तस्मात् । पलितौ । जामदग्नियौ । न । समिति ।
 जानाते इति । एतान् । एव । पोषान् । पुष्यति । यः ।
 एवम् । विद्वान् । चतूरात्रेणेति चतुः—रात्रेण । यजते । पुरो-
 डाशिन्यः । उपसद् इत्युप—सदः । भवन्ति । पशवः ।
 वै । पुरोडाशः । पशून् । एव । अवेति । रुन्धे । अन्नम् ।
 वै । पुरोडाशः । अन्नम् । एव । अवेति । रुन्धे । अन्नाद
 इत्यन्न—अदः । पशुमानिति पशु—मान् । भवति । यः ।

एवम् । विद्वान् । चतुरात्रेणेति चतुः—रात्रेण । यजते (१)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

अष्टमेऽनुवाके चतुरात्र आत्रेयो निरूपितः । अथ नवमे जामदग्न्यश्चतुरात्रो
निरूप्यते ॥

तमिमं विधातुं प्रस्तौति—

जमदग्निः पुष्टिकामश्चतुरात्रेणायजत

स एतान्पोषाः अपुष्यत्तस्मात्पलितौ

जामदग्नियौ न सं जानाते, इति ।

एताँल्लोकप्रसिद्धान्प्रजापशुधनपोषानपुष्यत्संपादितवान् । यस्मादेव जमदग्निः
पुष्टिहेतुर्यागप्रवर्तकस्तस्माज्जामदग्नियौ तद्वंशोत्पन्नौ द्वौ पितृपुत्रौ पुष्टिमन्तरेण
वृथैव पलितौ दरिद्रौ न जानाते नोत्पद्येते । यद्वा वृथैव पालितं स्वकीयं देहं
न जानाते । अयमर्थः—पुष्टिसंप्रदायस्य जमदग्निना प्रवर्तितत्वात्तद्वंशे कोऽपि
दरिद्रो नास्ति । यदि कश्चित्प्रमादात्स्यात्तथाऽपि नैरन्तर्येण द्वौ पुरुषौ पुष्टिम-
न्तरेण वृथा पलितौ न स्त एवेति ॥

अथ विधत्ते—

एतानेव पोषान्पुष्यति य एवं

विद्वान्श्चतुरात्रेण यजते, इति ।

अत्रोपसत्सु कंचिद्विशेषं विधत्ते—

पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्ति पशवो

वै पुरोडाशः पशून्मेवाव रुन्धेऽन्नं

वै पुरोडाशोऽन्नमेवाव रुन्धे, इति ।

पुरोडाश आसूपसत्स्वस्तीति पुरोडाशिन्यः । द्वादशसूपसत्सु द्वादश पुरोडा-

शविशेषान्सूत्रकारो दर्शयति—‘आग्नेय एककपाल आश्विनो द्विकपालो वैष्णव-
स्त्रिकपालः सौर्यश्चतुष्कपालः सावित्रः पञ्चकपालो धात्रः षड्कपालो मारुतः
सप्तकपालो बार्हस्पत्योऽष्टाकपालो मैत्रो नवकपालो वारुणो दशकपाल ऐन्द्र
एकादशकपालो वैश्वदेवो द्वादशकपालो दर्विहोमा भवन्ति’ इति । पुरोडा
शानां पशुहेतुत्वादन्नहेतुत्वादन्नरूपत्वाच्च तदुभयप्राप्तिः ॥

एतद्वेदनपूर्वकमनुष्ठानं प्रशंसति—

अन्नादः पशुमान्भवति य एवं

विद्वान्पञ्चरात्रेण यजते, इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

संवत्सरो वा इदमेकं आसीत्सोऽकामयत्तून्सृजे-
येति स एतं पञ्चरात्रमपश्यत्तमाऽहंरत्तेनायजत ततो वै
स ऋतून्सृजत य एवं विद्वान्पञ्चरात्रेण यजते प्रैव
जायते त ऋतवः सृष्टा न व्यावर्तन्त त एतं
पञ्चरात्रमपश्यन्तमाऽहंरन्तेनायजन्त ततो वै ते
व्यावर्तन्त (१) य एवं विद्वान्पञ्चरात्रेण यजते
वि पाप्मना भ्रातृव्येणाऽऽ वर्तते सार्वसेनिः
शौचेयोऽकामयत् पशुमान्स्यामिति स एतं पञ्चरा-
त्रमाऽहंरत्तेनायजत ततो वै स सहस्रं पशून्प्राऽऽभोज्य
एवं विद्वान्पञ्चरात्रेण यजते प्र सहस्रं पशूनाभोति

(पञ्चरात्राभिधानम्)

ब॒चरः प्रा॒वाह॒गिर॒काम॒यत वा॒चः प्र॒वदि॒ता स्या॒मिति॒
स ए॒तं प॑ञ्च॒रात्र॒मा (२) अ॒हर॒त्तेना॑य॒जत॒ ततो॒
वै स वा॒चः प्र॒वदि॒ताऽभ॑व॒द्य ए॒वं वि॒द्वान्प॑ञ्च॒रात्रेण॒
य॒जते प्र॒वदि॒तैव वा॒चो भ॑व॒त्यथो॑ ए॒नं वा॒चस्पति॒-
रि॒स्याह॒रना॑प्तश्च॒तूरात्रो॑ऽति॒रिक्तः ष॒ड्रात्रो॑ऽथ वा ए॒ष
संप्र॒ति य॒ज्ञो यत्प॑ञ्च॒रात्रो य ए॒वं वि॒द्वान्प॑ञ्च॒रात्रेण॒
य॒जते संप्र॑त्ये॒व य॒ज्ञेन॑ य॒जते प॑ञ्च॒रात्रो भ॑वति
पञ्च॒ वा ऋ॒तवः॑ सं॒वत्सरः॑ (३) ऋ॒तुष्वे॒व सं॒वत्सरे॒
प्रति॑ तिष्ठ॒त्यथो॑ पञ्चा॒क्षरा प॒ङ्क्तिः पा॒ङ्क्तो
य॒ज्ञो य॒ज्ञमे॒वाव॑ रुन्धे त्रि॒वृद॑ग्नि॒ष्टोमो भ॑वति तेजं
ए॒वाव॑ रुन्धे पञ्च॒दशो भ॑वतीन्द्रि॒यमे॒वाव॑ रुन्धे सप्त॒-
दशो भ॑वत्य॒न्नाय॒स्याव॑रु॒द्ध्या अथो॑ प्रै॒व तेन॑ जा॒यते
पञ्च॒विंशो॑ऽग्नि॒ष्टोमो भ॑वति प्र॒जाप॑ते॒राप्त्यै॑ महा॒व्र॒-
तवा॑न॒न्नाय॒स्याव॑रु॒द्ध्यै विश्व॑जि॒त्सर्व॑पृ॒ष्ठोऽति॒रात्रो
भ॑वति स॒र्वस्या॒भिजि॑त्यै (४) ॥

(ते व्यावर्तन्त प्रवदिता स्यामिति स एतं पञ्चरात्रमा

संवत्सरोऽभिजित्यै)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

संवत्सर इति सं-वत्सरः । वै । इदम् । एकः । आसीत् ।
 सः । अकामयत् । ऋतून् । सृजेय । इति । सः । एतम् ।
 पञ्चरात्रमिति पञ्च-रात्रम् । अपश्यत् । तम् । एति । अह-
 रत् । तेन । अयजत् । ततः । वै । सः । ऋतून् । अमु-
 जत् । यः । एवम् । विद्वान् । पञ्चरात्रेणेति पञ्च-रात्रेण ।
 यजते । प्रेति । एव । जायते । ते । ऋतवः । सृष्टाः । न ।
 व्यावर्तन्तेति वि-आवर्तन्त । ते । एतम् । पञ्चरात्रमिति
 पञ्च-रात्रम् । अपश्यन् । तम् । एति । अहरन् । तेन ।
 अयजन्त । ततः । वै । ते । व्यावर्तन्तेति वि-आवर्तन्त
 (१) । यः । एवम् । विद्वान् । पञ्चरात्रेणेति पञ्च-
 रात्रेण । यजते । वीति । पाप्मना । भ्रातृव्येण । एति ।
 वर्तते । सार्वसेनिरिति सार्व-सेनिः । शौचेयः । अकामयत् ।
 पशुमानिति पशु-मान् । स्याम् । इति । सः । एतम् ।
 पञ्चरात्रमिति पञ्च-रात्रम् । एति । अहरत् । तेन । अय-
 जत् । ततः । वै । सः । सहस्रम् । पशून् । प्रेति ।
 आभोत् । यः । एवम् । विद्वान् । पञ्चरात्रेणेति पञ्च-
 रात्रेण । यजते । प्रेति । सहस्रम् । पशून् । आभोति ।
 आभोत् । प्रावाहाणि । अकामयत् । वाचः । प्रवदितेति प्र-

(पञ्चरात्राभिधानम्)

व॒दि॒ता । स्या॒म् । इति॑ । सः । ए॒तम् । पञ्च॒रा॒त्रमि॒ति
 पञ्च॒—रा॒त्रम् । एति॑ (२) । अ॒हर॒त् । तेन॑ । अ॒य॒ज॒त ।
 ततः॑ । वै । सः । वा॒चः । प्र॒व॒दि॒तेति॑ प्र—व॒दि॒ता । अ॒भ॒-
 व॒त् । यः । ए॒वम् । वि॒द्वान् । पञ्च॒रा॒त्रेणेति॑ पञ्च—रा॒त्रेण॑ ।
 य॒ज॒ते । प्र॒व॒दि॒तेति॑ प्र—व॒दि॒ता । ए॒व । वा॒चः । भ॒व॒ति ।
 अथो॑ इति॑ । ए॒नम् । वा॒चः । प॒तिः । इति॑ । आ॒हुः ।
 अ॒ना॒मः । च॒तु॒रा॒त्र इति॑ चतुः—रा॒त्रः । अ॒ति॒रि॒क्त इत्य॒ति—
 रि॒क्तः । ष॒ड्रा॒त्र इति॑ षट्—रा॒त्रः । अर्थ॑ । वै । ए॒षः ।
 संप्र॒तीति॑ सं—प्र॒ति । य॒ज्ञः । यत् । पञ्च॒रा॒त्र इति॑ पञ्च—
 रा॒त्रः । यः । ए॒वम् । वि॒द्वान् । पञ्च॒रा॒त्रेणेति॑ पञ्च—रा॒त्रेण॑ ।
 य॒ज॒ते । संप्र॒तीति॑ सं—प्र॒ति । ए॒वा । य॒ज्ञेन॑ । य॒ज॒ते ।
 पञ्च॒रा॒त्र इति॑ पञ्च—रा॒त्रः । भ॒व॒ति । पञ्च॑ । वै । क॒तवः॑ ।
 सं॒व॒त्सर॑ इति॑ सं—व॒त्सरः॑ (३) । ऋ॒तुषु॑ । ए॒व । सं॒व॒त्सर॑
 इति॑ सं—व॒त्सरे॑ । प्र॒तीति॑ । ति॒ष्ठति॑ । अथो॑ इति॑ । पञ्चा॒क्ष-
 रेति॑ पञ्च—अ॒क्षरा॑ । प॒ङ्क्तिः॑ । पाङ्क्॒तः । य॒ज्ञः । य॒ज्ञम् ।
 ए॒व । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे । त्रि॒वृ॒दि॒ति त्रि—वृ॒त् । अ॒ग्नि॒ष्टोम॑
 इत्य॒ग्नि—स्तो॒मः । भ॒व॒ति । तेजः॑ । ए॒व । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे ।
 पञ्च॒दश॑ इति॑ पञ्च—द॒शः । भ॒व॒ति । इ॒न्द्रि॒यम् । ए॒व ।
 अ॒वेति॑ । रु॒न्धे । सप्त॒दश॑ इति॑ सप्त—द॒शः । भ॒व॒ति । अ॒न्ना-
 य॒स्येत्य॒न्न—अ॒यस्य॑ । अ॒व॒रु॒द्ध्य॒ इत्य॒व—रु॒द्ध्ये॑ । अथो॑

इति । प्रेति । एव । तेन । जायते । पञ्चविंश इति पञ्च-
 विंशः । अग्निष्टोम इत्यग्नि-स्तोमः । भवति । प्रजापते-
 रिति प्रजा-पतेः । आप्त्यै । महाव्रतवानिति महाव्रत-
 वान् । अन्नायस्येत्यन्न-अयस्य । अवरुद्ध्या इत्यव-
 रुद्ध्यै । विश्वजिदिति विश्व-जित् । सर्वपृष्ठ इति सर्व-
 पृष्ठः । अतिरात्र इत्यति-रात्रः । भवति । सर्वस्य ।
 अभिजित्या इत्यभि-जित्यै (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः)

नवमेऽनुवाके जामदग्न्यचतुरात्र उक्तः । अथ दशमे पञ्चरात्रोऽभिधी-
 यते ॥

तमिमं विधत्ते—

संवत्सरो वा इदमेक आसीत्सोऽकामयतर्तून्सृजेयेतिस एतं
 पञ्चरात्रमपश्यत्तमाऽहरत्तेनायजतततो वै स ऋतूनसृ-
 जत य एवं विद्वान्पञ्चरात्रेण यजते प्रैव जायते, इति ।

इदं वसन्ताद्यृतुभेदोपेतं कालस्वरूपमृतूत्पत्तेः पूर्वं संवत्सरात्मक एक एव
 प्रजापतिरासीत् । स ऋतून्सिम्बुस्तत्साधनत्वेन पञ्चरात्रयागमसृष्टाय सृष्ट-
 वान् । एवमन्योऽपि प्रजाकामस्तेन यागेन प्रजामुत्पादयति ।

अथ व्यावृत्तिकामस्य तमेव विधत्ते—

त ऋतवः सृष्ट्वा न व्यावर्तन्त त एतं पञ्चरात्रमपश्यन्त-
 माऽहरन्तेनायजन्त ततो वै ते व्यावर्तन्त य एवं विद्वान्-

न्यञ्चरात्रेण यजते वि पाप्मना भ्रातृव्येणाऽऽवर्तते, इति ।

प्रजापतिना सृष्टा वसन्ताद्यृतुदेवास्तत्तदुल्लिङ्गविशेषैर्व्यावृत्तिमलभमानास्त-
त्साधनत्वेन पञ्चरात्रमनुष्ठाय तत्तदुल्लिङ्गैर्व्यावृत्तिं प्राप्ताः । एवमन्योऽप्यनु-
ष्ठाय पाप्मना भ्रातृव्येण च वियोगं प्राप्नोति ॥

अथ पशुप्राप्त्यर्थं तमेव विधत्ते—

सर्वसेनिः शौचेयोऽकामयत पशुमान्त्स्यामिति
स एतं पञ्चरात्रमाऽहरत्तेनायजत ततो वै
स सहस्रं पशून्वाऽऽप्नोय एवं विद्वान्पञ्चरा-
त्रेण यजते प्र सहस्रं पशूनाप्नोति, इति ।

सर्वसेनाख्यस्य पुरुषस्यापत्यं सर्वसेनिः । शुच्याख्यायाः स्त्रिया अपत्यं
शौचेयः ॥

अथ सभायां वक्तृत्वविशेषं कामयमानस्य तमेव पञ्चरात्रं विधत्ते—

बबरः प्रावाहणिरकामयत वाचः प्रवदिता
स्यामिति स एतं पञ्चरात्रमाऽहरत्तेनायजत
ततो वै स वाचः प्रवदिताऽभवय एवं विद्वान्-
न्यञ्चरात्रेण यजते प्रवदितैव वाचो भव-
त्यथो एनं वाचस्पतिरित्याहुः, इति ।

बबरो नामतः, प्रावाहणस्यापत्यं प्रावाहणिः । बबरवदन्योऽपि पञ्चरात्रेण
सभायां प्रकर्षेण वक्ता भवति । तदीयं वक्तृत्वमनुमोदमानाः सर्वे सभ्यास्तं
वाचस्पतिरित्येवं व्यवहरन्ति ॥

एवं बहुविधफलसाधनत्वेन पञ्चरात्रं विधाय न्यूनातिरेकाभावेन तं प्रशं-
सति—

अनाप्तश्चतुरात्रोऽतिरिक्तः षड्रात्रोऽथवा एष सं-
प्रति यज्ञो यत्पञ्चरात्रो य एवं विद्वान्पञ्चरात्रेण

यजते संप्रत्येव यज्ञेन यजते , इति ।

एकेनाह्वा न्यूनत्वाच्चतुरात्रो नोक्तेभ्यः फलेभ्यः पर्याप्तः । पञ्चभिरेवाहो-
भिस्तत्फलनिवृत्तेरेकेनाह्वा षड्वात्रोऽतिरिक्तः । एष पञ्चरात्रः संप्रति समी-
चीनो न्यूनातिरेकाभावेन योग्यः । अत एतदनुष्ठायी योग्येनैव यज्ञेनेष्टवा-
न्भवति ॥

अथाहर्गतां पञ्चसंख्यां प्रशंसति—

पञ्चरात्रो भवति पञ्च वा ऋतवः संवत्सर
ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठत्यथो पञ्चाक्षरा
पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे, इति ।

हेभन्तशिशिरयोः समासादृतूनां पञ्चत्वम् ॥

अथ पञ्चरात्रावयवभूतानि पञ्चाहानि विधत्ते—

त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धे पञ्चदशो भव-
न्तीन्द्रियमेवाव रुन्धे सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्ध्या
अथो प्रैव तेन जायते पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो भवति
प्रजापतेराप्त्यै महाव्रतवानन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै विश्वजि-
त्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै, इति ।

प्रकृतौ हि त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशैश्चतुर्भिः स्तोभैरग्निष्टोमगतानि द्वादश
स्तोत्राणि निष्पाद्यन्ते । अत्र त्वेकेनैव त्रिवृत्स्तोमेन सर्वस्तोत्रनिष्पत्तिः ।
तादृशोऽग्निष्टोमः प्रथममहः । त्रिवृदग्न्योरुभयोर्मुखेन सहोत्पन्नत्वात्त्रिवृता तेजः-
प्राप्तिः । पञ्चदशेनैकेनैव स्तोमेन युक्त उक्थ्यो द्वितीयमहः । पञ्चदशस्तोमस्ये-
न्द्रस्य चोरौ बाहुषु सहोत्पन्नत्वात्पञ्चदशेनेन्द्रियप्राप्तिः । सप्तदशेनैकेन स्तोमेन
युक्त उक्थ्यस्तृतीयमहः । सप्तदशस्यान्नाधारे मध्यप्रदेश उत्पन्नत्वात्तेनान्नप्राप्तिः ।
अपि च सप्तदशस्य प्राजापत्यत्वात्तेन प्रजोत्पादकत्वमपि भवति । यद्यप्यत्रो-
भयत्रीक्थ्यो न श्रुतस्तथाऽप्यहीनानामेतेषां द्वादशाहविकृतित्वाद्द्वादशाहे च
प्रायणीयानन्तरभाविनः पृष्ठयषडहस्य पञ्चरात्रप्रकृतित्वात्पृष्ठयषडहे च द्विती-
यतृतीययोरुभयोरुक्थ्यत्वात्तद्विकृतिरूपयोरनयोरप्यह्नोरुक्थ्यत्वं लभ्यते । एत-
देवाभिप्रेत्य बौधायनेनोक्तम्—‘ तस्याहानि त्रिवृदग्निष्टोमः पञ्चदश उक्थ्यः

प्रपा० १ अनु० १०] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४३०७

(पञ्चरात्राभिधानम्)

सप्तदश उक्थ्यः पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवान्विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः ।
इति । चोदकप्राप्तानामपि त्रयाणामेतेषामह्नां विस्पष्टार्थं पुनर्विधानम् । पञ्च-
विंशेनैकेनैव स्तोमेन युक्तोऽग्निष्टोमश्चतुर्थमहः । यद्यपि त्रिवृदादिस्तोमवत्सामब्रा-
ह्मणे पञ्चविंशस्तोमो नाऽऽभ्रातस्तथाऽपि सूत्रकारोक्तप्रकारेण स स्तोम उन्नेयः ।
अस्य च स्तोमस्य प्रजापतिदेवताकत्वात्तेन तत्प्राप्तिः । स चाग्निष्टोमो महाव्रत-
धर्भवाम् । गवामयने महाव्रताख्यमेकमहः । तस्मिन्नहनि यानि स्तोत्राणि
तान्यत्र प्रयोक्तव्यानीत्यर्थः । महाव्रतस्यान्नसाधनत्वात्तेनान्नप्राप्तिः । विश्वजि-
न्नामाऽग्निष्टोमविकारः कश्चिदेकाहः । सोऽत्रातिरात्रविकृतिवत्पापादितः पञ्चम-
महर्भवति । स पुनः सर्वपृष्ठो रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाकररैवतारुयानि पृष्ठस्तोत्र-
गतानि सामानि सर्वाण्यपि यस्यासौ सर्वपृष्ठः । स च सर्वस्य फलस्याभिजित्यै
संपद्यते ॥

अत्र मीमांसा ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे दशमाधिकरणे चिन्तितम्—

अहर्गणेषु सोमस्य द्वादशाहस्य वाऽग्निमः ।

पूर्ववद्दिनसंघादिविशेषैरन्तिमो भवेत् ॥

द्विरात्रमारभ्य शतरात्रपर्यन्तेषु अहर्गणेषु गवामयने च पूर्ववदव्यक्तलिङ्गेन
सोमस्य धर्मा इति चेन्न । विशेषलिङ्गसद्भावात् । द्वादशाहपदान्तर्गताऽहःशब्दः
षष्ठिघटिकान्तमकदिनपरः । द्विरात्रादिपदान्तरगतो रात्रिशब्दश्च तादृशः
एतदेकं विशेषलिङ्गम् । अहःसंघो द्वितीयं, द्वादश दीक्षास्तृतीयं, तच्च गवा-
मयने विद्यते । तत्र ह्यभीन्धत एव दीक्षाभिरित्युक्त्वा दीक्षायुग्मानि(णि) षट्-
पन्यस्तानि—‘ द्वाभ्यां लोमावद्यन्ति द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्यामसृद्वाभ्यां मांसं
द्वाभ्यामस्थि द्वाभ्यां मज्जानमात्मदक्षिणं वै सत्रम् ’ इति । तस्मादहर्गणेषु
द्वादशाहस्य धर्माः ॥

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे पञ्चमाधिकरणे चिन्तितम्—

लौकिको वाक्यगो वाऽर्थस्त्रिवृदादेः समत्वतः ।

उभौ विध्यर्थवादैकवाक्यत्वादस्त्वहान्तिमः ॥

त्रिवृद्बहिष्पवमानमिति श्रुतौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यं लोके प्रसिद्धोऽर्थः ।
वाक्यशेषाद्वक्त्रयात्मकेषु त्रिषु सूक्तेष्ववस्थितानां बहिष्पवमानस्तोत्रनिष्पादन-
क्षमाणामुपास्मै गायता नर इत्यादीनामृचां नवकमथः । तत्र धर्मनिर्णये वेदस्य
प्रबलत्वेऽपि पदपदार्थनिर्णये लोकवेदयोः समानबलत्वादुभावर्थो विकल्पेन

ग्रहीतव्याविति चेन्मैवम् । लौकिकार्थस्वीकारपक्षे विधिवाक्येऽर्थसङ्गुण्यम्,
अर्थवादवाक्ये स्तोत्रियाणामृचां नवकमित्येवं विध्यर्थवादवाक्ययोर्वैयर्थि-
करण्यादेकवाक्यत्वं न स्यादत एकवाक्यत्वाय स्तोत्रियाणां नवकमेव विधि-
वाक्ये नियतोऽर्थः ॥

दशमाध्यायस्य षष्ठपादे सप्तमाधिकरणे चिन्तितम्—

त्रिवृदग्निष्टुदित्येतत्सर्वत्र स्तोम एव वा ।

आद्यस्रैगुण्यवाचित्वादन्त्यः स्तोमेऽस्य रूढितः ॥

एवं श्रूयते—‘त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः’ इति । किं त्रिवृत्त्वमाग्निष्टुति क्रतौ
सर्वेषु साधनेषु संपद्यते, किं वा स्तोममात्रसंबन्धि । तत्र त्रिवृद्रज्जुरित्यादौ
त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यवाचित्वदर्शनादत्रापि क्रतुसाधनेषु या या संख्या श्रूयते
सा सर्वा त्रित्वेन विक्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः—यद्यपि त्रिवृच्छब्दोऽवयवप्र-
सिद्ध्या लोके त्रैगुण्यं ब्रूते तथाऽपि वेदे रूढ्या स्तोमवाची । त्रिवृद्वाहिष्प-
वमानैमित्युक्त्वा स्तोत्रियाणां नवानामृचामनुक्रमणादत्र स्तोमविषयमेव
त्रिवृत्त्वम् ॥

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे तृतीयाधिकरणे चिन्तितम्—

विश्वजित्सर्वपृष्ठः किमनुवादो रथंतरम् ।

वृहता वा समुच्चयं यद्वा षाडहिकानि पद ॥

अतिदेश्यानि तत्राऽऽद्यो माहेन्द्रादिचतुष्टये ।

पृष्ठशब्दाच्चोदकेन सर्वेषामिह संभवात् ॥

समुच्चयो वा विधये सर्वत्वं बह्वेक्षया ।

न तु द्वयोरतः पण्णां पृष्ठानामतिदेशनम् ॥

“विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवति” इति श्रूयते । तत्र सर्वपृष्ठशब्दोऽनुवादः । कुतः,
प्राप्तत्वात् । तथा हि ज्योतिष्टोमे माध्यंदिनपवमानानन्तरभात्रीनि माहेन्द्रादीनि
चत्वारि स्तोत्राणि सन्ति । ‘अभि त्वा शूर नोनुमः’ ‘कया नश्चित्र आभुवत्’
‘तं वो दस्ममृतीषहं’ ‘तरोभिर्वो विदद्वसुम्’ इत्येतेषु चतुर्षु सूक्तेषु तानि
स्तोत्राणि सप्तदशस्तोमतामापाद्य गीयन्ते । एकस्मिन्सूक्ते विद्यमानानां तिस्र-
णामृचां ब्राह्मणोक्तविधानेन सप्तदशधाऽभ्यासः सप्तदशस्तोमः । तादृशेषु
स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दः श्रूयते—‘सप्तदशानि पृष्ठानि’ इति । तानि चत्वारि
पृष्ठानि विश्वजिति चोदकप्राप्तत्वात्सर्वपृष्ठशब्देनानूद्यन्त इत्याद्यः पक्षः ।

(अथमेवमन्त्रकथनम्)

रथंतरपृष्ठबृहत्पृष्ठयोज्योतिष्ठोमे विकल्पितयोरिहापि चोदकेन विकल्पमासौ सर्वशब्देन समुच्चयो विधीयते । तथा सत्यनुवादकृतं वैयर्थ्यं न भविष्यतीति द्वितीयः पक्षः । सर्वत्वं बहुषु मुख्यं न तु द्वयोः । तस्मादनेन सर्वपृष्ठशब्देन षट्संख्याकानि पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते । षडहे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहितम् । तानि च षट्पृष्ठानि रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाकररैवतसामभिनिष्पाद्यानि । यद्यपि विश्वजित एकाहत्वाज्योतिष्ठोमविकृतित्वमेव ननु षडहविकृतित्वं, तथाऽपि सर्वपृष्ठोक्तिबलात्तानि षट्पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते ॥

दशमाध्यायस्य षष्ठे पादे पञ्चमाधिकरणे चिन्तितम्—

किं सर्वपृष्ठे सर्वाणि पृष्ठदेशे यथोक्ति वा ।

पृष्ठशब्दात्पृष्ठदेशे वचनात्तु व्यवस्थितिः ॥

इदमाज्जायते—‘विश्वजित्सर्वपृष्ठः’ इति । षडहे षट्सवहःसु क्रमेण रथंतर-बृहद्वैरूपमित्यादिभिः षडभिः सामभिः पृष्ठस्तोत्रं निष्पादितम् । तानि सर्वाणि पृष्ठसामानि यस्मिन्विश्वजिति सोऽयं सर्वपृष्ठः । तत्र माध्यंदिनप-वमानमैत्रावरुणसाम्नोरन्तरालरूपे पृष्ठस्तोत्रदेशे किं सर्वाणि पृष्ठसामानि कार्याणि, किंवा यथावचनं देशव्यवस्थेति संशयः । पृष्ठकार्यगमकेन(ज) पृष्ठशब्देन पृष्ठदेशे प्राप्ते वचनेन देशविशेषो व्यवस्थाप्यते । वचनं चैवमा-ज्जायते—‘पवमाने रथंतरं करोत्यार्भवे बृहन्मध्यत इतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठं वैराजं ब्रह्मसाम शाकरं मैत्रावरुणसाम रैवतमच्छावाकसाम’ इति । वचनं हि न्यायाद्बलीयः । तस्माद्देशविशेषो व्यवस्थिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवाय्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ।)

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यामा देद इमामगृभ्णन्शनामृतस्य

पूर्व आयुषि विदथेषु कव्या । तया देवाः सुतमा
 बभूवुर्ऋतस्य सामन्तसरमारपन्ती । अभिधा असि
 भुवनमसि यन्ताऽसि धर्ताऽसि सोऽग्निं वैश्वानरः
 सप्रथसं गच्छ स्वाहाकृतः पृथिव्यां यन्ता राड्य-
 न्ताऽसि यमनो धर्ताऽसि धरुणः कृष्यै त्वा
 क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा षोषाय त्वा पृथिव्यै
 त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वा सते त्वाऽ-
 सते त्वाऽद्भ्यस्त्वौषधीभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा
 भूतेभ्यः (१) ॥

(धरुणः पञ्चाविंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्र-सवे ।
 अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहु-भ्याम् । पूष्णः ।
 हस्ताभ्याम् । एति । ददे । इमाम् । अगृभ्णन् । रशनाम् ।
 ऋतस्य । पूर्वे । आयुषि । विदथेषु । कव्या । तया ।
 देवाः । सुतम् । एति । बभूवुः । ऋतस्य । सामन् ।

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

सरम् । आरपन्तीत्या—रपन्ती । अभिधा इत्याभि—धाः ।
 असि । भुवन्म । असि । यन्ता । असि । धर्ता ।
 असि । सः । अग्निम् । वैश्वानरम् । सप्रथसमिति स—
 प्रथसम् । गच्छ । स्वाहाकृत इति स्वाहा—कृतः ।
 पृथिव्याम् । यन्ता । राट् । यन्ता । असि । यमनः ।
 धर्ता । असि । धरुणः । कृष्यै । त्वा । क्षेमाय । त्वा ।
 रय्यै । त्वा । पोषाय । त्वा । पृथिव्यै । त्वा । अन्तरिक्षाय ।
 त्वा । दिवे । त्वा । सते । त्वा । असते । त्वा । अद्भ्य
 इत्यत्—भ्यः । त्वा । ओषधीभ्य इत्योषधि—भ्यः । त्वा ।
 विश्वेभ्यः । त्वा । भूतेभ्यः (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

दशमेऽनुवाके पञ्चरात्रो वर्णितः । अथात्राहीनविशेषानवस्थाप्यैकादश-
 मारभ्य प्रपाठकसमाप्तिपर्यन्तमश्वमेधमन्त्रा उच्यन्ते । तेषां यथासंभवं ब्राह्म-
 णग्रन्थोक्ता विनियोगा उदाह्रियन्ते । तत्र ब्राह्मणवाक्यमेवं पठ्यते—‘देवस्य
 त्वा सवितुः प्रसव इति रशनामादत्ते प्रसूत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह ।
 अश्विनौ हि देवानामध्वर्यु आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्नै । व्यृद्धं
 वा एतद्यज्ञस्य । यदयजुष्केण क्रियते’ इति ॥

मन्त्रपाठस्तु—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-

बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामा ददे, इति

हे रक्षणे सवितुर्देवस्य प्रेरणे सत्यश्विसंवन्धिभ्यां बाहुमूलाभ्यां पूषसं-
 वन्धिभ्यां हस्ताग्राभ्यां त्वामाददे ॥

अथ ब्राह्मणम्—‘इमामगृभ्णन्नशनामृतस्येत्यधिवदति यजुःकृत्यै’ इति ॥

पाठस्तु—

इमामगृभ्णन्नशनामृतस्य पूर्वं आयुषि

विदथेषु कव्या । तया देवाः सुत-

मा बभूवुर्ऋतस्य सामन्त्सरमारपन्ती, । इति ।

विदथेषु यज्ञेषु आयुषि यजमानायुर्निमित्ते पूर्वं कव्या कवयो विद्वांस
 ऋत्विज ऋतस्य यज्ञस्य संवन्धिनीमिमां रशनामगृभ्णन्स्वीकृतवन्तः । तया
 रक्षनया देवाः सर्वे सुतमाबभूवुरश्वबन्धनद्वारा तस्मिन्नश्वमेधे प्रधानभूतं
 त्रिरात्राख्यं सोमयागमभितः प्राप्ताः । कीदृशी रशना, ऋतस्य यज्ञस्य साम-
 न्सामानि समाप्तौ निमित्तभूतायां सत्यां सरं सरणं प्रवृत्तिमारपन्ती कथयन्ती ।
 हे ऋत्विग्यजमानाः शीघ्रं यज्ञं समापयतेति वदन्ती सेयं रशना लक्ष्यते,
 स्वकीयदीर्घत्वेनाश्वबन्धनयोग्यत्वदर्शनात् ॥

कल्पः—‘अभिधा भसीत्यश्वमभि दधाति’ इति ॥

पाठस्तु—

अभिधा असि भुवनमसि यन्ताऽसि धर्ताऽसि सोऽग्निं

वैश्वानरं सप्रथमं गच्छ स्वाहाकृतः पृथिव्यां

यन्ता राङ्मयन्ताऽसि यमनो धर्ताऽसि धरुणः कृष्यै

त्वा क्षेमाय त्वा रम्यै त्वा पोषाय त्वा पृथिव्यै

त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वा सते त्वाऽसते त्वाऽद्-

भ्यस्त्वौषधीभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः, इति ॥

अभिधीयते धार्यते बध्यत इत्यभिधा । हेऽश्व त्वं तादृशो बध्यमानोऽसि ।
 तथा भुवनादिरूपोऽसि । तव प्राजापत्यत्वात्प्राजापतिगुणाः सर्वेऽपि त्वय्य-

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

वस्थिताः । प्रजापतिश्च भुवनकारणत्वाद्भुवनरूपः । अन्तर्यामिन्त्वाच्च यन्ता । पोषकत्वाच्च धर्ता । तद्वारा त्वमपि तथाविधोऽसि । स तादृशस्त्वं वैश्वानरं सर्व-
पुरुषहितकारिणं सप्रथमं विस्तारेण सहितमग्निमाहवनीयं गच्छ । आहवनीये
अश्वानि दूयन्ते । तत्र गत्वा च स्वाहाकृतः स्वाहाकारेणास्माभिर्देवेभ्यो दत्तो
भव । ततो हुतः सन्नृपो भूत्वा पृथिव्यां यन्ता राहूभव नियामको राजा भव ।
ततोऽनन्तरभाविन्यन्तरिक्षे च ग्रहनक्षत्रादीनां यन्ता यमनश्चापि, नियन्तुमुद्युक्तो
यन्ता, नियन्तुं समर्थो यमनस्तादृशो भव । ततोऽप्युपरितने द्युलोके धर्ता
धरुणोऽसि, स्वर्गस्थितानां पुरुषाणां धर्ता पोषयितुमुद्युक्तः, धरुणः पोषयितुं
समर्थः, तादृशो भव । तथाविधं त्वां कृष्यै सर्व(स्य)निष्पत्तये बध्नामीति शेषः ।
एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । क्षेमः प्राप्तस्य धनस्य रक्षणम् । रयिः प्रापणीयं
धनम् । पोषस्तज्जन्या भोगपुष्टिः । पृथिव्यादयस्त्रयः प्राप्तव्या लोकाः ।
तेषु लोकेषु पूर्वं विद्यमानं द्रव्यं सत् । इतः परं संपादनीयं द्रव्यमसत् ।
एतत्सर्वं भाविजन्मविषयम् । अस्मिञ्जन्मन्यपेक्षिता आप ओषधयः सर्वप्राणि-
नश्च । तस्य सर्वस्य सिद्ध्यर्थं स्वामिह बध्नामि । एतच्च सर्वं यागद्वारेणोप-
पद्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठक

ब्रह्मादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

विभूमात्रा प्रभूः पित्राऽश्वोऽसि हयोऽस्यत्योऽसि
नरोऽस्यर्वोऽसि सप्तिरसि वाज्यसि वृषाऽसि
नृमणा असि ययुर्नामास्यादित्यानां पत्वान्वि-
ह्यग्नये स्वाहा स्वाहेन्द्राग्निभ्यां स्वाहा प्रजापतये
स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा सर्वाभ्यो

दे॒वता॑भ्य इ॒ह धृ॒तिः स्वा॒हेह वि॒धृतिः॑ स्वा॒हेह
रन्तिः॑ स्वा॒हेह रमे॒तिः स्वा॒हा भू॒रसि॑ भु॒वे त्वा
भ॒व्याय॑ त्वा भवि॒ष्यते॑ त्वा वि॒श्वेभ्य॑स्त्वा भू॒तेभ्यो॑
दे॒वा आ॒शापा॒ला ए॒तं दे॒वेभ्यो॑ऽश्वं मे॒धाय॑ प्रो॒क्षितं
गोपा॒यत (१) ॥

(रन्तिः स्वाहा द्वाविंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

वि॒भूरि॑ति वि-भूः । मा॒त्रा । प्र॒भूरि॑ति प्र-भूः ।
पि॒त्रा । अ॒श्वः । अ॒सि । ह॒यः । अ॒सि । अ॒त्यः । अ॒सि ।
न॒रः । अ॒सि । अ॒र्वा । अ॒सि । स॒र्पिः । अ॒सि । वा॒जी ।
अ॒सि । वृ॒षा । अ॒सि । नृ॒मणा॑ इति नृ-मर्नाः । अ॒सि ।
य॒युः । ना॒म । अ॒सि । आ॒दि॒त्याना॑म् । प॒त्न्य । अ॒न्वि॒ति ।
इ॒हि । अ॒ग्नये॑ । स्वा॒हा । स्वा॒हा । इ॒न्द्रा॒ग्निभ्या॑मिती-
न्द्रा॒ग्नि-भ्या॑म् । स्वा॒हा । प्र॒जाप॑तय इति प्र॒जा-प॑तये ।
स्वा॒हा । वि॒श्वेभ्यः॑ । दे॒वेभ्यः॑ । स्वा॒हा । सर्वा॑भ्यः ।
दे॒वता॑भ्यः । इ॒ह । धृ॒तिः । स्वा॒हा । इ॒ह । वि॒धृति॑रिति

प्रपा० १ अनु १२] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४३१५

(अथमेधमन्त्रकथनम्)

वि-धृतिः । स्वाहा । इह । रन्तिः । स्वाहा । इह ।
रमतिः । स्वाहा । भूः । असि । भुवे । त्वा । भव्याय ।
त्वा । भविष्यते । त्वा । विश्वेभ्यः । त्वा । भूतेभ्यः ।
देवाः । आशापाला इत्याशा-पालाः । एतम् ।
देवेभ्यः । अश्वम् । मेधाय । प्रोक्षितमिति प्र-उक्षितम् ।
गोपायत (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

कल्पः—‘ विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्यश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानं वाच-
यित्वा ’ इति ॥

पाठस्तु—

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्राऽश्वोऽसि हयोऽस्यत्योऽ-
सि नरोऽस्यर्वाऽसि सप्तिरासि वाज्यासि वृषाऽसि
नृमणा असि ययुर्नामास्यादित्यानां पत्वान्विहि, इति ।

हेऽश्व त्वं मात्रा त्वदीयया पृथिवीरूपया विभूरासि व्याप्तिमानसि । पित्रा
द्युलोकरूपेण प्रभूः प्रभुत्वशक्तिमानसि । ‘ इयं वै माता । असौ पिता ’ इति हि
ब्राह्मणम् । पृथिव्या विभुत्वाद्युलोकस्य भोगप्रभुत्वाच्च तदुभयमस्मिन्नुपच-
र्यते । तथा त्वमश्वोऽसि मुख्याश्वजातिमानसि, न तु तव गर्दभसांकर्यम् ।
हिंसातोः क्रमणार्थकादुत्पन्नो ह्यशब्दः । अतो हयोऽसि समीचीनक्रमणवा-
नसि । स्त्रुरसौकर्येण भूमावाक्रमणं त्वदीयं स्थिरमित्यर्थः । अत्योऽसि सतत-
गमनशीलोऽसि । नरोऽस्युपर्यारूढानां नेताऽसि । अर्वाऽसि समीचीनगतिमा-

नसि । सप्तिरसि सर्वेष्वपि युद्धादिकार्येषु संबद्धोऽसि । वाजी वेगवानसि ।
 वृषा पुंस्त्वसामर्ध्यवानसि । नृमणा नृभिर्मननीयोऽसि । ययुर्नामासि स्वर्ग-
 प्रापक इत्येतदेव तव प्रियं नाम । अत एव ब्राह्मणं 'ययुर्नामासीत्याह ।
 एतद्वा अश्वस्य प्रियं नामधेयम्' इति । ईदृशस्त्वमादित्यानां प्रतिमासवर्तिनां
 द्वादशसंख्यानां पेतृं पतनं यदन्तरिक्षगमनं तदन्वन्तरिक्षमार्गेणेहि गच्छ ॥

कल्पः—'अग्नये स्वाहा स्वाहेन्द्राग्निभ्यामिति पूर्वहोमान्हुत्वा' इति ॥

पाठस्तु—

अग्नये स्वाहा स्वाहेन्द्राग्निभ्यां स्वा-

हा प्रजापतये स्वाहा विश्वेभ्यो देवे-

भ्यः स्वाहा सर्वाभ्यो देवताभ्यः, इति ।

अत्र प्रथममन्त्रः स्वाहान्त उत्तरे चत्वारो मन्त्राः स्वाहादयः ॥

कल्पः—'रथकारगृहे वसतिर्भवतीह धृतिरिति सायमश्वस्य चतुर्थं पत्सु
 चतस्रो धृतीर्जुहोति' इति ॥

पाठस्तु—

इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह

रन्तिः स्वाहेह रमतिः स्वाहा, इति ।

इहास्मिन्दक्षिणपूर्वपादे धृतिर्धरणं स्थैर्यं भवतु । तदर्थमिदं स्वाहुतमस्तु ।
 इहास्मिन्दक्षिणपृष्ठपादे विधृतिर्विशेषेण स्थैर्यमस्तु । इहास्मिन्नुत्तरपृष्ठपादे रन्तिः
 स्थैर्येण रमणमस्तु । इहास्मिन्नुत्तरपूर्वपादे रमतिरत्यन्तं स्थिरं रमणमस्तु ॥

भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा भविष्यते

त्वा विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः, इति ।

कल्पः—'भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा भविष्यते त्वेत्यश्वमुत्सृज्य' इति ।

विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्य इति मन्त्रशेषपाठः । हेऽश्व त्वं भूरस्यतीतानामनाग-
 तानां वर्तमानानां भावयिताऽसि । भूशब्दोऽतीतमाचष्टे, भव्यशब्दो वर्त-
 मानं, भविष्यच्छब्द आगामि, तस्य त्रिविधस्य श्रेयसः सिद्ध्यर्थं त्वामुत्सृ-
 जामि । तथा विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सर्वप्राणिस्वाधीनत्वार्थं त्वामुत्सृजामि ॥

कल्पः—'देवा आशापाला इति रत्निभ्यः परिददाति' इति ॥

पाठस्तु—

प्रपा० १ अनु० १३] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४११७

(अथ मेधमन्त्रकथनम्)

देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं

मेधाय प्रोक्षितं गोपायत, इति ॥

आशापाला दिक्षु पालकाः । हे देवा देवर्षीतधारिणो रत्नाद्याभरणभू-
षिताः शतसंख्याका राजपुत्रा मेधाय यज्ञाय प्रोक्षितमेतमश्वं देवेभ्यो देवार्थं
गोपायत रक्षत ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवाय वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

आर्यनाय स्वाहा प्रार्यणाय स्वाहोद्वावाय
स्वाहोद्भृताय स्वाहा शूकराय स्वाहा शूकृताय
स्वाहा पलायिताय स्वाहाऽऽपलायिताय स्वाहाऽऽव-
लंगते स्वाहा परावलंगते स्वाहाऽऽयते स्वाहा प्रयते
स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१ ॥

(आर्यनायोत्तरमापलायिताय षड्विंशतिः ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

आर्यनायेत्या-अर्यनाय । स्वाहा । प्रार्यणायेति
प्र-अर्यनाय । स्वाहा । उद्वावायेत्युत्-द्वावाय । स्वाहा ।

उद्द्रुतायेत्युत्-द्रुताय । स्वाहा । शूकारायेति शू-काराय ।
 स्वाहा । शूकृतायेति शू-कृताय । स्वाहा । पलायिताय ।
 स्वाहा । आपलायितायेत्या-पलायिताय । स्वाहा ।
 आवर्णात् इत्या-वर्णाते । स्वाहा । परावर्णात् इति
 परा-वर्णाते । स्वाहा । आयत इत्या-यते । स्वाहा ।
 प्रयत इति प्र-यते । स्वाहा । सर्वस्मै ।
 स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः)

कल्पः—‘ आयनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहेत्युद्गावान् ’ इति ॥
 पाठस्तु—

आयनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहोद्गावाय स्वाहो-
 द्द्रुताय स्वाहा शूकाराय स्वाहा शूकृताय स्वाहा
 पलायिताय स्वाहाऽऽपलायिताय स्वाहाऽऽवर्णाते
 स्वाहा परावर्णाते स्वाहाऽऽयते स्वाहा
 प्रयते स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

आभिमुख्येनायनं गमनं यस्यासावायनस्तस्मा अश्वाय, तत्प्रीत्यर्थमिदं
 स्वाहुतम् । आभिमुख्यगमनमपि द्विविधं—मन्दगमनं तीव्रगमनं च । तत्राऽऽद्यं
 पूर्वमन्त्रेऽभिहितं, द्वितीयं प्रायणमन्त्रेऽभिधीयते । केचन धूर्ता अश्वा गन्तुमनिच्छ-
 न्तस्ताडिताः सन्तः पूर्वपादावुन्नमयन्ति, अन्ये चापरौ पादावुन्नमयन्ति, तदु-
 भयमुद्गावोद्द्रुतशब्दाभ्यामभिधीयते । कशया घातितेनोद्गवणार्थं क्रियमाणस्य
 शब्दविशेषस्यानुकरणार्थं शूकार इति प्रयुक्तम् । शूकृतमेतदेव । पूर्वापरपाद

प्रपा० १ अनु० १४] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४३१९

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

विषयत्वेन द्वेषाऽभिधानम् । पुरतो वेगेन धावनं पलायनम् । आभिमुख्येन धावनमापलायनम् । चतुर्णामपि पादानां सकृदुन्नमनमाभिमुख्यविषयमावलम्बनम् । पराङ्मुखत्वविषयं परावलम्बनम् । पूर्वमायनप्रायणशब्दाभ्यां योऽर्थोऽभिहितः सोऽस्तीति विषयः । इह त्वायत्प्रयच्छन्दाभ्यां वर्तमानविषयः स एवार्थोऽभिधीयते । अतो यथोक्ततत्तद्गुणयुक्तायाश्वाय तत्प्रीत्यर्थं स्वाहा हुतमिदमस्तु । किं बहुना सर्वस्मै सर्वप्रकारगमनविशेषयुक्ताश्वप्रीत्यर्थमिदं स्वाहा हुतमस्तु । उत्कृष्टगमनविषयत्वादेतेषां होमानामुद्गावा इति नामधेयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुरंशोऽनुवाकः ।)

अ॒ग्नये॒ स्वाहा॒ सोमा॑य॒ स्वाहा॒ वा॒यवे॒ स्वाहा॒ऽपां
मोदा॑य॒ स्वाहा॒ स॒वित्रे॒ स्वाहा॒ सर॑स्वत्यै॒ स्वाहेन्द्रा॑य॒
स्वाहा॒ बृह॑स्पतये॒ स्वाहा॒ मि॒त्राय॒ स्वाहा॒ वरु॑णाय॒
स्वाहा॒ सर्व॑स्मै॒ स्वाहा॒ (१)

(अ॒ग्नये॒ वा॒यवे॒ऽपां मोदा॑येन्द्रा॑य॒ त्रयो॑विंशतिः ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

अ॒ग्नये॒ । स्वाहा॒ । सोमा॑य॒ । स्वाहा॒ । वा॒यवे॒ । स्वाहा॒ ।
अ॒पाम् । मोदा॑य॒ । स्वाहा॒ । स॒वित्रे॒ । स्वाहा॒ । सर॑स्वत्यै॒ ।

स्वाहा । इन्द्राय । स्वाहा । बृहस्पतये । स्वाहा । मित्राय ।

स्वाहा । वरुणाय । स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

कल्पः—‘ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वहोमान् ’ इति ॥

पाठस्तु—

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा वायवे स्वाहाऽपां
मोदाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहे-
न्द्राय स्वाहा बृहस्पतये स्वाहा मित्राय स्वाहा
वरुणाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

अपां मोदः पर्जन्यः । अनुक्तानां पूर्वहोमाङ्गानां देवानां संग्रहार्थं
सर्वशब्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः)

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा
सूर्याय स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहा
प्राच्याँ दिशे स्वाहा दक्षिणायै दिशे स्वाहा प्रतीच्याँ
दिशे स्वाहोदीच्याँ दिशे स्वाहोर्ध्वायै दिशे स्वाहा

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

दि॒ग्भ्यः स्वाहा॑ऽवा॒न्तरदि॒शाभ्यः स्वाहा॑ समा॒भ्यः
स्वाहा॑ श॒रद्भ्यः स्वाहा॑ऽहो॒रात्रेभ्यः स्वाहा॑ऽर्ध॒मासेभ्यः
स्वाहा॑ मा॒सेभ्यः स्वाह॑र्तु॒भ्यः स्वाहा॑ संवत्स॒राय स्वाहा॑
सर्व॑स्मै स्वाहा॑ (१) ॥

(पृथिव्यै सूर्याय नक्षत्रेभ्यः प्राच्यै सप्तचत्वारिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ।)

पृ॒थि॒व्यै । स्वाहा॑ । अ॒न्तरि॑क्षाय । स्वाहा॑ । दि॒वे ।
स्वाहा॑ । सूर्या॑य । स्वाहा॑ । च॒न्द्रम॑से । स्वाहा॑ । नक्ष॑त्रेभ्यः ।
स्वाहा॑ । प्रा॒च्यै । दि॒शे । स्वाहा॑ । दक्षि॑णायै । दि॒शे ।
स्वाहा॑ । प्र॒ती॒च्यै । दि॒शे । स्वाहा॑ । उ॒दी॒च्यै । दि॒शे ।
स्वाहा॑ । ऊ॒र्ध्वा॒यै । दि॒शे । स्वाहा॑ । दि॒ग्भ्य इति॑ दिक्—
भ्यः । स्वाहा॑ । अ॒वा॒न्तरदि॒शाभ्य इत्य॑वा॒न्तर—दि॒शाभ्यः ।
स्वाहा॑ । समा॒भ्यः । स्वाहा॑ । श॒रद्भ्य इति॑ श॒रत्—भ्यः ।
स्वाहा॑ । अ॒हो॒रात्रेभ्य इत्य॑हः—रा॒त्रेभ्यः । स्वाहा॑ । अ॒र्ध॒मा—
सेभ्य इत्य॑र्ध—मा॒सेभ्यः । स्वाहा॑ । मा॒सेभ्यः । स्वाहा॑ ।

ऋतुभ्य इत्यृतु-भ्यः । स्वाहा । संवत्सरायेति सं-वत्सराय ।
स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ।)

कल्पः—‘पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्येतं हुत्वा’ इति ॥
एतमनुवाकं पूर्वनामकहोमान्तःपातित्वेनैव हुत्वेत्यर्थः ॥

पाठस्तु—

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा
सूर्याय स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहा
प्राच्यै दिशे स्वाहा दक्षिणायै दिशे स्वाहा प्रतीच्यै
दिशे स्वाहोदीच्यै दिशे स्वाहोर्ध्वायै दिशे स्वाहा
दिग्भ्यः स्वाहाऽवान्तरदिशाभ्यः स्वाहा समाभ्यः
स्वाहा शरद्भ्यः स्वाहाऽहोरात्रेभ्यः स्वाहाऽर्ध-
मासेभ्यः स्वाहा मासेभ्यः स्वाहर्तुभ्यः स्वाहा संव-
त्सराय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

प्राच्यादिशब्दा विशेषवाचिनः । दिक्शब्दः सामान्यवाची । समाशरत्सं-
वत्सराशब्दाः सौरचान्द्रनाक्षत्रविषयाः । सर्वशब्दोऽनुक्तकालविषयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अश्वमेधमग्नयनम्)

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।)

अ॒ग्नये॒ स्वाहा॒ सोमा॑य॒ स्वाहा॑ स॒वित्रे॒ स्वाहा॑
सर॑स्वत्यै॒ स्वाहा॑ पू॒ष्णे स्वाहा॑ बृ॒हस्प॑तये॒ स्वाहा॑ऽपां
मो॒दाय॒ स्वाहा॑ वा॒यवे॒ स्वाहा॑ मि॒त्राय॒ स्वाहा॑ वरु॑-
णाय॒ स्वाहा॑ सर्व॑स्मै॒ स्वाहा॑ (१)

(अ॒ग्नये॒ स॒वित्रे॒ पू॒ष्णेऽपां॑ मो॒दाय॒ वा॒यवे॒ त्रयो॑वि॒ंशतिः॑ ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।)

अ॒ग्नये॒ । स्वाहा॑ । सोमा॑य । स्वाहा॑ । स॒वित्रे॒ । स्वाहा॑ ।
सर॑स्वत्यै । स्वाहा॑ । पू॒ष्णे । स्वाहा॑ । बृ॒हस्प॑तये । स्वाहा॑ ।
अ॒पाम् । मो॒दाय॒ । स्वाहा॑ । वा॒यवे॒ । स्वाहा॑ । मि॒त्राय॒ ।
स्वाहा॑ । वरु॑णाय । स्वाहा॑ । सर्व॑स्मै । स्वाहा॑ (१) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।)

कल्पः—‘ अ॒ग्नये॒ स्वाहा॑ सोमा॑य स्वाहा॑न्ति पूर्वदीक्षाम् ’ इति ॥

पाठस्तु—

अ॒ग्नये॒ स्वाहा॑ सोमा॑य स्वाहा॑ स॒वित्रे॒ स्वाहा॑
सर॑स्वत्यै॒ स्वाहा॑ पू॒ष्णे स्वाहा॑ बृ॒हस्प॑तये

स्वाहाऽपां मोदाय स्वाहा वायवे स्वाहा मित्राय

स्वाहा वरुणाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इत ॥

पूर्वहोमानुवाकवदयमनुवाको व्याख्येयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ।)

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहाऽ-
अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सूर्याय स्वाहा
चन्द्रमसे स्वाहाऽहे स्वाहा रात्रियै स्वाहर्जवे स्वाहा
साधवे स्वाहा सुक्षित्यै स्वाहा क्षुधे स्वाहाऽऽशितिन्ने
स्वाहा रोगाय स्वाहा हिमाय स्वाहा शीताय
स्वाहाऽऽतपाय स्वाहाऽरण्याय स्वाहा सुवर्गाय
स्वाहा लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(पृथिव्या अग्नयेऽहे चतुश्चत्वारिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ।)

पृथिव्यै । स्वाहा । अन्तरिक्षाय । स्वाहा । दिवे ।
स्वाहा । अग्नये । स्वाहा । सोमाय । स्वाहा । सूर्याय ।
स्वाहा । चन्द्रमसे । स्वाहा । अहे । स्वाहा । रात्रियै ।

प्रपा० १ अनु० १७] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४१२६

(अथमेघमन्त्रकथनम्)

स्वाहा । ऋजवे । स्वाहा । साधवे । स्वाहा । सुक्षित्या
इति सु-क्षित्यै । स्वाहा । क्षुधे । स्वाहा । आशितिम्ने ।
स्वाहा । रोगाय । स्वाहा । हिमाय । स्वाहा । शीताय ।
स्वाहा । आतपायेत्या-तपाय । स्वाहा । अरण्याय ।
स्वाहा । सुवर्गायेति सुवः-गाय । स्वाहा । लोकाय ।
स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ।)

कल्पः—‘पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्येकविंशतिर्नो दीक्षाम्’ इति ॥
पाठस्तु—

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे
स्वाहाऽग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सूर्याय
स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहाऽद्वे स्वाहा रात्रियै
स्वाहर्जवे स्वाहा साधवे स्वाहा सुक्षित्यै
स्वाहा क्षुधे स्वाहाऽऽशितिम्ने स्वाहा रोगाय
स्वाहा हिमाय स्वाहा शीताय स्वाहाऽऽ-
तपाय स्वाहाऽरण्याय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा
लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ।

अत्र ऋजवादयस्त्रयः पृथिव्यादिलोकाः । तथा च ब्राह्मणम्—‘इयं वा ऋजुः ।
अन्तरिक्षं साधु । अतौ सुक्षितिः’ इति । अशितिमशब्देन क्षुभितारक-

माश्रितृत्व+मभिधीयते । स्वर्गः पुण्यफलभूतः । लोकशब्दः सामान्यवाची ।
अत्रातीतावप्रये स्वाहा पृथिव्यै स्वाहेत्यनुवाकौ पूर्वहोमविषयौ । तथा च
ब्राह्मणम्—‘ अग्रये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वहोमाजुहोति । पूर्व एव द्विषन्तं
भ्रातृव्यमतिक्रामति । पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्याह । यथायजुरेवैतत् ।’
इति । उत्तरौ त्वनुवाकौ दीक्षाविषयौ । तत्रापि ब्राह्मणम्—‘ अग्रये स्वाहा सोमाय
स्वाहेति पूर्वदीक्षा जुहोति । पूर्व एव द्विषन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति । पृथिव्यै
स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्येकविंशिर्नां दीक्षां जुहोति’ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः)

भुवो देवानां कर्मणाऽपसर्तस्य पथ्याऽसि वसुभिर्दे-
वेभिर्देवतया गायत्रेण त्वा छन्दसा युनज्म वस-
न्तेन त्वर्तुना हविषा दीक्षयामि रुद्रेभिर्देवेभिर्देवतया
त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा युनज्म ग्रीष्मेण त्वर्तुना
हविषा दीक्षयाम्यादित्येभिर्देवेभिर्देवतया जागतेन
त्वा छन्दसा युनज्म वर्षाभिस्त्वर्तुना हविषा
दीक्षयामि विश्वेभिर्देवेभिर्देवतयाऽऽनुष्टुभेन त्वा
छन्दसा युनज्म (१) शरदा त्वर्तुना हविषा

+ अत्र कस्मिंश्चित्पुस्तके ‘ आशितशब्दत्वम् ’ इति, कस्मिंश्चित्पुस्तके तु ‘ आशितशब्द-
त्वम् ’ इति विद्यते तत्प्रामादिकमिति ज्ञेयम् ।

(अथमेघयज्ञकथनम्)

दीक्षया॒म्यङ्गि॒रोभिर्दे॒वेभिर्दे॒वतया॒ पा॒ङ्क्तेन॒ त्वा
छन्द॑सा युन॒ज्मि हेम॑न्तशिशिरा॒भ्यां त्व॒र्तुना॑ ह॒विषा॑
दीक्षया॒म्याऽहं दी॒क्षार्म॑रुहमृतस्य॒ पत्नीं॑ गा॒यत्रेण॑
छन्द॑सा ब्रह्म॒णा च॒र्तः सत्ये॑ऽधाः सत्यमृते॑ऽधाम् ।
मही॒मु षु सु॒त्रामा॑णमिह धृतिः॒ स्वाहे॒ह वि॒धृतिः॑
स्वाहे॒ह रन्तिः॒ स्वाहे॒ह रम॑तिः स्वाहा (२) ॥

(आनुष्टुमेन त्वा छन्दसा युन॒ज्म्येका॒क्षप॑ञ्चाशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ।)

भुवः । दे॒वाना॑म् । कर्म॒णा । अ॒पसा॑ । ऋ॒तस्य॑ ।
प॒थ्या । अ॒सि । वसु॑भिरिति॒ वसु॑-भिः । दे॒वेभिः॑ । दे॒व-
तया॑ । गा॒यत्रेण॑ । त्वा । छन्द॑सा । युन॒ज्मि । व॒सन्तेन॑ ।
त्वा । ऋ॒तुना॑ । ह॒विषा॑ । दी॒क्षया॒मि । रु॒द्रेभिः॑ । दे॒वेभिः॑ ।
दे॒वतया॑ । त्रैष्टु॑भेन । त्वा । छन्द॑सा । युन॒ज्मि ।
ग्री॒ष्मेण॑ । त्वा । ऋ॒तुना॑ । ह॒विषा॑ । दी॒क्षया॒मि ।
आ॒दि॒त्येभिः॑ । दे॒वेभिः॑ । दे॒वतया॑ । जा॒गतेन॑ । त्वा ।
छन्द॑सा । युन॒ज्मि । व॒र्षाभिः॑ । त्वा । ऋ॒तुना॑ ।

ह॒विषा॑ । दी॒क्षया॑मि । वि॒श्वेभिः॑ । दे॒वेभिः॑ । दे॒वत॑या ।
 आ॒नुष्टु॒भेनेत्या॑नु—स्तु॒भेन॑ । त्वा । छ॒न्दसा॑ । यु॒नज्मि॑
 (१) । श॒रदा॑ । त्वा । ऋ॒तुना॑ । ह॒विषा॑ । दी॒क्षया॑मि ।
 अ॒ङ्घ्रि॒रोभि॒रित्य॑ङ्घ्रि॒रः—भिः॑ । दे॒वेभिः॑ । दे॒वत॑या ।
 पा॒ङ्क्तेन॑ । त्वा । छ॒न्दसा॑ । यु॒नज्मि॑ । हे॒मन्त॑शि॒शिरा॑—
 भ्या॒मिति॑ हे॒मन्त॑—शि॒शिरा॑भ्याम् । त्वा । ऋ॒तुना॑ ह॒विषा॑ ।
 दी॒क्षया॑मि । ए॒ति । अ॒हम् । दी॒क्षाम् । अ॒रुह॑म् । ऋ॒तस्य॑ ।
 प॒त्नीम् । गा॒यत्रेण॑ । छ॒न्दसा॑ । ब्र॒ह्म॒णा । च । ऋ॒तम् ।
 स॒त्ये । अ॒धाम् । स॒त्यम् । ऋ॒ते । अ॒धाम् । म॒हीम् । उ॒ ।
 स्वि॒ति । सु॒त्रामा॑ण॒मिति॑ सु॒त्रामा॑णम् । इ॒ह । धृ॒तिः ।
 स्वाहा॑ । इ॒ह । वि॒धृति॑रिति॒ वि—धृ॒तिः । स्वाहा॑ । इ॒ह ।
 रन्तिः॑ । स्वाहा॑ । इ॒ह । र॒मतिः॑ । स्वाहा॑ (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके ष्ठादशोऽनुवाकः ।)

कल्पः—‘ भुवो देवानां कर्मणेत्युतुदीक्षाभिः कृष्णाजिनमारोहन्तमभिमन्त्रयते ’ इति ॥

तत्र प्रथममन्त्रमाह—

भुवो देवानां कर्मणा पसर्तस्य पथ्याऽसि
 वसुभिर्देवेभिर्देवतया गायत्रेण त्वा

छन्दसा युनज्मि वंसन्तेन

त्वर्तुना हविषा दीक्षयामि, इति ।

हे दीक्षे त्वं देवानां संबन्धिना कर्मणर्तस्य यज्ञस्य संबन्धिनाऽपसा व्यापारेण भुवो युक्ता भव । त्वं पथ्याऽसि देवानां यज्ञस्य च हिताऽसि । अहं वसुभिर्देवेभिर्वसुसंज्ञकैर्देवैर्वतया दीक्षाभिमानिन्या गायत्रेण च्छन्दसा च त्वां युनज्मि त्वां युक्तां करोमि । तथा वसन्तेनर्तुना सहितोऽहं त्वां हविषा दीक्षयामि संस्कृतां करोमि ॥

अथोत्तरांश्चतुरो मन्त्रानाह—

रुद्रेभिर्देवेभिर्देवतया त्रैष्टुभेन त्वा

छन्दसा युनज्मि ग्रीष्मेण त्वर्तुना

हविषा दीक्षयाम्यादित्येभिर्देवेभिर्दे-

वतया जागतेन त्वा छन्दसा

युनज्मि वर्षाभिस्त्वर्तुना हविषा

दीक्षयामि विश्वेभिर्देवेभिर्देवतयाऽऽ-

नुष्टुभेन त्वा छन्दसा युनज्मि

शरदा त्वर्तुना हविषा दीक्षयाम्य-

क्लिरोभिर्देवेभिर्देवतया पाङ्क्तेन त्वा

छन्दसा युनज्मि हेमन्तशिशिराभ्यां

त्वर्तुना हविषा दीक्षयामि, इति ।

एतेषु चतुर्ष्वपि मन्त्रेषु भुवो देवानामित्यादिभागमनुषज्य पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥

अथ षष्ठमन्त्रमाह—

आऽहं दीक्षामरुहमृतस्य पत्नीं

गायत्रेण छन्दसा ब्रह्मणा चर्तः

सत्येऽथाः सत्यमृतेऽधाम्, । इति ।

अहं यजमानो गायत्रेण च्छन्दसा ब्रह्मणा छन्दोरहितेन मन्त्रेण चानुगृहीतः सञ्चृतस्य पत्नीं यज्ञस्य पालयित्रीं दीक्षां नियमविशेषरूपामाह्वयामाकरोऽस्मि ।

मदीयमृतं सत्ये स्थापयामि सत्यमप्यृते स्थापयामि । चिन्त्यमानं वस्तुतत्त्वं-
मृतम् । उच्यमानं वस्तुतत्त्वं सत्यम् । अहं सर्वदा मनसा वस्तुतत्त्वं विचार्य
पश्चाद्दृश्यामि । वाचाऽपि वस्तुतत्त्वं मुञ्चार्य पश्चादन्यद्दस्तुतत्त्वं चिन्तयामीत्यर्थः ॥

अथ सप्तमाष्टमयोर्मन्त्रयोः प्रतीके दर्शयति—

महीम् षु सुत्रामाणम्, इति ।

महीम् षु मातरमित्येको मन्त्रः । सुत्रामाणं पृथिवीं धामिष्यपरो मन्त्रः । तौ
च मन्त्रौ वैश्वानरो न ऊत्येत्यनुवाके व्याख्यातौ ॥

कल्पः—‘सायं धृतिषु दूयमानासु राजन्यो वीणागाथी गायति’ इति ॥
तानेतान्धृतिमन्त्रानाह—

इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह

रन्तिः स्वाहेह रमतिः स्वाहा, इति ॥

एतच्चतुष्टयं पूर्वव्याख्येयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके-

ऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ।)

ई॒का॒रा॒य॒ स्वा॒हे॒रु॒ता॒य॒ स्वा॒हा॒ क्र॒न्द॒ते॒ स्वा॒हा॒ऽव॒-
क्र॒न्द॒ते॒ स्वा॒हा॒ प्रो॒थ॒ते॒ स्वा॒हा॒ प्र॒प्रो॒थ॒ते॒ स्वा॒हा॒
ग॒न्धा॒य॒ स्वा॒हा॒ घ्रा॒ता॒य॒ स्वा॒हा॒ प्रा॒णाय॒ स्वा॒हा॒
व्या॒नाय॒ स्वा॒हा॒ऽपा॒नाय॒ स्वा॒हा॒ संदी॒यमा॒नाय॒ स्वा॒हा॒
संदि॒ताय॒ स्वा॒हा॒ वि॒चृ॒त्यमा॒नाय॒ स्वा॒हा॒ वि॒चृ॒त्ताय॒
स्वा॒हा॒ प॒लायि॒ष्यमा॒णाय॒ स्वा॒हा॒ प॒ला॒यिता॒य॒
स्वा॒हो॒पर॒स्य॒ते॒ स्वा॒हो॒पर॒ताय॒ स्वा॒हा॒ नि॒वेक्ष्य॒ते॒
स्वा॒हा॒ नि॒वि॒शमा॒नाय॒ स्वा॒हा॒ नि॒वि॒ष्टाय॒ स्वा॒हा॒

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

निषत्स्यते स्वाहा निषीदते स्वाहा निषण्णाय
 स्वाहा (१) आसिष्यते स्वाहाऽऽसीनाय
 स्वाहाऽऽसिताय स्वाहा निपत्स्यते स्वाहा
 निपद्यमानाय स्वाहा निपन्नाय स्वाहा शयिष्यते
 स्वाहा शयानाय स्वाहा शयिताय स्वाहा संमी-
 लिष्यते स्वाहा संमीलते स्वाहा संमीलिताय स्वाहा
 स्वप्स्यते स्वाहा स्वपते स्वाहा सुप्ताय स्वाहा प्रभो-
 त्स्यते स्वाहा प्रबुध्यमानाय स्वाहा प्रबुद्धाय स्वाहा
 जागरिष्यते स्वाहा जाग्रते स्वाहा जागरिताय
 स्वाहा शुश्रूषमाणाय स्वाहा शृण्वते स्वाहा श्रुताय
 स्वाहा वीक्षिष्यते स्वाहा (२) वीक्षमाणाय
 स्वाहा वीक्षिताय स्वाहा सःहास्यते स्वाहा संजि-
 हानाय स्वाहोज्जिहानाय स्वाहा विवत्स्यते स्वाहा
 विवर्तमानाय स्वाहा विवृत्ताय स्वाहोत्थास्यते
 स्वाहोत्तिष्ठते स्वाहोत्थिताय स्वाहा विधविष्यते
 स्वाहा विधून्वानाय स्वाहा विधूताय स्वाहो-
 त्कःस्यते स्वाहोत्क्रामते स्वाहोत्क्रान्ताय स्वाहा
 चङ्क्रमिष्यते स्वाहा चङ्क्रम्यमाणाय स्वाहा
 चङ्क्रमिताय स्वाहा कण्डूयिष्यते स्वाहा कण्डूय-
 मानाय स्वाहा कण्डूयिताय स्वाहा निकषिष्यते

स्वाहा॒ नि॒क॒र्ष॒मा॒णाय॒ स्वाहा॒ नि॒क॒र्षि॒ताय॒ स्वाहा॒
 यद॒त्ति॒ तस्मै॒ स्वाहा॒ यत्पि॒ब॒ति॒ तस्मै॒ स्वाहा॒ यन्मे॒-
 ह॒ति॒ तस्मै॒ स्वाहा॒ यच्छ॒ळ॒त्क॒रोति॒ तस्मै॒ स्वाहा॒
 रेत॒से॒ स्वाहा॒ प्र॒जा॒भ्यः॒ स्वाहा॒ प्र॒ज॒न॒नाय॒ स्वाहा॒
 सर्व॒स्मै॒ स्वाहा॒ (३) ॥

(नि॒ष॒ण्णाय॒ स्वाहा॒ वी॒क्षि॒ष्यते॒ स्वाहा॒ नि॒क॒र्ष॒मा॒णाय॒
 स्वाहा॒ स॒प्तवि॒ंश॒तिश्च॒)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ।)

ई॒का॒रा॒ये॒र्त्ति—का॒राय॑ । स्वाहा॑ । ई॒कृ॒ता॒ये॒र्त्ति—कृ॒ताय॑ ।
 स्वाहा॑ । क्र॒न्द॒ते । स्वाहा॑ । अ॒व॒क्र॒न्द॒त॒ इत्य॒व—क्र॒न्द॒ते ।
 स्वाहा॑ । प्रो॒थ॒ते । स्वाहा॑ । प्र॒प्रो॒थ॒त॒ इति॑ प्र—प्रो॒थ॒ते ।
 स्वाहा॑ । ग॒न्धा॒य॑ । स्वाहा॑ । घ्रा॒ताय॑ । स्वाहा॑ । प्रा॒णा॒येति॑
 प्र—अ॒नाय॑ । स्वाहा॑ । व्या॒ना॒येति॑ वि—अ॒नाय॑ । स्वाहा॑ ।
 अ॒पा॒ना॒येत्य॒प—अ॒नाय॑ । स्वाहा॑ । सं॒दी॒य॒मा॒ना॒येति॑ सं—दी॒-
 य॒मा॒नाय॑ । स्वाहा॑ । सं॒दि॒ता॒येति॑ सं—दि॒ताय॑ । स्वाहा॑ ।
 वि॒च॒ृत्य॒मा॒ना॒येति॑ वि—च॒ृत्य॒मा॒नाय॑ । स्वाहा॑ । वि॒च॒ृता॒येति॑
 वि—च॒ृताय॑ । स्वाहा॑ । प॒ला॒यि॒ष्य॒मा॒णाय॑ । स्वाहा॑ । प॒ला॒-

यिताय । स्वाहा । उपर॑स्यत इत्युप॑-र॑स्यते । स्वाहा ।
 उपर॑तायेत्युप॑-र॑ताय । स्वाहा । नि॒वेक्ष्य॑त इति॑ नि-
 वेक्ष्य॑ते । स्वाहा । नि॒विश॑मानायेति॑ नि-विश॑मानाय ।
 स्वाहा । नि॒विष्टा॑येति॑ नि-विष्टा॑य । स्वाहा । नि॒षत्स्य॑त
 इति॑ नि-सत्स्य॑ते । स्वाहा । नि॒षीद॑त इति॑ नि-सीद॑ते ।
 स्वाहा । नि॒षण्णा॑येति॑ नि-सन्ना॑य । स्वाहा (१) ।
 आ॒सिष्य॑ते । स्वाहा । आसी॑नाय । स्वाहा । आ॒सिताय॑ ।
 स्वाहा । नि॒पत्स्य॑त इति॑ नि-पत्स्य॑ते । स्वाहा । नि॒पथ्य॑-
 मानायेति॑ नि-पथ्य॑मानाय । स्वाहा । नि॒पन्ना॑येति॑ नि-
 पन्ना॑य । स्वाहा । श॒यिष्य॑ते । स्वाहा । शया॑नाय । स्वाहा ।
 श॒यिताय॑ । स्वाहा । संमी॒लिष्य॑त इति॑ सं-मी॒लिष्य॑ते ।
 स्वाहा । संमी॒लत॑ इति॑ सं-मी॒लते । स्वाहा । संमी॒लिता-
 येति॑ सं-मी॒लिताय॑ । स्वाहा । स्वप्स्य॑ते । स्वाहा । स्वप॑ते ।
 स्वाहा । सु॒प्ताय॑ । स्वाहा । प्र॒भोत्स्य॑त इति॑ प्र-भोत्स्य॑ते ।
 स्वाहा । प्रबु॒ध्यमाना॑येति॑ प्र-बु॒ध्यमानाय॑ । स्वाहा ।
 प्रबु॒द्धायेति॑ प्र-बु॒द्धाय॑ । स्वाहा । जा॒गरिष्य॑ते । स्वाहा ।
 जाग्र॑ते । स्वाहा । जा॒ग॒रिताय॑ । स्वाहा । शुश्रूष॑माणाय ।
 स्वाहा । श्रृण्व॑ते । स्वाहा । श्रु॒ताय॑ । स्वाहा । वी॒क्षिष्य॑त
 इति॑ वि-ईक्षिष्य॑ते । स्वाहा (२) । वी॒क्षमाणा॑येति॑ ।
 वि-ईक्ष॑माणाय । स्वाहा । वी॒क्षिता॑येति॑ वि-ईक्षिता॑य ।

स्वाहा । स॒हा॒स्य॒त इति॑ सं—हा॒स्य॒ते । स्वाहा । संजिहा॒-
 ना॒येति॑ सं—जिहा॒नाय॑ । स्वाहा । उज्जिहा॒नायेत्यु॒त्—जिहा॒-
 नाय॑ । स्वाहा । वि॒व॒त्स्य॒त इति॑ वि—व॒त्स्य॒ते । स्वाहा ।
 वि॒व॒र्त॒मा॒नायेति॑ वि—व॒र्त॒मा॒नाय॑ । स्वाहा । विवृ॒त्तायेति॑
 वि—वृ॒त्ताय॑ । स्वाहा । उ॒त्था॒स्य॒त इत्यु॒त्—स्था॒स्य॒ते । स्वाहा ।
 उ॒त्तिष्ठ॑त॒ इत्यु॒त्—तिष्ठ॑ते । स्वाहा । उत्थि॒तायेत्यु॒त्—स्थि॒ताय॑
 स्वाहा । वि॒ध॒वि॒ष्य॒त इति॑ वि—ध॒वि॒ष्य॒ते । स्वाहा । वि॒धुं-
 न्वा॒नायेति॑ वि—धुं॒न्वा॒नाय॑ । स्वाहा । विधू॒तायेति॑ वि—
 धू॒ताय॑ । स्वाहा । उ॒त्क्र॑स्य॒त इत्यु॒त्—क्र॑स्य॒ते । स्वाहा ।
 उ॒क्रा॒म॒त इत्यु॒त्—क्रा॒म॒ते । स्वाहा । उ॒क्रान्ता॑येत्यु॒त्—
 क्रा॒न्ताय॑ । स्वाहा । च॒ङ्क॒मि॒ष्य॒ते । स्वाहा । च॒ङ्क॒म्य-
 मा॒णाय॑ । स्वाहा । च॒ङ्क॒मि॒ताय॑ । स्वाहा । क॒ण्डू॒यि॒ष्य॒ते ।
 स्वाहा । क॒ण्डू॒य॒मा॒नाय॑ । स्वाहा । क॒ण्डू॒यि॒ताय॑ । स्वाहा ।
 नि॒क॒षि॒ष्य॒त इति॑ नि—क॒षि॒ष्य॒ते । स्वाहा । नि॒क॒ष॒मा॒णा-
 येति॑ नि—क॒ष॒मा॒णाय॑ । स्वाहा । नि॒क॒षि॒तायेति॑ नि—क॒षि॒-
 ता॒य॑ । स्वाहा । यत् । अ॒त्ति । तस्मै॑ । स्वाहा । यत् । पि॒ब॒न्ति ।
 तस्मै॑ । स्वाहा । यत् । मे॒ह॒न्ति । तस्मै॑ । स्वाहा । यत् ।
 श॒क॒न्ति । क॒रो॒ति । तस्मै॑ । स्वाहा । रेत॑से । स्वाहा ।

प्रजाभ्य इति प्र-जाभ्यः । स्वाहा । प्रजननायेति प्र-जन-
नाय । स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठकं एकोनविंशोऽनुवाकः ।)

कल्पः—‘ईकाराय स्वाहेकृताय स्वाहेत्यश्वचारितानि’ इति ॥

पाठस्तु—

ईकाराय स्वाहेकृताय स्वाहा क्रन्दते स्वाहाऽवक्र-
न्दते स्वाहा प्रोथते स्वाहा प्रप्रोथते स्वाहा
गन्धाय स्वाहा घ्राताय स्वाहा प्राणाय स्वाहा
व्यानाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा संदीयमानाय स्वाहा
संदिताय स्वाहा विचृत्यमानाय स्वाहा विचृत्ताय
स्वाहा पलायिष्यमाणाय स्वाहा पलायिताय
स्वाहोपरस्स्यते स्वाहोपरताय स्वाहा निवेक्ष्यते
स्वाहा निविशमानाय स्वाहा निविष्टाय स्वाहा
निषत्स्यते स्वाहा निषीदते स्वाहा निषण्णाय
स्वाहाऽऽसिष्यते स्वाहाऽऽसीनाय स्वाहाऽऽसिताय
स्वाहा निपत्स्यते स्वाहा निपद्यमानाय स्वाहा
निपन्नाय स्वाहा शयिष्यते स्वाहा शयानाय
स्वाहा शयिताय स्वाहा संमीलिष्यते स्वाहा
संमीलिताय स्वाहा स्वप्स्यते स्वाहा स्वपते स्वाहा
सुप्ताय स्वाहा प्रभोत्स्यते स्वाहा प्रबुध्यमानाय

स्वाहा प्रबुद्धाय स्वाहा जागरिष्यते स्वाहा
जाग्रते स्वाहा जागरिताय स्वाहा शुश्रूषमाणाय
स्वाहा शृण्वते स्वाहा श्रुताय स्वाहा वीक्षिष्यते
स्वाहा वीक्षमाणाय स्वाहा वीक्षिताय स्वाहा
संहास्यते स्वाहा संजिहानाय स्वाहोज्जिहानाय
स्वाहा विवर्त्स्यते स्वाहा विवर्तमानाय स्वाहा
विवृत्ताय स्वाहोत्थास्यते स्वाहोत्तिष्ठते स्वाहोत्थिताय
स्वाहा विधविष्यते स्वाहा विधून्वानाय स्वाहा
विधूताय स्वाहोत्क्रास्यते स्वाहोत्क्रामते स्वाहोत्क्रा-
न्ताय स्वाहा चङ्क्रमिष्यते स्वाहा चङ्क्रम्यमा-
णाय स्वाहा चङ्क्रमिताय स्वाहा कण्डूयिष्यते
स्वाहा कण्डूयमानाय स्वाहा कण्डूयिताय स्वाहा
निकषिष्यते स्वाहा निकषमाणाय स्वाहा निक-
षिताय स्वाहा यदत्ति तस्मै स्वाहा यत्तिवति
तस्मै स्वाहा यन्मेहति तस्मै स्वाहा यच्छलत्करोति
तस्मै स्वाहा यरेतसे स्वाहा प्रजाभ्यः स्वाहा
प्रजननाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति, ॥

स्वाद्यं दृष्ट्वा यातुं यो(यं) मन्दशब्दं करोति तदनुकरणं तदीमित्यनेनोच्यते ।
स च शब्दो वर्तमान ईकारः । अतीतस्त्वीकृतः । वड्वां दृष्ट्वा चैर्घोषेणो-
त्साहजनितं कन्दनम् । विरोधिनमश्वं दृष्ट्वा क्रोधेनोच्चैर्घोषणमवक्रन्दनम् ।
गमनकाले नासापुटयोः श्वासशब्दः प्रोथनम् । स एवानुवर्तमानः प्रप्रोथनम् ।
तृणभक्षणे वा श्वासशब्दः प्रप्रोथनम् । अश्वान्तराघ्राणं गन्धः । स एवातीतो
घ्रातः । प्राणापानव्याना ऊर्ध्वाधोमध्यवृत्तयः । संदीयमानो बध्यमानः ।
संदितो बद्धः । विचृत्यमानो मुच्यमानः । विचृतो मुक्तः । पलायितुमुद्यतः

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

पलायिष्यमाणः । निर्वर्तितपलायनः पलायितः । पलायनपरित्याग उपरमः ।
स च भार्वा भूतश्च । शालाप्रवेशो निवेशनम् । तच्च भावि वर्तमानमतीतं चेति
त्रिविधम् । प्रविश्य शालायां स्थितिर्निपदनम् । तदपि पूर्ववन्निविधम् ।
एतच्च त्रैविध्यं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । क्षणमात्रं पादसंकोच आसनम् । पार्श्वस्य
भूमिस्पर्शो निपतनम् । पादप्रसारणं शयनम् । चक्षुषोर्निमीलनं संमीलनम् ।
स्वापो निद्रा । तत्परित्यागः प्रबोधः । बाह्यावलोकनं जागरणम् । अश्वपाल-
कानामुन्थापनशब्दानुसंधानं श्रवणम् । तृणखाद्यान्वेषणं वीक्षणम् । शालाया
वहिर्निर्गमन संज्ञानम् । निर्गत्य भूमौ विलुण्ठनं विवर्तनम् । तदनन्तरमूर्ध्वं
स्थितिरुत्थानम् । उत्थितस्य धूलिमपनेतुं शरीरचालनं विधूननम् । पादस्यो
न्नमनमुत्क्रमणम् । मन्दगमनं चङ्क्रमणम् । दन्तपङ्क्तिभ्यां पृष्ठभागे दंशनं
कण्डूयनम् । दुड्यस्तम्भादौ शरीरघर्षणं निकषणम् । अदनादयः प्रसिद्धाः ।
प्रजा अश्वस्यापत्यानि । प्रजननं तदुत्पादनम् । सर्वशब्देनावशिष्टः अन्यश्च चरि-
तानि संगृह्यन्ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठक

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ।)

अ॒ग्नये॒ स्वाहा॒ वा॒यवे॒ स्वाहा॒ सूर्या॒य स्वा॒हर्त॒म-
स्य॒तस्य॒र्तम॑सि॒ सत्य॑म॒सि सत्य॑स्य॒ सत्य॑म॒स्युत॑स्य
प॒न्था॒ असि॑ दे॒वानां॑ छा॒याऽमृ॑तस्य॒ नाम॒ तत्सत्यं॑
यत्त्वं प्र॒जाप॑तिर॒स्याधि॑ यद॒स्मिन्वा॒जिनी॑व॒ शुभः॑
स्पर्ध॑न्ते दि॒वः सूर्ये॑ण वि॒शोऽपो॑ वृ॒णानः॑ प॒वते
क॒व्यन्प॑शुं न गो॒पा इर्यः॑ परि॒ज्मा (१) ॥

(अ॒ग्नये॒ वा॒यवे॒ऽष्टा॒चत्वारि॑ंशत् ।]

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

प्रजननं प्रातःसवने वै ब्रह्मवादिनः स त्वाङ्गिरस आपो वै सोमो वै
सहस्रतम्याऽत्रिजमदग्निः संवत्सरो देवस्य विभूरायनायाग्रये पृथिव्या
अग्रये पृथिव्यै भुव ईकारायाग्रये वायवे विशतिः ॥ २० ॥

प्रजननमङ्गिरसः सोमो वै प्रतिशृङ्गाति विभूर्वाक्ष-

माणाय द्विपञ्चाशत् ॥ ५२ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ।)

अग्रये । स्वाहा । वायेवे । स्वाहा । सूर्यीय । स्वाहा ।
ऋतम् । असि । ऋतस्य । ऋतम् । असि । सत्यम् । असि ।
सत्यस्य । सत्यम् । असि । ऋतस्य । पन्थाः । असि ।
देवानाम् । छाया । अमृतस्य । नाम । तत् । सत्यम् ।
यत् । त्वम् । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । असि ।
अधीति । यत् । अस्मिन् । वाजिनि । इव । शुभः ।
स्पर्धन्ते । दिवः । सूर्येण । विशः । अपः । वृणानः ।

(अथमेधमन्त्रकथनम्)

प॒ष॒ते । क॒व्यन् । प॒शुम् । न । गो॒पा इति गो—पाः ।

इ॒र्यः । परि॒ज्मेति परि—ज्मा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ।)

कल्पः—‘ अग्नये स्वाहा वायवे स्वाहेत्येतं हुत्वा ’ इति ॥

एतास्मिन्ननुवाके त्रीन्मन्त्रानाह—

‘ अग्नये स्वाहा वायवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा, इति ।

अथ चतुर्थपञ्चममन्त्रावाह—

ऋतमस्यृतस्यर्तमसि सत्यमसि सत्यस्य सत्यमसि, इति ।

हेऽथ त्वमृतं यन्मानसं सत्यं तदसि । यागरहितानां पुरुषाणां यदृतं तस्या-
प्युत्तमं त्वमृतं सत्यमसि । तव यागसाधनत्वात् । एवं सत्यवाक्यमपि वाच-
(चि)कविषयत्वेन व्याख्येयम् ॥

अथ षष्ठमन्त्रमाह—

ऋतस्य पन्था असि देवानां छायाऽमृतस्य

नाम तत्सत्यं यत्त्वं प्रजापतिरसि, इति ।

ऋतस्य यज्ञस्य पन्था मार्गोऽसि । त्वद्वारेण हि यागो निर्वर्त्यते । तथा
देवानां छायाऽसि । यथा धर्मकाले वृक्षस्य च्छाया सुखप्रदा तथा त्वं सुख-
प्रदोऽसि । अत एव त्वममृतस्य नामासि । देवा हि त्वदीयं हविः पीयूषः

मित्येव स्वी कुर्वन्ति । त्वं प्रजापतिरूपोऽसीति यत्तत्सत्यं नात्र कश्चिदुप-
चारोऽस्ति । प्रजापतेरक्षयेव हि त्वदाकारेण निष्पन्नम् ॥

अथ सप्तममन्त्रमाह—

अधि यदस्मिन्वाजिनीव शुभः स्पर्धन्ते दिवः सूर्येण

विशोऽपो वृणानः पवते कव्यन्पशुं न गोपा इर्यः परिज्मा, इति ॥

यद्यस्मात्कारणाद्वाजिन्यास्मिन्नश्वे शुभः शोभनो गुणसंघोऽधीव देवेभ्योऽप्य-
धिक इव दृश्यते तस्मात्कारणादिवः संबन्धिनो विशो मरुद्गणाः सूर्येण सूर्य-
समानेनाश्वेन सार्धं स्पर्धन्ते वयं गुणाधिका अश्वो न गुणाधिक इत्येवं स्पर्धा
कुर्वन्ति । तादृशोऽयमश्वः । किंचायमपो वृणान इदं कर्म प्रवर्तयितुमिच्छन्प-
वते विश्वं पुनाति । तत्र दृष्टान्तः—कव्यन्पशुं न । यथा यागेषु स्तुतिमिच्छन्देवः
पशुं वृणीते तथाऽयमश्वः कर्मेदं वृणीते । देवो हि नानाविधाभिः स्तुतिभिः
स्तूयमानः पशुरूपं हविरतिप्रीतिपूर्वकमिच्छति । एवमश्वोऽप्यनेकैर्होमैः स्ताव-
कैर्मन्त्रैश्च परितुष्टः कर्मेदं समापयितुमिच्छतीत्यर्थः । कीदृशोऽश्वः, गोपा ऋत्वि-
ग्यजमानानां रक्षकः । इर्यः कर्मद्वाराऽन्नहेतुः । परिज्मा परितः स्वर्गलोकदौ
गन्तुं समर्थः । एतैः सप्तभिर्मन्त्रैर्होमो बौधायनेनापि दर्शितः—‘सावित्राणि
जुहोः पश्ये स्वाहा वायते रक्षतेऽसो सप्त’ इति ॥

अथ विनियोगोक्तः—

उच्यन्ते वायुवाक्यार्थाः सप्तपञ्चाशद्वक्त्रे ।

आग्निहोमोऽभिष्ववाद्यं द्वितीये स्तामसंस्तवः ॥

सर्वस्नोमस्तृतीये स्याच्चतुर्थे तु द्विरात्रकः ।

त्रिरात्रः पञ्चमे पक्षे स्युः सहस्रतमीगताः ॥

होमाद्याः सप्तमे दानं चतुरात्रोऽग्निमोऽष्टमे ।

द्वितीयो नवमे पञ्चरात्रो दशम ईरितः ॥

अत ऊर्ध्वं त्वश्वमेधमन्त्राणां विनियोजनम् ।

उच्यते रशनां देव गृहीत्वा मन्त्रयेदिमाम् ॥

अभिधेत्यश्वमावध्य(श्वं बध्नीयात्)त्रयो मन्त्रा इहेरिताः ।

विभूः कर्णे वाचयीत अग्नये पूर्वहोमकान् ॥

पञ्चेह पत्सु जुहुयाच्चतुर्भिर्भूरसीत्यतः ।

अश्वमुत्सृजते देवा रत्निभ्योऽश्वं प्रयच्छति ॥

(षड्वाक्यकथनम्)

अनुवाके द्वाविंशोऽस्मिन्मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ।
 आयनोद्द्रावहोमस्तु तत्र मन्त्रास्त्रयोदश ॥
 अग्नये पूर्वहोमाः स्युर्मन्त्रा एकादश स्मृताः ।
 पृथिव्या इति ते होमा मन्त्रा अत्रैकविंशतिः ॥
 अग्नये पूर्वदीक्षार्था होमा एकादश स्मृताः ।
 पृथ्वी(धी)त्यपि तथा होमा द्वाविंशतिरुदीरिताः ॥
 भुव इत्यृतुदीक्षाख्यमन्त्रैश्चर्माधिरोहणे ।
 मन्त्रयेदष्टभिः पत्सु जुहुयादिह पूर्ववत् ॥
 अष्टादशानुवाकंऽस्मिन्मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ।
 ईमश्वचरितैर्होमाश्चतुस्त्रीतिरीरिताः ॥
 अग्नये सप्तभिर्मन्त्रैर्होमः सावित्र ईरितः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य
 श्रीवीग्वुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
 चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
 सप्तमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः)

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

साध्या वै देवाः सुवर्गकामा एतः षड्वात्रमपश्य-
 न्तमाऽहरन्तेनायजन्त ततो वै ते सुवर्गं लोकमा-

(षड्रात्रकथनम्)

ह॒न्त्या॒क्रो॒श॑न्तो या॒न्यव॑र्ति॒मेवा॒न्यस्मि॑न्प्रति॒षज्ज्य॑
प्रति॒ष्ठां ग॑च्छन्ति य॒दा द॑श श॒तं कु॑र्वन्त्यथैक॒-
मु॒त्थानं॑* श॒तायुः॑ पु॒रुषः॑ श॒तेन्द्रि॑य आयु॒ष्येवेन्द्रि॑ये
प्रति॑ तिष्ठन्ति य॒दा श॒त* सह॑स्रं कु॑र्वन्त्यथैक॒मुत्थानं॑*
सह॑स्रसं॒मितो॒ वा अ॒सौ लो॒कोऽमु॑मेव लो॒कम॑भि
ज॒यन्ति॑ य॒दैषां॑ प्र॒मीये॑त य॒दा वा जी॑ये॒रन्न॑थैक॒-
मु॒त्थानं॑ तद्धि ती॒र्थम् (४) ॥

(पृष्ठानि सप्तदशः सुवर्गो जयन्ति यदैकदश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

ह॒रिः ॐ ।

सा॒ध्याः । वै । दे॒वाः । सु॒वर्ग॑र्का॒मा इति॑ सु॒वर्ग॑-का॒माः ।
ए॒तम् । ष॒ड्रात्र॑मिति॒ षट्-रा॒त्रम् । अ॒प॒श्यन् । तम् । ए॒ति ।
अ॒हर॒न् । तेन॑ । अ॒य॒जन्त॑ । ततः॑ । वै । ते । सु॒वर्ग॑मिति॒
सुवः-ग॒म् । लो॒कम् । आ॒यन् । ये । ए॒वम् । वि॒द्वा॒शंसः॑ ।
ष॒ड्रात्र॑मिति॒ षट्-रा॒त्रम् । आ॒सते॑ । सु॒वर्ग॑मिति॒ सुवः-ग॒म् ।

ए॒व । लो॒कम् । य॒न्ति । दे॒व॒स॒त्रमि॒ति॑ दे॒व॒-स॒त्रम् । वै ।
 ष॒ड्रा॒त्र इति॑ ष॒ट्-रा॒त्रः । प्र॒त्यक्ष॒मि॒ति॑ प्र॒ति-अ॒क्षम् । हि ।
 ए॒तानि॑ । पृ॒ष्ठानि॑ । ये । ए॒वम् । वि॒द्वाश्चः॑ । ष॒ड्रा॒त्रमि॒ति॑
 ष॒ट्-रा॒त्रम् । आ॒स॒ते । सा॒क्षादि॒ति॑ स-अ॒क्षात् । ए॒व ।
 दे॒वताः॑ । अ॒भ्यारो॑ह॒न्तीत्य॑भि-आ॒रोह॑न्ति । ष॒ड्रा॒त्र इति॑
 ष॒ट्-रा॒त्रः । भ॒व॒ति । ष॒ट् । वै । ऋ॒तवः॑ । ष॒ट् । पृ॒ष्ठानि॑
 (१) । पृ॒ष्ठैः । ए॒व । ऋ॒तून् । अ॒न्वारो॑ह॒न्तीत्य॑नु-आ॒रोह॑-
 ह॒न्ति । ऋ॒तुभि॑रि॒त्यु॒तु-भिः॑ । सं॒वत्स॒रमि॒ति॑ सं-व॒त्स॒रम् ।
 ते । सं॒वत्स॒र इति॑ सं-व॒त्स॒रे । ए॒व । प्र॒तीति॑ । ति॒ष्ठन्ति॑ ।
 बृ॒ह॒द॒थं॒तरा॑भ्यामि॒ति॑ बृ॒ह॒त्-र॒थं॒तरा॑भ्याम् । य॒न्ति । इ॒यम् ।
 वा॒व । र॒थं॒तरमि॒ति॑ र॒थं-त॒रम् । अ॒सौ । बृ॒ह॒त् । आ॒भ्याम् ।
 ए॒व । य॒न्ति । अ॒थो इति॑ । अ॒नयोः॑ । ए॒व । प्र॒तीति॑ ।
 ति॒ष्ठन्ति॑ । ए॒ते इति॑ । वै । य॒ज्ञस्य॑ । अ॒ञ्ज॒साय॑नी इत्य॑-
 अ॒सा-अ॑य॒नी । सु॒ती इति॑ । ता॒भ्याम् । ए॒व । सु॒वर्ग॑मि॒ति॑
 सु॒वः-ग॒म् । लो॒कम् । य॒न्ति । त्रि॒वृदि॒ति॑ त्रि-वृ॒त् ।
 अ॒ग्नि॒ष्टोम॑ इत्या॒ग्नि-स्तो॑मः । भ॒व॒ति । तेजः॑ । ए॒व । अ॒वेति॑ ।
 रु॒न्ध॒ते । प॒ञ्च॒द॒श इति॑ प॒ञ्च-द॒शः । भ॒व॒ति । इ॒न्द्रि॒यम् ।
 ए॒व । अ॒वेति॑ । रु॒न्ध॒ते । स॒प्त॒द॒श इति॑ स॒प्त-द॒शः (२) ।
 भ॒व॒ति । अ॒न्ना॒य॒स्येत्य॑न्न-अ॒यस्य॑ । अ॒व॒रु॒द्ध्य॑ इत्य॑व-
 रु॒द्ध्यै । अ॒थो इति॑ । प्रेति॑ । ए॒व । तेन॑ । जा॒य॒न्ते ।

(षड्रात्रकथनम्)

एकविंश इत्येक-विंशः । भवति । प्रतिष्ठित्या इति
 प्रति-स्थित्यै । अथो इति । रुचम् । एव । आत्मन् ।
 ब्रूधते । त्रिणव इति त्रि-नवः । भवति । विजित्या इति
 वि-जित्यै । त्रयस्त्रिंश इति त्रयः-त्रिंशः । भवति ।
 प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । सदोहविर्धानिन इति सदः-
 हविर्धानिनः । एतेन । षड्रात्रेणेति षट्-रात्रेण । यजेरन् ।
 आश्वत्थी इति । हविर्धानमिति हविः-धानम् । च ।
 आग्नीध्रमित्याग्नि-इध्रम् । च । भवतः । तत् । हि । सुव-
 र्ग्यमिति सुवः-र्ग्यम् । चक्रीवती इति । भवतः । सुवर्ग-
 स्येति सुवः-गस्य । लोकस्य । समष्ट्या इति सम-अष्ट्यै ।
 उलूखलबुध इत्युलूखल-बुधः । यूपः । भवति । प्रतिष्ठित्या
 इति प्रति-स्थित्यै । प्राञ्चः । यान्ति । प्राङ् । इव । हि ।
 सुवर्ग इति सुवः-गः (३) । लोकः । सरस्वत्या ।
 यान्ति । एषः । वै । देवयान इति देव-यानः । पन्थाः ।
 तम् । एव । अन्वारोहन्तीत्यनु-आरोहन्ति । आक्रोशन्त
 इत्या-क्रोशन्तः । यान्ति । अवर्तिम् । एव । अन्यस्मिन् ।
 प्रतिषज्ज्येति प्रति-सज्ज्यै । प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् ।
 गच्छन्ति । यदा । दश । शतम् । कुर्वन्ति । अथ । एकम् ।
 उत्थानमित्युत्-स्थानम् । शतायुरिति शत-आयुः ।
 पुरुषः । शतेन्द्रिय इति शत-इन्द्रियः । आयुषि । एव ।

इ॒न्द्रि॒ये । प्र॒ती॒तिः । ति॒ष्ठ॒न्ति॒ । य॒दा । श॒तम् । स॒ह॒स्रम् ।
 कु॒र्व॒न्ति॒ । अ॒र्थः । ए॒कम् । उ॒त्थान॒मित्यु॒त—स्थानम् । स॒ह॒-
 स्र॒सं॒मित॒ इति॒ स॒ह॒स्र—सं॒मितः । वै । अ॒सौ । लो॒कः ।
 अ॒मुम् । ए॒व । लो॒कम् । अ॒भी॒तिः । ज॒य॒न्ति॒ । य॒दा ।
 ए॒षाम् । प्र॒मी॒ये॒तेति॒ प्र—मी॒ये॒त । य॒दा । वा । जी॒ये॒रन् ।
 अ॒र्थः । ए॒कम् । उ॒त्थान॒मित्यु॒त—स्थानम् । त॒त । हि ।
 ती॒र्थम् (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निर्धमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
 अहीनाः पञ्चरात्रान्ताः प्रथमे समुदीरिताः ।
 षड्रात्राद्या द्वितीयेऽथ वक्ष्यन्तेऽस्मिन्प्रपाठके ॥

तत्र प्रथमेऽनुवाके षड्रात्रं विधत्ते—

साध्या वै देवाः सुवर्गकामा एतः षड्रात्रमपश्यन्त-
 माऽहरन्तेनायजन्त ततो वै ते सुवर्गं लोकमायन्य एवं
 विद्वांसः षड्रात्रमासते सुवर्गमेव लोकं यन्ति, इति ।

साध्यशब्दो देवगणविशेषवाची । अत्र सर्वत्र दर्शनं शाल्मयिनिश्रयः ।
 आहरणं सामग्रीसंपादनम् । यजनमनुष्ठानम् । यद्यप्ययं षड्रात्रोऽहीनत्वाद्य-

(षड्रात्रकथनम्)

जतिचोदनाविधेयस्तथाऽप्यत्र केषांचित्सारस्वतसत्रधर्माणां सन्नावमभिप्रेत्य विद्वांस आसत इत्यासिचोदनया विहितः । ते च धर्मा आश्वत्थी हविर्धानं चेत्यादिना वक्ष्यन्ते ॥

एतमेव सत्रत्वोपचारमभिप्रेत्य प्रशंसति—

देवसत्रं वै षड्रात्रः प्रत्यक्षः होतानि

पृष्ठानि य एवं विद्वांसः षड्रात्रमासते

साक्षादेव देवता अभ्यारोहन्ति, इति ।

देवानां सत्रवत्प्रियत्वादिदं देवसत्रम् । तदेव सत्रवत्प्रियत्वं स्पष्टी क्रियते—
सत्ररूपे द्वादशाहे यः पृष्ठः पटहस्तस्मिन्पदसु दिनेषु यानि पृष्ठस्तोत्राणि रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाकरैवताख्यैः सामभिर्निष्पाद्यानि एतान्यत्रापि षट्सु दिनेषु क्रमेण प्रत्यक्षमुपलभ्यन्तो यस्मादेवं तस्माद्देवानां सत्रवत्प्रियत्वमुचितम् । एवं देवप्रियत्वं विदित्वाऽनुष्ठानेन बहुकालव्यवधानमन्तरेणैव देवताः प्राप्नोति ॥

अत्रार्हतां षट्संख्यां प्रशंसति—

षड्रात्रो भवति षड्वा ऋतवः षट्पृष्ठानि

पृष्ठैरेवर्तूनन्वारोहन्त्युतुभिः संवत्सरं ते

संवत्सर एष प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

ऋतवो यथा षट्संख्याका एवं पृष्ठान्यपि षट्संख्याकानि । अतः पृष्ठैर्ऋतुद्वारा संवत्सरं प्राप्य तत्र प्रतितिष्ठन्ति ॥

एतेषु षट्सु पृष्ठस्तोत्रेषु प्रथमद्वितीययोरहोरनुष्ठेये रथंतरबृहत्पृष्ठे ये स्तोत्रे ते विशेषेण प्रशंसति—

बृहदर्थंतराभ्यां यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्या-

मेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्या-

असायनी स्मृती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति, इति ।

शब्दशास्त्रप्रोक्त एवात्र बृहच्छब्दस्य पूर्वनिपातः । अनुष्ठानं तु रथंतरस्यैव प्रथमम् । यन्ति स्तोत्रमनुतिष्ठेयुरित्यर्थः । अनयोः साम्नोर्लोकद्वयरूपत्वा-

लोकाभ्यामेव तदनुष्ठितं भवति । अपि चानुष्ठातारो लोकयोर्द्वयोः प्रतितिष्ठ-
न्त्येव । किंचैते सामनी यज्ञस्याऽऽर्जवेन समाप्तिप्रापकौ मार्गावतस्ताभ्यामेव
स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

अथ पदसंख्याकान्यहानि चोदकप्राप्तानि विस्पष्टं दर्शयति—

त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धते पञ्चदशो
भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धते सप्तदशो भवत्यन्नायस्या-
वरुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायन्त एकविंशो
भवति प्रतितिष्ठत्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन्दधते त्रिणवो
भवति विजित्यै त्रयस्त्रिंशो भवति प्रतितिष्ठत्यै, इति ।

त्रिवृदादयः शब्दाः पूर्वोक्तपञ्चरात्रानुवाक इवात्रापि व्याख्येयाः । तत्र
सप्तधर्मातिदेशाभावेन बहुयजमानकत्वनियमाभावादकवचनेन निर्देशः ।
इह तु तन्नियमसद्भावाद्बहुवचनेन निर्देशः । प्रकृतिरूपे पृष्ठ्यपडहे त्रिवृदग्नि-
ष्टोमो रथंतरसामा प्रथममहः । पञ्चदश उक्थ्यो बृहत्सामा द्वितीयः । सप्त-
दश उक्थ्यो वैरूपसामा तृतीयः । एकविंशः षोडशी वैराजसामा चतुर्थः ।
त्रिणव उक्थ्यः शाकरसामा पञ्चमः । त्रयस्त्रिंश उक्थ्यो रैवतसामा षष्ठः ।
तदिदं द्वादशाहान्तर्गतस्य पृष्ठ्यपडहस्य स्वरूपम् । तद्विकृतित्वादत्रापि तथा-
विधान्येवाहानि द्रष्टव्यानि ॥

अथ सारस्वतसत्रधर्माननुवाकसमाप्तिपर्यन्तमतिदिदिक्षुस्तावदेकं धर्मं विधत्ते—

सदोहविधानिन एतेन षड्वात्रेण यजेरन्नाश्वत्थी हवि-
र्धानं चाऽऽग्नीध्रं च भवतस्तद्धि सुवर्ग्यम्, इति ।

ये यजमानाः सदोहविधानाभ्यां मण्डपाभ्यां युक्ताः षड्वात्रे प्रवर्तन्ते तेषां
हविर्धानमाग्नीध्रं चेति मण्डपद्वयमाश्वत्थी भवतोऽश्वत्थकाष्ठनिर्मिते उभे कार्ये ।
तत्राश्वत्थकाष्ठं स्वर्गसाधनम् ॥

धर्मान्तरं विधत्ते—

चक्रीवती भवतः सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

यथा रथस्य शकटस्य वा चक्रं तथा चक्रं ययोराग्नीध्रहविर्धानमण्डप-
योस्ते चक्रीवती । अयमर्थः—चक्रयोरक्षं प्रक्षिप्य शकटाकारं कृत्वा तस्योपरि

प्रपा०२अनु०१] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४३४९

(षड्मात्रकथनम्)

फलकान्यास्तीर्य तेषामुपरि भूमाविव मण्डपं निर्मातव्यमिति । ईदृशं च स्वर्ग-
प्राप्त्यै भवति । रथेनेव चक्रयुक्तेन मण्डपेन गन्तुं शक्यत्वात् ॥

धर्मान्तरं विधत्ते—

उलूखलबुध्नो यूपो भवति प्रतिष्ठित्यै, इति ।

यथा काष्ठमयस्थोलूखलस्य मूलमतिस्थूलं समतलं भवति तथा यूपमूलं
कर्तव्यम् । एतच्च यत्र यत्र यूपो नीयते तत्र तत्र भूमौ रवननमन्तरेणैव प्रति-
ष्ठापनार्थम् ॥

धर्मान्तरं विधत्ते—

प्राञ्चो यान्ति प्राडिव हि सुवर्गो लोकः, इति ।

चक्रयुक्ताग्नीध्रादिभिः सह प्राङ्मुखः गच्छेयुः । स्वर्गलोकस्य प्राग्वर्तित्वेन
प्रतिभानात् । एतच्चोक्तं सूत्रकारेण—‘तस्मिन्संस्थितेऽध्वर्युः शम्पां प्राचः
प्रास्यति स यत्र निपतति तद्गार्हपत्यं तस्मिन्पदत्रिशतं प्राचः प्रक्रमान्प्रक्रमति
तदाहवनीयः, चक्रीवन्ति सदोहविधानान्याग्नीध्रं चाऽऽश्वत्थी हविर्धानमाग्नीध्रं
चोलूखलबुध्नो यूपः प्रकृष्येदुपोऽस्य एव नोपरवान् रवनन्ति ’ इति । एकस्मिन्नङ्घ्रि-
समाप्ते सति परेद्युः प्रातः शम्पाक्षेपमात्रं गत्वा तत्राहरन्तेरमनुष्ठाय तस्मिन्नपि
समाप्ते ततः परेद्युरपि तथेत्यर्थः ॥

धर्मान्तरं विधत्ते—

सरस्वत्या यान्त्येष वै देवयानः

पन्थास्तमेवान्वारोहन्ति, इति ।

या सरस्वत्याख्या नदी तथा सह तत्तीरे प्रतिदिनं गच्छेयुः । एष सर-
स्वतीतीरगतो मार्गो देवयानो देवान्प्रापयितुं क्षमोऽतस्तमेव प्राप्नुवन्ति ॥

धर्मान्तरं विधत्ते—

आक्रोशन्तो यान्त्यवर्तिमेवान्यस्मिन्प्र-

तिषज्ज्य प्रतिष्ठां गच्छन्ति, इति ।

उत्साहातिशयेन क्रियमाण उच्चतमो ध्वनिराक्रोशस्तं कुर्वन्तो गच्छेयुः ।
धनसंकोचमन्तरेण जीवनं वर्तिः । तद्वपरीत्येन दारिद्र्यमवर्तिः । अदृष्टिरेवा-

वर्तिः । तां चावर्तिमन्यस्मिन्वैरिणि प्रतिषज्ज्य प्रतिष्ठितत्वेन संयुक्तां कृत्वा
स्वयं धनसंपन्नां प्रतिष्ठां गच्छन्ति ॥

एवमनुतिष्ठतः कालावधिरूपं धर्मान्तरं विधत्ते—

यदा दश शतं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानं शतायुःपुरुषः

शतेन्द्रिय आगुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

एकेन वृषभेण सहिता दश गावो यावति कालेऽपत्यप्रसवेन गवां शतं
संपादयन्ति तावन्तं कालं पौनःपुन्येनानुग्राह्य तदनुष्ठानादुत्थानं कर्तव्यमनु-
ष्ठानं समापयेदित्यर्थः । सोऽयमेकः समाप्तिकालः । गोशते सति पुरुषस्य
शतसंवत्सरायुष्टान्नाडीशतकसंचारेण शतेन्द्रियत्वादा(च्चाऽऽ)युषीन्द्रिये च प्रति-
तिष्ठन्ति ॥

कालावधौ पक्षान्तरं विधत्ते—

यदा शतं सहस्रं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानं सहस्रसंमितो

वा असौ लोकोऽमुमेव लोकमभि जयन्ति, इति ।

शतं गावो यदा पूर्ववत्सहस्रं संपादयन्ति सोऽयमेक उत्थानकालः । न
चातीतपक्षेण सांकर्यं शङ्कनीयम् । प्रसववैचित्र्येण न्यूनाधिककालसंभवात् ।
गवां सहस्रसंपत्तौ सत्यां सहस्रसंख्याकैर्भोग्यजातैः समृद्धः स्वर्गः प्राप्तो
भवति ॥

कालावधावेवापरं पक्षद्वयं विधत्ते—

यदैषां प्रमीयेत यदा वा जीयेरन्नथै-

कमुत्थानं तद्धि तीर्थम्, इति ॥

एषां यजमानानां मध्ये कश्चिद्यदा प्रमीयेत, सोऽयमेक उत्थानकालः ।
यदा वा राष्ट्रक्षोभादिना शत्रुभिरेते यजमाना जिता अपहृतसर्वस्वा भवन्ति,
सोऽयमेक उत्थानकालः । उक्तविधं यदुत्थानं तत्तीर्थं पापेभ्यस्तारकम् ।
तस्मात्तत्पर्यन्तं षड्वात्र आवर्तनीयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

कुसुरु॒बिन्द॒ औद्दाल॑किरकामयत पशु॒मान्त्स्या॒-
मेति॒ स ए॒तः स॒प्त॒रात्र॑माऽहर॒त्तेना॑यजत तेन॒ वै स
याव॑न्तो ग्रा॒म्याः प॒शव॑स्तानवा॒रुन्ध॒ य ए॒वं
वि॒द्वान्त्स॑प्त॒रात्रेण॒ यज॑ते याव॑न्त ए॒व ग्रा॒म्याः
प॒शव॑स्तानेवा॒व रु॑न्धे सप्त॒रात्रो भ॑वति सप्त ग्रा॒म्याः
प॒शवः॑ स॒प्ताऽऽर॑ण्याः सप्त छन्दा॑ः स्यु॒भ्यस्या॒व-
रु॑द्ध्यै त्रि॒वृद॑ग्नि॒ष्टोमो भ॑वति तेजः (१)
ए॒वाव॑ रुन्धे पञ्चद॒शो भ॑वतीन्द्रि॒यमे॒वाव॑ रुन्धे
सप्तद॒शो भ॑वत्य॒न्नाय॑स्या॒वरु॑द्ध्य॒ अथो॒ प्रैव॑ तेन
जायत एकवि॒ंशो भ॑वति प्र॒ति॒ष्ठित्या॒ अथो॒
रुच॑मे॒वाऽऽत्म॑न्ध॒त्ते त्रि॒णवो भ॑वति वि॒जित्यै॑ पञ्चवि॒ं-
शोऽग्नि॒ष्टोमो भ॑वति प्र॒जाप॑ते॒राज्यै॑ महा॒व्रत॑वा-
न॒न्नाय॑स्या॒वरु॑द्ध्यै विश्व॒जित्सर्व॑पृ॒ष्ठोऽति॒रात्रो भ॑वति
सर्व॑स्या॒भिजित्यै॑ यत्प्रत्यक्षं पूर्वे॒ष्वहः॑ सु पृ॒ष्ठान्यु॑पेयुः
प्रत्यक्षम् (२) विश्व॒जिति॑ यथा दुग्धामुप॒सी-
दत्ये॒वमु॑त्तमहः स्यान्नैक॑रात्रश्च॒न स्याद्बृ॒हद॒थंते॒रे
पूर्वे॒ष्वहः॑ सूपं यन्ती॒यं वाव॑ रथं॒तरम॑सौ बृहदा॒भ्यामे॒व
न यन्त्य॑थो अ॒नयो॑रे॒व प्रति॑ तिष्ठन्ति यत्प्रत्यक्षं

विश्वजि॒तिं पृ॒ष्ठान्यु॒पय॑न्ति॒ यथा॒ प्र॒त्तां दु॒हे
तादृ॒गेव॒ तत् (३) ॥

(तेजं उपेयुः प्रत्यक्षं द्विचत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

कु॒सु॒रु॒बि॒न्दः । औ॒द्वा॒ल॒कि॒रि॒त्यौत्—दा॒ल॒किः । अ॒का—
म॒यत् । प॒शु॒मा॒नि॒तिं प॒शु—मा॒न् । स्या॒म् । इति॑ । सः ।
ए॒त॒म् । स॒प्त॒रा॒त्र॒मि॒तिं स॒प्त—रा॒त्र॒म् । एति॑ । अ॒हर॒त् ।
तेन॑ । अ॒य॒ज॒त । तेन॑ । वै । सः । याव॑न्तः । ग्रा॒म्याः ।
प॒श॒वः । तान् । अवे॑ति । अ॒रु॒न्ध । यः । ए॒व॒म् । वि॒द्वान् ।
स॒प्त॒रा॒त्रेणे॑ति स॒प्त—रा॒त्रेण॑ । यज॑ते । याव॑न्तः । ए॒व ।
ग्रा॒म्याः । प॒श॒वः । तान् । ए॒व । अवे॑ति । रु॒न्धे । स॒प्त—
रा॒त्र इति॑ स॒प्त—रा॒त्रः । भ॒व॒ति । स॒प्त । ग्रा॒म्याः । प॒श॒वः ।
स॒प्त । आ॒र॒ण्याः । स॒प्त । छ॒न्दा॒श्सि । उ॒भय॑स्य । अ॒व॒रु॒-
द्ध्या इत्य॑व॒रु॒द्ध्यै । त्रि॒वृ॒दि॒तिं त्रि—वृ॒त् । अ॒ग्नि॒ष्टो॒म
इत्य॑ग्नि—स्तो॒मः । भ॒व॒ति । तेजः॑ (१) । ए॒व । अवे॑ति ।
रु॒न्धे । प॒ञ्च॒द॒श इति॑ प॒ञ्च—द॒शः । भ॒व॒ति । इ॒न्द्रि॒य॒म् ।

(सप्तरात्रकथनम्)

ए॒व । अ॒वे॒ति । रु॒न्धे । स॒प्त॒द॒श इति॑ स॒प्त-द॒शः । भ॒व॒ति ।
 अ॒न्ना॒द्य॒स्ये॒त्यन्न-अ॒द्य॒स्य । अ॒व॒रु॒द्ध्य॒ इत्य॒व-रु॒द्ध्यै ।
 अथो॒ इति॑ । प्रेति॑ । ए॒व । ते॒न । जा॒य॒ते । ए॒क॒वि॒ंश
 इत्ये॒क-वि॒ंशः । भ॒व॒ति । प्र॒ति॒ष्ठि॒त्या इति॑ प्र॒ति-स्थि॒त्यै ।
 अथो॒ इति॑ । रुच॑म् । ए॒व । आ॒त्म॒न् । ध॒त्ते । त्रि॒ण॒व
 इति॑ त्रि-न॒वः । भ॒व॒ति । वि॒जि॒त्या इति॑ वि-जि॒त्यै ।
 प॒ञ्च॒वि॒ंश इति॑ प॒ञ्च-वि॒ंशः । अ॒ग्नि॒ष्टो॒म इत्य॒ग्नि-स्तो॒मः ।
 भ॒व॒ति । प्र॒जा॒प॒ते॒रिति॑ प्र॒जा-प॒तेः । आ॒प्स्यै । म॒हा॒व्र॒त॒वा॒नि॒ति
 म॒हा॒व्र॒त-वा॒न् । अ॒न्ना॒द्य॒स्ये॒त्यन्न-अ॒द्य॒स्य । अ॒व॒रु॒द्ध्य॒
 इत्य॒व-रु॒द्ध्यै । वि॒श्व॒जि॒दिति॑ वि॒श्व-जि॒त् । स॒र्व॒पृ॒ष्ठ इति॑
 स॒र्व-पृ॒ष्ठः । अ॒ति॒रा॒त्र इत्य॑ति-रा॒त्रः । भ॒व॒ति । स॒र्व॒स्य ।
 अ॒भि॒जि॒त्या इत्य॒भि-जि॒त्यै । यत् । प्र॒त्य॒क्ष॒मिति॑ प्र॒ति-
 अक्ष॑म् । पूर्वे॑षु । अ॒हः॒स्वि॒त्य॒हः-सु । पृ॒ष्ठानि॑ । उ॒पे॒युरि॒त्युप-
 इ॒युः । प्र॒त्य॒क्ष॒मिति॑ प्र॒ति-अक्ष॑म् (२) । वि॒श्व॒जि॒तीति॑
 वि॒श्व-जि॒ति । यथा॑ । दु॒ग्धा॒म् । उ॒प॒सी॒द॒तीत्यु॒प-सी॑दति ।
 ए॒वम् । उ॒त्त॒म॒मि॒त्यु॒त्त-त॒मम् । अ॒हः । स्या॒त् । न । ए॒क-
 रा॒त्र इत्ये॒क-रा॒त्रः । च॒न । स्या॒त् । बृ॒ह॒द्र॒थं॒तरे॑ इति॑
 बृ॒ह॒त्-र॒थं॒तरे॑ । पूर्वे॑षु । अ॒हः॒स्वि॒त्य॒हः-सु । उ॒पे॒ति । य॒न्ति ।
 इ॒यम् । वा॒व । र॒थं॒त॒रमिति॑ र॒थं-त॒रम् । अ॒सौ । बृ॒ह॒त् ।
 आ॒भ्या॒म् । ए॒व । न । य॒न्ति । अथो॒ इति॑ । अ॒न॒योः ।

४३५४ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता — [७ सप्तमकाण्डे —
(सप्तमत्रकथनम्)

एव । प्रतीति । तिष्ठन्ति । यत् । प्रत्यक्षमिति प्रति—अक्षम् ।
विश्वजितीति विश्व—जिति । पृष्ठानि । उपयन्तीत्युप—यन्ति ।
यथा । प्रक्षाम् । दुहे । तादृक् । एव । तत् (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

प्रथमेऽनुवाके षड्रात्रोऽभिहितः । अथ द्वितीये सप्तरात्रोऽभिधीयते ॥
तमिमं विधत्ते—

कुसुरुबिन्द औद्दालकिरकामयत पशुमा-
न्त्यामिति स एतं सप्तरात्रमाऽहरत्तेना-
यजत तेन वै स यावन्तो ग्राम्याः पशवस्तान-
वारुन्ध य एवं विद्वान्सप्तरात्रेण यजते यावन्त
एव ग्राम्याः पशवस्तानेवाव रुन्धे, इति ।

कुसुरुबिन्दो नामतः । स चोद्दालकस्य पुत्रः । पशुमान्वहुपशुयुक्तः । गोछा-
गाश्वाविपुरुषगर्दभोऽष्टाः सप्त ग्राम्याः ॥

अथाहःसंख्यां प्रशंसति—

सप्तरात्रो भवति सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽ-
रण्याः सप्त छन्दास्सुभयस्यावरुद्ध्यै, इति ।

ग्राम्या उक्ताः । द्विखुरश्वापदपत्तिसरीसृपहस्तिमर्कटनादेयाः सप्ताऽऽरण्याः ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्जहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्य इति सप्त छन्दांसि । सुभयस्य पशु-
समूहस्य च्छन्दसः समूहस्य च ॥

अथार्हविशेषान्विधत्ते—

त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेज एवाव
रुन्धे पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवाव

रुन्धे सप्तदशो भवत्यन्नायस्याव-
रुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायत
एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो
रुचमेवाऽऽत्मन्धत्त त्रिणवो भवति
विजित्यै पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो भवति
प्रजापतेराप्त्यै महाव्रतवानन्ना-
यस्यावरुद्ध्यै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽति-
रात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै, इति ।

यथासंभवं पञ्चरात्रपद्मावच्च व्याख्येयम् । श्लोकेन पुरस्तात्सदसः स्तुव-
न्यनुश्लोकेन पश्चादित्यादयो महाव्रतधर्माः । तद्धर्मोपेतत्वं महाव्रतवचनम् ॥

अत्र कंचिद्विशेषं विधत्ते—

यत्प्रत्यक्षं पूर्वेष्वहःसु पृष्ठान्युपेयुः प्रत्यक्षं
विश्वजिति यथा दुग्धामुपसीदत्येवमुत्तममहः
स्यान्नैकरात्रश्चन स्याद्बृहद्रथंतरे पूर्वेष्व-
हःसूप यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्या-
मेव न यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्ति
यत्प्रत्यक्षं विश्वजिति पृष्ठान्युपयन्ति यथा
प्रक्षां दुहे तादृगेव तत्, इति ॥

सप्तमादहः पूर्वाण्यहानि यानि सन्ति तेष्वहःसु रथंतरपृष्ठद्वैरूपवैराजशा-
करैरेवतानि पृष्ठानि यदि प्रत्यक्षमुपेयुः, अविकृतानि तथैव प्रयुज्यन्त इत्यर्थः ।
तथा सति सर्वपृष्ठ इति विधानाद्विश्वजित्यपि सप्तमेऽह्नि यत्प्रत्यक्षमविकृतं
यथा भवति तथा पृष्ठस्तोत्राणि प्रयोक्तव्यानि । एवमुभयत्रापि (वि)कृतप्रयोगे
सति यथा लोके सकृद्दुग्धां गां पुनरपि दोग्धुं भ्रान्तः पुरुष उपासीदत्येवमिद-
मुत्तमं सप्तममहः स्यात् । तथा सत्ययं विश्वजिदुग्धगोवन्निःसारत्वेन कैश्चि-

देकरात्रयागोऽपि न भवेत्, सप्तरात्रयागान्तर्भावोऽपि न संभवतीति किमु वक्तव्यम् । तस्माद्विश्वजितः सारत्वाय वैरूपादीनि पृष्ठान्यवस्थाप्य पूर्वेषु षट्स्वहःसु बृहद्रथंतरे उभे एव पृष्ठे पर्यायेणाऽऽवर्तनीये । इयं वावेत्यादि पूर्ववत् । पूर्वानुवाके निषेधकस्य नकारस्याभावादाभ्यामेव यन्तीत्यत्र लोकाभ्यामनुष्ठानं निर्वर्तयन्तीति व्याख्यातम् । इह तु नकारस्य सञ्ज्ञावादाभ्यां लोकाभ्यां नापगच्छन्तीति व्याख्येयम् । पूर्वेष्वहःसु बृहद्रथंतरे द्वे एवानुष्ठाय विश्वजित्यविकृतानां सर्वेषां पृष्ठानामनुष्ठाने सति यथा लोके प्रज्ञां क्षीरं दातुं प्रवृत्तां प्रसूतां गां पुरुषो दुग्धे तादृगेव तद्भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

बृहस्पतिरकामयत ब्रह्मवर्चसी स्यामिति स
एतमष्टरात्रमपश्यत्तमाऽहंरत्तेनायजत ततो वै स
ब्रह्मवर्चस्यभवय एवं विद्वानष्टरात्रेण यजते
ब्रह्मवर्चस्येव भवत्यष्टरात्रो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री
गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धेऽ-
ष्टरात्रो भवति चतस्रो वै दिशश्चतस्रोऽवान्तर-
दिशा दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे (१)
त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धे पञ्चदशो

(अष्टरात्रकथनम्)

भ॒वती॒न्द्रि॒यमे॒वाव॑ रु॒न्धे स॒प्तद॒शो भ॑वत्य॒न्नाय॒स्याव॑-
रु॒द्ध्य॒ अथो॒ प्रैव॑ तेन॒ जाय॑त एक॒विंशो॑ भ॒वति॒
प्र॒ति॒ष्ठित्या॒ अथो॒ रुच॑मे॒वाऽऽत्म॑न्ध॒त्ते त्रि॒णवो॑ भ॒वति॒
वि॒जित्यै॒ त्रय॑स्त्रिंशो॑ भ॒वति॒ प्र॒ति॒ष्ठित्यै॒ पञ्च॑विं-
शोऽग्नि॒ष्टोमो॑ भ॒वति॒ प्र॒जाप॑ते॒राप्त्यै॑ महा॒व्रत॑वा॒नन्ना-
य॒स्याव॑रु॒द्ध्यै वि॒श्वजि॑त्सर्व॒पृष्ठोऽति॑रा॒त्रो भ॑वति॒ सर्व-
स्या॒भिजि॑त्यै (२) ॥

(दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धेऽभिजित्यै)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

बृ॒हस्प॑तिः । अ॒काम॑यत् । ब्र॒ह्मव॑र्चसीति॒ ब्रह्म-व॑र्चसी ।
स्याम् । इति॑ । सः । ए॒तम् । अ॒ष्टरा॑त्रमित्य॒ष्ट-रा॑त्रम् ।
अ॒पश्य॑त् । तम् । एति॑ । अ॒हर॑त् । तेन॑ । अ॒यज॑त् । ततः॑ ।
वै । सः । ब्र॒ह्मव॑र्चसीति॒ ब्रह्म-व॑र्चसी । अ॒भव॑त् । यः ।
ए॒वम् । वि॒द्वान् । अ॒ष्टरा॑त्रेणेत्य॒ष्ट-रा॑त्रेण । यज॑ते । ब्र॒ह्मव॑-
र्चसीति॒ ब्रह्म-व॑र्चसी । ए॒व । भ॒वति॒ । अ॒ष्टरा॑त्र इत्य॒ष्ट-
रा॑त्रः । भ॒वति॒ । अ॒ष्टाक्ष॑रेत्य॒ष्टा-अ॑क्षरा । गा॒यत्री॒ ।

गायत्री । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । गायत्रिया । एव ।
 ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । अवेति । रुन्धे । अष्टरात्र
 इत्यष्ट-रात्रः । भवति । चतस्रः । वै । दिशः । चतस्रः ।
 अवान्तरदिशा इत्यवान्तर-दिशाः । दिग्भ्य इति दिक्-
 भ्यः । एव । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । अवेति ।
 रुन्धे (१) । त्रिवृदिति त्रि-वृत् । अग्निष्टोम इत्यग्नि-
 स्तोमः । भवति । तेजः । एव । अवेति । रुन्धे । पञ्चदश
 इति पञ्च-दशः । भवति । इन्द्रियम् । एव । अवेति ।
 रुन्धे । सप्तदश इति सप्त-दशः । भवति । अन्नायस्येत्यन्न-
 अयस्य । अवरुद्ध्या इत्यव-रुद्ध्यै । अथो इति ।
 प्रेति । एव । तेन । जायते । एकविंश इत्येक-विंशः ।
 भवति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । अथो इति ।
 रुचम् । एव । आत्मन् । धत्ते । त्रिणव इति त्रि-नवः ।
 भवति । विजित्या इति वि-जित्यै । त्रयस्त्रिंश इति
 त्रयः-त्रिंशः । भवति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै
 पञ्चविंश इति पञ्च-विंशः । अग्निष्टोम इत्यग्नि-स्तोमः ।
 भवति । प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । आप्त्यै । महाव्रतवा-
 निति महाव्रत-वान् । अन्नायस्येत्यन्न-अयस्य । अवरु-
 द्ध्या इत्यव-रुद्ध्यै । विश्वजिदिति विश्व-जित् । सर्व-

(अष्टरात्रकथनम्)

पृष्ठ इति सर्व—पृष्ठः । अतिरात्र इत्यति—रात्रः । भवति ।

सर्वस्य । अभिजित्या इत्यभि—जित्यै (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

द्वितीयपपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयपपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

द्वितीये सप्तरात्रोऽभिहितः । अथ तृतीयेऽष्टरात्रोऽभिधीयते—

बृहस्पतिरकामयत ब्रह्मवर्चसी स्यामिति स एतमष्ट-
रात्रमपश्यत्तमाऽहरत्तेनायजत ततो वै स ब्रह्मवर्च-
स्यभवय एवं विद्वानष्टरात्रेण यजते ब्रह्मवर्चस्येव
भवत्यष्टरात्रो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मव-
र्चसं गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धेऽष्टरात्रो
भवति चतस्रो वै दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिशा
दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे, इति ।

पूर्वत्र कुसुमविन्देन बाल्य एवाध्ययनकाले सप्तरात्रस्य गुरुमुखेन(ण)
निश्चितत्वात्कामनाया ऊर्ध्वं दर्शनं नापेक्षितमिति नोक्तम् । इह तु तदभावा-
दपश्यदित्युक्तम् । गायत्र्या अष्टाक्षरत्वाद्विंशमवान्तरदिशां च मिलित्वाऽष्ट-
संख्योपेतत्वात्संख्याद्वारा तदुभयमुखेन ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः ॥

अथाहर्विशेषान्विधत्ते—

त्रिवृदाग्निष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धे पञ्चदशो
भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धे सप्तदशो भवत्यन्नायस्याव-
रुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायत एकविंशो भवति
प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन्धत्ते त्रिणवो भवति

विजित्यै त्रयस्त्रिंशो भवति प्रतिष्ठित्यै पञ्च-
विंशोऽग्निष्टोमो भवति प्रजापतेराप्त्यै महा-
व्रतवानन्नायस्यावरुद्ध्यै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽति-
रात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै, इति ॥

पूर्वत्र पञ्चैव पृष्ठषडहगतान्यहानि । षष्ठः पञ्चविंशोऽग्निष्टोमः । इह तु
तस्य सप्तमत्वात्पादहिकानि सर्वाण्यप्यहानि क्रमेणैवानुष्ठेयानि । अतिरात्रो-
ऽष्टमः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधव्याये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

प्रजापतिः प्रजा असृजत् ताः सृष्टाः क्षुधं
न्यायन्त्स एतं नवरात्रमपश्यत्तमाऽर्हत्तेनायजत् ततो
वै प्रजाभ्योऽकल्पत् यर्हि प्रजाः क्षुधं निगच्छेयु-
स्तर्हि नवरात्रेण यजेतेमे हि वा एतासां लोका
अकृता अथेताः क्षुधं नि गच्छन्तीमानेवाऽऽभ्यो
लोकान्कल्पयति तान्कल्पमानान्प्रजाभ्योऽनु कल्पते
कल्पन्ते (१) अस्मा इमे लोका ऊर्जं प्रजासु
दधाति त्रिरात्रेणैवेमं लोकं कल्पयति त्रिरात्रेणान्त-
रिक्षं त्रिरात्रेणामुं लोकं यथा गुणे गुणमन्वस्यत्येव-

(नवरात्रकथनम्)

मेव तल्लोके लोकमन्वस्यति धृत्या अशिथिलंभावाय
ज्योतिर्गौरायुरिति ज्ञाताः स्तोमा भवन्तीयं वाव
ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरेष्वेव लोकेषु प्रति
तिष्ठन्ति ज्ञात्रं प्रजानाम् (२) गच्छति नवरात्रो
भवत्यभिपूर्वमेवास्मिन्तेजो दधाति यो ज्योगामया-
वी स्यात्स नवरात्रेण यजेत प्राणा हि वा एतस्य
धृता अथेतस्य ज्योगामयति प्राणानेवास्मिन्दा-
धारोत यदीतासुर्भवति जीवत्येव (३) ॥

(कल्पन्ते प्रजानां त्रयस्त्रिंशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रजा इति प्र-जाः ।
असृजत । ताः । सृष्टाः । क्षुधम् । नीति । आयन् । सः ।
एतम् । नवरात्रमिति नव-रात्रम् । अपश्यत् । तम् ।
एति । अहरत् । तेन । अयजत । ततः । वै । प्रजाभ्य
इति प्र-जाभ्यः । अकल्पत । यर्हि । प्रजा इति प्र-जाः ।
क्षुधम् । निगच्छेयुरिति नि-गच्छेयुः । तर्हि । नवरात्रे-

णेति नव-रात्रेण । यजेत । इमे । हि । वै । एतासाम् ।
 लोकाः । अर्कृताः । अर्थ । एताः । क्षुधम् । नीति ।
 गच्छन्ति । इमान् । एव । आभ्यः । लोकान् । कल्पयति ।
 तान् । कल्पमानान् । प्रजाभ्य इति प्र-जाभ्यः ।
 अन्विति । कल्पते । कल्पन्ते (१) । अस्मै । इमे ।
 लोकाः । उर्जम् । प्रजास्विति प्र-जामु । दधाति ।
 त्रिरात्रेणेति त्रि-रात्रेण । एव । इमम् । लोकम् ।
 कल्पयति । त्रिरात्रेणेति त्रि-रात्रेण । अन्तरिक्षम् ।
 त्रिरात्रेणेति त्रि-रात्रेण । अमुम् । लोकम् । यथा । गुणे ।
 गुणम् । अन्वस्यतीत्यनु-अस्यति । एवम् । एव । तत् । लोके ।
 लोकम् । अन्विति । अस्यति । धृत्यै । अशिथिलंभावाये-
 त्यशिथिलं-भावाय । ज्योतिः । गौः । आर्युः । इति ।
 ज्ञाताः । स्तोमाः । भवन्ति । इयम् । वाव । ज्योतिः ।
 अन्तरिक्षम् । गौः । असौ । आर्युः । एषु । एव । लोकेषु ।
 प्रतीति । तिष्ठन्ति । ज्ञात्रम् । प्रजानामिति प्र-जानाम्
 (२) । गच्छति । नवरात्र इति नव-रात्रः । भवति ।
 अभिपूर्वमित्यभि-पूर्वम् । एव । अस्मिन् । तेजः । दधाति ।
 यः । ज्योगामयावीति ज्योक्-आमयावी । स्यात् । सः ।
 नवरात्रेणेति नव-रात्रेण । यजेत । प्राणा इति प्र-अनाः ।
 हि । वै । एतस्य । अर्धताः । अर्थ । एतस्य । ज्योक् ।

आमयति । प्राणानिति प्र-अनान् । एव । अस्मिन् ।
दाधार । उत । यदि । इतासुरितीत-असुः । भवति ।
जीवति । एव (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

तृतीयेऽनुवाकेऽष्टरात्रोऽभिहितः । अथ चतुर्थे नवरात्रोऽभिधीयते ॥
तमेतं विधत्ते—

प्रजापतिः प्रजा अमृजत ताः सृष्टाः क्षुधं न्यायन्त्स
एतं नवरात्रमपश्यत्तमाऽहरत्तेनायजत ततो वै प्रजा-
भ्योऽकल्पत यर्हि प्रजाः क्षुधं निगच्छेयुस्तर्हि
नवरात्रेण यजेतेमे हि वा एतासां लोका अकृता
अथैताः क्षुधं नि गच्छन्तीमानेवाऽऽभ्यो लोकान्क-
ल्पयति तान्कल्पमानान्प्रजाभ्योऽनु कल्पते कल्प-
न्तेऽस्मा इमे लोका ऊर्जं प्रजासु दधाति, इति ।

न्यायन्नितरां प्राप्नुवन् । प्रजाभ्योऽकल्पत प्रजानां क्षुन्निवारणाय सम-
र्थोऽभूत् । अतो यस्मिन्काले प्रजा अन्नाभावेन क्षुधं नितरां प्राप्नुवन्ति तदा
नवरात्रेण यजेत । इमे भूम्यादयो लोकाः सस्यनिष्पत्त्यभावेनैतासां प्रजानां
क्षुन्निवारणार्थमसमर्था यदा भवन्ति तदानीमेताः क्षुधं नितरां प्राप्नुवन्ति ।
नवरात्रयागेने(णे)माँल्लोकानेतासां प्रजानां क्षुन्निवारणसमर्थान्करोति लोकेषु
सस्यं बहु निष्पद्यत इत्यर्थः । तान्समर्थाँल्लोकाननु यजमानोऽपि प्रजानां
रक्षणे समर्थो भवति । ते च लोका यजमानार्थं समर्था भवन्ति यजमान-

स्येच्छानुसारेण सस्यं निष्पादयन्तीत्यर्थः । ततो यजमानः प्रजास्वन्नरसं
स्थापयति ॥

अथ नवरात्रं विभज्य तदवयवैस्त्रिभिर्लोकत्रयसामर्थ्यं दर्शयन् दृष्टान्तपुरः-
सरं प्रशंसति—

त्रिरात्रेणैवेमं लोकं कल्पयति त्रिरात्रेणान्तरिक्षं त्रिरा-
त्रेणामुं लोकं यथा गुणे गुणमन्वस्यत्येवमेव तल्लोके
लोकमन्वस्यति धृत्या अशिथिलंभावाय, इति ।

नवरात्रमध्ये योऽयमाद्यस्त्रिरात्रस्तेन भूलां लोकं क्षुत्रिवारणसमर्थं करोति । स
एव त्रिरात्रो यदा द्वितीयवारमावर्त्यते तदा तेनान्तरिक्षं समर्थं करोति ।
यदा तृतीयवारमावर्त्यते तेन तदा स्वर्गं समर्थं करोति । तत्र दृष्टान्तः—यथा
लोके त्रिवृद्रज्जुं सिमृशुः पुरुष एकस्मिन्सूत्रे द्वितीयं सूत्रं योजयति ततस्तृती-
यमपि योजयति एवमेतेन त्रिरात्रेण पुनः पुनरभ्यस्तेनैतस्मिंल्लोके प्रथमं समर्थं
सति ततो द्वितीयं तृतीयं च लोकं समर्थं करोति । एतच्च सर्वासां प्रजानां
धारणाय लोकानामशैथिल्याय च संपद्यते ॥

इदानीमावर्त्यमानस्य त्रिरात्रस्यावयवभूतान्यहानि विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति ज्ञाताः स्तोमा भवन्तीयं वाव

ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरेष्वेव लोकेषु प्रति

तिष्ठन्ति ज्ञात्रं प्रजानां गच्छति, इति ।

ज्योतिरादिशब्दत्रयपूर्वकाः स्तोमशब्देनाभिधीयमानाः सामगैः सर्वै-
र्ज्ञातास्त्रयोऽहर्विशेषा विद्यन्ते । त एवात्राहर्विशेषाः कर्तव्याः । ज्योतिष्टोमः
प्रथममहः, गोष्टोमो द्वितीयमहः, आयुष्टोमस्तृतीयमहः । एते चाहर्विशेषा
अत्रापि गवामयनप्रसङ्गे स्पष्टी भविष्यन्ति । ज्योतिष्टोमं प्रथममुपयन्ति
गोष्टोमं द्वितीयमुपयन्त्यायुष्टोमं तृतीयमुपयन्तीति ह्यभिधास्यते । एतेषां च
स्तोत्रियावैपम्बेण भेदः । अत एतस्मिन्प्रसङ्गे आम्नास्यते—‘एकया गौरतिरिक्तः ।
एकयाऽऽयुरूनः ।’ इति । ज्योतिष्टोमे यावत्यः स्तोत्रीया गोष्टोमे तावतीभ्योऽ-
प्येकाऽधिका । आयुष्टोमेऽप्येका न्यूना । एवमस्यामपि शाखायां ज्ञाताः
प्रसिद्धाः । सामशाखायां तु त्रिकद्रुका इति ज्ञाताः प्रसिद्धाः । त एतेऽत्रा-

प्रपा० २ अनु० ४] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४३६५

(नवरात्रकथनम्)

नुष्टुयाः । ज्योतिरादीनां लोकत्रयरूपत्वात्तेष्वयं प्रतिनिष्ठिति । किंच प्रजानां मध्ये ज्ञात्रं गच्छति क्षुब्धवर्तकोऽयमित्येवं सर्वैर्ज्ञातत्वं ज्ञात्रं रूपातिं प्राप्नोतीत्यर्थः । ज्योतिर्गौरायुर्मित्ययमेव त्रिरात्र आवर्त्यमानो नवरात्रः संपद्यते । अत एव सूत्रकारोक्तम्— 'शललीपिशङ्गेनास्त्राद्यकामो ज्योतिर्गौरायुर्गौर्ज्योतिरतिरात्रः ' इति । चतुर्विधेषु नवरात्रयागेष्विदानीमुच्यमानस्य शललीपिशङ्ग इत्येतन्नाम ॥

नवरात्रक्रतुं प्रशंसति —

नवरात्रो भवत्यभिपूर्वमेवास्मिन्तेजो दधाति, इति ।

योऽयं ज्योतिरादिकस्त्रिरात्रः स एवाऽऽवर्त्यमानो नवरात्रो भवति । तदनुष्ठानेनाभिपूर्वमेवानुक्रमेणैव यजमाने तेजः संपादयति । सकृदनुष्ठितस्त्रिरात्रो द्विरनुष्ठितः पद्मास्त्रिरनुष्ठितो नवरात्रः । एवं तेजोऽप्युत्तरोत्तरं वर्धत इत्यर्थः ॥

तदेवमन्त्रपादनद्वारा क्षुब्धवारणार्थं नवरात्रो विहितः । अथ दीर्घरोग निवृत्त्यर्थमपि तमेव विधत्ते —

यो ज्योगामयावी स्यात्स नवरात्रेण यजेत प्राणा

हि वा एतस्याधृता अथैतस्य ज्योगामयति प्राणाने-

वास्मिन्दाधारेण यदीतासुर्भवति जीवत्येव, इति ॥

ज्योगामयावी विरक्तालीनरोगयुक्तः । तस्य पुरुषस्य प्राणा यदा धातुवैपरीत्याधृता धरयितुं शक्या भवन्ति तदानामेतस्य पुरुषस्य ज्योगामयति दीर्घयोग उपपद्यते । नवरात्रनुष्ठानेन प्राणान्निन्दधारयत्येव । अपि च रोगाधिक्यमच्छेत्ता पूर्वोद्धर्तमात्रं याममात्रं वा गतप्राणो भवति, तदाऽप्येतत्क्रतुसमाध्यायं पुनर्जीवत्येव ॥

इति श्रीमत्प्राणानामाचार्यविरचिते माधवगोपेन्द्रप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

चतुर्थोऽंशः ॥ ४ ॥

प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स एतं दशहो-
 तारमपश्यत्तमजुहोत्तेन दशरात्रमसृजत तेन दशरात्रेण
 प्राजायत दशरात्राय दीक्षिष्यमाणो दशहोतारं
 जुहुयादशहोत्रैव दशरात्रं सृजते तेन दशरात्रेण प्र
 जायते वैराजो वा एष यज्ञो यदशरात्रो य
 एवं विद्वान्दशरात्रेण यजते विराजमेव गच्छति
 प्राजापत्यो वा एष यज्ञो यदशरात्रः (१) य
 एवं विद्वान्दशरात्रेण यजते प्रैव जायत इन्द्रो वै
 सहस्रदेवताभिरासीत्स न व्यावृत्तमगच्छत्स प्रजा-
 पतिमुपाधावत्तस्मा एतं दशरात्रं प्रायच्छत्तमाऽहर्-
 तेनायजत ततो वै सोऽन्याभिर्देवताभिर्व्यावृत्तमग-
 च्छद्य एवं विद्वान्दशरात्रेण यजते व्यावृत्तमेव
 पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छति त्रिकुक्षौ (२) एष
 यज्ञो यदशरात्रः ककुत्पञ्चदशः ककुदेकविंशः
 ककुत्रयस्त्रिंशो य एवं विद्वान्दशरात्रेण यजते
 त्रिकुक्षुदेव समानानां भवति यजमानः पञ्चदशो
 यजमान एकविंशो यजमानस्त्रयस्त्रिंशः पुर इतरा
 अभिचर्यमाणो दशरात्रेण यजेत देवपुरा एव पर्यु-

हते तस्य न कुतश्चनोपाव्याधो भवति नैनमभिच-
रन्तस्तृणुते देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा एताः
(३) देवपुरा अपश्यन्त्यदशरात्रस्ताः पर्यौहन्त
तेषां न कुतश्चनोपाव्याधोऽभवत्ततो देवा अभवन्प-
राऽसुरा यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स दशरात्रेण यजेत
देवपुरा एव पर्यूहते तस्य न कुतश्चनोपाव्याधो
भवति भवत्यात्मना परोऽस्य भ्रातृव्यो भवति
स्तोमः स्तोमस्योपस्तिर्भवति भ्रातृव्यमेवोपस्ति
कुरुते जाभि वै (४) एतत्कुर्वन्ति यज्ज्यायाश्स
स्तोममुपेत्य कनीयाश्समुपयन्ति यदग्निष्टोमसा-
मान्यवस्ताच्च परस्ताच्च भवन्त्यजाभित्वाय त्रिवृदग्नि-
ष्टोमोऽग्निष्टुदग्नियीषु भवति तेज एवाव रुन्धे पञ्च-
दश उक्थ्य ऐन्द्रीष्विन्द्रियमेवाव रुन्धे त्रिवृदग्नि-
ष्टोमो वैश्वदेवीषु पुष्टिमेवाव रुन्धे सप्तदशोऽग्निष्टोमः
प्राजापत्यासु तीव्रसोमोऽन्नायस्यावरुद्ध्या अथो
ग्रेव तेन जायते (५) एकविंश उक्थ्यः सौरीषु
प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन्धत्ते सप्तदशोऽग्नि-
ष्टोमः प्राजापत्यासूपहव्य उपहवमेव गच्छति त्रिण-
वावग्निष्टोमावभित ऐन्द्रीषु विजित्यै त्रयस्त्रिंश

उक्थ्यो वैश्वदेवीषु प्रतीष्ठित्यै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽति-

रात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै (६) ॥

(प्राजापत्यो वा एष यज्ञो यद्दशरात्रश्चिकुद्रा एव

वै जायत एकत्रिंशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।। ५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

प्रजापतिरिति प्रजा-पातिः । अकामयत् । प्रेति ।
जायेय । इति । सः । एतम् । दशहोतारमिति दश-
होतारम् । अपश्यत् । तम् । अजुहोत् । तेन । दशरात्र-
मिति दश-रात्रम् । असृजत् । तेन । दशरात्रेणेति दश-
रात्रेण । प्रेति । अजायत् । दशरात्रायेति दश-रात्राय ।
दीक्षिष्यमाणः । दशहोतारमिति दश-होतारम् । जुहुयात् ।
दशहोत्रेति दश-होत्रा । एव । दशरात्रमिति दश-रात्रम् ।
सृजते । तेन । दशरात्रेणेति दश-रात्रेण । प्रेति । जायते ।
वैराजः । वै । एषः । यज्ञः । यत् । दशरात्र इति दश-
रात्रः । यः । एवम् । विद्वान् । दशरात्रेणेति दश-रात्रेण ।
यजते । विराजमिति वि-राजम् । एव । गच्छति । प्राजा-
पत्य इति प्राजा-पत्यः । वै । एषः । यज्ञः । यत् । दश-

(दशरात्रकथनम्)

रात्र इति दश—रात्रः (१) । यः । एवम् । विद्वान् ।
 दशरात्रेणेति दश—रात्रेण । यजते । प्रेति । एव । जायते ।
 इन्द्रः । वै । सदृङ्ङिति स—दृङ् । देवताभिः । आसीत् । सः ।
 न । व्यावृतमिति वि—आवृतम् । अगच्छत् । सः । प्रजा-
 पतिमिति प्रजा—पतिम् । उपेति । अधावत् । तस्मै ।
 एतम् । दशरात्रमिति दश—रात्रम् । प्रेति । अयच्छत् ।
 तम् । एति । अहरत् । तेन । अयजत । ततः । वै । सः ।
 अन्याभिः । देवताभिः । व्यावृतमिति वि—आवृतम् ।
 अगच्छत् । यः । एवम् । विद्वान् । दशरात्रेणेति दश—
 रात्रेण । यजते । व्यावृतमिति वि—आवृतम् । एव ।
 पाप्मना । भ्रातृव्येण । गच्छति । त्रिककुदिति त्रि—ककुत् ।
 वै (२) । एष । यज्ञः । यत् । दशरात्र इति दश—रात्रः ।
 ककुत् । पञ्चदश इति पञ्च—दशः । ककुत् । एकविंश
 इत्येक—विंशः । ककुत् । त्रयस्त्रिंश इति त्रयः—त्रिंशः ।
 यः । एवम् । विद्वान् । दशरात्रेणेति दश—रात्रेण । यजते ।
 त्रिककुदिति त्रि—ककुत् । एव । समानानाम् । भवति । यज-
 मानः । पञ्चदश इति पञ्च—दशः । यजमानः । एकविंश इत्येक—
 विंशः । यजमानः । त्रयस्त्रिंश इति त्रयः—त्रिंशः । पुरः ।
 इतराः । अभिचर्यमाण इत्यभि चर्यमाणः । दशरात्रेणेति दश—

रात्रेण । यजेत । देवपुरा इति देव-पुराः । एव । परीति । उहते ।
 तस्य । न । कुतः । चन । उपाव्याध इत्युप-आव्याधः ।
 भवति । न । एनम् । अभिचरन्नित्यभि-चरन् । स्तृणुते ।
 देवासुरा इति देव-असुराः । संयत्ता इति सं-यत्ताः ।
 आसन् । ते । देवाः । एताः (३) । देवपुरा इति देव-पुराः ।
 अपश्यन् । यत् । दशरात्र इति दश-रात्रः । ताः । परीति ।
 औहन्त । तेषाम् । न । कुतः । चन । उपाव्याध इत्युप-आव्याधः ।
 अभवत् । ततः । देवाः । अभवन् । परेति । असुराः । यः ।
 भ्रातृव्यवानिति भ्रातृव्य-वान् । स्यात् । सः । दशरा-
 त्रेणेति दश-रात्रेण । यजेत । देवपुरा इति देव-पुराः ।
 एव । परीति । उहते । तस्य । न । कुतः । चन ।
 उपाव्याध इत्युप-आव्याधः । भवति । भवति । आत्मना ।
 परेति । अस्य । भ्रातृव्यः । भवति । स्तोमः । स्तोमस्य ।
 उपस्तिः । भवति । भ्रातृव्यम् । एव । उपस्तिम् । कुरुते ।
 जामि । वै (४) । एतत् । कुर्वन्ति । यत् ।
 ज्यायाश्चसम् । स्तोमम् । उपेत्येत्युप-इत्य् । कर्नीयाश्चसम् ।
 उपयन्तीत्युप-यन्ति । यत् । अग्निष्टोमसामानीत्यग्निष्टोम-
 सामानि । अवस्तात् । च । परस्तात् । च । भवन्ति ।
 अजामित्वायेत्यजामि-त्वाय । त्रिवृदिति त्रि-वृत् । अग्नि-

(दशरात्रकथनम्)

ष्टोम इत्यग्नि-स्तोमः । अग्निष्टुदित्यग्नि-स्तुत् । आग्नेयीषु ।
 भवति । तेजः । एव । अवेति । रुन्धे । पञ्चदश इति
 पञ्च-दशः । उक्थ्यः । ऐन्द्रीषु । इन्द्रियम् । एव ।
 अवेति । रुन्धे । त्रिवृदिति त्रि-वृत् । अग्निष्टोम इत्यग्नि-
 स्तोमः । वैश्वदेवीष्विति वैश्व-देवीषु । पुष्टिम् । एव ।
 अवेति । रुन्धे । सप्तदश इति सप्त-दशः । अग्निष्टोम
 इत्यग्नि-स्तोमः । प्राजापत्यास्विति प्राजा-पत्यासु । तीव्र-
 सोम इति तीव्र-सोमः । अन्नायस्येत्यन्न-अयस्य । अवं-
 रुद्ध्या इत्यव-रुद्ध्ये । अथो इति । प्रेति । एव ।
 तेन । जायते (५) । एकविंश इत्येक-विंशः ।
 उक्थ्यः । सौरीषु । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । अथो
 इति । रुचम् । एव । आत्मन् । धत्ते । सप्तदश इति सप्त-
 दशः । अग्निष्टोम इत्यग्नि-स्तोमः । प्राजापत्यास्विति
 प्राजा-पत्यासु । उपहव्य इत्युप-हव्यः । उपहवमित्युप-
 हवम् । एव । गच्छति । त्रिणवाविति त्रि-नवौ । अग्नि-
 ष्टोमावित्यग्नि-स्तोमौ । अभितः । ऐन्द्रीषु । विजित्या
 इति वि-जित्यै । त्रयस्त्रिंश इति त्रयः-त्रिंशः ।
 उक्थ्यः । वैश्वदेवीष्विति वैश्व-देवीषु । प्रतिष्ठित्या
 इति प्रति-स्थित्यै । विश्वजिदिति विश्व-जित् । सर्वपृष्ठ

इति सर्व-पृष्ठः । अतिरात्र इत्यति-रात्रः । भवति ।

सुदृश्य । अभिजित्या इत्याभि-जित्यै (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसांहेतापदपाठे सप्तमाष्टके

द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

चतुर्थेऽनुवाके नवरात्रोऽभिहितः । अथ पञ्चमे दशरात्रोऽभिधीयते ॥

तमेतं विधित्सुगतौ तदङ्गभूतं होमं विधत्ते —

प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स एतं दशहोतारम-

पश्यत्तमजुहोत्तेन दशरात्रमसृजत तेन दशरात्रेण प्राजा-

यत दशरात्राय दीक्षिष्यमाणो दशहोतारं जुहुयादश-

होत्रैव दशरात्रं सृजते तेन दशरात्रेण प्र जायते, इति ।

प्रजाः मिसृक्षुः प्रजापतिरर्धा तत्साधनभूतं दशरात्रक्रतुमुत्पादयितुं तस्यापि साधनभूतं दशहोत्राख्यं ' चित्तिः स्रुक् । चित्तिमाज्यम् । ' इत्यादिकं मन्त्रमण्डकाणोक्ते निश्चित्य तेन पञ्चण हुत्वा क्रतुं च सृष्ट्वा प्रजा असृजत । तस्मिन्ने चित्तिः स्रुगिष्णारभ्य सापाद्युत्तित्यन्तैर्वाक्यैर्होमनिष्पादकानां स्रुगादीनां दशानामभिधानादयं मन्त्रो दशहोता । यद्वा तैन्मन्त्राभिधानी पुरुषो दशव रमाहूः प्रत्यगृणोत् । तस्यादयं दशहोता । तथा च होतृब्राह्मणे समाम्नायते—' आत्मन्नात्मनित्यामन्त्रयत । तस्मै दशमं हूतः प्रत्यगृणोत् । स दशहोऽभवत् । दशहूतो ह वै नामैषः । तं वा एतं दशहूतं सन्तम् । दशहोतेऽयाचक्षते परोक्षेण । परोक्षाप्रया इव हि देवाः । ' इति । तमेतं मन्त्रं दशरात्रदीक्षार्थं जुहुयात् । तेन होमेन दशरात्रक्रतुं सृष्ट्वा तेन दशरात्रेण प्रजामुत्पादयति ॥

(दशरात्रकथनम्)

अथ दशसंख्यामुपजीव्य क्रमं प्रशंसति—

वैराजो वा एष यज्ञो यदशरात्रो य एवं

विद्वान्दशरात्रेण यजते विराजमेव गच्छति, इति ।

दशसंख्याया विराट्संबन्धित्वाद्विराट्छन्दःसाध्यमन्नं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

प्रजापतिसृष्टत्वेन क्रतोस्तत्संबन्धमुपजीव्य प्रशंसति—

प्राजापत्यो वा एष यज्ञो यदशरात्रो य एवं

विद्वान्दशरात्रेण यजते प्रैव जायते, इति ।

प्रजोत्पादनलक्षणं फलमभिधाय पापक्षयलक्षणं फलमभिधातुं विधत्ते—

इन्द्रो वै सहङ्देवताभिरासीत्स न व्यावृतमगच्छत्स

प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतं दशरात्रं प्रायच्छत्तमाऽ-

हरत्तेनायजत ततो वै सोऽन्याभिर्देवताभिर्व्यावृत-

मगच्छद्य एवं विद्वान्दशरात्रेण यजते व्यावृत-

मेव पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छति, इति ।

पुरा कदाचिदिन्द्रोऽन्याभिर्देवताभिः समान एवाऽऽसीत्, न तु व्यावृत्तिं प्राप्तवान् । भो इन्द्र गच्छ गच्छेत्येवमेव सर्वे देवा व्यवहरन्ति, न तु कश्चिद्राज-
न्स्वामिन्निति व्यवहरति । ततः प्रजापतिमुपमेव्य तन्मुखादशरात्रं क्रतुमवगत्य
तदनुष्ठानेन व्यावृत्तिं प्राप्तवान् । एवमन्योऽप्येतदनुष्ठाय पाप्मना भ्रातृव्येण
च वियोगं गच्छति ॥

विधास्यमानेषु दशस्वहःसु त्रयाणामह्नां वृषभसंबन्धिककुत्साम्येनौञ्जत्यं
संपाद्य प्रशंसति—

त्रिककुद्वा एष यज्ञो यदशरात्रः ककुत्पञ्चदशः

ककुदेकविंशः वकुत्रयास्त्रिंशो य एवं

विद्वान्दशरात्रेण यजते त्रिककुदेव समानानां

भवति यजमानः पञ्चदशो यजमान एक-

विंशो यजमानस्त्रयस्त्रिंशः पुर इतराः, इति ।

श्रीणि ककुत्सदृशान्युन्नतस्तोमयुक्तान्यहानि यस्य दशरात्रस्य सोऽयं त्रिक-
कुत् । किं तदुन्नतमहस्त्रयमिति, तदुच्यते—यः पञ्चदश उक्थ्यो द्वितीयमहस्तदेकं
ककुत्स्थानीयम् । प्रथमतृतीययोस्त्रिवृदग्निष्टोमयोरहोर्नीचस्तोमयुक्तत्वात् । यथा
वृषसंबन्धिककुदः पुरोवर्ती गलभागः पश्चाद्वर्ती पृष्ठभागश्चेत्युभौ निम्नौ तद्वत् ।
तथैकविंश उक्थ्यः पञ्चममहः । तदेकं ककुत्स्थानीयं, चतुर्थषष्ठयोः सप्तदशोक्थ्य-
रूपयोरहोर्निम्नस्थानीयत्वात् । तथा त्रयस्त्रिंश उक्थ्योऽष्टममहः । तदप्येकं
ककुत्स्थानीयं, त्रिणवाग्निष्टोमरूपयोः सप्तमनवमयोरहोर्निम्नस्थानीयत्वात् ।
एतं महिमानमभिज्ञायानुष्ठाने यजमानः समानानां मध्ये त्रिगुणेनौन्नत्येन
प्रजापशुधनादिकृतेन युक्तो भवति । य एते पञ्चदशैकविंशत्रयस्त्रिंशास्तन्स्था-
नीयो यजमान इतरा अहस्थानीयाः प्रजा यजमानस्य पुरस्थानीया भवन्ति ।
यथा पुरां सर्वासां राजा स्वामी, एवमन्यासां प्रजानां यजमानः स्वामी भव-
तीत्यर्थः ॥

पूर्वं दशरात्रस्यान्नप्राप्तिः पापव्यावृत्तिश्चेति फलद्वयं दर्शितम् । अथाभि-
चारबाधनिवृत्तिरूपं फलं दर्शयितुं विधत्ते—

अभिचर्यमाणो दशरात्रेण यजेत देवपुरा
एव पर्यूहते तस्य न कुतश्चनोपाव्याधो
भवति नैनमभिचरन्स्तृणुते, इति ।

यमुद्दिश्य शत्रुरभिचारं करोति सोऽयमभिचर्यमाणः । स चाभिचारबाधपरि-
हाराय दशरात्रेण यजेत । तस्मिन्ननुष्ठिते सति देवानां यानि पुराणि बहुवि-
धशूरभटभृत्यपरिपूर्णानि तानि सर्वाणि स्वरक्षार्थं परितः स्थापयति । यः
शत्रुरभिचरति सोऽप्येनं न हिनस्ति, तस्य हिंसितुमक्षमत्वात् । न कुतोऽप्यभि-
चारादेर्बाध एतस्य यजमानस्य संभवति ॥

अभिचारबाधनिवृत्तिफलप्राप्त्वा शत्रुजयरूपं फलमभिधातुं विधत्ते—

देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा एता
देवपुरा अपश्यन्त्यदशरात्रस्ताः पर्यूहन्त
तेषां न कुतश्चनोपाव्याधोऽभवत्ततो देवा
अभवन्पराऽसुरा यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स दश-
रात्रेण यजेत देवपुरा एव पर्यूहते तस्य न

कुतश्चनोपाव्याधो भवति भवत्यात्मना पराऽस्य
भ्रातृव्यो भवति स्तोमः स्तोमस्योपस्तिर्भ-
वति भ्रातृव्यमेवोपस्तिं कुरुते , इति ।

देवाश्चासुराश्च यदा युद्धोद्यतास्तदानीं देवा विजयोपायं विचार्य यो दशरा-
त्रस्तद्रूपाणि देवपुराण्युपायत्वेन निश्चित्य परितस्तानि स्थापितवन्तः । तेषां
वैरिणां कुतोऽपि भ्रातृव्याभिवाधो न भवति । ततो देवा विजयं प्राप्ता असु-
राश्च पराजिताः । ततो भ्रातृव्यवान्यजमानोऽपि दशरात्रेण विजयी भवति ।
तदीयो भ्रातृव्यश्च पराभवति । किं चात्र ककुद्रूपस्य पञ्चदशस्तोमस्य समीप-
वर्ती त्रिवृदादिस्तोम उपस्तिः क्षीणो भवति । तेन भ्रातृव्यमेव क्षीणं
करोति ॥

अथास्मिन्दशरात्रे कंचिद्विशेषं विधत्ते—

जामि वा एतत्कुर्वन्ति यज्यायाः*स्तोम-
मुपेत्य कनीयाः*समुपयन्ति यदग्निष्टोमसामा-
न्यवस्ताच्च परस्ताच्च भवन्त्यजामित्वाय, इति ।

यथा लोके कश्चिद्राजामात्यादिर्महर्तुं संपदमनुभूय पश्चाद्द्वारिश्यमनुभवन्
त्यन्तमलसः क्लिष्टो भवति तथाऽत्रापि द्वितीयेऽह्नि ज्यायांसं पञ्चदशस्तोमं
ककुद्रूपमनुष्ठाय ततस्तृतीयेऽह्नि कनीयांसं निम्नभागस्थानीयं त्रितृस्तोममनुति-
ष्ठन्तीति यत्तदेतज्जामि कुर्वन्ति आलस्ययुक्तं कुर्वन्तीत्यर्थः । अत आलस्यपरि-
हाराय पञ्चदशोक्थ्यरूपाद्वितीयस्मादह्णोऽवस्तात्प्रथमेऽहन्युपरिष्ठाच्च तृतीयेऽह-
न्यग्निष्टोमसामानि यज्ञायज्ञीयाख्यानि कुर्यात् । तेनाऽऽलस्यं परिहृतं भवति ।
एवमेकविंशोक्थ्यरूपात्पञ्चमादहः पूर्वोत्तरादिनयोः । त्रयस्त्रिंशोक्थ्यरूपादष्ट-
मादहः पूर्वोत्तरादिनयोरप्यग्निष्टोमसंस्थाप्रयोजि(ज)कानि यज्ञायज्ञीयसामानि
कुर्यात् । तेन सर्वत्राऽऽलस्यं परिहृतं भवति ।

अथास्य दशरात्रस्य प्रथममहर्विधत्ते—

त्रिवृदग्निष्टोमोऽग्निष्टुदाग्नेयीषु भवति
तेज एवाव रुन्धे, इति ।

४३७६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [७ सप्तमकाण्डे—
(दशरात्रकथनम्)

अग्निविषयो यज्ञायज्ञीयसामसाध्योऽन्तिमस्तोत्रगतः स्तोमो यस्य सोऽयम-
ग्निष्टोमः । तस्यैवावान्तरविशेषः कश्चिदग्निष्टुदित्युच्यते । यत्र सर्वेष्वपि स्तोत्रे-
ष्वग्निरेव स्तूयते स च सर्वोऽपि त्रिवृत्स्तोमो नैव युक्तः । सर्वत्राग्नेरेव स्तुत्यत्वा-
दाग्नेयीष्वृक्षु सोऽग्निष्टुद्ववति । तदिदं प्रथममहः । तेन तेजः प्राप्नोति ॥

अथ द्वितीयमहर्विधत्ते—

पञ्चदश उक्थ्य ऐन्द्रीष्विन्द्रियमेवाव रुन्धे, इति ।

सर्वासामृचामिन्द्रविषयत्वादिन्द्रियप्राप्तिः ।

अथ तृतीयमहर्विधत्ते—

त्रिवृदग्निष्टोमो वैश्वदेवीषु पुष्टिमेवाव रुन्धे, इति ।

सर्वासामृचां वैश्वदेवत्वेन पुष्टिप्राप्तिः ।

अथ चतुर्थमहर्विधत्ते—

सप्तदशोऽग्निष्टोमः प्राजापत्यासु तीव्रसोमोऽन्नाद्यस्या-
वरुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायते, इति ।

तीव्रसोमो नाम कश्चिदुक्थयान्तरविशेषः । यस्मिन्नाशीरर्थं गवां शतं दुहन्ति
तमुक्थ्यमग्निष्टोमरूपतामाशयानुतिष्ठेत् । पञ्चदशसु स्तोत्रेष्वन्तिमस्तोत्रत्रये
परित्यक्ते सति द्वादशस्तोत्रेत्वेनाग्निष्टोमना संपद्यते । स्तोत्राणि च सर्वाणि
प्राजापत्यास्त्वृक्षु प्रयोक्तव्यानि । तीव्रसोमत्वादन्नप्राप्तिर्ऋचां प्राजापत्यत्वा-
त्प्रजोत्पत्तिश्च भवति ।

अथ पञ्चममहर्विधत्ते—

एकविंश उक्थ्यः सौरीषु प्रति-

ष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन्धत्ते, इति ।

स्तोमस्थैकाविंशत्वेन प्रतिष्ठाप्राप्तिः । ऋचां सौरीत्वादीतिधारणम् ।

अथ षष्ठमहर्विधत्ते—

सप्तदशोऽग्निष्टोमः प्राजापत्यासु-

पहव्य उपहवमेव गच्छति, इति ।

उपहव्यो नाम कश्चिदेकाहविशेषः । तदनुष्ठानेनात्रोपहवं सर्वेषामनुज्ञां
पूजाविषयां प्राप्नोति ।

(एकादशगान्त्रक्यम्)

अथ सप्तमनवमे अहनी विधत्ते —

त्रिणवावमिष्टोमावभित ऐन्द्रीषु विजित्यै, इति ।

वक्ष्यमाणस्य त्रयस्त्रिंशत्खण्डस्याहः पूर्वोत्तरदिनयोरग्नौ गवस्तोमयुक्तावमिष्टो-
मौ कार्यौ । तत्र सर्वा अप्यृच ऐन्द्यस्तेन विजयो भवति ।

तयोरह्नोर्मध्यममष्टममहर्विधत्ते —

त्रयस्त्रिंश उक्थ्यो वैश्वदेवीषु प्रतिष्ठित्यै, इति ।

ऋचां सर्वासां वैश्वदेवत्वेन प्रतिष्ठासिद्धिः ।

अथ दशममहर्विधत्ते —

विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै, इति ॥

गतम् ॥

इति श्रीमत्तमायणाचार्यविरचिते माधवाग्रे वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

ऋतवो वै प्रजाकामाः प्रजां नार्विन्दन्त तैऽका-
मयन्त प्रजां सृजेमहि प्रजामव रुन्धीमहि प्रजां
विन्देमहि प्रजावन्तः स्यामेति त एतमेकादशरात्रम-
पश्यन्तमाऽहरन्तेनायजन्त ततो वै ते प्रजा-
मवारुन्धत प्रजामविन्दन्त प्रजावन्तोऽभवन्त
ऋतवोऽभवन्तर्दातिवानामार्तवत्वमृतुनां वा एते
पुत्रास्तस्मात् (१) आर्तवा उच्यन्ते य एवं
विद्वांस एकादशरात्रमासन्ते प्रजामेव सृजन्ते
प्रजामव रुन्धते प्रजां विन्दन्ते प्रजावन्तो भवन्ति

ज्योतिरतिरात्रो भवति ज्योतिरेव पुरस्तादधते
 सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै पृष्ठयः षडहो भवति
 षड्वा ऋतवः षट्पृष्ठानि पृष्ठैरेवतूनन्वारोहम्यृतुभिः
 संवत्सरं ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति चतुर्विंशो
 भवति चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री (२) गायत्रं
 ब्रह्मवर्चसं गायत्रियामेव ब्रह्मवर्चसे प्रति तिष्ठन्ति
 चतुश्चत्वारिंशो भवति चतुश्चत्वारिंशदक्षरा
 त्रिष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुप्त्रिष्टुभ्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्त्यष्टा-
 चत्वारिंशो भवत्यष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती
 जागताः पशवो जगत्यामेव पशुषु प्रति तिष्ठन्त्ये-
 कादशरात्रो भवति पञ्च वा ऋतव आर्तवाः
 पञ्चर्तुष्वेवाऽऽर्तवेषु संवत्सरे प्रतिष्ठाय प्रजामव रुन्ध-
 तेऽतिरात्रावभितो भवतः प्रजायै परिगृहीत्यै (३) ॥

(एते पुत्रास्तस्माद्वायवेकान्न पञ्चाशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

ऋतवः । वै । प्रजाकामा इति प्रजा—कामाः । प्रजामिति
 प्र—जाम् । न । अविन्दन्त । ते । अकामयन्त । प्रजामिति

(एकादशरात्रकथनम्)

प्र-जाम् । सृजेमहि । प्रजामिति प्र-जाम् । अवेति ।
 रुन्धीमहि । प्रजामिति प्र-जाम् । विन्देमहि । प्रजावन्त
 इति प्रजा-वन्तः । स्याम । इति । ते । एतम् । एकादश-
 रात्रमित्येकादश-रात्रम् । अपश्यन् । तम् । एति । अह-
 रन् । तेन । अयजन्त । ततः । वै । ते । प्रजामिति
 प्र-जाम् । असृजन्त । प्रजामिति प्र-जाम् । अवेति ।
 अरुन्धत । प्रजामिति प्र-जाम् । अविन्दन्त । प्रजावन्त इति
 प्रजा-वन्तः । अभवन् । ते । ऋतवः । अभवन् । तत् ।
 आर्तवानाम् । आर्तवत्वमित्यार्तव-त्वम् । ऋतूनाम् । वै ।
 एते । पुत्राः । तस्मात् (१) । आर्तवाः । उच्यन्ते ।
 ये । एवम् । विद्वांसः । एकादशरात्रमित्येकादश-रात्रम् ।
 आसते । प्रजामिति प्र-जाम् । एव । सृजन्ते । प्रजामिति
 प्र-जाम् । अवेति । रुन्धते । प्रजामिति प्र-जाम् ।
 विन्दन्ते । प्रजावन्त इति प्रजा-वन्तः । भवन्ति । ज्योतिः ।
 अतिरात्र इत्यति-रात्रः । भवति । ज्योतिः । एव । पुर-
 स्तात् । दधते । सुवर्गस्येति सुवः-गस्य । लोकस्य ।
 अनुख्यात्या इत्यनु-ख्यात्यै । पृष्ठयः । षडह इति षट्-
 अहः । भवति । षट् । वै । ऋतवः । षट् । पृष्ठानि ।
 पृष्ठैः । एव । ऋतून् । अन्वारोहन्तीत्यनु-आरोहन्ति ।
 ऋतुभिरित्यृतु-भिः । संवत्सरमिति सं-वत्सरम् । ते । संवत्सर

इति सं-वत्सरे । एव । प्रतीति । तिष्ठन्ति । चतुर्विंश
इति चतुः-विंशः । भवति । चतुर्विंशत्यक्षरेति चतु-
र्विंशति-अक्षरा । गायत्री (२) । गायत्रम् । ब्रह्मवर्च-
समिति ब्रह्म-वर्चसम् । गायत्रियाम् । एव । ब्रह्मवर्चस
इति ब्रह्म-वर्चसे । प्रतीति । तिष्ठन्ति । चतुश्चत्वारिंश
इति चतुः-चत्वारिंशः । भवति । चतुश्चत्वारिंशदक्षरेति
चतुश्चत्वारिंशत्-अक्षरा । त्रिष्टुक् । इन्द्रियम् । त्रिष्टुप् ।
त्रिष्टुभि । एव । इन्द्रिये । प्रतीति । तिष्ठन्ति । अष्टाचत्वा-
रिंश इत्यष्टा-चत्वारिंशः । भवति । अष्टाचत्वारिंश-
दक्षरेत्यष्टाचत्वारिंशत्-अक्षरा । जगती । जागताः ।
पशवः । जगत्याम् । एव । पशुषु । प्रतीति । तिष्ठन्ति ।
एकादशरात्र इत्येकादश-रात्रः । भवति । पञ्च । वै ।
ऋतवः । आर्तवाः । पञ्च । ऋतुषु । एव । आर्तवेषु ।
संवत्सर इति सं-वत्सरे । प्रतिष्ठायेति प्रति-स्थाय ।
प्रजामिति प्र-जाम् । अवेति । रुन्धते । अतिरात्रावि-
त्यति-रात्रौ । अभितः । भवतः । प्रजाया इति प्र-जाये ।
परिगृहीत्या इति परि-गृहीत्यै (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
द्वितीय पाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

पञ्चमे दशरात्रोऽभिहितः । अथ षष्ठ एकादशरात्रोऽभिधीयते ।
तमेतं विधत्ते—

ऋतवो वै प्रजाकामाः प्रजां नाविन्दन्त तेऽकामयन्त
प्रजां सृजेमहि प्रजामव रुन्धीमहि प्रजां विन्देमहि
प्रजावन्तः स्यामेति त एतमेकादशरात्रमपश्यन्तमाऽ-
हरन्तेनायजन्त ततो वै ते प्रजामसृजन्त प्रजामवा-
रुन्धत प्रजामविन्दन्त प्रजावन्तोऽभवन्त ऋतवोऽ-
भवन्तदार्तवानामार्तवत्वमृतूनां वा एते पुत्रा-
स्तस्मादार्तवा उच्यन्ते य एवं विद्वांस एका-
दशरात्रमासते प्रजामेव सृजन्ते प्रजामव
रुन्धते प्रजां विन्दन्ते प्रजावन्तो भवन्ति, इति ।

वसन्ताद्यृत्वभिमानिनो देवाः पुरा प्रजामिच्छन्तोऽपि नालभन्त । ते चतु-
र्विधां कामनामकुर्वन्त । प्रजां स्रष्टुं समर्थाः स्यामेत्येका कामना । ततोऽवरोक्षुं
नियन्तुं समर्थाः स्यामेति द्वितीया कामना । तत उत्पादनेन प्रजां लभेमहीति
तृतीया कामना । ततो बह्वीभिः प्रशस्ताभिश्च प्रजाभिर्युक्ता अवतिष्ठेमेति
चतुर्थी कामना । तेषामृतूनामेकादशरात्रेण तत्सर्वं सिद्धम् । ततस्ते वसन्ताद्या
ऋतवोऽभवन् । प्रजारूपां भूतिमैश्वर्यं प्राप्ताः । यस्मादेते सर्वे प्राणिनः ऋतूनां
पुत्रास्तस्मादार्तवा इत्युच्यन्ते । ऋतुवदन्येषामपि यजमानानामेतत्सर्वं सि-
ध्यति । अस्य चैकादशरात्रस्य सप्तलक्षणभूतयाऽपि चोदनया विधानात्सत्रत्वं
द्रष्टव्यम् । नह्यत्र साध्यानां षड्रात्र इव धर्मानिदेशार्थेयमासिचोदना । तद्व-
दत्रातिदेश्यानां धर्मविशेषाणामश्रवणात् । तस्मादयमृतूनामेकादशरात्रः सत्रम् ।
इतोऽन्ये शाखान्तरविहिता एकादशरात्रा अहीनाः ।

एतस्मिन्मृतूनामेकादशरात्रे प्रथममहर्विधत्ते—

ज्योतिरतिरात्रो भवति ज्योतिरेव पुग्स्ता-

दधते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्ये, इति ।

पूर्वं ज्योतिर्गौरायुरितिव्योतिःशब्दाभिधेयो य एकाहः उक्तस्तमेकाहम-

प्रातिरात्रसंस्थारूपं कुर्यात् । तथा सति प्रथममेव ऋयोतिर्विधानात्स्वर्गं जिग-
मिषोर्यजमानस्य पुरस्तादेव प्रकाशः कृतो भवति । तच्च स्वर्गलोकप्रकाशनाय
भवति ॥

अथ द्वितीयादिसप्तमान्तान्यहानि विधत्ते—

पृष्ठयः षडहो भवति षड्वा ऋतवः षट्

पृष्ठानि पृष्ठैरेवर्तूनन्वारोहन्त्यृतुभिः संवत्सरं

ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

द्वादशाहे द्वितीयदिनमारभ्य सप्तमान्तेषु दिनेषु रथंतरादिभिः पद्माभिः पृष्ठै-
र्युक्तानि षडहानि विहितानि । तानि चास्माभिः साध्यानां पद्मात्रप्रसङ्गेनो-
दाहृतानि । तेषां संघः पृष्ठयः षडहः, सोऽत्र कर्तव्यः । तथा सति षट्सं-
ख्याद्वारेणर्तुप्राप्तिः । तद्वारा संवत्सरप्राप्तिः ॥

अथाष्टममहर्विधत्ते—

चतुर्विंशो भवति चतुर्विंशत्यक्षरा

गायत्री गायत्रं ब्रह्मवर्चसं गायत्रि-

यामेव ब्रह्मवर्चसे प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

चतुर्विंशस्तोमयुक्तो रथंतरसामा य उक्थ्यः सोऽयमत्राष्टममहः । तथा सति
चतुर्विंशतिसंख्याद्वारा गायत्रीप्राप्तिः । तद्वारा च ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः ॥

अथ नवममहर्विधत्ते—

चतुश्चत्वारिंशो भवति चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुगि-

न्द्रियं त्रिष्टुप्त्रिष्टुभ्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

चतुश्चत्वारिंशस्तोमयुक्तो बृहद्रथंतरसामा य उक्थ्यः सोऽयमत्र नवममहः ।
तदनुष्ठानेन संख्याद्वारा त्रिष्टुप्राप्तिः । तद्वारा चेन्द्रियप्राप्तिः ॥

अथ दशममहर्विधत्ते—

अष्टाचत्वारिंशो भवत्यष्टाचत्वारिंश-

दक्षरा जगती जागताः पशवो जग-

त्यामेव पशुषु प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

अष्टाचत्वारिंशस्तोमयुक्तो बृहत्सामा य उक्थ्यः सोऽयमत्र दशममहः ।
तेन संख्याद्वारा जगतीं प्राप्य तद्वारा पशुषु प्रति तिष्ठन्ति । तान्येतानि त्रीण्य-

(एकादशरात्रकथनम्)

हानि सूत्रकारेण स्पष्टमुदाहृतानि—‘ततस्त्रींश्छन्दोमानुवध्यानन्वहमुपयन्ति चतुर्विंशं चतुश्चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशमिति, रथंतरसामा प्रथमो बृहद्रथंतरसामा द्वितीयो बृहत्सामा तृतीयः, इति । छन्दोभिर्गार्ग्यत्रीभिष्टुब्जगतीभिरक्षरसंख्याद्वारा मीयन्ते परिच्छिद्यन्त इति चतुर्विंशदिस्तोमाश्छन्दोमाः । तत्र चतुर्विंशस्तो-
मस्य विष्टुतिः सामब्राह्मण एवमाम्नायते—‘अष्टाभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स चतसृभिः स एकया, अष्टाभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स चतसृभिः, अष्टाभ्यो हिं करोति स चतसृभिः स एकया स तिसृभिः, पशवो वै छन्दोमा यदष्टाभ्यो हिं करोत्यष्टाशफाः पशवः’ इति । स एकस्मिन्सृचै प्रथमपर्याये प्रथमामृचं त्रिः पठेत् । द्वितीयां चतुः पठेत् । तृतीयां सकृत्पठेत् । द्वितीयपर्याये सकृद्विश्वतुश्चेति क्रमः । तृतीयपर्याये चतुः सकृद्विश्वेति क्रमः । चतुश्चत्वारिंशस्तोमस्य विष्टुतिरेवमाम्नायते—‘पञ्चदशभ्यो हिं करोति स तिसृ-
भिः स एकादशभिः स एकया, चतुर्दशभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स दशभिः, पञ्चदशभ्यो हिं करोति स एकादशभिः स एकया स तिसृभिः’ इति । अत्र प्रथमपर्याये त्रिरेकादशकृत्वः सकृदितिक्रमः । द्वितीयपर्याये सकृद्विंशकृत्वः । तृतीयपर्याये एकादशकृत्वः सकृद्विः । अष्टाचत्वारिंशस्तो-
मस्य विष्टुतिरेवमाम्नायते—‘षोडशभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स द्वादशभिः स एकया, षोडशभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स द्वादशभिः, षोडशभ्यो हिं करोति स द्वादशभिः स एकया स तिसृभिः, अन्तो वा अष्टाचत्वारिंशः पशवश्छन्दोमाः’ इति । अत्र प्रथमपर्याये त्रिर्द्वादशकृत्वः सकृत् । द्वितीयपर्याये सकृद्विंशकृत्वः । तृतीयपर्याये द्वादशकृत्वः सकृद्विः । एवं विधैश्छन्दोमैरष्टमनवमदशमान्यहानि निष्पाद्यानि ।

वक्ष्यमाणमेकादशमप्यहर्हृदि निधाय तेन सहितमेकादशरात्रं प्रशंसति—

एकादशरात्रो भवति पञ्च वा क्रतव

आर्तवाः पञ्चर्तुष्वेवाऽऽर्तवेषु संवत्सरे

प्रतिष्ठाय प्रजामव रुन्धते , इति ।

अस्य क्रतोर्द्वाप्रारो वसन्ताद्यृतुदेवताः(वाः) पञ्चसंख्याकास्तैर्देवैः संपा-
दिताः पुष्पोद्गमादयः क्रतुसंबन्धिनः स्वभावाः पञ्चसंख्याकाः । एवं मिलित्वा
दश संपन्नाः । संवत्सर एकादशः । एतेन सर्वेष्वेकादशरात्रानुष्ठानेन प्रतिष्ठा
प्राप्य पश्चात्प्रजां प्राप्नुवन्ति ।

अथैकादशमहर्विधत्ते—

अतिरात्रावभितो भवतः प्रजायै परिगृहीत्यै, इति ॥

एकोनत्रिंशस्तोमयुक्तो योऽयमतिरात्र एकाहविशेषः सोऽयमत्रैकादशमहः ।
ज्योतिरतिरात्रो भवतीत्युक्तेन प्रथमेनाह्वा सह निर्देशादतिरात्राविति द्विवचन-
निर्देशः । सत्रलिङ्गस्योभयतोऽतिरात्रत्वस्य रूपापनाय प्रजासाधनस्य क्रतो-
रुभयतोऽतिरात्रत्वे सति फलभूतायाः प्रजाया उभयतो रक्षा परिगृहीता
भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यैतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः)

ऐ॒न्द्र॒वा॒य॒वा॒ग्रा॒न्गृ॒ही॒या॒यः॒ का॒म॒ये॒त॒ य॒था॒पूर्॒वं॒ प्र॒जाः
क॒ल्पे॒र॒न्नि॒ति॒ य॒ज्ञ॒स्य॒ वै कृ॒प्ति॒म॒नु॒ प्र॒जाः क॒ल्प॒न्ते॒ य॒ज्ञ-
स्या॒कृ॒प्ति॒म॒नु॒ न क॒ल्प॒न्ते॒ य॒था॒पूर्॒वमे॒व प्र॒जाः क॒ल्प॒य॒ति
न ज्या॒या॒श्सं क॒नी॒या॒न॒ति॒ क्रा॒म॒त्ये॒न्द्र॒वा॒य॒वा॒ग्रा॒न्गृ॒ही
या॒दा॒म॒या॒वि॒नः प्रा॒णे॒न॒ वा ए॒ष व्यृ॒ध्य॒ते य॒स्याऽऽम॒-
ये॒ति प्रा॒ण ऐ॒न्द्र॒वा॒य॒वः प्रा॒णे॒नै॒वैन॒॑ सम॑र्धयति मैत्रा-
व॒रु॒णा॒ग्रा॒न्गृ॒ही॒र॒न्ये॒षां दी॒क्षि॒ता॒नां प्र॒मी॒ये॒त (१)
प्रा॒णा॒पा॒ना॒भ्यां॒ वा ए॒ते व्यृ॒ध्य॒न्ते॒ ये॒षां दी॒क्षि॒ता॒नां
प्र॒मी॒ये॒ते प्रा॒णा॒पा॒नौ मि॒त्रा॒वरु॑णौ प्रा॒णा॒पा॒न॒वे॒व
मु॒ख॒तः परि॑ ह॒रन्त॑ आ॒श्वि॒ना॒ग्रा॒न्गृ॒ही॒ताऽऽनु॒जा॒व॒रोऽ-
श्वि॒नौ वै दे॒वा॒ना॒मा॒नु॒जा॒व॒रौ प॒श्वे॒वा॒ग्रं प॑र्यैतामश्विना-

वे॒तस्य॑ दे॒वता॒ य आ॒नुजा॒वर॒स्तावे॒वैन॒मग्रं॑ परि॒
णय॑तः शु॒क्राग्रा॑न्गृही॒त ग॒तश्रीः॑ प्रति॒ष्ठाका॑मोऽसौ वा
आ॒दि॒त्यः शु॒क्र ए॒षोऽन्तोऽन्तं॑ मनु॒ष्यः (२) श्रियै॑
ग॒त्वा नि वे॑र्ततेऽन्ता॒देवा॑न्त॒मा र॑भते न ततः पापी॑-
यान्भवति म॒न्थ्यग्रा॑न्गृही॒ताभि॑चर॒न्नार्त॑पात्रं वा ए॒त-
द्यन्म॑न्थिपात्रं मृत्यु॒नैवैनं॑ ग्राहयति ता॒जगा॑ति॒माछं॑-
त्याग्र॑य॒याग्रा॑न्गृही॒त यस्य॑ पि॒ता पि॑ताम॒हः पु॒ण्यः
स्या॒दथ॒ तन्न॑ प्रा॒मुया॒द्वाचा॒ वा ए॒ष इन्द्रि॑येण व्यृ॒ध्य-
ते यस्य॑ पि॒ता पि॑ताम॒हः पु॒ण्यः (३) भव॑त्यथ
तन्न प्रा॒मोत्यु॑र॒ इवे॑त॒द्यज्ञ॑स्य॒ वागि॑व॒ यदा॑ग्र॒यणो॑
वा॒चैवैन॑मिन्द्रि॒येण॒ सम॑र्धयति न ततः पापी॑यान्भ-
वत्यु॒क्थ्याग्रा॑न्गृही॒ताभि॑चर्यमा॒णः से॒र्वेषां॑ वा ए॒तत्पा॑-
त्रा॒णामिन्द्रि॒यं यदु॒क्थ्यपा॑त्रः से॒र्वेणै॒वैन॑मिन्द्रि॒ये-
णाति॑ प्र यु॒क्ते सर॑स्वत्य॒भि नो॑ ने॒षि व॑स्य॒ इति॑ पु॒रोरु॑चं
कुर्या॒द्वाग्वै (४) सर॑स्वती वा॒चैवैन॑मति॒ प्र यु॒क्ते मा॑
त्वक्षे॒त्राण्य॑रणानि ग॒न्मेत्या॑ह मृत्योर्वै॒ क्षे॒त्राण्य॑रणानि
तेनै॒व मृत्योः॑ क्षे॒त्राणि॑ न गच्छति पूर्णा॒न्ग्रहा॑न्गृही॒-
या॒दामया॑विनः प्रा॒णान्वा ए॒तस्य॑ शु॒गृच्छ॑ति॒ यस्याऽऽ-
मय॑ति प्रा॒णा ग्र॑हाः प्रा॒णाने॒वास्य॑ शु॒चो मु॑ञ्चत्यु॒त
यदी॒तासु॑र्भवति जी॒वत्ये॒व पूर्णा॑न्ग्रहा॒न्गृही॒याद्यहि॑

प॒र्जन्यो न वर्षेत्प्रा॒णान्वा ए॒तर्हि प्र॒जानां॑ शु॒गृच्छति॑
यर्हि प॒र्जन्यो न वर्षति॑ प्रा॒णा ग्र॒हाः प्रा॒णाने॒व
प्र॒जानां॑ शु॒चो मुञ्चति॑ ताज॒कप्र॒ वर्षति॑ (५) ॥

(प्रमीयेत मनुष्यं ऋध्यते यस्य पिता पितामहः पुण्यो वाग्वा
एव पूर्णान्ग्रहान्पञ्चविंशतिश्च) ॥ ७ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

ऐ॒न्द्रवा॒यवा॒ग्रानि॒त्यैन्द्र॒वाय॒व—अ॒ग्रान् । गृ॒ही॒यात् । यः ।
काम॑येत । य॒थापू॒र्वमि॒ति यथा—पू॒र्वम् । प्र॒जा इति॑ प्र—
जाः । क॒ल्पे॒रन् । इति॑ । य॒ज्ञस्य॑ । वै । कृ॒षिम् ।
अ॒न्वि॒ति । प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । क॒ल्प॒न्ते । य॒ज्ञस्य॑ ।
अ॒कृ॒षिम् । अ॒न्वि॒ति । न । क॒ल्प॒न्ते । य॒थापू॒र्वमि॒ति
यथा—पू॒र्वम् । ए॒व । प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । क॒ल्प॒यति॑ । न ।
ज्या॒यांस॒म् । क॒नी॒यान् । अती॑ति । क्रा॒म॒ति । ऐ॒न्द्रवा॒य—
वा॒ग्रानि॒त्यैन्द्र॒वाय॒व—अ॒ग्रान् । गृ॒ही॒यात् । आ॒म॒यावि॒नः ।
प्रा॒णेने॒ति प्र—अ॒नेन॑ । वै । ए॒षः । वी॒ति । ऋ॒ध्यते॑ ।
यस्य॑ । आ॒म॒र्यति॑ । प्रा॒ण इति॑ प्र—अ॒नः । ऐ॒न्द्रवा॒य॒व
इ॒त्यैन्द्र—वा॒य॒वः । प्रा॒णेने॒ति प्र—अ॒नेन॑ । ए॒व । ए॒नम् ।

(द्वादशरात्रकथनम्)

समिति । अर्धयति । मैत्रावरुणाग्रानिति मैत्रावरुण-
 अग्रान् । गृहीरन् । येषाम् । दीक्षितानाम् । प्रमीयेतेति
 प्र-मीयेत (१) । प्राणापानाभ्यामिति प्राण-अपा-
 नाभ्याम् । वै । एते । वीति । ऋध्यन्ते । येषाम् ।
 दीक्षितानाम् । प्रमीयत इति प्र-मीयते । प्राणापा-
 नाविति प्राण-अपानौ । मित्रावरुणाविति मित्रा-
 वरुणौ । प्राणापानाविति प्राण-अपानौ । एव । मुखतः ।
 परीति । हरन्ते । आश्विनाग्रानित्याश्विन-अग्रान् ।
 गृहीत । आनुजावर इत्यानु-जावरः । अश्विनौ । वै ।
 देवानाम् । आनुजावरावित्यानु-जावरौ । पश्चा । इव ।
 अग्रम् । परीति । ऐताम् । अश्विनौ । एतस्य । देवता ।
 यः । आनुजावर इत्यानु-जावरः । तौ । एव । एनम् ।
 अग्रम् । परीति । नयतः । शुक्राग्रानिति शुक्र-अग्रान् ।
 गृहीत । गतश्रीरिति गत-श्रीः । प्रतिष्ठाकाम इति प्रतिष्ठा-
 कामः । असौ । वै । आदित्यः । शुक्रः । एषः । अन्तः ।
 अन्तम् । मनुष्यः (२) । श्रिये । गत्वा । नीति । वर्तते ।
 अन्तात् । एव । अन्तम् । एति । रभते । न । ततः ।
 पापीयान् । भवति । मन्थ्यग्रानिति मन्थि-अग्रान् ।
 गृहीत । अभिचरन्नित्यभि-चरन् । आर्तपात्रमित्यार्त-
 पात्रम् । वै । एतत् । यत् । मन्थिपात्रमिति मन्थि-पात्रम् ।

मृ॒त्युना॑ । ए॒व । ए॒नम् । ग्रा॒ह॒य॒ति । ता॒ज॒क् । आ॒र्त्ति॒म् ।
 ए॒ति । ऋ॒च्छ॒ति । आ॒ग्र॒य॒णा॒ग्रा॒नित्या॑ग्र॒य॒ण—अ॒ग्रा॒न् ।
 गृ॒ह्णी॒त । य॒स्य॑ । पि॒ता । पि॒ता॒म॒हः । पु॒ण्यः । स्या॒त् ।
 अ॒र्थ । तत् । न । प्रा॒मु॒या॒दि॒ति॑ प्र—आ॒मु॒या॒त् । वा॒चा ।
 वै । ए॒षः । इ॒न्द्रि॒ये॒ण । वी॒ति॑ । ऋ॒ध्य॒ते । य॒स्य॑ । पि॒ता ।
 पि॒ता॒म॒हः । पु॒ण्यः (३) । भ॒व॒ति । अ॒र्थ । तत् । न ।
 प्रा॒प्नो॒ती॒ति॑ प्र—आ॒प्नो॒ति॑ । उ॒रः । इ॒व । ए॒तत् । य॒ज्ञ॒स्य॑ ।
 वाक् । इ॒व । यत् । आ॒ग्र॒य॒णः । वा॒चा । ए॒व । ए॒नम् ।
 इ॒न्द्रि॒ये॒ण । स॒मि॒ति॑ । अ॒र्ध॒य॒ति । न । त॒तः । पा॒पी॒या॒न् ।
 भ॒व॒ति । उ॒क्थ्या॑ग्रा॒नित्यु॒क्थ्य—अ॒ग्रा॒न् । गृ॒ह्णी॒त । अ॒भि॒-
 च॒र्य॒मा॒ण इ॒त्य॒भि—च॒र्य॒मा॒णः । स॒र्वे॒षाम् । वै । ए॒तत् ।
 पा॒त्रा॒णाम् । इ॒न्द्रि॒य॒म् । यत् । उ॒क्थ्य॑पा॒त्रमि॒त्यु॒क्थ्य—पा॒त्रम् ।
 स॒र्वे॒ण । ए॒व । ए॒नम् । इ॒न्द्रि॒ये॒ण । अ॒ति॑ । प्रे॒ति॑ । यु॒ङ्क्ते॒ ।
 स॒र॒स्व॒ति । अ॒भी॒ति॑ । नः । ने॒षि । व॒स्यः । इ॒ति॑ ।
 पु॒रो॒रु॒च॒मि॒ति॑ पु॒रः—रु॒च॒म् । कु॒र्या॒त् । वाक् । वै
 (४) । स॒र॒स्व॒ती । वा॒चा । ए॒व । ए॒नम् । अ॒ति॑ ।
 प्रे॒ति॑ । यु॒ङ्क्ते॒ । मा । त्वत् । क्षे॒त्रा॒णि । अ॒र॒ण॒ानि॑ । ग॒न्म॒ ।
 इ॒ति॑ । आ॒ह । मृ॒त्योः । वै । क्षे॒त्रा॒णि । अ॒र॒ण॒ानि॑ ।
 ते॒न । ए॒व । मृ॒त्योः । क्षे॒त्रा॒णि । न । गृ॒च्छ॒ति । पू॒र्णान् ।
 ग्र॒हान् । गृ॒ह्णी॒या॒त् । आ॒म॒या॒वि॒नः । प्रा॒णानि॑ति॑ प्र—

(द्वादशरात्रकथनम्)

अ॒नान् । वै । ए॒तस्य॑ । शुक् । क॒च्छति॑ । य॒स्ये । आ॒म-
य॑ति । प्रा॒णा इति॑ प्र-अ॒नाः । ग्र॒हाः । प्रा॒णानि॑ति प्र-
अ॒नान् । ए॒व । अ॒स्य । शु॒चः । मु॒ञ्चति॑ । उ॒त । य॒दि ।
इ॒तासु॑रि॒ति-अ॒सुः । भ॒वति॑ । जी॒वति॑ । ए॒व । पू॒र्णान् ।
ग्र॒हान् । गृ॒ही॒यात् । य॒हि । प॒र्जन्यः॑ । न । व॒र्षेत् । प्रा॒णा-
नि॑ति प्र-अ॒नान् । वै । ए॒तहि॑ । प्र॒जाना॑मि॒ति प्र-जाना॑म् ।
शुक् । क॒च्छति॑ । य॒हि । प॒र्जन्यः॑ । न । व॒र्षेति॑ । प्रा॒णा
इति॑ प्र-अ॒नाः । ग्र॒हाः । प्रा॒णानि॑ति प्र-अ॒नान् । ए॒व ।
प्र॒जाना॑मि॒ति प्र-जाना॑म् । शु॒चः । मु॒ञ्चति॑ । ता॒जक् ।
प्रे॒ति । व॒र्षेति॑ (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

षष्ठेऽनुवाके एकादशरात्रोऽभिहितः । अथ सप्तममारभ्य दशमान्तेषु चतुर्ष्वनु-
वाकेषु द्वादशरात्रोऽभिधीयते । तत्रास्मिन्सप्तमे काम्यग्रहानुष्ठानप्रकारा उच्यन्ते ।

तत्र प्रथममेकं प्रकारं विधत्ते—

ऐ॒न्द्रवा॒यवा॒ग्रान्गृ॒हीया॑यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः
क॒ल्पे॒रन्नि॑ति यज्ञस्य वै कृ॒प्तिम॑नु प्रजाः कल्पन्ते
य॒ज्ञस्या॑कृ॒प्तिम॑नु न कल्पन्ते यथापूर्वमेव प्रजाः
क॒ल्पय॑ति न ज्यायाश्च कनीयानति कामति, इति ।

पूर्वे पितृपितामहादयो यादृश आचारे प्रवृत्तास्तादृश एवाऽऽचारे पुत्रपौत्रा-
दीनां प्रजानां च प्रवृत्तियथापूर्वत्वम् । एतत्कामयमानो द्विदेवत्यग्रहेष्वादावै-
न्द्रवायवग्रहं गृहीयात् । यद्यपि नित्यप्रयोगेऽपि तदग्रत्वमस्ति तथाऽपि काम-
संयोगार्थं पुनर्विधानम् । यथाऽग्निहोत्रे दध्ना जुहोतीति सत्यपि नित्यविधौ
दध्नेन्द्रियकामस्येति पुनर्विधानं तद्वत् । यज्ञस्य सम्यक्प्रवृत्त्या तत्फलभूतानां
प्रजानां प्रवृत्तिः समीचीना भवति । यज्ञस्य विपर्यये प्रजानामपि विपर्ययो
भवति । तस्मादैन्द्रवायवाग्रत्वे प्रजा यथापूर्वमेव प्रवर्तन्ते । न तु ज्यायांसं पितरं
पितामहं वा कनीयान्कश्चिदप्यतिक्रामति ।

उक्तमेव प्रकारं रोगनिवृत्त्यर्थं विधत्ते—

ऐन्द्रवायवाग्रान्गृहीयादामयाविनः प्राणेन

वा एष व्यूध्यते यस्याऽऽमयति प्राण

ऐन्द्रवायवः प्राणेनैवैनं समर्धयति, इति ।

यस्य पुरुषस्य रोगो भवति स प्राणेन वियुक्तो भवति, प्राणस्य निर्गन्तु-
मुद्युक्तत्वात् । ऐन्द्रवायवस्य प्राणरूपात्वं प्राण ऐन्द्रवायव इत्यादिश्रुतिबला-
दवगन्तव्यम् । वागपि हि प्राणविशेष एव । अत ऐन्द्रवायवस्य प्राथम्येन
प्राणस्य समृद्धौ सत्यां रोगो निवर्तते ।

अथ नैमित्तिकं कंचिद्ग्रहप्रकारं विधत्ते—

मैत्रावरुणाग्रान्गृहीरन्येषां दीक्षितानां प्रभीयेत

प्राणापानाभ्यां वा एते व्यूध्यन्ते येषां

दीक्षितानां प्रभीयते प्राणापानौ मित्रावरुणौ

प्राणापानावेव मुखतः परि हरन्ते, इति ।

सत्ररूपे द्वादशाहे दीक्षितानां मध्ये यदि कश्चिन्म्रियेत तदा तस्मिन्मरणं
निमित्तीकृत्येतेरे दीक्षिताः प्रथमं मैत्रावरुणं गृहीत्वा पश्चादैन्द्रवायवं प्रयुञ्जी-
रन् । सर्वैः सहानुष्ठातृमुक्तान्तत्वादेर्कास्मन्नपि मृते सत्यन्येषां प्राणापानौ
शिथिलाविव भवतः । मित्रावरुणयोः प्राणापानाभिमानित्वात्तदीयग्रहस्य
प्राथम्ये सत्यदित एव प्राणापानौ परितः समादधते ।

अथापकर्षपरिहारार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

आश्विनाग्रान्गृहीताऽऽनुजावरोऽश्विनौ वै

देवानामानुजावगौ पश्चेवाग्रं पर्येताम-

श्विनावेतस्य देवता य आनुजावर-

स्तावेवैनमग्रं परि णयतः, इति ।

स्वयं सर्वेषामग्रजत्वेन पूज्यः सन्नप्यनुजवद्वरो भूत्वा यः सर्वैस्तिरस्क्रियते सोऽयमानुजावरः । स चाऽऽश्विनं ग्रहं प्रथमं प्रयुज्य पश्चादैन्द्रवायवादीन्मयु-
ञ्जीत । देवानां मध्येऽश्विनावानुजावरौ स्वयं देवत्वेन पूज्यौ सन्तावपि भिष-
क्त्वेनावरत्वमापन्नौ । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम् ‘अपूतौ वा इमौ मनुष्यचरौ
भिषजाविति’ इति । तथाविधावश्विनौ पश्चात्कालान्तरेऽग्रभिव पर्येतां श्रेष्ठ्यमेव
प्राप्तवन्तौ । एतदपि तत्रैवाऽऽम्नातम्—‘तौ बहिष्पवमानेन पवयित्वा ताभ्या-
मेतमाश्विनमगृह्णन्’ इति । एवं सति य आनुजावरोऽस्त्येतस्य समानस्वभावत्वा-
दश्विनौ देवता । तदीयग्रहस्याग्रत्वे सत्यश्विनावेनं यजमानं श्रेष्ठ्यं प्राप-
यतः ॥

अथ प्रतिष्ठार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

शुक्राग्रान्गृहीत गतश्रीः प्रतिष्ठाकामोऽसौ

वा आदित्यः शुक्र एषोऽन्तोऽन्तं मनुष्यः

श्रियै गत्वा नि वर्ततेऽन्तादेवान्तमा

रभते न ततः पापीयान्भवति, इति ।

यो नष्टश्रीकः सन्धुनः प्रतिष्ठां कामयते सोऽयं शुक्रमादौ गृहीयादिति । दीप्ति-
मस्वादसावादित्यः शुक्रः । एष एव प्रकाशानामन्तः काष्ठाऽन्तिमः । न ह्यादि-
त्यादधिकः प्रकाशोऽस्ति । अतः शुक्राग्रत्वेन मनुष्यश्रिया अन्तं काष्ठां प्राप्य
पूर्वस्माद्दरिद्र्यान्निवर्तते । प्रकाशपरमकाष्ठारूपादादित्यादेव संपत्परमकाष्ठां
प्राप्नोति । तत ऊर्ध्वं कदाचिदपि दरिद्रो न भवति ॥

अभिचारहेतुं प्रकारं विधत्ते—

मन्थ्यग्रान्गृहीताभिचरन्नार्तपात्रं वा एतयन्मन्थिपात्रं

मृत्युनैवैनं ग्राहयति ताजगार्तिमार्छति, इति ।

अभिचरन्मन्थिनामादौ गृहीयात् । परस्याऽऽतत्त्वप्रापणादिदमार्तपात्रम् ।
तदग्रत्वेन वैरिणं मृत्युगृहीतं करोति । स च वैरी तदानीमेव मृत्युं प्राप्नोति ॥

स्वकीयपित्रादिसमानोत्कर्षमाप्त्यर्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

आग्रयणाग्रान्गृहीत यस्य पिता पितामहः पुण्यः
 स्यादथ तन्न प्राप्नुयाद्वाचा वा एष इन्द्रियेण व्युध्यते
 यस्य पिता पितामहः पुण्यो भवत्यथ तन्न प्राप्नो-
 त्युर इवैतयज्ञस्य वागिव यदाग्रयणो वाचैवैन-
 मिन्द्रियेण समर्धयति न ततः पापीयान्भवति, इति ।

यस्य यजमानस्य पितृपितामहौ धनविद्यादिभिर्गुणैरुत्कृष्टौ, स्वयं तु तमुत्कर्षं
 यदि नाऽऽप्नोति, तादृश आग्रयणं प्रथमं गृह्णीयात् । पित्रादेरुत्कर्षे सति स्वय-
 मुत्कर्षहीनः सभामध्ये वाकराण्डित्येनेतरव्यवहारं विन्द्रियसामर्थ्येन वियुक्तः,
 आग्रयणस्तु यज्ञस्योरःदेशवत्सामर्थ्याधारे वागिन्द्रियवदुत्कर्षहेतुश्च । अतस्त-
 दग्रत्वेनैनं यजमानं सदा पाण्डित्यरूपाया वाचा व्यवहारान्तरसामर्थ्यरूपेण-
 इन्द्रियेण च समृद्धं करोति । तत ऊर्ध्वं कदाचिदपि तदुभयहीनो न
 भवति ॥

परकीयाभिचारानिवृत्त्यर्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

उक्थ्याग्रान्गृहीताभिचर्यमाणः सर्वेषां
 वा एतत्पात्राणामिन्द्रियं यदुक्थ्यपात्रं
 सर्वेणैवैनमिन्द्रियेणाति प्र युङ्क्ते, इति ।

यान्येतानि सोमपात्राणि सन्ति तेषां मध्ये यदुक्थ्यपात्रं तदिन्द्रियसाम-
 र्थ्योपेतम् । अतस्तस्याग्रत्वे सत्यभिचारकर्तारभेन सर्वेणापि सामर्थ्येनातिक्रम्य
 स्वयमनुतिष्ठति ।

अत्र मन्त्रविशेषं विधत्ते—

सरस्वत्यभि नो नेषि वस्य इति पुरोरुचं कुर्या-
 द्वाग्वै सरस्वती वाचैवैनमति प्र युङ्क्ते, इति ।

सोमरसग्रहणात्पूर्वं पठितव्या पुरोरुक्तां च पुरोरुचमत्र सरस्वतीत्यादिकां
 पठेत् । मन्त्रोक्ता सरस्वती वाग्देवता । अतो वाचैवैनमभिचरितारमतिक्रम्या-
 नुतिष्ठति । इयमृगव्राह्मणग्रन्थे द्वितीयकाण्ड उपहोमाख्ये प्रपाठक एव-
 माज्ञाता—

(द्वावशरात्रकथनम्)

‘ सरस्वत्यभि नो नेपि वस्यः । मा पस्फरीः पयसा मा न आधक् । जुषस्व नः सख्या वेदया च । मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्म । ’ इति ॥

अस्यायमर्थः—हे सरस्वति नोऽस्तान्वस्यो वग्निं प्राणधारणरूपं जीवनमभिने-
ष्याभिमुख्येन प्रापय । मा पस्फरीरस्मान्मा हिंसीः । मा न आधक्, अस्मान्मा
धाक्षीः । अपि तु सख्या सख्येन वेदया च प्रवेशनि(नी)यतया च नोऽस्माञ्जु-
षस्वास्मान्मा प्रविश्य सख्यं कुर्वित्यर्थः । किंच त्वत्प्रसादादरणानि क्षेत्राणि
अरमणीयानि स्थलानि मा गन्म मा प्राप्नुयामेति ॥

तमिमं चतुर्थपादमनूय व्याचष्टे—

मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्मेत्याह मृत्योर्वै क्षेत्राण्यर-

णानि तेनैव मृत्योः क्षेत्राणि न गच्छति, इति ।

तेन मन्त्रपाठेन मृत्युसंबन्धीन्यरणानि यानि स्थानानि तानि न प्राप्नोति
न प्रपीयत इत्यर्थः ॥

अथ रोगपरिहाराय प्रकारान्तरं विधत्ते—

पूर्णान्ग्रहान्गृह्णीयादामयाविनः प्राणान्वा एतस्य

शुगृच्छति यस्याऽऽमयति प्राणा ग्रहाः प्राणाने-

वास्य शुचो मुञ्चत्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव, इति ।

यान्यैन्द्रवायवादीनि पात्राणि तानि सोमरसेन पूर्णानि यथा भवन्ति तथा
रोगनिवृत्त्यर्थं गृह्णीयात् । यस्य रोगो वर्तते तस्य प्राणाञ्जगुरुशोक उपद्रवः
प्राप्नोति । ततः पूर्णानां ग्रहाणां प्राणकात्वादस्य यजमानस्य प्राणान्पूर्णग्रहेः
श्लोकान्मोचयति । तथा सति यद्यपि दुर्द्धमाग्रं गतप्राणस्तथाऽपि पुनर्जीवत्येव ।

एतमेव प्रकारं पुनरपि वृथ्यर्थं विधत्ते—

पूर्णान्ग्रहान्गृह्णीयायर्हि पर्जन्यो न वर्षेत्प्राणान्वा

एतर्हि प्रजानाः शुगृच्छति यर्हि पर्जन्यो न

वर्षति प्राणा ग्रहाः प्राणानेव प्रजानाः

शुचो मुञ्चति ताजकप्र वर्षति, इति ॥

यदा स्वकालं वृष्टिर्न भवेत्तदा वृथ्यर्थमेन्द्रवायवादिपात्राणि सोमरसेन

पूरणीयानि । यदा वृष्यभावस्तदा प्रजानां प्राणा अन्नाभावाच्छोकेन प्राप्यन्ते ।
ग्रहपूरणेन शोको निवर्तते । तदानीमेव प्रकर्षेण वर्षणात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके ऽष्टमोऽनुवाकः ।)

गा॒य॒त्रो वा ऐ॒न्द्रवा॒यवो गा॒य॒त्रं प्रा॒य॒णीय॒म-
ह॒स्तस्मात्प्रा॒य॒णीयेऽह॑न्नेन्द्रवा॒यवो गृ॒ह्यते स्व ए॒वैन-
मा॒य॒त॒ने गृ॒ह्णाति त्रैष्टु॒भो वै शु॒क्र॒स्त्रैष्टु॒भं द्वितीय॒मह-
स्तस्माद्वितीयेऽह॑ञ्छु॒क्रो गृ॒ह्यते स्व ए॒वैन॑मा॒य॒त॒ने
गृ॒ह्णाति जा॒र्गतो वा आ॒ग्र॒य॒णो जा॒र्गतं तृतीय॒मह-
स्तस्मात्तृतीयेऽह॑न्नाग्र॒य॒णो गृ॒ह्यते स्व ए॒वैन॑मा॒य॒त॒ने
गृ॒ह्णात्येत॒द्वै (१) य॒ज्ञमा॒प॒य॒च्छन्दा॑स्स्या॒प्नोति
यदा॒ग्र॒य॒णः श्वो गृ॒ह्यते यत्रै॒व य॒ज्ञम॑दृ॒शन्त॒त ए॒वैनं
पुनः प्र गु॑ह्यते जग॑न्मुखो वै द्वितीया॒स्त्रिरा॒त्रो जा॒र्गत
आ॒ग्र॒य॒णो यच्च॑तुर्थेऽह॑न्नाग्र॒य॒णो गृ॒ह्यते स्व ए॒वैन-
मा॒य॒त॒ने गृ॒ह्णात्यथो स्वमे॒व छन्दोऽनु॑ पर्या॒वर्त॒न्ते
राथं॑तरो वा ऐ॒न्द्रवा॒यवो राथं॑तरं पञ्चममह॒स्तस्मा-
त्पञ्च॑मेऽह॑न् (२) ऐ॒न्द्रवा॒यवो गृ॒ह्यते स्व ए॒वैन-
मा॒य॒त॒ने गृ॒ह्णाति बा॒र्हतो वै शु॒क्रो बा॒र्हतः

(द्वादशरात्रकथनम्)

षष्ठमहस्तस्मात्षष्ठेऽहञ्छुक्रो गृह्यते स्व एवैनमायतने
 गृह्णात्येतद्वै द्वितीयं यज्ञमापद्यच्छन्दाः स्यामोति
 यच्छुक्रः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमदृशन्तत एवैनं
 पुनः प्र युङ्क्ते त्रिष्टुङ्मुखो वै तृतीयस्त्रिरात्रस्रैष्टुभः
 (३) शुक्रो यत्सप्तमेऽहञ्छुक्रो गृह्यते स्व
 एवैनमायतने गृह्णात्यथो स्वमेव छन्दोऽनु पर्या-
 वर्तन्ते वाग्वा आग्रयणो वागष्टममहस्तस्मा-
 दष्टमेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति
 प्राणो वा ऐन्द्रवायवः प्राणो नवममहस्तस्मान्नव-
 मेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णात्येतत्
 (४) वै तृतीयं यज्ञमापद्यच्छन्दाः स्यामोति
 यदैन्द्रवायवः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमदृशन्तत
 एवैनं पुनः प्र युङ्क्तेऽथा स्वमेव छन्दोऽनु पर्यावर्तन्ते
 पथो वा एतेऽध्यपथेन यन्ति येऽन्येनैन्द्रवायवान्प्र-
 तिपद्यन्तेऽन्तः खलु वा एष यज्ञस्य यदृशममहदृश-
 मेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते यज्ञस्य (५)
 एवान्तं गत्वा पथात्पन्थामपि यन्त्यथो यथा बही-
 यसा प्रतिसारं वहन्ति तादृगेव तच्छन्दा स्य-
 न्योऽन्यस्य लोकमभ्यध्यायन्तान्यतेनैव देवा व्यवा-
 हयन्नैन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमहस्तस्मि-

आग्रयणो गृह्यते तस्मादाग्रयणस्याऽऽयतने नव-
मेऽहर्नैन्द्रवायवो गृह्यते शुक्रस्य वा एतदायतनं
यत्पञ्चमम् (६) अहस्तस्मिन्नैन्द्रवायवो गृह्यते
तस्मादैन्द्रवायवस्याऽऽयतने सप्तमेऽहर्च्छुक्रो गृह्यत
आग्रयणस्य वा एतदायतनं यत्षष्ठमहस्तस्मिच्छुक्रो
गृह्यते तस्माच्छुक्रस्याऽऽयतनेऽष्टमेऽहर्नाग्रयणो गृह्यते
छन्दास्स्येव तद्वि वाहयति प्र वस्यसो विवाहर्माभेति
य एवं वेदार्थो देवताभ्य एव यज्ञे संविदे दधाति
तस्मादिदमन्योऽन्यस्मै ददाति (७) ॥

(एतद्वै पञ्चमेऽहर्नैष्ठिक एतद्गृह्यते यज्ञस्य पञ्चममन्यस्मा एकं च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

गायत्रः । वै । ऐन्द्रवायव इत्यैन्द्रवायवः । गायत्रम् ।
प्रायणीयमिति प्र-अयनीयम् । अहः । तस्मात् ।
प्रायणीय इति प्र-अयनीये । अहन् । ऐन्द्रवायव
इत्यैन्द्रवायवः । गृह्यते । स्वे । एव । एनम् । आयतन
इत्या-यतने । गृह्णाति । त्रैष्टुभः । वै । शुक्रः । त्रैष्टुभम् ।

(द्वादशरात्रकथनम्)

द्वितीयम् । अहः । तस्मात् । द्वितीये । अहन् । शुक्रः ।
 गृह्यते । स्वे । एव । एनम् । आयतन इत्या-यतने ।
 गृह्णाति । जागतः । वै । आग्रयणः । जागतम् ।
 तृतीयम् । अहः । तस्मात् । तृतीये । अहन् । आग्रयणः ।
 गृह्यते । स्वे । एव । एनम् । आयतन इत्या-यतने ।
 गृह्णाति । एतत् । वै (१) । यज्ञम् । आपत् । यत् ।
 छन्दांसि । आप्नोति । यत् । आग्रयणः । श्वः ।
 गृह्यते । यत्र । एव । यज्ञम् । अहंशन् । ततः । एव ।
 एनम् । पुनः । प्रेति । युङ्क्ते । जगन्मुख इति जगत-
 मुखः । वै । द्वितीयः । त्रिरात्र इति त्रि-रात्रः ।
 जागतः । आग्रयणः । यत् । चतुर्थे । अहन् ।
 आग्रयणः । गृह्यते । स्वे । एव । एनम् । आयतन
 इत्या-यतने । गृह्णाति । अथो इति । स्वम् । एव ।
 छन्दः । अन्विति । पर्यावर्तन्त इति परि-आवर्तन्ते ।
 राथंतर इति राथं-तरः । वै । ऐन्द्रवायव इत्येन्द्र-वायवः ।
 राथंतरमिति राथं-तरम् । पञ्चमम् । अहः । तस्मात् । पञ्चमे ।
 अहन् (२) । ऐन्द्रवायव इत्येन्द्र-वायवः । गृह्यते ।
 स्वे । एव । एनम् । आयतन इत्या-यतने । गृह्णाति ।
 बार्हतः । वै । शुक्रः । बार्हतम् । षष्ठम् । अहः ।
 तस्मात् । षष्ठे । अहन् । शुक्रः । गृह्यते । स्वे । एव ।

ए॒न॒म् । आ॒य॒त॒न॒ इत्या॑—य॒त॒ने । गृ॒ह्णा॒ति । ए॒तत् । वै ।
 द्वि॒तीय॑म् । य॒ज्ञम् । आ॒प॒त् । यत् । छ॒न्दा॑श्च॒सि ।
 आ॒प्नो॒ति । यत् । शु॒क्रः । श्वः । गृ॒ह्यते॑ । य॒त्र । ए॒व ।
 य॒ज्ञम् । अ॒ह॒श्च॒ । त॒तः । ए॒व । ए॒न॒म् । पु॒नः । प्रे॒ति ।
 यु॒ङ्क्ते॑ । त्रि॒ष्टु॒क्—मु॒खः इति॑ त्रि॒ष्टु॒क्—मु॒खः । वै । तृ॒तीयः॑ ।
 त्रि॒रा॒त्र इति॑ त्रि—रा॒त्रः । त्रै॒ष्टु॒भः (३) । शु॒क्रः ।
 यत् । स॒प्त॒मे । अ॒ह॒न् । शु॒क्रः । गृ॒ह्यते॑ । स्वे । ए॒व । ए॒न॒म् ।
 आ॒य॒त॒न॒ इत्या॑—य॒त॒ने । गृ॒ह्णा॒ति । अ॒थो इति॑ । स्व॒म् ।
 ए॒व । छ॒न्दः । अ॒न्विति॑ । प॒र्या॒व॒र्त॒न्त इति॑ परि—
 आ॒व॒र्त॒न्ते । वाक् । वै । आ॒ग्र॒य॒णः । वाक् । अ॒ष्ट॒मम् ।
 अ॒हः । तस्मा॑त् । अ॒ष्ट॒मे । अ॒ह॒न् । आ॒ग्र॒य॒णः । गृ॒ह्यते॑ ।
 स्वे । ए॒व । ए॒न॒म् । आ॒य॒त॒न॒ इत्या॑—य॒त॒ने । गृ॒ह्णा॒ति ।
 प्रा॒ण इति॑ प्र—अ॒नः । वै । ऐ॒न्द्र॒वा॒य॒व इत्यै॑न्द्र—वा॒य॒वः ।
 प्रा॒ण इति॑ प्र—अ॒नः । न॒व॒मम् । अ॒हः । तस्मा॑त् ।
 न॒व॒मे । अ॒ह॒न् । ऐ॒न्द्र॒वा॒य॒व इत्यै॑न्द्र—वा॒य॒वः । गृ॒ह्यते॑ ।
 स्वे । ए॒व । ए॒न॒म् । आ॒य॒त॒न॒ इत्या॑—य॒त॒ने । गृ॒ह्णा॒ति ।
 ए॒तत् (४) । वै । तृ॒तीय॑म् । य॒ज्ञम् । आ॒प॒त् । यत् ।
 छ॒न्दा॑श्च॒सि । आ॒प्नो॒ति । यत् । ऐ॒न्द्र॒वा॒य॒व इत्यै॑न्द्र—वा॒य॒वः ।
 श्वः । गृ॒ह्यते॑ । य॒त्र । ए॒व । य॒ज्ञम् । अ॒ह॒श्च॒ । त॒तः ।
 ए॒व । ए॒न॒म् । पु॒नः । प्रे॒ति । यु॒ङ्क्ते॑ । अ॒थो इति॑ । स्व॒म् ।

(द्वादशरात्रकथनम्)

ए॒व । छ॒न्दः । अ॒न्वि॒ति । प॒र्या॒वर्त॒न्त इति॑ प॒रि-आ॒वर्त॒न्ते ।
 प॒थः । वै । ए॒ते । अ॒धी॒ति । अ॒प॒थे॒न । य॒न्ति॒ । ये । अ॒न्ये॒न ।
 ऐ॒न्द्र॒वा॒य॒वादि॒त्यै॒न्द्र-वा॒य॒वात् । प॒रि॒प॒र्य॒न्त इति॑ प॒रि-प॒र्य॒न्ते ।
 अ॒न्तः । ख॒लु । वै । ए॒षः । य॒ज्ञस्य॑ । यत् । द॒श॒मम् । अ॒हः ।
 द॒श॒मे । अ॒ह॒न् । ऐ॒न्द्र॒वा॒य॒व इ॒त्यै॒न्द्र-वा॒य॒वः । गृ॒ह्य॒ते ।
 य॒ज्ञस्य॑ (५) । ए॒व । अ॒न्तम् । गृ॒त्वा । अ॒प॒थात् ।
 प॒न्थाम् । अ॒पी॒ति । य॒न्ति॒ । अ॒थो इति॑ । य॒था । व॒ही॒य॒सा ।
 प॒रि॒सा॒र॒मि॒ति प॒रि-सा॒र॒म् । व॒ह॒न्ति । ता॒दृक् । ए॒ष । तत् ।
 छ॒न्दा॒ंसि । अ॒न्यः । अ॒न्यस्य॑ । लो॒कम् । अ॒भी॒ति ।
 अ॒भ्या॒य॒न् । ता॒नि । ए॒तेन॑ । ए॒व । दे॒वाः । वी॒ति । अ॒वा-
 ह॒य॒न् । ऐ॒न्द्र॒वा॒य॒वस्ये॒त्यै॒न्द्र-वा॒य॒वस्य॑ । वै । ए॒तत् । आ॒य-
 त॒न॒मि॒त्या-य॒त॒नम् । यत् । च॒तु॒र्थम् । अ॒हः । तस्मि॑न् ।
 आ॒ग्र॒य॒णः । गृ॒ह्य॒ते । तस्मा॑त् । आ॒ग्र॒य॒णस्य॑ । आ॒य॒त॒न॒
 इ॒त्या-य॒त॒ने । न॒व॒मे । अ॒ह॒न् । ऐ॒न्द्र॒वा॒य॒व इ॒त्यै॒न्द्र-वा॒य॒वः ।
 गृ॒ह्य॒ते । शु॒क्रस्य॑ । वै । ए॒तत् । आ॒य॒त॒न॒मि॒त्या-य॒त॒नम् ।
 यत् । प॒ञ्च॒मम् (६) । अ॒हः । तस्मि॑न् । ऐ॒न्द्र॒वा॒य॒व
 इ॒त्यै॒न्द्र-वा॒य॒वः । गृ॒ह्य॒ते । तस्मा॑त् । ऐ॒न्द्र॒वा॒य॒वस्ये॒त्यै॒न्द्र-
 वा॒य॒वस्य॑ । आ॒य॒त॒न॒ इ॒त्या-य॒त॒ने । स॒प्त॒मे । अ॒ह॒न् । शु॒क्रः ।
 गृ॒ह्य॒ते । आ॒ग्र॒य॒णस्य॑ । वै । ए॒तत् । आ॒य॒त॒न॒मि॒त्या-य॒त॒नम् ।
 यत् । ष॒ष्ठम् । अ॒हः । तस्मि॑न् । शु॒क्रः । गृ॒ह्य॒ते । तस्मा॑त् ।

शुक्रस्य । आयतन इत्या—यतने । अष्टमे । अहन् । आग्र-
 यणः । गृह्यते । छन्दांसि । एव । तत् । वीति । वाह-
 यति । प्रेति । वस्यसः । विवाहमिति वि—वाहम् । आप्नोति ।
 यः । एवम् । वेद । अथो इति । देवताभ्यः । एव । यज्ञे ।
 संविदमिति सं—विदम् । दधाति । तस्मात् । इदम् । अन्यः ।
 अन्यस्मै । ददाति (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 द्वितीयपपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयपपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

सप्तमेऽनुवाके द्वादशाहगताः काम्यग्रहप्रकारा उक्ताः । स च द्वादशाहो
 द्विविधः— समूहो व्यूढश्च । तत्र समूहप्रकारः सूत्रकारेण दर्शितः—‘ व्यनीका
 व्याख्यास्याम ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ दशमं चाहः । अथेतरेषां
 नवानामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः । अथ शुक्राग्रमथाऽऽग्रयणाग्रमेवं विहिता त्रिरुय-
 नीका परिवर्तते यद्यव्यूढः ’ इति । एवं समूहप्रकारमुक्त्वा व्यूढप्रकारोऽपि
 तेनैव दर्शितः—‘ व्यूढे त्वैन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयावथेतरेषां दशानामैन्द्र-
 वायवाग्रं प्रथममहः । अथ शुक्राग्रमथ द्वे आग्रयणाग्रे अथैन्द्रवायवाग्रमथ द्वे शुक्राग्रे
 अथाऽऽग्रयणाग्रमथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे ’ इति । तत्रास्मिन्नष्टमेऽनुवाके व्यूढप्रका-
 रोऽभिधीयते ।

तत्र प्रायणीयोदयनीयौ परित्यज्य यानीतराण्यहानि मध्यवर्तीनि दशसं-
 ख्याकानि तेषु प्रथमेऽह्न्यैन्द्रवायवाग्रत्वं विधत्ते—

गायत्रो वा ऐन्द्रवायवो गायत्रं प्रायणीयम-

हस्तस्मात्प्रायणीयेऽह्न्यैन्द्रवायवो गृह्यते

स्व एवैनमायतने गृह्णाति, इति ।

(द्वादशरात्रकथनम्)

यानि मुख्यानि च्छन्दांसि गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीरूपाणि तेषां मध्ये गायत्री प्रथमा । अग्रत्वेन चार्धेन्द्रवायवशुक्राग्रयणा विकल्पन्ते । तेषां च मध्य ऐन्द्रवायवः प्राथम्येन प्रकृतावाप्नोति । ततः प्राथम्यमाभ्यादैन्द्रवायवो गायत्रः । निरूपणीयानां दशानामह्नां मध्ये यत्प्रायणीयं प्रथमभाव्यहस्तदपि प्राथम्यस्य साम्याद्वायवम् । एवं च सति तस्मिन्प्रायणीये दशानां मध्ये प्रथमेऽह्न्येन्द्रवायव आदौ ग्रहीतव्यः । ऐन्द्रवायवस्य गायत्रत्वसाम्यात् । एवं च सति स्वसंवाधिन्येवाऽऽयतने प्रथमाहःसरूपस्थाने तर्धेन्द्रवायवं गृह्णाति ।

अथ दशस्वहःसु द्वितीयेऽहनि शुक्राग्रत्वं विधत्ते—

त्रैष्टुभो वै शुक्रस्त्रैष्टुभं द्वितीयमहस्तस्माद्वितीयेऽह-

च्छुक्रो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति, इति ।

त्रिष्टुच्छन्दसः शुक्रस्य द्वितीयस्याहश्च पूर्वन्यायेन द्वितीयत्वसाम्यं योजयित्वा व्याख्येयम् ।

अथ तृतीयेऽह्न्याग्रयणाग्रत्वं विधत्ते—

जागतो वा आग्रयणो जागतं तृतीयमहस्तस्मात्तृ-

तीयेऽह्नाग्रयणो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति, इति ।

पूर्ववद्योजनीयम् ।

एतदेवाऽऽग्रयणाग्रत्वं प्रशंसति—

एतद्वै यज्ञमापद्यच्छन्दास्याप्नोति

यदाग्रयणः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञम-

हशन्तत एवैनं पुनः प्र युङ्क्ते, इति ।

यदाग्रयणाग्रत्वं छन्दास्याप्नोति गायत्र्यादिच्छन्दांरूपाणि त्रीण्यहानि व्याप्नोति त्रयाणामह्नामनेनऽऽग्रयणाग्रत्वेन समाप्तत्वादितदेवाऽऽग्रयणाग्रत्वं यज्ञमापद्यप्रथमत्रयनीकारूपं त्रिरात्रं यज्ञं प्राप्नोति । त्रीण्यनीकान्यग्रत्वान्येन्द्रवायवाग्रत्वशुक्राग्रत्वाग्रयणाग्रत्वरूपाणि यस्यां क्रियायां सा क्रिया त्रयनीका । तद्रूपत्रिरात्रयज्ञोऽनेनाऽऽग्रयणाग्रत्वेन समाप्यते । किं चोत्तरार्द्धमश्वतुर्येऽह्न्याग्रयण एवाऽऽदौ गृह्यते । यस्मादेवं तस्माद्यज्ञैवाऽऽग्रयणाग्रत्वे यज्ञमहसंस्मिरा-

४४०२ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [७ सप्तमकाण्डे—
(द्वादशरात्रकथनम्)

असमाप्तिं दृष्टवन्तस्तत एवाऽऽग्रयणाग्रत्वादेनं यज्ञं पुनः प्रयुक्तवान्भवति ।
तस्मादिदं प्रशस्तम् ।

अथ चतुर्थेऽह्न्याग्रयणाग्रत्वमेव विधत्ते—

जगन्मुखो वै द्वितीयस्त्रिरात्रो जागत
आग्रयणो यच्चतुर्थेऽहन्नाग्रयणो
गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णात्यथो
स्वमेव छन्दोऽनु पर्यावर्तन्ते, इति ।

समूहे द्वादशाहे ज्यनीका त्रिरावृत्ता । तत्रैकाऽऽवृत्तिः प्रथमस्त्रिरात्रो द्विती-
याऽऽवृत्तिर्द्वितीयस्त्रिरात्रः । स च यद्यपि समूहे द्वादशाह ऐन्द्रवायवोपक्रम-
त्वादैन्द्रवायवस्य च गायत्रत्वाद्गायत्रीमुखो भवति, तथाऽप्यत्र जगन्मुखो जग-
त्युपक्रमः कर्तव्यः । आग्रयणाग्रश्च जागत इति पूर्वमेवोपपादितम् । तस्माच्च-
तुर्थेऽह्न्याग्रयणाग्रत्वे गृहीते सति स्वकीय एव स्थाने तद्गृहीतं भवति ।
अपि चाऽऽग्रयणाग्रत्वं स्वकीयमेव जगतीछन्दोऽनुसृत्य पुनरावृत्तं भवति ।

अथ पञ्चमेऽहन्यैन्द्रवायवाग्रत्वं विधत्ते—

राथंतरो वा ऐन्द्रवायवो राथंतरं पञ्चम-
महस्तस्मात्पञ्चमेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते
स्व एवैनमायतने गृह्णाति, इति ।

प्रकृतिरूपे ज्योतिष्टोमे यदि रथंतरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान्गृह्णीयादि-
त्यैन्द्रवायवाग्रत्वं प्रति रथंतरसाम्नो निमित्तत्वश्रवणादैन्द्रवायवस्य राथंतरत्वम् ।
पञ्चमस्याहो रथंतरसंबन्धस्य शाखान्तरे प्रसिद्धत्वाद्वाथंतरत्वम् । तस्मादैन्द्र-
वायवस्याहश्च राथंतरत्वसाम्यात्पञ्चमेऽहन्यैन्द्रवायवः प्रथमं गृह्यते । तथा सत्ये-
नमैन्द्रवायवं स्वकीय एव स्थाने गृह्णाति ।

अथ षष्ठेऽहनि शुक्राग्रत्वं विधत्ते—

बार्हतो वै शुक्रो बार्हतः षष्ठमहस्तस्मात्षष्ठेऽह-
ञ्जुक्रो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति, इति ।

शुक्रग्रहस्य षष्ठस्याहश्च बृहत्सामसंबन्धः शाखान्तरे प्रसिद्धः । शेष पूर्वव-
द्व्यावरण्येयम् ॥

तदेतच्छुक्राग्रत्वं प्रशंसति—

एतद्वै द्वितीयं यज्ञमापद्यच्छन्दाः-
स्यामोति यच्छुक्रः श्वो गृह्यते यत्रैव
यज्ञमदृशन्तत एवैनं पुनः प्र युङ्क्ते, इति ।

अयनीकाया द्वितीयाष्टत्तिरूपस्त्रिरात्रो द्वितीयो यज्ञः । शेषमाग्रयणवाक्य-
वद्व्यारण्येयम् ।

अथ सप्तमेऽहन्यापि शुक्राग्रत्वमेव विधत्ते—

त्रिष्टुङ्मुखो वै तृतीयस्त्रिरात्रस्त्रिष्टुभः
शुक्रो यत्सप्तमेऽहञ्छुक्रो गृह्यते
स्व एवैनमायतने गृह्णात्यथो स्वमे-
व छन्दोऽनु पर्यावर्तन्ते, इति ।

यद्यपि सप्तमे तृतीयस्य त्रिरात्रस्याऽऽद्येऽहन्यैन्द्रवायवाग्रत्वाद्वायव्रीमुख
एवायं त्रिरात्रस्तथाऽप्यत्र त्रिष्टुङ्मुखः कर्तव्यः । शुक्रश्च त्रैष्टुभ इति पूर्वमेवो-
पपादितम् । तस्मात्सप्तमेऽहनि शुक्रः प्रथमो गृह्यते । शेषं पूर्ववद्व्यारण्येयम् ।

अथाष्टमेऽहन्याग्रयणाग्रत्वं विधत्ते—

वाग्वा आग्रयणो वागष्टममहस्तस्मादष्टमेऽहन्नाग्रयणो
गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति, इति ।

षष्ठकाण्ड आग्रयणग्रहब्राह्मणे वाग्वै देवेभ्योऽपाकामदित्युपक्रम्य साऽऽग्र-
यणं प्रत्यागच्छदित्युक्तत्वादाग्रयणस्य वाग्रूपत्वमर्थवादान्तरे द्रष्टव्यम् । अतो
वाग्रूपत्वसामान्यादष्टमेऽहन्याग्रयणः प्रथमं प्रयोक्तव्यः ।

अथ नवमेऽहन्यैन्द्रवायवाग्रत्वं विधत्ते—

प्राणो वा ऐन्द्रवायवः प्राणो नवममहस्तस्मान्नवमेऽह-
नैन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति, इति ।

प्रकृतौ गृहब्राह्मणे वाग्वा एषा यदैन्द्रवायव इत्युक्तत्वाद्वागिन्द्रियस्य च
प्राणान्तरभेदत्वादैनैन्द्रवायवस्य प्राणत्वम् । नवमस्याहोऽपि प्राणत्वेन स्तुति-

रन्यत्र द्रष्टव्या । अतः प्राणत्वसाम्यान्नवमेऽह्न्यैन्द्रवायवः प्रथमं ग्रही-
तव्यः ।

तदेतदैन्द्रवायवाग्रत्वं प्रशंसति—

एतद्वै तृतीयं यज्ञमापद्यच्छदाऽस्यामोति यदैन्द्र-
वायवः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमदृशन्तत एवैनं पुनः
प्र युङ्क्तेऽथो स्वमेव छन्दोऽनु पर्यावर्तन्ते, इति ।

अयनीकायास्तृतीयावृत्तिरूपस्त्रिरात्रस्तृतीयो यज्ञः । शेषमाग्रयणवाक्यवद्व्या-
रव्येयम् ।

अथ दशमेऽह्न्यैन्द्रवायवाग्रत्वं विधत्ते—

पथो वा एतेऽध्यपथेन यन्ति येऽन्येनैन्द्रवायवा-
त्प्रतिपद्यन्तेऽन्तः खलु वा एष यज्ञस्य यदशममहर्द-
शमेऽह्न्यैन्द्रवायवो गृह्यते यज्ञस्यैवान्तं गत्वा
पथात्पन्थामपि यन्त्यथो यथा वहीयसा
प्रतिसारं वहन्ति तादृगेव तत् , इति ।

द्वादशाहस्य प्रायणीयोदयनीययोर्मध्यवर्ती योऽयं दशरात्रस्तं दशरात्रं ये
यजमाना ऐन्द्रवायवाग्रत्वादन्येन शुक्राग्रत्वादिना प्रतिपद्यन्ते प्रारभन्ते त एते
यजमानाः पथः सकाशद्वष्टा अधिकेनापथा कुमार्गेण गच्छन्ति । तस्मादैन्द्रवा-
यवाग्रत्वंनैव दशरात्र उपक्रान्तव्यः । तथैव ह्यनुवाकादौ वर्णितम् । यदेतदशममह-
रस्ति स एष ऐन्द्रवायवाग्रत्वेनोपक्रान्तस्य दशरात्राख्यस्य यज्ञस्यान्तः खलु वै
समाप्तिभूमिरेव । ततः प्रथमदिनवदन्तिमदिनेऽप्यैन्द्रवायव एव प्रथमं ग्रहीतव्यः ।
तथा स्मृति यज्ञस्य परिसमाप्तिपर्यन्तं कुमार्गं परित्यज्य सम् आर्गमेव प्राप्नुवन्ति ।
अपि च यथा लोके वहीयसा प्रौढभारवाहिना बलीवर्द्धमपूहेन युक्ता वणिजः
प्रतिसारं वहन्ति पार्श्वद्वयगतान्शुद्रमार्गान्परित्यज्य प्रसिद्ध एव राजमार्गे बली-
वर्द्धः पङ्क्त्याकारो यथा भवति तथा नयन्ति तद्दन्नाप्यैन्द्रवायवोपक्रमोपसंहारौ
द्रष्टव्यौ ।

तमिममैन्द्रवायवाग्रत्वादिरूपं व्यूढप्रकारं लोकप्रसिद्धविवाहसाम्येन प्रब्रू-
सति—

छन्दाःस्यन्योऽन्यस्य लोकमभ्यध्याय-

न्तान्येतेनैव देवा व्यवहयन्, इति ।

यथा लोके काश्यपगोत्रोत्पन्नाः पुरुषा विवाहार्थं भारद्वाजगोत्रोत्पन्नां कन्य-
कामभितो विचारयन्ति, भारद्वाजगोत्रोत्पन्नाश्चेतरां विचार्य तद्देवं विवाहं
कुर्वन्ति, एवमत्रापि च्छन्दोभिमानिनो देवाः स्वकीयानामैन्द्रवायवाग्रत्वादीना-
मन्योन्यस्य स्थानमभिध्यायन्तस्तानि सर्वाण्यैन्द्रवायवत्वादीन्येतेनैव पूर्वोक्त-
प्रकारेण विवाहयन्ति विवाहं कारयन्ति स्थानविपर्यासेन प्रापयन्तीत्यर्थः ।

तथैन्द्रवायवाग्रयणयोरन्योन्यस्थानविपर्यासं दर्शयति—

ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमह-

स्तस्मिन्नाग्रयणो गृह्यते तस्मादाग्रयणस्याऽऽ-

यतने नवमेऽह्नैन्द्रवायवो गृह्यते, इति ।

समूहो हि द्वादशाहो व्यूढस्य प्रकृतिः । समूहे हि प्रायणीयोदयनीयदक्ष-
माहानि परित्यज्यावशिष्टेषु नवसु दिनेषु व्यनीका भिरावृत्ता । तत्र द्वितीया-
यास्त्र्यनीकाया मध्यवर्तिनो नवरात्रस्य चतुर्थेऽह्न्युपक्रान्तव्यत्वात्तदह्नैन्द्र-
वायवस्याऽऽयतनं, तस्मिन्नहनि पूर्वोक्तव्यूढप्रकारेण द्वितीय आग्रयणो गृहीतः ।
नवमं चाहः समूह आग्रयणस्याऽऽयतनम् । तत्र व्यूढप्रकारेण द्वितीय ऐन्द्रवा-
यवो गृहीतः । सोऽयमैन्द्रवायवाग्रयणयोः परस्परं विवाहः ।

अथ शुक्रैन्द्रवायवयोः परस्परं विवाहं दर्शयति—

शुक्रस्य वा एतदायतनं यत्पञ्चममहस्त-

स्मिन्नैन्द्रवायवो गृह्यते तस्मादैन्द्रवायव-

स्याऽऽयतने सप्तमेऽहञ्छुक्रो गृह्यते, इति ।

समूहगते नवरात्रे यत्पञ्चममहस्तदेतद्वितीयायास्त्र्यनीकाया मध्यवर्ति-
त्वाच्छुक्रस्याऽऽयतनम् । तस्मिन्नहनि व्यूढप्रकारेणैन्द्रवायवो गृहीतः । यद्यु-
सप्तममहस्तदेतत्तृतीयायास्त्र्यनीकायाः प्रथमदिनत्वादैनद्रवायवस्याऽऽयतनम् ।
तस्मिन्नहनि द्वितीयवारमावर्त्यमानः शुक्रो गृहीतः । सोऽयं शुक्रैन्द्रवायवयो-
र्विवाहः ।

अथ शुक्राग्रयणाग्रयोः परस्परं विवाहं दर्शयति—

आग्रयणस्य वा एतदायतनं यत्षष्ठमह-
स्तस्मिञ्छुक्रो गृह्यते तस्माच्छुक्रस्याऽऽय-
तनेऽष्टमेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते, इति ।

यदेतत्षष्ठमहस्तदेतद्वितीयायास्त्र्यनीकाया अन्तिमन्वादाग्रयणस्याऽऽ-
यतनं, तस्मिन्नहनि व्यूढप्रकारेणाऽऽवर्त्यमानः प्रथमः शुक्रो गृहीतः । यत्तृप्तमह-
स्तदेतत्तृतीयायास्त्र्यनीकाया मध्यवर्तित्वान्छुक्रस्याऽऽयतनं, तस्मिन्नहनि
व्यूढप्रकारेणाऽऽग्रयणो गृहीतः । सोऽयं शुक्राग्रयणयोर्विवाहः ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—

छन्दास्स्येव तद्वि वाहयति प्र
वस्यसो विवाहमाप्नोति य एवं वेदाथो
देवताभ्य एव यज्ञे संविदं दधाति
तस्मादिदमन्योऽन्यस्मै ददाति, इति ।

यः पुमानेवमैन्द्रवायवाग्रवादीनां विवाहं जानाति स तेन वेदेन छन्दो-
देवतानामेव विवाहं कृत्वान्भवति । स्वयं च धनिकतमान्कुलादिविवाहं प्राप्नोति ।
अपि च यज्ञानुष्ठानकालं देवतापिपयमभिज्ञानं दधानि धारयति । यस्मादेवं
छन्दसां विवाहः प्रवृत्तस्तस्माच्छ्लोकेऽपीदं कन्यकारूपमपत्यमन्यः पिताऽन्यस्मै
जामात्रे ददाति ।

अथ भीमांसा—

दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे त्रयोविंशाधिकरणे चिन्तितम्—

त्र्यनीकायामैन्द्रवायवशुक्राग्र नुवादात् ।

परिसंख्या वाऽर्थवादो वा विधिर्वा न हि त्रयम् ॥

वैयर्थ्येन त्रिदोषत्वः लक्षणापत्तिस्तथा ।

विधिराग्रयणाग्रत्वं इवानैर्मात्तको हि सः ॥

अस्ति द्वादशाहे त्र्यनीका । ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ दशमं
वाहः । अन्तेरेषां नवानामहामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः । अथ शुक्राग्रमथाऽऽ-
ग्रयणाग्रमथैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्राग्रमथाऽऽग्रयणाग्रमथैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्राग्रम-
थाऽऽग्रयणाग्रमिति । तत्र द्वादशाहगतेषु द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु त्रिष्वहःसु

(द्वादशरात्रकथनम्)

क्रमेणैन्द्रवायवाग्रन्वशुक्राग्रन्वाग्रयणाग्रन्वानि विहितानि । तेष्वर्थं रथंतर-
निमित्तम् । द्वितीयं बृहन्निमित्तम् । एतच्च प्रकृतौ व्यवस्थितम् । तदुभयमप्य-
चोदकेन प्राप्तम् । तत्र चतुर्थी संशयः—अनुवादो वा परिसंख्या वाऽर्थ-
वादो वा विधिवेति । तत्र प्राप्तत्वाद्नुवाद इति चेत् । न, वैयर्थ्यापत्तेः । तर्हि
गुणान्तरपरिसंख्याऽऽस्त्विति चेत् । न, दोषत्रयापत्तेः । चतुर्थेऽहन्यमाप्तस्याऽऽ-
ग्रयणाग्रत्वस्य विधिन्मितस्य प्रसंसार्थोऽयमर्थवाद इति चेन्न । लक्षणाव्यातिप्रस-
ङ्गात् । तस्मादाग्रयणाग्रत्वे यथा विधिस्तथेतरयोरपि द्रष्टव्यः । न च प्राप्त-
त्वादविधिरिति वाच्यम् । तस्य विधेरनैमित्तिकत्वाभ्युपगमात् । रथंतरादिनिमि-
त्तकयोरेव हि चोदकेन प्राप्तिः । प्रयोजनं तु द्वादशाहविकृतिषु यत्र कापि रथं-
तरादिनिमित्तत्वाभावेऽप्येन्द्रवायवाग्रत्वेति सिद्धिः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

व्यूढोऽपि प्रकृतिः किं वा विकृतिः स्याद्वि पृष्टवत् ।

विधिसाम्यादादिमोऽन्त्यो लिङ्गात्क्रामे विधेरपि ॥

द्वितीयो हि द्वादशाहः—समूढो व्यूढश्च । तत्र समूढः पूर्वमुदाहृतः ।
अथ व्यूढ उदाह्रियते—ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ । अथेतेषां दशा-
नामहामेन्द्रवायवाग्रौ प्रथममहः । अथ शुक्राग्रमथ द्वे अग्रयणाग्रे । अथैन्द्र-
वायवाग्रमथ द्वे शुक्राग्रे अथाऽऽग्रयणाग्रमथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे इति ।
तत्र समूढस्य तावत्प्रकृतित्वमविवादम् । तद्वद्व्यूढोऽपि किं प्रकृतिः किं वा
विकृतिरिति संशये प्रकृतिरिति प्राप्तम् । कुतः । विधिसाम्यात् । यथा समूढ-
प्रकारः क्रत्वर्थो विहितस्तथा व्यूढप्रकारोऽपि । न चात्र कश्चिद्विशेषोऽस्ति,
येन तयोः प्रकृतिविकृतिभावो निश्चीयते । न च प्रकारद्वयस्य प्रकृतित्वमदृष्ट-
चरम् । रथंतरबृहत्तृतीयज्योतिष्टोमप्रकारयोस्तद्दर्शनादेति पूर्वः वक्षः । व्यूढः
समूढस्य विकृतिः । कुतः । लिङ्गदर्शनात् । 'ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्च-
तुर्थमहः' इति व्यूढे श्रूयते । एतच्च विकृतित्वं सति भवति नान्यथा । तथा हि-
व्यूढे प्रायणीयोदयनीयव्यतिरिक्तेषु दशस्वहःसु यच्चतुर्थं तदाग्रयणाग्रत्वादे-
न्द्रवायवस्याऽऽयतनम् । समूढे तु तदहर्नवानामह्नां मध्ये द्वितीयत्रिकादित्वादे-
न्द्रवायवाग्रम् । तच्च व्यूढस्य विकृतितायां चोदकेन प्राप्यमाणं विधित्सिता-
ग्रयणाग्रत्वस्तुतयेऽनूयत इति युक्तम् । किं च यः कामयेत बहु स्यां प्रजायेयेति
कामाय व्यूढो विधीयते । तथा च सति समूढवत्क्रत्वर्थे विध्यभावाद्व्यंतर-

बृहत्पृष्ठवैषम्येण विकल्पितमकृतित्वं नास्तीति ततः समूहस्य द्वादशाहस्य विकृतिः ।
अहर्गणेष्वनयोरन्यतरस्यातिदेशः पूर्वपक्षिणः प्रयोजनम् । समूहस्यैवातिदेशः
सिद्धान्तः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

व्यूहे भक्षादिमन्त्राणामर्थानां च व्यतिक्रमः ।

मन्त्राणामेव वाऽऽद्यः स्याद्विशेषेण कीर्तनात् ॥

छन्दसां व्यत्ययः प्रोक्तो नार्थानां तेन मन्त्रगाः ।

गायत्र्याद्या विपर्यास्या अर्थेषुक्तिः प्रशस्तये ॥

व्यूहे द्वादशाहे भक्षपवमानतदुभयमङ्गपरिधिकपालानि चोदकमाप्तानि ।
तत्र भक्षमन्त्रेषु सवनत्रयगतेषु गायत्रीछन्दसस्त्रिष्टुप्छन्दसो जगतीछन्दस इति
पदत्रयं भूतम् । तथा पवमानत्रयविषयेष्वनवारोहमन्त्रेषु गायत्रीछन्दास्त्रिष्टु-
प्छन्दा जगतीछन्दा इति श्रुतम् । तथा परिधिस्तावकेऽर्थवादे पठ्यते—‘गायत्रो
मध्यमः परिधिक्षैष्टुभो दक्षिणां जागत उत्तरः’ इति । तथा कपालविषयं वाक्यं
पठ्यते—‘अष्टाकपालः प्रातःसवनीय एकादशकपालो माध्यंदिनीयो द्वादश-
कपालस्तृती(स्तार्ती)यसवनिकः’ इति । अत्राष्टत्वादिभिस्त्रिभिः संख्याभि-
र्गायत्र्यादिच्छन्दांसि तत्तत्पादाक्षरस्मृतिद्वारेणोपस्थाप्यन्ते । एवं स्थिते सति
व्यूहप्रकरणे छन्दोव्यतिक्रमः पठ्यते—‘छन्दांसि वा अन्योन्यस्य लोकमभ्य-
ध्यायन्, गायत्री त्रिष्टुभस्त्रिष्टुजगत्या जगती गायत्र्याः’ इति । तत्र संक्षयः—
सोऽयं छन्दोव्यतिक्रमो भक्षपवमानपरिधिकपालरूपाणामर्थानां भुभयविषमम-
गतछन्दोवाचिशब्दानां च कर्तव्यः, किं वा तेषां शब्दानामेवेति । तत्र मन्त्र-
गतानामेवेति विशेषाश्रवणात्सर्वत्र व्यतिक्रम इत्याद्यः पक्षः । तेन गायत्रीशब्द-
निर्दिष्टः प्रातःसवनीयो भक्षस्त्रिष्टुप्शब्दितस्य माध्यंदिनीयस्य भक्षस्य स्थाने ।
स च तृतीयसवनीयस्य स्थाने, सोऽपि प्रातःसवनीयस्य स्थाने । तथा
बहिष्पवमानो माध्यंदिनपवमाने, माध्यंदिनपवमानस्तृतीयसवने । आर्भवपव-
मानः प्रातःसवने । तथा मध्यमः स्थविष्ठः परिधिर्दक्षिणतः, अणीयान्द्रापी-
यानुत्तरतः, अणिष्ठो हसिष्ठो मध्यतः । तथाऽष्टाकपालो माध्यंदिने सवने,

* न्यायमालायां मन्त्रेतिपदं न विद्यते ।

१ क. च. ‘कृतितु भे’ । २ क. घ. ड. ‘यत्रच्छ’ । ३ क. घ. ड. ‘यत्रच्छ’ । ४ क. ख.
च. ‘यत्रच्छ’ । ५ क. च. ‘ने । माध्यंदिनीयो जागतस्य स्थाने, जागतो गायत्रस्य प्रातःसव-
निकस्य स्थाने । त’ ।

(द्वादशरात्रकथनम्)

एकादशकपालस्तृतीयसवने, द्वादशकपालः प्रातःसवने । सोऽयमर्थव्यतिक्रमः ।
मघद्वयसब्देष्वप्येवं योजनीयमिति प्राप्ते ब्रूमः—छन्दांसीति वाक्येऽर्थानां व्यति-
क्रमो नोक्तः । अतो मघगतगायत्र्यादिशब्दानामेव व्यतिक्रमः । यस्त्वर्थेषु गाय-
त्र्यादिशब्दप्रयोगः स प्रशंसार्थः । भक्षाद्यर्थानां मुख्यच्छन्दस्त्वाभावादिति
राजान्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।

प्रजापतिरकामयत् प्र जायेयेति स एतं द्वादश-
रात्रमपश्यत्तमाऽहरत्तेनायजत् ततो वै स प्राजायत्
यः कामयेत् प्र जायेयेति स द्वादशरात्रेण यजेत् प्रैव
जायते ब्रह्मवादिनो वदन्त्यग्निष्टोमप्रायणा यज्ञा अथ
कस्मादतिरात्रः पूर्वः प्र युज्यत इति चक्षुषी वा
एते यज्ञस्य यदतिरात्रौ कनीनिके अग्निष्टोमौ
यत् (१) अग्निष्टोमं पूर्वं प्रयुञ्जीरन्बहिर्धा कनी-
निके दध्युस्तस्मादतिरात्रः पूर्वः प्र युज्यते चक्षुषी
एव यज्ञे धित्वा मध्यतः कनीनिके, प्रति दधति
यो वै गायत्रीं ज्योतिःपक्षां वेद ज्योतिषा भासा
सुवर्गं लोकेनेति यावदग्निष्टोमौ तौ पक्षौ येऽन्तरेऽ-
ष्टावुक्थ्याः स आत्मैषा वै गायत्री ज्योतिःपक्षा य

४४१० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितमाध्यसमेता— [७सप्तमकाण्डे—
(द्वादशरात्रकथनम्)

ए॒वं वे॒द ज्योति॑षा भा॒सा सु॒वर्गं लो॒कम् (२)
ए॒ति प्र॒जाप॑ति॒र्वा ए॒ष द्वा॑दश॒धा वि॒हितो॒ यद्द्वा॑दश॒रात्रो॒
याव॑ति॒रात्रौ॒ तौ प॒क्षौ येऽन्त॑रेऽष्टावु॒क्थ्याः स आ॒त्मा
प्र॒जाप॑ति॒र्वावै॒ष सन्त्सद्ध॒ वै स॒त्रेण॑ स्पृ॒णोति॒ प्रा॒णा वै
सत्प्रा॑णाने॒व स्पृ॑णोति॒ सर्वा॑सां वा ए॒ते प्र॒जानां॑ प्रा॒णै-
रा॑सते॒ ये स॒त्रमा॑सते॒ तस्मा॑त्पृच्छन्ति॒ किमे॒ते स॒त्रिण॑
इति॑ प्रि॒यः प्र॒जाना॑मुत्थि॒तो भव॑ति॒ य
ए॒वं वे॒द (३) ॥

(अग्निष्टोमौ यन्सुवर्गं लोकं प्रियः प्रजानां पञ्च च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

प्र॒जाप॑ति॒रिति॑ प्र॒जा-प॒तिः । अ॒काम॑य॒त । प्रेति॑ ।
जा॒ये॒य । इति॑ । सः । ए॒तम् । द्वा॒दश॒रात्र॑मि॒ति द्वा॒दश-
रा॒त्रम् । अ॒पश्य॑त् । तम् । ए॒ति । अ॒हर॑त् । तेन॑ । अ॒य-
ज॒त । ततः॑ । वै । सः । प्रेति॑ । अ॒जाय॑त । यः । का॒म-
ये॒त । प्रेति॑ । जा॒ये॒य । इति॑ । सः । द्वा॒दश॒रात्रे॑णोति॒ द्वा॒दश
-रा॒त्रेण॑ । य॒जे॒त । प्रेति॑ । ए॒व । जा॒य॒ते । ब्र॒ह्म॒वादि॑न
इति॑ ब्र॒ह्म-वा॒दिनः॑ । व॒दन्ति॑ । अ॒ग्निष्टो॒मप्रा॑यणा॒ इत्या॑ग्नि-

(द्वादशरात्रकथनम्)

ष्टोम-प्रायणाः । यज्ञाः । अर्थ । कस्मात् । अतिरात्र
इत्यति-रात्रः । पूर्वः । प्रेति । युज्यते । इति । चक्षुषी
इति । वै । एते इति । यज्ञस्य । यत् । अतिरात्रावि-
त्यति-रात्रौ । कनीनिके इति । अग्निष्टोमावित्यग्नि-
स्तोमौ । यत् (१) । अग्निष्टोममित्यग्नि-स्तोमम् ।
पूर्वम् । प्रयुञ्जीरन्निति प्र-युञ्जीरन् । बहिर्धेति बहिः-धा ।
कनीनिके इति । दध्युः । तस्मात् । अतिरात्र इत्यति-
रात्रः । पूर्वः । प्रेति । युज्यते । चक्षुषी इति । एव । यज्ञे ।
धित्वा । मध्यतः । कनीनिके इति । प्रतीति । दधति ।
य । वै । गायत्रीम् । ज्योतिःपक्षामिति ज्योतिः-पक्षाम् ।
वेद । ज्योतिषा । भासा । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् ।
एति । यौ । अग्निष्टोमावित्यग्नि-स्तोमौ । तौ । पक्षौ । ये ।
अन्तरे । अष्टौ । उक्थ्याः । सः । आत्मा । एषा । वै ।
गायत्री । ज्योतिःपक्षेति ज्योतिः-पक्षा । यः । एवम् ।
वेद । ज्योतिषा । भासा । सुवर्गमिति सुवः-गम् ।
लोकम् (२) । एति । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । वै ।
एषः । द्वादशधेति द्वादश-धा । विहित इति वि-हितः ।
यत् । द्वादशरात्र इति द्वादश-रात्रः । यौ । अतिरात्रावि-
त्यति-रात्रौ । तौ । पक्षौ । ये । अन्तरे । अष्टौ । उक्थ्याः ।
सः । आत्मा । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । वाव । एषः ।

सन् । सत् । ह । वै । सन्नेर्ण । स्पृणोति । प्राणा इति
 प्र-अनाः । वै । सत् । प्राणानिति प्र-अनान् । एव ।
 स्पृणोति । सर्वासाम् । वै । एते । प्रजानामिति प्र-
 जानाम् । प्राणैरिति प्र-अनैः । आसते । ये । सन्नम् ।
 आसंते । तस्मात् । पृच्छन्ति । किम् । एते । सन्निर्णः ।
 इति । प्रियः । प्रजानामिति प्र-जानाम् । उत्थित इत्युत्-
 स्थितः । भवति । यः । एवम् । वेद (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

अष्टमेऽनुवाके द्वादशाहस्य व्यूढप्रकारो निरूपितः । अथ नवमे द्वादशा-
 हस्यार्हविशेषा उच्यन्ते ।

तत्राऽऽदौ द्वादशाहं विधत्ते—

प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स एतं
 द्वादशरात्रमपश्यत्तमाऽहरत्तेनायजत ततो
 वै स प्राजायत यः कामयेत प्र जायेयेति
 स द्वादशरात्रेण यजेत प्रैव जायते, इति ।

अथ प्रश्नोत्तरमुखेन(ण) प्रथममहर्विधत्ते—

ब्रह्मवादिनो वदन्त्यग्निष्टोमप्रायणा यज्ञा अथ कस्मा-
 दतिरात्रः पूर्वः प्र युज्यत इति चक्षुषी वा एते यज्ञस्य
 यदतिरात्रौ कनीनिके अग्निष्टोमौ यदग्निष्टोमं

पू० प्रयुञ्जीरन्बहिर्धा कनीनिके दध्युस्तस्मादति-
रात्रः पूर्वः प्र युज्यते चक्षुषी एव यज्ञे
धित्वा मध्यतः कनीनिके प्रति दधति, इति ।

अग्निष्टोमः प्रायणं प्रथमभावी येषां सोमयागानां तेऽग्निष्टोमप्रायगाः । अत
एवास्य काण्डस्याऽऽद्यानुवाकेऽभिहितम्—‘तस्मादाहुज्यंष्टयज्ञ इति’ इति । एवं
सति तमाग्निष्टोमं परित्यज्य द्वादशाहस्य प्रथमेऽह्नि कस्यात्कारणादतिरात्रः प्रयु-
ज्यत इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञा उत्तरमेवमाहुः—पुरुषस्थानीयस्य
द्वादशाहयज्ञस्य चक्षुर्गोलकस्थानीयावतिरात्रौ । कनीनिकास्थानीयावग्निष्टोमौ ।
कृष्णमण्डलस्य मध्ये यद्वान्तरं पृथङ्मण्डलमनिकृष्णं तद्दर्शनशक्तिस्थानं, सेयं
कनीनिकेऽप्युच्यते । एवं सति यदि यजमानाः प्रथमं अग्निष्टोमं प्रयुञ्जीरन्स्तदानी-
माधारभूतं गोलकं विना बहिरेवाऽऽकाशप्रदेशे कनीनिके स्थापयेयुः । तस्मा-
त्कारणादनिरात्र एव प्रथमेऽह्नि प्रयोक्तव्यः । तथा सति पुरुषरूपे द्वादशाह-
यज्ञे गोलकद्वयं प्रथमं स्थापयित्वा तन्मध्ये कनीनिकाद्वयं स्थापयन्ति ।

तदेवं प्रथममहर्द्धिधायानन्तरभावीनि दशाहानि पक्षिरूपं परिकल्प्य
विधत्ते—

यो वै गायत्रीं ज्योतिःपक्षां वेद ज्योतिषा भासा
सुवर्गं लोकमेति यावग्निष्टोमौ तौ पक्षौ येऽन्तरेऽष्टा-
वुक्थ्याः स आत्मैषा वै गायत्री ज्योतिःपक्षा य एवं
वेद ज्योतिषा भासा सुवर्गं लोकमेति, इति ।

अष्टाक्षरपादां गायत्रीमष्टमं रक्षोपेतमुक्थ्य रूपा महरष्टकं पक्षिरूपैत्वं परि-
कल्प्य तद्वर्णं गायत्रीन्युच्यते उद्योतीरूपं पक्षौ यस्या गायत्र्याः सा ज्योतिः-
पक्षा । तादृशी यो यजमानो वेद स यजमानः पक्षरूपं ज्योतिरेव स्वर्गमार्ग-
प्रदर्शनाय भस्मकं दीपकं कृत्वा मेनानष्टज्योतिरारब्धेन प्रकाशेन स्वर्गं
प्राप्नोति । कौ तौ पक्षौ किं तस्याः पक्षिरूपाया गायत्र्याः स्वरूपमिति तदु-
भयमुच्यते—द्वादशाहस्य प्रायगीये दयनीयाख्ये प्रथमानमे अहनी विहाय
मध्यवर्तिनो दशरात्रस्यऽऽद्यन्तशोरहोरनुष्ठेयी यावाग्रष्टोमौ तौ पक्षस्थानीयौ ।

१ ख. च. भ. वि. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००. १०१. १०२. १०३. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०. १२१. १२२. १२३. १२४. १२५. १२६. १२७. १२८. १२९. १३०. १३१. १३२. १३३. १३४. १३५. १३६. १३७. १३८. १३९. १४०. १४१. १४२. १४३. १४४. १४५. १४६. १४७. १४८. १४९. १५०. १५१. १५२. १५३. १५४. १५५. १५६. १५७. १५८. १५९. १६०. १६१. १६२. १६३. १६४. १६५. १६६. १६७. १६८. १६९. १७०. १७१. १७२. १७३. १७४. १७५. १७६. १७७. १७८. १७९. १८०. १८१. १८२. १८३. १८४. १८५. १८६. १८७. १८८. १८९. १९०. १९१. १९२. १९३. १९४. १९५. १९६. १९७. १९८. १९९. २००. २०१. २०२. २०३. २०४. २०५. २०६. २०७. २०८. २०९. २१०. २११. २१२. २१३. २१४. २१५. २१६. २१७. २१८. २१९. २२०. २२१. २२२. २२३. २२४. २२५. २२६. २२७. २२८. २२९. २३०. २३१. २३२. २३३. २३४. २३५. २३६. २३७. २३८. २३९. २४०. २४१. २४२. २४३. २४४. २४५. २४६. २४७. २४८. २४९. २५०. २५१. २५२. २५३. २५४. २५५. २५६. २५७. २५८. २५९. २६०. २६१. २६२. २६३. २६४. २६५. २६६. २६७. २६८. २६९. २७०. २७१. २७२. २७३. २७४. २७५. २७६. २७७. २७८. २७९. २८०. २८१. २८२. २८३. २८४. २८५. २८६. २८७. २८८. २८९. २९०. २९१. २९२. २९३. २९४. २९५. २९६. २९७. २९८. २९९. ३००. ३०१. ३०२. ३०३. ३०४. ३०५. ३०६. ३०७. ३०८. ३०९. ३१०. ३११. ३१२. ३१३. ३१४. ३१५. ३१६. ३१७. ३१८. ३१९. ३२०. ३२१. ३२२. ३२३. ३२४. ३२५. ३२६. ३२७. ३२८. ३२९. ३३०. ३३१. ३३२. ३३३. ३३४. ३३५. ३३६. ३३७. ३३८. ३३९. ३४०. ३४१. ३४२. ३४३. ३४४. ३४५. ३४६. ३४७. ३४८. ३४९. ३५०. ३५१. ३५२. ३५३. ३५४. ३५५. ३५६. ३५७. ३५८. ३५९. ३६०. ३६१. ३६२. ३६३. ३६४. ३६५. ३६६. ३६७. ३६८. ३६९. ३७०. ३७१. ३७२. ३७३. ३७४. ३७५. ३७६. ३७७. ३७८. ३७९. ३८०. ३८१. ३८२. ३८३. ३८४. ३८५. ३८६. ३८७. ३८८. ३८९. ३९०. ३९१. ३९२. ३९३. ३९४. ३९५. ३९६. ३९७. ३९८. ३९९. ४००. ४०१. ४०२. ४०३. ४०४. ४०५. ४०६. ४०७. ४०८. ४०९. ४१०. ४११. ४१२. ४१३. ४१४. ४१५. ४१६. ४१७. ४१८. ४१९. ४२०. ४२१. ४२२. ४२३. ४२४. ४२५. ४२६. ४२७. ४२८. ४२९. ४३०. ४३१. ४३२. ४३३. ४३४. ४३५. ४३६. ४३७. ४३८. ४३९. ४४०. ४४१. ४४२. ४४३. ४४४. ४४५. ४४६. ४४७. ४४८. ४४९. ४५०. ४५१. ४५२. ४५३. ४५४. ४५५. ४५६. ४५७. ४५८. ४५९. ४६०. ४६१. ४६२. ४६३. ४६४. ४६५. ४६६. ४६७. ४६८. ४६९. ४७०. ४७१. ४७२. ४७३. ४७४. ४७५. ४७६. ४७७. ४७८. ४७९. ४८०. ४८१. ४८२. ४८३. ४८४. ४८५. ४८६. ४८७. ४८८. ४८९. ४९०. ४९१. ४९२. ४९३. ४९४. ४९५. ४९६. ४९७. ४९८. ४९९. ५००. ५०१. ५०२. ५०३. ५०४. ५०५. ५०६. ५०७. ५०८. ५०९. ५१०. ५११. ५१२. ५१३. ५१४. ५१५. ५१६. ५१७. ५१८. ५१९. ५२०. ५२१. ५२२. ५२३. ५२४. ५२५. ५२६. ५२७. ५२८. ५२९. ५३०. ५३१. ५३२. ५३३. ५३४. ५३५. ५३६. ५३७. ५३८. ५३९. ५४०. ५४१. ५४२. ५४३. ५४४. ५४५. ५४६. ५४७. ५४८. ५४९. ५५०. ५५१. ५५२. ५५३. ५५४. ५५५. ५५६. ५५७. ५५८. ५५९. ५६०. ५६१. ५६२. ५६३. ५६४. ५६५. ५६६. ५६७. ५६८. ५६९. ५७०. ५७१. ५७२. ५७३. ५७४. ५७५. ५७६. ५७७. ५७८. ५७९. ५८०. ५८१. ५८२. ५८३. ५८४. ५८५. ५८६. ५८७. ५८८. ५८९. ५९०. ५९१. ५९२. ५९३. ५९४. ५९५. ५९६. ५९७. ५९८. ५९९. ६००. ६०१. ६०२. ६०३. ६०४. ६०५. ६०६. ६०७. ६०८. ६०९. ६१०. ६११. ६१२. ६१३. ६१४. ६१५. ६१६. ६१७. ६१८. ६१९. ६२०. ६२१. ६२२. ६२३. ६२४. ६२५. ६२६. ६२७. ६२८. ६२९. ६३०. ६३१. ६३२. ६३३. ६३४. ६३५. ६३६. ६३७. ६३८. ६३९. ६४०. ६४१. ६४२. ६४३. ६४४. ६४५. ६४६. ६४७. ६४८. ६४९. ६५०. ६५१. ६५२. ६५३. ६५४. ६५५. ६५६. ६५७. ६५८. ६५९. ६६०. ६६१. ६६२. ६६३. ६६४. ६६५. ६६६. ६६७. ६६८. ६६९. ६७०. ६७१. ६७२. ६७३. ६७४. ६७५. ६७६. ६७७. ६७८. ६७९. ६८०. ६८१. ६८२. ६८३. ६८४. ६८५. ६८६. ६८७. ६८८. ६८९. ६९०. ६९१. ६९२. ६९३. ६९४. ६९५. ६९६. ६९७. ६९८. ६९९. ७००. ७०१. ७०२. ७०३. ७०४. ७०५. ७०६. ७०७. ७०८. ७०९. ७१०. ७११. ७१२. ७१३. ७१४. ७१५. ७१६. ७१७. ७१८. ७१९. ७२०. ७२१. ७२२. ७२३. ७२४. ७२५. ७२६. ७२७. ७२८. ७२९. ७३०. ७३१. ७३२. ७३३. ७३४. ७३५. ७३६. ७३७. ७३८. ७३९. ७४०. ७४१. ७४२. ७४३. ७४४. ७४५. ७४६. ७४७. ७४८. ७४९. ७५०. ७५१. ७५२. ७५३. ७५४. ७५५. ७५६. ७५७. ७५८. ७५९. ७६०. ७६१. ७६२. ७६३. ७६४. ७६५. ७६६. ७६७. ७६८. ७६९. ७७०. ७७१. ७७२. ७७३. ७७४. ७७५. ७७६. ७७७. ७७८. ७७९. ७८०. ७८१. ७८२. ७८३. ७८४. ७८५. ७८६. ७८७. ७८८. ७८९. ७९०. ७९१. ७९२. ७९३. ७९४. ७९५. ७९६. ७९७. ७९८. ७९९. ८००. ८०१. ८०२. ८०३. ८०४. ८०५. ८०६. ८०७. ८०८. ८०९. ८१०. ८११. ८१२. ८१३. ८१४. ८१५. ८१६. ८१७. ८१८. ८१९. ८२०. ८२१. ८२२. ८२३. ८२४. ८२५. ८२६. ८२७. ८२८. ८२९. ८३०. ८३१. ८३२. ८३३. ८३४. ८३५. ८३६. ८३७. ८३८. ८३९. ८४०. ८४१. ८४२. ८४३. ८४४. ८४५. ८४६. ८४७. ८४८. ८४९. ८५०. ८५१. ८५२. ८५३. ८५४. ८५५. ८५६. ८५७. ८५८. ८५९. ८६०. ८६१. ८६२. ८६३. ८६४. ८६५. ८६६. ८६७. ८६८. ८६९. ८७०. ८७१. ८७२. ८७३. ८७४. ८७५. ८७६. ८७७. ८७८. ८७९. ८८०. ८८१. ८८२. ८८३. ८८४. ८८५. ८८६. ८८७. ८८८. ८८९. ८९०. ८९१. ८९२. ८९३. ८९४. ८९५. ८९६. ८९७. ८९८. ८९९. ९००. ९०१. ९०२. ९०३. ९०४. ९०५. ९०६. ९०७. ९०८. ९०९. ९१०. ९११. ९१२. ९१३. ९१४. ९१५. ९१६. ९१७. ९१८. ९१९. ९२०. ९२१. ९२२. ९२३. ९२४. ९२५. ९२६. ९२७. ९२८. ९२९. ९३०. ९३१. ९३२. ९३३. ९३४. ९३५. ९३६. ९३७. ९३८. ९३९. ९४०. ९४१. ९४२. ९४३. ९४४. ९४५. ९४६. ९४७. ९४८. ९४९. ९५०. ९५१. ९५२. ९५३. ९५४. ९५५. ९५६. ९५७. ९५८. ९५९. ९६०. ९६१. ९६२. ९६३. ९६४. ९६५. ९६६. ९६७. ९६८. ९६९. ९७०. ९७१. ९७२. ९७३. ९७४. ९७५. ९७६. ९७७. ९७८. ९७९. ९८०. ९८१. ९८२. ९८३. ९८४. ९८५. ९८६. ९८७. ९८८. ९८९. ९९०. ९९१. ९९२. ९९३. ९९४. ९९५. ९९६. ९९७. ९९८. ९९९. १०००.

ये च तयोरग्निष्टोमयोरभ्यन्तरेष्वष्टसंख्याकेष्वहःस्वनुष्ठेया अष्टाबुक्थ्याः सोऽ-
यमुक्थ्यसंघः पक्षिरूपाया गायत्र्या आत्मा शरीरम् । एतादृशानि दशाहानि
कुर्यादित्यर्थः । एषा वा इत्यादिः प्रतिपादितस्यार्थस्योपसंहारः ।

सोऽयं द्वादशरात्रो द्विविधः—सत्ररूपोऽहीनरूपश्च । तत्र सत्ररूपं तावद्दि-
धातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिर्वा एष द्वादशधा विहितो यद्वादशरात्रो
यावतिरात्रौ तौ पक्षौ येऽन्तरेऽष्टाबुक्थ्याः स
आत्मा प्रजापतिर्वावैष सन्तसद् वै सत्रेण
स्पृणोति प्राणा वै सत्प्राणानेव स्पृणोति, इति ।

योऽयं द्वादशरात्रोऽस्ति सोऽयं द्वादशभिः प्रकारैराविर्भूतः प्रजापतिरेव । तस्य
च प्रजापतेः पक्षिरूपत्वं परिकल्प्यते । पूर्वं पक्षत्वेन निरूपितयोरग्निष्टोमयोः
समीपवर्तिनौ प्रथमद्वादशयोरहोरनुष्ठेयौ प्रायणीयोदयनीयाख्यौ यावतिरात्रौ
तावपि पक्षाग्रस्थानीयत्वात्पक्षावेव । अग्निष्टोमसहितयोरगतिरात्रयोः पक्षयो-
र्मध्ये येऽष्टाबुक्थ्याः सोऽयमुक्थ्यसंघः पक्षिरूपस्य प्रजापतेः शरीरम् । एष एवं-
विधो द्वादशरात्रो यथोक्तकल्पनया द्वादशविधः । प्रजापतिरेव स्वकीयेन सत्ररू-
पप्रयोगेण सद् स्पृणोति सच्छब्दवाचं । यदस्ति तन्प्रीणयत्येव । किं तद्वाच्य-
मिति तदुच्यते—प्रजानां प्राणा एव सच्छब्दवाच्याः । जन्मान्तरेऽप्यनपायेन
सद्भावात् । अतः सच्छब्दवाच्यान्प्राणानेव प्रीणयति ।

अथ प्रस्तुतं सत्ररूपं विधत्ते—

सर्वासां वा एते प्रजानां प्राणैरासते ये सत्रमासते
तस्मात्पृच्छन्ति किमेते सत्रिण इति, इति ।

ये यजमाना द्वादशाह रूपं सत्रमासतेऽनुतिष्ठन्ति । आसिधातुः सत्र-
विषयेऽनुष्ठानमुपलक्षयति । ते यजमानाः सर्वासां प्रजानां प्राणैरेव निमित्तभू-
तैरनुतिष्ठन्ति । एतदनुष्ठानेनैव जगन्निर्वाहहेतुना प्राणाः प्रीता भवन्तीत्यर्थः ।
यस्मात्सत्रानुष्ठानं प्राणानां प्रीतिहेतुस्तस्मात्सर्वे जना अनुष्ठानतृणद्वया किमेते
सत्रिण इत्येवमादरेण साश्चर्याः पृच्छन्ति । अतः प्रशस्तमिदं सत्रमनुष्ठेयमि-
त्यर्थः ।

अथ वेदं प्रशंसति—

प्रियः प्रजानामुत्थितो भवति य एवं वेद, इति ॥

(द्वादशरात्रकथनम्)

सत्रस्य वेदिता सर्वासां प्रजानां प्रियो भूत्वा जगत्पुङ्कष्ठोऽवतिष्ठते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

न वा एषोऽन्यतोर्वैश्वानरः सुवर्गाय लोकाय
 प्राप्तवदूर्ध्वो ह वा एष आर्तत आसीत्ते देवा एतं
 वैश्वानरं पर्यौहन्त्सुवर्गस्य लोकस्य प्रभूत्या ऋतवो
 वा एतेन प्रजापतिमयाजयन्तेष्वाधोदाधि तदुधोति
 ह वा ऋत्विक्षु य एवं विद्वाम्द्वादशाहेन यजते
 तेऽस्मिन्नैच्छन्त स रसमहं वसन्ताय प्रायच्छत्
 (१) यवं ग्रीष्मायौषधीर्वर्षाभ्यो व्रीहीञ्छरेवे
 माषतिलौ हेमन्तशिशिराभ्यां तेनेन्द्रं प्रजापतिरया-
 जयत्ततो वा इन्द्र इन्द्रोऽभवत्तस्मादाहुरानुजावरस्य
 यज्ञ इति स ह्येतेनाग्नेऽयजतैष ह वै कुणपमति यः
 सत्रे प्रतिगृह्णाति पुरुषकुणपमंश्चकुणपं गौर्वा अन्नं
 येन पात्रेणान्नं बिभ्रति यत्तन्न निर्णेनिजति
 ततोऽधि (२) मलं जायत एक एव यजेतैको
 हि प्रजापतिराधोद्वादश रात्रीर्दीक्षितः स्याद्वादश

मासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्वा-
 वैष एष ह त्वै जायते यस्तपसोऽधि जायते चतुर्धा
 वा एतास्तिस्त्रस्तिस्त्रो रात्रयो यद्वादशोपसदो याः
 प्रथमा यज्ञं ताभिः सं भरति या द्वितीया यज्ञं
 ताभिरा रभते (३) यास्तृतीयाः पात्राणि ताभि-
 निर्णोनिक्ते याश्चतुर्थारपि ताभिरात्मानमन्तरतः
 शुन्धते यो वा अस्य पशुमर्त्ति मांसं सोऽस्ति यः
 पुरोडाशं मत्तिष्कं स यः परिवपं पुरीषं स यः
 आज्यं मज्जानं स यः सोमं स्वेदं सोऽपि ह
 वा अस्य शीर्षण्या निष्पदः प्रति गृह्णाति यो
 द्वादशाहे प्रतिगृह्णाति तस्माद्द्वादशाहेन न याज्यं
 पाप्मनो व्यावृत्तै (४) ॥

(अयच्छ्रद्धिं रभते द्वादशाहेन चत्वारि च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

न । वै । एषः । अन्यतोवैश्वानर इत्यन्यतः—वैश्वानरः ।
 सुवर्गयेति सुवः—गायं । लोकायं । प्रेति । अभवत् ।
 ऊर्ध्वः । ह । वै । एषः । आतत इत्या—ततः । आसीत् ।

(द्वादशरात्रकथनम्)

ते । दे॒वाः । ए॒तम् । वै॒श्वान॒रं । परी॒तिं । औ॒हन् । सु॒वर्ग-
 स्थे॒तिं सु॒वः-ग॒स्यं । लो॒कस्यं । प्र॒भूत्या॒ इति॒ प्र-भू॒त्यै ।
 ऋ॒तवः । वै । ए॒तेन॑ । प्र॒जाप॑तिमि॒तिं प्र॒जा-प॑तिम् । अ॒या-
 ज॒यन् । तेषु॑ । आ॒ध्नोत् । अधी॒तिं । तत् । ऋ॒ध्नोति॑ । ह ।
 वै । ऋ॒त्विक्षु॑ । यः । ए॒वम् । वि॒द्वान् । द्वा॒श्शा॒हेने॒ति
 द्वा॒दश-अ॒हेन॑ । यज॑ते । ते । अ॒स्मिन् । ऐ॒च्छन्त॑ । सः ।
 रस॑म् । अ॒हं । व॒सन्ता॑र्यं । प्रे॒तिं । अ॒र्य॑च्छत् (१) ।
 य॒वम् । ग्री॒ष्मा॒र्यं । ओष॑धीः । वर्षा॑भ्यः । व्री॒हीन् ।
 श॒रेदं । मा॒षति॒लावि॑ति मा॒ष-ति॒लौ । हे॒मन्त॑शि॒शिरा॒भ्या-
 मि॒तिं हे॒मन्त॑-शि॒शिरा॒भ्याम् । तेन॑ । इन्द्र॑म् । प्र॒जाप॑ति-
 रि॒तिं प्र॒जा-प॑तिः । अ॒याज॑यत् । ततः॑ । वै । इन्द्रः॑ ।
 इन्द्रः॑ । अ॒भ॒वत् । तस्मा॑त् । आ॒हुः । आ॒नुजा॑वर॒स्थेत्या॑नु-
 जा॒वर॒स्यं । य॒ज्ञः । इति॑ । सः । हि । ए॒तेन॑ । अ॒ग्रे ।
 अ॒र्यज॑त । ए॒षः । ह । वै । कु॒णप॑म् । अ॒त्ति । यः ।
 स॒त्रे । प्र॒तिगृ॑ह्णातीति॑ प्र॒ति-गृ॑ह्णाति । पु॒रुष॑कु॒णप॑मि॒तिं
 पु॒रुष॑-कु॒णप॑म् । अ॒श्वकु॑णपमि॒त्यश्व॑-कु॒णप॑म् । गौः । वै ।
 अ॒न्नम् । येन॑ । पा॒त्रेण॑ । अ॒न्नम् । बि॒भ्रति॑ । यत् । तत् ।
 न । नि॒र्णेनि॑ज॒तीति॑ निः-नेनि॑जति । ततः॑ । अधी॒तिं
 (२) । म॒लम् । जा॒यते॑ । ए॒कः । ए॒व । य॒जेत॑ । ए॒कः ।

हि । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । आर्ध्वीत् । द्वादश ।
 रात्रीः । दीक्षितः । स्यात् । द्वादश । मासाः । संवत्सर
 इति सं-वत्सरः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । प्रजापतिरिति
 प्रजा-पतिः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । वाव । एषः ।
 एषः । ह । तु । वै । जायते । यः । तपसः । अधीति ।
 जायते । चतुर्थेति चतुः-धा । वै । एताः । तिस्रस्त्रि
 इति तिस्रः-तिस्रः । रात्रयः । यत् । द्वादश । उपसद
 इत्युप-सदः । याः । प्रथमाः । यज्ञम् । ताभिः । समिति ।
 भरति । याः । द्वितीयाः । यज्ञम् । ताभिः । एति ।
 रभते (३) । याः । तृतीयाः । पात्राणि । ताभिः ।
 निरिति । नेनिके । याः । चतुर्थीः । अपीति । ताभिः ।
 आत्मानम् । अन्तरतः । शुन्धते । यः । वै । अस्य ।
 पशुम् । अत्ति । मांसम् । सः । अत्ति । यः । पुरोडाशम् ।
 मस्तिष्कम् । सः । यः । परिवापमिति परि-वापम् ।
 पुरीषम् । सः । यः । आज्यम् । मज्जानम् । सः । यः ।
 सोमम् । स्वेदम् । सः । अपीति । ह । वै । अस्य ।
 शीर्षण्याः । निष्पद इति निः-पदः । प्रतीति । गृह्णाति ।
 यः । द्वादशाह इति द्वादश-अहे । प्रतिगृह्णातीति प्रति-

(द्वादशरात्रकथनम्)

गृह्णाति । तस्मात् । द्वादशाहेनेति द्वादश—अहेन । न ।

याज्यम् । पाप्मनः । व्यावृत्त्या इति वि—आवृत्त्यै (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

नवमेऽनुवाके द्वादशाहगतान्येकादशाहानि विहितानि । अथ दशमे
द्वादशमहर्विधत्ते—

न वा एषोऽन्यतो वैश्वानरः सुवर्गाय लोकाय प्राभव-

दूर्ध्वो ह वा एष आतत आसीत्ते देवा एतं वैश्वा-

नरं पर्यौहन्त्सुवर्गस्य लोकस्य प्रभूत्यै, इति ।

वैश्वानराख्येनाभिना दृष्टत्वादतिरात्रो वैश्वानरः । अन्यत एकस्मिन्नेव
भागे वैश्वानरशब्दवाच्योऽतिरात्रो यस्य द्वादशाहस्य सोऽयमन्यतो वैश्वा-
नरः । आदावेवातिरात्रयुक्तो न त्ववमान इत्यर्थः । एतादृश एष द्वादशाहः
स्वर्गलोकं संपादयितुं न समर्थः । कुतो न समर्थ इति तदुच्यते— एष द्वादशाह
उर्ध्वोऽभिमुखोऽतिविस्तृत आसीत् । तस्यावमाननियामकाभावात् । अतोऽयम-
पर्यवसितः सन्स्वर्गस्य प्रभुर्नाऽऽसीत् । तदानीं देवा एतं वैश्वानरशब्दवाच्य-
मतिरात्रं पर्यौहन्पगितोऽवसानस्थाने नियामकत्वेन स्थापितवन्तः । अतोऽ-
तिरात्रेण नियमितत्वादेतावानयं द्वादशाह इति तत्परिमाणस्य पर्यवमितत्वा-
त्स्वर्गलोकं संपादयितुमयं प्रभुर्भवति । तस्मादुपरिष्ठादतिरात्रः कर्तव्य इति
विध्युन्नयः ।

अर्थतस्य द्वादशाहस्याहीनरूपतां विधत्ते—

ऋतवो वा एतेन प्रजापतिमयाजय-

न्तेष्वार्धोदधि तदध्नोति ह वा ऋत्विशु

य एवं विद्वान्द्वादशाहेन यजते, इति ।

पुरा कदाचिद्वसन्ताद्यृतवो देवा ऋत्विजो भूत्वा प्रजापतिं यजमानमेतेन
द्वादशाहेनायाजयन् । तेन द्वादशाहेन स प्रजापतिस्तेष्वृतुषु मध्येऽधिकां

४४२० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [७ सप्तमकाण्डे—
(द्वादशराशिकथनम्)

समृद्धिं प्राप्नोत् । तद्वदन्योऽप्यृत्तिस्तु मध्ये द्वादशाहयोगेन समृद्धिं प्राप्नोति ।
पूर्वत्र यजमानवहुन्वादासिचोदनया विधानाच्च द्वादशाहस्य सत्रत्वम् । इह तु
यजमानैकत्वाद्यजतिचोदनया विधानाच्चाहीनत्वान्न विशेषः ।

तमिमं द्वादशाहं प्रशंसितुं पूर्वोक्तादेव प्रजापतेः समृद्धिं प्रपञ्चयति—

तेऽस्मिन्नैच्छन्त स रसमह वसन्ताय
प्रायच्छद्यवं ग्रीष्मायौषधीर्वर्षाभ्यो ब्रीह्यी-
च्छरदे माषतिलौ हेमन्तशिशिराभ्याम्, इति ।

ते वसन्ताद्या ऋतवोऽस्मिन्समृद्धे प्रजापतौ भागमैच्छन् । स च प्रजापति-
र्वसन्ताय रसमह सर्वमपि भोग्यवस्तुगणं सारं दत्तवान् । वसन्तकाले हि
भोगातिशयः प्रसिद्धः । तथा यवादीन्यान्यविशेषान्ग्रीष्मादिभ्यः प्रायच्छत् ।
ते हि तत्तत्काले प्रभूता भवन्ति ।

एवमुत्कर्षहेतुत्वेन द्वादशाहः प्रशस्तः । अथापकर्षनिवारकत्वेन द्वादशाहं
प्रशंसति—

तेनेन्द्रं प्रजापतिरयाजयत्ततो वा इन्द्रोऽभवत्त-

स्मादाहुरानुजावरस्य यज्ञ इति स ह्येतेनाग्नेऽयजत, इति ।

इन्द्र उत्तमत्वेनाग्रजभ्रातृवत्पूज्योऽपि सन्पुरा कदाजिदनुजवद्वरः सर्व-
देवैस्तिरस्क्रियमाणो भूत्वा तत्परिहारोपायं वेदितुं प्रजापतिमुपमेवितवानित्ये-
तावदत्र बहिरेव द्रष्टव्यम् । अत एव न्यत्र ऽऽज्ज्ञातम् ' इन्द्रो वै देवानामानु-
जावर आसीत्स प्रजापतिमुपाधावत् ' इति । स च प्रजापातस्तेन द्वादशाहेने-
न्द्रमयाजयत् । ततो द्वादशाहप्रभावादयमिन्द्रस्तदानीमिन्द्रोऽभवत्स्वकीयपर-
मैश्वर्यलक्षणमिन्द्रत्वं प्राप्तवान् । तस्माद्याज्ञिका आनुजावरस्य यज्ञ इति द्वाद-
शाहमाचक्षते । यस्मादिन्द्र आनुजावरो भूत्वा तन्निवृत्तये प्रथममेतेन द्वादशाहे-
नायजत तस्मादानुजावरयज्ञत्वमस्योपपन्नम् ।

इदानीं सत्ररूपे द्वादशाहयोगे दक्षिणानिषेधं निन्दयाम्बयति—

एष ह वै कुणपमत्ति यः सत्रे प्रतिगृह्णाति पुरुषकु-
णपमश्वकुणपं गौर्वा अन्नं येन पात्रेणान्नं बिभ्रति
यत्तन्न निर्णेनिजति ततोऽधि मलं जायते, इति ।

प्रपा० २ अनु० १०] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४४२१

(द्वादशरात्रकथनम्)

सत्रे हि ये यजमानास्त ऋत्विज इत्येवं यजमानत्वव्यवहारवदृत्विक्त्व-
व्यवहारोऽप्यस्ति । अत एव शास्त्रान्तरे ' अध्वर्युर्गृह्णति दीक्षयित्वा
ब्रह्माणं दीक्षयति ' इत्यादावध्वर्युब्रह्मादिशब्दैर्व्यवाहयन्ते । एवं सति
ऋत्विक्त्वबुद्ध्या यागान्तरवदत्र यो दक्षिणां प्रतिगृह्णाति स प्रतिग्रहीता
शत्रुभक्षणेन यः प्रत्यवायस्तं प्राप्नोति । नात्र पञ्चनखशवो विवक्षितः, किंतु
पुरुषाश्वादिशवः । किंचानेन यदन्नं भक्ष्यते तद्वैरेव भवति गोमांसभक्षणसमः
प्रत्यवायो भवतीत्यर्थः । किंचेन प्रतिग्रहीतारमुद्दिश्य यस्मिन्कांस्यपात्रे भाण्डे
वाऽन्नं धारयन्ति तत्पात्रं यदि शास्त्रोक्तमार्गेण शोधितं न भवेत्ततः शोध-
नाभावात्तद्युक्तगृहेऽधिकं मलं जायते, तेन पात्रेण व्यवहर्तृणामधिकः
प्रत्यवायो भवतीत्यर्थः ।

एवं दक्षिणानिषेधेन सत्रप्रयोगं दृढीकृत्य यजमानैक्येनाहीनप्रयोगमपि
दृढी करोति—

एक एव यजंतको हि प्रजापतिर्गर्भोत्, इति ।

प्रजापतेरेकस्यैव समृद्धिरभूत्, न तु याजकानामृतूनाम् । तस्मादेकस्य
कर्तृत्वात्फलभाक्त्वाच्चाहीनत्वं सिद्धम् ।

अथ दीक्षाविशेषं विधत्ते—

द्वादश गत्रीर्दीक्षितः स्याद्द्वादश मासाः संव-

त्सरः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्वैष एष

ह त्वं जायत यस्तपसोऽधि जायते, इति ।

द्वादशसंख्योपेतानां मामानां संवत्सररूपत्वात्संवत्सरस्य च प्रजापति-
सृष्टत्वेन प्रजापतिरूपत्वादेव यजमानो द्वादशदीक्षायोगात्प्रजापतिरेव भवति ।
किंच यत्पूर्वं मातापितृभ्यां जननं तन्न मुख्यम् । किंतु यो यजमानो दीक्षारू-
पात्तपसोऽधिजायत एष एव हि जायते मुख्यजन्मवानित्यर्थः ।

अथोपसद्विशेषं विधत्ते—

चतुर्धा वा एतास्तिष्ठस्तिष्ठो गत्रयो यद्द्वादशोपसदो

याः प्रथमा यज्ञं ताभिः सं भगति या द्वितीया यज्ञं

ताभिरा रभते यास्तृतीयाः पात्राणि ताभिर्निर्णनिके

याश्चतुर्थीगपि ताभिर्गन्मानमन्तगतः शुन्धते, इति ।

अत्रानुष्ठेया द्वादशदिनसाध्या उपसदो याः सन्ति तास्तिस्त्रास्तिस्त्र
एकैकराशिरूपेण चतुर्धा विभज्यन्ते । तत्र प्रथमराशिगताभिस्तिष्ठभिर्यज्ञसाधन-
संपादनं भवति । द्वितीयराशिगताभिस्तिष्ठभिर्यज्ञमुपक्रमते । तृतीयराशिगता-
भिस्तिष्ठभिर्यज्ञपात्राणि शोधयति । चतुर्थराशिगताभिस्तिष्ठभिः स्वात्म-
नोऽन्तः शुद्धिं करोति ।

पुनरपि सत्रे दक्षिणाप्रतिग्रहलोभातिशयेन प्रसक्तिं निन्दति—

यो वा अस्य पशुमत्ति मांसं सोऽति यः पुरो-
डाशं मस्तिष्कं स यः परिवापं पुरीषं स य आज्यं
मज्जानं स यः सोमं स्वेदं सोऽपि ह वा अस्य
शीर्षण्या निष्पदः प्रति गृह्णाति यो द्वादशाहे प्रतिगृह्णाति
तस्माद्द्वादशाहेन न याज्यं पाप्मनो व्यावृत्त्यै, इति॥

यः पुमान्द्वादशाहसत्रे दक्षिणां प्रतिगृह्णाति सोऽयं यदा स्वयं सोमयागं
करोति तदा तदीययागे योऽन्य ऋत्विग्भूत्वा तस्य प्रतिग्रहीतुः संवन्धिन-
मग्रीषोमीयादिपशुहविःशेषमत्ति स ऋत्विक्पुरुषादिमांसभक्षणसमं प्रत्यवायं
प्राप्नुयात् । यस्तदीययागे पुरोडाशशेषमत्ति स मस्तिष्कं पुरुषादिशिरोगतं
मांसं भक्षितवान्भवति । यः परिवापं लाजरूपहविःशेषमत्ति स पुरीषमेव
भक्षितवान्भवति । यस्तदीययाग आज्येडाभागं भक्षयति स मज्जानं
भक्षितवान्भवति । यस्तदीययागे सोमशेषं भक्षयति स स्वेदं भक्षितवान्
भवति । किं च स प्रतिग्रहीता स्वयमप्यस्य द्वादशाहकर्तुः शीर्षण्याः शिरस्यु-
त्पन्ना निष्पदो द्वारैर्निर्गच्छन्तीर्मलिनजातीः प्रतिगृह्णाति । अथ वैतद्वाक्यं
सर्वमहीनद्वादशाहविषयं व्याख्येयम् । तदानीं या वा अस्य पशुमित्यादेर-
यमर्थः—यः कश्चिदृत्विग्भूत्वाऽहीनरूपद्वादशाहे पशुहविःशेषमत्ति सोऽयमस्य
यजमानस्यैव मांसमत्ति । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । यस्मादहीनद्वादशाहे
दक्षिणाप्रतिग्रहो निषिद्धस्तस्मात्कारणादृत्विग्भूत्वा द्वादशाहेन यजमानं न
याजयेत् । तदेतदयाजनं पाप्मनो व्यावृत्त्यै संपद्यते । याजने तु शास्त्रोक्तं
प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । सत्राहीनयोरेतावान्विशेषः—सत्रे तु स्वयम(स्या)पि
यजमानत्वात्प्रतिग्रह एव नास्ति । अहीने तु विद्यमानस्य प्रतिग्रहस्य दुष्टत्वा-
त्प्रतिग्रहं प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति ।

अत्र परिमाणम् ॥

(द्वादशरात्रकथनम्)

दशमाध्यायस्व षष्ठपादे षोडशाधिकरणे चिन्तितम्—

अहीनसत्रयोर्लक्ष्मभिदा नास्त्यस्ति वा न हि ।

आवृत्तिसाम्यादाद्यः स्याद्विज्यासिभ्यां तयोर्भिदा ॥

अस्ति द्वादशाहस्याहीनत्वं सत्रत्वं च । तत्रैतच्चिन्त्यते—किमहीनसत्र-
योर्लक्षणभेदो नाभ्युनास्तीति । तत्र नास्तीति तावत्प्राप्तम् । कुतः, ज्योतिष्टो-
मावृत्तिरूपस्य समानत्वात् । यथा द्विरात्रादीनामेकादशरात्रान्तानामहीनाना-
मावृत्तौ ज्योतिष्टोमस्वरूपं तथा त्रयोदशरात्रादीनां सत्राणामिति प्राप्ते ब्रूमः—
आसीरश्रुपेयुरिति चोदनाद्वयं यजमानबहुत्वं च सत्रलक्षणं, यजतिचोदना
यजमानबहुत्वंचोदनाभावश्चाहीनलक्षणम् । वैदिकप्रयोगेषु तयोरव्यभिचारा-
दिति राद्धान्तः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

सत्रमेकः करोत्याहो बहवः प्रकृताविव ।

एकः कुर्यादिहाऽऽसीरभित्युक्त्या बहवो मताः ॥

द्वादशाहादिसत्रस्य ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः । तत्र कर्त्रेक्याच्चोदकेन सत्रेऽपि
कर्त्रेक्ये प्राप्ते प्रत्यक्षवचनाद्बहवोऽभ्युपेयाः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

ऋत्विजोऽन्येऽत्र यष्टृभ्यः स्युस्त एवोत चोदकात् ।

अन्ये यष्टार एव स्युः प्रत्यक्षवचनादिभिः ॥

अत्र सत्रे किं यजमानेभ्यो व्यतिरिक्ता ऋत्विजः कर्तव्याः किं वा यज-
माना एवर्त्विजः । ज्योतिष्टोमो यजमानादन्येषामृत्विक्त्वादत्राप्यन्यं स्युरिति
प्राप्ते ब्रूमः—ये यजमानास्त ऋत्विज इति प्रत्यक्षवचनादक्षिणानि सत्राणी-
त्याहुरिति दाक्षिणाराहित्यश्रवणादध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति
तत उद्गातारमित्यादिना ब्रह्मोद्गात्रादिसमाख्यासंयोगदीक्षासंयोगयोरार्वि-
ज्ययाजमानघोतकयोः प्रतिभानाच्च यजमाना एवर्त्विजः ।

तत्रैव द्वितीयपादे दशमाधिकरणं चिन्तितम्—

ऋत्विजां वरणं सत्रे कार्यं नो वाऽत्र सोमवत् ।

कार्यं मैवं स्वकर्मत्वाक्यार्था प्रकृतौ वृत्तिः ॥

अग्निर्होतृत्यादिमन्त्रैः सोमं वरणमृत्विजामाम्नातम् । सोमवत्सत्रेऽपि तत्कार्य-
म् । अन्यथा वरणरहितानामृत्विक्त्वाभावात्सत्रं न सिद्ध्यत् । अत एव तत्सि-

१ ख. च. 'क्षमभेदो ना' । २ ख. च. 'त्रैव चिन्त्य' । ३ ख. च. 'रत्नियमाभा' । ४
क. ख. 'मिमें होते' ।

द्धये सत्रप्रकरणे ये यजमानास्त ऋत्विज इति स्वतः प्रवृत्तानपि यजमानान-
नूद्य वरणसाध्यमृत्विक्त्वं तेष्वधातव्यमिति विदधाति । तस्मादृत्विग्वरणं
सत्रे कार्यम् । मैवम् । सत्रं ह्यनुष्ठातॄणां सर्वेषां स्वकर्म । न हि स्वकर्मणि
क्रयार्थं वरणमपेक्ष्यते । क्रयार्थं हि प्रकृतौ वरणम् । दानमेव क्रयार्थं वरणं
त्वष्टृथार्थमिति चेन्न । वरणस्य भविष्यदानसूचनेनोत्साहजननार्थत्वात् ।
अन्यथा वरणकाले कञ्चित्कल्याण्यो दक्षिणा इत्यृत्विजां प्रश्नः कथं संगच्छेत ।
न च ऋत्विक्त्वासिद्धिः शङ्कनीया । तत्र वक्तव्यमृत्विक्त्वं नाम किं कर्मकरत्व-
मुत यागकर्तृत्वमिति । आद्ये कर्मकराणां स्वामित्वाभावेन ये यजमानास्त
ऋत्विज इति वचनं विरुध्येत । द्वितीये तु स्वत एव यागं कर्तुं प्रवृत्तत्वाद्वरण-
मन्तरेणाप्यृत्विक्त्वं सिध्यति । ईदृशमेवाऽऽर्त्विज्यं वचनेन विधीयते । तस्मा-
दानवद्वरणं सत्रे लुप्यते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

क्रयः कार्यो न वा सत्रे निषेधात्क्रीतिकल्पनम् ।

नित्यानुवादेनाकृतेन क्रयो वरणं यथा ॥

सत्कारपुरःसरमग्निर्होतेत्यादिमन्त्रेण प्रार्थना वरणम् । तच्च वरणं चिकीर्षुर्यज-
मानो वरणीयेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोमं ब्रूयात् । तेभ्यः सोमं प्राहेत्यापस्तम्बवच-
नात् । सोमाभिधानप्रकारस्त्वत्र कल्पे दर्शितः—‘ज्योतिष्टोमेनाग्निष्टोमसंस्थेन रथं
तरपृष्ठेन गवां द्वादशशतदक्षिणेनाहं यक्ष्ये । तत्र मे त्वमुद्राता भव ’ इति । तत्र देय-
दक्षिणाद्रव्यनिश्चयेन ब्राह्मणाः स्वकीयाः कर्मविशेषे नियोक्तुं योग्या भवन्ति ।
सोऽयं क्रयः । स च प्रकृताविव सत्रे कार्यः । न च दक्षिणादानस्य निराकृतत्वेन
देयद्रव्यानिश्चये लुप्ते सति तत्साध्यः क्रयोऽपि लुप्येतेति शङ्कनीयम् । निषेधमुप-
जीव्य क्रयानुष्ठानस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् । तथाहि—‘ न ह्यत्र गौर्दीयते । न
वासो न हिरण्यम् ’ इति सत्रे गवादिदानं निषिध्यते । स च निषेधोऽसत्यां
प्रसक्तौ न संभवति । ततः सोमे देयद्रव्याणां सत्रे दानप्रसक्तिरभ्युपेया ।
सोमे च देयद्रव्याण्येवं भूयन्ते—‘ गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च
व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा ’ इति । तत्र
गोक्सोहिरण्यादीनां विशेषतो निषेधेन द्रव्यान्तराणां चोदकप्राप्तानामभ्यनुज्ञा
प्रतीयते । ततो देयद्रव्यसद्भावात्क्रयः कर्तव्य इति पूर्वः पक्षः । ‘ न ह्यत्र

(द्वादशरात्रकथनम्)

गौर्दीयते ' इत्यनेन निषेधो न विधीयते, किं तु पूर्वोक्तेन निर्णयेन प्राप्त एव दानाभावोऽनूद्यते । ' अदक्षिणानि सत्राणीत्याहुर्न ह्यत्र गौर्दीयते ' इति श्रुतौ परोक्त्युपन्यासस्य प्रसिद्धिवाचकहिशब्दस्य [च] प्राप्तिगमकत्वात् । तस्मात् भित्यानुवादस्य कल्पकत्वाभावाद्भरणवत्तदविनाभूतः क्रयोऽपि न कर्तव्यः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

आग्नेयदानर्तुयाज्यावृत्तौ सत्रेषु नाऽऽचरेत् ।

कुर्याद्वाऽऽनतिलोपान्नो धर्मार्थं क्रियतां द्रव्यम् ॥

प्रकृतौ हिरण्यमात्रेयाय ददातीति धनम् । ऋतुयाज्यावरणं चास्ति । तदुभयं सत्रेषु न कर्तव्यम् । द्वारभूताया आनतेर्लुप्तत्वात् । यद्यप्याग्नेयः कर्म-
करेभ्यो बहिर्भूतस्तथाऽपि तद्दानेन यजमानस्यौदार्यं पश्यन्तो धनकामा ऋत्विज आनता भवन्ति । वरणस्य चाऽऽनत्यर्थत्वमृत्विग्वरणे प्रारम्भकालीने प्रसिद्धम् । तस्मादानत्यर्थमुभयं नाऽऽचरेदिति पूर्वः पक्षः । प्रथमवरणेनैवाऽऽ-
नतिसिद्धेः कालान्तरे वरणमदृष्टार्थम् । धनकामानामपि कर्मकराणां प्रारम्भ-
काले स्वयमङ्गीकृताया भूतेरधिकं धनं न लभ्यत इत्याग्नेयदानदर्शनं नाऽऽनति-
करम् । तस्माददृष्टार्थमुभयं कर्तव्यम् ।

षष्ठाध्यायस्य षष्ठपादे तृतीयाधिकरणे चिन्तितम्—

सत्रं वर्णत्रयस्योत विप्रस्थैवाविशेषतः ।

त्रयस्य मैवं स्वामित्वं विप्राणामृत्विजां यतः ॥

ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्नित्पत्र विप्रा इति विशेषो न श्रूयते । तस्माद्वर्ण-
त्रयस्य सत्राधिकार इति चेन्मैवम् । विप्राणामेवाऽऽर्त्विज्यमिति द्वादशे वक्ष्यते ।
ऋत्विक्कार्ये यजमानाः सत्रे समाम्नाताः—' ये यजमानास्त ऋत्विजः ' इति ।

तस्माद्विप्राणामेव सत्रम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

भिन्नप्रयाजादिकल्पा अपि सत्रेऽधिकारिणः ।

तुल्यकल्पा एव वाऽऽद्यो वसिष्ठादिविधानतः ॥

नाराशंसाद्यङ्गतायां स्वामित्वोद्देशपूर्वकम् ।

नाराशंसविधौ संनिकर्षात्साङ्गुण्यतोऽन्तिमः ॥

प्रयाजेषु पुरुषभेदेनानुष्ठानप्रकारो भिद्यते— राजन्यवसिष्ठादीनां न (ना)राशंसो द्वितीयः प्रयाजः । तनूनपादन्येषाम् । तत्र वसिष्ठात्रिवध्य-
श्वश्रुनककण्वकश्यपसंकृतिगोत्रोत्पन्ना ये न(ना)राशंसप्रयाजवन्तः, येचान्ये
तनूनपात्प्रयाजकाः, त एते भिन्नकल्पा अपि मिलित्वा सप्तदशावराः
सत्रेऽधिकारिणः स्युः । कुतः, न(ना)राशंसमुद्दिश्य तदङ्गत्वेन वसिष्ठादिविधा-
नात् । तथा सति सत्रिणां मध्ये केषांचिद्वसिष्ठादिगोत्रजत्वेऽपि तदङ्गत्वं
सिध्यतीति प्राप्ते श्रमः— वसिष्ठादीन्यजमानानुद्दिश्य न(ना)राशंसो विधीयते ।
तथा सति विधायकपदगतस्य धात्वर्थस्य विधेयत्वात्संनिकर्षः । वसिष्ठादि-
विधौ तु पदान्तरोपात्तत्वाद्विप्रकर्षः । अतो वसिष्ठाद्युद्देशेन नाराशंसविधौ न-
(ना)राशंसानुष्ठाने वसिष्ठादीनां सामुप्यमितरेषां तु वैगुण्यं, तनूनपादनुष्ठाने
तु वैपरीत्यम् । सर्वथा भिन्नकल्पानां सर्वेषां सामुप्यं न सिध्यति । अतः
सामुप्याय तुल्यकल्पा एवाधिकारिणः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

विप्रस्य सत्रं सर्वस्य वासिष्ठस्यैव वा भवेत् ।

वैश्वामित्रस्यैव वाऽऽद्य ऋद्धीच्छ्रुत्वेन मध्यमः ॥

ब्रह्मत्वाय ह्यवासिष्ठो ब्रह्मा वा स्तोमभागतः ।

वैश्वामित्रसमानानामेव होतृत्वसिद्धये ॥

ऋद्धिकामस्य सत्रं विहितम् । ब्राह्मणाश्च सर्वे ऋद्धिं वाञ्छन्ति । तस्माद्विप्रस्य
सर्वस्य सत्राधिकार इत्याद्यः पक्षः । वासिष्ठो ब्रह्मा भवतीति वचनादवासि-
ष्ठस्य ब्रह्मत्वासंभवाद्विप्रस्य वासिष्ठस्याधिकारो वाच्यः । तथा सति
भिन्नकल्पत्वनाराणाय तत्तुल्यकल्पा एवाधिक्रियन्त इति द्वितीयः पक्षः ।
वासिष्ठो ब्रह्मेति वाक्यान् वासिष्ठस्य ब्रह्मता । रश्मिरसि क्षयाय त्वेत्यादयो
मन्त्राः स्तोमभागास्तानधीयानः स्वयमवासिष्ठोऽपि ब्रह्मतामर्हतीति
स्तोमभागप्रशंसारूपेऽर्थवादे वासिष्ठो ब्रह्मेति पठितत्वात् । तस्माद्वै-
श्वामित्रो होतेति विहितस्य होतृत्वसिद्धये वैश्वामित्रस्य तत्समानकल्पानां
चाधिकारो नान्येषाम् ।

* तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

अनाधातुश्च तर्कि वाऽऽधातुरेवाग्निमो यतः ।

एकस्याग्निषु तत्सिद्धिर्न स्वाग्निष्वात्मनेपदात् ॥

(द्वादशरात्रकथनम्)

तत्सत्रमग्रधाधानरहितस्यापि संभवति । कुतः, सत्रिणां मध्ये कस्यचि-
दाहिताग्निर्वे तदीयेष्वग्निषु तेन सह प्रवृत्तैरनाहिताग्निभिरपि तस्य सत्रस्य
साधयितुं शक्यत्वादिति चेन्नैवम् । आदधीतेत्यात्मनेपदमाधानफलस्य कर्तृ-
गामितां दर्शयति । तत्फलं चाग्नीनां कर्मयोग्यता । ततो येऽनाहिताग्रयो न
तेऽधिकारिणः । यश्चाऽऽहिताग्निस्तस्यैव कर्मयोग्यता नान्यस्य । किं च सोम-
विकृतीनामिष्टिपूर्वकत्वं निर्णोतम् । इष्टिश्चाऽऽधानपूर्विका । तस्मादाधातुरेष
सत्राधिकारः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् —

जुहादयो यस्य कस्य कार्याः साधारणा उत ।

अविरोधादग्निमोऽन्त्यो मृतदाहे विरोधतः ॥

सत्रिणां मध्ये यस्य कस्याचित्मन्त्रन्धिभिर्जुहादिपात्रैः सत्रं प्रयोक्तव्यम् ।
कुतः, अविरोधात् । अन्पदीयेष्वग्निष्व्वात्मनेपदं यथा विरुध्यते नैवमत्र विरोधः
कश्चिदुपलभ्यत इति प्राप्तं ब्रूमः—यस्य जुहादयः स चेत्सत्रमध्ये अग्रियते तदा
मृतेन सह जुहादयो दहन्ते । ‘आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च दक्षिण
हस्ते जुहुमासादयति’ इत्यादिवचनेस्तदवगमात् । पात्रदाहे चावशिष्टः सत्र-
प्रयोगो विगुणः स्यात् । तस्मात्साधारणा भिन्ना एव जुहादयः सत्रे संपाद-
नीयाः ।

एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे पञ्चमाधिकरणे चिन्तितम्—

द्वादशाहे सदीक्षोपसदहःसु दिनानि किम् ।

शतत्रयं द्वादश वा षट्त्रिंशद्वाऽग्निमो यतः ॥

एकैककर्मणोऽहोऽस्य ज्योतिष्ठांमविकारता ।

एकैकं तदनुष्ठानं दिनानां पञ्चविंशतिः ॥

अह्नां द्वादशनाश्रुत्या मध्यपक्षस्तेदाऽपि किम् ।

कार्या द्वादश सार्धस्काश्रुतुष्काणामुत त्रिकम् ॥

एकैकस्यैव यागस्य विकृतित्वादिहाऽऽदिमः ।

अमुख्यकालाङ्गवाधाच्चतुष्टं(ष्कं)भिद्यते त्रिधा ॥

दीक्षा उपसदः सुत्याः प्रत्येकं द्वादश स्मृतोः ।

ततः साङ्गस्य मुख्यस्य षट्त्रिंशद्विसा मताः ॥

१ ख. घ. ड. च. ‘भूतेर’ । २ ख. च. ‘दति य’ । ३ च. ‘दहे दिनमानकम् । ४ ख. ड.,
‘प्रानं दि’ ५ क. घ. ड. च. ‘स्त्रयाऽपि । ६ ख. ड. च. ‘यन्काथ’ । ७ क. घ. ड. भिद्यता ।
८ घ. ड. युताः । ९ ख. न. नाः । साङ्गस्य द्वादशाहस्य य ।

द्वादशाहस्यैकैकमहः पृथक्कर्म । तस्मिंश्च सदीक्षस्य सोपसत्कस्य समुत्पस्य ज्योतिष्टोमस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः । अतिदिष्टानां दीक्षाणामुपसदां च प्राकृतसंख्याबाधनाय पृथग्द्वादशत्वं श्रुतम् । ततो दीक्षोपसदर्थं चतुर्विंशतिर्दिनानि सुत्यार्थमेकं दिनमिति पञ्चविंशतिः । ईदृशस्य कर्मविशेषस्याह्नां द्वादशभिरावृत्तिभिः शतत्रयं स्यादित्याद्यः पक्षः । तथा सत्यह्नां द्वादशत्वं भूयमाणं बाधयेत् । तस्माद्द्वादशैव दिवसा इति मध्यमः पक्षः । तदाऽपि दीक्षोपसद्भ्यामङ्गाभ्यामुपेतस्यैकैकस्याह्नः साङ्गज्योतिष्टोमविकारत्वात्तत्सर्वं सद्य एव कर्तव्यमित्येकः पक्षः । प्रकृतौ दीक्षोपसदोर्मुख्यकालात्प्रागेवानुष्ठितत्वादिहापि तदैवानुष्ठानं प्राप्तम् । तच्च मुख्यकाले तदनुष्ठाने बाधयेत् । तस्मादङ्गद्वयस्य प्रधानस्य च द्वादश दिनानि विभज्यानुष्ठानमिति पक्षान्तरम् । द्वादशाहस्य द्वादश दीक्षा द्वादशोपसद इत्यङ्गयोर्मुख्ये च पृथग्वत्पृथग्द्वादशत्वं श्रुत्या षट्त्रिंशदिति राद्धान्तः ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे नवमाधिकारणे चिन्तितम्—

पत्नीसंयाजसंस्था किं सर्वेष्वन्त्येतेषु वा ।

अविशेषादादिमोऽन्त्योऽसंस्थितत्वोक्तिलिङ्गतः ॥

द्वादशाहे धूयते 'पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्ते' इति । तत्र द्वादशसंख्येषु सर्वेष्वप्यहःसु पत्नीसंयाजान्तं कर्मानुष्ठायावशिष्टं पिष्टलेपादिकं न कार्यम् । कुतः, एतावत्सु पत्नीसंयाजैः समाप्तेनतरेष्विति विशेषनियामकाभावादिति चेन्मैवम् । असंस्थितत्ववाक्योक्तलिङ्गेन प्रागुक्तमादहो यानीतराण्यहानि तेषु पत्नीसंयाजान्तत्वं व्यवतिष्ठते । तथाहि—पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्त इत्यस्य विधेः शेष एवमास्मायते—'न वहिरनुप्रहरति असंस्थितो हि तर्हि यज्ञः' इति । तत्र पत्नीसंयाजैः सर्वेषामह्नां समाप्तावसंस्थितत्वं व्याहन्येत । तस्मात्संतिष्ठन्त इति शब्दो न समाप्तिवचनः, किं तर्हि सत्येव तदहः—संबन्धिकर्तव्यशेषे व्यापारोपरममात्रं ब्रूते । अयं च कर्तव्यशेषश्चरमेऽहन्यनुष्ठातव्यः । तथा सति द्वादशानामह्नां विहितः सहप्रयोगोऽनुगृहीतो भवति । तथा हि द्वादशाहेन यजेतेति सहप्रयोगो विहितः । अत एव दीक्षोपसदादिकं

१ ख. तत्रापि । घ. ड. च. तथाऽपि । २ ख. तथैवा । ३ ख. च. 'सदो द्वादश सुत्या इ' ४ च. 'मह्यस्य च । ५ क. घ. ड. 'संस्थित्वं सं' । ६ ख. च. 'ष्ट हारियोजनादिकं त्याज्यम् ।

(अश्वमेधगतमश्वकथनम्)

तन्नेषानुष्ठीयते । तत्र प्रथममहः पत्नीसंयाजान्तमनुष्ठाय पिष्टलेपादिकं बहिष्प्र-
हरणान्तं कर्तव्यत्वेनावस्थाप्य द्वितीयमहः प्रक्रमते । एवमुत्तरत्रापि । तत्र सर्व-
प्रावशिष्टं कर्तव्यमुत्तमेऽहन्यनुष्ठानव्यम् । तथा सव्युपक्रमैक्यबहुपसंहारस्याप्ये-
कत्वाद्विहितः सहप्रयोगः सिध्यति । एकैकस्याहः पत्नीसंयाजैः समाप्तौ
भिन्नाः प्रयोगाः प्रसज्येरन् । यत्तु दशमस्याहो मानमग्रहेण समापनं तद्वाच-
निकम् । तस्मादुत्तमव्यतिरिक्तानामेवाहं पत्नीसंयाजानन्तरं व्यापारोपरमः ।

पष्ठाभ्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणे चिन्तितम् —

सत्रे फलांशः प्रत्येकं सर्वं वाऽऽद्यः समूहके ।

कर्तृत्वादन्त्य एकैकस्यापि तत्त्वाद्बहुन्वतः ॥

इदमाम्नायते—‘कद्धिकामाः सत्रमासीरन्’ इति । तत्र सत्रे बहूनां समुदायस्य
कर्तृत्वमवगतम् । सप्तदशावराः सत्रमासीरन्निति श्रवणात् । कर्तृत्वेन समुदा-
यस्यैव फलित्वात्पुरुषाणां प्रत्येकं फलांश एव न तु सर्वं फलमैकैकस्येति चेन्मवम् ।
एकैकस्यापि समुदायान्तःपातनः कर्तृत्वसद्भावात् । अन्यथा समुदायस्यैक-
त्वेन सत्रमासीरन्निति श्रुतं कर्तृबहुत्वं नोपपद्येत । तस्मादेकैकस्य कर्तुः सर्व-
फलसद्भावात्सर्वफलकामिनामेवात्राधिकारो नन्वशेषफलकामिनाम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहा त्रिभ्यः स्वाहा
चतुर्भ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा
सप्तभ्यः स्वाहाऽष्टाभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहा
दशभ्यः स्वाहाैकादशभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः स्वाहा
त्रयोदशभ्यः स्वाहा चतुर्दशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः

स्वाहा षोडशभ्यः स्वाहा सप्तदशभ्यः स्वाहाऽष्टाद-
 शभ्यः स्वाहैकान्न विंशत्यै स्वाहा नवविंशत्यै
 स्वाहैकान्न चत्वारिंशते स्वाहा नवचत्वारिंशते
 स्वाहैकान्न षष्ट्यै स्वाहा नवषष्ट्यै स्वाहैकान्नाशीत्यै
 स्वाहा नवाशीत्यै स्वाहैकान्न शताय स्वाहा शताय
 स्वाहा द्वाभ्यां शताभ्यां स्वाहा सर्वस्मै
 स्वाहा (१) ॥

(नवचत्वारिंशते स्वाहैकान्नैकविंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

एकस्मै । स्वाहा । द्वाभ्याम् । स्वाहा । त्रिभ्य इति
 त्रिभ्यः । स्वाहा । चतुर्भ्य इति चतुर्भ्यः । स्वाहा ।
 पञ्चभ्य इति पञ्चभ्यः । स्वाहा । षड्भ्य इति षट्भ्यः ।
 स्वाहा । सप्तभ्य इति सप्तभ्यः । स्वाहा । अष्टाभ्यः ।
 स्वाहा । नवभ्य इति नवभ्यः । स्वाहा । दशभ्य इति
 दशभ्यः । स्वाहा । एकादशभ्य इत्येकादशभ्यः । स्वाहा ।
 द्वादशभ्य इति द्वादशभ्यः । स्वाहा । त्रयोदशभ्य इति
 त्रयोदशभ्यः । स्वाहा । चतुर्दशभ्य इति चतुर्दशभ्यः ।

(अथमेधगतमन्त्ररूपनम्)

स्वाहा । पञ्चदशभ्य इति पञ्चदश-भ्यः । स्वाहा ।
 षोडशभ्य इति षोडश-भ्यः । स्वाहा । सप्तदशभ्य इति
 सप्तदश-भ्यः । स्वाहा । अष्टादशभ्य इत्यष्टादश-भ्यः ।
 स्वाहा । एकात् । न । विशत्यै । स्वाहा । नवविंशत्या
 इति नव-विंशत्यै । स्वाहा । एकात् । न । चत्वारिंश-
 शेते । स्वाहा । नवचत्वारिंशत इति नव-चत्वारिंशते ।
 स्वाहा । एकात् । न । षष्ट्यै । स्वाहा । नवषष्ठ्या इति
 नव-षष्ट्यै । स्वाहा । एकात् । न । अशीत्यै । स्वाहा । नवा-
 शीत्या इति नव-अशीत्यै । स्वाहा । एकात् । न ।
 शतार्य । स्वाहा । शतार्य । स्वाहा । द्वाभ्याम् । शताभ्याम् ।
 स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दक्षमेऽनुवाके द्वादशाहस्यान्तिममहर्दीक्षाविशेषश्चोक्तः । अत्र शिष्टेषु दश-
 स्वनुवाकेष्वभ्येधगता मन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—‘ संस्थितेऽह्नयमिति आहवनीयं पद्त्रिंशतमाश्वत्यानुपतर्त्तयान्विमि-
 न्वन्त्यस्तमित आदित्ये पद्त्रिंशतमध्वर्यवे उपतर्त्तयानाधिरुह्य स्वादिरैः स्रुवैः
 सर्वाश् रात्रिमग्नहोमाजुह्वयाज्यं मधुतण्डुलान्पृथुकाह्वाजान्करम्बान्धानाः सकृ-

न्मसूस्यानि प्रियङ्गुतण्डुलानित्येकस्मै स्वाहेत्येतेषामनुवाकानामयुज आज्येन युजोऽन्नेनाऽऽज्येनान्ततः ' इति ।

तत्राऽऽदौ युजामयुजां च मिश्रितानां संघमाद्—

एकस्मै स्वाहा द्वाभ्याः स्वाहा त्रिभ्यः स्वाहा
चतुर्भ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा
सप्तभ्यः स्वाहाऽष्टाभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहा
दशभ्यः स्वाहेकादशभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः स्वाहा
त्रयोदशभ्यः स्वाहा चतुर्दशभ्यः स्वाहा पञ्चद-
शभ्यः स्वाहा षोडशभ्यः स्वाहा सप्तदशभ्यः
स्वाहाऽष्टादशभ्यः स्वाहेकान्न विश्शत्यै स्वाहा नव-
विश्शत्यै स्वाहेकान्न चत्वारिश्शते स्वाहा
नवचत्वारिश्शते स्वाहेकान्न षष्ठ्यै स्वाहा
नवषष्ठ्यै स्वाहेकान्नाशीत्यै स्वाहा नवाशीत्यै
स्वाहेकान्न शताय स्वाहा शताय स्वाहा
द्वाभ्याः शताभ्याः स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति॥

अत्र त्वेकशब्देन सर्वात्मकः प्रजापतिरुच्यते । अत एव ब्राह्मणे समा-
न्नास्यते—'एकस्मै स्वाहेत्याह । प्रजापतिर्वा एकः । तमेवाऽऽप्नोति ' इति । अस्य
च सर्वात्मकत्वाद्ये ये द्वित्वादिसंख्याविशिष्टाः पदार्थास्ते सर्वेऽपि प्रजापतिरूपाः
तस्मात्प्रजापतिरूपानेतान्सर्वान्पदार्थानुद्दिश्येदं स्वाहुतमस्त्वित्येवं यथाम्नातं
त्रिंशदाहुतीर्जुहुयात् । अनुक्तपदार्थमंग्रहार्थं सर्वशब्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।

एकस्मै स्वाहा त्रिभ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा
सप्तभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहेकादशभ्यः स्वाहा

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

त्रयोदशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः स्वाहा सप्तदशभ्यः
स्वाहेकान्न विशत्यै स्वाहा नवविंशत्यै स्वाहे-
कान्न चत्वारिंशते स्वाहा नवचत्वारिंशते
स्वाहेकान्न षष्ठ्यै स्वाहा नवषष्ठ्यै स्वाहेकान्नाशीत्यै
स्वाहा नवाशीत्यै स्वाहेकान्न शताय स्वाहा शताय
स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(एकस्मै पञ्चाशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ गप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

एकस्मै । स्वाहा । त्रिभ्य इति त्रि-भ्यः । स्वाहा ।
पञ्चभ्य इति पञ्च-भ्यः । स्वाहा । सप्तभ्य इति सप्त-भ्यः ।
स्वाहा । नवभ्य इति नव-भ्यः । स्वाहा । एकादशभ्य
इत्येकादश-भ्यः । स्वाहा । त्रयोदशभ्य इति त्रयोदश-
भ्यः । स्वाहा । पञ्चदशभ्य इति पञ्चदश-भ्यः । स्वाहा ।
सप्तदशभ्य इति सप्तदश-भ्यः । स्वाहा । एकात् । न ।
विंशत्यै । स्वाहा । नवविंशत्या इति नव-विंशत्यै ।
स्वाहा । एकात् । न । चत्वारिंशते । स्वाहा । नवच-
त्वारिंशत इति नव-चत्वारिंशते । स्वाहा । एकात् ।
न । षष्ठ्यै । स्वाहा । नवषष्ठ्या इति नव-षष्ठ्यै । स्वाहा ।

एकात् । न । अशीत्यै । स्वाहा । नवाशीत्या इति नव—
 अशीत्यै । स्वाहा । एकात् । न । शताय । स्वाहा ।
 शताय । स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

अथायुजामेकाधिकानां संघमाह—

एकस्मै स्वाहा त्रिभ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा
 सप्तभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहैकादशभ्यः स्वाहा
 त्रयोदशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः स्वाहा सप्तदशभ्यः
 स्वाहैकान्न विश्वत्यै स्वाहा नवविश्वत्यै स्वाहै-
 कान्न चत्वारिंशते स्वाहा नवचत्वारिंशते
 स्वाहैकान्न षष्ठ्यै स्वाहा नवषष्ठ्यै स्वाहैकान्नाशीत्यै
 स्वाहा नवाशीत्यै स्वाहैकान्न शताय स्वाहा
 शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

एतैरयुक्संख्यैर्मन्त्रैर्विशत्याहुतीर्जुह्यात् । न चात्र पूर्वानुवाकेन सह पुन-
 रुक्तिः शङ्कनीया । यथावचनमनुगृह्यत्वात् । अथवाऽनन्तेषु प्रजापत्यवप-
 नेषु यथामति विषयभेदः कल्पनीयः ॥

• इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथमेवगतमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः)

द्वाभ्या॒म् स्वाहा॑ च॒तुर्भ्यः॑ स्वाहा॑ षड्भ्यः॑
स्वाहा॑ऽष्टाभ्यः॑ स्वाहा॑ द॒शभ्यः॑ स्वाहा॑ द्वा॒दशभ्यः॑
स्वाहा॑ च॒तुर्दशभ्यः॑ स्वाहा॑ षोड॒शभ्यः॑ स्वाहा॑ऽष्टा-
द॒शभ्यः॑ स्वाहा॑ वि॒ंशत्यै॑ स्वाहा॑ऽष्टान॑वत्यै
स्वाहा॑ श॒ताय॑ स्वाहा॑ सर्व॑स्मै स्वाहा॑ (१) ॥

(द्वाभ्यामष्टानवत्यै षड्विंशतिः ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

द्वाभ्या॒म् । स्वाहा॑ । च॒तुर्भ्य इति॑ च॒तुः-भ्यः॑ । स्वाहा॑ ।
षड्भ्य इति॑ षट्-भ्यः॑ । स्वाहा॑ । अ॒ष्टाभ्यः॑ । स्वाहा॑ ।
द॒शभ्य इति॑ द॒श-भ्यः॑ । स्वाहा॑ । द्वा॒दशभ्य इति॑ द्वा॒दश-
भ्यः॑ । स्वाहा॑ । च॒तुर्दशभ्य इति॑ च॒तुर्दश-भ्यः॑ । स्वाहा॑ ।
षोड॒शभ्य इति॑ षोड॒श-भ्यः॑ । स्वाहा॑ । अ॒ष्टादशभ्य इत्य॑-
ष्टाद॒श-भ्यः॑ । स्वाहा॑ । वि॒ंशत्यै॑ । स्वाहा॑ । अ॒ष्टान॑वत्या
इत्य॑ष्टा-न॒वत्यै॑ । स्वाहा॑ । श॒ताय॑ । स्वाहा॑ । सर्व॑स्मै ।
स्वाहा॑ (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताप्रपाठे सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

अथ द्विमंख्यामारभ्य युग्मसंख्यानां संघमाह—

द्वाभ्यां स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा षड्भ्यः स्वाहाऽ-
ष्टाभ्यः स्वाहा दशभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः स्वाहा
चतुर्दशभ्यः स्वाहा षोडशभ्यः स्वाहाऽष्टादशभ्यः
स्वाहा विंशत्यै स्वाहाऽष्टानवत्यै स्वाहा
शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

तैरेतैर्मन्त्रैस्त्रयोदशाऽऽज्याहुनीर्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वर्वाग्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

त्रिभ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा सप्तभ्यः स्वाहा
नवभ्यः स्वाहैकादशभ्यः स्वाहा त्रयोदशभ्यः स्वाहा
पञ्चदशभ्यः स्वाहा सप्तदशभ्यः स्वाहैकान्न विंशत्यै
स्वाहा नवविंशत्यै स्वाहैकान्न चत्वारिंशते स्वाहा
नवचत्वारिंशते स्वाहैकान्न षष्ट्यै स्वाहा नवषष्ट्यै
स्वाहैकान्नाशीत्यै स्वाहा नवाशीत्यै स्वाहैकान्न
शताय स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(त्रिभ्योऽष्टाचत्वारिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

त्रि॒भ्य इति॑ त्रि-भ्यः । स्वाहा । प॒ञ्च॒भ्य इति॑ प॒ञ्च-
भ्यः । स्वाहा । स॒प्त॒भ्य इति॑ सप्त-भ्यः । स्वाहा । न॒व॒भ्य
इति॑ नव-भ्यः । स्वाहा । ए॒का॒द॒श॒भ्य इत्ये॒का॒द॒श-भ्यः ।
स्वाहा । त्रयो॒द॒श॒भ्य इति॑ त्रयोदश-भ्यः । स्वाहा । प॒ञ्च-
द॒श॒भ्य इति॑ पञ्चदश-भ्यः । स्वाहा । स॒प्त॒द॒श॒भ्य इति॑ सप्त-
दश-भ्यः । स्वाहा । ए॒का॒त् । न । वि॒श॒त्यै । स्वाहा ।
न॒व॒वि॒श॒त्या इति॑ नव-वि॒श॒त्यै । स्वाहा । ए॒का॒त् । न ।
च॒त्वा॒रि॒श॒ते । स्वाहा । न॒व॒च॒त्वा॒रि॒श॒त इति॑ नव-च॒त्वा-
रि॒श॒ते । स्वाहा । ए॒का॒त् । न । प॒ष्ट्यै । स्वाहा । न॒व॒-
प॒ष्ट्या इति॑ नव-प॒ष्ट्यै । स्वाहा । ए॒का॒त् । न । अ॒शी॒त्यै ।
स्वाहा । न॒वा॒शी॒त्या इति॑ नव-अ॒शी॒त्यै । स्वाहा । ए॒का॒त् ।
न । श॒ताय॑ । स्वाहा । श॒ताय॑ । स्वाहा । स॒र्व॒स्मै ।
स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

अथ त्रिसंख्यामारभ्य विषमसंख्यानां मंघमाह—

त्रि॒भ्यः स्वाहा प॒ञ्च॒भ्यः स्वाहा स॒प्त॒भ्यः स्वाहा
न॒व॒भ्यः स्वाहा ए॒का॒द॒श॒भ्यः स्वाहा त्रयो॒द॒श॒भ्यः

स्वाहा पञ्चदशभ्यः स्वाहा सप्तदशभ्यः स्वाहैकान्न
 विश्वत्यै स्वाहा नवविश्वत्यै स्वाहैकान्न चत्वा-
 रिश्वते स्वाहा नवचत्वारिश्वते स्वाहैकान्न
 षष्ठ्यै स्वाहा नवषष्ठ्यै स्वाहैकान्नाशीत्यै
 स्वाहा नवाशीत्यै स्वाहैकान्न शताय स्वाहा
 शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

तैरेतर्मन्त्रैरेकोनविंशतिसंख्याका आहुतीर्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ।)

चतुर्भ्यः स्वाहाऽष्टाभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः
 स्वाहा षोडशभ्यः स्वाहा विश्वत्यै स्वाहा
 षण्णवत्यै स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै
 स्वाहा (१) ॥

(चतुर्भ्यः षण्णवत्यै षोडश ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ।)

चतुर्भ्य इति चतुः-भ्यः । स्वाहा । अष्टाभ्यः ।
 स्वाहा । द्वादशभ्य इति द्वादश-भ्यः । स्वाहा । षोडशभ्य

(अथमेधगतमन्त्रकथनम्)

इति षोडश-भ्यः । स्वाहा । विश्वत्यै । स्वाहा । षण्णवत्या
इति षट्-नवत्यै । स्वाहा । शताय । स्वाहा । सर्वस्मै ।
स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ।)

अथ चतुःसंख्यामारभ्य चतुरुत्तराणां सप्तसंख्यानां संघमाह—
चतुर्भ्यः स्वाहाऽष्टाभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः स्वाहा
षोडशभ्यः स्वाहा विश्वत्यै स्वाहा षण्णवत्यै
स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥
एतेर्मन्त्रैरष्टावाहुर्ताजुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके
पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।)

पञ्चभ्यः स्वाहा दशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः
स्वाहा विश्वत्यै स्वाहा पञ्चनवत्यै स्वाहा शताय
स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(पञ्चभ्यः पञ्चनवत्यै चतुर्दश ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

पञ्चभ्य इति पञ्च—भ्यः । स्वाहा । दशभ्य इति दश—
 भ्यः । स्वाहा । पञ्चदशभ्य इति पञ्चदश—भ्यः । स्वाहा ।
 विश्वत्यै । स्वाहा । पञ्चनवत्या इति पञ्च—नवत्यै ।
 स्वाहा । शताय । स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।)

अथ पञ्चसंख्यामारभ्य पञ्चोत्तराणां समविषमसंख्यानां संघमाह—

पञ्चभ्यः स्वाहा दशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः
 स्वाहा विश्वत्यै स्वाहा पञ्चनवत्यै स्वाहा
 शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

एतैर्मन्त्रैः सप्ताऽऽहुतीर्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
 षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ।)

दशभ्यः स्वाहा विश्वत्यै स्वाहा विश्वते
 स्वाहा चत्वारिंशते स्वाहा पञ्चाशते स्वाहा

(अथमेधगतमन्त्रकथनम्)

षष्ट्यै स्वाहा सप्तत्यै स्वाहाऽशीत्यै स्वाहा नवत्यै
स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(दशभ्यो द्वाविंशतिः ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ।)

दशभ्य इति दश—भ्यः । स्वाहा । विंशत्यै । स्वाहा ।
त्रिंशते । स्वाहा । चत्वारिंशते । स्वाहा । पञ्चाशते ।
स्वाहा । षष्ट्यै । स्वाहा । सप्तत्यै । स्वाहा । अशीत्यै ।
स्वाहा । नवत्यै । स्वाहा । शताय । स्वाहा । सर्वस्मै ।
स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

अथ दशमंख्यामारभ्य दशोत्तराणां संघं दर्शयति—

दशभ्यः स्वाहा विंशत्यै स्वाहा त्रिंशते
स्वाहा चत्वारिंशते स्वाहा पञ्चाशते स्वाहा
षष्ट्यै स्वाहा सप्तत्यै स्वाहाऽशीत्यै स्वाहा नवत्यै
स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

एतैर्मन्त्रैरेकादशाऽऽहुतीर्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डद्वितीयप्रपाठके

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ।)

वि॒श॒त्यै॒ स्वाहा॑ च॒त्वारि॒शते॑ स्वाहा॑ ष॒ष्ट्यै॒
स्वाहा॑ऽशी॒त्यै स्वाहा॑ श॒ताय॑ स्वाहा॑ सर्व॒स्मै
स्वाहा॑ (१) ॥

(वि॒श॒त्यै द्वाद॑श ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ।)

वि॒श॒त्यै । स्वाहा॑ । च॒त्वारि॒शते॑ । स्वाहा॑ । ष॒ष्ट्यै ।
स्वाहा॑ । अ॒शी॒त्यै । स्वाहा॑ । श॒ताय॑ । स्वाहा॑ । सर्व॒स्मै ।
स्वाहा॑ (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताप्रपाठे सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ।)

अथ विंशतिसंख्यामारभ्य विंशत्युत्तराणां संख्यानां संक्षेपाद्—

(अथमेधगतमग्नकथनम्)

वि शत्यै स्वाहा चत्वारिंशते
स्वाहा षष्ट्यै स्वाहाऽशीत्यै स्वाहा
शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

एतर्मन्त्रैः षडाहुतीर्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवांगे वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽ-
ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ।)

पञ्चाशते स्वाहा शताय स्वाहा द्वाभ्याम्
शताभ्याम् स्वाहा त्रिभ्यः शतेभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः
शतेभ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः शतेभ्यः स्वाहा षड्भ्यः
शतेभ्यः स्वाहा सप्तभ्यः शतेभ्यः स्वाहाऽष्टाभ्यः
शतेभ्यः स्वाहा नवभ्यः शतेभ्यः स्वाहा सहस्राय
स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(पञ्चशते द्वात्रिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ।)

पञ्चाशते । स्वाहा । शताय । स्वाहा । द्वाभ्याम् ।
शताभ्याम् । स्वाहा । त्रिभ्य इति त्रिभ्यः । शतेभ्यः ।

स्वाहा । चतुर्भ्य इति चतुः-भ्यः । शतेभ्यः । स्वाहा ।
 पञ्चभ्य इति पञ्च-भ्यः । शतेभ्यः । स्वाहा । षड्भ्य इति
 षट्-भ्यः । शतेभ्यः । स्वाहा । सप्तभ्य इति सप्त-भ्यः ।
 शतेभ्यः । स्वाहा । अष्टाभ्यः । शतेभ्यः । स्वाहा ।
 नवभ्य इति नव-भ्यः । शतेभ्यः । स्वाहा । सहस्राय ।
 स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा । (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः)

अथ पञ्चाशत्संख्यामारभ्य पञ्चाशदुत्तराणां शतोत्तराणां च संघं दर्शयति—

पञ्चाशते स्वाहा शताय स्वाहा द्वाभ्याः शताभ्याः
 स्वाहा त्रिभ्यः शतेभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः शतेभ्यः
 स्वाहा पञ्चभ्यः शतेभ्यः स्वाहा षड्भ्यः शतेभ्यः
 स्वाहा सप्तभ्यः शतेभ्यः स्वाहा अष्टाभ्यः
 शतेभ्यः स्वाहा नवभ्यः शतेभ्यः स्वाहा
 सहस्राय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

एतैर्मन्त्रैर्द्वादशाऽऽहुतीर्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठक

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

श॒ताय॒ स्वाहा॒ सह॒स्राय॒ स्वाहा॒ऽयु॒ताय॒ स्वाहा॒
 नि॒यु॒ताय॒ स्वाहा॒ प्र॒यु॒ताय॒ स्वाहा॒ऽर्बु॒दाय॒ स्वाहा॒
 न्य॒र्बु॒दाय॒ स्वाहा॒ स॒मु॒द्राय॒ स्वाहा॒ म॒ध्याय॒ स्वाहा॒ऽ-
 न्ताय॒ स्वाहा॒ परा॒र्थाय॒ स्वाहो॒ष॒ते स्वाहा॒ व्यु॒ष्ट्यै॒
 स्वाहो॒दि॒ष्य॒ते स्वाहो॒द्य॒ते स्वाहो॒दि॒ताय॒ स्वाहा॒
 सुव॒र्गाय॒ स्वाहा॒ लो॒काय॒ स्वाहा॒ सर्व॒स्मै
 स्वाहा॒ (१) ॥

(शतायाष्टात्रिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

सा॒ध्याः ष॒हरा॒त्रं कुं॒पुरु॒वि॒दः सप्त॒रात्रं॒ बृ॒ह॒र॒प॒ति॒र॒ष्ट॒रात्रं॒ प्र॒जाप॑तिः शु॒क्लं
 न॒व॒रात्रं॒ प्र॒जाप॑तिर्दश॒हो॒नार॒मृ॒तय॑ ऐ॒न्द्रा॒य॒ता॒प्रा॒न्गा॒य॒त्रो वै प्र॒जाप॑तिः स
 द्वा॒द॒श॒रात्रं॒ न वा॒ एक॑स्मा॒ एक॑स्मै द्वा॒भ्या॒ वि॒भ॒ग॒श्रु॒तु॒भ्यः प॒ञ्च॒भ्यां द॒श॒भ्यां
 वि॒श॒त॒तै प॒ञ्चा॒श॒तं श॒ताय॑ वि॒श॒त॒तिः ॥ २० ॥

सा॒ध्या अ॒स्मा इ॒मे लो॒का गा॑य॒त्रं वै तृ॒ती॒यमे॑क॒स्मै

प॒ञ्चा॒श॒त् ॥ २० ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके द्वितीयः
 प्रपाठकः ॥ २॥

४४४६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— ७सप्तमकाण्डे—]

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः)

श॒ताय॑ । स्वाहा॑ । सह॒स्राय॑ । स्वाहा॑ । अ॒युताय॑ ।
स्वाहा॑ । नि॒युता॒येति॑ नि—युताय॑ । स्वाहा॑ । प्र॒युता॒येति॑
प्र—युताय॑ । स्वाहा॑ । अ॒र्बुदाय॑ । स्वाहा॑ । न्य॒र्बुदा॒येति॑
नि—अ॒र्बुदाय॑ । स्वाहा॑ । स॒मुद्राय॑ । स्वाहा॑ । म॒ध्याय॑ ।
स्वाहा॑ । अ॒न्ताय॑ । स्वाहा॑ । प॒रा॒र्थायेति॑ प॒रा—अ॒र्थाय॑ ।
स्वाहा॑ । उ॒षसे॑ । स्वाहा॑ । व्यु॒ष्ट्या इति॑ वि—उ॒ष्ट्यै ।
स्वाहा॑ । उ॒दे॒ष्यत॑ इत्यु॒त्—ए॒ष्यते॑ । स्वाहा॑ । उ॒द्यत॑
इत्यु॒त्—य॒ते । स्वाहा॑ । उ॒दि॒ता॒येत्यु॒त्—इ॒ताय॑ । स्वाहा॑ ।
सु॒व॒र्गायेति॑ सु॒वः—गाय॑ । स्वाहा॑ । लो॒काय॑ । स्वाहा॑ ।
सर्व॑स्मै । स्वाहा॑ (१) ॥

इति ऋष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

हरिः ॐ ।

इति ऋष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ।)

अथ शतपंख्यामारभ्योत्तरोत्तरदशगुणवृद्धियुक्तानां संह्यानां संघमाह —

शताय स्वाहा सहस्राय स्वाहाऽयुताय स्वाहा
नियुताय स्वाहा प्रयुताय स्वाहाऽर्बुदाय स्वाहा न्यर्बु-
दाय स्वाहा समुद्राय स्वाहा मध्याय स्वाहाऽन्ताय
स्वाहा परार्थाय स्वाहोषसे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहोदे-
ष्यते स्वाहोद्यते स्वाहोदिताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा
लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

अत्र समुद्रादिशब्दाः सर्वे शतसहस्रादिशब्दव्युत्तरोत्तरदशगुणसंख्यावा-
चिन एव । परार्थब्रह्मण आयुष्यार्थस्याऽऽवृत्तानां मानुषसंवत्सराणामव-
धिभूता चरमसंख्या । न ह्यतोऽधिका काचित्संख्या क्वचिद्विद्यते । परार्थस्य
द्वैगुण्ये तु परार्थद्वयमित्येव व्यवहरन्ति । तस्मात्संख्यावृद्धिबिभ्रान्तिस्तत्र
द्रष्टव्या ।

कल्पः—‘एताननुवाकान्पुनः पुनरभ्यासं रात्रिशेषं हुत्वोषसे स्वाहेत्युषसि
व्युच्छन्त्यै स्वाहेति व्युच्छन्त्यां व्युष्ट्यै स्वाहेति व्युष्ट्यायामुदेष्यते स्वाहेत्युपो-
दयमुद्यते स्वाहेत्युद्यति उदिताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहेत्युदिते
हुत्वा’ इति । अत्र व्युच्छन्त्यै स्वाहेति शाखान्तरमन्त्रः । इतरेत्वप्रत्यया एव । अत्र
ब्राह्मणो राज्यवसाने सति तदीया उपःकालादयोऽत्र विवक्षिताः । यद्वा
मनुष्यप्रसिद्धाः । एवं सत्युषःशब्देन प्रभातोपक्रम उक्तः । व्युष्टिशब्देन
सम्यक्प्रभातदशोक्ता । उदेष्यच्छब्देन सूर्योदयात्प्राचीनसमीपदशा । उद्य-
च्छब्देनोदयकालीनदशा । उदितशब्देनोदयादूर्ध्वभाविनी दशा । स्वर्गशब्देन
गुलोको विवक्षितः । लोकशब्देन प्रकाशयुक्तो भूतादिः । अत्रानुक्तसर्वाविश्वे-
षसंग्रहार्थं सर्वस्मै स्वाहेत्यन्ते समाम्नातम् ।

अत्र प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः—

षड्रात्रः स्याद्वितीयाद्ये द्वितीये सप्तरात्रकः ।

अष्टरात्रस्तृतीये स्याच्चतुर्थे नवरात्रकः ॥ १ ॥

दशरात्रः पञ्चमेऽथ स्यादेकादशरात्रकः ।

षष्ठे काम्यग्रहाः सप्तमे समूहोऽष्टमे श्रुतः ॥ २ ॥

द्वादशाहगतानि स्युरहान्येकादशानि तु ।

नवमे दशमे तस्य शेषः सर्व उदीरितः ॥ ३ ॥

अथाश्वमेधशेषाः स्युर्मन्त्राः सर्वाग्रहोमगाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवाय्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्वतुरो देयः द्विधा नीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यानीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीबीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

सप्तमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयः प्रपाठकः)

तत्र प्रथमोऽनुवाकः

हरिः ॐ ।

प्रजवं वा एतेन यन्ति यद्वशममहः पापा-

वहीयं वा एतेन प्रवन्ति यद्वशममहर्यो

वै प्रजवं यतामर्पथेन प्रतिपद्यते यः स्थाणुः हन्ति

यो भेषं न्येति स हीयते स यो वै दशमेहन्नवि-

वाक्य उपहन्यते स हीयते तस्मै य उपहताय

व्याह तमेवान्वारभ्य समश्रुतेऽथ यो व्याह सः (१)

(पूर्वोक्तद्वादशाहशेषविशेषरूपमम्)

ही॒य॒ते तस्मा॑द॒श॒भेऽह॑न्न॒विवा॒क्य उ॒प॒ह॒ताय॒ न व्यु॒च्य॒-
मथो॒ खल्वा॑हु॒र्यज्ञ॒स्य वै स॒मृ॒द्धेन॒ देवाः सु॒व॒र्गं लो॒क॒-
मा॒य॒न्य॒ज्ञस्य॒ व्यृ॒द्धेना॒सु॒ग॒न्प॒राऽभा॒वय॒न्निति॒ यत्ख॒लु
धै॒ य॒ज्ञस्य॒ स॒मृ॒द्धं तय॑ज॒मान॒स्य यद् व्यृ॒द्धं तद्भा॒तृ॒-
व्यस्य॒ स यो वै द॑श॒भेऽह॑न्न॒विवा॒क्य उ॒प॒ह॒न्यते॒ स
ए॒वा॒ति रेच॑यति॒ ते थे बा॒ह्या द॒शीक॑वः (२)
स्यु॒स्ते वि द्रू॑युर्यदि॒ तत्र॒ न वि॒न्देयु॑रन्तः॒ सद॒साद्व्यु॒च्यं
यदि॒ तत्र॒ न वि॒न्देयु॑र्गृह॒पति॑ना॒ व्यु॒च्यं तद्व्यु॒च्यमे॒वाथ
वा ए॒तत्स॑र्प॒राज्ञि॒या ऋ॒ग्भिः स्तु॑वन्ती॒यं वै सर्प॑तो
राज्ञी॒ यद्वा अ॒स्यां किं चा॑र्च॒न्ति यदा॑नृ॒चुस्ते॒नेय॑*
स॒र्प॒राज्ञी॒ ते यदे॒व किं च॑ वा॒चाऽऽनृ॑चुर्यदतोऽर्ध्या॒र्चि॒-
ता॒रः (३) तदु॒भय॑माप्त्वाऽव॒रु॒ध्योर्त्ति॑ष्ठा॒मेति॒ ताभि॒-
र्म॒नसा॒ स्तु॒वते॒ न वा इ॒मांश्च॑र॒थो ना॒श्व॒तरी॒रथः
स॒द्यः पर्या॑प्नुम॒र्हति॒ मनो॒ वा इ॒माः स॒द्यः पर्या॑प्नुम॒-
र्हति॒ मनः॒ परि॑भ॒वितु॑मथ॒ ब्रह्म॑ वदन्ति॒ परि॑मिता॒ वा
ऋ॒चः परि॑मितानि॒ सामा॑नि॒ परि॑मितानि॒ यजू॑ऽप्य॒-
थैत॑स्यै॒वान्तो॒ नास्ति॒ यद्व॒ह्न तत्प्र॑तिगृ॒णत॒ आ
च॑क्षी॒त स प्र॑तिग॒रः (४) ॥

(व्याह॒ स द॒शीक॑वाऽर्चि॒तारः॒ स एकं॑ च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

प्रजवमिति प्र-जवम् । वै । एतेन । यन्ति । यत् ।
दशमम् । अहः । पापावहीयमिति पाप-अवहीयम् । वै ।
एतेन । भवन्ति । यत् । दशमम् । अहः । यः । वै ।
प्रजवमिति प्र-जवम् । यताम् । अपथेन । प्रतिपद्यत इति
प्रति-पद्यते । यः । स्थाणुम् । हन्ति । यः । भेषम् ।
न्येतीति नि-एति । सः । हीयते । सः । यः । वै । दशमे ।
अहन् । अविवाक्य इत्यवि-वाक्ये । उपहन्यत इत्युप-
हन्यते । सः । हीयते । तस्मै । यः । उपहतायेत्युप-हताय ।
व्याहेति वि-आह । तम् । एव । अन्वारभ्येत्यनु-आरभ्य ।
समिति । अश्रुते । अथ । यः । व्याहेति वि-आह ।
सः (१) । हीयते । तस्मात् । दशमे । अहन् । अवि-
वाक्य इत्यवि-वाक्ये । उपहतायेत्युप-हताय । न । व्युच्य-
मिति वि-उच्यम् । अथो इति । खलु । आहुः । यज्ञस्य ।
वै । समृद्धेनेति सम-कृद्धेन । देवाः । सुवर्गमिति सुवः-
गम् । लोकम् । आयन् । यज्ञस्य । व्युद्धेनेति वि-कृद्धेन ।
असुरान् । परेति । अभावयन् । इति । यत् । खलु ।

(पूर्वोक्तद्वादशाहशेषविशेषकथनम्)

वै । यज्ञस्य । समृद्धमिति सम्-कृद्धम् । तत् । यजमा-
नस्य । यत् । व्यृद्धमिति वि-कृद्धम् । तत् । भ्रातृव्यस्य ।
सः । यः । वै । दशमे । अहन् । अविवाक्य इत्यवि-
वाक्ये । उपहन्यत इत्थुप-हन्यते । सः । एव । अतीति ।
रेचयति । ते । ये । बाह्याः । दृशीकवः (२) । स्युः ।
ते । वीति । ब्रूयुः । यदि । तत्र । न । विन्देयुः । अन्तः-
सदसादित्यन्तः-सदसात् । व्युच्यमिति वि-उच्यम् । यदि ।
तत्र । न । विन्देयुः । गृहपतिनेति गृह-पतिना । व्युच्य-
मिति वि-उच्यम् । तत् । व्युच्यमिति वि-उच्यम् । एव ।
अथ । वै । एतत् । सर्पराज्ञिया इति सर्प-राज्ञियाः ।
ऋग्भिरित्यृक्-भिः । स्तुवन्ति । इयम् । वै । सर्पतः ।
राज्ञी । यत् । वै । अस्याम् । किम् । च । अर्चन्ति ।
यत् । आनृचुः । तेन । इयम् । सर्पगज्ञीति सर्प-राज्ञी ।
ते । यत् । एव । किम् । च । वाचा । आनृचुः । यत् ।
अतोधि । अर्चितारः (३) । तत् । उभयम् । आप्त्वा ।
अवरुध्येत्यव-रुध्य । उदिति । तिष्ठाम । इति । ताभिः ।
मनसा । स्तुवते । न । वै । इमाम् । अश्वरथ इत्यश्व-
रथः । न । अश्वतरीरथ इत्यश्वतरी-रथः । सद्यः । पर्या-
प्तुमिति परि-आप्तुम् । अहति । मनः । वै । इमाम् । सद्यः ।
पर्याप्तुमिति परि-आप्तुम् । अहति । मनः । परिभवितु-

मि॒ति॒ परि॒-भ॒वितु॒म् । अथ॑ । ब्र॒ह्म । व॒द॒न्ति॒ । परि॒मिता॒
इति॒ परि॒-मि॒ताः । वै । ऋचः॑ । परि॒मिता॒नीति॒ परि॒-
मि॒तानि॒ । सामा॑नि । परि॒मिता॒नीति॒ परि॒-मि॒तानि॒ ।
यजू॑ंषि । अथ॑ । ए॒तस्य॑ । ए॒व । अ॒न्तः । न । अ॒स्ति॒ ।
यत् । ब्र॒ह्म । तत् । प्र॒तिगृ॒णत॒ इति॑ प्र॒ति-गृ॒णते॒ । एति॑ ।
च॒क्षी॒त । सः । प्र॒तिग॒र इति॑ प्र॒ति-ग॒रः (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायदपाठे सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

यस्य निःश्वमिनं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निमोः तमहं वन्दे विद्यामीयेमहेश्वरम् ॥

पद्मत्रया दशमद्वयं ता वसिन्ताः क्रमात् ।

द्वितीयेऽथ तृतीयोऽगिन्तुप्रजातमुदीर्यते ॥

तत्र प्रथमेनानुवाकेन पूर्वोक्तद्वादशाहशेषत्वेन दशमेऽह्नि कियानपि विश्वे-
षोऽभिधीयते ।

प्रथमं तावत्प्रपादाद्विस्मृतस्य कस्यचिदङ्गस्य स्मारणायान्येन वचनं
प्रतिषेधाति—

प्रजवं वा एतेन यन्ति यद्वशममहः पापावहीयं
वा एतेन भवन्ति यद्वशममहर्यो वै प्रजवं यतामपथेन
प्रतिपद्यते यः स्थाणुः हन्ति यो भेषं न्येति स
हीयते स यो वै दशमेऽहन्नाविवाज्य उपहन्त्यते स
हीयते तस्मै य उपहताय व्याह तमेवान्वारभ्य

समश्नुतेऽथ यो व्याह स हीयते तस्मादश-
मेऽहन्नविवाक्य उपहताय न व्युच्यम्, इति ।

यदिदं दशममहरस्ति एतेन प्रजवं यन्ति अत्रानुष्ठेयाङ्गवाङ्मृत्यात्तस्मिन्ने-
वाहि कृत्स्नसमाप्तये प्रकृष्टो जवो वेगो यथा भवति तथैवानुतिष्ठन्ति । इयता
प्रयासेनैतदनुष्ठाने कारणमुच्यते—यदशममहरस्त्येतेन पापावहीयं भवन्ति पाप-
स्यावहीयं हानिः पापक्षयमेतेनाह्वा भवन्ति प्राप्नुवन्ति । तस्मात्प्रयासं सोऽवाऽ-
पि त्वरया तदहरनुष्ठेयम् । त्वयाऽनुष्ठानुः स्खलने लौकिको दृष्टान्त उच्यते—
चोरव्याघ्रादिभयाकुलमहारण्ये प्रजवं यतां प्रकर्षेण वेगो यथा भवति तथा
गच्छतां पुरुषाणां मध्ये यः कोऽपि मन्दबुद्धिः पुरुषः पण्डितं मध्यः सन् सर्वेषां
पुरतस्त्वरया गच्छन्बुद्ध्यपराधाद्राजमार्गं परित्यज्य केनाप्यमार्गेण गच्छति ।
यश्चान्यः पुरुषः सहसा गच्छन्पुरोवर्तिनं स्थाणुमदृष्ट्वा पादेन तं स्थाणुं हन्ति ।
योऽप्यन्यः पुरुषः कण्टकादिना रोगेण वा पीडितः सन् श्रेष्ठं न्येति गन्तुमशक्तो
गमनभ्रंशं नितरां प्राप्नोति, स त्रिविधोऽपि पुरुषो हीयते रक्षाहेतोः सहाय-
भूताद्गच्छतो जनसंघादीनो भवति । यथाऽयं त्रिविधः पुरुषो हीनस्तथा
दशमेऽह्न्यपि विस्मृतानुष्ठानः पुरुष ऋत्विक्संघाताद्धीयते । सोऽयं दार्ष्टा-
न्तिक इहाभिधीयते । स यो वा एतेषां मध्ये यः कांऽप्यृत्विग्दशमेऽह्न्युप-
ह्न्यतेऽस्मिन्नह्न्यनुष्ठानविस्मृतिलक्षणमुपघातं प्राप्नोति । सोऽयमृत्वि-
क्सम्यगनुष्ठानुष्ठेय ऋत्विग्भ्यो हीनो भवति । अविवाक्य इत्येतेन दशममहर्ब-
शेष्यते । अन्येषु यागेषु यत्प्रमादादेकेन विस्मृतमङ्गं तदन्येन स्मारयितुं वक्तव्यं
भवति । विकलं च तद्वाक्यं वक्तव्यं चेति विवाक्यं, न विद्यते विवाक्य-
मस्मिन्नहनि तदहरविवाक्यम्, एकेन विस्मृतमङ्गं जानताऽप्यन्येनास्मिन्नहनि
न वक्तव्यमित्यर्थः । एवं सत्युपहताय स्खलितानुष्ठानाय तस्मा ऋत्विजे
योऽन्यः कश्चिदृत्विग्व्याह विस्मृतं त्वयेदमिति ब्रूते तमेव वक्तारमन्वारभ्याव-
लम्ब्य स्खलितानुष्ठानः स ऋत्विक्समश्नुते सम्यगनुतिष्ठति । अथानन्तरं
योऽन्यो व्याह विकलं ब्रूते सोऽयं विवेचनेनापराधेन सम्यगनुष्ठानुष्ठेय ऋत्वि-
ग्भ्यो हीयते । तस्मात्कारणादविवाक्येऽस्मिन्दशमेऽह्न्युपहताय स्खलितानु-
ष्ठानाय न व्युच्यं विकलमङ्गं न वक्तव्यम् ।

पक्षान्तरमाह—

अथो खल्वायुर्यज्ञस्य वै समृद्धेन देवाः सुवर्गं लोकमा-
यन्यज्ञस्य व्युद्धेनासुरान्पराऽभावयन्निति यत्खलु वै
यज्ञस्य समृद्धं तद्यजमानस्य यद्व्युद्धं तद्भ्रातृव्यस्य
स यो वै दशमेऽहन्निविवाक्य उपहन्यते स एवाति
रेचयति ते ये बाह्या दृशीकवः स्युस्ते विब्रूयुः, इति ।

अभिज्ञास्त्वेवमाहुः—यज्ञस्य यत्संपूर्णमनुष्ठानं तेन देवाः स्वर्गं गताः । यज्ञस्य
यदनुष्ठानं विकलं तेनासुरान्पराभावयन्पराभवं प्रापितवन्तः । संपूर्णफलं यज
मानगामि विकलं तु भ्रातृव्यगामि । एवं सति दशमेऽहनि यो यजमान उपह-
न्यते खलितानुष्ठानो भवति स एव यजमानोऽतिरेचयति शास्त्रीयमनुष्ठान-
मतिलङ्घयति । तथा सत्यनुष्ठानस्य विकलत्वेन न्यूनफलत्वात्तत्फलं भ्रातृव्य-
गामि स्यात् । अतस्तत्परिहाराय विरुद्धं वक्तव्यमेव । तदाऽप्यृत्विजो वक्तुः
पूर्वोक्तरीत्या प्रत्यवायो भविष्यतीति तत्परिहाराय यज्ञाङ्गभूतेभ्य ऋत्विग्भ्यो
बहिर्भूता यज्ञं द्रष्टुमागता ये केचित्पुरुषाः सन्ति तेऽत्र विकलमङ्गं ब्रूयुः । एवं
सत्यृत्विजः प्रत्यवायो न भविष्यति, विकलमङ्गं च समाहितं भवति ।

अथ पक्षान्तरमाह—

यदि तत्र न विन्देयुरन्तः सदसाद्व्युच्यम्, इति ।

तत्र तेषु द्रष्टुमागतेषु पुरुषेषु खलितप्रयोगाभिज्ञानृत्विग्यजमाना यदि न
लभेरन्तर्दानीमन्तःसदसात्सदसो यज्ञभूमेरन्तर्मध्ये वर्तमानैरेवात्विग्भिस्तद्वि-
कलमङ्गं वक्तव्यम् ।

पुनरपि पक्षान्तरमाह—

यदि तत्र न विन्देयुर्गृहपतिना व्युच्यम्, इति ।

तत्र तेष्वृत्विक्षु वैकल्याभिज्ञान्पुरुषान्यदि न लभेरन्तर्दानीं यजमानेन तद्वि-
कलमङ्गं वक्तव्यम् ।

सर्वेषां पक्षाणां तात्पर्यं निगमयति—

तद्व्युच्यमेव, इति ।

किञ्चिदुना द्रष्टुमागतैः पुरुषैर्वा तत्रत्यैर्ऋत्विग्भिर्वा यजमानेन वा सर्वथाऽपि
तद्विकलमङ्गं वक्तव्यमेव । एवं तर्हि विकलस्यावश्यवक्तव्यत्वादविवाक्यत्वविशे-
षणमयुक्तमिति चेन्मैवम् । अन्यथा योजयितुं शक्यन्वात् । विवाक्यं विक-

(पूर्वोक्तद्वादशाहशेषविशेषकथनम्)

लाङ्गवचनं यथा प्रसक्तं न भवति तथा सावधानैरनुष्ठेयत्वादिदमहरवि-
वाक्यम् । इतरेष्वहःसु कथंचिद्वैकल्येऽप्यनायासेन समाधातुं शक्यम् । अत्र तु
समाधानं दुःशकमित्यवश्यमप्यमर्त्तैर्भवितव्यमित्यर्थः ।

अस्मिन्नहनि मानसग्रहकाले स्तोत्रविशेषं विधत्ते—

अथ वा एतत्सर्पराज्ञिया ऋग्भिः स्तुवन्तीयं वै सर्पतो
राज्ञी यद्वा अस्यां किं चार्चन्ति यदानृचुस्तेनेयम्
सर्पराज्ञी ते यदेव किं च वाचाऽऽनृचुर्यदतो-
र्ध्वर्चितारस्तदुभयमाप्त्वाऽवरुध्योत्तिष्ठामेति , इति ।

अथ वा अनन्तरमेव मानसग्रहकाल इत्यर्थः । एतदेतस्मिन्नहनि सर्पराज्ञियाः
सर्पस्वामिन्या भूमेः संवन्धिनीभिर्ऋग्भिर्मूमेः स्तुतिं कुर्युः । का सा सर्पराज्ञी
कथं वा तस्याः सर्पराज्ञीत्वमिति तदुभयमुच्यते—इयमेव भूमिः सर्पतः संचारं
कुर्वतः सर्वस्य प्राणिनो राज्ञी । एतेन का सेत्यस्योत्तरं संपन्नम् । अथ कथं
सर्पराज्ञीत्वमित्यस्योत्तरमुच्यते—प्राणिनां मध्ये परस्परपकार्योपकारित्वस्य
सद्भावात्केचिदर्चकाः [अर्चनीयाश्च] । तत्र यत्किंचित्प्राणिजातमन्ये पुरुषा
अर्चन्ति, यदानृचुर्येऽपि पुरुषा अर्चयितारः, तदुभयमप्यर्चनीयार्चयितृप्राणि-
स्वरूपमस्यां पृथिव्यामेव वर्तते । तस्मात्सर्वतोऽर्चनादिव्यवहारं कुर्वतः प्राणि-
जातस्याऽऽधार इति भूमिरियं सर्पराज्ञीत्युच्यते । तस्याः सर्पराज्ञियाः संब-
न्धिन्य ऋचो भूमिर्भूमेत्यादयः । एते च मन्त्राः प्रथमकाण्डे पुनराधानप्रकरणे
समाज्जाताः । ताश्च तत्रत्ये ब्राह्मण एतन्नाम्ना व्यवहृताः—‘सर्पराज्ञिया ऋग्भि-
र्गार्हपत्यमादधाति’ इति । तस्माद्भूमिर्भूमेत्यादिभिरत्र स्तुतिं कुर्युः । स्तोतृ-
णामत्र कोऽभिप्राय इति सोऽयमुच्यते—यदेव किंचित्प्राणिजातमन्ये पुरुषा
अस्यां भूमौ वाचा पूजितवन्तः, ये चास्या भूमेरुपर्यर्चितारस्तदुभयस्वरूपमपि
स्तोतारो वयं प्राप्य तच्च स्वाधीनं कृत्वा पश्चादुत्तिष्ठामेत्येवमेताभिर्ऋग्भिः
स्तोतृणामयमभिप्रायः ।

स्तोत्रान्तरेभ्यः कंचिद्विशेषं विधत्ते—

ताभिर्मनसा स्तुवते न वा इमामश्वरथो नाश्वतरी-
रथः सद्यः पर्याप्नुमर्हति मनो वा इमाम् सद्यः
पर्याप्नुमर्हति मनः परिभवितुम् , इति ।

इतरैः स्तोत्रैर्वाचिकी स्तुतिः क्रियते । ताभिस्तु सर्पराक्षीभिरत्र मानस-
ग्रहस्य प्रवर्तमानत्वान्मनसा स्तुतिं कुर्युः । तत्रायं हेतुरुच्यते—बलवद्भिरभैर्युक्तो
रथोऽश्वरथः । अश्वतर्यस्तु संकीर्णजातयोऽत्यन्तबलयुक्तास्ताभिर्युक्तोऽश्वतरी-
रथः । तयोरन्यतरोऽप्येकस्मिन्नेव दिने भूमिभिर्मां कृत्स्नां व्याप्तुं नार्हति । मन-
वेकस्मिन्नेव क्षणे सर्वा भूमिं व्याप्तुमर्हति । अनिष्टं च सर्वं तिरस्कर्तुमर्हति ।
तस्माद्भूमिविषयाभिर्ऋग्भिर्मनसैव स्तोतव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ होता चतुर्होतृन्व्याचष्टे ’ इति, तदिदं विधत्ते—

अथ ब्रह्म वदन्ति परिमिता वा ऋचः परिमितानि
सामानि परिमितानि यजूंष्यथैतस्यैवान्तो नास्ति
यद्ब्रह्म तत्प्रतिगृणत आ चक्षीत स प्रतिगरः, इति ॥

पूर्वोक्ताभिर्ऋग्भिः शंसनकाले यत्र यत्राध्वर्युः प्रतिगरं प्रयुक्ते तत्र तत्र प्रति-
गरकाले होता ब्रह्मशब्दाभिधेयं चतुर्होतृमन्त्रं ब्रूयात् । ‘ ब्रह्म वै चतुर्होतारः ’
इति श्रुत्यन्तरात्तस्य मन्त्रस्य ब्रह्मत्वम् । ‘ पृथिवी होता । द्यौरध्वर्युः । ’ इत्या-
दिक आरण्यकाण्डाज्जातश्चतुर्होतृमन्त्रः । एतेन सर्वेऽपि होतृमन्त्रा उपलक्षिताः ।
अत एव सर्वेषां होतृमन्त्राणां पृथक्प्रतिगरं सूत्रकारो दर्शयति—‘ ओमिति
दशहोतुः प्रतिगरस्तथेति चतुर्होतुरोमिति पञ्चहोतुस्तथेति षड्होतुररात्स्म होत-
रिति सप्तहोतुः ’ इति । शंसितुः प्रोत्साहजननं प्रतिगरः । तत्प्रतिगरविषय-
त्वेनारण्यकाण्डोक्ताः सर्वे दशहोत्रादिमन्त्रा होत्रा वक्तव्याः । तत्सर्वमन्त्र
संयुक्तं ब्रह्मवदन्तीत्यनेन वाक्येन विधीयते । मन्त्रान्तरपरित्यागेन ब्रह्मण
एव वदने हेतुरुच्यते—य ऋभूपामन्त्रास्ते परिमिताः कचित्कचिदेव प्रायो-
ज्यत्वात् । एवं यजुषां साम्नां च परिमितत्वम् । यत्तु ब्रह्मशब्दाभिधेयं होतृ-
मन्त्रजातमेतस्यैवान्तः परिमितत्वं नास्ति बहुषु प्रदेशेषु प्रयोक्तव्यत्वात् ।
तस्माद्ब्रह्मशब्दाभिधेयं होतृमन्त्रजातं प्रतिगृणते प्रतिगरार्थमुद्युक्तायाध्वर्यवे
होता ब्रूयात् । सोऽयं होतृमन्त्रसंघः प्रतिगीर्यत इति प्रतिगरः, अध्वर्यु-
कर्तृकायाः प्रतिगरणक्रियायाः कर्मभूत इत्यर्थः ।

अत्र भीमांसा ।

दशमाध्यायस्य षष्ठपादे त्रयोदशाधिकरणे चिन्तितम्—

मानसं किमर्हभिन्नमङ्गं वा दशमेऽहनि ।

भिन्नं स्तुत्यादिनाऽङ्गं तद्विसर्गोक्त्यादिभिर्भवेत् ॥

(अहीनद्वादशाहकथनम्)

द्वादशाहे मानसग्रहणं श्रूयते—‘ अनया त्वा पृथिव्या पात्रेण समुद्रः रसया प्रजापतये जुष्टं गृह्णापीति मानसं प्राजापत्यं गृह्णाति ’ इति । अयमर्थः—पृथिवी पात्रं समुद्रः सोमस्तद्रसः प्रजापतिर्देवता । एवं विशिष्टस्य ग्रहस्य ग्रहणे मनः साधनम् । तदिदं मानसमिति । एतच्च द्वादशभ्योऽहोभ्यो भिक्ष-महस्त्वयोदशेऽहनि कर्तव्यो यागविशेषः । कुतः, स्तुत्यादिभ्यः । मानसेन द्वादशाहस्य स्तुतिरेवमान्नायते—‘ द्वादशाहस्य हूतरसानि च्छन्दांसि तानि मानसेनाऽऽप्याययन्ति ’ इति । स्तुतिसाधनं च मानसं स्तोतव्याद्भिन्नं भवितुं युक्तम् । तथा व्यपदेशभेदोऽपि श्रूयते—‘ वाग्वै द्वादशाहो मनो मान-सम् ’ इति । एवमाद्युपपत्तिभिर्भिक्षमहरिति प्राप्ते श्रूमः—दशमस्याहोऽङ्गं तत्स्याद्विसर्गोक्त्यादिभ्यः । ‘ एष वै दशमस्याहो विसर्गो यन्मानसम्, इति विसर्गोक्तिः । इयं च दशमाहाङ्गत्वं गमयति । अहरन्तरत्वे द्वादशाहसमार-ख्या च विरुध्यते । अङ्गभूतेनापि मानसेन स्तुतिव्यपदेशभेदादिकमुपपद्यते । तस्मादङ्गम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं द्वादशाहस्य प्रथमेना-
हर्त्विजां यजमानो वृङ्क्त इति तेज इन्द्रियमिति
किं द्वितीयेनेति प्राणानन्नायमिति किं तृतीयेनेति
त्रीणिमाँल्लोकानिति किं चतुर्थेनेति चतुष्पदः
पशूनिमिति किं पञ्चमेनेति पञ्चाक्षरां पङ्क्तिमिति
किं षष्ठेनेति षड्ऋतूनिमिति किं सप्तमेनेति
सप्तपदां शक्नोतीति (१) किमेष्टमेनेत्यष्टाक्षरां
गायत्रीमिति किं नवमेनेति त्रिवृतं स्तोममिति किं

दशमेनेति दशाक्षरां विराजमिति किमेकादशेनेत्ये-
कादशाक्षरां त्रिष्टुभमिति किं द्वादशेनेति द्वादशाक्षरां
जगतीमित्येतावद्वा अस्ति यावदेतयावदेवास्ति
तदेषां वृङ्क्ते (२) ॥

(शर्करामित्येकचत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयानिषायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः । २ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

ब्रह्मवादिन् इति ब्रह्म—वादिनः । वदन्ति । किम् ।
द्वादशाहस्येति द्वादश—अहस्य । प्रथमेन । अह्ना ।
ऋत्विजाम् । यजमानः । वृङ्क्ते । इति । तेजः । इन्द्रियम् ।
इति । किम् । द्वितीयेन । इति । प्राणानिति प्र—अनान् ।
अन्नाद्यमित्यन्न—अद्यम् । इति । किम् । तृतीयेन । इति ।
त्रीन् । इमान् । लोकान् । इति । किम् । चतुर्थेन । इति ।
चतुष्पद इति चतुः—पदः । पशून् । इति । किम् । पञ्च-
मेन । इति । पञ्चाक्षरामिति पञ्च—अक्षराम् । पङ्क्तिम् । इति ।
किम् । षष्ठेन । इति । षट् । ऋतून् । इति । किम् । सप्त-
मेन । इति । सप्तपदामिति सप्त—पदाम् । शर्कराम् ।
इति (१) । किम् । अष्टमेन । इति । अष्टाक्षरामि-

(अहीनद्वादशाहकथनम्)

त्यष्टा—अक्षराम् । गायत्रीम् । इति । किम् । नवमेन ।
इति । त्रिवृतमिति त्रि—वृतम् । स्तोमम् । इति । किम् ।
दशमेन । इति । दशाक्षरामिति दश—अक्षराम् । विराज-
मिति वि—राजम् । इति । किम् । एकादशेन । इति ।
एकादशाक्षरामित्येकादश—अक्षराम् । त्रिष्टुभम् । इति ।
किम् । द्वादशेन । इति । द्वादशाक्षरामिति द्वादश—अक्षराम् ।
जगतीम् । इति । एतावत् । वै । अस्ति । यावत् ।
एतत् । यावत् । एव । अस्ति । तत् । एषाम् ।
वृद्धके (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठे द्वितीयेऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठकं द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमेऽनुवाके द्वादशाहगतमविवाक्यमहः प्रपञ्चितम् । अथ द्वितीये प्रभो-
त्तराभ्यामहीनद्वादशाह आर्त्विज्यनिन्दामुखेन तद्याजिनं यजमानं प्रशंसति—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं द्वादशाहस्य प्रथमेनाह-
र्त्विजां यजमानो वृद्ध इति तेज इन्द्रियमिति किं
द्वितीयेनेति प्राणानन्नायमिति किं तृतीयेनेति त्रीनि-
माँल्लोकानिति किं चतुर्थेनेति चतुष्पदः पशूनिति किं
पञ्चमेनेति पञ्चाक्षरां षड्भक्तिमिति किं षष्ठेनेति षड्भ-
क्तूनि किं सप्तमेनेति सप्तपदाः शक्ररीमिति किम-
ष्टमेनेत्यष्टाक्षरां गायत्रीमिति किं नवमेनेति त्रिवृतः

स्तोममिति किं दशमेनेति दशाक्षरां विराजमिति
किमेकादशेनेत्येकादशाक्षरां त्रिष्टुभमिति किं द्वादशे-
नेति द्वादशाक्षरां जगतीमित्येतावद्वा अस्ति
यावेदतयावेदवास्ति तदेषां वृद्धे, इति ॥

अहीनस्य द्वादशाहस्यानुष्ठाता यजमान ऋत्विजां मन्वन्धि यच्छ्रेयोऽस्ति तत्सर्वं
तैर्वर्जितं यथा भवति तथा स्वयं सर्वमादत्त इत्येतमर्थं (* मिद्वन्कृत्य केनाहवि-
शेषेण कं फलविशेषमादत्त इत्येवं) ब्रह्मवादिनः पप्रच्छुः । तत्रापि ब्रह्मः कश्चित्ते-
जआदिकं क्रमेणाऽऽदत्त इत्युत्तरं ब्रूते । पञ्चाक्षरपादान्वितं यत्पाङ्कच्छन्दस्तेन
साध्यं फलं वृद्धे । एवं तत्र यथायोगमुन्नेयम् । एतैरुक्तैर्द्वादशाभिर्वाक्यैर्या-
वदेतच्छ्रेय उक्तमेतावदेवर्त्विजां विद्यमानं श्रेयः । अतो यावदेषामस्ति तत्सर्वं
यजमान आदत्ते ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

एष वा आ॒मो द्वा॒दशा॒हो यत्र॑यो॒दशरा॒त्रः
स॒मा॒नः* ह्येत॑द॒ह॒र्य॒त्राय॑णी॒र्यश्चो॒दय॑नी॒र्यश्च॒ अति॑रात्रो
भव॑ति त्रयं इ॒मे लो॒का ए॒षां लो॒काना॑-
माप्स्यै॑ प्रा॒णो वै प्रथ॑मोऽति॒रात्रो व्या॒नो द्वि॒तीयोऽ-
पा॒नस्तृ॒तीयः प्रा॒णापा॒नोदा॑ने॒ष्वेवा॒न्नाये॑ प्रति तिष्ठन्ति
सर्व॑मायुर्यन्ति य एवं वि॒द्वाः स॒स्रयो॑दशरात्रमा॒सते॑
तदा॑हु॒र्वाग्वा ए॒षा वित॑ता (१) यद्द्वा॒दशा॒हस्तां

(त्रयोदशरात्रकथनम्)

वि च्छिन्त्युर्मध्येऽतिरात्रं कुर्युरुपदासुका गृहपते-
 र्वाक्स्यादुपरिष्ठाच्छन्दोमानां महाव्रतं कुर्वन्ति
 संततामेव वाचमव रुन्धतेऽनुपदासुका गृहपतेर्वाग्भ-
 वति पशवो वै छन्दोमा अन्नं महाव्रतं यदुपरिष्ठा-
 च्छन्दोमानां महाव्रतं कुर्वन्ति पशुषु चैवाजाये च
 प्रति तिष्ठन्ति (२) ॥

(वितता त्रिचत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

एषः । वै । आसः । द्वादशाह इति द्वादश—अहः ।
 यत् । त्रयोदशरात्र इति त्रयोदश—रात्रः । समानम् । हि ।
 एतत् । अहः । यत् । प्रायणीय इति प्र—अयनीयः ।
 च । उदयनीय इत्युत्—अयनीयः । च । अतिरात्र इति
 त्रि—अतिरात्रः । भवति । त्रयः । इमे । लोकाः ।
 एषाम् । लोकानाम् । आप्त्यै । प्राण इति प्र—अनः ।
 वै । प्रथमः । अतिरात्र इत्यति—रात्रः । व्यान इति वि—
 अनः । द्वितीयः । अपान इत्यप—अनः । तृतीयः । प्राणा-

पानोदानेष्विति प्राणापान—उदानेषु । एव । अन्नाद्य
 इत्यन्न—अद्ये । प्रतीति । तिष्ठन्ति । सर्वम् । आयुः ।
 यन्ति । ये । एवम् । विद्वाश्सः । त्रयोदशरात्रमिति त्रयो-
 दश—रात्रम् । आसते । तत् । आहुः । वाक् । वै । एषा ।
 विततेति वि—तता (१) । यत् । द्वादशाह इति द्वादश—
 अहः । ताम् । वीति । छिन्त्युः । यत् । मध्ये । अतिरात्र-
 मित्यति—रात्रम् । कुर्युः । उपदासुकेत्युप—दासुका । गृह-
 पतेरिति गृह—पतेः । वाक् । स्यात् । उपरिष्टात् । छन्दो-
 मानामिति छन्दः—मानाम् । महाव्रतमिति महा—व्रतम् ।
 कुर्वन्ति । संततामिति सं—तताम् । एव । वाचम् । अवेति ।
 रुन्धते । अनुपदासुकेत्युनुप—दासुका । गृहपतेरिति गृह-
 पतेः । वाक् । भवति । पशवः । वै । छन्दोमा इति छन्दः—
 माः । अन्नम् । महाव्रतमिति महा—व्रतम् । यत् । उपरिष्टात् ।
 छन्दोमानामिति छन्दः—मानाम् । महाव्रतमिति महा-
व्रतम् । कुर्वन्ति । पशुषु । च । एव । अन्नाद्य इत्यन्न—
 अद्ये । च । प्रतीति । तिष्ठन्ति (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

द्वितीये द्वादशाहयाजिनः प्रसंज्ञाऽभिहिता । अथ तृतीये त्रयोदशरात्रोऽभिधीयते—

एष वा आत्मो द्वादशाहो यत्त्रयोदशरात्रः समा-

न* ह्येतदहर्ह्यत्प्रायणीयश्चोदयनीयश्च, इति ।

योऽयं त्रयोदशरात्रो विधास्यमान एष एव संपूर्णो द्वादशाहः । पूर्वस्माद्द्वादशाहदेकदिनाधिक्येन फलाधिक्यादिनाधिक्ये सति केन साम्येन द्वादशाहत्वमिति चेत् । तदुच्यते—प्रायणीय उदयनीयश्चेत्युभयं द्वादशाहे यादृशं तादृशमेवात्रापीति द्विविधस्याहः समानत्वाद्द्वादशाहत्वोपचारः ।

अथ विशेषं विधत्ते—

अतिरात्रो भवति त्रय इमे लोका

एषां लोकानामाप्यै, इति ।

द्वादशाहे प्रायणीयोदयनीयौ द्वावेवातिरात्रौ । अत्र तु मध्येऽपि कश्चिदतिरात्रः । तेन लोकत्रयमाप्तिः । अत्राहः कृत्तिं सूत्रकारो दर्शयति—‘ अतिरात्रः पृष्ठयः षडहः सर्वस्तोमोऽतिरात्रश्चत्वारश्छन्दोमा अतिरात्रः ’ इति । यद्यपि चतुर्विंशच्चतुश्चत्वारिंशाष्टाचत्वारिंशाख्यास्तस्य एव छन्दोमा विद्यमानास्तथाऽप्यन्ताष्टोपो वृद्धिर्वेति न्यायेनाष्टाचत्वारिंशस्याऽऽवृत्त्या चतुःसंख्या पूरणीया ।

अथ त्रयोदशरात्रं विधत्ते—

प्राणो वै प्रथमोऽतिरात्रो व्यानो द्वितीयोऽपानस्तृ-

तीयः प्राणापानोदानेष्वेवात्राये प्रति तिष्ठन्ति सर्व-

मायुर्यन्ति य एवं विद्वाश्स त्रयोदशरात्रमासते, इति ।

व्यानेनोदानादीनामप्युपलसितत्वाद्दानेनोपसंहारो न विरुद्धः ।

योऽयं मध्यमोऽतिरात्रस्तस्य छन्दोमानामधस्तात्सूत्रकारः शास्त्रान्तरानुसारेण स्थानं निर्दिदेश तदिदं वृषयित्वा छन्दोमानामुपरि स्थानं विधत्ते—

तदाहुर्वाग्वा एषा वितता यद्द्वादशाहस्तां वि-

च्छिन्द्युर्न्यन्मध्येऽतिरात्रं कुर्युरुपदासुका गृहपतेर्वा-

४४६४ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [७ सप्तमकाण्डे—
(चतुर्दशरात्रकथनम्)

कस्यादुपरिष्ठाच्छन्दोमानां महाव्रतं कुर्वन्ति संततामेव
वाचमव रुन्धतेऽनुपदासुका गृहपतेर्वाग्भवति, इति ।

योऽयं द्वादशाहोऽस्ति सोऽयं विस्तीर्णवाकस्वरूपः । तत्रत्येष्वहःसु विद्य-
मानानां स्तोत्रशस्त्राणामविच्छेदस्य प्रकृतिभूते तस्मिन्द्वादशाहे कृतत्वात् ।
एवं च सति षडहस्य च्छन्दोमानां च मध्ये यदि कश्चिदन्यः सर्वस्तोमोऽस्ति-
रात्रोऽनुष्ठीयेत तदानीं द्वादशाहगतं क्रृत्वा संततां वाचमनुष्ठातारो विच्छिन्द्युः ।
तथा सति यजमानस्य वागुपस्यञ्जीळा स्यात् । अतस्तत्परिहाराय च्छन्दो-
मानामुपरि यद्विवाक्यमहर्द्वादशाहगतं तदेवाहः सर्वस्तोमातिरात्ररूपं कुर्यात् ।
तस्मिंश्च महाव्रतधर्मातिदेशाभिप्रायेण महाव्रतशब्दप्रयोगः । एवमुपरिष्ठादनु-
ष्ठाने सति संततामेव वाचं प्राप्नोति । न तु यजमानस्य वागुपसीयते ।

तदेवोपरिष्ठादनुष्ठानं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

पशवो वै छन्दोमा अन्नं महाव्रतं
यदुपरिष्ठाच्छन्दोमानां महाव्रतं कुर्वन्ति
पशुषु चैवान्नाये च प्रति तिष्ठन्ति, इति ॥

सत्सु प्रथमं पशुषु पश्चाद्घृतक्षीरादिरूपमन्नाद्यं युक्तम् । तस्मादन्नरूपस्य
महाव्रतधर्मकस्यातिरात्रस्योपरिष्ठादेवानुष्ठानं न्यायम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

आदित्या अकामयन्तोभयोर्लोकयोर्ऋभुयामेति
त एतं चतुर्दशरात्रमपश्यन्तमाऽहर्न्तेनायजन्त ततो
वै त उभयोर्लोकयोराहुवन्नस्मिंश्चामुष्मिंश्च य
एवं विद्वांसश्चतुर्दशरात्रमासंत उभयोरेव लोकयोर्ऋ-

(चतुर्वंशरात्रकथनम्)

भुवन्त्यस्मि॒श्चामुष्मि॒श्च चतुर्दशरात्रो भवति सप्त
ग्राम्या ओषधयः सप्ताऽऽरण्या उभयोषामवर्कद्वयै
यत्पराचीनानि पृष्ठानि (१) भवन्त्यमुमेव
तैर्लोकमभि जयन्ति यत्प्रतीचीनानि पृष्ठानि
भवन्तीममेव तैर्लोकमभि जयन्ति त्रयस्त्रिंशौ
भध्यतः स्तोमौ भवतः साम्राज्यमेव गच्छन्त्यधिराजौ
भवतोऽधिराजा एव समानानां भवन्त्यतिरात्रा-
वभितो भवतः परिगृहीत्यै (२) ॥

(पृष्ठानि चतुस्त्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

आदित्याः । अकामयन्त । उभयोः । लोकयोः ।
क्रधुयाम । इति । ते । एतम् । चतुर्दशरात्रमिति चतुर्दश-
रात्रम् । अपश्यन् । तम् । एति । अहरन् । तेन । अय-
जन्त । ततः । वै । ते । उभयोः । लोकयोः । आर्ध्वन् ।
अस्मिन् । च । अमुष्मिन् । च । ये । एवम् । विद्वांसः ।
चतुर्दशरात्रमिति चतुर्दश-रात्रम् । आसते । उभयोः ।
एव । लोकयोः । क्रधुवन्ति । अस्मिन् । च । अमुष्मिन् ।

च । चतुर्दशरात्र इति चतुर्दश—रात्रः । भवति । सप्त ।
 ग्राम्याः । ओषधयः । सप्त । आरण्याः । उभयीषाम् ।
 अवरुद्ध्या इत्यव—रुद्ध्यै । यत् । पराचीनानि । पृष्ठानि
 (१) । भवन्ति । अमुम् । एव । तैः । लोकम् ।
 अभीति । जयन्ति । यत् । प्रतीचीनानि । पृष्ठानि ।
 भवन्ति । इमम् । एव । तैः । लोकम् । अभीति ।
 जयन्ति । त्रयस्त्रिंशद्वितीं त्रयः—त्रिंशौ । मध्यतः ।
 स्तोमैः । भवतः । साम्राज्यमिति साम्—राज्यम् । एव ।
 गच्छन्ति । अधिराजादित्यधि—राजौ । भवतः । अधि-
 राजा इत्यधि—राजाः । एव । समानानाम् । भवन्ति ।
 अतिरात्रादित्यति—रात्रौ । अभितः । भवतः । परिगृ-
 हीत्या इति परि—गृहीत्यै (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः)

तृतीयेऽनुवाके त्रयोदशरात्रोऽभिहितः । अथ चतुर्थे चतुर्दशरात्रोऽभिधी-
 यते ।

तमेतं विधत्ते—

आदित्या अकामयन्तोभयोर्लोकयोर्ऋष्यामेति
 त एतं चतुर्दशरात्रमपश्यन्तमाऽहरन्तेनाय-

(चतुर्दशरात्रकथनम्)

जन्त ततो वै त उभयोर्लोकयोराध्वन्मस्मि-
श्वामुष्मिश्च य एवं विद्वाश्चतुर्दशरात्रमासत
उभयोरेव लोकयोर्कध्वन्त्यस्मिश्चामुष्मिश्च, इति ।

तत्राह्नां संख्यां प्रशंसति—

चतुर्दशरात्रो भवति सप्त ग्राम्या ओषधयः
सप्ताऽऽरण्या उभयीषामवरुद्ध्यै, इति ।

ग्राम्याश्चाऽऽरण्याश्चासकृद्याख्याताः ।

प्रायणीयोदयनीययोर्मध्यवर्तानि द्वादशसंख्याकान्यहानि विधत्ते—

यत्पराचीनानि पृष्ठानि भवन्त्यमुमेव तैर्लोक-
मग्निं जयन्ति यत्प्रतीचीनानि पृष्ठानि भव-
न्तीममेव तैर्लोकमग्निं जयन्ति, इति ।

रथंतरबृहद्रूपवैराजशाकरैवतसामसाध्यैः पृष्ठस्तोत्रैरुक्तान्यहानि पृष्ठा-
नीत्युच्यन्ते । तेषामुक्तोऽनुक्रमः पराचीनत्वं, विपरीतक्रमः प्रतीचीनत्वम् । तेन
द्वैविध्येन लोकद्वयमाग्निः ।

एतमेवाऽऽरोहावरोहपकारं पुनः प्रशंसति—

त्रयस्त्रिंशौ मध्यतः स्तोमौ भवतः
साम्राज्यमेव गच्छन्त्यधिराजौ भवतोऽ-
धिराजा एव समानानां भवन्ति, इति ।

त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशस्त्रिणवस्त्रयस्त्रिंश इत्येष स्तोमानां षट्स्वि-
हाऽऽरोहक्रमः । त्रयस्त्रिंशस्त्रिणव एकविंशः सप्तदशः पञ्चदशस्त्रिवृत्तित्ययमव-
रोहक्रमः । एवं च सत्येषु द्वादशस्वहःसु मध्ये षष्ठसप्तमयोरहोर्नैरन्तर्येण
त्रयस्त्रिंशस्तोमौ संपद्येते । तेन च यजमानाः साम्राज्यं गच्छन्ति । किंचैता-
वन्येषां स्तोमानामधिराजावर्वाचीनानां तत्रान्तर्भावात् । अतो यजमानाः
सर्वेषामन्येषामधिराजा भवन्ति ।

अथ प्रायणीयोदयनीयावर्वाचिषेभ्यो विधत्ते—

अतिरात्रावभितो भवतः परिगृहीत्यै, इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

प्रजापतिः सुवर्गं लोकमैतत् देवा अन्वायन्ता-
नादित्याश्च पशवश्चान्वायन्ते देवा अब्रुवन्वान्पशू-
नुपाजीविष्म त इमेऽन्वाग्मन्निति तेभ्य एतं चतुर्दश-
रात्रं प्रत्यौहन्त आदित्याः पृष्ठैः सुवर्गं लोकमाऽ-
रोहन्त्यहाभ्यामस्मिँल्लोके पशून्प्रत्यौहन्पृष्ठैरादित्या
अमुष्मिँल्लोक आर्ध्वन्त्यहाभ्यामस्मिन् (१)
लोके पशवो य एवं विद्वांसश्चतुर्दशरात्रमासत
उभयोरेव लोकयोर्ऋध्वन्त्यस्मिँश्चापुष्मिँश्च पृष्ठै-
रेवामुष्मिँल्लोक ऋध्वन्ति त्र्यहाभ्यामस्मिँल्लोके
ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहो भवतीयं वाव ज्योतिरन्त-
रिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्ति यद-
न्यतः पृष्ठानि स्युर्विविध* स्यान्मध्ये पृष्ठानि
भवन्ति सविवधत्वाय (२) ओजो वै वीर्यं पृष्ठा-
न्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते बृहद्रथंतराभ्यां
यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो

(अन्य षतुर्दशरात्रकथनम्)

अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी
सुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति पराञ्चो वा
एते सुवर्गं लोकमभ्यरोहन्ति ये पराचीनानि
पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्म्यहो भवति प्रत्यवस्तद्या अथो
प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋध्वोत्तिष्ठन्ति चतुर्दशै-
तास्तासां या दश दशाक्षरा विराडन्नं विराड्वि-
राजैवान्नायमव रुन्धते याश्चतस्रश्चतस्रो दिशो
दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्यतिरात्रावभितो भवतः
परिगृहीत्यै (३) ॥

(आर्ध्वऋग्यहाऋषामस्मिन्संविषधत्वाय प्रतिष्ठित्या
एकं त्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । सुवर्गमिति सुवः-गम् ।
लोकम् । ऐत् । तम् । देवाः । अन्विति । आयन् । तान् ।
आदित्याः । च । पशवः । च । अन्विति । आयन् । ते ।
देवाः । अन्नवन् । यान् । पशून् । उपाजीविष्मेत्युप-अजी-
विष्म । ते । इमे । अन्वागमन्नित्यनु-आगमन् । इति ।

तेभ्यः । एतम् । चतुर्दशरात्रमिति चतुर्दश—रात्रम् । प्रतीति ।
 औहन् । ते । आदित्याः । पृष्ठैः । सुवर्गमिति सुवः—गम् ।
 लोकम् । एति । अरोहन् । व्यहाभ्यामिति त्रि—अहाभ्याम् ।
 अस्मिन् । लोके । पशन् । प्रतीति । औहन् । पृष्ठैः ।
 आदित्याः । अमुष्मिन् । लोके । आर्ध्वन् । व्यहाभ्यामिति
 त्रि—अहाभ्याम् । अस्मिन् (१) । लोके । पशवः ।
 ये । एवम् । विद्वांसः । चतुर्दशरात्रमिति चतुर्दश—रात्रम् ।
 आसते । उभयोः । एव । लोकयोः । ऋध्वन्ति । अस्मिन् ।
 च । अमुष्मिन् । च । पृष्ठैः । एव । अमुष्मिन् । लोके ।
 ऋध्वन्ति । व्यहाभ्यामिति त्रि—अहाभ्याम् । अस्मिन् ।
 लोके । ज्योतिः । गौः । आयुः । इति । व्यह इति
 त्रि—अहः । भवति । इयम् । वाव । ज्योतिः । अन्तरिक्षम् ।
 गौः । असौ । आयुः । इमान् । एव । लोकान् । अभ्या-
 रोहन्तीत्यभि—आरोहन्ति । यत् । अन्यतः । पृष्ठानि ।
 स्युः । विविवधमिति वि—विवधम् । स्यात् । मध्ये ।
 पृष्ठानि । भवन्ति । सविवधत्वायेति सविवध—त्वाय (२) ।
 ओजः । वै । वीर्यम् । पृष्ठानि । ओजः । एव । वीर्यम् ।
 मध्यतः । दधते । बृहद्रथंतराभ्यामिति बृहत्—रथंतराभ्याम् ।
 यन्ति । इयम् । वाव । रथंतरमिति रथं—तरम् । असौ ।

(अन्यच्चतुर्दशरात्रकथनम्)

बृ॒हत् । आ॒भ्याम् । ए॒व । य॒न्ति । अ॒थो इति॑ । अ॒नयोः ।
 ए॒व । प्रतीति॑ । ति॒ष्ठन्ति॑ । ए॒ते इति॑ । वै । य॒ज्ञस्य॑ ।
 अ॒ज॒साय॑नी इत्य॑ अ॒सा—अ॒र्यनी॑ । सु॒ती इति॑ । ता॒भ्याम् ।
 ए॒व । सु॒वर्ग॑मिति॑ सु॒वः—गम् । लो॒कम् । य॒न्ति । परा॑ञ्चः ।
 वै । ए॒ते । सु॒वर्ग॑मिति॑ सु॒वः—गम् । लो॒कम् । अ॒भ्यारो॑ह॒-
 न्तीत्य॑भि—आरो॑हन्ति । ये । परा॑चीना॒नि । पृ॒ष्ठानि॑ । उ॒प॒-
 यन्तीत्यु॑प—यन्ति॑ । प्र॒त्यङ् । अ॒ह इति॑ त्रि—अ॒हः ।
 भ॒वति॑ । प्र॒त्यव॑रूढ्या इति॑ प्र॒ति—अ॒व॒रूढ्यै॑ । अ॒थो इति॑ ।
 प्र॒तिष्ठि॑त्या इति॑ प्र॒ति—स्थि॒त्यै । उ॒भयोः । लो॒कयोः ।
 ऋ॒द्ध्वा । उ॒दिति॑ । ति॒ष्ठन्ति॑ । चतु॑र्द॒शेति॑ चतुः—द॒श ।
 ए॒ताः । ता॒साम् । याः । द॒श । द॒शाक्ष॑रेति॑ द॒श—अ॒क्षरा॑ ।
 वि॒राडिति॑ वि—राट् । अ॒न्नम् । वि॒राडिति॑ वि—राट् ।
 वि॒राजे॑ति॑ वि—राजा । ए॒व । अ॒न्नाय॑मित्य॑न्न—अ॒र्यम् ।
 अ॒वेति॑ । रु॒न्धते॑ । याः । च॒तस्रः॑ । च॒तस्रः॑ । दि॒शः ।
 दि॒क्षु । ए॒व । प्रतीति॑ । ति॒ष्ठन्ति॑ । अ॒तिरा॑त्रा॒वित्य॑ति—
 रा॒त्रौ । अ॒भितः॑ । भ॒वतः॑ । परि॑गृहीत्या इति॑ परि॑-
 गृही॒त्यै (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

चतुर्थेऽनुवाक एकश्चतुर्दशरात्रोऽभिहितः । अथ पञ्चमेऽन्यश्चतुर्दशरात्रोऽभिधीयते ।

तमेव विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिः सुवर्गं लोकमैतं देवा अन्वायन्ताना-
दित्याश्च पशवश्चान्वायन्ते देवा अब्रुवन्यान्पशूनु-
पाजीविष्म त इमेऽन्वाग्मन्निति तेभ्य एतं चतुर्दश-
रात्रं प्रत्योहन्त आदित्याः पृष्ठैः सुवर्गं लोकमाऽरो-
हन्त्यहभ्यामस्मिँल्लोके पशून्प्रत्योहन्पृष्ठैरादित्या अमु-
ष्मिँल्लोक आक्षुबन्त्यहाभ्यामस्मिँल्लोके पशवः, इति ।

यदा प्रजापतिः स्वर्गं गतस्तदा प्रजापतिमनु सर्वेऽपि देवा गताः । तान्दे-
वाननु पश्चादादित्याः पशवश्च गताः । तानादित्यान्पशूनुभयविधान्दृष्ट्वा ते देवाः
परस्परमिदमब्रुवन्—यान्पशूनुपेत्य मनुष्यैः सहिताः सर्वे वयमजीविष्म ते पशवः
सर्वेऽप्यस्माकं पृष्ठत एव समागताः । आगतानामादित्यानां पशूनां च मध्य
आदित्याः स्वर्गमारोहन्तु, पशवः प्रतिनिवृत्त्य भूमौ गच्छन्तु, तत्र क उपाय
इति विचार्यैतं चतुर्दशरात्रं प्रत्यावृत्तिगुणयुक्तमनुष्ठितवन्तः । तत्रेयमहः-
ऋषिः—आदावेकोऽतिरात्रः । ततो ज्योतिर्गौरायुरित्यारोहरूपस्त्रिरात्रः । ततः
पृष्ठयः षडहः । तत आयुर्गौज्योतिरित्यवरोहरूपस्त्रिरात्रः । ततोऽतिरात्र इति ।
तस्मिन्ननुष्ठिते सति पृष्ठशब्दाभिधेयैः षडभिरहोभिरादित्याः स्वर्गमारोहन् ।
प्रत्यावृत्तियुक्ताभ्यां त्र्यहाभ्यां देवाः पशून्स्मिँल्लोके प्रतिनिवर्तितवन्तः ।
तत्राऽऽदित्याः पृष्ठैः स्वर्गं प्राप्य तत्र समृद्धिं गताः । पशवस्तु त्र्यहाभ्याम-
स्मिँल्लोके समृद्धिं गताः ।

तदिदानीं विधत्ते—

अ एवं विद्वांसश्चतुर्दशरात्रमासत उभयोरेव
लोकयोर्ऋक्षुबन्त्यस्मिँश्चामुष्मिँश्च पृष्ठैरेवामु-
ष्मिँल्लोक ऋक्षुवन्ति त्र्यहाभ्यामस्मिँल्लोके, इति ।

(भग्यस्तुर्दशरात्रकथनम्)

अथाऽऽरोहरूपं प्रथमं त्र्यहं विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहो भवतीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं

गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्ति, इति ।

ज्योतिष्टोमगोष्टोमायुष्टोमरूपा अहर्विशेषा मिलित्वा त्र्यहः । तेन च त्रित्व-
साम्याल्लोकत्रयप्राप्तिर्भवति ।

अथ षडहगतान्यहानि विधत्ते—

यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विविधः स्यान्मध्ये

पृष्ठानि भवन्ति सविवधत्वायौजो वै

वीर्यं पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते, इति ।

विविधशब्देनोभयतः शिष्योपेतः क्षीराज्यादिवाही काष्ठविशेष उच्यते ।
तस्य चोभयतो भारः समानः । एवं सत्यत्रायं पृष्ठयः षडह आदावन्ते वा
यद्येकस्मिन्पार्श्वे भवेत्तदा भारद्वयसाम्याभावाद्विविधलक्षणमिदं कर्म स्यात् ।
अतो विविधसदृशत्वाय पृष्ठाख्यान्यहानि मध्ये कर्तव्यानि । किंचैतानि
पृष्ठानि शरीरवलस्येन्द्रियसामर्थ्यस्य च हेतुत्वात्तद्रूपाणि । तस्मात्तेषां मध्य-
तोऽनुष्ठाने सत्योजो वीर्यं च मध्ये धृतं भवति ।

अथ तेष्वहःसु चोदकप्राप्ताभि वैरूपवैराजादिसामान्यपवादिषु विधत्ते—

बृहद्रथंतराभ्यां यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव

यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसा-

यनीं स्मृती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति, इति ।

प्रथमतृतीयपञ्चमेष्वहःसु रथंतरसाम्ना पृष्ठस्तोत्रं निष्पादनीयम् । द्वितीय-
चतुर्थषष्ठेष्वहःसु बृहत्साम्नेति विवेकः । अत्रशिष्टं वाक्यम् ' साध्या वै देवाः
सुवर्गकामाः ' इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् ।

अथ प्रत्यवरोहरूपं त्र्यहं विधत्ते—

पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराची-

नानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्म्यहो भवति प्रत्यवरूढ्या

अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋद्ध्वोत्तिष्ठन्ति, इति ।

ये यजमाना अनुक्रमगतानि पृष्ठाख्यान्यहान्यनुतिष्ठन्त्येते यजमानाः प्रत्या-
वृत्तिरहिताः स्वर्गमारोहन्ति । अतः स्वर्गात्प्रत्यवरोहाय प्रत्यावृत्त आयुर्गौर्ज्योति-

४४७४ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— ७सप्तमकाण्डे—]

(पञ्चदशरात्रकथनम्)

रित्येवंविधरुग्णः कर्तव्यः । अपि चायं अयहोऽस्मिँल्लोके प्रतिष्ठायै संपद्यते ।
तस्मादुभयोरपि लोकयोः समृद्धिं प्राप्योत्कर्षेण तिष्ठन्ति ।

अहर्मासां संख्यां प्रशंसति—

चतुर्दशैतास्तासां या दश दशाक्षरा विराडन्नं
विराड्विराजैवान्नायमव रुन्धते याश्चतस्र-
श्चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठन्ति, इति ।

चतुर्दशरात्रक्रतुगता या रात्रय एताश्चतुर्दशसंख्याकास्तासां मध्ये या
रात्रयो दशसंख्याकास्ताभिः संख्यासाम्याद्विराड्विराड्द्वाराऽन्नप्राप्तिः । यास्तूपरि-
ष्ठाच्चतस्रो रात्रयस्ताभिः संख्यासाम्याच्चतुर्दिक्षु प्रतितिष्ठन्ति ।

अथ प्रायणीयोदयनीयैः विधत्ते—

अतिरात्रावभितो भवतः परिगृहीत्यै, इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

इन्द्रो वै सदङ्गदेवताभिरासीत्स न व्यावृत्तमग-
च्छत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतं पञ्चदशरात्रं
प्रायच्छत्तमाऽहरत्तेनायजत ततो वै सोऽन्याभि-
र्देवताभिर्व्यावृत्तमगच्छय एवं विद्वांसः पञ्चदश-
रात्रमासते व्यावृत्तमेव पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छन्ति
ज्योतिर्गौरायुरिति अयहो भवतीयं वाव ज्योति-
रन्तरिक्षम् (१) गौरसावायुरेभ्येव लोकेषु प्रति

(पञ्चदशरात्रकथनम्)

तिष्ठन्त्यसत्रं वा एतयदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति
तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुग्धते पशूच्छन्दोमै-
रोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव
वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति पञ्चदशरात्रो भवति
पञ्चदशो वज्रो वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्र हरन्त्य-
तिरात्रावभितो भवत इन्द्रियस्य परिगृहीत्यै (२) ॥

(अन्तरिक्षमिन्द्रियस्यैकं च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

इन्द्रः । वै । सहङ्गङिति स-दङ् । देवताभिः । आसीत् ।
सः । न । व्यावृतमिति वि-आवृतम् । अगच्छत् । सः ।
प्रजापतिमिति प्रजा-पतिम् । उपेति । अधावत् । तस्मै ।
एतम् । पञ्चदशरात्रमिति पञ्चदश-रात्रम् । प्रेति । अयच्छत् ।
तम् । एति । अहरत् । तेन । अयजत । ततः । वै । सः ।
अन्याभिः । देवताभिः । व्यावृतमिति वि-आवृतम् ।
अगच्छत् । ये । एवम् । विद्वांसः । पञ्चदशरात्रमिति
पञ्चदश-रात्रम् । आसते । व्यावृतमिति वि-आवृतम् ।
एव । पाप्मना । भ्रातृव्येण । गच्छन्ति । ज्योतिः । गौः ।

आयुः । इति । ग्रह इति त्रि-अहः । भवति । इयम् ।
 वाव । ज्योतिः । अन्तरिक्षम् (१) । गौः । असौ ।
 आयुः । एषु । एव । लोकेषु । प्रतीति । तिष्ठन्ति ।
 असत्रम् । वै । एतत् । यत् । अछन्दोममित्यछन्दः—मम् ।
 यत् । छन्दोमा इति छन्दः—माः । भवन्ति । तेन । सत्रम् ।
 देवताः । एव । पृष्ठैः । अवेति । रुन्धते । पशून् । छन्दो-
 मैरिति छन्दः—मैः । ओजः । वै । वीर्यम् । पृष्ठानि ।
 पशवः । छन्दोमा इति छन्दः—माः । ओजसि । एव ।
 वीर्ये । पशुषु । प्रतीति । तिष्ठन्ति । पञ्चदशरात्र इति
 पञ्चदश—रात्रः । भवति । पञ्चदश इति पञ्च—दशः ।
 वज्रः । वज्रम् । एव । भ्रातृव्येभ्यः । प्रेति । हरन्ति ।
 अतिरात्रावित्यति—रात्रौ । अभितः । भवतः । इन्द्रियस्य ।
 परिगृहीत्या इति परि—गृहीत्यै (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

पञ्चमे द्वितीयश्चतुर्दशरात्रोऽभिहितः । अथ षष्ठे पञ्चदशरात्रोऽभिधीयते ।
 . तमेवं विधत्ते—

इन्द्रो वै सहङ्देवताभिरासीत् न व्यावृतमगच्छत्स
 प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतं पञ्चदशरात्रं प्रायच्छ-

तमाऽहरत्तेनायजत ततो वै सोऽभ्याभिर्देवताभिर्व्या-
वृतमगच्छय एवं विद्वाश्चः पञ्चदशरात्रमासते
व्यावृतमेव पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छन्ति, इति ।

देवस्वामित्वाहोऽपीन्द्रः स्वामित्वमलभमानोऽभ्याभिर्देवताभिः समान
एवाऽऽसीन्न तु व्यावृत्तिं प्राप्तवान् । ततः प्रजापतिं गत्वा प्रजापत्युपदेशात्पञ्च-
दशरात्रमनुष्ठाय व्यावृत्तिं प्राप्नोत् । तद्वदन्येऽपि तमनुष्ठाय पाप्मना भ्रातृ-
व्येण च व्यावृत्ता भवन्ति ।

तत्रैकं त्र्यहं विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहो भवतीयं वाव ज्योतिरन्त-
रिक्षं गौरसावायुरेष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

अथ चतुरश्छन्दोमान्पृष्ठयं षडहं च विधत्ते—

असत्रं वा एतयदछन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति
तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते
पशूञ्छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा
ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

नात्र छन्दोमरहितस्य सत्रस्त्वनिषेधे तात्पर्यं, किंतु छन्दोमवत्तः प्रशंस-
सायां तात्पर्यम् । अत एतस्य छन्दोमवत्त्वे सति प्रशस्तं सत्रं भवति । किञ्च
पृष्ठसंज्ञकैरहोभिर्देवताः प्राप्नुवन्ति । छन्दोमैश्चतुर्भिः पशून्प्राप्नुवन्ति । किञ्च
पृष्ठानां षण्णामहामोजोवीर्यरूपत्वाच्छन्दोमानां चतुर्णामहानां पशुरूपत्वाच्च
तदनुष्ठानेनोभे(भय)ओजआदिषु प्रतितिष्ठन्ति । तस्मात्पृष्ठयः षडहश्च-
त्वारश्छन्दोमा इत्येतानि दशाहान्यनुष्ठेयानीत्यर्थः ।

अथ क्रतुगतामहः संख्या प्रशंसति—

पञ्चदशरात्रो भवति पञ्चदशो वज्रो

वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्र हरन्ति, इति ।

पञ्चदशस्तोमस्य हिंसाहेतुत्वाद्ब्रह्मत्वम् । तद्धेतुत्वं च होतृब्राह्मणे समाज्जातम्
' तं पञ्चदशः स्तोमो मध्यत उदतृणत् ' इति । एतत्संख्यामात्रेण पञ्चदशरा-
त्रस्यापि वज्ररूपत्वात्तदनुष्ठानारो भ्रातृव्येभ्यो वज्रं प्रहरन्त्येव ।

अथ प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते—

अतिरात्रावभितो भवत इन्द्रियस्य परिगृहीत्यै, इति ॥

अस्य क्रतोरिन्द्रेणानुष्ठितत्वादत्रेन्द्रियपरिग्रहः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

इन्द्रो वै शिथिल इवाप्रतिष्ठित आसीत्सोऽसु-
रेभ्योऽविभेत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतं पञ्चदश-
रात्रं वज्रं प्रायच्छत्तेनासुरान्पराभावं विजित्य
श्रियमगच्छदग्निष्टुतां पाप्मानं निरदहत पञ्चदश-
रात्रेणौजो बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्नधत्त य एवं
विद्वाश्सः पञ्चदशरात्रमासते भ्रातृव्यानेव पराभावं
विजित्य श्रियं गच्छन्त्यग्निष्टुतां पाप्मानं निः
(१) दहन्ते पञ्चदशरात्रेणौजो बलमिन्द्रियं
वीर्यमात्मन्दधत्त एता एव पशव्याः पञ्चदश वा
अर्धमासस्य रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते
संवत्सरं पशवोऽनुप्र जायन्ते तस्मात्पशव्या एता
एव सुवर्ग्याः पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयोऽर्ध-
मासशः संवत्सर आप्यते संवत्सरः सुवर्गो

(द्वितीयपञ्चमसरात्रकचम्)

लो॒कस्त॒स्मात्सु॒वर्ग्यां॑ ज्योति॒र्गौरा॒युरिति॑ अ॒हो भ॑व-
ती॒यं वा॒व ज्योति॑र॒न्तरिक्ष॑म् (२) गौर॒साबा॒युरिमा॑-
ने॒व लो॒कान॒भ्यारो॑हन्ति॒ यदन्य॑तः पृ॒ष्ठानि॑ स्युर्वि॒वि-
वध॑* स्यान्मध्ये॑ पृ॒ष्ठानि॑ भवन्ति॒ सविव॑ध॒त्वायौजो॑
वै वी॒र्यं॑ पृ॒ष्ठान्यो॒ज ए॒व वी॒र्यं॑ मध्य॒तो दध॑ते
बृ॒हद॒थन्तरा॑भ्यां॒ यन्ती॑यं वा॒व र॑थन्तर॒मसौ॑ बृ॒हदा॒भ्या-
मे॒व यन्त्य॑थो॒ अनयो॑रे॒व प्रति॑ तिष्ठन्त्ये॒ते वै यज्ञ॑स्या-
अ॒साय॑नी॒ सुती॑ ता॒भ्यामे॒व सु॒वर्गं॑ लो॒कम् (३)
यन्ति॒ परा॑ञ्चो॒ वा ए॒ते सु॒वर्गं॑ लो॒कम॒भ्यारो॑हन्ति॒ ये
परा॑चीना॒नि पृ॒ष्ठान्यु॑पयन्ति॒ प्रत्यङ्म॑हो भ॑वति
प्रत्य॑व॒रूढ्या॒ अथो॑ प्रति॒ष्ठित्या॒ उ॒भयोर्लो॒कयोर्क-
द्वो॒क्षोत्तिष्ठ॑न्ति॒ पञ्च॑दशै॒तास्ता॑सां॒ या दश॑ दशाक्ष॒रा
वि॒राड॒भं वि॒राड्वि॒राजै॒वाजा॑य॒मव॑ रुन्धते॒ याः पञ्च॑
पञ्च॑ दि॒शो दि॒क्ष्वे॒व प्रति॑ तिष्ठन्त्यति॒रात्रा॑व॒भितो॑
भव॑त इन्द्रि॒यस्य॑ वी॒र्यस्य॑ प्र॒जायै॑ प॒थनां॑
परि॑गृहीत्यै (४) ॥

(गच्छन्त्यग्निष्ठां पाप्मानं निरन्तरिक्षं लोकं

प्रजायै द्वे च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

इन्द्रः । वै । शिथिलः । इव । अप्रतिष्ठित इत्यप्रति-
 स्थितः । आसीत् । सः । असुरेभ्यः । अविभेत् । सः ।
 प्रजापतिमिति प्रजा-पतिम् । उपेति । अधावत् । तस्मै ।
 एतम् । पञ्चदशरात्रमिति पञ्चदश-रात्रम् । वज्रम् । प्रेति ।
 अयच्छत् । तेन । असुरान् । पराभाष्येति परा-भाष्य ।
 विजित्येति वि-जित्य । श्रियम् । अगच्छत् । अग्निष्टुते-
 त्यग्नि-स्तुता । पाप्मानम् । निरिति । अदहत । पञ्चदश-
 रात्रेणेति पञ्चदश-रात्रेण । ओजः । बलम् । इन्द्रियम् ।
 वीर्यम् । आत्मन् । अधत्त । ये । एवम् । विद्वांसः । पञ्च-
 दशरात्रमिति पञ्चदश-रात्रम् । आसते । भ्रातृव्यान् । एव ।
 पराभाष्येति परा-भाष्य । विजित्येति वि-जित्य ।
 श्रियम् । गच्छन्ति । अग्निष्टुतेत्यग्नि-स्तुता । पाप्मानम् ।
 निरिति (१) । दहन्ते । पञ्चदशरात्रेणेति पञ्चदश-
 रात्रेण । ओजः । बलम् । इन्द्रियम् । वीर्यम् । आत्मन् ।
 दधते । एताः । एव । पशव्याः । पञ्चदशेति पञ्च-दश ।
 वै । अर्धमासस्येत्यर्ध-मासस्य । रात्रयः । अर्धमासश
 इत्यर्धमास-शः । संबत्सर इति सं-वत्सरः । आप्यते ।
 संबत्सरमिति सं-वत्सरम् । पशवः । अनु । प्रेति । जायन्ते ।

(द्वितीयपञ्चमसारात्रकवचनम्)

तस्मात् । पशव्याः । एताः । एव । सुवर्ग्या इति सुवः—
 ग्याः । पञ्चदशेति पञ्च—दश । वै । अर्धमासस्येत्यर्थ—
 मासस्य । रात्रयः । अर्धमासश इत्यर्धमास—शः । संवत्सर
 इति सं—वत्सरः । आप्यते । संवत्सर इति सं—वत्सरः ।
 सुवर्ग इति सुवः—गः । लोकः । तस्मात् । सुवर्ग्या इति
 सुवः—ग्याः । ज्योतिः । गौः । आयुः । इति । अह
 इति त्रि—अहः । भवति । इयम् । वाव । ज्योतिः । अन्त-
 रिक्षम् (२) । गौः । असौ । आयुः । इमान् । एव ।
 लोकान् । अभ्यारोहन्तीत्यभि—आरोहन्ति । यत् । अम्यतः ।
 पृष्ठानि । स्युः । विविधमिति वि—विवधम् । स्यात् ।
 मध्ये । पृष्ठानि । भवन्ति । सविवधत्वायेति सविवध—त्वार्य ।
 ओजः । वै । वीर्यम् । पृष्ठानि । ओजः । एव । वीर्यम् ।
 मध्यतः । दधते । बृहदथंतराभ्यामिति बृहत्—रथं—
 तराभ्याम् । यन्ति । इयम् । वाव । रथंतरमिति रथं—
 तरम् । असौ । बृहत् । आभ्याम् । एव । यन्ति । अथो
 इति । अनयोः । एव । प्रतीति । तिष्ठन्ति । एते इति ।
 वै । यज्ञस्य । अञ्जसार्यनी इत्यञ्जसा—अर्यनी । सुती इति
 ताभ्याम् । एव । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् (३) ।
 यन्ति । पराञ्चः । वै । एते । सुवर्गमिति सुवः—गम् ।
 लोकम् । अभ्यारोहन्तीत्यभि—आरोहन्ति । ये । पराञ्ची-

नानि । पृष्ठानि । उपयन्तीत्युप-यन्ति । प्रत्यङ् । अह
 इति त्रि-अहः । भवति । प्रत्यवरूढ्या इति प्रति-अव-
 रूढ्यै । अथो इति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै ।
 उभयोः । लोकयोः । ऋद्ध्वा । उदिति । तिष्ठन्ति । पञ्च-
 दशेति पञ्च-दश । एताः । तासाम् । याः । दश । दशा-
 क्षरेति दश-अक्षरा । विराडिति वि-राट् । अन्नम् ।
 विराडिति वि-राट् । विराजेति वि-राजा । एव । अन्ना-
 यमित्यन्न-अयम् । अवेति । रुन्धते । याः । पञ्च ।
 पञ्च । दिशः । दिक्षु । एव । प्रतीति । तिष्ठन्ति । अति-
 रात्रावित्यति-रात्रौ । अभितः । भवतः । इन्द्रियस्य ।
 वीर्यस्य । प्रजाया इति प्र-जायै । पशूनाम् । परिगृहीत्या
 इति परि-गृहीत्यै (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

षष्ठेऽनुवाके प्रथमः पञ्चदशरात्रोऽभिहितः । अथ सप्तमे द्वितीयः पञ्चदश-
 रात्रोऽभिधीयते ।

तमेतं विधत्ते—

इन्द्रो वै शिथिल इवाप्रतिष्ठित आसीत्सोऽसुरेभ्योऽ-
 विभेत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतं पञ्चदशरात्रं

(द्वितीयपञ्चदशरात्रकथनम्)

वज्रं प्रायच्छत्तेनासुरान्पराभाव्य विजित्य श्रियमग-
च्छदग्निष्टुता पाप्मानं निरदहत पञ्चदशरात्रे-
णौजो बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्नधत्, इति ।

इन्द्रः कदाचिच्छिथिलो योद्धुमसमर्थः सेनारहित एकाकी दरिद्र इवैकत्रा-
वस्थानुपसुरोपद्रवराहितं स्थानमलभमान आसीत् । सोऽसुरेभ्यो भीतः
सन्मजापत्युपदेशाद्वज्रसमानं वक्ष्यमाणं पञ्चदशरात्रकृतुमनुष्ठाय तेन तानसु-
रान्पराभूतान्कृत्वा स्वयं विजित्य श्रियमाप्नोत् । तस्मिन्कृतौ यदिदमग्नि-
ष्टुदाख्यं द्वितीयमहस्तेन स्वशैथिल्यहेतुं पाप्मानं निर्दग्धवान् । अवशिष्टेन
पञ्चदशरात्रकृतुभागेन बलहेतुमोजोरूपं सप्तमधातुं शारीरं बलमिन्द्रियपाटवं
युद्धे विजयोत्साहं च स्वस्मिन्संपादितवान् ।

वेदनं प्रशंसति—

य एवं विद्वांसः पञ्चदशरात्रमासते भ्रातृव्या-
नेव पराभाव्य विजित्य श्रियं गच्छन्त्य-
ग्निष्टुता पाप्मानं निर्दहन्ते पञ्चदशरात्रे-
णौजो बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्दधत्, इति ।

इन्द्रवदन्येऽपि यजमानाः फलं प्राप्नुवन्ति ।

एतस्मिन्कृतौ विद्यमानाः पञ्चदशसंख्याका रात्रीः प्रशंसति—

एता एव पशव्याः पञ्चदश वा अर्धमासस्य
रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते संवत्सरं
पशवोऽनु प्र जायन्ते तस्मात्पशव्याः, इति ।

अस्मिन्कृतौ या रात्रय एताः पशुभ्यो हितास्तत्प्राप्तिहेतुत्वात् । कथमिति
तदुच्यते—एकस्यार्धमासस्य पञ्चदश रात्रयः सन्ति । स चार्धमासः क्रमेण
वर्तमानः संवत्सरत्वमापद्यते । पशवश्च संवत्सरमात्रं गर्भे स्थित्वा प्रजायन्ते ।
तस्माच्चा रात्रयः संख्याद्वारा पशुहेतुभूताः ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

एता एव सुवर्ग्याः पञ्चदश वा अर्धमासस्य
रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते संव-
त्सरः सुवर्गो लोकस्तस्मात्सुवर्ग्याः, इति ।

पूर्वोक्तरीत्या संख्याद्वारा संवत्सरसंपत्तौ सत्यां स संवत्सरो वसन्तकाली-
 नज्योतिष्टोमानुष्ठानद्वारा स्वर्गप्राप्तिर्हेतुः । तस्मादेता रात्रयः स्वर्गाय
 हिताः ।

अथार्हविशेषा विधातव्याः । तत्राग्निषुदारूपमेकमहः स्तुत्यैवोन्नीत-
 विधिकमिति द्रष्टव्यम् । अग्निषुता पाप्मानं निरदहतेति स्तुतिः पूर्वमुदाहृता ।
 अत ऊर्ध्वं त्र्यहं विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहो भवतीयं वाव ज्योतिरन्त-
 रिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्ति, इति ।

पूर्ववद्भ्याख्येयम् ।

अथ पृष्ठचषडहगतान्यहानि विधत्ते—

यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विविध* स्यान्मध्ये पृष्ठानि
 भवन्ति सविवधत्वायौजो वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव
 वीर्यं मध्यतो दधते बृहद्रथंतराभ्यां यन्तीयं वाव
 रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव
 प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी स्मृती
 ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति, इति ।

एतदपि पूर्ववद्भ्याख्येयम् ।

आरोहरूपस्त्र्यहः पूर्वं विहितः । इदानीमवरोहरूपं त्र्यहं विधत्ते—

पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराची-
 नानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्-त्र्यहो भवति प्रत्यवरूढ्या
 अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋद्ध्वोत्तिष्ठन्ति, इति ।

एतदपि पूर्ववद्भ्याख्येयम् ।

अथ ऋतुगतां रात्रिसंख्यां प्रशंसति—

पञ्चदशैतास्तासां या दश दशाक्षरा विराडन्त्रं
 विराड्विराजैवान्नायमव रुन्धते याः पञ्च
 पञ्च दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

प्रपा० ३ अनु० ८] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४४८५

(सप्तदशरात्रकथनम्)

ऊर्ध्वया सह दिशां पञ्चत्वम् । अन्यत्पूर्ववद्वाख्येयम् ।

प्रायणीषोदयनीयौ विधत्ते—

अतिरात्रावभितो भवत इन्द्रियस्य वीर्यस्य

प्रजायै पशूनां परिगृहीत्यै, इति ॥

इन्द्रेणानुष्ठितत्वादिन्द्रियहेतुत्वं, वज्ररूपत्वाच्च वीर्यहेतुत्वं, पशव्यत्वस्य च पूर्वमुक्तत्वाच्चस्य चोपलक्षणत्वात्प्रजापशुहेतुत्वम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः)

प्रजापतिरकामयताञ्नादः स्यामिति स एतश्च सप्तद-
शरात्रमपश्यत्तमाऽहरत्तेनायजत ततो वै सोऽन्नादोऽ-
भवय एवं विद्वाश्शंसः सप्तदशरात्रमासंतेऽन्नादा एव
भवन्ति पञ्चाहो भवति पञ्च वा ऋतवः संवत्सर
ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्त्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः
पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धतेऽसंज्ञं वा एतत्
(१) यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सञ्ज्ञं
देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशूञ्छन्दोमेरोजो वै
वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव वीर्यं
पशुषु प्रति तिष्ठन्ति सप्तदशरात्रो भवति सप्तदशः

प्रजापतिः प्रजापतेराप्या अतिरात्रावभितो भवतोऽ-
न्नाद्यस्य परिगृहीत्यै (२) ॥

(एतत्सप्तत्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।

प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । अकामयत् । अन्नाद
इत्यन्न—अदः । स्याम् । इति । सः । एतम् । सप्तदशरात्र-
मिति सप्तदश—रात्रम् । अपश्यत् । तम् । एति । अहरत् ।
तेन । अयजत् । ततः । वै । सः । अन्नाद इत्यन्न—अदः ।
अभवत् । ये । एवम् । विद्वांसः । सप्तदशरात्रमिति सप्त-
दश—रात्रम् । आसते । अन्नादा इत्यन्न—अदाः । एव ।
भवन्ति । पञ्चाह इति पञ्च—अहः । भवति । पञ्च । वै ।
ऋतवः । संवत्सर इति सं—वत्सरः । ऋतुषु । एव । संव-
त्सर इति सं—वत्सरे । प्रतीति । तिष्ठन्ति । अथो इति ।
पञ्चाक्षरेति पञ्च—अक्षरा । पङ्क्तिः । पाङ्क्तः । यज्ञः ।
यज्ञम् । एव । अवेति । रुन्धते । असन्नम् । वै । एतत्
(१) । यत् । अछन्दोममित्यछन्दः—मम् । यत् ।
छन्दोमा इति छन्दः—माः । भवन्ति । तेन । सन्नम् ।

(सप्तदशरात्रकथनम्)

दे॒वताः । ए॒व । पृ॒ष्ठैः । अ॒वेति॑ । रु॒न्धते॑ । प॒शून् । छ॒न्दोमै॒-
रिति॑ छ॒न्दः—मैः । ओजः॑ । वै । वी॒र्यम् । पृ॒ष्ठानि॑ ।
प॒शवः॑ । छ॒न्दोमा॑ इति॑ छ॒न्दः—माः । ओज॑सि । ए॒व ।
वी॒र्यं । प॒शुषु॑ । प्रतीति॑ । ति॒ष्ठन्ति॑ । स॒प्तद॒शरा॒त्र इति॑ सप्त॒-
द॒श—रा॒त्रः । भ॒वति॑ । स॒प्तद॒श इति॑ सप्त—द॒शः । प्र॒जाप॑-
तिरिति॑ प्र॒जा—प॒तिः । प्र॒जाप॑तेरिति॑ प्र॒जा—प॒तेः । आ॒प्त्यै ।
अ॒तिरा॒त्रावि॑त्यति—रा॒त्रौ । अ॒भितः॑ । भ॒वतः॑ । अ॒न्नाय॑स्ये-
त्य॒न्न—अ॒यस्य॑ । परि॑गृहीत्या॒ इति॑ परि॑—गृही॒त्यै (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

सप्तमे द्वितीयः पञ्चदशरात्रोऽभिहितः । अथाष्टमे सप्तदशरात्रोऽभिधीयते ।
तमेतं विधत्ते—

प्रजापतिरकामयतान्नादः स्यामिति स एतश्च
सप्तदशरात्रमपश्यत्तमाऽहरत्तेनायजत ततो वै
सोऽन्नादोऽभवत् एवं विद्वांसः सप्तदश-
रात्रमासतेऽन्नादा एव भवन्ति, इति ।

अथैतदीयेष्वहःसु ज्योतिर्गौरायुरित्येवंविधमह्नां पञ्चकं विधत्ते—

पञ्चाहो भवति पञ्च वा क्रतवः संवत्सर क्रतुष्वेव
संवत्सरे प्रति तिष्ठन्त्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः
पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धते, इति ।

द्विराहृते त्र्यहे द्वितीयज्योतिर्वर्जितोऽवशिष्टः पञ्चाहः । हेमन्तिशिशिरयोरेकी-
भावाहृतौ पञ्चत्वम् ।

अथ पृष्ठयं षडहं चतुरञ्छन्दोमांश्च विधत्ते—

असत्रं वा एतदछन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति
तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते
पशूञ्छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा
ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

पूर्ववक्ष्याख्येयम् ।

ऋतुगतां रात्रिसंख्यां प्रशंसति—

सप्तदशरात्रो भवति सप्तदशः

प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै, इति ।

आश्वावधेत्यादिसप्तदशाक्षरात्मकत्वात्प्रजापतेः सप्तदशत्वम् ।

प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते—

अतिरात्रावभितो भवतोऽन्नायस्य परिगृहीत्यै, इति ॥

अन्नायस्य फलत्वं विधिवाक्ये स्पष्टम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

सा वि॒राड्वि॒क्रम्यातिष्ठ॒ब्रह्म॒णा दे॒वेष्व॒न्नेनासु॑रेषु
ते दे॒वा अ॒काम॑यन्तो॒भय॑* सं वृ॒ज्जीमहि॒ ब्रह्म॒ चान्नं
चेति॒ त ए॒ता वि॒शति॑* रात्रीरपश्यन्ततो॒ वै त
उ॒भय॑* सम॑वृजत॒ ब्रह्म॒ चान्नं॑ च ब्रह्मवर्च॒सिनोऽन्ना॑दा
अ॒भव॑न्य॒ एवं वि॒द्वांसं॑ ए॒ता आस॑त॒ उ॒भय॑मेव॒ सं
वृज॑ते॒ ब्रह्म॒ चान्नं॑ च (१) ब्रह्मवर्च॒सिनोऽन्ना॑दा

(विंशतिरात्रकथनम्)

भवन्ति द्वे वा एते विराजौ तयोरेव नाना प्रति
तिष्ठन्ति विश्वो वै पुरुषो दश हस्त्या अङ्गुलयो
दश पथा यावनेव पुरुषस्तमाप्त्वोत्तिष्ठन्ति ज्योति-
गौरायुरिति व्यहा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं
गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्त्यभिपूर्वं व्यहा
भवन्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गं (२) लोकमभ्यारोहन्ति
यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विविधः स्यान्मध्ये पृष्ठानि
भवन्ति सविवधत्वायौजो वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव
वीर्यं मध्यतो दधते बृहद्वथंतराभ्यां यन्तीयं वाव
रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति
तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी सुती ताभ्यामेव
सुवर्गं लोकं यन्ति पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकम-
भ्यारोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्-
व्यहो भवति प्रत्यवर्द्ध्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयो-
लोकयोर्ऋद्ध्वोत्तिष्ठन्त्यतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्म-
वर्चसस्यान्नायस्य परिगृहीत्यै (३) ॥

(वृज्जने ब्रह्म चान्नं च सुवर्गमेते सुवर्गं

त्रयोविंशतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

सा । विराडिति वि-राट् । विक्रम्येति वि-क्रम्य ।
 अतिष्ठत् । ब्रह्मणा । देवेषु । अन्नेन । असुरेषु । ते ।
 देवाः । अकामयन्त । उभयम् । समिति । वृज्जीमहि ।
 ब्रह्म । च । अन्नम् । च । इति । ते । एताः । विश्वतिम् ।
 रात्रीः । अपश्यन् । ततः । वै । ते । उभयम् । समिति ।
 अवृज्जत । ब्रह्म । च । अन्नम् । च । ब्रह्मवर्चसिन् इति
 ब्रह्म-वर्चसिनः । अन्नादा इत्यन्न-अदाः । अभवन् । ये ।
 एवम् । विद्वांसः । एताः । आसते । उभयम् । एव ।
 समिति । वृज्जते । ब्रह्म । च । अन्नम् । च (१) ।
 ब्रह्मवर्चसिन् इति ब्रह्म-वर्चसिनः । अन्नादा इत्यन्न-अदाः ।
 भवन्ति । द्वे इति । वै । एते इति । विराजाविति वि-
 राजौ । तयोः । एव । नाना । प्रतीति । तिष्ठन्ति ।
 विश्वः । वै । पुरुषः । दश । हस्त्याः । अङ्गुलयः ।
 दश । पदाः । यावान् । एव । पुरुषः । तम् । आप्त्वा ।
 उदिति । तिष्ठन्ति । ज्योतिः । गौः । आयुः । इति ।
 , व्यद्वा इति त्रि-अहाः । भवन्ति । इयम् । वाव ।
 ज्योतिः । अन्तरिक्षम् । गौः । असौ । आयुः । इमान् ।
 एव । लोकान् । अभ्यारोहन्तीत्यभि-आरोहन्ति । अभि-

(विद्यातिरात्रकथनम्)

पूर्वमित्यभि—पूर्वम् । अ॒ह इति॑ त्रि—अ॒हः । भ॒वन्ति॑ ।
 अ॒भिपूर्वमित्यभि—पूर्वम् । ए॒व । सु॒वर्गमिति॑ सु॒वः—गम् ।
 (२) । लो॒कम् । अ॒भ्यारोह॑न्तीत्यभि—आ॒रोह॑न्ति ।
 यत् । अ॒न्यतः॑ । पृ॒ष्ठानि॑ । स्युः । वि॒विध॑मिति॒ वि—
 वि॒वध॑म् । स्यात् । म॒ध्ये । पृ॒ष्ठानि॑ । भ॒वन्ति॑ । स॒वि॒वध—
 त्वायेति॑ स॒वि॒वध—त्वाय॑ । ओ॒जः । वै । वी॒र्यम् । पृ॒ष्ठानि॑ ।
 ओ॒जः । ए॒व । वी॒र्यम् । म॒ध्यतः॑ । द॒धते॑ । बृ॒हद्भ॒थन्त॑—
 रा॒भ्यामिति॑ बृ॒हत्—र॒थन्त॑रा॒भ्याम् । य॒न्ति॑ । इ॒यम् । वा॒व ।
 र॒थन्त॑रमिति॑ र॒थन्त॑रम् । अ॒सौ । बृ॒हत् । आ॒भ्याम् ।
 ए॒व । य॒न्ति॑ । अ॒थो इति॑ । अ॒नयोः॑ । ए॒व । प्र॒तीति॑ ।
 ति॒ष्ठन्ति॑ । ए॒ते इति॑ । वै । य॒ज्ञस्य॑ । अ॒अ॒साय॑नी इत्य॒अ—
 सा—अ॒यनी॑ । सु॒ती इति॑ । ता॒भ्याम् । ए॒व । सु॒वर्गमिति॑
 सु॒वः—गम् । लो॒कम् । य॒न्ति॑ । प॒रा॒ञ्चः । वै । ए॒ते ।
 सु॒वर्गमिति॑ सु॒वः—गम् । लो॒कम् । अ॒भ्यारोह॑न्तीत्यभि—
 आ॒रोह॑न्ति । ये । प॒रा॒चीना॑नि । पृ॒ष्ठानि॑ । उ॒प॒य॒न्तीत्यु॒प—
 य॒न्ति॑ । प्र॒त्यङ् । अ॒ह इति॑ त्रि—अ॒हः । भ॒वति॑ ।
 प्र॒त्यव॑रूढ्या इति॑ प्र॒ति—अ॒वरू॑ढ्ये । अ॒थो इति॑ । प्र॒ति—
 ष्ठित्या॑ इति॑ प्र॒ति—स्थि॒त्ये । उ॒भयोः॑ । लो॒कयोः॑ । ऋ॒द्ध्या॑ ।
 उ॒दि॒ति । ति॒ष्ठन्ति॑ । अ॒ति॒रा॒त्रा॒वित्य॑ति—रा॒त्रौ ।
 अ॒भि॒तः । भ॒वतः॑ । ब्र॒ह्मव॑र्चसस्येति॑ ब्र॒ह्म—व॑र्चसस्य॑ ।

अन्नापस्येत्यन्न—अयस्य । परिगृहीत्या इति परि—
गृहीत्यै (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

अष्टमे सप्तदशरात्रोऽभिहितः । अथ नवमे विंशतिरात्रोऽभिधीयते ।
तमेतं विधत्ते—

सा विराड्विक्रम्यातिष्ठद्ब्रह्मणा देवेष्वन्नेनासुरेषु ते
देवा अकामयन्तोभयः सं वृज्जीमहि ब्रह्म चान्नं
चेति त एता विशतिः रात्रीरपश्यन्ततो वै त
उभयः समवृजत ब्रह्म चान्नं च ब्रह्मवर्चसिनोऽन्नादा
अभवन्त्य एवं विद्वांस एता आसत उभयमेव सं वृजते
ब्रह्म चान्नं च ब्रह्मवर्चसिनोऽन्नादा भवन्ति, इति ।

दशरात्राभिधानिनी काचिद्विराड्देवता रूपद्वयेन विभज्यातिष्ठत्—देवेषु
ब्रह्मवर्चसरूपेणासुरेषु चान्नरूपेण । तदानीं देवा असुरेभ्योऽन्नमपनीय तदेतदु-
भयं वयमेव लभेमहीत्यकामयन्त । ततस्तत्साधनत्वेन वक्ष्यमाणा विंशतिसं-
ख्याका रात्रीर्निश्चित्य तदनुष्ठानेनासुरेभ्यस्तदपनीय स्वयमेवाधिकेन ब्रह्मवर्च-
सेनाग्नेन च संपन्ना अभवन् । एवमन्येऽपि तदनुष्ठानेन तत्फलं प्राप्नुवन्ति ।
पूर्वत्राहसंघप्राधान्येन सप्तदशरात्रपञ्चदशरात्रादीनामेकवचनेन निर्देशः । अत्र
तु क्रत्ववयवभूतरात्रिप्राधान्येन बहुवचननिर्देशः ।

ऋतुगतां विंशतिरात्रिसंख्यां प्रशंसति—

द्वे वा एते विराजौ तयोरेव नाना प्रति तिष्ठन्ति
विंशो वै पुरुषो दश हस्त्या अङ्गुलयो
दश पया यावानेव पुरुषस्तमाप्त्वोत्तिष्ठन्ति, इति ।

प्रपा० ६ अनु० ९। कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४४९३

(विंशतिरात्रकथम्)

दशसंख्याया विभज्यमाने द्वे एते विगात्रो संपद्येते । तयोश्च ब्रह्मवर्चसाक्ष-
साधनभूतयोः पृथगेव प्रतितिष्ठन्ति, एकैकं फलमितरनिरपेक्षत्वेनैव संपूर्णं
लभत इत्यर्थः । अथ वा विद्वत्सभायामुपयुक्तं ब्रह्मवर्चसम् । धनिकसभायामु-
पयुक्ताऽन्नसमृद्धिः । एवं नानाविधा प्रतितिष्ठा । किंच पुरुषस्य इत्सवाद्गता-
ङ्गुलिसंख्यासाम्याद्यावान्गुणसंघः पुरुषे संभावितस्तं सर्वं प्राप्नोति ।

अथात्र नवाहानि विधत्ते —

ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहा भवन्तीयं वाव
ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोका-
नभ्यारोहन्त्यभिपूर्वं त्र्यहा भवन्त्यभि-
पूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति, इति ।

यथा प्रथमरूपहोज्योतिरादिक एवं द्वितीयतृतीयावपि ज्योतिरादिकौ
न त्वत्र कश्चिदप्यायुरादिकोऽस्ति । एवं सत्यनुक्रमेणैव स्वर्गमभ्यारोहन्ति ।

एतेषां त्र्यहाणां वक्ष्यमाणत्र्यहस्य च मध्ये पृष्ठं विधत्ते —

यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विविधः स्यान्मध्ये पृष्ठानि
भवन्ति सविवधत्वायौजो वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव
वीर्यं मध्यतो दधते बृहदथंतराभ्यां यन्तीयं वाव
रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव
प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनीं सुती
ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति, इति ।

पूर्वोक्तेषु त्र्यहेषु योऽयमन्त्यरूपहो यश्च भावी त्र्यहस्तयोरुभयोर्मध्यवर्ति-
त्वेन विवधसाम्यम् । अन्यत्पूर्ववद्वाख्येयम् ।

अथ प्रत्यवरोहरूपं त्र्यहं विधत्ते —

पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति
ये परार्चीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्मध्यहो

भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रति-
ष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋद्धोत्तिष्ठन्ति, इति ।

पूर्ववशाख्येयम् ।

प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते —

अतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चस-
स्यान्नायस्य परिगृहीत्यै, इति ॥

फलद्वयं विधिवाक्य एव विस्पष्टम् ।

अत्र मीमांसा ।

चतुर्धाध्यायस्य तृतीयपादेऽष्टमाधिकरणे चिन्तितम्—

स्वर्गाय वा प्रतिष्ठायै रात्रिसत्रमिहाग्रिमः ।

पूर्ववत्स्यात्प्रतिष्ठाऽत्र श्रुतो तेनाश्रुताद्वरम् ॥

सत्रकाण्डे श्रूयते—‘प्रतिष्ठित्यन्ति ह वा एता रात्रीरुपयन्ति’ इति, ‘ब्रह्मवर्च-
सिनोऽन्नादा भवन्ति’ इति, ‘य एता उपयन्ति’ इति च । द्वादशाहापूर्वभा-
विनस्त्रयोदश चतुर्दश रात्रादयः सर्वे सत्रविशेषाः । त्रयोदशसंख्याका रात्रयो-
ऽस्मिन्सत्रविशेषे सोऽयं त्रयोदशरात्र इति समुदायमाधान्येनैकवचनान्ततया
प्रायेण निर्देशो भवति । क्वचित्तु समुदायिनां रात्रिविशेषाणां प्राधान्यमभ्युपे-
त्यैक एव सत्रविशेषो बहुवचनान्तेन रात्रिशब्देनाऽऽन्नायते । तद्यथा—‘त
एता विश्वसन्ति रात्रीरुपयन्’ इति । तादृशे रात्रिसत्रे विश्वजिक्यायेन स्वर्गः
फलत्वेन कल्पनीय इति प्राप्ते ब्रूयः—अस्य रात्रिसत्रविधेस्तावदर्थवादे
प्रतिष्ठा श्रुता । सा चास्मिन्वाक्येऽत्यन्तश्रुतात्स्वर्गात्प्रत्यासन्ना । तस्मात्प्रतिष्ठा-
कावो रात्रिसत्रं कुर्यादित्येवं प्रतिष्ठैव फलत्वेन कल्पनीया ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

असावा॑दि॒त्योऽस्मिँ॑ल्लो॒क आ॑सीत्तं दे॒वाः पृ॒ष्ठैः
 परि॑गृह्य सु॒वर्गं लो॒कम॑गमयन्पैरै॒रवस्ता॑त्यर्ष॒गृह्णन्दि॒-
 वाकी॑र्त्येन सु॒वर्गे लो॒के प्रत्य॑स्थापयन्पैरैः परस्ता॑त्य-
 र्ष॒गृह्णन्पृ॒ष्ठैरु॒पावा॑रोहन्त वा असावा॑दि॒त्योऽमुष्मिँ॑-
 ल्लो॒के पैरु॑भयतः परि॑गृहीतो यत्पृ॒ष्ठानि॒ भव॑न्ति
 सु॒वर्गमे॒व तैर्लो॒कं यज॑माना यन्ति पैरै॒रवस्ता॑त्यर्षि-
 गृह्णन्ति दि॒वाकी॑र्त्येन (१) सु॒वर्गे लो॒के प्रति॑
 तिष्ठन्ति पैरैः परस्ता॑त्यर्षि गृह्णन्ति पृ॒ष्ठैरु॒पावा॑रोहन्ति
 यत्पैरै॑ परस्ता॒न्न स्युः परा॑ञ्चः सु॒वर्गालो॒काभि॑ष्ण-
 येरन्यदवस्ता॒न्न स्युः प्र॒जा निर्दि॑हेयुरभितो दि॒वा-
 की॒र्त्यं परः॑सामानो भवन्ति सु॒वर्ग ए॒वैनौ॑ल्लो॒क
 उ॒भयतः॑ परि॑ गृह्णन्ति यज॑माना वै दि॒वाकी॑र्त्यं
 संवत्सरः॑ परः॑सामानोऽभितो दि॒वाकी॑र्त्यं परः॑सा-
 मानो भवन्ति संवत्सर ए॒वो॒भयतः॑ (२) प्रति॑
 तिष्ठन्ति पृ॒ष्ठं वै दि॒वाकी॑र्त्यं पा॒र्श्वे परः॑सामानोऽ-
 भितो दि॒वाकी॑र्त्यं परः॑सामानो भवन्ति तस्मा॑दभितः
 पृ॒ष्ठं पा॒र्श्वे भूयि॑ष्ठा ग्रहा गृह्यन्ते भूयि॑ष्ठं शस्यते
 यज्ञ॑स्यैव तन्मध्यतो ग्रन्थि ग्रन्थन्त्यवि॒स्रंसाय॑ सप्त
 गृह्यन्ते सप्त वै शीर्ष॑ण्याः प्रा॒णाः प्रा॒णानि॑व यज-

मानेषु दधति यत्पराचीनानि पृष्ठानि भवन्त्यमुमेव
 तैर्लोकमभ्यारोहन्ति यदिमं लोकं न (३) प्रत्यव-
 रोहेयुरुद्धा मायेयुर्यजमानाः प्र वा मीयेरन्यत्पती-
 चीनानि पृष्ठानि भवन्तीममेव तैर्लोकं प्रत्यवरोह-
 न्त्यथो अस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठन्त्यनुन्मादायेन्द्रो
 वा अप्रतिष्ठित आसीत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा
 एतमेकविंशतिरात्रं प्रायच्छत्तमाऽहरत्तेनायजत
 ततो वै स प्रत्यतिष्ठये बहुयाजिनोऽप्रतिष्ठिताः(४)
 स्युस्त एकविंशतिरात्रमासीरन्द्वादश मासाः पञ्च-
 र्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश एता-
 वन्तो वै देवलोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्त्य-
 सावादित्यो न व्यरोचत स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा
 एतमेकविंशतिरात्रं प्रायच्छत्तमाऽहरत्तेनायजत
 ततो वै सोऽरोचत य एवं विद्वांस एकविंशति-
 रात्रमासते रोचन्त एवैकविंशतिरात्रो भवति रुग्वा
 एकविंशो रुचमेव गच्छन्त्यथो प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा
 ह्येकविंशोऽतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य
 परिगृहीत्यै (५) ।

[गृह्णन्ति दिवाकां त्यै नैवो मयतो नाप्रतिष्ठिता आसन्त एकविंशतिश्च]

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अ॒सौ । आ॒दि॒त्यः । अ॒स्मिन् । लो॒के । आ॒सीत् ।
तम् । दे॒वाः । पृ॒ष्ठैः । परि॒गृह्णे॑ति परि—गृह्ण । सु॒वर्ग॑मिति
सुवः—गम् । लो॒कम् । अ॒गम॑यन् । पैरैः । अ॒वस्ता॑त् ।
परी॑ति । अ॒गृह्णन् । दि॒वाकी॒र्त्येने॑ति दिवा—की॒र्त्येन । सु॒वर्ग
इति सुवः—गे । लो॒के । प्रती॑ति । अ॒स्थाप॑यन् । पैरैः ।
पर॑स्तात् । परी॑ति । अ॒गृह्णन् । पृ॒ष्ठैः । उ॒पावा॑रोह॒न्नि-
त्युप—अवा॑रोहन् । सः । वै । अ॒सौ । आ॒दि॒त्यः ।
अ॒मुष्मि॑न् । लो॒के । पैरैः । उ॒भय॑तः । परि॒गृही॑त इति
परि—गृही॑तः । यत् । पृ॒ष्ठानि॑ । भव॑न्ति । सु॒वर्ग॑मिति
सुवः—गम् । ए॒व । तैः । लो॒कम् । यज॑मानाः । यन्ति॑ ।
पैरैः । अ॒वस्ता॑त् । परी॑ति । गृह्ण॑न्ति । दि॒वाकी॒र्त्येने॑ति
दिवा—की॒र्त्येन (१) । सु॒वर्ग॑ इति सुवः—गे । लो॒के ।
प्रती॑ति । ति॒ष्ठन्ति॑ । पैरैः । पर॑स्तात् । परी॑ति । गृह्ण॑न्ति ।
पृ॒ष्ठैः । उ॒पावा॑रोह॒न्तीत्युप—अवा॑रोहन्ति । यत् । पैरैः ।
पर॑स्तात् । न । स्युः । परा॑ञ्च । सु॒वर्गा॑दिति सुवः—गात् ।
लो॒कात् । निरि॑ति । प॒द्येन् । यत् । अ॒वस्ता॑त् । न ।
स्युः । प्र॒जा इति प्र—जाः । निरि॑ति । द॒हेयुः । अ॒भितः॑ ।
दि॒वाकी॒र्त्यमि॑ति दिवा—की॒र्त्यम् । परः॑सामान इति परः—

सामानः । भवन्ति । सुवर्ग इति सुवः—गे । एव । एनान् ।
लोके । उभयतः । परीति । गृह्णन्ति । यजमानाः । वै ।
दिवाकीर्त्यमिति दिवा—कीर्त्यम् । संवत्सर इति सं—
वत्सरः । परःसामान इति परः—सामानः । अभितः ।
दिवाकीर्त्यमिति दिवा—कीर्त्यम् । परःसामान इति परः—
सामानः । भवन्ति । संवत्सर इति सं—वत्सरे । एव ।
उभयतः (२) । प्रतीति । तिष्ठन्ति । पृष्ठम् । वै ।
दिवाकीर्त्यमिति दिवा—कीर्त्यम् । पार्श्वे इति । परःसामान
इति परः—सामानः । अभितः । दिवाकीर्त्यमिति दिवा—
कीर्त्यम् । परःसामान इति परः—सामानः । भवन्ति ।
तस्मात् । अभितः । पृष्ठम् । पार्श्वे इति । भूयिष्ठाः ।
ग्रहाः । गृह्णन्ते । भूयिष्ठम् । शस्यते यज्ञस्य । एव ।
तत् । मध्यतः । ग्रन्थिम् । ग्रन्थन्ति । अविस्त्रसायेत्यवि-
स्त्रसाय । सप्त । गृह्णन्ते । सप्त । वै । शीर्षण्याः । प्राणा
इति प्र—अनाः । प्राणानिति प्र—अनान् । एव । यज-
मानेषु । दधति । यत् । पराचीनानि । पृष्ठानि । भवन्ति ।
अमुम् । एव । तैः । लोकम् । अभ्यारोहन्तीत्यभि—आरो-
हन्ति । यत् । इमम् । लोकम् । न (३) । प्रत्यवरोहेयुरिति
प्रति—अवरोहेयुः । उदिति । वा । माथेयुः । यजमानाः ।
प्रेति । वा । मीयेरन् । यत् । प्रतीचीनानि । पृष्ठानि ।

(एकविंशतिरात्रकवनम्)

प्र॒व॒न्ति । इ॒मम् । ए॒व । तैः । लो॒कम् । प्र॒त्य॒व॒रो॒ह॒न्तीति॑ ।
 प्र॒ति—अ॒व॒रो॒ह॒न्ति । अ॒थो इति॑ । अ॒स्मिन् । ए॒व । लो॒के ।
 प्र॒तीति॑ । ति॒ष्ठन्ति॑ । अ॒नु॒न्मा॒दा॒येत्य॑नु॒त्—मा॒दा॒य । इन्द्रः॑ ।
 वै । अ॒प्र॒ति॒ष्ठि॒त॒ इत्य॑प्र॒ति—स्थि॒तः । आ॒सीत् । सः । प्र॒जा-
 प॒ति॒मि॒ति॑ प्र॒जा—प॒तिम् । उ॒पेति॑ । अ॒धा॒वत् । तस्मै॑ ।
 ए॒तम् । ए॒क॒वि॒ंश॒ति॒रा॒त्र॒मि॒त्ये॒क॒वि॒ंश॒ति—रा॒त्रम् । प्रेति॑ ।
 अ॒य॒च्छत् । तम् । एति॑ । अ॒हरत् । तेन॑ । अ॒य॒जत् ।
 ततः॑ । वै । सः । प्र॒तीति॑ । अ॒ति॒ष्ठत् । ये । ब॒हु॒या॒जिन्
 इति॑ बहु—या॒जिनः॑ । अ॒प्र॒ति॒ष्ठि॒ता॒ इत्य॑प्र॒ति—स्थि॒ताः (४) ।
 स्युः । ते । ए॒क॒वि॒ंश॒ति॒रा॒त्र॒मि॒त्ये॒क॒वि॒ंश॒ति—रा॒त्रम् ।
 आ॒सी॒रन् । द्वा॒द॒श । मा॒साः । प॒ञ्च । ऋ॒त॒वः । त्रयः॑ ।
 इ॒मे । लो॒काः । अ॒सौ । आ॒दि॒त्यः । ए॒क॒वि॒ंश॒ इत्ये॒क—
 वि॒ंशः । ए॒ता॒व॒न्तः । वै । दे॒व॒लो॒का इति॑ दे॒व—लो॒काः ।
 तेषु॑ । ए॒व । य॒था॒पु॒र्व॒मि॒ति॑ य॒था—पु॒र्वम् । प्र॒तीति॑ । ति॒ष्ठन्ति॑ ।
 अ॒सौ । आ॒दि॒त्यः । न । वी॒ति॑ । अ॒रो॒चत् । सः । प्र॒जा-
 प॒ति॒मि॒ति॑ प्र॒जा—प॒तिम् । उ॒पेति॑ । अ॒धा॒वत् । तस्मै॑ ।
 ए॒तम् । ए॒क॒वि॒ंश॒ति॒रा॒त्र॒मि॒त्ये॒क॒वि॒ंश॒ति—रा॒त्रम् । प्रेति॑ ।
 अ॒य॒च्छत् । तम् । एति॑ । अ॒हरत् । तेन॑ । अ॒य॒जत् ।
 ततः॑ । वै । सः । अ॒रो॒चत् । ये । ए॒वम् । वि॒द्वा॒ंसः ।
 ए॒क॒वि॒ंश॒ति॒रा॒त्र॒मि॒त्ये॒क॒वि॒ंश॒ति—रा॒त्रम् । आ॒स॒न्ते । रो॒च॒न्ते ।

ए॒व । ए॒क॒वि॒ंश॒ति॒रा॒त्र इत्ये॒क॒वि॒ंश॒ति—रा॒त्रः । भ॒व॒ति ।
 रुक् । वै । ए॒क॒वि॒ंश इत्ये॒क—वि॒ंशः । रुच॑म् । ए॒व ।
 ग॒च्छ॒न्ति । अथो॒ इति॑ । प्र॒ति॒ष्ठा॒मिति॑ प्र॒ति—स्था॒म् । ए॒व ।
 प्र॒ति॒ष्ठेति॑ प्र॒ति—स्था । हि । ए॒क॒वि॒ंश इत्ये॒क—वि॒ंशः ।
 अ॒ति॒रा॒त्रा॒वित्य॑ति—रा॒त्रौ । अ॒भि॒तः । भ॒व॒तः । ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒स॒—
 स्येति॑ ब्र॒ह्म—व॒र्च॒स॒स्य॑ । परि॑गृहीत्या इति परि॑—
 गृही॒त्यै (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

नवमेऽनुवाके विंशतिरात्रोऽभिहितः । अथ दशम एकविंशतिरात्रोऽभिधीयते ।
 तत्र तावदियमहःकृप्तिः—आदावतिरात्रः । ततः पृष्ठयः षडहः । ततः स्वरसामा-
 नस्त्रयोऽहविशेषाः । ततो दिवाकीर्त्यमेकमहः । पुनरपि त्रयः स्वरसामानः ।
 पुनरपि पृष्ठयः षडहः । ततोऽतिरात्रः, इति ।

तमिमं विधातुं प्रस्तौति—

असा॒वादि॒त्योऽस्मिँल्लो॒क आसी॑त्तं दे॒वाः पृ॒ष्ठैः
 परि॑गृह्य सु॒वर्गं लो॒कम॑गमयन्प॒रैर॑वस्तात्प॒र्य-
 गृह्ण॑न्दिवाकीर्त्येन सु॒वर्गे लो॒के प्र॒त्य॒स्था॒पय॑न्प॒रैः
 पर॑स्तात्प॒र्यगृह्ण॑न्पृ॒ष्ठैरु॒पावा॑रोहन्त्स वा असा॒वा-
 दि॒त्योऽमु॒ष्मिँल्लो॒के प॑रैरु॒भय॑तः परि॑गृहीतः, इति ।

असौ स्वर्गे दृश्यमान आदित्यः पुरा भूलोक एव तिष्ठति स्म । तमादित्यं
 देवाः परिगृह्य पृष्ठारूढैः षडभिरहोभिः स्वर्गं प्रापितवन्तः । तत्र च परशब्देन

प्रपा० १ अनु० १०] कुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४५०१

(एकविंशतिरात्रकथनम्)

स्वरसामञ्जसेन च तत्र तत्र व्यवहियमाणैस्त्रिभिरहोभिरवस्तात्पर्यगृह्णन्,
आदित्यो यथाऽवस्तात्माऽऽगच्छति तथा व्यवधानं कृतवन्तः । परञ्चन्दाभि-
धेयं किञ्चित्साम, तेन साम्ना निष्पाद्यमाना अहर्विशेषाः परा इत्युच्यन्ते ।
तथा दिवैव कीर्त्तनीयं किञ्चित्साम, तेन च निष्पाद्यमहरपि दिवाकीर्त्त्यभि-
त्युच्यते । तेन चाह्वा तमादित्यं स्वर्गे प्रतिष्ठापितवन्तः । पुनरप्यनुष्ठीयमानैः
परञ्चन्दाभिधेयैरहोभिः परस्तादादित्यं पर्यगृह्णन्, यथा तत ऊर्ध्वमादित्यो
न गच्छति तथा प्रतिवन्धं कृतवन्तः । एवं कृत्वा पुनरनुष्ठीयमानैः पृष्ठारूपैः
चहभिरहोभिः स्वर्गादुपावारोहन् । सोऽसौ दिवि दृश्यमान आदित्यः स्वर्गे
लोके परारूपैरहोभिरुभयतो नियमितत्वात्तूर्ध्वं गच्छति नाप्यवस्तादाग-
च्छति ।

तान्येतान्यहानि विधत्ते—

यत्पृष्ठानि भवन्ति सुवर्गमेव तैर्लोकं यज-
माना यन्ति परैरवस्तात्परिगृह्णन्ति दिवाकी-
र्त्येन सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्ति परैः
परस्तात्परि गृह्णन्ति पृष्ठैरुपावरोहन्ति, इति ।

आदित्यवाक्यवद्यजमानवाक्यं व्याख्येयम् ।

दिवाकीर्त्यस्योभयतोऽनुष्ठेयान्पराख्यानहर्विशेषान्पतिरेकमुखेन(ण) मञ्च-
सति—

यत्परे परस्तान्न स्युः पराञ्चः सुवर्गाल्लोका-
न्निष्पयेरन्यदवस्तान्न स्युः प्रजा निर्दहे-
युरभितो दिवाकीर्त्यं परःसामानो भवन्ति
सुवर्ग एवैनाल्लोक उभयतः परि गृह्णन्ति, इति ।

यद्युपरितनाः परारूपा अहर्विशेषा न स्युस्तदानीं स्वर्गे गता यजमानास्त-
तोऽप्यूर्ध्वं गमनस्य निवारकाभावात्स्वर्गादूर्ध्वं निर्गच्छेयुः । यदि चावस्तानाः
पराख्या नानुष्ठीयेरस्तदानीं व्यवधायकाभावादादित्यात्मकाः सर्वे यजमाना
भूमिवर्तिनः प्रजाः सर्वा निमिषेण दहेयुः । तस्मादिवाकीर्त्यस्य पुरस्तादुपरि-
ष्टाच्च परः सामानोऽनुष्ठेयाः । ते चैनान्यजमानान्स्वर्गमिवाधस्तादुपरिष्टाच्च
निरुध्य स्थापयन्ति ।

प्रकारान्तरेण दिवाकीर्त्यं परः सामाख्यान्यहानि प्रशंसति—

यजमाना वै दिवाकीर्त्यं संवत्सरः परःसामानोऽ-
भितो दिवाकीर्त्यं परःसामानो भवन्ति
संवत्सर एवोभयतः प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

दिवाकीर्त्यस्य यजमानस्थानीयत्वात्परः साम्नां च संवत्सरस्थानीयत्वाद्भू-
भयतस्तदनुष्ठाने यजमाना अधस्ताच्चोपरिष्ठाच्च संवत्सरदेवतायामेव प्रति-
तिष्ठन्ति ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

पृष्ठं वै दिवाकीर्त्यं पार्श्वे परःसामानोऽभितो दिवा-
कीर्त्यं परःसामानो भवन्ति तस्मादभितः पृष्ठं पार्श्वे
भूयिष्ठा ग्रहा गृह्यन्ते भूयिष्ठं शस्यते यज्ञ-
स्यैव तन्मध्यतो ग्रन्थि ग्रन्थनन्यविक्षसाय, इति ।

यथा लोके पुरुषस्य पृष्ठभागो मध्यवर्ती पार्श्वभागावभयतो वर्तिनावेव-
मत्रापि दिवाकीर्त्यं पृष्ठस्थानीयं परःसामानस्तूभयपार्श्वस्थानीयाः । किं चैत-
स्मिन्दिवाकीर्त्यं परःसामाननु चातिग्राह्या ग्रहा अपि भूयिष्ठा गृह्यन्ते । तथा
हि दिवाकीर्त्यं परःसामानश्च गवामयन उत्पन्नाः । तत्र हि चोदकमाप्तेभ्योऽति-
ग्राह्येभ्योऽधिकास्त्रयोऽतिग्राह्यास्वृतीयकाण्डोक्ता अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इत्यादि-
मन्त्रसाध्या विहिताः सन्ति । तद्विकृतित्वादत्रापि तेऽधिका ग्रहा गृह्यन्ते । अत
एव शस्त्रमप्यधिकं शस्यते । तत्तेनाधिकानुष्ठानेन यज्ञस्यैकविंशतिरात्ररूपस्य
ग्रन्थि ग्रन्थनान्ति दृढबन्धनं कुर्वन्ति । तच्च यज्ञस्य विसंसनपरिहाराय
भवति ।

पुनरपि दिवाकीर्त्यं विशेषं दर्शयति—

सप्त गृह्यन्ते सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः

प्राणानेव यजमानेषु दधति, इति ।

दिवाकीर्त्यात्पतीचीनेषु दिनेष्वेकैकस्मिन्नेकैकोऽतिग्राह्य इत्यनुक्रमेण त्रयो
गृह्यन्ते । उत्तरेषु दिनेषु त एवावरोहक्रमेण गृह्यन्ते । त एते षडपि दिवाकी-

(एकविंशतिरात्रकचनम्)

त्यदिने तथैव शृण्वन्ते । तेषां मध्ये सौर्यं उदुत्यं जातवेदसमिति मन्त्रसाध्यः
मन्त्रमो शृण्वन्ते । तदेवं तस्मिन्दिने सप्ताशिका ग्रहाः । ते च, संख्यायापूर्वगत-
सप्तच्छिद्रवर्तिमाणसमाः । अतस्तदनुष्ठानेन यजमानेषु प्राणान्स्थापयन्ति । तदेवं
दिवाकीर्त्यमहः प्रशस्तम् । यदा भूयिष्ठा ग्रहा इत्यादि गवामयनगतानामत्र-
त्यानां चाह्नां प्रकृतिविकृतिभावद्योतनाय तल्लिङ्गं दर्शयितुं विधिरेवास्तु ।

अथावरोहरूपं पृष्ठयषट्दहं विधत्ते—

यत्पराचीनानि पृष्ठानि भवन्त्यमुमेव तैर्लोकमभ्या-
रोहन्ति यदिमं लोकं न प्रत्यवरोहेयुरुद्धा मायेपुर्यज-
मानाः प्र वा मीयेरन्यत्प्रतीचीनानि पृष्ठानि
भवन्तीममेव तैर्लोकं प्रत्यवरोहन्त्यथो अस्मि-
न्नेव लोके प्रति तिष्ठन्त्यनुन्मादाय, इति ।

दिवाकीर्त्यसदृशेभ्यः परःसामभ्यः पूर्वमनुष्ठितानि पराचीनान्यारोहरूपाणि
यानि पृष्ठसामान्यहानि सन्ति तैर्यजमानाः स्वर्गं लोकमारोहन्त्येव । अत ऊर्ध्व-
मिमं लोकं प्रति यद्यवरोहसाधनानि कानिचिदहानि नानुतिष्ठेयुस्तदानीं ते
यजमाना एतं लोकव्यवहारक्रमं विस्मृत्योन्मत्ता मृता वा भवेयुः । तस्मात्प-
तीचीनान्यवरोहरूपाणि पृष्ठारूपान्यहान्यनुष्ठेयानि । तैरहोभिरिमं लोकं प्रत्य-
वरोहन्ति । अपि चास्मिन्लोके प्रतिष्ठिता अनुन्मत्ताश्च भवन्ति ।

पूर्वं सुवर्गमेव तैर्लोकं यजमाना यन्तीत्यादिना क्रत्ववयवानामहर्विशेषाणां
फलोपन्यासमुखेन स्वगार्थिम्यं क्रतुर्विहितः । अथ प्रतिष्ठार्थमिमं क्रतुं
विधत्ते—

इन्द्रो वा अप्रतिष्ठित आसीत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा
एतमेकविंशतिरात्रं प्रायच्छत्तमाहरत्तेनायजत ततो
वै स प्रत्यतिष्ठये बहुयाजिनोऽप्रतिष्ठिताः स्युस्त
एकविंशतिरात्रमासीरन्द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय
इमे लोका असावादित्य एकविंश एतावन्तो वै
देवल्लोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

पुरा यथेन्द्रः प्रजापत्युदेतादिमं क्रतुमनुष्ठाय प्रत्यतिष्ठन्, एवं बहुयागान्कृ-
त्वाऽप्यप्रतिष्ठिता यजमाना एतं क्रतुमनुष्ठायार्हगतैकाविंशतिसंख्यासाम्याद्वाद-

४५०४ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [७ सप्तमकाण्डे—

(एकविंशतिरात्रकथनम्)

शमासाभिमानिदेवस्थानेषु पञ्चस्वृत्वभिमानिदेवस्थानेषु त्रिषु पृथिव्यादिलो-
केष्वेकस्मिन्नादित्यलोके च तेष्वेकविंशतिस्थानेषु यथापूर्वं प्रतिष्ठितान्ति तल्लोक-
वासिनः सर्वे प्राणिनो यथाप्रतिष्ठितास्तद्वत्प्रतिष्ठन्तीत्यर्थः ।

एवं प्रतिष्ठार्थं क्रतुं विधाय फलान्तरार्थं पुनर्विधत्ते—

असावादित्यो न व्यरोचत स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा
एतमेकविंशतिरात्रं प्रायच्छत्तमाऽहरत्तेनायजत
ततो वै सोऽरोचत य एवं विद्वांसस एकविंशति-
रात्रमासते रोचन्त एवैकविंशतिरात्रो भवति
रुग्वा एकविंशो रुचमेव गच्छन्त्यथो
प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा लोकविंशः, इति ।

पुरा कदाचिदादित्यः स्वर्भान्वाख्येनासुरेण तमसा विद्धोऽन्येन वा मेघ-
हिमादिना निरन्तरमावृतः सन्विशेषेण नादीप्यत । ततः प्रजापत्युपदेशादेतं
क्रतुमनुष्ठायादीप्यत । तद्वदन्येऽपि यजमानाः पूर्वं विद्याधनादिभिर्भुष्येष्वा-
प्रकाशमाना एतं क्रतुमनुष्ठाय पश्चात्प्रकाशन्ते । किंचात्राहामेकविंशतिसंख्या-
संज्ञावाच्येनैकविंशतिस्तोमेन ऋद्धिप्रकाशहेतुत्वाद्ब्रह्मवर्चसं परिगृहीतम् । स
च त्रिवृदाद्यपेक्षया प्रौढत्वादीप्यमान इव । अतस्तत्साम्यादेतदनुष्ठायिनोऽपि
प्रकाशं प्राप्नुवन्ति, एकविंशतिस्तोमस्येतरप्रतिष्ठाधारत्वात् ।

अथ प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते—

अतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्म-
वर्चसस्य परिगृहीत्यै, इति॥

अस्य विद्यादिप्रकाशहेतुत्वाद्ब्रह्मवर्चसमत्र परिगृहीतं भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अर्वा॒ङ्ग॒य॒ज्ञः॒ सं॒ क्राम॒त्वमु॒ष्मा॒दधि॒ माम॒भि ।
 क॒षी॒णां॒ यः॒ पुरो॒हि॒तः । नि॒र्दे॒वं नि॒र्वी॒रं॒ कृ॒त्वा
 वि॒ष्क॒न्धं॒ तस्मि॒न्ही॒यतां॒ योऽस्मा॒न्द्देष्टि॑ । शरी॒रं॒ य॒ज्ञ-
 श॒मलं॒ कुसी॒दं॒ तस्मि॒न्त्सी॒दतु॒ योऽस्मा॒न्द्देष्टि॑ । य॒ज्ञ
 य॒ज्ञस्य॒ यजे॒जस्तेन॒ सं॒ क्राम॒माम॒भि । ब्रा॒ह्म॒णानृ॒-
 त्वि॒जो॒ दे॒वान्य॒ज्ञस्य॒ तप॑सा ते स॒वा॒हमा॒ हुवे॑ । इ॒ष्टेन॑
 प॒क्वमु॑पं (१) ते हु॒वे स॒वा॒हम् । सं ते॒ वृ॒ञ्जे
 सु॒कृत॑* सं प्र॒जां प॒शून् । प्रै॒षान्ता॒मिधे॒नीरा॑घा॒रा-
 वा॒ज्यं॒भागा॒वाश्रु॑तं प्र॒त्याश्रु॑तमा शृ॒णामि॒ ते । प्र॒या॒जा-
 नू॒याजा॒न्तिस्व॑ष्ट॒कृत॒मिडा॑मा॒शिष॒ आ वृ॒ञ्जे सु॒र्वः ।
 अ॒ग्नि॒नेन्द्रे॑ण सोमे॒न सर॑स्वत्या वि॒ष्णुना॒ दे॒वता॑भिः ।
 या॒ज्यानु॒वाक्या॑भ्यामु॒पं ते हु॒वे स॒वा॒हं य॒ज्ञमा॒ ददे॒ ते
 व॒षट्कृत॑म् । स्तु॒त* श॒स्त्रं प्र॑ति॒गरं॒ ब्र॒ह्मिडा॑मा॒शिषः
 (२) आ वृ॒ञ्जे सु॒र्वः । प॒त्नीसं॒याजा॑नु॒पं ते हु॒वे
 स॒वा॒ह* संमि॑ष्ट॒यजुरा॒ ददे॒ तव॑ । प॒शून्स्तु॑तं पु॒रोडा॑-
 शा॒न्तसर्व॑नान्योत य॒ज्ञम् । दे॒वान्ते॒न्द्रानु॑पं ते हु॒वे
 स॒वा॒हम॒ग्निमु॑स्वा॒न्तोम॑वतो॒ ये च वि॒श्वे (३) ॥

(उप ब्रह्मिडांमाशिषो द्वात्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अ॒र्वाङ् । य॒ज्ञः । स॒मि॒ति॒ । क्रा॒म॒तु॒ । अ॒मुष्मा॒त् ।
 अ॒धी॒ति॒ । मा॒म् । अ॒भि॒ । ऋ॒षी॒णाम् । यः । पु॒रोहि॒त॒ इति॑
 पु॒रः—हि॒तः । नि॒र्दे॒वमि॒ति॒ निः—दे॒वम् । नि॒र्वी॒रमि॒ति॒ निः—
 वी॒रम् । कृ॒त्वा । वि॒ष्क॒न्धमि॒ति॒ वि—स्क॒न्धम् । तस्मि॑न् ।
 ही॒यता॒म् । यः । अ॒स्मान् । द्वेष्टि॑ । शरी॑रं । य॒ज्ञश॒मल॒-
 मि॒ति॒ य॒ज्ञ—श॒मलम् । कु॒सी॒दम् । तस्मि॑न् । सी॒द॒तु॒ । यः ।
 अ॒स्मान् । द्वेष्टि॑ । य॒ज्ञ । य॒ज्ञस्य॑ । यत् । तेजः॑ । तेन॑ ।
 स॒मि॒ति॒ । क्रा॒म॒ । मा॒म् । अ॒भि॒ । ब्रा॒ह्म॒णान् । ऋ॒त्वि॒जः ।
 दे॒वान् । य॒ज्ञस्य॑ । त॒प॒सा । ते॒ । स॒व॒ । अ॒हम् । ए॒ति॒ ।
 हु॒वे॒ । इ॒ष्टेन॑ । प॒क्वम् । उ॒पे॒ति॒ (१) । ते॒ । हु॒वे॒ । स॒व॒ ।
 अ॒हम् । स॒मि॒ति॒ । ते॒ । वृ॒ज॑ । सु॒कृ॒तमि॒ति॒ सु—कृ॒तम् ।
 स॒मि॒ति॒ । प्र॒जामि॒ति॒ प्र—जा॒म् । प॒शून् । प्रै॒षानि॒ति॒ प्र—
 ए॒षान् । सा॒मि॒धेनी॑रि॒ति॒ सा॒म्—इ॒धेनीः॑ । आ॒घा॒रावि॒त्या—
 घा॒रौ । आ॒ज्य॑भा॒गावि॒त्याज्य॑—भा॒गौ । आ॒श्रु॒तमि॒त्या—श्रु॒तम् ।
 प्र॒त्याश्रु॒तमि॒ति॒ प्र॒ति—आ॒श्रु॒तम् । ए॒ति॒ । श्रृ॒णामि॑ । ते॒ ।
 प्र॒या॒जानु॒या॒जानि॒ति॒ प्र॒या॒ज—अ॒नु॒या॒जान् । स्वि॒ष्ट॒कृ॒तमि॒ति॒
 स्वि॒ष्ट—कृ॒तम् । इ॒डाम् । आ॒शिष॑ इ॒त्या—शिषः॑ । ए॒ति॒ ।
 वृ॒ज॑ । सु॒वः । अ॒ग्नि॒ना । इ॒न्द्रेण॑ । सो॒मेन॑ । सर॑स्वत्या ।

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

विष्णुना । देवताभिः । याज्यानुवाक्याभ्यामिति याज्या-
 अनुवाक्याभ्याम् । उपेति । ते । हुवे । सव । अहम् ।
 यज्ञम् । एति । ददे । ते । वर्षदृक्तमिति वर्षदृ-क्तम् ।
 स्तुतम् । शस्त्रम् । प्रतिगरमिति प्रति-गरम् । ग्रहम् ।
 इडाम् । आशिष इत्या-शिषः (२) । एति । वृजे ।
 सुर्वः । पत्नीसंयाजानिति पत्नी-संयाजान् । उपेति । ते ।
 हुवे । सव । अहम् । समिष्टयजुरिति समिष्ट-यजुः । एति ।
 ददे । तव । पथन् । सुतम् । पुरोडाशान् । सर्वनानि ।
 एति । उत । यज्ञम् । देवान् । सेन्द्रानिति स-इन्द्रान् ।
 उपेति । ते । हुवे । सव । अहम् । अग्निमुखानित्यग्नि-
 मुखान् । सोमवत इति सोम-वतः । ये । च ।
 विश्वे (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

दशमेऽनुवाक एकविंशतिरात्रोऽभिहितः । अथावाशिष्टेष्वनुवाकेष्वश्वमेध-
 गता मन्त्रा उच्यन्ते । तत्रास्मिन्ननुवाक आप्त्याख्यानामष्टाहुतीनां मन्त्रा
 उच्यन्ते । अत एव ब्राह्मणे विनियोगः पठ्यते-‘अर्वाङ्ग्यज्ञः संक्रामस्वित्यासी-
 र्जुहोति’ इति ।

तत्र प्रथमामाह—

अर्वाङ्मयज्ञः सं कामत्वमुष्मादधि
मामभि। ऋषीणां यः पुरोहितः, इति ।

योऽश्वमेधारूपो यज्ञः स ऋषीणां ज्ञानवतां पूर्वसिद्धानां यजमानानां पुरोहितः सर्वार्थसाधनभावेन पुरस्तादवस्थापितः । स यज्ञोऽमुष्मान्मय्यतिरिक्ताद्देवदत्तादेर्यजमानादपक्रम्य मामभि मामुद्दिश्यार्वाङ्मयिमुखः सञ्चरित्संक्रामन् आधिक्येनाऽऽदरातिशयेन सम्यगागच्छतु ।

अथ द्वितीयामाह—

निर्देवं निर्वीरं कृत्वा विष्कन्धं तस्मिन्ही-
यतां योऽस्मान्द्वेष्टि । शरीरं यज्ञशमलं
कुसीदं तस्मिन्त्सीदतु योऽस्मान्द्वेष्टि, इति ।

यः पुरुषोऽस्मान्द्वेष्टि तस्य शरीरं निर्देवादिविशेषणविशिष्टं कृत्वा तस्मिन् द्वेष्टिणि पुरुषे हीयतां हीनत्वेनावस्थाप्यताम् । कीदृशं शरीरम्, निर्देवं निर्गता यज्ञाङ्गभूता देवा यस्मात्तन्निर्देवं देवताभक्तिरहितमित्यर्थः । निर्गता धीराः पुत्रा भृत्याश्च यस्मात्तन्निर्वीरम् । विरूपाः स्कन्धाद्यवयवा यस्य तद्विष्कन्धम् । किं च योऽस्मान्द्वेष्टि तस्मिन्द्वेष्टिणि पुरुषे यज्ञशमलं यज्ञानुष्ठाने मलिनं कदाचिदप्यनुष्ठानरहितमित्यर्थः । तादृशं यत्कुसीदं निरन्तरं धनवृद्ध्या-द्यर्जनेन यज्जीवनं तत्सीदतु द्वेष्टी पुमान्यज्ञे विमुखः केवलो षणिभूत्वा यथा-कथंचित्तिष्ठत्वित्यर्थः ।

अथ तृतीयामाह—

यज्ञ यज्ञस्य यत्तेजस्तेन सं क्राम मामभि । ब्राह्मणानृ-
त्विजो देवान्यज्ञस्य तपसा ते सवाहमा हुवे, इति ।

हेऽश्वमेधारूपे यज्ञे सम्पगनुष्ठितस्य यज्ञस्य तव यत्तेजः फलं तेन फलेन सह मामभि संक्रामाभिमुखो भूत्वा मां प्रविश । सूयतेऽभिविद्यतेऽप्रेत्यभिषेक-युक्तो यज्ञः सवः । हे सव सम्पगनुष्ठितस्य यज्ञस्य ते तव तपसा सामर्थ्येना-नुग्रहरूपेणानुगृहीतोऽहं ब्राह्मणान्सदस्यानृत्विजोऽध्वर्युप्रभृतीन्देवान्यष्टस्याना-हुव इहकर्षण्याहयामि ।

(भस्ममेवमतमन्त्रकथनम्)

अथ चतुर्थीमाह—

इष्टेन पक्वमुप ते हुवे सवाहम् । सं ते
वृजे सुकृतम् सं प्रजां पशून् । इति ।

हे सव यज्ञ त इष्टेन त्वदीयेन यजनेनाहं पक्वपक्वमुपहुवे समीप आहयामि ।
ते तवानुग्रहात्सुकृतं संवृजे सम्यगावर्जितं कुर्वे पुण्यं संपादयामीत्यर्थः । तथा
प्रजां पशून्संपादयामि ।

अथ पञ्चमीमाह—

प्रेषान्त्सामिधेनीराधारावाज्यभागावाश्रुतं प्रत्या-
श्रुतमा शृणामि ते । प्रयाजानूयाजान्स्वि-
ष्टकृतमिडामाशिष आ वृजे सुवः । इति ।

प्रेषादीनि यज्ञाङ्गानि प्रसिद्धानि, तानि सर्वाणि तद्वत्सिद्ध्यर्थमाश्रुणामि
सर्वतः शास्त्रमुखाच्छ्रुत्वा संपादयामि । तथा प्रयाजादीनि यज्ञाङ्गानि सुवः
फलरूपं स्वर्गं चाऽऽवृजे सर्वतः संपादयामि ।

अथ षष्ठीमाह—

अग्निनेन्द्रेण सोमेन सरस्वत्या विष्णुना
देवताभिः । याज्यानुवाक्याभ्यामुप ते हुवे
सवाहं यज्ञमा ददे ते वषट्कृतम् । इति ।

हे सव यज्ञाग्न्यादयो ये देवा उक्ता याश्चानुक्ता अन्याः सर्वा देवताः,
ये च तद्देवताविषये याज्यानुवाक्ये, तैः सर्वैः सहितोऽहं ते त्वत्सिद्ध्यर्थमुपहुवे
समीप एवाध्वर्युपभृतीननुप्रातृनाहयामि । तथा ते त्वत्सिद्ध्यर्थं वषट्कृतं वष-
ट्कारसहितं यज्ञं कृत्स्नप्रयोगमाददे स्वी करोमि ।

अथ सप्तमीमाह—

स्तुतम् शस्त्रं प्रतिमरं ग्रहमिडामाशिष आ
वृजे सुवः । पत्नीसंयाजानुप ते
हुवे सवाहम् समिष्टयजुरा ददे तव, इति ।

स्तोत्रशस्त्रादीनि यज्ञाङ्गानि सुवः फलरूपं स्वर्गं चाऽऽवृजे सर्वतः संपा-

दयामि । स्वर्गस्य प्राधान्यात्पुनरभिधानम् । हे सव त्वत्सिद्ध्यर्थं पत्नीसंया-
जानुद्दिश्योपहुव ऋत्विजः समीपमाह्वयामि । तथा तव त्वत्सिद्ध्यर्थं समिष्ट-
यजुः स्वी करोमि ।

अथाहमीमाह—

पशून्सुतं पुरोडाशान्त्सवनान्योत यज्ञम् ।
देवान्त्सेन्द्रानुप ते हुवे सवाहमग्निमु-
खान्त्सोमवतो ये च विश्वे । इति॥

येऽग्नीषोमीयादयः पञ्चवः, यश्चाभिषुतः सोमो ये च सवनीयपुरोडाशा-
यानि च प्रातःसवनादीनि, यश्च तैर्निष्पाद्यः कुत्सो यज्ञस्तान्सर्वानावृञ्ज
इत्यनुवर्तते । हे सव ते त्वत्सिद्ध्यर्थमहं देवानुपहुवे समीप आह्वयामि । किदृशा-
न्देवान्, इन्द्रेण सह वर्तन्त इति सेन्द्रान् । अग्निर्मुखं येषां तेऽग्नि-
मुखास्तान् । सोमो येषामस्ति ते सोमवन्तस्तान् । अपि च येऽन्ये विश्वे देवा-
स्तान्सर्वानप्युपहुवे ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

भूतं भव्यं भविष्यद्वषट्स्वाहा नम ऋक्साम
यजुर्वषट्स्वाहा नमो गायत्री त्रिष्टुब्जगती वषट्-
त्स्वाहा नमः पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्वषट्स्वाहा नमोऽ-
ग्निर्वयुः सूर्यो वषट्स्वाहा नमः प्राणो व्यानोऽ-
पानो वषट्स्वाहा नमोऽन्नं रुषिर्वृष्टिर्वषट्स्वाहा

(अथमेवगतमन्त्रकथनम्)

नमः पि॒ता पु॒त्रः पौ॒त्रो व॒षट्स्वाहा॒ नमो॒ भूभुवः॒
सुव॒र्वषट्स्वाहा॒ नमः॒ (१) ॥

(भुवश्चत्वारि च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

भू॒तम् । भ॒व्यम् । भ॒विष्य॑त् । व॒षट् । स्वाहा॑ । नमः॑ ।
क्वक् । सा॒म । यजुः॑ । व॒षट् । स्वाहा॑ । नमः॑ । गा॒य॒त्री ।
त्रि॒ष्टुप् । जग॑ती । व॒षट् । स्वाहा॑ । नमः॑ । पृ॒थि॒वी ।
अ॒न्तरि॑क्षम् । द्यौः । व॒षट् । स्वाहा॑ । नमः॑ । अ॒ग्निः ।
वा॒युः । सूर्यः॑ । व॒षट् । स्वाहा॑ । नमः॑ । प्रा॒ण इति॑ प्र—
अ॒नः । ध्या॒न इति॑ वि—अ॒नः । अ॒पा॒न इत्य॑प—अ॒नः ।
व॒षट् । स्वाहा॑ । नमः॑ । अ॒न्नम् । ऊ॒षिः । वृ॒ष्टिः ।
व॒षट् । स्वाहा॑ । नमः॑ । पि॒ता । पु॒त्रः । पौ॒त्रः । व॒षट्
स्वाहा॑ । नमः॑ । भूः । भुवः॑ । सुवः॑ । व॒षट् । स्वाहा॑ ।
नमः॑ (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

एकादश आप्त्याख्या मन्त्रा उक्ताः । अथ द्वादशे पर्याप्त्याख्या मन्त्रा उच्यन्ते ।

तथा च ब्राह्मणे विनियोगः श्रूयते—‘भूतं भव्यं भविष्यदिति पर्याप्तीर्जु-
होति’ इति ।

तत्र प्रथममन्त्रमाह—

भूतं भव्यं भविष्यद्वषट्स्वाहा नमः, इति ।

वषट्कारादीनि त्रीणि ब्रह्मणो नामानि । एभिश्च सत्यत्वमाख्यायते ।
तथा सति कालत्रयवर्तीनि सत्यानीति वाक्यार्थो भवति । आदरार्थमेकार्थवा-
चिनां वषट्कादीनां त्रयाणां प्रयोगः । एतेभ्यः स्वाहेति शेषः । एवमुत्तरेष्वपि
योजनीयम् ।

तानेतानुत्तरान्मन्त्रानाह—

ऋक्साम यजुर्वषट्स्वाहा नमो गायत्री त्रिष्टुब्जगती
वषट्स्वाहा नमः पृथिव्यन्तरिक्षं यौर्वषट्स्वाहा
नमोऽग्निर्वायुः सूर्यो वषट्स्वाहा नमः प्राणो
व्यानोऽपानो वषट्स्वाहा नमोऽन्नं कृषिर्वृष्टिर्वषट्-
त्स्वाहा नमः पिता पुत्रः पौत्रो वषट्स्वाहा
नमो भूर्भुवः सुवर्वषट्स्वाहा नमः, इति ॥

वेदच्छन्दोलोकदेवमाणास्त्रापितृव्याहतिविषया एतेऽष्टौ मन्त्राः पूर्वेण
मन्त्रेण सहैतैर्मन्त्रैर्नवाभिः पर्याप्त्याख्या आहुतयो होतव्याः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

कृतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

आ मे गृहा भवन्वा प्रजा म आ मा यज्ञो
विशतु वीर्यावान् । आपो देवीर्यज्ञिया माऽऽ विशन्तु
सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हासीत् । आ मे ग्रहो
भवत्वा पुरोरुक्स्तुतश्चे माऽऽविशताः समीची ।
आदित्या रुद्रा वसवो मे सदस्याः सहस्रस्य मा
भूमा मा प्र हासीत् । आ माऽग्निष्टोमो विशतु-
क्थ्यश्चातिरात्रो माऽऽविशत्वापिशर्वरः । तिरो-
अह्निया मा सुहुता आ विशन्तु सहस्रस्य मा
भूमा मा प्र हासीत् (१) ॥

(अग्निष्टोमो विशत्वष्टादश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

एति । मे । गृहाः । भवन्तु । एति । प्रजेति प्र-जा ।
मे । एति । मा । यज्ञः । विशतु । वीर्यावानिति वीर्य-
वान् । आपः । देवीः । यज्ञियाः । मा । एति । विशन्तु ।
सहस्रस्य । मा । भूमा । मा । प्रेति । हासीत् । एति ।

मे । ग्रहः । भवतु । एति । पुरोरुगिति पुरः—रक् । स्तुत-
शस्त्रे इति स्तुत—शस्त्रे । मा । एति । विशताम् । समीची
इति । आदित्याः । रुद्राः । वसवः । मे । सदस्याः । सह-
स्रस्य । मा । भूमा । मा । प्रेति । हासीत् । एति । मा ।
अग्निष्टोम इत्यग्नि—स्तोमः । विशतु । उक्थ्यः । च । अति-
रात्र इत्यति—रात्रः । मा । एति । विशतु । आपिशर्वर
इत्यापि—शर्वरः । तिरोअह्निया इति तिरः—अह्नियाः ।
मा । सुहुता इति सु—हुताः । एति । विशन्तु । सहस्रस्य ।
मा । भूमा । मा । प्रेति । हासीत् (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

पर्याप्तिनामका मन्त्रा द्वादशेऽभिहिताः । अथाऽऽभूनामका होममन्त्रास्त्रयो-
दशेऽभिधीयन्ते । तथाच ब्राह्मणे विनियोगः—‘आ मे गृहा भवन्त्वित्याभूर्जु-
होति’ इति ।

तत्र प्रथममाह—

आमे गृहा भवन्त्वा प्रजा म आ मा यज्ञो
विशतु वीर्यावान् । आपो देवीर्यज्ञिया माऽऽ-
विशन्तु सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हासीत् । इति ।

मे मर्दर्थे ग्रहाः समीचीना आभवन्तु सर्वतः संपद्यन्ताम् । तथा प्रजा पुत्रा-
दिरूपाऽपि मे मर्दर्थमाभवन्तु । तथा वीर्यावान्फलोपेतो यज्ञश्च मामाविशतु ।

प्रमा० १ अनु० ११] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४६१५

(अथनेत्रगतमन्त्रकथनम्)

तथा यज्ञिया यज्ञार्हा आपो देवीर्जलदेवता मामाविशन्तु । सहस्रस्य भूमा सह-
स्रसंख्याकस्य धनस्य बाहुल्यं मां कदाचिदपि मा महासीन्मा परित्य-
जतु ।

अथ द्वितीयमाह—

आ मे ग्रहो भवत्वा पुरोरुक्स्तुतशस्त्रे माऽऽवि-
शताः समीची । आदित्या रुद्रा वसवो मे सदस्याः
सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हासीत् । इति ।

मे मर्त्यं ग्रहोऽप्यैन्द्रवायवादिकः स आभवतु सर्वतः संपद्यताम् । तथा
पुरोरुग्रहं ग्रहीतुं पुरतः पठ्यमानो मन्त्रोऽप्याभवतु । तथा स्तोत्रशस्त्रे अपि
समीची अनुकूले मामाविशताम् । तथाऽऽदित्याद्या देवाः सदस्या ब्राह्म-
णाश्च मामाविशन्तु । सहस्रस्येत्यादि पूर्ववत् ।

अथ तृतीयमाह—

आ माऽग्निष्टोमो विशतूकथ्यश्चातिरात्रो
माऽऽविशत्वापिशर्वरः । तिरोअह्निया मा
सुहुता आ विशन्तु सहस्रस्य मा
भूमा मा प्र हासीत् । इति ॥

सोमयागेषु प्रथमसंस्थारूपो योऽयमग्निष्टोमः स मामाविशतु । यश्च द्विती-
यसंस्थारूप उक्थः सोऽयं मामाविशतु । यश्चतुर्थसंस्थारूपोऽतिरात्रः सोऽपि
मामाविशतु । कीदृशोऽतिरात्रः, अपिशर्वरः, अपि गतानि प्राप्तानि शर्वर्या
पठितव्यानि स्तोत्राणि यस्यासावापिशर्वरः । तथा तिरो अह्निया अह्न[ह]-
स्तिरस्कृत्य रात्रौ प्रयोक्तव्या अतिरात्रगताः सोमविशेषाः । ते च मुष्टु हुताः
सन्तो मामाविशन्तु । सहस्रस्येत्यादि पूर्ववत् ।

इति श्रीमत्सायणान्वयविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अ॒ग्निना॒ तपोऽन्व॑भवद्वा॒चा ब्र॒ह्म म॒णिना॑
 रूपा॒णीन्द्रे॑ण दे॒वान्वाते॑न प्रा॒णान्सूर्ये॑ण वां च॒न्द्र-
 म॒सा नक्ष॑त्राणि य॒मेन॑ पि॒तृन्राज्ञा॑ मनु॒ष्यान्फ॑लेन
 नादे॒यानज॑गरेण सर्पा॒न्व्याघ्रे॑णाऽऽर॒ण्यान्पशू॑ञ्छये॒नेन॑
 प॒तत्रि॑णो वृ॒ष्णाऽश्वानृ॑षभेण गा व॒स्तेना॒जा वृ॒ष्णि-
 नाऽधी॑र्षी॒हिणाऽन्नानि॑ यवे॒नौषधी॑र्न्यग्रोधे॒न वन॑स्प-
 तीनु॒दुम्बरे॑णो॒जं गाय॑त्रिया छ॒न्दांसि॑ त्रि॒वृता॑
 स्तोमा॒न्ब्राह्म॑णेन वाच॒म् (१) ॥

(ब्राह्मणेनैकं च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः)

अ॒ग्निना॑ । तपः । अ॒न्विति॑ । अ॒भवत् । वा॒चा । ब्र॒ह्म ।
 म॒णिना॑ । रूपा॒णि । इन्द्रे॑ण । दे॒वान् । वाते॑न । प्रा॒णा-
 नि॒ति प्र—अ॒नान् । सू॒र्येण॑ । वा॒म । च॒न्द्रम॒सा । नक्ष॑त्राणि ।
 य॒मेन॑ । पि॒तृन् । राज्ञा॑ । मनु॒ष्यान् । फ॒लेन॑ । नादे॒यान् ।
 अ॒जग॑रेण । सर्पा॒न् । व्याघ्रे॑ण । आ॒र॒ण्यान् । पशू॑न् ।

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

श्येनेन । पतत्रिणः । वृष्णा । अश्वान् । ऋषभेण । गाः ।
बस्तेन । अजाः । वृष्णिना । अवीः । व्रीहिणा । अन्नानि ।
यवेन । ओषधीः । न्यग्रोधेन । वनस्पतीन् । उदुम्बरेण ।
ऊर्जम् । गायत्रिया । छन्दांसि । त्रिवृतेति त्रि-वृता ।
स्तोमान् । ब्राह्मणेन । वाचम् (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

आभूनामका मन्त्रास्त्रयोदशेऽभिहिताः । अथानुभूनामकाश्चतुर्दशेऽभिधीयन्ते
तथा च ब्राह्मणे विनियोगः—‘अग्निना तपोऽन्वभवदित्यनुभूजुहोति’ इति ।

पाठस्तु—

अग्निना तपोऽन्वभवद्वाचा ब्रह्म मणिना
रूपाणीन्द्रेण देवान्वातेन प्राणान्सूर्येण
यां चन्द्रमसा नक्षत्राणि यमेन पितृन्राज्ञा
मनुष्यान्फलेन नादेयानजगरेण सर्पान्व्याघ्रे-
णाऽऽरण्यान्पशूञ्छयेनेन पतत्रिणो वृष्णाश्वा-
नृषभेण गा बस्तेनाजा वृष्णिनाऽवीर्व्री-
हिणाऽन्नानि यवेनौषधीर्न्यग्रोधेन वनस्पती-
नुदुम्बरेणोर्जं गायत्रियां छन्दांसि
त्रिवृता स्तोमान्ब्राह्मणेन वाचम्, इति ॥

अयं यजमानोऽग्निना तपोऽन्वभवदग्निरूपो भूत्वा तत्सामर्थ्येन सर्वं तपो
क्याप्नोति । एवमुत्तरेष्वपि त्रयोविंशतिमन्त्रेषु व्याख्येयम् । तृतीयान्तैस्तत्तदात्म-

कत्वं यजमानस्येत्युच्यते । द्वितीयान्तैर्व्याप्यं वस्तु । अन्वभवदिति सर्वत्रानु-
षज्यते । ब्रह्म मन्त्रजातम् । रूपाणि प्रतिविम्बत्पकानि । फलेन वृक्षगतेन
पक्वेन । नादेयान्नदीवत्संपूर्णावसानम् । मण्डूकादीनामिव मनुष्याणां निगरणे
समर्थः प्रौढः सर्पोऽजगरः । वृषा प्रौढोऽश्वः । वाचं वेदात्मिकाम् । स्पष्ट-
मन्यत् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ।)

स्वाहाऽऽधिमा॒धीताय॒ स्वाहा॒ स्वाहाऽऽधी॒तं मन॑से
स्वाहा॒ स्वाहा॒ मनः॑ प्र॒जाप॑तये॒ स्वाहा॒ काय॒ स्वाहा॒
कस्मै॒ स्वाहा॑ क॒तम॒स्मै स्वाहा॑ऽदि॒त्यै स्वाहा॑ऽदि॒त्यै
म॒हौ स्वाहा॑ऽदि॒त्यै सु॒मृ॒डीका॑यै॒ स्वाहा॒ सर॑स्व॒त्यै
स्वाहा॒ सर॑स्व॒त्यै बृ॒हत्यै॑ स्वाहा॒ सर॑स्व॒त्यै पा॒वका॑यै
स्वाहा॑ षू॒ष्णे स्वाहा॑ पू॒ष्णे प्र॑प॒थ्याय॒ स्वाहा॑ पू॒ष्णे
न॒रन्धि॑षाय॒ स्वाहा॒ त्वष्ट्रे॑ स्वाहा॒ त्वष्ट्रे॑ तु॒रीपा॑य॒
स्वाहा॒ त्वष्ट्रे॑ पु॒रुरू॑पाय॒ स्वाहा॒ विष्ण॑वे॒ स्वाहा॒
विष्ण॑वे नि॒खुर्य॑पाय॒ स्वाहा॒ विष्ण॑वे नि॒भूय॑पाय॒
स्वाहा॒ सर्व॑स्मै॒ स्वाहा॑ (१) ॥

(पुरुरूपाय॒ स्वाहा॒ दश॑ च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः)

स्वाहा । आधि॒मित्या॑-धिम् । आ॒धी॒ताये॒त्या-धी॒ताय॑ ।
 स्वाहा । स्वाहा । आ॒धी॒त॒मित्या॑-धी॒तम् । मन॑से ।
 स्वाहा । स्वाहा । मनः॑ । प्र॒जाप॑तय इति प्र॒जा-प॑तये ।
 स्वाहा । काय॑ । स्वाहा । कस्मै॑ । स्वाहा । क॒त॒मस्मै॑ ।
 स्वाहा । अदि॑त्यै । स्वाहा । अदि॑त्यै । म॒ह्यै । स्वाहा ।
 अदि॑त्यै । सु॒मृ॒डीका॒या इति॑ सु-मृ॒डीका॒यै । स्वाहा । सर॑-
 स्वत्यै । स्वाहा । सर॑स्वत्यै । बृ॒ह॒त्यै । स्वाहा । सर॑स्वत्यै ।
 पा॒व॒कायै॑ । स्वाहा । पू॒ष्णे । स्वाहा । पू॒ष्णे । प्र॒प॒थ्यायेति॑
 प्र-प॒थ्याय॑ । स्वाहा । पू॒ष्णे । न॒र॒न्धि॒षाय॑ । स्वाहा ।
 त्व॒ष्ट्रे । स्वाहा । त्व॒ष्ट्रे । तुरी॑पाय । स्वाहा । त्व॒ष्ट्रे । पु॒रु॒रूपा॒-
 येति॑ पु॒रु-रूपा॒य । स्वाहा । वि॒ष्णवे॑ । स्वाहा । वि॒ष्णवे॑ ।
 नि॒खुर्य॑पायेति नि॒खुर्य॑-पाय॑ । स्वाहा । वि॒ष्णवे॑ । नि॒भूय॑-
 पायेति॑ नि॒भूय॑-पाय॑ । स्वाहा । सर्व॑स्मै । स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ।)

अनुभूनामका मन्त्राश्चतुर्दशेऽभिहिताः । अथ पञ्चदशे वैश्वदेवाख्या आहु-
 तिमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—‘आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति चत्वार्यौद्ग्रहणानि जुहोति स्वाहाऽऽधि-
मार्धीताय स्वाहेति त्रीणि वैश्वदेवानि, सोऽयं दीक्षाहुतिकालो विवृद्धः सप्ताहम-
न्वहमौद्ग्रहणैर्वैश्वदेवैश्चोत्तरोत्तरैः प्रचरति षडुत्तमेऽहन्यौद्ग्रहणानि जुहोति
सर्वस्मै स्वाहेति पूर्णाहुतिमुत्तमाम्, इति ।

तत्रौद्ग्रहणमन्त्राः प्रथमकाण्डे सामान्नाताः । वैश्वदेवमन्त्रा इहाऽऽन्नायन्ते ।

तेषु प्रथमदिनमन्त्रानाह—

स्वाहाऽऽधिमार्धीताय स्वाहा स्वाहाऽऽधीतं मनसे

स्वाहा स्वाहा मनः प्रजापतये स्वाहा, इति ।

एते च मन्त्रा उभयतः स्वाहाकाराः । तत्रान्तिमस्वाहाकारो हविष्पदाने
वर्तते । प्रथमस्तु स्वाहाकारो निपाता अनेकार्था इति न्यायेनोचितार्थे योज-
नीयः । आ समन्ताद्धीयते स्थाप्यते मन्त्रं यनुगाननिर्णयोऽस्यां बुद्धावित्या-
धिर्बुद्धिस्तां बुद्धिं स्वाहा संपादयामीत्यत्रोचितार्थः । अधीताय तस्यां बुद्धौ
स्थापिताय मन्त्राभिमानिने देवाय स्वाहुतमिदमस्तु । तथाऽऽधीतं बुद्धौ संगृ-
हीतं स्वाहा विस्मरणमन्तरेण धारयामि । मनसे तद्धारणसमर्थायान्तःकरणाय
स्वाहुतमिदमस्तु । तथा मनस्तथाविधमन्तःकरणं स्वाहा संपादितवानस्मि ।
प्रजापतये तस्य मनसः प्रेरकाय स्वाहुतमिदमस्तु ।

अथ द्वितीयदिनमन्त्रानाह—

काय स्वाहा कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहा, इति ।

प्रथममन्त्रगतः कशब्दः प्रजापतिवाचकः । को ह वै नाम प्रजापतिरिति
श्रुत्यन्तरात् । द्वितीयमन्त्रगतस्तु कशब्दः सर्वनामत्वात्प्रशस्तवाची । तेन चा-
विज्ञानं लक्ष्यते । ईदृशोऽयमिति केनापि ज्ञातुमशक्य इत्यर्थः । कतमशब्दो
बहूनां मध्ये निर्धारणप्रश्ने वर्तते । तेन च सर्वेषु देवेषु मध्ये शास्त्रविस्मरणनि-
र्धारणीयस्वरूप इत्युक्तं भवति ।

अथ तृतीयदिनगतान्मन्त्रानाह—

अदित्यै स्वाहाऽदित्यै मह्यै स्वाहाऽदि-

त्यै सुमृडीकायै स्वाहा, इति ।

अदितिर्भूमिः । मह्यै विस्तीर्णा । सुमृडीका सुखमदा ।

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

अथ चतुर्थदिनगतान्मन्त्रानाह—

सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा
सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा, इति ।

पावकायै शोधयिष्ये ।

अथ पञ्चमदिनगतान्मन्त्रानाह—

पूष्णे स्वाहा पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा
पूष्णे नरन्धिषाय स्वाहा, इति ।

प्रकृष्टाय श्रौतस्मार्तमागार्य इतिः प्रपथ्यः । नराणां धारयिता नरन्धिषः ।

अथ षष्ठदिनगतान्मन्त्रानाह—

त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा
त्वष्ट्रे पुरुरूपाय स्वाहा, इति ।

तूर्णं मासस्तुरीपः । बहुमूर्तिविशेषैर्युक्तः पुरुरूपः ।

अथ सप्तमदिनगतान्मन्त्रानाह—

विष्णवे स्वाहा विष्णवे निखुर्यपाय स्वाहा
विष्णवे निभूयपाय स्वाहा, इति ।

नितरां खुरं पापरोगादिबाधमर्हन्तीति निखुर्याः । तेषां पाता निखुर्यपः ।

विद्यैश्वर्यादिरादित्येन न्यग्भावयोग्या निभूयास्तेषां पाता निभूयपः ।

अथ पूर्णाहुतिमन्त्रमाह—

सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

सर्वप्रकारपालकाय स्वाहुतमित्यर्थः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।

द्भ्यः स्वाहा हनूभ्याः स्वाहोष्ठाभ्याः स्वाहा
मुखाय स्वाहा नासिकाभ्याः स्वाहाऽक्षीभ्याः स्वाहा

कर्णाभ्या॒ स्व॒हा पार॒ इक्ष॒वोऽव॒र्येभ्यः॒ पक्ष्म॒भ्यः
 स्वाहा॑ऽवार॒ इक्ष॒वः पा॒र्येभ्यः॒ पक्ष्म॒भ्यः स्वाहा॑
 शी॒र्ष्णे स्वाहा॑ भ्रू॒भ्या॒ स्व॒हा ल॒लाटा॑य॒ स्वाहा॑
 मूर्ध्ने स्वाहा॑ म॒स्तिष्का॑य॒ स्वाहा॑ के॒शेभ्यः॒ स्वाहा॑
 व॒हाय॒ स्वाहा॑ ग्री॒वाभ्यः॒ स्वाहा॑ स्क॒न्धेभ्यः॒ स्वाहा॑
 की॒र्कसा॑भ्यः॒ स्वाहा॑ पृ॒ष्ठीभ्यः॒ स्वाहा॑ पा॒जस्या॑य॒
 स्वाहा॑ पा॒र्श्वाभ्या॒ स्व॒हा (१) अ॒स्ताभ्या॒
 स्वाहा॑ दो॒षभ्या॒ स्व॒हा बा॒हुभ्या॒ स्व॒हा जङ्घा॑-
 भ्या॒ स्व॒हा श्रो॒णीभ्या॒ स्व॒हा रु॒ग्भ्या॒ स्व॒हाऽष्ठी॑-
 वद्भ्या॒ स्व॒हा जङ्घा॑भ्या॒ स्व॒हा भ॒सेदे॒ स्वाहा॑
 शिख॒ण्डेभ्यः॒ स्वाहा॑ वा॒ल॒धाना॑य॒ स्वाहा॑ऽण्डा॒भ्या॒
 स्वाहा॑ शे॒पाय॒ स्वाहा॑ रे॒तसे॒ स्वाहा॑ प्र॒जाभ्यः॒ स्वाहा॑
 प्र॒ज॒न॒नाय॒ स्वाहा॑ प॒द्भ्यः॒ स्वाहा॑ श॒फेभ्यः॒ स्वाहा॑
 लो॒म॒भ्यः॒ स्वाहा॑ त्व॒चे स्वाहा॑ लो॒हि॒ताय॒ स्वाहा॑
 मा॒स्ताय॒ स्वाहा॑ स्ना॒व॒भ्यः॒ स्वाहा॑ऽस्थ॒भ्यः॒ स्वाहा॑
 म॒ज्ज॒भ्यः॒ स्वाहा॑ऽङ्गे॒भ्यः॒ स्वाहा॑ऽऽत्म॒ने स्वाहा॑
 सर्व॒स्मै स्वाहा॑ (२) ॥

[पा॒र्श्वाभ्या॒ स्व॒हा म॒ज्ज॒भ्यः॒ स्वाहा॑ ष॒ट्प]

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

दद्भ्य इति दत्-भ्यः । स्वाहा । हनूभ्यामिति हनू-
भ्याम् । स्वाहा । ओष्ठाभ्याम् । स्वाहा । मुखाय । स्वाहा ।
नासिकाभ्याम् । स्वाहा । अक्षीभ्याम् । स्वाहा । कर्णी-
भ्याम् । स्वाहा । पारे । इक्षवः । अवार्येभ्यः । पक्ष्मभ्य
इति पक्ष्म-भ्यः । स्वाहा । अवारे । इक्षवः । पार्येभ्यः ।
पक्ष्मभ्य इति पक्ष्म-भ्यः । स्वाहा । शीर्ष्णे । स्वाहा ।
भ्रूभ्याम् । स्वाहा । ललाटाय । स्वाहा । मूर्ध्ने । स्वाहा ।
मस्तिष्काय । स्वाहा । केशेभ्यः । स्वाहा । बहाय ।
स्वाहा । ग्रीवाभ्यः । स्वाहा । स्कन्धेभ्यः । स्वाहा । कीक-
साभ्यः । स्वाहा । पृष्ठीभ्य इति पृष्टि-भ्यः । स्वाहा ।
पाजस्याय । स्वाहा । पार्श्वभ्याम् । स्वाहा (१) ।
अश्लाभ्याम् । स्वाहा । दोषभ्यामिति दोष-भ्याम् ।
स्वाहा । बाहुभ्यामिति बाहु-भ्याम् । स्वाहा । जङ्घा-
भ्याम् । स्वाहा । श्रोणीभ्यामिति श्रोणि-भ्याम् । स्वाहा ।
ऊरुभ्यामित्यूरु-भ्याम् । स्वाहा । अष्टीवद्भ्यामित्यष्टीवत्-
भ्याम् । स्वाहा । जङ्घाभ्याम् । स्वाहा । भ्रसेदे ।
स्वाहा । शिखण्डेभ्यः । स्वाहा । बालधानायेति बाल-
धानाय । स्वाहा । आण्डाभ्याम् । स्वाहा । शेपाय । स्वाहा ।

रेतसे । स्वाहा । प्रजाभ्य इति प्र-जाभ्यः । स्वाहा ।
 प्रजननायेति प्र-जननाय । स्वाहा । पद्भ्य इति पत्-भ्यः ।
 स्वाहा । शफेभ्यः । स्वाहा । लोमभ्य इति लोम-भ्यः ।
 स्वाहा । त्वचे । स्वाहा । लोहिताय । स्वाहा ।
 माश्र्साय । स्वाहा । स्नावभ्य इति स्नाव-भ्यः । स्वाहा ।
 अस्थभ्य इत्यस्थ-भ्यः । स्वाहा । मज्जभ्य इति
 मज्ज-भ्यः । स्वाहा । अङ्गेभ्यः । स्वाहा । आत्मने ।
 स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।)

पञ्चदशे वैश्वदेवाहुतिमन्त्रा उक्ताः । षोडशे पञ्चङ्गहोममन्त्रा उच्यन्ते ।
 तथा च ब्राह्मणम्—‘द्वयः स्वाहा हनूभ्याः स्वाहेत्यङ्गहोमाञ्जुहोति’ इति ।
 पाठस्तु—

दद्भ्यः स्वाहा हनूभ्याः स्वाहोष्ठाभ्याः स्वाहा मुखाय
 स्वाहा नासिकाभ्याः स्वाहाऽक्षीभ्याः स्वाहाः कर्णा-
 भ्याः स्वाहा पार इक्षवोऽवार्येभ्यः पक्ष्मभ्यः स्वाहाऽ-
 वार इक्षवः पार्येभ्यः पक्ष्मभ्यः स्वाहा शीर्ष्णे
 स्वाहा भ्रूभ्याः स्वाहा ललाटाय स्वाहा मूर्ध्ने
 स्वाहा मस्तिष्काय स्वाहा केशेभ्यः स्वाहा बहाय
 स्वाहा ग्रीवाभ्यः स्वाहा स्कन्धेभ्यः स्वाहा कीक-

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

साभ्यः स्वाहा पृष्टीभ्यः स्वाहा पाजस्याय स्वाहा
 पाश्वाभ्याः स्वाहाऽऽसाभ्याः स्वाहा दोषभ्याः
 स्वाहा बाहुभ्याः स्वाहा जङ्घाभ्याः स्वाहा श्रोणी-
 भ्याः स्वाहोरुभ्याः स्वाहाऽष्टीवज्र्याः स्वाहा
 जङ्घाभ्याः स्वाहा भसदे स्वाहा शिखण्डेभ्यः स्वाहा
 बालधानाय स्वाहाऽऽण्डाभ्याः स्वाहा शेपाय स्वाहा
 रेतसे स्वाहा प्रजाभ्यः स्वाहा प्रजननाय स्वाहा
 पद्भ्यः स्वाहा शफेभ्यः स्वाहा लोमभ्यः स्वाहा त्वचे
 स्वाहा लोहिताय स्वाहा माःसाय स्वाहा स्नावभ्यः
 स्वाहाऽस्थभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहाऽङ्गेभ्यः
 स्वाहाऽऽत्मने स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

अत्र दन्तहन्वाद्योऽश्वस्यावयवाः प्रसिद्धाः । इक्षवोऽक्षिरोमाणि । ते च
 पार उपरिभागे वर्तन्ते । कस्मात्पार इति तदुच्यते-अवार्येभ्यः पक्ष्मभ्योऽधो-
 भागवर्तिभ्यो रोमभ्य उपरि वर्तन्ते । एतादृशा ये सन्ति तेभ्यः स्वाहेति योज-
 नीयम् । एवं पार्येभ्यः पक्ष्मभ्योऽधारेऽधोभागं ये कंचिदिक्षवो वर्तन्ते । अत्र
 क्षिरःशब्देन ललाटादधोभागो विवक्षितः । मूर्धशब्देन चोपरिभागः । तत्रत्यं
 मांसं मस्तिष्कम् । बह्वशब्देन रथयुगस्य वाहकः प्रदेश उच्यते । ग्रीवाशब्देन
 गलगता नाड्यः । स्कन्धशब्देन गलस्योपरिभागावयवाः । कीकसाशब्देन
 पृष्ठास्थिगता गुलिकाः । पृष्ठिशब्देनोभयपार्श्वगता अस्थिविशेषाः । पाजो बलं
 तत्स्थानं हृदयं पाजस्यम् । दोःशब्देन बाहुशब्देन च पूर्वपदयोरुत्तराधरभागा-
 बुच्येते । जङ्घाशब्देन मध्यभागः । श्रोण्यादिशब्दैश्चतुर्भिः पृष्ठगतयोः पादयो-
 र्धत्वार ऊर्ध्वाधोभागा उच्यन्ते । भसच्छब्देनापानप्रदेशः । शिखण्डा ऊर्ध्व-
 केशाः । बालधानं पुच्छदण्डः । प्रजननमुत्पादनसामर्थ्यम् । अज्ञान्यनुक्तावयवाः ।
 आत्मा तत्रत्यो जीवः । सर्वं कृत्स्नशरीरम् । एतैः पञ्चाशन्मन्त्रैरङ्गहोमान्कुर्यात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

आञ्ज्येताय स्वाहाऽअसक्थाय स्वाहा शिति-
 पदे स्वाहा शितिककुदे स्वाहा शितिरन्ध्राय स्वाहा
 शितिपृष्ठाय स्वाहा शित्यश्र्साय स्वाहा पुष्पकर्णाय
 स्वाहा शित्योष्ठाय स्वाहा शितिभ्रवे स्वाहा शिति-
 भसदे स्वाहा श्वेतानूकाशाय स्वाहाऽअये स्वाहा
 ललामाय स्वाहाऽसितज्ञवे स्वाहा कृष्णैताय स्वाहा
 रोहितैताय स्वाहाऽरुणैताय स्वाहेदशाय स्वाहा
 कीदशाय स्वाहा तादशाय स्वाहा सदशाय स्वाहा
 विसदशाय स्वाहा सुसदशाय स्वाहा रूपाय स्वाहा
 सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(रूपाय स्वाहा द्वे च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ।)

अञ्ज्येतायेत्यञ्जि-एताय । स्वाहा । अञ्जिसक्था-
 येत्यञ्जि-सक्थाय । स्वाहा । शितिपद इति शिति-पदे ।
 स्वाहा । शितिककुद इति शिति-ककुदे । स्वाहा ।
 शितिरन्ध्रायेति शिति-रन्ध्राय । स्वाहा । शितिपृष्ठायेति

(अथ मेघनतमन्त्रकथनम्)

शिति-पृष्ठाय । स्वाहा । शित्य-स्रायेति शिति-
अ-स्राय । स्वाहा । पुष्प-कर्णयेति पुष्प-कर्णाय । स्वाहा ।
शित्योष्ठायेति शिति-ओष्ठाय । स्वाहा । शितिभ्रव इति
शिति-भ्रवे । स्वाहा । शितिभसद इति शिति-भसदे ।
स्वाहा । श्वेतानूकाशयेति श्वेत-अनूकाशाय । स्वाहा ।
अजये । स्वाहा । ललामाय । स्वाहा । असितज्ञव
इत्यसित-ज्ञवे । स्वाहा । कृष्णैतायेति कृष्ण-एताय ।
स्वाहा । रोहितैतायेति रोहित-एताय । स्वाहा । अरुणै-
तायेत्यरुण-एताय । स्वाहा । ईदृशाय । स्वाहा ।
कीदृशाय । स्वाहा । तादृशाय । स्वाहा । सदृशाय ।
स्वाहा । विसदृशयेति वि-सदृशाय । स्वाहा । सुसदृ-
शयेति सु-सदृशाय । स्वाहा । रूपाय । स्वाहा ।
सर्वस्मै । स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ।)

षोडशेऽनुवाकेऽङ्गहोममन्त्रा उक्ताः । अथ सप्तदशाष्टादशयो रूपहोममन्त्रा
उच्यन्ते । तथाच ब्राह्मणम्—‘ अज्येताय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा श्वेताय
स्वादित्यश्वरूपाणि ङ्गहोति ’ इति ।

तत्रैकानुवाकगतानां—

अञ्ज्येताय स्वाहाऽञ्जिसक्थाय स्वाहा शितिपदे
स्वाहा शितिककुदे स्वाहा शितिरन्ध्राय स्वाहा
शितिपृष्ठाय स्वाहा शित्यश्लाय स्वाहा पुष्पकर्णाय
स्वाहा शित्योष्ठाय स्वाहा शितिभ्रवे स्वाहा शिति-
भ्रसदे स्वाहा श्वेतानूकाशाय स्वाहाऽञ्ज्ये स्वाहा
ललामाय स्वाहाऽसितज्ञवे स्वाहा कृष्णेताय स्वाहा
रोहितैताय स्वाहाऽरुणैताय स्वाहेदशाय स्वाहा
कीदशाय स्वाहा तादशाय स्वाहा सदशाय
स्वाहा विसदशाय स्वाहा सुसदशाय
स्वाहा रूपाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

अञ्जिः शुक्लः । एतः सांध्यो वर्णः । अञ्जिश्चासावेतश्चेत्यञ्जेतः । मिश्रवर्ण
इत्यर्थः । अञ्जिसक्थः श्वेतारुणः । शितिः श्वेतस्तादृशपादयुक्तः शितिपात् ।
ककुदादयोऽपि श्वेता यस्येति योज्यम् । रन्ध्राणि कर्णादिच्छिद्राणि । पुष्पा-
कारलक्षणं कर्णयोर्यस्यासौ पुष्पकर्णः । श्वेताभ्यां भ्रूभ्यां युक्तः शितिभ्रुः ।
श्वेतेनापानेन युक्तः शितिभ्रमत् । अनूकाशश्चक्षुष्मदेशः । अञ्जिः श्वेतकृत्स्नश-
रीरः । ललाटश्चेत्ययुक्तो ललामः । कृष्णजानुयुक्तोऽसितभ्रुः । कृष्णमिश्रसां-
ध्यवर्णयुक्तः कृष्णैतः । जपाकुमुपवदत्यन्तरागयुक्तः संध्यावर्णो लोहितैतः ।
ईषदारुणयुक्तः संध्यावर्णोऽरुणैतः । इदमिति स्पष्टत्वेनावभासमानाकार
ईदशः । किमित्यनिश्चितत्वेनावभासमानः कीदशः । दूरस्थदृष्टान्तेनोपमीयमा-
नस्तादृशः । समीपस्थदृष्टान्तेनोपमीयमानः सदृशः । उपमारहितो विसदृशः ।
सुखेनोपमातुं शक्यः सुसदृशः । आकारसामान्यं रूपम् । अनुक्तसंग्रहार्थः
सर्वशब्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यैतत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

कृष्णाय स्वाहा श्वेताय स्वाहा पिशङ्गाय स्वाहा
सारङ्गाय स्वाहाऽरुणाय स्वाहा गौराय स्वाहा बभ्रवे
स्वाहा नकुलाय स्वाहा रोहिताय स्वाहा शोणाय
स्वाहा श्यावाय स्वाहा श्यामाय स्वाहा पाकलाय
स्वाहा सुरूपाय स्वाहाऽनुरूपाय स्वाहा विरूपाय
स्वाहा सरूपाय स्वाहा प्रतिरूपाय स्वाहा शबलाय
स्वाहा कमलाय स्वाहा पृथ्व्ये स्वाहा पृथ्विसक्थाय
स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(कृष्णाय षट्त्वारिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ।)

कृष्णाय । स्वाहा । श्वेताय । स्वाहा । पिशङ्गाय ।
स्वाहा । सारङ्गाय । स्वाहा । अरुणाय । स्वाहा ।
गौराय । स्वाहा । बभ्रवे । स्वाहा । नकुलाय । स्वाहा ।
रोहिताय । स्वाहा । शोणाय । स्वाहा । श्यावाय । स्वाहा ।
श्यामाय । स्वाहा । पाकलाय । स्वाहा । सुरूपायेति सु-
रूपाय । स्वाहा । अनुरूपायेत्यनुरूपाय । स्वाहा ।

विरूपायेति वि—रूपाय । स्वाहा । सरूपायेति स—रूपाय ।
 स्वाहा । प्रतिरूपायेति प्रति—रूपाय । स्वाहा । शबलाय ।
 स्वाहा । कमलाय । स्वाहा । पृथ्वये । स्वाहा । पृथ्विस-
 कथायेति पृथ्वि—सकथाय । स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा(१)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ।)

सप्तदशेऽध्यायवचनमग्रा उक्ताः । अष्टादशे त्वयविरूपमग्रा उच्यन्ते ।
 विनियोगस्तु पूर्वमेवोदाहृतः ।

पाठस्तु—

कृष्णाय स्वाहा श्वेताय स्वाहा पिशङ्गाय स्वाहा
 सारङ्गाय स्वाहाऽरुणाय स्वाहा गौराय स्वाहा
 बभ्रवे स्वाहा नकुलाय स्वाहा रोहिताय स्वाहा
 शोणाय स्वाहा श्यावाय स्वाहा श्यामाय स्वाहा
 पाकलाय स्वाहा सुरूपाय स्वाहाऽनुरूपाय स्वाहा
 विरूपाय स्वाहा सरूपाय स्वाहा प्रतिरूपाय स्वाहा
 शबलाय स्वाहा कमलाय स्वाहा पृथ्वये स्वाहा
 पृथ्विसकथाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

कृत्स्नेऽपि शरीरे कार्ण्वयुक्तः कृष्णः । एवं श्वेतादयः । पिशङ्गो गोरोचन-
 वर्णः । सारङ्गश्चातकवर्णः । ईषद्रक्तोऽरुणः । गौरोऽत्यन्तश्वेतः । बभ्रुः कपिलः ।
 नकुलो नकुलवर्णः । रोहितोऽत्यन्तरक्तः । शोणः पीतलोहितः । श्यावः
 पीतकृष्णवर्णः । श्यामो नीलः । अत्यन्तकृष्णः पाकलः । शोभनरूपः सुरूपः ।
 अनुकूलरूपोऽनुरूपः । विविधरूपो विरूपः । समानरूपः सरूपः, नात्यन्तं

प्रपा० १ अनु० १९] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४६३१

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

सुरूपो नात्यन्तं कुरूप इत्यर्थः । प्रतिकूलरूपः प्रतिकृपः । मिश्रवर्णः शबलः ।
कमलवर्णः कमलः । चित्रवर्णः पृथ्विः । तथाविधाभ्यां सक्थिभ्यामुपेतः पृथ्वि-
सक्थः । अनुक्तसंग्रहार्थः सर्वशब्दः । पूर्वानुवाकोक्तैः षड्विंशतिमन्त्रैरेतदनुवा-
कोक्तैस्त्रयोविंशतिमन्त्रैश्चेत्येवमेकोनपञ्चाशन्मन्त्रैरश्वरूपाणि जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽ-

ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ।)

ओषधीभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा तूलेभ्यः
स्वाहा काण्डेभ्यः स्वाहा बल्शेभ्यः स्वाहा पुष्पेभ्यः
स्वाहा फलेभ्यः स्वाहा गृहीतेभ्यः स्वाहाऽगृहीतेभ्यः
स्वाहाऽवपन्नेभ्यः स्वाहा शयानेभ्यः स्वाहा
सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(ओषधीभ्यश्चतुर्विंशतिः ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ।)

ओषधीभ्य इत्योषधि-भ्यः । स्वाहा । मूलेभ्यः ।
स्वाहा । तूलेभ्यः । स्वाहा । काण्डेभ्यः । स्वाहा । बल्शेभ्यः ।
स्वाहा । पुष्पेभ्यः । स्वाहा । फलेभ्यः । स्वाहा । गृही-
तेभ्यः । स्वाहा । अगृहीतेभ्यः । स्वाहा । अवपन्नेभ्यः

४६१२ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [७ सप्तमकाण्डे—
(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

इत्यव—पन्नेभ्यः । स्वाहा । शयानेभ्यः । स्वाहा । सर्वस्मै ।

स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ।)

अवयविरूपमन्त्रा अष्टादशे प्रोक्ताः । अथौषधिमन्त्रा एकोनविंशेऽभिधीयन्ते ।
तथा च ब्राह्मणम्—‘ ओषधीभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहेत्योषधिहोमाजु-
होति ’ इति ।

पाठस्तु—

ओषधीभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा तूलेभ्यः
स्वाहा काण्डेभ्यः स्वाहा बल्शेभ्यः स्वाहा
पुष्पेभ्यः स्वाहा फलेभ्यः स्वाहा गृहीतेभ्यः
स्वाहाऽगृहीतेभ्यः स्वाहाऽवपन्नेभ्यः स्वाहा
शयानेभ्यः स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

तृलान्यग्राणि काण्डानि दण्डसदृशा भागाः । बल्शानि द्वैधीभावसंघयः ।
गृहीतानि प्राणिभिरुपयुक्तानि । अगृहीतानि प्राणिभिरनुपयुक्तानि । अवप-
न्नानि स्तम्बेभ्यो वियुज्य भूमौ पतितानि । शयानानि स्तम्बैः सह भूमौ पति-
तानि । अनुक्तसंग्रहार्थः सर्वशब्दः । एतैर्द्वादशभिर्मन्त्रैरोषधिहोमाजुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठक

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ।)

वनस्पतिभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा तूलेभ्यः
स्वाहा स्कन्धोभ्यः स्वाहा शाखाभ्यः स्वाहा पर्णेभ्यः

(अथमेवगतमश्रकथनम्)

स्वाहा पुष्पेभ्यः स्वाहा फलेभ्यः स्वाहा गृहीतेभ्यः
स्वाहाऽगृहीतेभ्यः स्वाहाऽवपन्नेभ्यः स्वाहा शया-
नेभ्यः स्वाहा शिष्टाय स्वाहाऽर्तिशिष्टाय स्वाहा
परिशिष्टाय स्वाहा सशिश्टाय स्वाहोच्छिष्टाय स्वाहा
रिक्ताय स्वाहाऽरिक्ताय स्वाहा प्ररिक्ताय स्वाहा
सशरिक्ताय स्वाहोद्विक्ताय स्वाहा सर्वस्मै
स्वाहा (१) ॥

(वनस्पतिभ्यः षट्त्वारिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

प्रजवं ब्रह्मवादिनः किमेष वा अस्म आदित्या उभयोः प्रजापतिरन्वायभि-
न्द्रो वै सदङ्किन्द्रो वै शिथिलः प्रजापतिरकामयतान्नदः सा विराट्सावादि-
त्योऽर्वाङ्भूतमा मेऽग्निना तपः स्वाहाऽऽधि दज्योऽज्येताय कृष्णायौषधीभ्यो
वनस्पतिभ्यो विश्रतिः ॥ २० ॥

प्रजवं प्रजापतिर्यदङ्किन्द्रोमं ते हुवे सवाहमौषधीभ्यो

द्विचत्वारिंशत् ॥ ४२ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके तृतीयः

प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ।)

वनस्पतिभ्य इति वनस्पतिभ्यः । स्वाहा । मूलेभ्यः ।
स्वाहा । तुलेभ्यः । स्वाहा । स्कन्धेभ्य इति स्कन्धेभ्यः ।

स्वाहा । शाखाभ्यः । स्वाहा । पर्णेभ्यः । स्वाहा ।
 पुष्पेभ्यः । स्वाहा । फलेभ्यः । स्वाहा । गृहीतेभ्यः । स्वाहा ।
 अगृहीतेभ्यः । स्वाहा । अवपन्नेभ्य इत्ययं—पन्नेभ्यः । स्वाहा ।
 शयनेभ्यः । स्वाहा । शिष्टाय । स्वाहा । अतिशिष्टाये-
 त्यति—शिष्टाय । स्वाहा । परिशिष्टायेति परि—शिष्टाय ।
 स्वाहा । सशिशिष्टायेति सं—शिष्टाय । स्वाहा । उच्छि-
 ष्टायेत्युत्—शिष्टाय । स्वाहा । रिक्तय । स्वाहा । अरि-
 क्तय । स्वाहा । प्ररिक्तायेति प्र—रिक्तय । स्वाहा ।
 सप्ररिक्तायेति सं—रिक्तय । स्वाहा । उद्विक्तायेत्युत्—
 रिक्तय । स्वाहा । सर्वस्वे । स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ।)

ओषधिहोममन्त्रा एकोनविंशोऽभिहितः । वृक्षमन्त्रा विंशोऽभिधीयन्ते । तथा
 च ब्राह्मणम्—‘ वनस्पतिभ्यः स्वाहा वनस्पति हंभाजुहोति ’ इति ।
 पाठस्तु—

वनस्पतिभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा तूलेभ्यः
 स्वाहा स्कन्धेभ्यः स्वाहा शाखाभ्यः स्वाहा

(भक्ष्यमेधगतमश्रकयतम्)

पर्णेभ्यः स्वाहा पुष्पेभ्यः स्वाहा फलेभ्यः स्वाहा
गृहीतेभ्यः स्वाहाऽगृहीतेभ्यः स्वाहाऽवपन्नेभ्यः
स्वाहा शयानेभ्यः स्वाहा शिष्टाय स्वाहाऽ-
तिशिष्टाय स्वाहा परिशिष्टाय स्वाहा सञ्शि-
ष्टाय स्वाहोच्छिष्टाय स्वाहा रिक्ताय स्वाहाऽ-
रिक्ताय स्वाहा प्ररिक्ताय स्वाहा सञ्जरिक्ताय
स्वाहोद्विक्ताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

स्क्र्यासि द्वैधीभावसंशयः । एकस्मिन्कालीनिदानेपुपयुक्तादन्यः कालान्तर
वपयोक्षयमाणः शिष्टः । काठान्तरेऽपि तत्कर्त्तव्यपुक्तादन्तोऽपिशिष्टः । कर्मा-
न्तरेष्वप्युपयुक्तादन्यः पशिशिष्टः । लोकवावद्वारेऽप्युपयुक्तादन्यः संशिष्टः ।
उपयुज्य त्यक्त उच्छिष्टः । इदानीं पूर्वं फलैर्जितो रक्तः । तद्युक्तस्त्व-
रिक्तः । सर्वदा तद्वर्जितः पारक्तः । परैरपि वर्जितः पारिक्तः । सर्वैः सर्वदा
समृद्ध उद्विक्तः । अनुक्तसंग्रहार्थः सर्वकृद्दः । एतस्मिन्निशातमत्रैव न सति-
होमाज्जुह्यात् ।

अत्रास्य प्रपाठस्य विनियोगसंग्रहः —

अत्रैवाक्यं तृतीयाद्ये द्वितीये क्रतुपंस्नवः ।
यस्त्रयोदशरात्रोऽसौ तृतीयेऽथ चतुर्थके ॥ १ ॥
स्याश्चतुर्दशरात्रोऽथ पञ्चमेऽन्यथ तादृशः ।
षष्ठसप्तमयोः स्यातां द्वौ पञ्चदशरात्रकौ ॥ २ ॥
यः सप्तदशरात्रोऽथमष्टमे नवमे पुनः ।
भवेद्द्विंशतिरात्रोऽथ दशमे समुद्गिरितः ॥ ३ ॥
एकविंशतिरात्रोऽथ मन्त्राः सर्वेऽवभेधगाः ।
अर्वाकृष्टावाप्तिमन्त्रा भूतं पर्याप्तयो नव ॥ ४ ॥
आभूमन्त्रास्त्रयो द्वा मे शतभूमन्त्रकाः पुनः ।
चतुर्विंशतिसंख्याः स्युराग्नेत्येवंपादयः ॥ ५ ॥
दीक्षाहोमार्थमन्त्रास्तु स्वाहा द्वाविंशतिर्मताः ।
दक्ष्योऽङ्गमन्त्राः पञ्चाशदङ्गि षड्विंशतिस्तथा ॥ ६ ॥

कृष्णा त्रयोविंशतिः स्युर्मिलित्वा रूपमन्त्रकाः ।

द्वादशौषधिमन्त्राः स्युस्त्रयोविंशतिरीरिताः ॥ ७ ॥

वनसातिभ्यो वृक्षाख्यमन्त्रा उक्ताः प्रपाठके ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन्

पुमर्थश्चतुरो देयाद्विद्यानीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यानीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमद्वाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

सप्तमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

बृहस्पतिरकामयत् श्रन्मे देवा दधीरन्गच्छेयं
पुरोधामिति स एतं चतुर्विंशतिरात्रमपश्यत्तमाऽहं-
रत्तेनायजत ततो वै तस्मै श्रदेवा अदधतागच्छ-
त्पुरोधां य एवं विद्वांसश्चतुर्विंशतिरात्रमासते
श्रदेभ्यो मनुष्या दधते गच्छन्ति पुरोधां ज्योतिर्गौ-
रायुरिति त्र्यहा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं
गौरसावायुः (१) इमानेव लोकानभ्यारोहन्त्य-

(प्रथमचतुर्विंशतिरात्रकथनम्)

भि॒पूर्वं॒ त्र्य॒हा भ॑वन्त्यभि॒पूर्वमे॒व सु॒वर्गं लो॒कम॒भ्या-
 रो॒हन्त्य॑स॒त्रं वा ए॒तद्य॑द॒च्छन्दो॑मं य॒च्छन्दो॒मा भ॑वन्ति
 तेन॒ स॒त्रं दे॒वता॑ ए॒व पृ॒ष्ठैर॑व॒ रुन्ध॑ते प॒शूञ्छ॑न्दो॒मै-
 रोजो॒ वै वी॒र्यं॑ पृ॒ष्ठानि॑ प॒शव॑श्छन्दो॒मा ओज॑स्ये॒व
 वी॒र्यं प॒शुषु॑ प्रति तिष्ठन्ति बृह॒द्रथ॑त॒राभ्यां॑ यन्ती॒यं
 वाव र॑थ॒तर॒मसौ॑ बृह॒दाभ्या॑मे॒व (२) य॒न्त्यथो॑
 अ॒नयो॑रे॒व प्रति॑ तिष्ठन्त्ये॒ते वै य॒ज्ञस्या॑ञ्ज॒साय॑नी
 सु॒ती ता॒भ्यामे॒व सु॒वर्गं लो॒कं य॑न्ति चतुर्विं॒शति॑-
 रा॒त्रो भ॑वति चतुर्विं॒शति॑र॒धमा॑साः सं॒वत्सरः॑
 सं॒वत्सरः॑ सु॒वर्गो लो॒कः सं॒वत्सर॑ ए॒व सु॒वर्गे लो॒के
 प्रा॒ति तिष्ठ॑न्त्यथो चतुर्विं॒शत्य॑क्षरा गाय॒त्री गाय॑त्री
 ब्र॒ह्मव॑र्च॒सं गाय॑त्रीयै॒व ब्र॒ह्मव॑र्च॒सम॑व॒ रुन्ध॑तेऽतिरा॒त्रा-
 व॒भितो॑ भवतो ब्र॒ह्मव॑र्च॒सस्य॑ परि॒गृही॑त्यै (३) ॥

(अ॒न्तरि॑सं गौ॒रसा॑वायु॒राम्या॑मे॒व पञ्च॑चत्वारिं॒शच्च॑ ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताय॑ । सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः ।)

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

बृहस्पतिः । अकामयत् । श्रत् । मे । देवाः । दधीरन् ।
 गच्छेयम् । पुरोधामिति पुर—धाम् । इति । सः । एतम् ।
 चतुर्विंशतिरात्रमिति चतुर्विंशति—रात्रम् । अपश्यत् ।
 तम् । एति । अहरत् । तेन । अयजत् । ततः । वै ।
 तस्मै । श्रत् । देवाः । अदधत् । अगच्छत् । पुरोधामिति
 पुरः—धाम् । ये । एवम् । विद्वांसः । चतुर्विंशतिरात्र-
 मिति चतुर्विंशति—रात्रम् । आसते । श्रत् । एभ्यः ।
 मनुष्याः । दधते । गच्छन्ति । पुरोधामिति पुरः—धाम् ।
 ज्योतिः । गौः । आयुः । इति । व्यहा इति त्रि—अहाः ।
 भवन्ति । इयम् । वाव । ज्योतिः । अन्तरिक्षम् । गौः ।
 असौ । आयुः । (१) । इमान् । एव । लोकान् ।
 अभ्यारोहन्तीत्यभि—आरोहन्ति । अभिपूर्वमित्यभि—पूर्वम् ।
 व्यहा इति त्रि—अहाः । भवन्ति । अभिपूर्वमित्यभि—पूर्वम् ।
 एव । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । अभ्यारोहन्ती-
 त्याभि—आरोहन्ति । असत्रम् । वै । एतत् । यत् । अछ-
 न्दोममित्यछन्दः—मम् । यत् । छन्दोमा इति छन्दः—माः ।
 भवन्ति । तेन । सत्रम् । देवताः । एव । पृष्ठैः । अवेति ।
 रुन्धते । पशून् । छन्दोमैरिति छन्दः—मैः । ओजः । वै ।
 वीर्यम् । पृष्ठानि । पशवः । छन्दोमा इति छन्दः—माः ।

(प्रथमचतुर्विंशतिरात्रकथनम्)

ओ॒र्ज॒सि । ए॒व । वी॒र्यं । प॒शु॒षु । प्र॒ती॒ति । ति॒ष्ठ॒न्ति । बृ॒ह॒
 द्र॒थं॒तरा॒भ्या॒मि॒ति बृ॒ह॒त॒-र॒थं॒तरा॒भ्या॒म् । य॒न्ति । इ॒य॒म् ।
 वा॒व । र॒थं॒तर॒मि॒ति र॒थं-त॒र॒म् । अ॒सौ । बृ॒ह॒त॒ । आ॒भ्या॒म् ।
 ए॒व (२) । य॒न्ति । अ॒थो इति॑ । अ॒न॒योः । ए॒व ।
 प्र॒ती॒ति । ति॒ष्ठ॒न्ति । ए॒ते इति॑ । वै । य॒ज्ञ॒स्य॑ । अ॒ञ्ज॒सा॒
 र्य॒नी इत्य॑ञ्ज॒सा-अ॒र्य॒नी । सु॒ती इति॑ । ता॒भ्या॒म् । ए॒व ।
 सु॒व॒र्ग॒मि॒ति सु॒वः-ग॒म् । लो॒क॒म् । य॒न्ति । च॒तु॒र्वि॒ंश॒ति॒-
 रा॒त्र इति॑ च॒तु॒र्वि॒ंश॒ति॒-रा॒त्रः । भ॒व॒ति । च॒तु॒र्वि॒ंश॒ति॒-
 रि॒ति च॒तुः-वि॒ंश॒तिः । अ॒र्ध॒मा॒सा इत्य॑र्ध॒-मा॒साः । सं॒व॒-
 त्स॒र इति॑ सं-व॒त्स॒रः । सं॒व॒त्स॒र इति॑ सं-व॒त्स॒रः । सु॒व॒र्ग॒
 इति॑ सु॒वः-गः । लो॒कः । सं॒व॒त्स॒र इति॑ सं-व॒त्स॒रे । ए॒व ।
 सु॒व॒र्ग इति॑ सु॒वः-गे । लो॒के । प्र॒ती॒ति । ति॒ष्ठ॒न्ति ।
 अ॒थो इति॑ । च॒तु॒र्वि॒ंश॒त्य॒क्ष॒रे॒ति च॒तु॒र्वि॒ंश॒ति॒-अ॒क्ष॒रा ।
 गा॒य॒त्री । गा॒य॒त्री । ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒स॒मि॒ति ब्र॒ह्म-व॒र्च॒स॒म् । गा॒य॒-
 त्रि॒या । ए॒व । ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒स॒मि॒ति ब्र॒ह्म-व॒र्च॒स॒म् । अ॒वे॒ति ।
 रु॒न्ध॒ते । अ॒ति॒रा॒त्रा॒वित्य॑ति-रा॒त्रौ । अ॒भि॒तः । भ॒व॒तः ।
 ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒स॒स्ये॒ति ब्र॒ह्म-व॒र्च॒स॒स्य॑ । परि॑गृही॒त्या इति॑ परि॑-
 गृही॒त्यै (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

एकविंशतिरात्रान्तं सत्रमुक्तं तृतीयके ।

चतुर्विंशतिरात्रादि चतुर्थेऽथ प्रवक्ष्यते ॥

द्वौ चतुर्विंशतिरात्रौ तयोराद्यं प्रथमेऽनुवाकं विधत्ते—

बृहस्पतिरकामयत श्रन्मे देवा दधीरन्गच्छेयं पुरो-

धामिति स एतं चतुर्विंशतिरात्रमपश्यत्तमाऽह-

रत्तेनायजत ततो वै तस्मै श्रद्देवा अदधतागच्छत्यु-

रोधां य एवं विद्वांसश्चतुर्विंशतिरात्रमासते

श्रदेभ्यो मनुष्या दधते गच्छन्ति पुरोधाम्, इति ।

पुरा कदाचिद्बृहस्पतिर्देवैरिन्द्रादिभिरविश्वसनीयः सन्मनस्येवमकामयत—
एते देवा मे मदर्थं श्रद्दधीरन्त्रं बृहस्पतिरस्मभ्यं हित इति विश्वासं धारयन्तु ।
ततोऽहं पुरोधां पौरोहित्यमाचार्यत्वरूपं मुख्यत्वं वा गच्छेयमिति । ततस्तदु-
पायं विचार्य शास्त्रमुखेन(ण) चतुर्विंशतिरात्रं निश्चित्य तमनुष्ठाय देवैर्विश्वस-
नीयः सन्पुरोधां प्राप्तवान् । एवमन्येऽपि यजमाना एतदनुष्ठानेन मनुष्यैर्विश्व-
सनीयाः सन्तः पुरोधां प्राप्नुवन्ति ।

तत्र कानिचिदहानि विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्त-

रिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्ति, इति ।

अत्र चत्वाररूपहा विज्ञेयाः । तावता विवक्षितसंख्यायाः पूरणात् ।

तत्र चतुर्णां त्र्यहानामानुपूर्व्यं विधत्ते—

अभिपूर्वं त्र्यहा भवन्त्यभिपूर्वमेव

सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति, इति ।

इतो निर्गतानामानुपूर्व्येणैव स्वर्गलोकारोहणम् ।

अथ पृष्ठयः षडहश्चत्वारश्छन्दोमा इत्येवं द्वादशाहगतानि दशाहानि विधत्ते—

असत्रं वा एतद्यदछन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति
तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशूञ्छन्दोमै-
रोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव
वीर्ये पशुषु प्रति तिष्ठन्ति बृहद्वथंतराभ्यां यन्तीयं
वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयो-
रेव प्रति तिष्ठन्धते वै यज्ञस्याञ्जसायनी स्मृती
ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति, इति ।

पूर्वव्याख्येयम् ।

अथैतत्क्रतुगतामहःसंख्यां प्रशंसति—

चतुर्विंशतिरात्रो भवति चतुर्विंशति-
रर्धमासाः संवत्सरः संवत्सरः सुवर्गो लोकः
संवत्सर एव सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्त्यथो
चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मव-
र्चसं गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धते, इति ।

संख्यासाम्यादर्धमासद्वारा संवत्सरं प्राप्य तत्कालीनकर्मानुष्ठानद्वारा
स्वर्गे प्रतितिष्ठन्ति । तथा गायत्रीद्वारा ब्रह्मवर्चसं प्राप्नुवन्ति ।

अथ प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते—

अतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै, इति ॥

गायत्रीद्वारा ब्रह्मवर्चसप्राप्तेरुक्तत्वात्तत्परिग्रहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

यथा वै मनुष्या एवं देवा अग्र आसन्तेऽकाम-
 यन्तावर्ति पाप्मानं मृत्युमपहत्य दैवीं ससदं
 गच्छेमेति त एतं चतुर्विंशतिरात्रमपश्यन्तमाहु-
 रन्तेनायजन्त ततो वै तेऽवर्ति पाप्मानं मृत्युमप-
 हत्य दैवीं ससदमगच्छन्त्य एवं विद्वांसश्चतु-
 र्विंशतिरात्रमासतेऽवर्तिमेव पाप्मानमपहत्य श्रियं
 गच्छन्ति श्रीर्हि मनुष्यस्य (१) दैवी ससज्ज्यो-
 तिरतिरात्रो भवति सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै
 पृष्ठयः षडहो भवति षड्वा क्रतवः संवत्सरस्तं
 मासा अर्धमासा क्रतवः प्रविश्य दैवीं ससदमग-
 च्छन्त्य एवं विद्वांसश्चतुर्विंशतिरात्रमासते संव-
 त्सरमेव प्रविश्य वस्यसीं ससदं गच्छन्ति त्रय-
 स्रयस्त्रिंशा अवस्ताद्भवन्ति त्रयस्त्रयस्त्रिंशाः पर-
 स्तात्रयस्त्रिंशरेवोभयतोऽवर्ति पाप्मानमपहत्य दैवीं
 ससदं मध्यतः (२) गच्छन्ति पृष्ठानि हि दैवी
 ससज्जामि वा एतत्कुर्वन्ति यत्रयस्त्रयस्त्रिंशा
 अन्वञ्चो मध्येऽनिरुक्तो भवति तेनाजाम्यूर्ध्वानि
 पृष्ठानि भवन्त्यूर्ध्वश्छन्दोमा उभाभ्यां रूपाभ्यां

(द्वितीयवतुभिन्नातिगप्रकथनम्)

सुवर्गं लोकं यन्न्यसत्रं वा एतद्यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा
 भवन्ति तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशूञ्छ-
 दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवः (३) छन्दोमा
 ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति त्रयस्त्रयस्त्रिंशा
 अवस्ताद्भवन्ति त्रयस्त्रयस्त्रिंशाः परस्तान्मध्ये पृष्ठा-
 न्युरो वै त्रयस्त्रिंशा आत्मा पृष्ठान्यात्मन एव तय-
 जमानाः शर्म नह्यन्तेऽनात्मे बृहदथंतराभ्यां
 यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्न्यथो
 अनयेरिव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी
 क्षुती ताभ्यामेव (४) सुवर्गं लोकं यन्ति पराञ्चो
 वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि
 पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्बडहो भवति प्रत्यवहृद्व्या
 अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋद्ध्वोत्तिष्ठन्ति
 त्रिवृतोऽधि त्रिवृतमुप यन्ति स्तोमानीं संपत्तै
 प्रभवाय ज्योतिरग्निष्टोमो भवत्ययं वाव स क्षयोऽ-
 स्मादेव तेन क्षयान्न यन्ति चतुर्विंशतिरात्रो
 भवति चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सरः संवत्सरः
 सुवर्गो लोकः संवत्सर एव सुवर्गो लोके प्रति
 तिष्ठन्त्यथो चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्री

ब्रह्मवर्चसं गात्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धतेऽतिरात्रा-
वभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै (५) ॥

(मनुष्यस्य मध्यतः पशवस्ताम्यमेव संवत्सरश्चतुर्विंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः)

यथा । वै । मनुष्याः । एवम् । देवाः । अग्रे ।
आसन् । ते । अकामयन्त । अवर्तिम् । पाप्मानम् ।
मृत्युम् । अपहत्येत्यप-हृत्य । दैवीम् । सप्तदमिति
सं-सदम् । गच्छेम् । इति । ते । एतम् । चतुर्विंशति-
रात्रमिति चतुर्विंशति-रात्रम् । अपश्यन् । तम् । एति ।
अहरन् । तेन । अयजन्त । ततः । वै । ते । अवर्तिम् ।
पाप्मानम् । मृत्युम् । अपहत्येत्यप-हृत्य । दैवीम् ।
सप्तदमिति सं-सदम् । अगच्छन् । ये । एवम् ।
विद्वांसः । चतुर्विंशतिरात्रमिति चतुर्विंशति-रात्रम् ।
आसते । अवर्तिम् । एव । पाप्मानम् । अपहत्येत्यप-
हृत्य । श्रियम् । गच्छन्ति । श्रीः । हि । मनुष्यस्य
(१) । दैवी । सप्तदमिति सं-सत् । ज्योतिः । अति-

(द्वितीयचतुर्विंशतिरात्रकथनम्)

रात्र इत्यति—रात्रः । भवति । सुवर्गस्येति सुवः—गस्य ।
 लोकस्य । अनुरग्यात्या इत्यनु—रग्यात्यै । पृष्ठचः । षडह
 इति षट्—अहः । भवति । षट् । वै । क्रतवः । संवत्सर
 इति सं—वत्सरः । तम् । मासाः । अर्धमासा इत्यर्ध—
 मासाः । क्रतवः । प्रविश्येति प्र—विश्य । दैवीम् । स॒श्व-
 दमिति सं—सदम् । अगच्छन् । ये । एवम् । विद्वांसः ।
 चतुर्विंशतिरात्रमिति चतुर्विंशति—रात्रम् । आसते ।
 संवत्सरमिति सं—वत्सरम् । एव । प्रविश्येति प्र—विश्य ।
 वस्यसीम् । स॒श्वदमिति सं—सदम् । गच्छन्ति । त्रयः ।
 त्रयस्त्रिंशा इति त्रयः—त्रिंशाः । अवस्तात् । भवन्ति ।
 त्रयः । त्रयस्त्रिंशा इति त्रयः—त्रिंशाः । परस्तात् ।
 त्रयस्त्रिंशैरिति त्रयः—त्रिंशैः । एव । उभयतः ।
 अवर्तिम् । पाप्मानम् । अपहत्येत्यप—हत्य । दैवीम् ।
 स॒श्वदमिति सं—सदम् । मध्यतः (२) । गच्छन्ति ।
 पृष्ठानि । हि । दैवी । स॒श्वदिति सं—सत् । जामि । वै ।
 एतत् । कुर्वन्ति । यत् । त्रयः । त्रयस्त्रिंशा इति त्रयः—
 त्रिंशाः । अन्वञ्चः । मध्ये । अनिरुक्त इत्यनिः—उक्तः ।
 भवति । तेन । अजामि । ऊर्ध्वानि । पृष्ठानि । भवन्ति ।
 ऊर्ध्वाः । छन्दोमा इति छन्दः—माः । उभाभ्याम् । रूपा-
 भ्याम् । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । यन्ति । असत्रम् ।

वै । एतत् । यत् । अ॒छन्दो॒ममित्य॑छन्दः—मम् । यत् ।
 छन्दो॒मा इति॑ छन्दः—माः । भव॑न्ति । तेन॑ । स॒त्रम् ।
 दे॒वताः । ए॒व । पृ॒ष्ठैः । अवे॑ति । रु॒न्धते॑ । प॒शून् ।
 छन्दो॒मैरिति॑ छन्दः—मैः । ओजः । वै । वी॒र्यम् ।
 पृ॒ष्ठानि॑ । प॒शवः॑ (३) । छन्दो॒मा इति॑ छन्दः—माः ।
 ओज॑सि । ए॒व । वी॒र्यं । प॒शुषु॑ । प्रती॑ति । ति॒ष्ठन्ति॑ ।
 त्रयः॑ । त्रय॑स्त्रि॒शा इति॑ त्रयः—त्रि॒शाः । अव॑स्तात् ।
 भव॑न्ति । त्रयः॑ । त्रय॑स्त्रि॒शा इति॑ त्रयः—त्रि॒शाः ।
 पर॑स्तात् । मध्ये॑ । पृ॒ष्ठानि॑ । उरः॑ । वै । त्रय॑स्त्रि॒शा
 इति॑ त्रयः—त्रि॒शाः । आ॒त्मा । पृ॒ष्ठानि॑ । आ॒त्मने॑ ।
 ए॒व । तत् । यज॑मानाः । शर्म॑ । न॒ह्यन्ते॑ । अना॑त्यै ।
 बृ॒हद॒थन्तरा॑भ्यामिति॑ बृहत्—रथ॑न्तराभ्याम् । य॒न्ति । इ॒यम् ।
 वा॒व । रथ॑न्तरमिति॑ रथं—तरम् । अ॒सौ । बृ॒हत् । आ॒भ्याम् ।
 ए॒व । य॒न्ति । अथो॑ इति॑ । अ॒नयोः॑ । ए॒व । प्रती॑ति ।
 ति॒ष्ठन्ति॑ । ए॒ते इति॑ । वै । य॒ज्ञस्य॑ । अ॒ञ्जसा॑र्यनी इत्य॑—
 अ॒सा—अ॒र्यनी॑ । सु॒ती इति॑ । ता॒भ्याम् । ए॒व (४) ।
 सु॒वर्ग॑मिति॑ सुवः—गम् । लो॒कम् । य॒न्ति । परा॑ञ्चः । वै ।
 ए॒ते । सु॒वर्ग॑मिति॑ सुवः—गम् । लो॒कम् । अ॒भ्यारो॑हन्ती-
 त्य॑भि—आ॒रोह॑न्ति । ये । प॒रा॒चीना॑नि । पृ॒ष्ठानि॑ । उ॒प-
 य॑न्तीत्यु॒प—य॑न्ति । प्र॒त्यङ् । ष॒डह॑ इति॑ षट्—अ॒हः ।

(द्वितीयचतुर्विंशतिरात्रकथनम्)

भवति । प्रत्यर्वरूढ्या इति प्रति-अर्वरूढ्यै । अथो इति ।
 प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । उभयोः । लोकयोः ।
 ऋद्ध्वा । उदिति । तिष्ठन्ति । त्रिवृत इति त्रि-वृतः ।
 अधीति । त्रिवृतमिति त्रि-वृतम् । उपेति । यन्ति ।
 स्तोमानाम् । संपत्त्या इति सं-पत्त्यै । प्रभवायेति प्र-भवाय ।
 ज्योतिः । अग्निष्टोम इत्यग्नि-स्तोमः । भवति । अयम् ।
 वाव । सः । क्षयः । अस्मात् । एव । तेन । क्षयात् । न ।
 यन्ति । चतुर्विंशतिरात्र इति चतुर्विंशति-रात्रः । भवति ।
 चतुर्विंशतिरिति चतुः-विंशतिः । अर्धमासा इत्यर्ध-
 मासाः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । संवत्सर इति सं-
 वत्सरः । सुवर्ग इति सुवः-गः । लोकः । संवत्सर इति
 सं-वत्सरे । एव । सुवर्ग इति सुवः-गे । लोके । प्रतीति ।
 तिष्ठन्ति । अथो इति । चतुर्विंशत्यक्षरेति चतुर्विंशति-
 अक्षरा । गायत्री । गायत्री । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-
 वर्चसम् । गायत्रिया । एव । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् ।
 अवेति । रुन्धते । अतिरात्रावित्यति-रात्रौ । अभितः ।
 भवतः । ब्रह्मवर्चसस्येति ब्रह्म-वर्चसस्य । परिगृहीत्या इति
 परि-गृहीत्यै (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

प्रथमेऽनुवाके कश्चिच्चतुर्विंशतिरात्रोऽभिहितः । अथ द्वितीयेऽन्यश्चतुर्विंश-
तिरात्रोऽभिधीयते ।

तमेतं विधत्ते—

यथा वै मनुष्या एवं देवा अग्र आसन्तेऽकामयन्ता-
वर्ति पाप्मानं मृत्युमपहत्य दैवीं ससदं गच्छे-
मेति त एतं चतुर्विंशतिरात्रमपश्यन्तमाऽहरन्तेना-
यजन्त ततो वै तेऽवर्ति पाप्मानं मृत्युमपहत्य
दैवीं ससदमगच्छन्त्य एवं विद्वांसश्चतुर्विंश-
तिरात्रमासतेऽवर्तिमेव पाप्मानमपहत्य श्रियं
गच्छन्ति श्रीर्हि मनुष्यस्य दैवी ससत्, इति ।

यथा मनुष्या दारिद्र्यहेतुभूतपापयुक्ता एवं देवा अपि पूर्वमासन् । ते च
देवाः कदाचिदेवमकामयन्त । वर्तिवृत्तिर्जीवनोपायो धनसंपत् । तद-
भावांऽवर्तिः । तत्र हेतुः पाप्मा दारिद्र्यहेतुर्जन्मान्तरकृतः पापविशेषः । स एव
क्लेशहेतुत्वान्मृत्युः । तमेतादृशमवर्ति पाप्मानं मृत्युं केनऽपि सुकृतानुष्ठानेनापह-
त्य देवसंबन्धिनीं संपत्तिं प्राप्नुयामेति विचार्य चतुर्विंशतिरात्रं तदुपायं शास्त्र-
मुखान्निश्चित्य तदनुष्ठानेन तत्फलं प्राप्ताः । एवं मनुष्या अपि तदनुष्ठानेन
दारिद्र्यहेतुपापनिवृत्तिद्वारा देवसंबन्धिनीं ससदं प्राप्नुवन्ति । देवाः सम्पक्सी-
दन्ति सुखेनावतिष्ठन्ते यस्यां श्रियां सा श्रीरेव दैवी संसत् । मनुष्या हि
श्रियमेव देवसभां मन्यन्ते ।

तत्र प्रथममहर्विधत्ते—

ज्योतिरतिरात्रो भवति सुव-
र्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै, इति ।

ज्योतिष्टोमविशेषो योऽयमतिरात्रः स एव प्रथममहस्तेन ज्योतिषा स्वर्गः
प्रकाशयते ।

(द्वितीयचतुर्विंशतिरात्रकथनम्)

अनन्तरभावीनि षडहानि विधत्ते—

पृष्ठ्यः षडहो भवति षड्वा ऋतवः संवत्सरस्तं मासा
अर्धमासा ऋतवः प्रविश्य दैवीः सःसदमगच्छन्त्य
एवं विद्वाःसश्चतुर्विंशतिरात्रमासते संवत्सरमेव
प्रविश्य वस्यसीः सःसदं गच्छन्ति, इति ।

षड्विधैः पृष्ठस्तोत्रैर्निष्पाद्यः पृष्ठ्यः षडहः स्तोत्रानुष्ठेयः । षडसंख्याका
ऋतवस्ते च संभूय संवत्सरी भवन्ति । तं च संवत्सरं द्वादश मासाश्चतुर्विंश-
तिरर्धमासाः षट्त्वत्त्रयवत्त्वेन प्रविश्यातिशयेन धनसमृद्धां सर्भां प्राप्नु-
वन्ति । मनुष्या अपि तथैव पृष्ठ्यषडहयुक्तेन चतुर्विंशतिरात्रेण फलं प्राप्नु-
वन्ति ।

अथान्यान्यपि षडहानि विधत्ते—

त्रयस्त्रयस्त्रिंशा अवस्ताद्भवन्ति त्रयस्त्रय-
स्त्रिंशाः परस्तात्रयस्त्रिंशैरेवोभयतोऽवर्ति
पाप्मानमपहत्य दैवीः सःसदं मध्यतो
गच्छन्ति पृष्ठानि हि दैवी सःसत्, इति ।

अत्रेयमहःकृप्तिः सूत्रकारेण दर्शिता—‘ संसदा चतुर्विंशतिरात्रेण स्वर्गे
लोके सीदन्त्यतिरात्रचतुर्विंश उक्थ्य आरम्भणीयस्त्रिष्टुद्वा पृष्ठ्यस्तोमः षड-
हस्त्रयस्त्रिंशमहरानिरुक्तं त्रयस्त्रिंशं [निरुक्तं] त्रिणवं द्वे एकविंशे त्रिणवं त्रय-
स्त्रिंशमहानिरुक्तं त्रयस्त्रिंशमनिरुक्तं पृष्ठ्यस्तोमः षडहः प्रत्यङ्गिष्टुद्हरानि-
रुक्तं ज्योतिष्टोमो वैश्वानरोऽतिरात्रः ’ इति । यदिदमतिरात्ररूपं प्रथममहः
सूत्रेऽभिहितं तज्ज्योतिरतिरात्रो भवतीति वाक्येनाऽऽम्नातम् । यत्सार-
म्भणीयरूपं द्वितीयमहस्तच्छाखान्तरगतम् । तृतीयमहरारभ्याष्टमान्तः परा-
भूपः पृष्ठ्यः षडहः । तत्र षष्ठमहस्त्रयस्त्रिंशरूपम् । यश्चाऽऽ(च्चाऽऽ)दित आरभ्य
गणनायामष्टममहः । ततो नवममहरानिरुक्तं त्रयस्त्रिंशं, स्पष्टलिङ्गैर्मन्त्रैर्गानं
निरुक्तं, तद्विपरीतमनिरुक्तम् । ततो दशममहानिरुक्तं त्रयस्त्रिंशम् । त एतेऽष्ट-
मनवमदशमा अहर्विशेषास्त्रयोऽवस्तादधोभागे वर्तमानास्त्रयस्त्रिंशाः । तत एका-
दशद्वादशत्रयोदशचतुर्दशाख्यान्यहानि त्रिणवैकविंशद्वयत्रिणवरूपाणि, मध्य-

वर्तीनि पृष्ठानीत्युच्यन्ते । ततः पञ्चदशषोडशसप्तदशा अष्टविंशेषास्त्रिसं-
ख्याकाः परस्तादूर्ध्वभागे वर्तमानास्त्रयस्त्रिंशः । तेषु त्रिषु मध्यमं(मं) निरुक्तं
त्रयस्त्रिंशम् । तस्मादुपरितनं त्रयस्त्रिंशस्योपयुक्तं(क्तम) निरुक्तम् । सप्तदश-
संख्यापूरकं दिनमारभ्य द्वाविंशदिनपर्यन्तमावृत्तः पृष्ठयः षडहः । अत एवायं
प्रत्यङ्गिति निर्दिश्यते । तत ऊर्ध्वमुपान्तिममहस्त्रिद्वानिरुक्तं ज्योतिरग्नि-
ष्टोमरूपम् । तत ऊर्ध्वमनिरात्रोऽन्तिमः । एवं स्थिते सत्येकादशादिचतुर्द-
शान्तान्मध्यवर्तिनोऽहश्चतुष्टयादध उपरिष्ठाच्च ये त्रिसंख्याकास्त्रयस्त्रिंशस्तै-
रुभयतोऽवस्थितैर्दारिद्र्येन पाप्मानमपहत्य देवी सभां मध्यवर्तिनीं गच्छन्ति ।
यानि मध्यवर्तीनि चत्वारि पृष्ठारकान्यहान्येतान्येवात्र देवी संसदित्युच्यते ।
तस्मादुभयतस्त्रयस्त्रिंशयुक्तान्यहानि कुर्वीदिति विध्यज्ञयः ।

अथाधोवर्तिषु त्रिषु त्रयस्त्रिंशेषु यो मध्यमो यश्च ऊर्ध्ववर्तिषु त्रिषु मध्यम-
स्तस्योभयविधस्य मध्यमस्यानिरुक्तं विधत्ते—

जामि वा एतत्कुर्वन्ति यत्रयस्त्रयस्त्रिंशश्चा अन्वञ्चो
मध्येऽनिरुक्तो भवति तेनाजामि, इति ।

यद्यनुक्रमवर्तिनः सर्वेऽपि त्रयस्त्रिंशा एकविधाः स्युस्तदानीमनुष्ठितार
आलस्यं कुर्वन्ति । तस्मान्मध्ये वर्तमानमहर्षिशेषमनिरुक्तत्वेनारस्माभिरुक्ता-
द्विलक्षणं कुर्युः । तेन वैलक्षणेनऽऽलस्यं परिहृतं भवेत् ।

उभयतोऽवस्थितानां त्रयस्त्रिंशानां मध्यवर्तिषु चतुर्ष्वहःसु कंचिद्विशेषं
विधत्ते—

ऊर्ध्वानि पृष्ठानि भवन्त्यूर्ध्वाश्छन्दोमा उभा-
भ्यां रूपाभ्यां सुवर्गं लोकं यन्ति, इति ।

रथंतरबृहदाद्यनुक्रमगतानि पृष्ठस्तोत्राणि निष्पादनीयानि । तथा चतुर्विं-
शाचतुश्चत्वारिंशाद्यनुक्रमगताश्छन्दोमा निष्पादनीयाः । यद्यपि त्रिणवैकविंश-
द्वयत्रिणवस्तोमैस्तान्यहानि निष्पाद्यानीति शास्त्रान्तरानुमारेण सूत्रेऽभिहितं,
तथाऽध्वजं प्रचनबलात्पवमानादिषु केषुचित्स्तोत्रेषु चतुर्विंशादयश्छन्दोमा
अनुक्रमेण प्रयोक्तव्याः । एवं सत्युभाभ्यां पृष्ठयच्छन्दोमरूपाभ्यां स्वर्गं
प्राप्नुवन्ति ।

तमेतं पृष्ठदृच्छन्दोमविधिं प्रशंसति—

असत्रं वा एतददृच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन
सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशूच्छन्दोमैरोजो वै
वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव
वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

पूर्ववशाख्येयम् ।

तान्येतानि मध्यवर्तीनि पृष्ठान्युभयतोऽवस्थितांस्त्रयस्त्रिंशश्च प्रकारान्तरेण
प्रशंसति—

त्रयस्त्रयस्त्रिंशश्चा अवस्ताद्भवन्ति त्रयस्त्रयस्त्रिंशः
परस्तान्मध्ये पृष्ठान्युरो वै त्रयस्त्रिंशश्चा आत्मा पृष्ठा-
न्यात्मन एव तयजमानाः शर्म नहन्तेऽनार्त्ये, इति ।

य एतेऽधोवर्तिनस्त्रयस्त्रिंशो ये चापर्वितिनस्ते सर्वेऽपि पुरुषशरीररूपस्यो-
रोदेशस्थानीयाः । यानि तु मध्यवर्तीनि पृष्ठानि तानि जीवात्मस्थानीयानि ।
तत्तेनोभयविधानुष्ठानेन यजमानाः स्वार्थं शर्म नहन्ते सुखं वध्नन्ति संपादय-
न्तीत्यर्थः । तच्चानार्त्यं दुःखविनाशाय भवति ।

उक्तेषु पृष्ठस्तांत्रेषु पर्यायेण सामद्वयमेव विधत्ते—

बृहद्वथंतराभ्यां यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदा-
भ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते
वै यज्ञस्याञ्जसायनी स्नुती ताभ्यामेव सुवर्गं
लोकं यन्ति पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्या-
रोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्य-
क्ष्ण्डहो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रति-
ष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋद्ध्वोचिष्ठन्ति, इति ।

पूर्ववशाख्येयम् ।

अथोपान्त्यं त्रयोविंशमहर्विधत्ते—

त्रिवृतोऽधि त्रिवृतमुप यन्ति स्तोमानाः संपत्त्यै
प्रभवाय ज्योतिरग्निष्टोमो भवत्ययं वाव स
क्षयोऽस्मादेव तेन क्षयान्न यन्ति, इति ।

आवृत्तः पृष्ठयः षडहस्त्रयस्त्रिंशदस्त्रिवृदन्तः । तथा सति द्वाविंशे दिने
त्रिवृत्स्तोमः प्राप्नोति । तस्मात्त्रिवृत्स्तोमयुक्तादहोऽप्यध्वूर्ध्वं त्रयोविंशदिने
त्रिवृतमेवानुतिष्ठेयुः । तथा सति त्रिवृत्स्तोमस्य सांतत्यादेशां स्तोमानां संप-
त्तिर्भवति । सा च संपत्तिर्यजमानस्य पुत्रादिप्रभवाय संपद्यते । स च त्रिवृ-
त्स्तोमयुक्ताहर्विशेषो ज्योतिष्टोमः कार्यः, सप्तसंस्थारूपेऽग्निष्टोमे प्रथमसंस्था-
रूपं कुर्यादित्यर्थः । अयमेव मनुष्यलोकः सोऽग्निष्टोमरूपः क्षयो निवासार्थो
गृहविशेषः । तेनाग्निष्टोमानुष्ठानेनास्माद्भूलोकवर्तिनः क्षयाद्गृहाभ्ययन्ति न
विनश्यन्तीत्यर्थः ।

अथ क्रतुगतामहःसंख्यां प्रशंसति—

चतुर्विंशतिरात्रो भवति चतुर्विंशतिरर्धमासाः संव-
त्सरः संवत्सरः सुवर्गो लोकः संवत्सर एव सुवर्गे लोके
प्रति तिष्ठन्त्यथो चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्री
ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धते, इति ।

पूर्वव्याख्येयम् ।

अथोदयनीयमहर्विधत्ते—

अतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै, इति ॥

पूर्वं विहितेन ज्योतिरतिरात्रो भवतीत्यनेन प्रायणीयेन सह निर्देष्टुं द्विवच-
नम् । वर्णसंख्याया गायत्रीसाम्याद्ब्रह्मवर्चसफलत्वेन तत्परिग्रहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

ऋ॒क्षा वा इ॒यमे॒लोम॒काऽऽसी॒त्साऽका॒मय॒तौष॒धी-
 भि॒र्वन॒स्पति॑भिः प्र जा॒येयेति॑ सैता॒स्त्रि॒ंशत॑ रात्री-
 रप॒श्यत्ततो॑ वा इ॒यमोष॑धीभि॒र्वन॒स्पति॑भिः प्राजा॒यत॑
 ये प्र॒जाका॑माः प॒शुका॑माः स्युस्त ए॒ता आ॑सीर॒न्प्रेव॑
 जाय॒न्ते प्र॒जया॑ प॒शुभि॑रियं वा अ॒क्षुध्य॑त्सैतां वि॒राज॑-
 मप॒श्यत्ता॒मात्म॑न्धित्वाऽन्ना॒यम॒वारु॑न्धौषधीः (१)
 वन॒स्पती॑न्प्र॒जां प॒शून्तेना॑वर्धत सा जे॒मानं॑ महि॒मानं॑
 मग॒च्छय॑ एवं वि॒द्वांस॑ ए॒ता आ॑सते वि॒राज॑मे॒वाऽऽ-
 त्मन्धित्वाऽन्ना॒यम॒व रु॑न्धते वर्ध॒न्ते प्र॒जया॑ प॒शुभि॑र्जे-
 मानं॑ महि॒मानं॑ गच्छन्ति ज्योति॑रतिरात्रो भ॒वति॑
 सुव॒र्गस्य॑ लो॒कस्यानु॑ख्यात्यै पृ॒ष्ठचः॑ षड॒हो भ॑वति
 षड्वा ऋत॑वः षट्पृ॒ष्ठानि॑ पृ॒ष्ठैरेव॑र्तुन॒न्वारो॑हन्त्यृतुभिः
 संवत्सरं॑ ते संवत्सर ए॒व (२) प्रति॑ तिष्ठन्ति त्रय-
 स्त्रि॒ंशात्र॑यस्त्रि॒ंशमु॑प॒ यन्ति॑ य॒ज्ञस्य॑ संत॒त्या अथो॑
 प्र॒जाप॑तिर्वै त्रयस्त्रि॒ंशः प्र॒जाप॑तिमे॒वाऽऽर॑भन्ते
 प्राति॑ष्ठित्यै त्रिण॒वो भ॑वति वि॒जित्या॑ एकवि॒ंशो
 भ॑वति प्राति॑ष्ठित्या अथो रुच॑मे॒वाऽऽत्म॑न्दधते त्रि॒वृ-
 दग्नि॑ष्टुर्भवति पा॒प्मान॑मे॒व तेन॑ निर्द॒हन्तेऽथो॑ तेजो

वै त्रिवृत्तेज एवाऽऽत्मन्दधते पञ्चदश इन्द्रस्तोमो
 भवतीन्द्रियमेवाव (३) रुन्धते सप्तदशो भवत्य-
 न्नायस्यावरुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायन्त एकविंशो
 भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन्दधते चतु-
 र्विंशो भवति चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सरः
 संवत्सरः सुवर्गो लोकः संवत्सर एव सुवर्गे लोके
 प्रति तिष्ठन्त्यथो एष वै विषुवान्विषुवन्तो भवन्ति
 य एवं विद्वांस एता आसते चतुर्विंशत्पृष्ठान्युप
 यन्ति संवत्सर एव प्रतिष्ठाय (४) देवता अभ्या-
 रोहन्ति त्रयस्त्रिंशत्त्रयस्त्रिंशमुप यन्ति त्रयस्त्रिं-
 शद्वै देवता देवतास्वेव प्रति तिष्ठन्ति त्रिणवो भव-
 तीमे वै लोकास्त्रिणव एष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति
 द्वावेकविंशौ भवतः प्रतिष्ठित्या अथो रुचमे-
 वाऽऽत्मन्दधते बहवः षोडशिनो भवन्ति तस्माद्ब-
 हवः प्रजासु वृषाणो यदेते स्तोमा व्यतिषक्ता
 भवन्ति तस्मादियमोषधीभिर्वनस्पतिभिर्व्यतिषक्ता
 (५) व्यतिषज्यन्ते प्रजया पशुभिर्य एवं विद्वांस एता
 आसतेऽकृता वा एते सुवर्गं लोकं यन्त्युच्चावचादि
 स्तोमानुपयन्ति यदेत ऊर्ध्वाः कृताः स्तोमा भवन्ति
 कृता एव सुवर्गं लोकं यन्त्युभयेरिभ्यो लोकयोः

कल्पते त्रिंशदेतास्त्रिंशदक्षरा विराडन्नं विराड्-
विराजैवान्नाद्यमव रुन्धतेऽतिरात्रावभितो भवतोऽन्ना-
द्यस्य परिगृहीत्यै (६) ॥

(ओषधीः संवत्सर एवाव प्रतिष्ठाय व्यतिषक्तैकान पञ्चाशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

क॒क्षा । वै । इ॒यम् । अ॒लो॒म॒का । आ॒सीत् । सा ।
अ॒का॒म॒यत् । ओष॑धीभि॒रित्योष॑धि-भिः । वन॑स्पति॒भिरिति॑
वन॑स्पति-भिः । प्रेति॑ । जा॒ये॒य । इति॑ । सा । ए॒ताः ।
त्रिं॑शतम् । रात्रीः । अप॑श्यत् । ततः । वै । इ॒यम् । ओष॑-
धीभि॒रित्योष॑धि-भिः । वन॑स्पति॒भिरिति॑ वन॑स्पति-भिः ।
प्रेति॑ । अ॒जा॒यत् । ये । प्र॒जा॒का॒मा इति॑ प्र॒जा-का॒माः ।
प॒शु॒का॒मा इति॑ प॒शु-का॒माः । स्युः । ते । ए॒ताः । आ॒सी-
रन् । प्रेति॑ । ए॒व । जा॒यन्ते । प्र॒जयेति॑ प्र-जया । प॒शुभि॑-
रिति॑ प॒शु-भिः । इ॒यम् । वै । अ॒क्षु॒ध्यत् । सा । ए॒ताम् ।
वि॒राज॑मिति॒ वि-राज॑म् । अप॑श्यत् । ताम् । आ॒त्मन् ।
धित्वा । अ॒न्नाद्य॑मित्य॒न्न-अ॒द्यम् । अवेति॑ । अ॒रुन्ध॑ ।
ओष॑धीः (१) । वन॑स्पतीन् । प्र॒जामिति॑ प्र-जाम् ।

पशून् । तेन । अवर्धत । सा । जेमानम् । महिमानम् ।
अगच्छत् । ये । एवम् । विद्वांसः । एताः । आसते ।
विराजमिति वि—राजम् । एव । आत्मन् । धित्वा । अन्नाद्य-
मित्यन्न-अद्यम् । अवेति । रुन्धते । वर्धन्ते । प्रजयेति
प्र-जया । पशुभिरिति पशु—भिः । जेमानम् । महिमानम् ।
गच्छन्ति । ज्योतिः । अतिरात्र इत्यति-रात्रः । भवति ।
सुवर्गस्येति सुवः—गस्य । लोकस्य । अनुख्यात्या इत्यनु-
ख्यात्यै । पृष्ठ्यः । षडह इति षट्—अहः । भवति । षट् ।
वै । ऋतवः । षट् । पृष्ठानि । पृष्ठैः । एव । ऋतून् ।
अन्वारोहन्तीत्यनु-आरोहन्ति । ऋतुभिरित्यृतु-भिः । संव-
त्सरमिति सं—वत्सरम् । ते । संवत्सर इति सं—वत्सरे ।
एव (२) । प्रतीति । तिष्ठन्ति । त्रयस्त्रिंशदिति त्रयः—
त्रिंशात् । त्रयस्त्रिंशमिति त्रयः—त्रिंशम् । उपेति ।
यन्ति । यज्ञस्य । संतत्या इति सं—तत्यै । अथो इति ।
प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । वै । त्रयस्त्रिंश इति त्रयः—
त्रिंशः । प्रजापतिमिति प्रजा—पतिम् । एव । एति ।
रभन्ते । प्रतिष्ठित्या इति प्रति—स्थित्यै । त्रिणव इति त्रि—
नवः । भवति । विजित्या इति वि—जित्यै । एकविंश
इत्येक-विंशः । भवति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति—स्थित्यै ।

(त्रिंशद्वात्रकथनम्)

अथो इति । रुचम् । एव । आत्मन् । दधते । त्रिवृदिति
 त्रि-वृत् । अग्निष्टुदित्यग्नि-स्तुत् । भवति । पाप्मानम् ।
 एव । तेन । निरिति । दहन्ते । अथो इति । तेजः । वै ।
 त्रिवृदिति त्रि-वृत् । तेजः । एव । आत्मन् । दधते । पञ्च-
 दश इति पञ्च-दशः । इन्द्रस्तोम इतीन्द्र-स्तोमः ।
 भवति । इन्द्रियम् । एव । अवेति (३) । रुन्धते ।
 सप्तदश इति सप्त-दशः । भवति । अन्नायस्थेत्यन्न-
 अयस्य । अवरुद्ध्य । इत्यव-रुद्ध्यै । अथो इति । प्रेति ।
 एव । तेन । जायन्ते । एकविंश इत्येक-विंशः । भवति ।
 प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । अथो इति । रुचम् ।
 एव । आत्मन् । दधते । चतुर्विंश इति चतुः-विंशः ।
 भवति । चतुर्विंशतिरिति चतु-विंशतिः । अर्धमासा
 इत्यर्ध-मासाः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । संवत्सर इति
 सं-वत्सरः । सुवर्ग इति सुवः-गः । लोकः । संवत्सर
 इति सं-वत्सरे । एव । सुवर्ग इति सुवः-गे । लोके ।
 प्रतीति । तिष्ठन्ति । अथो इति । एषः । वै । विषुवा-
 निति विषु-वान् । विषुवन्त इति विषु-वन्तः । भवन्ति ।
 ये । एवम् । विद्वांसः । एता । आसते । चतुर्विंशा-
 दिति चतुः-विंशात् । पृष्ठानि । उपेति । यन्ति । संव-
 त्सर इति सं-वत्सरे । एव । प्रतिष्ठायेति प्रति-स्थाय(४) ।

दे॒वताः । अ॒भ्यारो॒हन्तीत्य॑भि—आ॒रोह॑न्ति । त्र॒यस्त्रिं॒शा-
 दि॒तिं त्रयः—त्रिं॒शात् । त्र॒यस्त्रिं॒शमि॒तिं त्रयः—त्रिं॒शम् ।
 उपे॒तिं । य॒न्ति । त्र॒यस्त्रिं॒शदि॒तिं त्रयः—त्रिं॒शात् । वै ।
 दे॒वताः । दे॒वता॑सु । ए॒व । प्रती॑ति । ति॒ष्ठन्ति । त्रि॒णव॑ इति
 त्रि—न॒वः । भ॒वति॑ । इ॒मे । वै । लो॒काः । त्रि॒णव॑ इति
 त्रि—न॒वः । ए॒षु । ए॒व । लो॒केषु॑ । प्रती॑ति । ति॒ष्ठन्ति । द्वौ ।
 ए॒कविं॒शावित्ये॑क—विं॒शौ । भ॒वतः॑ । प्र॒तिष्ठी॒त्या इति॑
 प्र॒ति—स्थि॒त्यै । अथो॒ इति॑ । रुच॑म् । ए॒व । आ॒त्मन् ।
 द॒धते॑ । ब॒हवः॑ । षो॒ढाशि॑नः । भ॒वन्ति॑ । तस्मा॑त् । ब॒हवः॑ ।
 प्र॒जास्वि॑तिं प्र—जासु॑ । वृ॒षाणः॑ । यत् । ए॒ते । स्तो॒माः ।
 व्य॒तिष॑क्ता इति॑ वि—अ॒तिष॑क्ताः । भ॒वन्ति॑ । तस्मा॑त् ।
 इ॒यम् । ओष॑धीभि॒रित्योष॑धि—भिः । वन॑स्पति॒भिरिति॑ वन-
 स्प॒ति—भिः । व्य॒तिष॑क्तेति॑ वि—अ॒तिष॑क्ता (५) । व्य॒ति-
 ष॒ज्यन्त॑ इति॑ वि—अ॒तिष॑ज्यन्ते । प्र॒जये॑ति प्र—जया॑ ।
 प॒शुभि॑रिति॑ प॒शु—भिः । ये । ए॒वम् । वि॒द्वांसः॑ । ए॒ताः ।
 आ॒सते॑ । अ॒कृ॒ताः । वै । ए॒ते । सु॒वर्ग॑मिति॑ सुवः—गम् ।
 लो॒कम् । य॒न्ति । उ॒च्चाव॑चान् । हि । स्तो॒मान् । उ॒पय॑न्ती-
 त्यु॒प—य॑न्ति । यत् । ए॒ते । ऊ॒र्ध्वाः । कृ॒ताः । स्तो॒माः ।
 भ॒वन्ति॑ । कृ॒ताः । ए॒व । सु॒वर्ग॑मिति॑ सुवः—गम् । लो॒कम् ।
 य॒न्ति । उ॒भयोः॑ । ए॒भ्यः । लो॒कयोः॑ । क॒ल्पे॒त । त्रिं॒शात् ।

(त्रिशद्रात्रकथनम्)

ए॒ताः । त्रि॒श॒दक्ष॒रोति॑ त्रि॒श॒त्-अ॒क्ष॒रा । वि॒राडि॑ति
वि-रा॒ट् । अ॒न्नम् । वि॒राडि॑ति वि-रा॒ट् । वि॒राजे॑ति
वि-रा॒जा । ए॒व । अ॒न्नाद्य॑मित्य॒न्न-अ॒द्यम् । अवे॑ति ।
रु॒न्ध॒ते । अ॒ति॒रा॒त्रा॒वि॒त्य॒ति-रा॒त्रौ । अ॒भि॒तः । भ॒व॒तः ।
अ॒न्नाद्य॑स्येत्य॒न्न-अ॒द्यस्य॑ । परि॑गृही॒त्या इति॑ परि॑-
गृही॒त्यै (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

द्वितीये द्वितीयश्चतुर्विंशतिरात्रोऽभिहितः । अथ तृतीये त्रिशद्रात्रोऽभिधी-
यते ।

तमेतं विधत्ते—

ऋ॒क्षा वा इ॒यम॑लोमकाऽऽसी॒त्साऽका॑मयतौ-
ष॒धीभि॑र्वनस्पतिभिः प्र जायेयेति सैता-
स्त्रि॒श॒तः रा॒त्रीर॑पश्यत्ततो वा इयमोष-
॒धीभि॑र्वनस्पतिभिः प्राजायत ये प्रजा-
का॒माः प॒शुका॑माः स्युस्त एता आसी-
रन्प्रै॒व जा॑यन्ते प्रजया पशुभिः, इति ।

ओषधयो वनस्पतयश्च पृथिव्या लोमानि, तद्रहितत्वात्कदाचिदियमृक्षा
परुषाऽऽसीद् । तत ओषधिवनस्पत्युत्पादनं कामयित्वा त्रिशद्रात्रयागानुष्ठाने-
नोत्पादयामास । एवमन्येऽपि तदनुष्ठानेन प्रजाः पशून्चोत्पादयन्ति । समुदा-
यप्राधान्यं परित्यज्य प्रत्येकप्राधान्यविवक्षया रात्रीरान् बहुवचननिर्देशः ।

अथाक्षप्राप्त्यर्थं तमेव क्रतुं विधत्ते —

इयं वा अशुध्यत्सैतां विराजमपश्यन्तामात्मन्धि-
 त्वाऽन्नाद्यमवारुन्धौषधीर्वनस्पतीन्प्रजां पशून्ते-
 नावर्धत सा जेमानं महिमानमगच्छद्य एवं
 विद्वांस एता आसते विराजभेवाऽऽत्मन्धित्वाऽ-
 न्नाद्यमव रुन्धते वर्धन्ते प्रजया पशुभि-
 र्जेमानं महिमानं गच्छन्ति, इति ।

इयं भूमिरक्षाभावात्कदाचित्क्षुधिताऽभूत् । ततस्तत्परिहारं विचार्येतां
 त्रिंशद्वात्रिरूपां विराजमश्नयत् । त्रिंशदक्षत्साम्याद्विराजम् । तां च विराजं
 स्वमनसि स्थापयित्वा तदनुष्ठानेनान्नं प्राप्तवती । तस्मात्त्रादकृतृणौदनरूपेण
 बहुविधम् । तेनौषधादीनवर्धयत् । वर्धयित्वा च सर्वेभ्यः पूज्यत्वलक्षणं
 महित्वं च प्राप्नोत् । एवमन्येऽपि तदनुष्ठानेन तत्फलं प्राप्नुवन्ति ।

तत्र प्रथममहर्विधत्ते —

ज्योतिरातिरात्रो भवति सुव-
 र्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै, इति ।

अथानन्तरभावीनि षट्षंख्याकान्यहानि विधत्ते —

पृष्ठयः षडहो भवति षड्वा क्रतवः
 षट्पृष्ठानि पृष्ठैरेतूनन्वारोहन्त्यृतुभिः संव-
 त्सरं ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

गतम् ।

अथाष्टममहर्विधत्ते —

त्रयस्त्रिंशात्रयस्त्रिंशमुप यन्ति यज्ञस्य
 संतत्या अथो प्रजापतिर्वै त्रयस्त्रिंशः
 प्रजापतिमेवाऽऽरभन्ते प्रतिष्ठित्यै, इति ।

पृष्ठयषडहो यदन्तिममहस्तदेतत्रयस्त्रिंशम् । तस्माद्धर्षं पुनस्त्रयस्त्रिंशानुष्ठानेन
 सजातीयत्वेन यज्ञस्य सांतत्यं भवति । अपि च त्रयस्त्रिंशस्य प्रजापतिना सृष्ट-

अथ०४अनु० ३। कुण्डयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४५६१

(त्रिषदाप्रकरणम्)

स्वात्तद्रूपत्वं, तेन तदनुष्ठायिनेस्तेन प्रजापतिमेवानुतिष्ठन्ति । तच्च प्रतिष्ठार्थं भवति ।

अथ नवममहर्विधत्ते—

त्रिणवो भवति विजित्यै, इति ।

अन्यत्र ' त्रिणवेन स्तोमेनैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान्प्राणुदन्त ' इति श्रवणा-
त्रिणवो जयहेतुः ।

अथ दशममहर्विधत्ते—

एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या

अथो रुचमेवाऽऽत्मन्दधते, इति ।

अन्यत्र ' प्रतिष्ठा वा एकविंशः । ' ' रुग्वा एकविंशः । ' इति श्रवणादुभय-
प्राप्तिः ।

अथैकादशमहर्विधत्ते—

त्रिवृदग्निष्टुद्भवति पाप्मानमेव तेन निर्दहन्तेऽथो

तेजो वै त्रिवृत्तेज एवाऽऽत्मन्दधते, इति ।

अग्निरेव यत्र स्तूयते सोऽग्निष्टुत् । अतोऽग्निसामर्थ्यात्पापदाहः । त्रिवृत्सा-
मर्थ्यात्कान्तिप्राप्तिः ।

अथ द्वादशमहर्विधत्ते—

पञ्चदश इन्द्रस्तोमो भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धते, इति ।

इन्द्र एव यत्र स्तूयते सोऽयमिन्द्रस्तोमस्तेनेन्द्रियप्राप्तिः ।

अथ त्रयोदशमहर्विधत्ते—

सप्तदशो भवत्यन्नायस्यावरुद्ध्य

अथो प्रैव तेन जायन्ते, इति ।

सप्तदशस्तोमस्यान्नप्रजाहेतुत्वादुभयप्राप्तिः ।

अथ चतुर्दशमहर्विधत्ते—

एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या

अथो रुचमेवाऽऽत्मन्दधते, इति ।

पूर्वव्याख्येयम् ।

अथ पञ्चदशमहविधत्ते—

चतुर्विंशो भवति चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सरः
संवत्सरः सुवर्गो लोकः संवत्सर एव सुवर्गे लोके
प्रति तिष्ठन्त्यथो एष वै विषूवान्विषूवन्तो भवन्ति
य एवं विद्वांस एता आसते, इति ।

संख्यासाम्यादर्थमाससंवत्सरद्वारा स्वर्गे प्रतिष्ठा । अपि चायमहर्विशेषो
विषूवान्विविधा स्मृतिः फलोत्पत्तिरिति विषूस्तद्दानयम् । तस्मादेवं विदित्वाऽ-
नुष्ठातारोऽपि विविधफलोत्पत्तिमन्तो भवन्ति ।

अथ षोडशमारभ्यैकविंशतिपर्यन्तानि षट्संख्याकान्यहानि विधत्ते—

चतुर्विंशत्पृष्ठान्युप यन्ति संवत्सर एव
प्रतिष्ठाय देवता अभ्यारोहन्ति, इति ।

प्रतिष्ठाहेतुसंवत्सरात्मकचतुर्विंशस्तोमयुक्तादह ऊर्ध्वं पृष्ठयषडहानुष्ठाने सति
प्रथमसंवत्सरे प्रतिष्ठां प्राप्य पश्चात्षडभिरहोभिरारभ्य देवताः प्राप्नोति ।

अथ द्वाविंशं दिनं विधत्ते—

त्रयस्त्रिंशत्त्रयस्त्रिंशमुप यन्ति त्रयस्त्रिंश-
शब्दै देवता देवतास्वेव प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

पृष्ठये षडहेऽन्तिमं त्रयस्त्रिंशमहस्तस्मादूर्ध्वं पुनरपि त्रयस्त्रिंशानुष्ठाने ये देवा
दिद्येकादश स्थेत्यादिमन्त्रोक्तासु त्रयस्त्रिंशत्संख्याकासु देवतास्वेव प्रतिष्ठिता
भवन्ति ।

अथ त्रयोविंशं दिनं विधत्ते—

त्रिणवो भवतीमे वै लोकास्त्रिणव
एष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

नवसंख्याविषयया त्रिसंख्यया समानत्वाल्लोकत्रये प्रतिष्ठा ।

अथ त्रयोविंशचतुर्विंशदिने विधत्ते—

द्वावेकविंशौ भवतः प्रतिष्ठित्या
अथो रुचमेवाऽऽत्मन्दधते, इति ।

पूर्वव्याख्येयम् ।

(त्रिंशद्वात्रकथनम्)

अथ पञ्चविंशदिनमारभ्यैकोनत्रिंशपर्यन्तानि पञ्चाहानि विधत्ते—

बहवः षोडशिनो भवन्ति तस्मा-

द्वहवः प्रजासु वृषाणः, इति ।

षोडशस्तोत्रयुक्ता अहविंशेषाः षोडशिनः । ते च बहवो नैरन्तर्येणात्र पञ्च-
वानुष्ठेयाः । तावतैवापेक्षितसंख्यायाः पूरितत्वात् । यस्मात्प्रजोत्पत्तिहेतवः
षोडशिनोऽत्र बहवोऽनुष्ठितास्तस्माल्लोके प्रजासु मध्ये वृषाणः पुंस्त्वधर्म-
युक्ता बहवो दृश्यन्ते ।

एतेभ्यः षोडशिभ्य ऊर्ध्वदिनेष्वनुष्ठितान्परस्परविलक्षणान्स्तोमान्प्रशंसति—

यदेते स्तोमा व्यतिषक्ता भवन्ति तस्मा-

दियमोषधीभिर्वनस्पतिभिर्व्यतिषक्ता, इति ।

यस्मादेते स्तोमा न्यूनाधिकभावेन संकीर्णास्तस्माद्भूमिरपि व्यवस्थामन्तरे-
णौषधीभिर्वनस्पतिभिश्च सर्वत्र संकीर्णा दृश्यते ।

स्तोमव्यतिषङ्गवेदनं प्रशंसति—

व्यतिषज्यन्ते प्रजया पशुभिर्य एवं

विद्वांस एता आसते, इति ।

एतास्त्रिंशद्वात्रीर्येऽनुतिष्ठन्ति तेषां मध्य एकस्य प्रजा अपरस्य पशव एवेति
व्यवस्था नास्ति, किंतु सर्वेऽपि प्रजया पशुभिश्च संकीर्णा भवन्ति ।

अथ षोडशिष्वहःस्वेकविधस्तोमान्प्रशंसति—

अकृप्ता वा एते सुवर्गं लोकं यन्त्यु-

च्चावचान्हि स्तोमानुपयन्ति यदेत ऊर्ध्वाः

कृप्ताः स्तोमा भवन्ति कृप्ता एव सुवर्गं लोकं

यन्त्युभयोरेभ्यो लोकयोः कल्पते, इति ।

ये यजमानाः पूर्वेषु दिनेषुच्चावचान्परस्परविलक्षणान्स्तोमाननुतिष्ठन्ति ते
यजमाना अकृप्ता वा इदमेतावत्तत्र भोग्यमित्येवं निश्चयरहिता एव स्वर्गं
प्राप्नुवन्ति । तस्मात्कृप्ताः क्लृप्ताभयविधस्तोमानुष्ठानादेतद्यजमानार्थमुभयो-
लोकयोर्भोग्यं कृप्तं भवति ।

अथ ऋतुगतामहःसंख्यां प्रशंसति—

त्रिंशदेतास्त्रिंशदक्षरा विराडन्नं विराड्-
विराजैवान्नायमव रुन्धते, इति ।

गतम् ।

अथान्तिममहर्विधत्ते—

अतिरात्रावभितो भवतोऽन्नायस्य परिगृहीत्यै, इति ॥

प्रायणीयेन सह निर्देशाद्विवचनम् । अन्नाद्यफलस्य विधिवार्क्ये स्पष्टत्वा-
त्तत्परिग्रहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमः के चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

प्रजापतिः सुवर्गं लोकमैतं देवा येनयेन छन्द-
साऽनु प्रायुञ्जत तेन नाऽऽमुवन्त एता द्वात्रिंशत-
रात्रीरपश्यन्द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुगानुष्टुभः प्रजापतिः
स्वेनैव छन्दसा प्रजापतिमाप्त्वाऽभ्यारूढा सुवर्गं
लोकमायन्य एवं विद्वांस एता आसते द्वात्रिंश-
देता द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुगानुष्टुभः प्रजापतिः
स्वेनैव छन्दसा प्रजापतिमाप्त्वा श्रियं गच्छन्ति
(१) श्रीर्हि मनुष्यस्य सुवर्गो लोको द्वात्रिं-

(द्वात्रिंशद्वात्रिंशदक्षराः)

शदेता द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुप्वागनुष्टुप्सर्वमिव वाच-
मामुवन्ति सर्वे वाचो वदितारो भवन्ति सर्वे हि
श्रियं गच्छन्ति ज्योतिर्गौरायुरिति व्यहा भवन्तीयं
वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकान-
भ्यारोहन्त्यभिपूर्वं व्यहा भवन्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गं
लोकमभ्यारोहन्ति बृहदथन्तराभ्यां यन्ति (२)
इयं वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अन-
योरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी सुती
ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति पराञ्चो वा एते
सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचस्त्र्यहानुपयन्ति
प्रत्यङ्म्यहो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या
उभयोर्लोकयोर्क्रिद्ध्वोतिष्ठन्ति द्वात्रिंशदेतास्तासां
यास्त्रिंशत्त्रिंशदक्षरा विराडन्नं विराड्विराजैवान्नाय-
मव रुन्धते ये द्वे अहोरात्रे एव ते उभाभ्यां रूपा-
भ्यां सुवर्गं लोकं यन्त्यतिरात्रावभितो भवतः
परिगृहीत्यै (३)

[गच्छन्ति यन्ति त्रिंशदक्षरा द्वाविंशतिश्च ।]

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । सुवर्गमिति सुवः-गम् ।
 लोकम् । ऐत् । तम् । देवाः । येनयेनेति येन-येन ।
 छन्दसा । अनु । प्रेति । अयुञ्जत । तेन । न । आमुवन् ।
 ते । एताः । द्वात्रिंशत् । रात्रीः । अपश्यन् । द्वात्रिंश-
 दक्षरेति द्वात्रिंशत्-अक्षरा । अनुष्टुगित्यनु-स्तुक् । आनु-
 ष्ठुभ इत्यानु-स्तुभः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । स्वेन ।
 एव । छन्दसा । प्रजापतिमिति प्रजा-पतिम् । आप्त्वा ।
 अभ्यारुह्येत्यभि-आरुह्य । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् ।
 आयन् । ये । एवम् । विद्वांसः । एताः । आसते ।
 द्वात्रिंशत् । एताः । द्वात्रिंशदक्षरेति द्वात्रिंशत्-अक्षरा ।
 अनुष्टुगित्यनु-स्तुक् । आनुष्टुभ इत्यानु-स्तुभः । प्रजा-
 पतिरिति प्रजा-पतिः । स्वेन । एव । छन्दसा । प्रजापति-
 मिति प्रजा-पतिम् । आप्त्वा । श्रियम् । गच्छन्ति
 (१) । श्रीः । हि । मनुष्यस्य । सुवर्ग इति सुवः-गः ।
 लोकः । द्वात्रिंशत् । एताः । द्वात्रिंशदक्षरेति द्वात्रिं-
 शत्-अक्षरा । अनुष्टुगित्यनु-स्तुक् । वाक् । अनुष्टुबित्य-
 नु-स्तुप् । सर्वा । एव । वाचम् । आमुवन्ति । सर्वे ।
 वाचः । वदितारः । भवन्ति । सर्वे । हि । श्रियम् ।

(द्वात्रिंशद्वात्राभिधानम्)

म॒च्छन्ति । ज्योतिः । गौः । आयुः । इति । अ॒ह्यहा इति
 त्रि-अ॒हाः । भ॒वन्ति । इ॒यम् । वाव । ज्योतिः । अ॒न्त-
 रि॒क्षम् । गौः । अ॒सौ । आयुः । इ॒मान् । ए॒व । लो॒कान् ।
 अ॒भ्यारो॑हन्तीत्य॒भि-आ॑रोहन्ति । अ॒भिपूर्व॑मित्य॒भि-पूर्व॑म् ।
 अ॒ह्यहा इति त्रि-अ॒हाः । भ॒वन्ति । अ॒भिपूर्व॑मित्य॒भि-पूर्व॑म् ।
 ए॒व । सु॒वर्ग॑मिति सु॒वः-ग॒म् । लो॒कम् । अ॒भ्यारो॑हन्ती-
 त्य॒भि-आ॑रोहन्ति । बृ॒हद॒थं॒तरा॑भ्यामिति बृ॒हत्-र॒थं॒त-
 रा॑भ्याम् । य॒न्ति (२) । इ॒यम् । वाव । र॒थं॒तर॑मिति
 र॒थं-त॑रम् । अ॒सौ । बृ॒हत् । आ॒भ्याम् । ए॒व । य॒न्ति ।
 अथो इति । अ॒नयोः । ए॒व । प्र॒तीति॑ । ति॒ष्ठन्ति । ए॒ते
 इति । वै । य॒ज्ञस्य॑ । अ॒ज॒साय॑नी इत्य॒जसा॑-अ॒य॑नी ।
 स्रु॒ती इति । ता॒भ्याम् । ए॒व । सु॒वर्ग॑मिति सु॒वः-ग॒म् ।
 लो॒कम् । य॒न्ति । परा॑ञ्चः । वै । ए॒ते । सु॒वर्ग॑मिति
 सु॒वः-ग॒म् । लो॒कम् । अ॒भ्यारो॑हन्तीत्य॒भि-आ॑रोहन्ति ।
 ये । परा॑चः । अ॒ह्यहानि॑ति त्रि-अ॒हान् । उ॒पय॑न्तीत्यु-
 प-य॑न्ति । प्र॒त्यङ् । अ॒ह्यहा इति त्रि-अ॒हः । भ॒वति ।
 प्र॒त्यव॑रूढ्या इति प्र॒ति-अ॑वरूढ्यै । अथो इति । प्र॒तिष्ठि॑त्या
 इति प्र॒ति-स्थि॑त्यै । उ॒भयोः । लो॒कयोः । ऋ॒द्ध्वा ।
 उ॒दिति॑ । ति॒ष्ठन्ति । द्वात्रिं॑शत् । ए॒ताः । ता॒साम् । याः ।
 त्रिं॑शत् । त्रिं॑शद॒क्षरे॑ति त्रिं॑शत्-अ॒क्षरा॑ । वि॒राडिति॑

वि—राट् । अन्नम् । विराडिति वि—राट् । विराजेति वि—
 राजा । एव । अन्नायमित्यन्न—अयम् । अवेति । रुन्धते ।
 ये इति । द्वे इति । अहोरात्रे इत्यहः—रात्रे । एव । ते
 इति । उभाभ्याम् । रूपाभ्याम् । सुवर्गमिति सुवः—गम् ।
 लोकम् । यन्ति । अतिरात्रावित्यति—रात्रौ । अभितः ।
 प्रवतः । परिगृहीत्या इति परि—गृहीत्यै (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

तृतीयेऽनुवाके त्रिंशद्वात्रोऽभिहितः । अथ चतुर्थे द्वात्रिंशद्वात्रोऽभिधीयते ।
 तमिमं विधत्ते—

प्रजापतिः सुवर्गं लोकमैतं देवा येनयेन छन्द-
 साऽनु प्रायुञ्जत तेन नाऽऽमुवन्त एता द्वात्रिंशतश्च
 रात्रीरपश्यन्द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुगानुष्टुभः प्रजापतिः
 स्वेनैव छन्दसा प्रजापतिमाप्त्वाऽभ्यारुह्य सुवर्गं
 लोकमायन्य एवं विद्वांस एता आसते द्वात्रिंश-
 ददेता द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुगानुष्टुभः प्रजापतिः
 स्वेनैव छन्दसा प्रजापतिमाप्त्वा श्रियं
 गच्छन्ति श्रीर्हि मनुष्यस्य सुवर्गो लोकः, इति ।

यदा प्रजापतिः स्वर्गं प्राप्नोत्तदा प्रजापतिं स्वर्गं गच्छन्तं वयमप्यनु प्राप्नुम इति
 मन्यमाना देवा येन येन छन्दसा युक्तं यज्ञमन्वतिष्ठंस्तेन सर्वेणापि नाऽऽमु-

प्रपा० ४ अनु० ४] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४५६९

(द्वात्रिंशद्वात्राभिषानम्)

बन् । ततस्ते देवा द्वात्रिंशद्वात्रं तत्साधनत्वेनानुष्ठितवन्तः । तत्संख्याया अनु-
ष्ठुभि विद्यमानत्वात्प्रजापतेश्च मन्त्रराजानुष्ठुभा सर्वस्रष्टृत्वस्य तापनीये भुत-
त्वादेनमानुष्ठुभं प्रजापतिं तदीयेनैव द्वात्रिंशदक्षरेण च्छन्दसा प्राप्य स्वर्गम-
प्यारुह्य तत्र भोगान्प्राप्नुवन्तः । एवमन्येऽपि यजमानास्तदनुष्ठानेन प्रजापतिं
प्राप्य तदनुग्रहाच्छ्रियं गच्छन्ति । न चात्र स्वर्गोऽनुक्त इति शङ्कनीयम् ।
यस्मान्मनुष्यस्य श्रीदेवता स्वर्गः ।

ऋतुगतामहःसंख्यां प्रशंसति —

द्वात्रिंशदेता द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्ठुगवागनुष्ठु-
प्सर्वामेव वाचमामुवन्ति सर्वे वाचो वदि-
तारो भवन्ति सर्वे हि श्रियं गच्छन्ति, इति ।

एताः ऋतुगता रात्रयो द्वात्रिंशत्संख्याकाः । अनुष्ठुबक्षरसंख्याऽपि तावती ।
अनुष्ठुप्च वाग्विशेषरूपत्वाद्वागेव । तस्मादेतदनुष्ठानेन वाचं वेदशास्त्रादिरूपां
सर्वामपि प्राप्नुवन्ति । सर्वेऽपि यजमानाः सभारञ्जनाय वाचं वदितुं समर्था
भवन्ति । तेन वक्तृत्वेन पूज्यत्वलक्षणां श्रियमपि प्राप्नुवन्ति ।

अथाहानि विधत्ते —

ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहा भवन्तीयं वाव
ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोका-
नभ्यारोहन्त्यभिपूर्वं त्र्यहा भवन्त्यभि-
पूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति, इति ।

त्र्यहा इति बहुवचननिर्देशाद्यावाङ्मिरपेक्षितसंख्यापूर्तिस्तावन्तोऽनुष्ठेयाः ।
अत्र च नवसंख्यया तत्पूर्तेर्नवैवानुष्ठेयाः । ते सर्वेऽप्यानुलोम्येनानुष्ठेयाः ।
तथा सत्यनुक्रमेणैव स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ।

अथैतेषु सप्तविंशतिदिनेषु पृष्ठस्तोत्रार्थं सामद्वयमेव पर्यायेण विधत्ते —

बृहद्वथंतराभ्यां यन्तीयं वाव रथंतर-
मसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव

प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी
स्रुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति, इति ।

अथ प्रातिलोम्येनानुष्ठेयमेकं त्र्यहं विधत्ते—

पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये परा-
चक्षुहानुपयन्ति प्रत्यङ्म्यहो भवति प्रत्यवरूढ्या
अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋध्वोत्तिष्ठन्ति, इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

क्रतुगतदिनसंख्या पूर्वं समूहरूपेण प्रशस्ता । इदानीं विभज्य प्रशंसति—

द्वात्रिंशदेतास्तासां यास्त्रिंशद्विंशद-
क्षरा विराढन्नं विराड्विराजैवान्नायमव
रुन्धते ये द्वे अहोरात्रे एव ते उभाभ्याम्
रूपाभ्याम् सुवर्गं लोकं यन्ति, इति ।

अत्र त्रिंशत्संख्यया विराड्द्वाराऽन्नप्राप्तिः । उपरितनया द्विसंख्ययाऽहो-
रात्ररूपाभ्यां स्वर्गप्राप्तिः ।

अथ प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते—

अतिरात्रावभितो भवतः परिगृहीत्यै, इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

द्वे वाव देवसत्रे द्वादशाहश्चैव त्रयस्त्रिंशदहश्च
य एवं विद्वांसस्त्रयस्त्रिंशदहमासते साक्षादेव देवता

(अथस्त्रिंशद्वात्रकयनम्)

अभ्यारोहन्ति यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते
तथा करोति ययवविध्यति पापीयान्भवति यदि
नावविध्यति सदृश्य एवं विद्वांसस्रयस्त्रिंशदह-
मासंते वि पाप्मना भ्रातृव्येणाऽऽवर्तन्तेऽहर्भाजो
वा एता देवा अग्र आऽहरन् (१) अहरेकोऽभज-
ताहरेकस्ताभिर्वैते प्रबाहुगार्ध्वन्व्य एवं विद्वांसस्रय-
स्त्रिंशदहमासंते सर्वे एव प्रबाहुगृध्वन्वन्ति सर्वे ग्राम-
णीयं प्राऽऽप्नुवन्ति पञ्चाहा भवन्ति पञ्च वा ऋतवः
संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्त्यथो पञ्चा-
क्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धते
त्रिण्याश्विनानि भवन्ति त्रय इमे लोका एषु (२)
एव लोकेषु प्रति तिष्ठन्त्यथो त्रीणि वै यज्ञस्येन्द्रि-
याणि तान्येवाव रुन्धते विश्वजिद्धवत्यन्नायस्याव-
रुद्ध्यै सर्वपृष्ठो भवति सर्वस्याभिजित्यै वाग्वै द्वाद-
शाहो यत्पुरस्ताद्द्वादशाहमुपेयुरनाप्तां वाचमुपेयुरुप-
दासुकैषां वाक्स्यादुपरिष्ठाद्द्वादशाहमुप यन्त्याप्तामेव
वाचमुप यन्ति तस्मादुपरिष्ठाद्वाचा वदामोऽवान्तरम्
(३) वै दशरात्रेण प्रजापतिः प्रजा असृजत यद्द-
शरात्रो भवति प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्त एता-
ह वा उदङ्कः शौल्बायनः सन्नस्यर्धिमुवाच यद्द-

शरा॒त्रो यद॑शरा॒त्रो भ॑वति स॒त्रस्य॑र्ध्या अथो॒ यदे॒व
 पूर्वे॒ष्वहः॑ सु॒ विलो॑म क्रियते॒ तस्यै॒वैषा॑ शान्ति॒र्द्य-
 नी॒का वा ए॒ता रा॒त्रयो॑ यज॑माना वि॒श्वजि॒त्सहा॑ति-
 रा॒त्रेण॑ पूर्वाः षोड॑श स॒हाति॑रा॒त्रेणो॑त्तराः षोड॑श
 य ए॒वं वि॒द्वाः*सं॒स्रय॑स्त्रि॒शद॑हमास॒त एषां॑ द्व्यनी॒का
 प्र॒जा जा॑यतेऽतिरा॒त्राव॑भितो॒ भवतः॑ परिगृहीत्यै (४) ॥

(अहर॒त्रेऽव॑वान्तर* षोड॑श सह स॒प्तद॑श च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः)

द्वे इति । वाव । दे॒वस॒त्रे इति॑ दे॒व-स॒त्रे । द्वा॒दशा॒ह
 इति॑ द्वा॒दश-अ॒हः । च । ए॒व । त्रय॒स्त्रि॒शद॑ह इति॑ त्रय-
 स्त्रि॒शत्-अ॒हः । च । ये । ए॒वम् । वि॒द्वाः*सं॑ । त्रय॒-
 स्त्रि॒शद॑हमिति॑ त्रयस्त्रि॒शत्-अ॒हम् । आ॒स॒ते । सा॒क्षादि॑ति
 स-अ॒क्षात् । ए॒व । दे॒वताः । अ॒भ्यारो॑हन्तीत्य॒भि-आ॒रो-
 ह॑न्ति । यथा । खलु । वै । श्रेया॑न् । अ॒भ्यारू॑ढ इत्य॒भि-
 आ॒रूढः । का॒मय॑ते । तथा । क॒रोति॑ । यदि॑ । अ॒ववि॑ध्यती-
 त्य॒व-वि॑ध्यति । पापी॒यान् । भ॒वति॑ । यदि॑ । न । अ॒ववि॑ध्य-

(त्रयस्त्रिंशद्वात्रकथनम्)

ती॒त्य॒व-वि॒ध्य॒ति । स॒दृङ्ङि॒ति स-दृङ् । ये । ए॒वम् ।
 वि॒द्वा॒ःसः । त्र॒य॒स्त्रि॒ंश॒द॒ह॒मि॒ति त्रयस्त्रिंशत्-अ॒हम् ।
 आ॒स॒ते । वी॒ति । पा॒प्म॒ना । भ्रातृ॒व्ये॒ण । ए॒ति । वर्त॒न्ते ।
 अ॒ह॒र्भा॒ज इत्य॒हः-भा॒जः । वै । ए॒ताः । दे॒वाः । अ॒ग्ने ।
 ए॒ति । अ॒हर॒न् (१) । अ॒हः । ए॒कः । अ॒भ॒ज॒त । अ॒हः ।
 ए॒कः । ता॒भिः । वै । ते । प्र॒बा॒हु॒गि॒ति प्र-बाहुक् । आ॒ध्नु॒-
 व॒न् । ये । ए॒वम् । वि॒द्वा॒ःसः । त्र॒य॒स्त्रि॒ंश॒द॒ह॒मि॒ति त्रय॒-
 स्त्रिंशत्-अ॒हम् । आ॒स॒ते । सर्वे । ए॒व । प्र॒बा॒हु॒गि॒ति प्र-
 बाहुक् । ऋ॒ध्नु॒व॒न्ति । सर्वे । ग्राम॑णीयमि॒ति ग्राम॑-नी॒यम् ।
 प्रे॒ति । आ॒मु॒व॒न्ति । प॒ञ्चा॒हा इति पञ्च-अ॒हाः । भ॒व॒न्ति ।
 प॒ञ्च । वै । ऋ॒त॒वः । सं॒व॒त्स॒र इति सं-व॒त्स॒रः । ऋ॒तु॒षु ।
 ए॒व । सं॒व॒त्स॒र इति सं-व॒त्स॒रे । प्र॒ती॒ति । ति॒ष्ठ॒न्ति । अ॒थो
 इति । प॒ञ्चा॒क्ष॒रे॒ति प॒ञ्च-अ॒क्ष॒रा । प॒ङ्क्तिः । पा॒ङ्क्तः ।
 य॒ज्ञः । य॒ज्ञम् । ए॒व । अ॒वे॒ति । रु॒न्ध॒ते । त्री॒णि । आ॒श्वि॒-
 ना॒नि । भ॒व॒न्ति । त्र॒यः । इ॒मे । लो॒काः । ए॒षु (२) ।
 ए॒व । लो॒केषु । प्र॒ती॒ति । ति॒ष्ठ॒न्ति । अ॒थो इति । त्री॒णि ।
 वै । य॒ज्ञस्य॑ । इ॒न्द्रि॒या॒णि । ता॒नि । ए॒व । अ॒वे॒ति ।
 रु॒न्ध॒ते । वि॒श्व॒जि॒दि॒ति वि॒श्व-जि॒त् । भ॒व॒ति । अ॒न्ना॒य॒स्ये॒-
 त्य॒न्न-अ॒य॒स्य । अ॒व॒रु॒द्ध्य॒ इत्य॒व॒-रु॒द्ध्यै । सर्व॑पृ॒ष्ठ इति
 सर्व॑-पृ॒ष्ठः । भ॒व॒ति । सर्व॑स्य । अ॒भि॒जि॒त्या इत्य॒भि-जि॒त्यै ।

वाक् । वै । द्वादशाह इति द्वादश—अहः । यत् । पुरस्तात् ।
 द्वादशाहमिति द्वादश—अहम् । उपेयुरित्युप—इयुः । अना-
 ताम् । वाचम् । उपेति । इयुः । उपदासुकेत्युप—दासुका ।
 एषाम् । वाक् । स्यात् । उपरिष्ठात् । द्वादशाहमिति
 द्वादश—अहम् । उपेति । यन्ति । आप्ताम् । एव । वाचम् ।
 उपेति । यन्ति । तस्मात् । उपरिष्ठात् । वाचा । वदामः ।
 अवान्तरमित्यव—अन्तरम् (३) । वै । दशरात्रेणेति
 दश—रात्रेण । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । प्रजा इति
 प्र—जाः । असृजत । यत् । दशरात्र इति दश—रात्रः ।
 भवति । प्रजा इति प्र—जाः । एव । तत् । यजमानाः ।
 सृजन्ते । एताम् । ह । वै । उदङ्कः । शौल्बायनः ।
 सत्रस्य । ऋद्धिम् । उवाच । यत् । दशरात्र इति दश—
 रात्रः । यत् । दशरात्र इति दश—रात्रः । भवति । सत्रस्य ।
 ऋद्ध्यै । अथो इति । यत् । एव । पूर्वेषु । अहःस्वित्यहः—
 सु । विलोमेति वि—लोम । क्रियते । तस्य । एव । एषा ।
 शान्तिः । द्व्यनीका इति द्वि—अनीकाः । वै । एताः ।
 रात्रयः । यजमानाः । विश्वजिदिति विश्व—जित् । सह ।
 अत्रिरात्रेणेत्यति—रात्रेण । पूर्वाः । षोडश । सह । अति-
 रात्रेणेत्यति—रात्रेण । उत्तरा इत्युत्—तराः । षोडश । ये ।
 एवम् । विद्वांसः । त्रयस्त्रिंशदहमिति त्रयस्त्रिंशत्—अहम् ।

(त्रयस्त्रिंशद्रात्रकथनम्)

आ॒स॒ते । ए॒ति । ए॒षाम् । द॒व्यनी॒केति॑ द्वि—अ॒नी॒का ।
प्र॒जेति॑ प्र—जा । जा॒य॒ते । अ॒तिरा॒त्रावि॒त्यति॑—रा॒त्रौ ।
अ॒भि॒तः । भ॒व॒तः । परि॑गृही॒त्या इति॑ परि॑—गृही॒त्यै (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

चतुर्थेऽनुवाके द्वात्रिंशद्रात्रोऽभिहितः । अथ पञ्चमे त्रयस्त्रिंशद्रात्रोऽभिधीयते ।
तमिमं विधत्ते—

द्वे वाव देवसत्रे द्वादशाहश्चैव त्रयस्त्रिंशदहश्च य
एवं विद्वांसस्रयस्त्रिंशदहमासते साक्षादेव देवता
अभ्यारोहन्ति यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः
कामयते तथा करोति यद्यवविध्यति पापीयान्भवति
यदि नावविध्यति सदृश्य एवं विद्वांसस्रयस्त्रिंश-
दहमासते वि पाप्मना भ्रातृव्येणाऽऽवर्तन्ते, इति ।

देवानां प्रिये सत्रे द्वे एव योऽयं द्वादशाहो यश्चायं त्रयस्त्रिंशदहः, एतयो-
रुभयोरतिप्रीतिः । एतां प्रीतिं ज्ञात्वा येऽनुतिष्ठन्ति ते विलम्बान्तरेणैव देवताः
प्राप्नुवन्ति । न केवलं देवताप्राप्तिः किंतु पापव्यावृत्तिरपि । तत्र कश्चिदतिरेक-
दृष्टान्तः—यथा लोके श्रेयास्त्राजामात्यादिः प्रशस्तः पुरुषो राज्यमभ्यारूढः
पुनरप्यधिकं राज्यं कामयमानस्तथा करोति यादृशेन सामभेदाद्युपायेन तद्वा-
क्यान्तरं प्रसिध्यति तादृशं करोति । यद्यवविध्यति तस्मिन्नुपाये प्रमाद्यति
तदानीं पापीयान्भवति पूर्वं विद्यमानमपि श्रेष्ठमपगच्छतीत्यर्थः । यदि
नावविध्यति न प्रमाद्यति तदाऽपि सदृग्भवति पुरा यादृशः श्रेयान्पश्चादपि
तादृश एव भवति । पूर्वं राजेति व्यवहरन्तः प्राणिनः पश्चादपि राजेत्येव

व्यवहरन्ति न तु तस्मादुत्कृष्टः कश्चिद्व्यवहारस्तस्मिन्विद्यते । सोऽयं व्यतिरेक-
दृष्टान्तः । इह तु पूर्वं विद्यैश्वर्यादिसंपन्ना अपि मनुष्या यजमानास्त्रयस्त्रिंशद्वात्रस्य
महिमानं जानन्तोऽनुष्ठाय देवत्वप्राप्तिप्रतिबन्धकपापरूपेण भ्रातृकृपेण विद्युक्ताः
सन्तः पूर्वसिद्धान्मनुष्यत्वादप्यधिकं देवत्वं प्राप्नुवन्तीति विशेषः ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति —

अहर्भाजो वा एता देवा अग्र आऽहरन्नहरे-
कोऽभजताहरेकस्ताभिर्वैते प्रबाहुगार्ध्वन्य एवं
विद्वाश्भस्त्रयास्त्रिंशदहमासते सर्व एव प्रबाहुगृ-
ध्रुवन्ति सर्वे ग्रामणीयं प्राऽऽप्नुवन्ति, इति ।

अहानि भजन्तेऽनुतिष्ठन्तीत्यहर्भाजः । तादृशा देवा एतास्त्रयस्त्रिंशत्संख्याका
रात्रीः संपादितवन्तः । कथमिति तदुच्यते—एको देव एकमहरन्वतिष्ठत् ।
पुनरप्येको देवोऽन्यदहरन्वतिष्ठत् । एवं त्रयस्त्रिंशत्संख्याका देवास्तत्संख्याका-
न्यहान्यन्वतिष्ठन्, ताभिरनुष्ठिताभी रात्रिभिरेव ते सर्वेऽपि देवाः प्रबाहुगार्ध्व-
वन्समं यथा भवति तथा समृद्धिं प्राप्नुवन्, न त्वेकोऽपि तन्मध्ये समृद्धि-
विकलः । एवं यजमाना अपि सर्वे साम्येन समृद्धिं प्राप्नुवन्ति । सैव समृद्धिः
स्पष्टी क्रियते—सर्वे ग्रामणीयं ग्रामस्वामित्वं प्राप्नुवन्ति ।

अथाहानि विधत्ते—

पञ्चाहा भवन्ति पञ्च वा ऋतवः संवत्सर
ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्त्यथो पञ्चाक्षरा
पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धते, इति ।

ज्योतिर्गौरायुरित्येवंविधो द्विरावृत्तस्यहो द्वितीयज्योतिर्विवर्जितः पञ्चाहः ।
तादृशाश्च पञ्चाहा यावन्तोऽपेक्षितास्तावन्तोऽनुष्ठेयाः । इह तु चतुर्भिरपेक्षित-
संख्यापूरणाच्चत्वारो विधीयन्ते । हेमन्तशिशिरयोरैक्यात्पञ्चसंख्याका ऋतव-
स्तद्वारेण संवत्सरे प्रतितिष्ठन्ति । किञ्च पञ्चसंख्यया पङ्क्तिद्वारेण यज्ञं प्राप्नु-
वन्ति ।

प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोर्मध्यमे चातिरात्रे शस्त्राणि विधत्ते—

त्रीण्याश्विनानि भवन्ति त्रय इमे लोका
एष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्त्यथो त्रीणि

(त्रयस्त्रिंशदात्रकथनम्)

वै यज्ञस्येन्द्रियाणि तान्येवाव रुन्धते, इति ।

आश्विनेन शस्त्रेणोपलक्षितान्यहानि त्रीण्यनुष्ठेयानि । तेन लोकत्रये प्रतिष्ठिता भवन्ति । किंच यज्ञस्येन्द्रियस्थानानि सबनानि त्रीणि, तान्यपि प्राप्तुवन्ति ।

अन्यदहविधत्ते—

विश्वजिह्ववत्यन्नायस्यावरुद्ध्यै, इति ।

विश्वजयहेतोरन्नाहेतुत्वं सुलभम् ।

तमेव विश्वजितं विशिनष्टि—

सर्वपृष्ठो भवति सर्वस्याभिजित्यै, इति ।

रथंतरवृहदादीनि षट्संख्याकानि पृष्ठानि सर्वाण्यपि यस्यासौ सर्वपृष्ठः । तेन सर्वमपि फलं भवति ।

अथान्यान्यहानि विधत्ते—

वाग्वै द्वादशाहो यत्पुरस्ताद्द्वादशाहमुपेयुरनामां वाचमुपेयुरुपदासुकैषां वाकस्यादुपरिष्ठाद्द्वादशाहमुपयन्त्यामा-मेव वाचमुपयन्ति तस्मादुपरिष्ठाद्वाचा वदामः, इति ।

बहुविधस्तोत्रशस्त्रोपेतत्वाद्द्वादशाहो वाग्रूपः । तथाविधं द्वादशाहं यद्युक्तेभ्योऽहोभ्यः पूर्वमनुतिष्ठेयुस्तदानीं तत्रत्यानां स्तोत्रशस्त्राणामनुक्तत्वादानामसंपूर्णां वाचमुपेयुः प्राप्नुयुः । तेषां यजमानानां वागुपस्यशीला स्यात् । तस्मादुक्तेभ्योऽहोभ्य ऊर्ध्वं द्वादशाहमनुतिष्ठेयुः । तस्मादाप्तां संपूर्णामेव वाचं प्राप्नुवन्ति । यस्मादूर्ध्वभागे वाग्रूपस्य द्वादशाहस्यानुष्ठानं तस्मात्कारणात्त्राभेरुपरिष्ठान्मुखेन वयं वाचा वदामः ।

अत्र द्वादशाहशब्देन प्रायणीयोदयनीयौ वर्जयित्वाऽवशिष्टस्य दशरात्रस्य विवक्षां दर्शयति—

अवान्तरं वै दशरात्रेण प्रजापतिः प्रजा असृजत

यद्दशरात्रो भवति प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्ते, इति ।

अवान्तरं वै द्वादशाहस्यावयवभूतेनैव दशरात्रेण पुरा कदाचित्प्रजापतिः प्रजा असृजत । अतो यद्यत्र दशरात्रो भवेत्तदा तेन यजमानाः प्रजाः सृजन्ते ।

तमेव दशरात्रं पुनः प्रशंसति—

एताः ह वा उदङ्गकः शौल्बायनः सत्रस्यर्धिमुवाच
यदशरात्रो यदशरात्रो भवति सत्रस्यर्ध्या अथो यदेव
पूर्वेष्वहःसु विलोम क्रियते तस्यैवैषा शान्तिः, इति ।

उदङ्गो नामतः, स च शुल्बस्यापत्यभूतः । एतस्य सत्रस्याङ्गभूतो योऽयं
दशरात्रोऽस्त्येतेन कृत्स्नस्य सत्रस्यैतामृद्धिं फलमुदङ्ग उवाच । अतो यदि
दशरात्रोऽनुष्ठीयते तर्हि कृत्स्नसमृद्धिस्तेन भवति । अपि च पूर्वेष्वहःसु यदे-
वाङ्गं विकल्पमनुष्ठीयते तस्य सर्वस्यैषा दशरात्रानुष्ठितिरुपशमहेतुर्भवति ।

इदानीं योऽयं विश्वजित्सर्वपृष्ठो विहितस्तस्य स्थानविशेषं विधत्ते—

द्व्यनीका वा एता रात्रयो यजमाना विश्व-
जित्सहातिरात्रेण पूर्वाः षोडश सहातिरात्रेणो-
त्तराः षोडश य एवं विद्वाःसस्त्रयस्त्रिंशदहमा-
सत एषां द्व्यनीका प्रजा जायते, इति ।

अनीकं सेना, द्वे अनीके सेनारूपे यासां रात्रीणां ता द्व्यनीकाः, सेनाद्व-
यसमाना इत्यर्थः । तत्र प्रायणीयातिरात्रेण सह त्रयः पञ्चाहाः षोडश पूर्व-
भाविन्यो रात्रय एका सेना । उदयनीयेनातिरात्रेण सहैकः पञ्चाहो
दशरात्रं चेत्युत्तरभाविन्यः, एताः षोडश रात्रयो द्वितीया सेना ।
विश्वजिद्यजमानस्थानीयत्वाद्बुभयपार्श्ववर्तिन्योः सेनयोर्मध्येऽवस्थितो राजेव
सप्तदशसंख्यापूरके मध्यमदिने प्रयोक्तव्यः । एवं विदित्वा क्रतुमनुतिष्ठतां
यजमानानां बहुपुत्ररूपा बहुकन्यकारूपा च द्विविधा प्रजा सर्वतो जायते ।

अथ प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते—

अतिरात्रावभितो भवतः परिगृहीत्यै, इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

आदित्या अकामयन्त सुवर्गं लोकमियामेति ते
सुवर्गं लोकं न प्राजानन्न सुवर्गं लोकमायन्त
एतः षट्त्रिंशद्वात्रमपश्यन्तमाऽहरन्तेनायजन्त ततो
वै ते सुवर्गं लोकं प्राजानन्तसुवर्गं लोकमायन्त्य एवं
विद्वांसः षट्त्रिंशद्वात्रमासते सुवर्गमेव लोकं प्र
जानन्ति सुवर्गं लोकं यन्ति ज्योतिरतिरात्रः (१)
भवति ज्योतिरेव पुरस्तादधते सुवर्गस्य लोकस्या-
नुरन्यात्यै षडहा भवन्ति षड्वा क्रतव क्रतुष्वेव
प्रति तिष्ठन्ति चत्वारो भवन्ति चतस्रो दिशो
दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्यसत्रं वा एतददच्छन्दोमं यच्छ-
न्दोमा भवन्ति तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते
पशूञ्छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा
ओजस्येव (२) वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति षट्-
त्रिंशद्वात्रो भवति षट्त्रिंशदक्षरा बृहती बार्हताः
पशवो बृहत्यैव पशून्व रुन्धते बृहती छन्दसा
स्वाराज्यमाश्रुताश्रुवते स्वाराज्यं य एवं विद्वांसः
षट्त्रिंशद्वात्रमासते सुवर्गमेव लोकं यन्त्यतिरा-

त्राव॒भितो॑ भवतः सुव॒र्गस्य॑ लो॒कस्य॑ परि॒गृ-
हीत्यै (३) ॥

(अति॒रात्र ओज॑स्येव षट्त्रिं॒शच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

आ॒दि॒त्याः । अ॒काम॑यन्त । सुव॒र्गमि॑ति सुवः—गम् ।
लो॒कम् । इ॒याम् । इति॑ । ते । सुव॒र्गमि॑ति सुवः—गम् ।
लो॒कम् । न । प्रेति॑ । अ॒जान॑न् । न । सुव॒र्गमि॑ति सुवः—
गम् । लो॒कम् । आ॒यन् । ते । एतम् । षट्त्रिं॒शद्वा॒त्रमि॑ति
षट्त्रिं॒शत्—रा॒त्रम् । अ॒पश्य॑न् । तम् । एति॑ । अ॒हर॑न् ।
तेन॑ । अ॒यज॑न्त । ततः॑ । वै । ते । सुव॒र्गमि॑ति सुवः—गम् ।
लो॒कम् । प्रेति॑ । अ॒जान॑न् । सुव॒र्गमि॑ति सुवः—गम् ।
लो॒कम् । आ॒यन् । ये । ए॒वम् । वि॒द्वा॒सः । षट्त्रिं॒शद्वा॒त्र-
मि॑ति षट्त्रिं॒शत्—रा॒त्रम् । आस॑ते । सुव॒र्गमि॑ति सुवः—
गम् । ए॒व । लो॒कम् । प्रेति॑ । जा॒नन्ति॑ । सुव॒र्गमि॑ति
सुवः—गम् । लो॒कम् । य॒न्ति । ज्योतिः॑ । अति॒रात्र
इत्य॑ति—रा॒त्रः (१) । भव॑ति । ज्योतिः॑ । ए॒व । पु॒रस्ता॑त् ।

(षट्त्रिंशद्वात्रकथनम्)

दधते । सुवर्गस्येति सुवः—गस्य । लोकस्य ।
 अनुख्यात्या इत्यनु—ख्यात्यै । षडहा इति षट्—अहाः ।
 भवन्ति । षट् । वै । ऋतवः । ऋतुषु । एव । प्रतीति ।
 तिष्ठन्ति । चत्वारः । भवन्ति । चतस्रः । दिशः । दिक्षु ।
 एव । प्रतीति । तिष्ठन्ति । असत्रम् । वै । एतत् । यत् ।
 अछन्दोममित्यछन्दः—मम् । यत् । छन्दोमा इति छन्दः—
 माः । भवन्ति । तेन । सत्रम् । देवताः । एव । पृष्ठैः ।
 अवेति । रुन्धते । पशून् । छन्दोभैरिति छन्दः—भैः ।
 ओजः । वै । वीर्यम् । पृष्ठानि । पशवः । छन्दोमा इति
 छन्दः—माः । ओजसि । एव (२) । वीर्ये । पशुषु ।
 प्रतीति । तिष्ठन्ति । षट्त्रिंशद्वात्र इति षट्त्रिंशत्—रात्रः ।
 भवति । षट्त्रिंशदक्षरेति षट्त्रिंशत्—अक्षरा । बृहती ।
 बार्हताः । पशवः । बृहत्या । एव । पशून् । अवेति ।
 रुन्धते । बृहती । छन्दसाम् । स्वाराज्यमिति स्व—राज्यम् ।
 आश्रुत । अश्रुवेति । स्वाराज्यमिति स्व—राज्यम् । ये । एवम् ।
 विद्वांसः । षट्त्रिंशद्वात्रमिति षट्त्रिंशत्—रात्रम् । आसते ।
 सुवर्गमिति सुवः—गम् । एव । लोकम् । यन्ति । अति-
 रात्रावित्यति—रात्रौ । अभितः । भवतः । सुवर्गस्येति सुवः—

गस्य । लोकस्य । परिगृहीत्या इति परि-गृहीत्यै (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

पञ्चमेऽनुवाके त्रयस्त्रिंशद्वात्रोऽभिहितः । अथ षष्ठे षट्त्रिंशद्वात्रोऽभिधीयते ।
तमेतं विधत्ते—

आदित्या अकामयन्त सुवर्गं लोकमियामेति ते
सुवर्गं लोकं न प्राजानन्न सुवर्गं लोकमायन्त
एतः षट्त्रिंशद्वात्रमपश्यन्तमाऽहरन्तेनायजन्त
ततो वै ते सुवर्गं लोकं प्राजानन्त्सुवर्गं लोकमा-
यन्य एवं विद्वांसः षट्त्रिंशद्वात्रमासते सुव-
र्गमेव लोकं प्र जानन्ति सुवर्गं लोकं यन्ति, इति ।

पुरा कदाचिदादित्याः स्वर्गं लोकं गन्तुकामा मार्गमप्यज्ञात्वा स्वर्गं न
प्राप्ताः । ततस्तदुपायं विचार्य षट्त्रिंशद्वात्रं निश्चित्य तदनुष्ठानेन मार्गमवगत्य
स्वर्गं प्राप्ताः । एवमन्येऽपि यजमानाः स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ।

प्रायणीयमहर्विधत्ते—

ज्योतिरतिरात्रो भवति ज्योतिरेव पुरस्ता-
दधते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै, इति ।

अथोत्तराणि कानिचिदहानि विधत्ते—

षडहा भवन्ति षड्वा ऋतव ऋतु-
ष्वेव प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

ज्योतिर्गौरायुरायुर्गौज्योतिरित्ययमेकोऽभिप्लवः षडहः । तादृशाः षडहा
व्यावन्तोऽपेक्षितास्तावन्तोऽनुष्ठेयाः ।

(षट्त्रिंशद्वात्रकयनम्)

तेषां संख्यां विधत्ते—

चत्वारो भवन्ति चतस्रो दिशो

दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

चतुर्भिः षडहैरत्रापोक्षिता संख्या पूर्यते ।

अथ पृष्ठयः षडहश्चत्वारश्छन्दोमा इत्येवंविधं द्वादशाहस्य दशरात्रं विधत्ते—

असत्रं वा एतदछन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति

तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशूञ्छन्दो-

मैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओज-

स्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

पूर्ववद्धारयेयम् ।

ऋतुगतामहःसंख्यां प्रशंसति—

षट्त्रिंशद्वात्रो भवति षट्त्रिंशदक्षरा बृहती

बार्हताः पशवो बृहत्यैव पशूनव रुन्धते बृहती छन्दसाः

स्वाराज्यमाश्रुताश्रुवते स्वाराज्यं य एवं विद्वांसः

षट्त्रिंशद्वात्रमासते सुवर्गमेव लोकं यन्ति, इति ।

पशूनां बार्हतत्वं चयनब्राह्मणे स्पष्टमाम्नातम्—‘छन्दांसि पशुष्वाजिमयु-
स्तान्बृहत्युदजयत्तस्माद्बार्हताः पशव उच्यन्ते’ इति । किंच, छन्दसां मध्ये बृहती
स्वाराज्यं प्राप्तवती । तस्मादेतदनुष्ठापिन इह स्वाराज्यं प्राप्य परत्र स्वर्गं
प्राप्नुवन्ति ॥

अथोदयनीयं विधत्ते—

अतिरात्रावभितो भवतः सुवर्गस्य

लोकस्य परिगृहीत्यै, इति ॥

प्रायणीयेन सह निर्देष्टुं द्विवचनम् । स्वर्गहेतुत्वस्य विधिवाक्ये स्पष्टत्वाच्च-
त्परिग्रहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहितामाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

वसिष्ठो ह॒तपु॒त्रोऽका॒मय॒त वि॒न्देय॒ प्र॒जाम॒भि
 सौ॒दा॒सान्भवे॒यमि॒ति स ए॒तमे॒कस्मान्न॒पञ्चा॒शम॒पश्य॒-
 च॒माऽह॒र॒त्तेना॒यज॒त ततो॒ वै सोऽवि॒न्दत॒ प्र॒जामा॒भि
 सौ॒दा॒सान्भवे॒य ए॒वं वि॒द्वाःस॑ एकस्मान्नपञ्चाशमा॒-
 स॒ते वि॒न्दन्ते॑ प्र॒जामा॒भि भ्रातृ॒व्यान्भव॑न्ति त्रय॑स्त्रि॒-
 वृ॒तोऽग्नि॒ष्टोमा॒ भव॑न्ति वज्र॑स्यै॒व मुख॑ः सः श्य॑न्ति
 दश॑ पञ्चद॒शा भ॑वन्ति पञ्चद॒शो वज्रः॑ (१) वज्र॑-
 मे॒व भ्रातृ॒व्येभ्यः॑ प्र ह॑रन्ति षोड॒शिम॒द्दश॒ममह॑र्भवाति
 वज्र॑ ए॒व वी॒र्यं॑ दध॒ति द्वाद॑श सप्तद॒शा भ॑वन्त्य॒न्नाय॒-
 स्याव॑रुद्ध्य॒ा अथो॒ प्रैव॑ तैर्जी॒यन्ते॒ पृष्ठ॑यः षड॒हो
 भ॑वति षड्वा ऋ॒तवः॑ षट्पृ॒ष्ठानि॑ पृ॒ष्ठैरे॒वतू॒नन्वा॒-
 रो॒हन्त्यु॒तुभिः॑ संवत्सरं॒ ते संव॑त्सर ए॒व प्र॒ति ति॑ष्ठन्ति
 द्वाद॑शैकवि॒ंशा भ॑वन्ति प्र॒तिष्ठि॒त्या अथो॒ रुच॑मे॒-
 वाऽऽत्म॑न् (२) द॒धते॒ ब॒हवः॑ षोड॒शिनो॑ भवन्ति
 विजि॑त्यै षड॒श्विना॒नि भ॑वन्ति षड्वा ऋ॒तव॑ ऋ॒तु॒-
 ष्वे॒व प्र॒ति ति॑ष्ठन्त्यु॒नाति॒रिक्ता॒ वा ए॒ता रा॒त्रय॑
 ऊ॒नास्त॒यदे॒कस्यै॒ न पञ्चा॒शदा॒तिरि॒क्तास्त॒यद्व्य॑सीर॒-
 ष्टार्च॑त्वारि॒ंशत॒ ऊ॒नाश्च॒ खलु॒ वा अ॒तिरि॒क्ताश्च॒

(एकोनपञ्चाशत्प्रात्रकथनम्)

प्रजापतिः प्राजायत ये प्रजाकामाः पशुकामाः
स्युस्त एता आसीरन्त्रैव जायन्ते प्रजया पशुभि-
र्वैराजो वा एष यज्ञो यदेकस्मान्नपञ्चाशो य एवं
विद्वांस एकास्मान्नपञ्चाशमासते विराजमेव गच्छ-
न्त्यन्नादा भवन्त्यतिरात्रावभितो भवतोऽन्नायस्य
परिगृहीत्यै (३)

(वज्रं आत्मन्प्रजया द्वाविंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

वसिष्ठः । हतपुत्र इति हत-पुत्रः । अकामयत ।
विन्देय । प्रजामिति प्र-जाम् । अभीति । सौदासान् ।
भवेयम् । इति । सः । एतम् । एकस्मान्नपञ्चाशमित्येक-
स्मात्-नपञ्चाशम् । अपश्यत् । तम् । एति । अहरत् ।
तेन । अयजत् । ततः । वै । सः । अर्विन्दत । प्रजामिति
प्र-जाम् । अभीति । सौदासान् । अभवत् । ये । एवम् ।
विद्वांसः । एकस्मान्नपञ्चाशमित्येकस्मात्-नपञ्चाशम् ।
आसते । विन्दन्ते । प्रजामिति प्र-जाम् । अभीति ।

भ्रातृव्यान् । भवन्ति । त्रयः । त्रिवृत इति त्रि-वृतः ।
 अग्निष्टोमा इत्यग्नि-स्तोमाः । भवन्ति । वज्रस्य । एव ।
 मुखम् । समिति । श्यन्ति । दश । पञ्चदशा इति पञ्च-
 दशाः । भवन्ति । पञ्चदश इति पञ्च-दशः । वज्रः (१) ।
 वज्रम् । एव । भ्रातृव्येभ्यः । प्रेति । हरन्ति । षोडशिम-
 दिति षोडशि-मत् । दशमम् । अहः । भवति । वज्र ।
 एव । वीर्यम् । दधति । द्वादश । सप्तदशा इति सप्त-दशाः ।
 भवन्ति । अन्नाद्यस्येत्यन्न-अद्यस्य । अवरुद्ध्या इत्यव-
 रुद्ध्यै । अथो इति । प्रेति । एव । तैः । जायन्ते । पृष्ठचः ।
 षडह इति षट्-अहः । भवति । षट् । वै । ऋतवः । षट् ।
 पृष्ठानि । पृष्ठैः । एव । ऋतून् । अन्वरोहन्तीत्यनु-आरो-
 हन्ति । ऋतुभिरित्युतु-भिः । संवत्सरमिति सं-वत्सरम् ।
 ते । संवत्सर इति सं-वत्सरे । एव । प्रतीति । तिष्ठन्ति ।
 द्वादश । एकविंशा इत्येक-विंशाः । भवन्ति । प्रति-
 ष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । अथो इति । रुचम् । एव ।
 आत्मन् (२) । दधते । बहवः । षोडशिनः । भवन्ति ।
 विजित्या इति वि-जित्यै । षट् । आश्विनानि । भवन्ति ।
 षट् । वै । ऋतवः । ऋतुषु । एव । प्रतीति । तिष्ठन्ति ।
 ऊनातिरिक्ता इत्यून-अतिरिक्ताः । वै । एताः । रात्रयः ।
 ऊनाः । तत् । यत् । एकस्यै । न । पञ्चाशत् । अति-

(एकोनपञ्चाशद्विंशत्यनम्)

रिक्ता इत्यति-रिक्ताः । तत् । यत् । भूर्यसीः । अष्टाच-
 त्वारिश्शत इत्यष्टा-चत्वारिश्शतः । ऊनात् । च । खलु ।
 वै । अतिरिक्तादित्यति-रिक्तात् । च । प्रजापतिरिति
 प्रजा-पतिः । प्रेति । अजायत । ये । प्रजाकामा इति
 प्रजा-कामाः । पशुकामा इति पशु-कामाः । स्युः । ते ।
 एताः । आसीरन् । प्रेति । एव । जायन्ते । प्रजयेति प्र-
 जया । पशुभिरिति पशु-भिः । वैराजः । वै । एषः ।
 यज्ञः । यत् । एकस्मान्नपञ्चाश इत्येकस्मात्-नपञ्चाशः ।
 ये । एवम् । विद्वांसः । एकस्मान्नपञ्चाशमित्येकस्मात्-
 नपञ्चाशम् । आसते । विराजमिति वि-राजम् । एव ।
 गच्छन्ति । अन्नादा इत्यन्न-अदाः । भवन्ति । अतिरात्रा-
 वित्यति-रात्रौ । अभितः । भवतः । अन्नायस्येत्यन्न-
 अयस्य । परिगृहीत्या इति परि-गृहीत्यै (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

षष्ठे षट्त्रिंशद्रात्रोऽभिहितः । अथ सप्तम एकोनपञ्चाशद्रात्रोऽभिधीयते ।

तमेतं विधत्ते—

वसिष्ठो हतपुत्रोऽकामयत विन्देय प्रजामभि सौदा-
सानभवेयमिति स एतमेकस्मान्नपञ्चाशमपश्यत्तमाऽ-
हरत्तेनायजत ततो वै सोऽविन्दत प्रजामभि सौदा-
सानभवद्य एवं विद्वांस एकास्मान्नपञ्चाशमासेते
विन्दन्ते प्रजामभि भ्रातृव्यान्भवन्ति, इति ।

विश्वामित्रशापेन हतेषु पुत्रेषु प्रजां शत्रुक्षयं च कामयमानो वसिष्ठस्तदुपा-
यत्वेनैकस्मान्नपञ्चाशं निश्चित्य तदनुष्ठानेन प्रजां लब्ध्वा सौदासानभ्यभवत् ।
मुदासस्य पुत्राः सौदासास्ते च वसिष्ठस्य शत्रवः । वसिष्ठवधजमाना अपि
तदनुष्ठानेन प्रजां लब्ध्वा भ्रातृव्यानभिभवन्ति ।

अथाहानि विधत्ते—

त्रयस्त्रिवृतोऽग्निष्टोमा भवन्ति वज्र-

स्यैव मुखं सः श्यन्ति, इति ।

त्रिवृत्स्तोमयुक्ता अग्निष्टोमरूपा अहर्विशेषास्त्रयः कर्तव्याः । 'त्रिवृतमेव वज्रं
संभृत्य भ्रातृव्याय प्रहरति' इति श्रुत्यन्तरात्रिवृद्रूपस्य वज्रस्य मुखमनेन
तीक्ष्णी कुर्वन्ति ।

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते—

दश पञ्चदशा भवन्ति पञ्चदशो वज्रो

वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्र हरन्ति, इति ।

पञ्चदशस्तोमयुक्ता अहर्विशेषा दशसंख्याकाः कर्तव्याः । 'तं पञ्च-
दशस्तोमो मध्यत उदतृणत्' इत्येवमन्यत्र हिंसाहेतुत्वश्रवणात्पञ्चदशस्य
वज्रत्वम् ।

अथान्यदहर्विधत्ते—

षोडशिमदशममहर्भवति वज्र एव वीर्यं दधति, इति ।

षोडशस्तोत्रयुक्तं दशरात्रस्य दशममविवाक्यमेकमहः कार्यम् । तेन
पूर्वोक्ते वज्रे वीर्यं स्थापयन्ति ।

(एकोनपञ्चाशद्विंशत्यध्यायम्)

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते—

द्वादश समदशा भवन्त्यन्नायस्याव-

रुद्ध्या अथो प्रैव तैर्जायन्ते, इति ।

सप्तदशस्तोमयुक्ता अहर्विशेषा द्वादशसंख्याकाः कार्याः । समदशस्तोम-
स्योदरभागजन्यत्वादन्नेहेतुत्वम् । समदशाक्षरस्य प्रजापतिरूपत्वाच्च प्रजाहे-
तुत्वम् ।

अथ षट्संख्याकान्यहानि विधत्ते—

पृष्ठयः षडहो भवति षड्वा ऋतवः

षट्पृष्ठानि पृष्ठैरेवर्तूनन्वारोहन्त्युतुभिः संव-

त्सरं ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते—

द्वादशैकविंशा भवन्ति प्रतिष्ठित्या

अथो रुचमेवाऽऽत्मन्दधते, इति ।

एकविंशस्तोमयुक्ता अहर्विशेषा द्वादश कर्तव्याः । एकविंशस्तोमस्य प्रति-
ष्ठाहेतुत्वं कान्तिहेतुत्वं चासकृदुक्तम् ।

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते—

बहवः षोडशिनो भवन्ति विजित्यै, इति ।

षोडशस्तोत्रयुक्ता अहर्विशेषा यावन्तोऽपेक्षितास्तावन्तः कार्याः । अत्र
त्रिभिरपेक्षितसंख्यायाः पूरणान्नयः कार्याः ।

एतत्क्रतुगतेषु षट्स्वहःस्याश्विनशस्त्रं विधत्ते—

षडाश्विनानि भवन्ति षड्वा ऋतवः

ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

एकोनपञ्चाशद्विंशत्यध्यायं स्तौति—

ऊनातिरिक्ता वा एता रात्रय ऊनास्तयदेकस्यै न

पञ्चाशदतिरिक्तास्तयद्भूयसीरष्टाचत्वारिंशत ऊनाच्च

४६९० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [७ सप्तमकाण्डे—
(संवत्सरसप्तदीक्षाकालः)

खलु वा अतिरिक्ताच्च प्रजापतिः प्राजायत, इति ।

अस्मिन्क्रतौ विद्यमाना एता रात्रय ऊनाश्चातिरिक्ताश्च भवन्ति । कथ-
मिति तदुच्यते—यद्यस्मात्कारणादेकोनपञ्चाशदेकया रात्र्या वर्जिता पञ्चाश-
त्संख्या तस्मादेता ऊनाः । यद्यस्मात्कारणादष्टाचत्वारिंशत्संख्याया अधिका-
स्तस्मादातिरिक्ताः । प्रजापतिः पुरा कचिदूनादल्पाद्वीर्यात्प्रौढशरीररूपाः प्रजा
अष्टजत । कचिच्चातिरिक्तादधिकादाकाशादेरुत्तरोत्तरन्यूनान्वाय्वादीनसृजत ।
तस्मादूनातिरिक्तरूपोऽयं क्रतुः प्रशस्तः ।

पूर्वं विधिवाक्येऽभिहितं फलमुपसंहरति—

ये प्रजाकामाः पशुकामाः स्युस्त एता आसी-
रन्प्रैव जायन्ते प्रजया पशुभिः, इति ।

क्रतुगतामहःसंख्यां प्रशंसति—

वैराजो वा एष यज्ञो यदेकस्मान्नपञ्चाशो
य एवं विद्वांस एकस्मान्नपञ्चाशमा-
सते विराजमेव गच्छन्त्यन्नादा भवन्ति, इति ।

चतुर्ष्वहर्दशकेषु दशसंख्यासद्भावान्मुख्यं वैराजत्वम् । पञ्चमस्य दशकस्यै-
केन न्यूनत्वेऽपि वैराजत्वमुपचरितुं शक्यम् । ' न वा एकेनाक्षरेण च्छन्दांसि
वियन्ति न द्वाभ्याम् ' इति श्रुत्यन्तरात् । अतो वैराजत्वादन्नप्राप्तिः ।

प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते—

अतिरात्रावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य परिगृहीत्यै, इति ॥

उक्तन्यायेनान्नहेतुत्वादन्नपरिग्रहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा एकाष्टकायां दीक्षे-
रन्नेषा वै संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टकैतस्यां वा

(संवत्सरसत्रदीक्षाकालः)

एष एतां रात्रिं वसति साक्षादेव संवत्सरमारभ्य
दीक्षन्ते आर्तं वा एते संवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य
एकाष्टकायां दीक्षन्तेऽन्तर्नामानावृतु भवतो व्यस्तं
वा एते संवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य एकाष्टकायां
दीक्षन्तेऽन्तर्नामानावृतु भवतः फल्गुनीपूर्णमासे दीक्षे-
रन्मुखं वा एतत् (१) संवत्सरस्य यत्फल्गुनी-
पूर्णमासो मुखत एव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते तस्यै-
कैव निर्या यत्सामेध्वे विषुवान्त्संपद्यते चित्रापूर्णमासे
दीक्षेरन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमासो
मुखत एव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते तस्य न का
चन निर्या भवति चतुरहे पुरस्तात्पूर्णा मास्यै दीक्षे-
रन्तेषामेकाष्टकायां क्रयः सं पद्यते तेनैकाष्टकां न
छम्बट्कुर्वन्ति तेषाम् (२) पूर्वपक्षे सुत्या सं
पद्यते पूर्वपक्षं मासा अभि सं पद्यन्ते ते पूर्वपक्ष
उत्तिष्ठन्ति तानुत्तिष्ठत ओषधयो वनस्पतयोऽनूत्ति-
ष्ठन्ति तान्कल्याणी कीर्तिरनूत्तिष्ठत्यरात्सुरिमे यज-
माना इति तदनु सर्वे राधुवन्ति (३) ॥

(एतच्छम्बट्कुर्वन्ति तेषां चतुस्त्रिंशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

संवत्सरायेति सं-वत्सराय । दीक्षिष्यमाणाः । एकाष्ट-
 कायामित्येक-अष्टकायाम् । दीक्षेरन् । एषा । वै । संवत्स-
 रस्येति सं-वत्सरस्य । पत्नी । यत् । एकाष्टकेत्येक-
 अष्टका । एतस्याम् । वै । एषः । एताम् । रात्रिम् । वसति ।
 साक्षादिति स-अक्षात् । एव । संवत्सरमिति सं-वत्सरम् ।
 आरभ्येत्या-रभ्य । दीक्षन्ते । आर्तम् । वै । एते । संव-
 त्सरस्येति सं-वत्सरस्य । अभीति । दीक्षन्ते । ये । एका-
 ष्टकायामित्येक-अष्टकायाम् । दीक्षन्ते । अन्तर्नामानावि-
 त्यन्त-नामानौ । ऋतू इति । भवतः । व्यस्तमिति वि-
 अस्तम् । वै । एते । संवत्सरस्येति सं-वत्सरस्य । अभीति ।
 दीक्षन्ते । ये । एकाष्टकायामित्येक-अष्टकायाम् । दीक्षन्ते ।
 अन्तर्नामानावित्यन्त-नामानौ । ऋतू इति । भवतः ।
 फल्गुनीपूर्णमास इति फल्गुनी-पूर्णमासे । दीक्षेरन् ।
 मुखम् । वै । एतत् (१) । संवत्सरस्येति सं-वत्सरस्य ।
 यत् । फल्गुनीपूर्णमास इति फल्गुनी-पूर्णमासः । मुखतः ।
 एव । संवत्सरमिति सं-वत्सरम् । आरभ्येत्या-रभ्य ।
 दीक्षन्ते । तस्य । एका । एव । निर्येति निः-या । यत् ।
 सांमेध्य इति सां-मेध्ये । विषूवानिति विषु-वान् । संपद्यत-

(संवत्सरसत्रदीक्षाकालः)

इति सं-पद्यते । चित्रापूर्णमास इति चित्रा-पूर्णमासे ।
 दीक्षेरन् । मुखम् । वै । एतत् । संवत्सरस्येति सं-वत्सरस्य ।
 यत् । चित्रापूर्णमास इति चित्रा-पूर्णमासः । मुखतः ।
 एव । संवत्सरमिति सं-वत्सरम् । आरभ्येत्या-रभ्य ।
 दीक्षन्ते । तस्य । न । का । चन । निर्येति निः-या ।
 भवति । चतुरह इति चतुः-अहे । पुरस्तात् । पौर्णमास्या
 इति पौर्ण-मास्यै । दीक्षेरन् । तेषाम् । एकाष्टकायामित्येक-
 अष्टकायाम् । क्रयः । समिति । पद्यते । तेन । एकाष्टका-
 मित्येक-अष्टकाम् । न । छम्बद् । कुर्वन्ति । तेषाम्
 (२) । पूर्वपक्ष इति पूर्व-पक्षे । सुत्या । समिति ।
 पद्यते । पूर्वपक्षमिति पूर्व-पक्षम् । मासाः । आभि । समिति ।
 पद्यन्ते । ते । पूर्वपक्ष इति पूर्व-पक्षे । उदिति । तिष्ठन्ति ।
 तान् । उत्तिष्ठत इत्युत्-तिष्ठतः । ओषधयः । वनस्पतयः ।
 अनु । उदिति । तिष्ठन्ति । तान् । कल्याणी । कीर्तिः ।
 अनु । उदिति । तिष्ठन्ति । अरात्सुः । इमे । यजमानाः ।
 इति । तत् । अन्विति । सर्वे । राध्वन्ति (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

सप्तमेऽनुवाक एकोनपञ्चाशद्रात्रोऽभिहितः । अथाष्टमादिषु चतुर्ष्वनुवाकेषु संवत्सरसत्रमभिधीयते ।

तत्राष्टमेऽनुवाके संवत्सरसत्रस्य दीक्षाकालं विधत्ते—

संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा एकाष्टकायां
दीक्षेत्रन्नेषा वै संवत्सरस्य पत्नी यदे-
काष्टकैतस्यां वा एष एतां रात्रिं वसति
साक्षादेव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते, इति ।

ये यजमानाः संवत्सरसत्रार्थं दीक्षिष्यन्ते ते यजमाना एकाष्टकायां माघकृष्णाष्टम्यां दीक्षां कुर्युः । येयमेकाष्टकाभिमानिनी देवता सेयं संवत्सराभिमानिनो देवस्य पत्नी । एकाष्टकाया अभिमानिदेवतारूपत्वं गर्भधारणादवगम्यते । तथा चाधिकाण्डे मन्त्र आम्नायते—‘एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम्’ इति । संवत्सरस्य पतित्वं चान्यत्र मन्त्रान्तरेणाऽऽम्नातम्—‘एकाष्टका तपसा तप्यमाना संवत्सरस्य या पत्नी दुबुधे प्रपीना’ इति ।

एष संवत्सराभिमानि देव एतां माघकृष्णाष्टमीं रात्रिं सर्वाभ्येतस्यामेकाष्टका देवतायामेव वसति । अतस्तत्र दीक्षां कुर्वन्तो यजमाना मुख्यमेव संवत्सरमारभ्य दीक्षितवन्तो भवन्ति ।

तमेतं पक्षं दूषयित्वा पक्षान्तरं विधत्ते—

आतं वा एते संवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य एकाष्टकायां दीक्षन्तेऽन्तनामानावृतू भवतो व्यस्तं वा एते संवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य एकाष्टकायां दीक्षन्तेऽन्तनामानावृतू भवतः फल्गुनीपूर्णमासे दीक्षेत्रन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यत्फल्गुनीपूर्णमासो मुखत एव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते, इति ।

ये यजमाना एकाष्टकायां दीक्षन्ते ते यजमानाः संवत्सरसत्रस्याऽऽर्तमभि विनाशमभिलक्ष्य दीक्षन्ते । तत्रायं हेतुः—पुष्य(पौष)माघरूपावृत्त्वयवौ संवत्स-

(संवत्सरसत्रदीक्षाकालः)

रस्यान्त इत्येतन्नामधारिणौ । तयोः शिशिरर्तुरूपत्वात् । तेन चर्तुना पूर्वसंवत्सरस्य समाप्तत्वात्पौषपौर्णमासीमारभ्य फाल्गुनपौर्णमास्याः प्राचीनः कालः संवत्सरस्यान्तः । किंचैकाष्टकायां दीक्षमाणाः संवत्सरस्य व्यस्तमभि विपर्षा-समभिलक्ष्य दीक्षन्ते । आदौ हि दीक्षा कर्तव्या । अयं च संवत्सरस्यान्तः कालः । ऋत्वययवयोरेकयोरुक्तन्यायेनान्तनामोपेतत्वात् । तस्मादुत्तरफल्गु-नीयुक्ते पूर्णमासे दीक्षां कुर्युः । तस्य च भाविसंवत्सरोपक्रमदिनत्वात् । एत-देवाभिप्रेत्याऽऽधानब्राह्मणे समाम्नातम्—‘उत्तरयोरादधीत । एषा वै प्रथमा रात्रिः संवत्सरस्य । यदुत्तरे फल्गुनी ।’ इति ।

एतमपि पक्षं दूषयित्वा पक्षान्तरं विधत्ते—

तस्यैकैव निर्या यत्सामेद्ये विषूवान्संपद्यते चित्रा-
पूर्णमासे दीक्षेरन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चि-
त्रापूर्णमासो मुखत एव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते
तस्य न का चन निर्या भवति, इति ।

तस्य फल्गुनीपूर्णमासदीक्षापक्षस्यैकैव निर्या वक्ष्यमाण एक एव दोषः, न तु पूर्वोक्तार्तवद्यस्तत्त्वदोषौ । कोऽसावेको दोष इति स उच्यते—समीचीना अतिवर्षणक्षमा मेघा यस्मिन्वर्षर्तौ सोऽयं संमेघः । तस्य संवन्धी प्रत्यासन्नः कालः सामेद्यः । अस्मिन्काले विषूवानहः(?) संपद्यते । तथा हि विषूवानिति संवत्सरस्य मध्यवर्ती मुख्योऽहर्विशेषः । ततः पूर्वं षण्मासा उत्तरे च षण्मासाः । तयोरुभयोर्मासषट्कयोर्मध्ये सोऽहर्विशेषः कर्तव्यः । अत्र च फल्गुनीपूर्ण-मासमारभ्य द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदश्चानुष्टायोत्तरदिने प्रथममासोपक्रमः कार्यः । तथा सति चैत्रशुद्धनवम्यामुपक्रमो भवति । आश्वयुजशुद्धाष्टम्यां मास-षट्कं समाप्य नवम्यां विषूवान्कार्यः । स च वर्षर्तौः प्रत्यासन्नः । भाद्रपदपौ-र्णमास्यां वर्षर्तौ समाप्ते सत्यनन्तरमासवर्तित्वात् । अतो वर्षर्तुसमीपे विषुवादि-नसंपत्तिपरिहाराय चित्रानक्षत्रयुक्तायां पौर्णमास्यां दीक्षा कर्तव्या । सोऽपि वसन्तर्तुमध्यपातित्वात्संवत्सरस्य मुखमेव । अतो मुखत एवाऽऽरम्भः कृतो भवति । एवं सति कार्तिकशुद्धनवम्यां विषूवान्संपद्यते । तच्च दिनं वर्षर्तौर्दूर-वर्ति । अतो वृष्टिशङ्काया अभावाद्विस्मभेणानुष्ठानं शक्यत इति तस्य पक्षस्य न कोऽपि दोषोऽस्ति ।

अथ गुणविशेषमवलोक्य पक्षान्तरं विधत्ते—

चतुरहे पुरस्तात्पौर्णमास्यै दीक्षेरन्ते-
षामेकाष्टकायां क्रयः सं पद्यते
तेनैकाष्टकां न छम्बद्कुर्वन्ति, इति ।

माघपौर्णमास्याः पुरस्ताच्चतुरहे शुक्लैकादश्यां दीक्षेरन् । तथा सति माघकृष्णसप्तम्यां द्वादशदीक्षाणां समाप्तत्वात्तदनन्तरवर्तिन्यामेकाष्टकायां सोमक्रयः संपद्यते । तथा सत्येकाष्टकाया अप्युपयुक्तत्वात्संवत्सरपत्नीत्वेन मुख्यामेतां न छम्बद्कुर्वन्ति निष्प्रयोजनां न कुर्वन्ति । ततः संवत्सरपत्न्याः सत्कार एको गुणः ।

अथ गुणान्तरं दर्शयति—

तेषां पूर्वपक्षे सुत्या सं पद्यते पूर्वपक्षं मासा
अभि सं पद्यन्ते ते पूर्वपक्ष उत्तिष्ठन्ति तानु-
त्तिष्ठत ओषधयो वनस्पतयोऽनूत्तिष्ठन्ति
तान्कल्याणी कीर्तिरनूत्तिष्ठत्यरात्सुरिमे यज-
माना इति तदनु सर्वे राधुवन्ति, इति ॥

तेषामेकाष्टकायां क्रयमनुत्तिष्ठतां यजमानानां तादृग्मासभ्यानुष्ठीयमाना उपसदश्चैत्रशुद्धचतुर्थ्यां संपद्यन्ते । तत उत्तरदिने क्रियमाणा सुत्या शुक्लपक्ष एवोपक्रान्ता भवति । तत आरभ्य सर्वेऽपि मासाः शुक्लपक्षमेवाभिलक्ष्य समाप्यन्ते । तेषु समाप्तेषु ते सत्रिणोऽपि पूर्वपक्ष एव सत्रादुत्तिष्ठन्ति । उत्तिष्ठतस्तान्यजमानाननु भूम्यामोषधयो वनस्पतयश्च सत्कर्मानुष्ठानसामर्थ्यादुद्भवं गच्छन्ति । तदुद्भवे सति तान्यजमानाननु पुण्यकीर्तिरुत्तिष्ठति । कीदृशी कीर्तिरिति सोच्यते—इमे यजमाना अरात्सुः समृद्धिं गता इत्येतादृशी कीर्तिः । सत्कीर्त्युत्थानमनु सर्वे प्राणिनः समृद्धा भवन्ति । एतदीयेन सत्कर्मानुष्ठानेन भूमौ सर्वसस्याभिवर्धनात् । तस्मादीदृशं गुणसंघमवेक्ष्य माघशुक्लैकादश्यां दीक्षेत्ययमेव मुख्यः पक्षः ।

अत्र मीमांसा ॥

षष्ठाध्यायस्य पञ्चमपादे दशमाधिकरणे चिन्तितम्—

गवामयन उक्ता तु या काचित्पूर्णिमाऽथवा ।

चैत्री माघ्युत काचित्स्यादविशेषात्प्रशंसया ॥

चैत्री स्यात्क्रय एकाष्टकायामित्युपवर्णितम् ।

माघकृष्णाष्टमी त्वेकाष्टकाऽतो माघपूर्णिमा ॥

गवामयने श्रूयते—‘चतुरहे पुरस्तात्पौर्णमास्यै दीक्षेरन्तेषामेकाष्टकायां क्रयः संपद्यते’ इति । पौर्णमास्याः पूर्वस्मिंश्चतुरहे दीक्षेरन्नेकादश्यां दीक्षामारभेत । तथा सति पौर्णमास्या उपरितने सप्तमे दिने द्वादश दीक्षाः पूर्यन्ते । तत उपरितन्यामष्टम्यां सोमक्रय इत्यर्थः । तत्र विशेषस्यादृष्टत्वाद्या काचित्पूर्णिमेत्येकः पक्षः । ‘चित्रापूर्णमासे दीक्षेरन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमासः’ इति प्रशस्यमानतया चैत्री पौर्णमासीति द्वितीयः पक्षः । याज्ञिकसमाख्यया माघकृष्णाष्टम्येकाष्टका । तत्र सोमक्रयसंपत्तये माघ्याः पौर्णमास्याः पूर्वस्यामेकादश्यां दीक्षाऽऽरब्धव्या ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठ-

केऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।

सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति ये सत्रमुपयन्त्य-
भीन्धत एव दीक्षाभिरात्मानं श्रपयन्त उपसद्भि-
र्द्वाभ्यां लोमाव दान्ति द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्यामसृद्वाभ्यां
मांसं द्वाभ्यामस्थि द्वाभ्यां मज्जानमात्मदाक्षिणं वै
सत्रमात्मानमेव दाक्षिणां नीत्वा सुवर्गं लोकं यन्ति

शिखामनु प्र वपन्त ऋद्ध्या अथो रधीयाश्सः
सुवर्गं लोकमयामेति (१) ॥

(सुवर्गं पञ्चाशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

सुवर्गमिति सुवः—गम् । वै । एते । लोकम् । यन्ति ।
ये । सत्रम् । उपयन्तीत्युप—यन्ति । अभीति । इन्धते । एव ।
दीक्षाभिः । आत्मानम् । श्रपयन्ते । उपसद्भिरित्युपसत्—
भिः । द्वाभ्याम् । लोम । अवेति । यन्ति । द्वाभ्याम् ।
त्वचम् । द्वाभ्याम् । असृत् । द्वाभ्याम् । माश्सम् ।
द्वाभ्याम् । अस्थि । द्वाभ्याम् । मज्जानम् । आत्मदाक्षि—
णमित्यात्म—दक्षिणम् । वै । सत्रम् । आत्मानम् । एव ।
दक्षिणाम् । नीत्वा । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् ।
यन्ति । शिखाम् । अनु । प्रेति । वपन्ते । ऋद्ध्यै । अथो
इति । रधीयाश्सः । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् ।
अयाम् । इति (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अष्टमे संवत्सरसत्रस्य दीक्षाकाल उक्तः । अथ नवमे दीक्षा उपसदश्चोच्यन्ते ।

ता उभयीर्विधत्ते—

सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति ये सत्रमुपयन्त्यभीन्धत

एव दीक्षाभिरात्मानं श्रपयन्त उपसद्भिः, इति ।

सत्रानुष्ठायिनः स्वर्गं गच्छन्ति । अतस्तद्योग्यतायै स्वदीक्षाभिरात्मानं स्वदेहमभीन्धत एव सर्वतो ज्वलयन्त्येव । उपसद्भिस्तु श्रपयन्ते स्वदेहं पचन्ति । तस्मादीक्षा उपसदश्चानुष्ठेया इति विध्युन्नयः । यद्यपि द्वादशाहविकृतित्वेन प्राप्तास्तथाऽपि विकृतिलिङ्गत्वाय स्तुतये वा तदनुवादोऽस्तु ।

अथ विभज्य प्रशंसां कुर्वंस्तासामुभयविधानां द्वादशत्वं प्रकटयति—

द्वाभ्यां लोमाव यन्ति द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्या-

मसृद्वाभ्यां मांसं द्वाभ्यामस्थि द्वाभ्यां

मज्जानमात्मदक्षिणं वै सत्रमात्मानमेव दक्षिणां

नीत्वा सुवर्गं लोकं यन्ति, इति ।

द्वाभ्यां दिनद्वयानुष्ठेयाभ्यां दीक्षाभ्यामुपसद्भ्यां च स्वकीयं लोम इविरर्थमवद्यन्ति । अनन्तरभाविनीभ्यां द्वाभ्यां त्वचमवद्यन्ति । एवं रक्तमांसास्थिमज्जसु योजनीयम् । यदेतत्सत्रं तदेतदात्मदक्षिणं वै स्वशरीरमेव तत्र दक्षिणा, नत्वन्या गवादिरूपाऽस्ति । तस्मात्स्वशरीरमेव दक्षिणारूपेण नीत्वा स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ सत्रं चेद्वपनकाले सशिखानि वपन्ते ’ इति, तदेतद्विधत्ते—

शिखामनु प्र वपन्त ऋद्ध्या अथो

रघीयांसः सुवर्गं लोकमयामेति, इति ॥

शिखामनुलक्ष्य प्रकर्षेण वपनं कुर्युः । तत्र मृतत्वग्रूपाणां केशानामपगमा-

त्समृद्ध्यै भवति । अपि च केशभाररहिता रघीयांसो लघुतराः सन्तः स्वर्गं
प्राप्नुयामेत्यनेनाभिप्रायेण सशिखं वपनं कुर्युः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः)

ब्रह्मवादिनो वदन्त्यतिरात्रः परमो यज्ञक्रतूनां
कस्मात्तं प्रथममुप यन्तीत्येतद्वा अग्निष्टोमं
प्रथममुप यन्त्यथोक्थ्यमर्थं षोडशिनमथातिरात्रम-
नुपूर्वमेवैतयज्ञक्रतूनुपेत्य तानालभ्य परिगृह्य सोम-
मेवैतत्पिबन्त आसते ज्योतिष्टोमं प्रथममुप यन्ति
ज्योतिष्टोमो वै स्तोमानां मुखं मुखत एव
स्तोमान्प्र युञ्जते ते (१) सस्तुता विराजमभि
सं पश्यन्ते द्वे चर्चावति रिच्येते एकया गौरतिरिक्त
एकयाऽऽयुरूनः सुवर्गो वै लोको ज्योतिरुर्गिरा-
दत्सुवर्गमेव तेन लोकं यन्ति रथंतरं दिवा भवति
रथंतरं नक्तमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः केन तदजामीति
सौभरं तृतीयसवने ब्रह्मसामं बृहत्तन्मध्यतो दधति
विधृत्यै तेनाजामि (२) ॥

(त एकात्र पञ्चाशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म—वादिनः । वदन्ति । अतिरात्र
 इत्यति—रात्रः । परमः । यज्ञक्रतूनामिति यज्ञ—क्रतूनाम् ।
 कस्मात् । तम् । प्रथमम् । उपेति । यन्ति । इति ।
 एतत् । वै । अग्निष्टोममित्यग्नि—स्तोमम् । प्रथमम् ।
 उपेति । यन्ति । अथ । उक्थ्यम् । अथ । षोडशिनम् ।
 अथ । अतिरात्रमित्यति—रात्रम् । अनुपूर्वमित्यनु—
 पूर्वम् । एव । एतत् । यज्ञक्रतूनि यज्ञ—क्रतून् ।
 उपेत्येत्युप—इत्य् । तान् । आलभ्येत्या—लभ्य । परिगृ-
 ह्येति परि—गृह्य । सोमम् । एव । एतत् । पिबन्तः ।
 आसते । ज्योतिष्टोममिति ज्योतिः—स्तोमम् । प्रथमम् ।
 उपेति । यन्ति । ज्योतिष्टोम इति ज्योतिः—स्तोमः ।
 वै । स्तोमानाम् । मुखम् । मुखतः । एव । स्तोमान् ।
 प्रेति । युञ्जते । ते (१) । स॒स्तुता इति सं—स्तुताः ।
 विराजमिति वि—राजम् । अभि । समिति । पयन्ते । द्वे
 इति । च । ऋचौ । अतीति । रिच्येते इति । एकया ।
 गौः । अतिरिक्त इत्यति—रिक्तः । एकया । आयुः ।
 ऊनः । सुवर्ग इति सुवः—गः । वै । लोकः । ज्योतिः ।
 ऊर्क । विराडिति वि—राट् । सुवर्गमिति सुवः—गम् ।

ए॒व । ते॒न । लो॒कम् । य॒न्ति । र॒थं॒त॒रमि॒ति र॒थं—त॒रम् ।
 दि॒वा । भ॒वति । र॒थं॒त॒रमि॒ति र॒थं—त॒रम् । न॒क्तम् । इ॒ति ।
 आ॒हुः । ब्र॒ह्म॒वा॒दिन॒ इति॒ ब्रह्म—वा॒दिनः । के॒न । तत् ।
 अ॒जामि॒ । इति॒ । सौ॒भ॒रम् । तृ॒ती॒य॒स॒व॒न इति॒ तृती॒य—
 स॒व॒ने । ब्र॒ह्म॒सा॒ममि॒ति ब्रह्म—सा॒मम् । बृ॒ह॒त् । तत् ।
 म॒ध्य॒तः । द॒धा॒ति । वि॒धृ॒त्या इति॒ वि—धृ॒त्यै । ते॒न ।
 अ॒जामि॒ (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिनापदपाठे सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

नवमे दीक्षा उपसदश्चोक्ताः । अथ दशमे प्रायणीयाख्यं प्रथममहुरुच्यते ।
 तदेतद्विधत्ते—

ब्रह्मवादिनो वदन्त्यतिरात्रः परमो यज्ञक्रतूनां कस्मान्नं
 प्रथममुप यन्तीत्येतद्वा अग्निष्टोमं प्रथममुप यन्त्यथो-
 कथ्यमथ षोडशिनमथातिरात्रमनुपूर्वमेवैतयज्ञक्रतूनु-
 पेत्य तानालभ्य परिगृह्य सोमेमेवैतत्पिबन्त आसते
 ज्योतिष्टोमं प्रथममुप यन्ति ज्योतिष्टोमो वै
 स्तोमानां मुखं मुखत एव स्तोमान्प्र युञ्जते, इति ।

योऽयमतिरात्राख्यः क्रतुः सोऽयं यज्ञक्रतूनां परमः सोमयागरूपा ये क्रत-
 वस्तेषां मध्ये चरमः । अग्निष्टोम उक्त्ययः षोडश्यतिरात्र इत्येतस्य तदीयक्रम-
 त्वोदभिष्टोमस्य च प्राथम्यम् । प्रजननं ज्योतिरित्यनुवाके 'तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञः'
 इत्याम्नातम् । एवं सत्यग्निष्टोमं परित्यज्य चरमभाविनमतिरात्रं कस्मात्कारणा-

(श्रायणीयाख्यप्रथमाहाभिधानम्)

त्सत्रे प्रथममनुतिष्ठन्तीति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञा एवमुत्तरमाहुः—
नात्राग्निष्टोमः परित्यक्तः । अत्राग्निष्टोमोऽध्यषोढश्यतिरात्राणामुत्तरोत्तरस्य
पूर्वपूर्वगर्भितत्वात् । द्वादशस्तोत्रमग्निष्टोममन्तर्भाव्य पुनः स्तोत्रत्रयाधिक्ये-
नोऽध्यः संपद्यते । तमन्तर्भाव्य पुनरेकस्तोत्राधिक्येन षोडशी संपद्यते । तम-
न्तर्भाव्य पुनस्त्रयोदशस्तोत्राधिक्येनातिरात्रः संपद्यते । अतः सत्रिणोऽतिरात्र-
मनुतिष्ठन्तीति यदेतद्वा एतस्मिन्सोमानुष्ठानेऽग्निष्टोमं प्रथममनुतिष्ठन्ति, अथो-
ध्यषोढश्यतिरात्रान्, तदेतदनुपूर्वमेवानुक्रमेणैव यज्ञक्रतूनुपेत्यानुष्ठानं निश्चित्य
तान्क्रतूनुपक्रम्य परितः स्वीकृत्य ततः सर्वत्र सोममेव पिबन्तः सत्रिण आसते ।
तस्मादग्निष्टोमपरित्यागाभावादतिरात्ररूपं ज्योतिष्टोमं प्रथममनुतिष्ठेयुः । स हि
ज्योतिष्टोमो ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकानां स्तोमानां क्रतूनां मुखसदृशः ।
तस्मान्मुखत एवाऽऽरभ्य स्तोमान्क्रतून्सत्रिणः प्रयुञ्जते ।

गोष्टोमायुष्टोमाभ्यां पूर्वभावित्वं ज्योतिष्टोमस्य प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसति—

ते सञ्स्तुता विराजमभि सं पद्यन्ते द्वे चर्चा-
वति रिच्येते एकया गौरतिरिक्त एकयाऽऽयु-
रूनः सुवर्गो वै लोको ज्योतिरूर्ग्विराट्-
त्सुवर्गमेव तेन लोकं यन्ति, इति ।

ज्योतिष्टोमे स्तोत्रगता य ऋग्विशेषाः सन्ति ते संस्तुताः सन्तो विराजं
दशसंख्यामेव प्राप्नुवन्ति न तु न्यूना नाप्यधिकाः । इतरयोस्तु गोष्टोमायुष्टोम-
योर्द्वे ऋचावतिरिच्येते, दशसंख्यां न प्राप्नुतः । तत्कथमिति तदुच्यते—एकयर्चा
गोष्टोमो दशसंख्याया अतिरिक्तः । आयुष्टोमस्त्वेकया न्यूनः । तस्माद्विराड्-
पत्वं ज्योतिष्टोमस्य प्राशस्त्ये हेतुः । किंच भासकत्वाज्ज्योतिष्टोमः स्वर्गलोका-
त्मको विराड्-रूपः । तस्मादुभयथा प्राशस्तेन तेन ज्योतिष्टोमेन स्वर्गं लोकं
प्राप्नुवन्ति ।

अथास्मिन्नतिरात्रसंस्थे ज्योतिष्टोमे सामविशेषं विधत्ते—

रथंतरं दिवा भवति रथंतरं नक्तमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः
केन तदजामीति सौभरं तृतीयसवने ब्रह्मसामं
बृहत्तन्मध्यतो दधति विधृत्यै तेनाजामि, इति ॥

दिवा पृष्ठस्तोत्रं रथंतरं गीयते, नक्तमपि रात्रिपर्यायेषु रथंतरं गीयते,
तत्तदानीमालस्यं भवति । तादृशालस्यपरिहारः केनान्येन साम्ना भवतीति

ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञा उत्तरमाहुः—सौभराख्यं यदन्यत्सामास्ति
तत्तृतीयसवने ब्रह्मसामत्वेन गेयम् । तच्च बृहत्प्रौढं, तदेतद्बृहद्रथंतरयो-
रुभयोर्मध्ये स्थापयन्ति । तच्च यज्ञस्य धृत्यै संपद्यते । तेन विजातीयसाम्नाऽऽ-
लस्यपरिहारो भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

ज्योति॒ष्टोमं॑ प्रथ॒ममु॑प॒ यन्त्य॒स्मिन्ने॒व तेन॑ लो॒के
प्रति॑ तिष्ठन्ति गो॒ष्टोमं॑ द्वितीयमु॑प॒ यन्त्यन्तरि॑क्ष ए॒व
तेन॑ प्रति॑ तिष्ठन्त्यायु॒ष्टोमं॑ तृतीयमु॑प॒ यन्त्यमुष्मि॑न्ने॒व
तेन॑ लो॒के प्रति॑ तिष्ठन्तीयं॒ वाव ज्योति॑रन्तरि॒क्षं गौर॑-
सावायु॒र्यदे॒तान्त्स्तोमा॑नु॒पयन्त्ये॒ष्वेव॑ तल्लो॒केषु॑ स॒त्रि-
णः॑ प्रति॑तिष्ठन्तो॒ यन्ति॒ ते स॒स्तुता॑ वि॒राज॑न् (१)
अ॒भि सं प॑यन्ते॒ द्वे च॑र्चावति॒ रिच्ये॒ते एक॑या॒ गौर॑-
तिरि॑क्त॒ एक॑याऽऽयु॒रूनः॑ सु॒वर्गो॑ वै लो॒को ज्योति॑-
रु॒र्गि॒राडूर्ज॑मे॒वाव॑ रुन्धते॒ ते न क्षु॑धाऽऽर्ति॑मा॒र्छन्त्य॑-
क्षो॒धुका॑ भवन्ति॒ क्षुत्सं॑वाधा इ॒व हि स॒त्रिणो॑ऽग्नि-
ष्टोमा॑व॒भितः॑ प्र॒धी तावु॑क्थ्या॒ मध्ये॑ नभ्यं॒ तत्तदे॑-
तत्परि॑र्यद्दे॒वच॑क्रं॒ यदे॒तेन॑ (२) षड॒हेन॑ यन्ति॒
दे॒वच॑क्रमे॒व स॒मारो॑हन्त्यरि॒ष्ट्यै॒ ते स्व॒स्ति स॑म॒श्रुव॑ते

(मासगताहकयनम्)

षडहेन॒ यन्ति॒ षड्वा॒ ऋत॒व ऋतु॒ष्वेव॒ प्रति॑ तिष्ठ-
न्त्यु॒भयतो॑ज्योतिषा॒ यन्त्यु॒भयत॑ ए॒व सु॒वर्गे लो॒के
प्रति॑तिष्ठन्तो॒ यन्ति॒ द्वौ षड॒हौ भ॑वत॒स्तानि॒ द्वाद॒शा-
हा॒नि सं प॑यन्ते द्वाद॒शो वै पु॒रुषो॒ द्वे स॒कथ्यौ॒ द्वौ
बा॒हू आ॒त्मा च॒ शि॒रश्च॒ च॒त्वार्यङ्गानि॒ स्तनौ॑
द्वाद॒शौ (३) तत्पु॒रुषम॑नु॒ पर्या॑वर्तन्ते त्रयः षड॒हा
भ॑वन्ति॒ तान्य॒ष्टाद॒शाहा॒नि सं प॑यन्ते नवा॒न्यानि॒
नवा॒न्यानि॒ नव॒ वै पु॒रुषे प्रा॒णास्त॒त्प्रा॒णान॑नु॒ पर्या॑-
वर्तन्ते च॒त्वारः षड॒हा भ॑वन्ति॒ तानि॒ चतु॑र्विंशति-
रहा॒नि सं प॑यन्ते चतु॑र्विंशति॒रर्धमा॒साः संवत्स॒र-
स्तत्संव॑त्सरम॑नु॒ पर्या॑वर्तन्तेऽप्रति॑ष्ठितः संवत्स॒र इति॑
खलु॒ वा आ॒हुर्व॑र्षी॒यान्प्रति॑ष्ठा॒या इत्ये॒ताव॑द्वै संवत्स॒र-
स्य ब्रा॒ह्मणं॒ याव॑न्मा॒सो मा॒सिमा॑स्ये॒व प्रति॑ति-
ष्ठन्तो॒ यन्ति॒ (४) ॥

(वि॒राज॑मे॒तेन॑ द्वा॒द॒शा॒वे॒ता॒वद्वा॒ अष्टौ॒ च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

ज्योति॑ष्टोममि॒ति ज्योतिः॑-स्तोमम् । प्रथ॑मम् । उपेति॑ ।
यन्ति॑ । अ॒स्मिन् । ए॒व । तेन॑ । लो॒के । प्रती॑ति । तिष्ठ॑न्ति ।

गोष्टोममिति गो—स्तोमम् । द्वितीयम् । उपेति । यन्ति ।
 अन्तरिक्षे । एव । तेन । प्रतीति । तिष्ठन्ति । आयुष्टोम-
 मित्यायुः—स्तोमम् । तृतीयम् । उपेति । यन्ति । अमुष्मिन् ।
 एव । तेन । लोके । प्रतीति । तिष्ठन्ति । इयम् । वाव ।
 ज्योतिः । अन्तरिक्षम् । गौः । असौ । आयुः । यत् ।
 एतान् । स्तोमान् । उपयन्तीत्युप—यन्ति । एषु । एव ।
 तत् । लोकेषु । सत्रिणः । प्रतितिष्ठन्त इति प्रति—तिष्ठन्तः ।
 यन्ति । ते । सस्तुता इति सं—स्तुताः । विराजमिति
 वि—राजम् (१) । अभि । समिति । पयन्ते । द्वे इति ।
 च । ऋचौ । अतीति । रिच्येते इति । एकया । गौः ।
 अतिरिक्त इत्यति—रिक्तः । एकया । आयुः । ऊनः ।
 सुवर्ग इति सुवः—गः । वै । लोकः । ज्योतिः । ऊर्क ।
 विराडिति वि—राट् । ऊर्जम् । एव । अवेति । रुन्धते ।
 ते । न । क्षुधा । आर्तिम् । एति । ऋच्छन्ति । अक्षौ-
 धुकाः । भवन्ति । क्षुत्संवाधा इति क्षुत्—संवाधाः । इव ।
 हि । सत्रिणः । अग्निष्टोमावित्यग्नि—स्तोमौ । अभितः ।
 प्रधी इति प्र—धी । तौ । उक्थ्याः । मध्ये । नभ्यम् ।
 तत् । तत् । एतत् । परियदिति परि—यत् । देवचक्र-
 मिति देव—चक्रम् । यत् । एतेन (२) । षडहेनेति
 षट्—अहेन । यन्ति । देवचक्रमिति देव—चक्रम् । एव ।

(मासगताहकथनम्)

समारोहन्तीति सम्—आरोहन्ति । अरिष्ट्यै । ते । स्वस्ति ।
 समिति । अश्रुवते । षडहेनेति षट्—अहेन । यन्ति । षट् ।
 वै । ऋतवः । ऋतुषु । एव । प्रतीति । तिष्ठन्ति । उभयतो-
 ज्योतिषेत्युभयतः—ज्योतिषा । यन्ति । उभयतः । एव ।
 सुवर्ग इति सुवः—गे । लोके । प्रतितिष्ठन्ति इति प्रति-
 तिष्ठन्तः । यन्ति । द्वौ । षडहाविति षट्—अहौ । भवतः ।
 तानि । द्वादश । अहानि । समिति । पयन्ते । द्वादशः ।
 वै । पुरुषः । द्वे इति । सक्थ्यौ । द्वौ । बाहू इति । आत्मा ।
 च । शिरः । च । चत्वारि । अङ्गानि । स्तनौ । द्वादशौ
 (३) । तत् । पुरुषम् । अन्विति । पर्यावर्तन्त इति
 परि—आवर्तन्ते । त्रयः । षडहा इति षट्—अहाः । भवन्ति ।
 तानि । अष्टादशेत्यष्टा—दश । अहानि । समिति । पयन्ते ।
 नव । अन्यानि । नव । अन्यानि । नव । वै । पुरुषे ।
 प्राणा इति प्र—अनाः । तत् । प्राणानिति प्र—अनान् ।
 अन्विति । पर्यावर्तन्त इति परि—आवर्तन्ते । चत्वारः ।
 षडहा इति षट्—अहाः । भवन्ति । तानि । चतुर्विंशति-
 रिति चतुः—विंशतिः । अहानि । समिति । पयन्ते ।
 चतुर्विंशतिरिति चतुः—विंशतिः । अर्धमासा इत्यर्ध-
 मासाः । संवत्सर इति सं—वत्सरः । तत् । संवत्सरमिति
 सं—वत्सरम् । अन्विति । पर्यावर्तन्त इति परि—

आवर्तन्ते । अप्रतिष्ठित इत्यप्रति-स्थितः । संवत्सर इति
 सं-वत्सरः । इति । खलु । वै । आहुः । वर्षीयान् ।
 प्रतिष्ठाया इति प्रति-स्थायाः । इति । एतावत् । वै ।
 संवत्सरस्येति सं-वत्सरस्य । ब्राह्मणम् । यावत् । मासः ।
 मासिमासीति मासि-मासि । एव । प्रतितिष्ठन्त इति
 प्रति-तिष्ठन्तः । यन्ति (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

दशमे प्रायणीयमहरुक्तम् । अथैकादशे मासगतान्युच्यन्ते ।

तत्राऽऽदौ तावज्जीव्यहानि विधत्ते—

ज्योतिष्टोमं प्रथममुप यन्त्यस्मिन्नेव तेन लोके
 प्रति तिष्ठन्ति गोष्टोमं द्वितीयमुप यन्त्यन्तरिक्षं
 एव तेन प्रति तिष्ठन्त्यायुष्टोमं तृतीयमुप यन्त्यमु-
 ष्मिन्नेव तेन लोके प्रति तिष्ठन्तीयं वाव ज्योति-
 रन्तरिक्षं गौरसावायुर्यदेतान्स्तोमानुपयन्त्येष्वेव
 तल्लोकेषु सत्रिणः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति, इति ।

अथोक्तिष्टोमगोष्टोमायुष्टोमा एकादशोऽनुवाकः । एतैरेवानुलोमप्रतिलोमगतैर-
 भिप्लवः पदद्वयं संपद्यते । तस्मिन्पदद्वये पूर्वभागवर्तिनोऽनुलोमगता एतेऽनुष्टेयाः ।
 क्रमेणैतैर्लोकत्रये प्रतिष्ठा भवति । ज्योतिरादीनां भूरादिरूपत्वादेतेषां त्रयाणा-
 मनुष्ठानेन सत्रिणो लोकत्रये प्रतिष्ठिताः सुखेन व्यवहरन्ति । पूर्वस्मिन्ननुवाके

('मासगताहकथनम्')

प्रथमदिनेऽनुष्ठेयः प्रायणीयाख्योऽतिरात्ररूपो ज्योतिष्टोमो विहितः । इह तु तृतीयदिनेऽनुष्ठेयोऽग्निष्टोमात्मको ज्योतिष्टोम इति विशेषः ।

तस्यैतस्याग्निष्टोमरूपस्य ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यं पूर्वोक्तातिरात्रवत्प्रशंसति-

ते सश्वस्तुता विराजमग्निं सं पश्यन्ते द्वे चर्चावति
रिच्येते एकया गौरतिरिक्त एकयाऽऽयुरूनः
सुवर्गो वै लोको ज्योतिरूर्ग्विराडूर्जमेवाव
रुन्धते ते न क्षुधाऽऽर्तिमार्छन्त्यक्षोधुका भवन्ति
क्षुत्संवाधा इव हि सन्निभः, इति ।

ज्योतिष्टोमस्य स्तोत्रियागतसंख्यया विरादसंपत्तौ विराज ऊर्ध्वपत्वाच्च सन्निभः क्षुधा संपादितामार्तिं न प्राप्नुवन्ति । किं त्वक्षोधुकाः सर्वदा क्षुद्र-
हिता भवन्ति । सन्निभामनुष्ठानमयासबाहुल्यात्प्रायेण ते क्षुत्संपादितबाधयुक्ता
इव भवन्ति । तस्मात्तेषां क्षुत्परिहारायोर्ध्वविरादसंपत्तियुक्तो ज्योतिष्टोम
एव प्रथममनुष्ठेयः ।

इदानीमुक्तैर्ज्योतिरादिभिरनुलोमप्रतिलोमगतैर्निष्पन्नमभिप्लवषडहं रथच-
क्ररूपकृत्या विधत्ते—

अग्निष्टोमावभितः प्रधी तावुक्थ्या मध्ये नभ्यं तत्तदे-
तत्परियदेवचक्रं यदेतेन षडहेन यन्ति देवचक्र-
मेव समारोहन्त्यरिष्ट्यै ते स्वस्ति समभ्रुवते, इति ।

लोके रथचक्रं फलकत्रयेण निष्पाद्यते । तत्र पार्श्ववर्तिनी फलके प्रधी-
इत्युच्येते । प्रकर्षेण धीयते धार्यते मध्यफलकमाभ्यामिति प्रधी । मध्यफलकं
तु नभ्यमित्युच्यते नाभिस्थानीयत्वात् । एवं च सत्यत्र चक्ररूपस्याभिप्लवषड-
हस्याभितो वर्तमानावाद्यन्तदिनयोरनुष्ठेयौ ज्योतिःशब्दाभिधेयौ यावाग्निष्टोमौ
तावुभौ प्रधी । ये च मध्यवर्तिनो गौरायुर्गौरित्येतन्नामान उक्थ्यरूपाश्चत्वारः
ऋतवस्ते सर्वे मिलित्वा मध्ये स्थितं नभ्यं तद्भवति । तदेतदभिप्लवषडहरूपं
परित्यज्यः प्रवर्तमानं देवचक्रमित्युच्यते । यद्यद्येतेन देवचक्ररूपेण षडहेन
यजमाना अनुष्ठानं निष्पादयेयुस्तर्हि ते यजमाना देवचक्रमेव समारोहन्ति ।
तस्मादऽऽरोहणपरिष्ट्यै हिंसाराहित्याय भवति । हिंसारहिताश्च ते स्वस्ति समभ्रु-
वते क्षेमं प्राप्नुवन्ति ।

पुनरपि षडहं प्रशंसति—

षडहेन यन्ति षड्वा ऋतव
ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

तस्य षडहस्यानुलोमप्रतिलोमरूपत्रयहात्मकत्वं विधत्ते—

उभयतोऽज्योतिषा यन्त्युभयत एव
सुवर्गे लोके प्रतितिष्ठन्तो यन्ति, इति ।

ज्योतिर्गौरायुरित्येवमानुलोम्ये सत्यादौ ज्योतिः, आयुर्गौर्ज्योतिरित्येवं
प्रतिलोम्ये सत्यन्ते ज्योतिः । एवमुभयतोऽज्योतिषा षडहेनानुष्ठाने सति स्वर्ग-
प्रवेशकाले फलावसानकाले च प्रतितिष्ठन्तोऽवज्ञारहिताः सन्तः संचरन्ति ।

तस्य च षडहस्य द्विरावृत्तिं विधत्ते—

द्वौ षडहौ भवतस्तानि द्वादशाहानि सं पश्यन्ते द्वाद-
शो वै पुरुषो द्वे सक्थ्यौ द्वौ बाहू आत्मा च शिरश्च
चत्वार्यङ्गानि स्तनौ द्वादशौ तत्पुरुषमनुपर्यावर्तन्ते, इति ।

सक्थियज्ञभेदेन श्रोणीद्वयमुच्यते । बाहुशब्देनांसद्वयम् । आत्मा मध्यदेहः ।
शिरः प्रसिद्धम् । हस्तौ पादौ च मिलित्वा चत्वार्यङ्गानि । ततो द्वौ स्तनौ
द्वादशसंख्यापूरकौ । तथा सत्येवं द्वादशाहानि पुरुषमनुसृत्य पर्यावृत्तानि
भवन्ति ।

तस्य च षडहस्य तृतीयामावृत्तिं विधत्ते—

त्रयः षडहा भवन्ति तान्यष्टादशाहानि
सं पश्यन्ते नवान्यानि नवान्यानि नव
वै पुरुषे प्राणास्तत्प्राणाननु पर्यावर्तन्ते, इति ।

पूर्वाभ्यां द्विरावृत्ताभ्यां सह त्रित्वम् । अष्टादशानामष्टां द्वेषा विभागे सति
नवसंख्यया नवच्छिद्रगतप्राणाननुसृत्य षडहास्त्रयः पर्यावृत्ता भवन्ति ।

अत्राऽऽक्षेपसमाधानमुखेन सर्वमासानुष्ठानं विधत्ते—

चत्वारः षडहा भवन्ति तानि चतुर्विंशति-
रहानि सं पश्यन्ते चतुर्विंशतिरर्धमासाः

संवत्सरस्तत्संवत्सरमनु पर्यावर्तन्ते, इति ।

संख्याद्वारेणार्धमासद्वारा संवत्सरमनुसृत्य चत्वारः षडहाः पर्यावृत्ता भवन्ति । अत्र मासपूरणाय पृष्ठयः षडहोऽध्याहर्तव्यः । अत एव ऋग्वेदोऽपि आपनन्ति- ' यदेष पृष्ठयः षडहो भवति वीर्य एवान्ततः प्रतितिष्ठन्ति ' इति ।

अथ पूर्वाभिस्तिष्ठभिरावृत्तिभिः सह चतुर्थीमावृत्तिं विधत्ते—

प्रतिष्ठितः संवत्सर इति खलु वा आहुर्वर्षी-

यान्प्रतिष्ठाया इत्येतावद्वै संवत्सरस्य ब्राह्मणं

यावन्मासो मासिमास्येव प्रतितिष्ठन्तो यन्ति, इति ॥

पूर्वोक्तन्यायेन मास एकः प्रतिष्ठितो न संवत्सरः, तस्योक्तप्रतिष्ठाहेतोर्मासादूर्ध्वयस्त्वादत्यन्ताधिकत्वादित्येव केचिच्चोद्यवादिन आहुः । अत्रैतदुत्तरं— मासो ब्राह्मणं पूर्वोक्तरीत्या मासस्य प्रतिपादकं ब्राह्मणवाक्यं यावदस्ति एतावदेव संवत्सरस्य प्रतिपादकं ब्राह्मणं, नत्वितोऽधिकं किञ्चिन्नूतनमस्ति । अनेनैव प्रकारेण प्रतिमासमनुतिष्ठन्तो यजमानास्तस्मिन्मासि प्रतितिष्ठन्तः क्रमेण संवत्सरं यन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

मेषस्त्वा पचतैरेवतु लोहितग्रीवश्छागैः शल्म-
लिर्वृद्ध्या पर्णो ब्रह्मणा पृक्षो मेधेन न्यग्रोधश्च-
मसैरुदुम्बर ऊर्जा गायत्री छन्दोभिस्त्रिवृत्स्तोमैरवन्तीः
स्थारवन्तीस्त्वाऽवन्तु प्रियं त्वां प्रियाणां वर्षिष्ठ-

मा॒प्या॒नां नि॒धी॒नां त्वा नि॒धि॒पति॑ ह॒वाम॑हे

व॒सो म॑म (१) ॥

(मेषः षट्त्रिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

मे॒षः । त्वा प॒च॒तैः । अ॒व॒तु । लो॒हि॒त॒ग्री॒व इति॑
लो॒हि॒त—ग्री॒वः । छा॒गैः । श॒ल्म॒लिः । वृ॒द्ध्या । प॒र्णः ।
ब्र॒ह्म॒णा । पृ॒क्षः । मे॒धेन॑ । न्य॒ग्रो॒धः । च॒म॒सैः । उ॒दु॒म्बरः ।
ऊ॒र्जा । गा॒य॒त्री । छ॒न्दो॒भि॒रिति॑ छ॒न्दः—भिः । त्रि॒वृ॒दि॒ति
त्रि—वृ॒त् । स्तो॒मैः । अ॒व॒न्तीः । स्थ॒ । अ॒व॒न्तीः ।
त्वा । अ॒व॒न्तु । प्रि॒यम् । त्वा । प्रि॒या॒णाम् । व॒र्षि॒ष्ठम् ।
आ॒प्या॒नाम् । नि॒धी॒नामि॒ति नि—धी॒नाम् । त्वा । नि॒धि॒प॒ति॒मि॒ति निधि—प॒तिम् । ह॒वाम॑हे । व॒सो इति॑ ।
म॑म (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

एकादशे संवत्सरगतेषु सर्वमासेष्वहानि विहितानि । अथावशिष्टेष्वनुवा॒
केष्वथमेधाङ्गमन्त्रा उच्यन्ते ।

प्रपा० ४ अनु० १२] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४६१३

(अश्वमेधाहमन्त्रकथनम्)

कल्पः—‘मेषस्त्वा पचतैरवत्विति पर्यग्नौ क्रियमाणेऽपाव्यानि जुहोति’
इति ।

पाठस्तु—

मेषस्त्वा पचतैरवतु लोहितग्रीवश्छागैः शल्मलि-

वृद्ध्या पर्णो ब्रह्मणा प्लक्षो मेधेन न्यग्रोधश्चमसैरु-

दुम्बर ऊर्जा गायत्री छन्दोभिस्त्रिवृत्स्तोमैः, इति ।

अविजातौ मुख्यः पुमान्यो मेषोऽस्ति सोऽयं पचतैर्विविधेन पचनीयैः क्षुद्रै-
रविविशेषैः सह हेऽश्व त्वामवतु । एवमुत्तरेष्वपि मेषेषु त्वामवत्वित्यनुषज्जनी-
यम् । अजजातौ योऽयं मुख्यो बस्तो लोहितग्रीवः सोऽयमन्यैश्छागैः सह
त्वामवतु । शल्मलिरत्युन्नतो वृक्षविशेषः । स च स्वकीयया वृद्ध्या सह
त्वामवतु । पर्णः पलाशवृक्षः । स च स्वाभिमानिना ब्रह्मणा मन्त्रेण वा सह
त्वामवतु । प्लक्षो यज्ञियेषु मुख्यो वृक्षः । स च मेधेन यज्ञेन सह त्वामवतु ।
न्यग्रोधश्चमसहेतुवृक्षः । स च स्वकार्यैश्चमसैः सह त्वामवतु । उदुम्बरः
प्रसिद्धः । स चोर्जा स्वकीयफलेन त्वामवतु । गायत्री चान्यैस्त्रिषुवादिच्छ-
न्दोभिः सह त्वामवतु । त्रिवृत्स्तोमश्चान्यैः पञ्चदशादिस्तोमैः सह त्वामवतु ।
एतैर्नवभिर्मन्त्रैरपाव्याख्या आहुतीर्जुहुयात् ।

कल्पः—‘ता दक्षिणान्केशपक्षानुद्ध्य सव्येऽन्तस्त्रयस्य दक्षिणानुरूनाग्रानाः
सिग्भिर्भरभिधून्वत्यस्त्रिः प्रदक्षिणमश्वं धुवन्त्यः परियन्त्यवन्तीः स्थेति’ इति ।
अत्र तच्छब्देन राजपत्न्यः परामृश्यन्ते, तासां प्रकृतत्वात् । मृतमश्वं प्रति
पत्नीभिः क्रियमाण एष उपचारः ।

पाठस्तु—

अवन्तीः स्थावन्तीस्त्वाऽवन्तु प्रियं त्वा

प्रियाणां वर्षिष्ठमाप्यानां निधीनां त्वा

निधिपतिः हवामहे वसो मम, इति ॥

ताः पत्न्यः परस्परं संबोध्य वदन्ति—हे राजपत्न्यो यूयमवन्तीः स्थावन्त्यस्य
पालयिष्यः स्य । हेऽश्व त्वामवन्तीः पालयिष्यः पत्न्योऽवन्तु रक्षन्तु । मम
वसो वासयितस्तादृश हेऽश्व प्रियाणां मध्येऽतिप्रियं त्वां हवामहे आह्वयामः ।

आप्यानां कामप्राप्तिहेतूनां मध्ये वर्षिष्ठमतिशयेन वृद्धं त्वां हवामहे । तथा
निधीनां शङ्खपद्मादीनां मध्ये निधिपतिमत्यन्तमधिकस्य निधेः पालयितारं
त्वां हवामहे ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः)

कूप्याभ्यः स्वाहा कूल्याभ्यः स्वाहा विकर्याभ्यः
स्वाहाऽवठ्याभ्यः स्वाहा खन्याभ्यः स्वाहा हरद्याभ्यः
स्वाहा सूद्याभ्यः स्वाहा सरस्याभ्यः स्वाहा वैश-
न्तीभ्यः स्वाहा पल्वल्याभ्यः स्वाहा वर्ष्याभ्यः
स्वाहाऽवर्ष्याभ्यः स्वाहा ह्यादुनीभ्यः स्वाहा
पृष्वाभ्यः स्वाहा स्यन्दमानाभ्यः स्वाहा स्थाव-
राभ्यः स्वाहा नादेयीभ्यः स्वाहा सैन्धवीभ्यः स्वाहा
समुद्रियाभ्यः स्वाहा सर्वाभ्यः स्वाहा (१) ॥

(कूप्याभ्यश्चत्वारिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

कूप्याभ्यः । स्वाहा । कूल्याभ्यः । स्वाहा । विक-
र्याभ्य इति वि-कर्याभ्यः । स्वाहा । अवठ्याभ्यः । स्वाहा ।

(अथमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

खन्याभ्यः । स्वाहा । ह्रद्याभ्यः । स्वाहा । सूद्याभ्यः ।
 स्वाहा । सरस्याभ्यः । स्वाहा । वैशन्तीभ्यः । स्वाहा ।
 पल्वल्याभ्यः । स्वाहा । वर्ष्पाभ्यः । स्वाहा । अवर्ष्पाभ्यः ।
 स्वाहा । ह्यादुनीभ्य इति ह्यादुनि-भ्यः । स्वाहा ।
 पृष्वाभ्यः । स्वाहा । स्यन्दमानाभ्यः । स्वाहा ।
 स्थावराभ्यः । स्वाहा । नादेयीभ्यः । स्वाहा ।
 सैन्धवीभ्यः । स्वाहा । समुद्रियाभ्यः । स्वाहा । सर्वाभ्यः ।
 स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

अपान्यहोममन्त्रा द्वादशेऽभिहिताः । अथानुवाकद्वयेनापां होमा उच्यन्ते ।
 तथा च ब्राह्मणम्—‘कूप्याभ्यः स्वाहाऽद्भ्यः स्वाहेत्यपां होमाजुहोति’
 इति ।

तत्र प्रथमानुवाकमन्त्रानाह—

कूप्याभ्यः स्वाहा कूल्याभ्यः स्वाहा विकर्याभ्यः
 स्वाहाऽवध्याभ्यः स्वाहा खन्याभ्यः स्वाहा ह्रद्याभ्यः
 स्वाहा सूद्याभ्यः स्वाहा सरस्याभ्यः स्वाहा वैश-
 न्तीभ्यः स्वाहा पल्वल्याभ्यः स्वाहा वर्ष्पाभ्यः
 स्वाहाऽवर्ष्पाभ्यः स्वाहा ह्यादुनीभ्यः स्वाहा

पृष्वाभ्यः स्वाहा स्यन्दमानाभ्यः स्वाहा स्थाव-
राभ्यः स्वाहा नादेयीभ्यः स्वाहा सैन्धवीभ्यः स्वाहा
समुद्रियाभ्यः स्वाहा सर्वाभ्यः स्वाहा, इति ॥

कूपे भवाः कूप्या आपः । नदीपूरणेन कूले तीरे भवाः कूलयाः । विकरे
भूविषरे भवा विकर्षाः । अवटे गर्ते भवा अवट्याः । खननेन निष्पन्नाः
खन्याः । हृदे भवा हृद्याः । मूदे पङ्के भवाः सूद्याः । सरसि भवाः सरस्याः ।
वेशन्ते भवा वेशन्त्यः । यत्र कूलयादौ पुनः पुनरापो विशन्ति तत्रत्या इत्यर्थः ।
पल्वलेऽत्यल्पजलाशये भवाः पल्वल्याः । वर्षे भवा वर्ष्याः । वर्षेनैरपेक्षेण
भूमावस्थिता अवर्ष्याः । प्रवाहध्वनिसहिता ह्रादुन्यः । अवश्यायजन्याः
पृष्वाः । प्रवाहरूपाः स्यन्दमानाः । एकत्रावस्थिताः स्थावराः । नद्यां भवा
नादेय्यः । सिन्धौ पुनदे भवाः सैन्धव्यः । समुद्रे भवाः समुद्रियाः । अनुक्त-
संग्रहार्थः सर्वशब्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः)

अ॒द्भ्यः स्वाहा वह॑न्तीभ्यः स्वाहा परि॒वह॑न्तीभ्यः
स्वाहा स॒मन्तं वह॑न्तीभ्यः स्वाहा शीघ्रं वह॑न्तीभ्यः
स्वाहा शी॒घ्रं वह॑न्तीभ्यः स्वाहो॒ग्रं वह॑न्तीभ्यः
स्वाहा भी॒मं वह॑न्तीभ्यः स्वाहाऽम्भो॑भ्यः स्वाहा
नभो॑भ्यः स्वाहा म॒होभ्यः स्वाहा सर्व॑स्मै स्वाहा(१)॥

(अ॒द्भ्य एकान्न त्रि॒शशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः)

अद्भ्य इत्यत्-भ्यः । स्वाहा । वहन्तीभ्यः । स्वाहा ।
 परिवहन्तीभ्य इति परि-वहन्तीभ्यः । स्वाहा ।
 समन्तमिति सम्-अन्तम् । वहन्तीभ्यः । स्वाहा ।
 शीघ्रम् । वहन्तीभ्यः । स्वाहा । शीभम् । वहन्तीभ्यः । स्वाहा ।
 उग्रम् । वहन्तीभ्यः । स्वाहा । भीमम् । वहन्तीभ्यः ।
 स्वाहा । अम्भोभ्य इत्यम्भः-भ्यः । स्वाहा । नभोभ्य
 इति नभः-भ्यः । स्वाहा । महोभ्य इति महः-भ्यः ।
 स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

तस्मिन्नेवापां होमे द्वितीयानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

अद्भ्यः स्वाहा वहन्तीभ्यः स्वाहा परिवहन्तीभ्यः
 स्वाहा समन्तं वहन्तीभ्यः स्वाहा शीघ्रं वहन्तीभ्यः
 स्वाहा शीभं वहन्तीभ्यः स्वाहोग्रं वहन्तीभ्यः स्वाहा
 भीमं वहन्तीभ्यः स्वाहाऽम्भोभ्यः स्वाहा नभोभ्यः
 स्वाहा महोभ्यः स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

उदकजातिमात्रयुक्ता आपः । प्रवाहरूपा वहन्त्यः । परिमण्डलरूपा आव-
 र्तेगताः परिवहन्त्यः । भूमेः समतलत्वेन सर्वतो गच्छन्त्यः समन्तं वहन्त्यः ।
 निम्नाधिक्येन शीघ्रं वहन्त्यः । ईषभिन्नत्वेन शीभं शोभनं यथा भवति तथा
 वहन्त्यः । पर्वताग्रादथ उग्रं वहन्त्यः । दृश्यमानमकरादिजीवोपेता भीमं

बहन्त्यः । अरुभोनभोमहःशब्दैर्लोकत्रयगता आप उच्यन्ते । 'अयं वै लोकोऽ-
रुभा५सि' । 'अन्तरिक्षं वै नभा५सि' । 'असौ वै लोको महा५सि' इति
ब्राह्मणेनोक्तत्वात् । पूर्वानुवाकोक्तैर्विंशतिमन्त्रैरेतदनुवाकोक्तैर्द्वादशमन्त्रैश्च रात्रा-
वकाहोमाः कर्तव्याः । तेषामेव मन्त्रविशेषप्रयुक्तोऽपां होम इति व्यवहारः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः)

यो अर्वन्तं जिघा५सति तमभ्यमीति वरुणः ।
परो मर्तः परः श्वा । अहं च त्वं च वृत्रहन्तं
बभूव सनिभ्य आ । अरातीवा चिद्विबोऽनु नौ
शूर म५सतै भद्रा इन्द्रस्य रातयः । अभि क्वेन्द्र
भूरथ ज्मन्न ते विव्यङ्महिमान्५ रजा५सि ।
स्वेना हि वृत्र५ शर्वसा जघन्थ न शत्रुरन्तं
विविद्युधा ते (१) ॥

(विविद्विद्वे च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥)

यः । अर्वन्तम् । जिघा५सति । तम् । अभीति ।
अमीति । वरुणः । परः । मर्तः । परः । श्वा । अहम् ।

(अथमेवाहमन्त्रकथनम्)

च । त्वम् । च । वृत्रहभिति वृत्र-हन् । समिति । बभूव ।
 सनिभ्य इति सनि-भ्यः । आ । अरातीवा । चित् ।
 अद्विव इत्यद्वि-वः । अन्विति । नौ । शूर । मश्सतै ।
 भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः । अभीति । कत्वा । इन्द्र ।
 भूः । अथ । जम् । न । ते । विव्यक् । महिमानम् ।
 रजाशसि । स्वेन । हि । वृत्रम् । शर्वसा । जघन्थ । न ।
 शत्रुः । अन्तम् । विविदत् । युधा । ते (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ।)

पूर्वयोरनुवाकयोरपि होममन्त्रा उक्ताः । अथास्मिन्मन्त्रप्रहारोऽभिधीयते ।
 कल्पः—‘यो अर्वन्तमिति सैध्रकेण मुसलेन पौश्वलेयः शुनः प्रहरति’ इति ।
 पाठस्तु—

यो अर्वन्तं जिघाशसति तमभ्यमीति वरुणः ।, इति ।

योऽयं आ जले स्नप्यमानमर्वन्तं स्वयमपि जले प्रविश्य हन्तुमिच्छति तं
 श्वानं जलाधिपतिर्वरुणोऽभ्यमीति सर्वतो रोगग्रस्तं करोति ।

परो मर्तः परः आ ।, इति ।

कल्पः—‘तमश्वस्याधस्पदं मुपास्यति परो मर्तः परश्वेति’ इति ।

परः आ प्रबलोऽयं आ परो मर्तोऽस्तु परस्तादृत्वा मृतो भवतु ।

कल्पः—‘अहं च त्वं च वृत्रहभिति ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं गृह्णाति, इति ।

पाठस्तु—

अहं च त्वं च वृत्रहन्तं बभूव सनिभ्य आ ।

अरातीवा चिदद्रिवोऽनु नौ शूर

म॥सतै भद्रा इन्द्रस्य रातयः ।, इति ।

हे वृत्रहन्वैरिहन्तृत्वेनेन्द्रसमान यजमान त्वं चाहं ब्रह्मा च सनिभ्यो बहुभ्यो लाभेभ्यो बहुविधद्रव्यलाभसिद्धय आ संवभूव सर्वतः संयुक्तौ भवाव । हेऽद्रिवः पर्वतसदृशो वज्रोऽस्यास्तीत्यादिमानिन्द्रः, स एवाद्विवांस्तद्रूप हे यजमान शूर शौर्योपेतेन्द्रस्य देवाधिपतेर्भद्रा रातयः कल्याणानि फलदानानि नावावामुभावनुपंसतै, अनुमन्यन्तामङ्गी कुर्वन्तु । कीदृशौ नौ, अरातीवा, रातिर्हविर्दानं तद्युक्तौ रातिमन्तौ तद्रहितावरातिमन्तौ, तावेवारातीवा, चिद्य-द्यप्यावां हविर्दानरहितौ तथाऽपीन्द्रदत्तानि फलान्यावां प्रत्यागच्छन्वित्यर्थः ।

कल्पः—‘ अभि क्रत्वेन्द्र भूरध जमन्नित्यध्वर्युर्यजमानं वाचयति’ इति ।

पाठस्तु—

अभि क्रत्वेन्द्र भूरध जमन्न ते विव्यङ्-

महिमानं रजांसि । स्वेना हि वृत्रं

शवसा जघन्थ न शत्रुरन्तं विविदद्युधा ते ।, इति ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त यजमान कृत्वाऽनेन क्रतुनाऽभिभूः शत्रुमभिभूतवानसि । अधानन्तरं जमन्नस्यां भूमौ, नकारान्तस्य जमन्नशब्दस्य भूमिनामसु पठितत्वात् । तस्यां भूमौ ते त्वदीयं महिमानं रजांसि जगद्रञ्जकानि चरितानि च न विव्यक्ताश्चिदपि विवेक्तुं न समर्थः । त्वं तु स्वेन शवसा स्वकीयेन बलेन वृत्रं जघन्थ शत्रुं हतवानसि । स तु शत्रुर्युधा युद्धेन तेऽन्तं त्वदीयं नाशं न विविदन्नैव लब्धवान् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।)

नमो राज्ञे नमो वरुणाय नमोऽश्वाय नमः
प्रजापतये नमोऽधिपतयेऽधिपतिरस्यधिपतिं मा

(अथनेषाङ्गमन्त्रकथनम्)

कुर्वधिपतिरहं प्रजानां भूयासं मां धेहि मयि धेह्यु-
पाकृताय स्वाहाऽऽलब्धाय स्वाहा हुताय
स्वाहा (१) ॥

(नम एकात्रिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।)

नमः । राज्ञे । नमः । वरुणाय । नमः । अश्वाय ।
नमः । प्रजापतये इति प्रजा-पतये । नमः । अधिपतये
इत्यधि-पतये । अधिपतिरित्यधि-पतिः । अस्मि । अधिप-
तिमित्यधि-पतिम् । मा । कुरु । अधिपतिरित्यधि-
पतिः । अहम् । प्रजानामिति प्र-जानाम् । भूयासम् ।
माम् । धेहि । मयि । धेहि । उपाकृतायेत्युप-आकृताय ।
स्वाहा । आलब्धयेत्या-लब्धाय । स्वाहा । हुताय ।
स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।)

पञ्चदशे शुनः महारोऽभिहितः । षोडशे यव्याख्यो होमोऽभिधीयते ।
तथा च ब्राह्मणम्—‘नमो राज्ञे नमो वरुणायेति यव्यानि जुहोति’ इति ।

पाठस्तु—

नमो राज्ञे नमो वरुणाय नमोऽश्वाय नमः प्रजाप-
तये नमोऽधिपतयेऽधिपतिरस्यधिपतिं मा कुर्वधिप-
तिरहं प्रजानां भूयासं मां धेहि मयि धेह्युपाकृताय
स्वाहाऽऽलब्धाय स्वाहा हुताय स्वाहा, इति ॥

राजा सोमः । इतरे प्रसिद्धाः । अधिपतिशब्देन धर्मदेवतोच्यते । 'धर्मो वा
अधिपतिः' इति ब्राह्मणेनोक्तत्वात् । हे धर्मदेव त्वमधिपतिरसि मामप्याधि-
पतिं कुरु । त्वत्प्रसादादहं प्रजानामधिपतिर्भूयासम् । मां धेहि प्रजानामधिपत्ये
स्थापय । मयि च ताः प्रजाः पालनीयत्वेन स्थापय । तैरतैः बहुभिर्यव्यनामकै-
रन्नहोमाञ्जुहुयात् । उपाकृतायेत्यादिमन्त्राणां त्रयाणां कालविशेषे होमो ब्राह्मणे
श्रूयते— 'उपाकृताय स्वाहेत्युपाकृते जुहोति । आलब्धाय स्वाहेति नियुक्ते
जुहोति । हुताय स्वाहेति हुते जुहोति' इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ।)

मयो॒भूर्वातो॑ अ॒भि वा॒तु॒स्त्रा ऊ॒र्ज॒स्वती॒रोष॑धी॒रा
रि॒श॒न्ता॒म् । पी॒र्व॒स्वती॒र्जी॒व॒ध॒न्याः पि॒ब॒न्त्वव॒साय॑
प॒द्वेते॑ रु॒द्र मृ॒ड । याः स॒रूपा॑ वि॒रूपा॑ ए॒करू॒पा
या॒सा॒म॒ग्निरि॒ष्ट्या॒ नामा॑नि॒ वेदे॑ । या अ॒ङ्गिर॑स॒-
स्तप॑से॒ह च॒कुस्ता॑भ्यः पर्जन्य॒ महि॑ शर्म॒ यच्छ॑ ।
या दे॒वेषु॑ त॒नुव॑मैर॒यन्त॑ या॒सा॒ सोमो॑ वि॒श्वा रूपा॑णि
वेदे॑ । ता अ॒स्मभ्य॑ प॒र्यसा॑ पि॒न्वमा॑नाः प्र॒जाव॑-

(अथमेमाङ्गगन्धकमनम्)

तीरिन्द्र (१) गोष्ठे रिरीहि । प्रजापतिर्म-
हमेता रराणो विश्वेदेवैः पितृभिः संविदानः ।
शिवाः सतीरुप नो गोष्ठमाऽकस्तासीं वयं प्रजया
सः संदेम । इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह
रन्तिः स्वाहेह रमतिः स्वाहा महीमु षु
सुत्रामाणम् (२) ॥

(इन्द्राष्टात्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ।)

मयोभूरिति मयः—भूः । वारतः । अभीति । वातु ।
उन्नाः । उर्जस्वतीः । ओषधीः । एति । रिशन्ताम् ।
पीवस्वतीः । जीवधन्या इति जीव—धन्याः । पिबन्तु ।
अवसाय । पद्वत इति पत्—वते । रुद्र । मृड । याः ।
सरूपा इति स—रूपाः । विरूपा इति वि—रूपाः । एक-
रूपा इत्येक—रूपाः । यासाम् । अग्निः । इष्ट्या । नामानि ।
वेद । याः । अङ्गिरसः । तपसा । इह । चकुः । ताभ्यः ।
पर्जन्य । महि । शर्म । यच्छ । याः । देवेषु । तनुवम् ।
ऐरयन्त । यासाम् । सोमः । विश्वा । रूपाणि । वेद । ताः ।

अ॒स्मभ्य॒मित्य॒स्मभ्य॒म् । पर्य॑सा । पि॒न्व॒मा॒नाः । प्र॒जाव॒-
 ती॒रिति॑ प्र॒जाव॒तीः । इन्द्र॑ (१) । गो॒ष्ठ इति॑ गो॒स्थे ।
 रि॒रीहि॑ । प्र॒जाप॑तिरिति॑ प्र॒जाप॒तिः । मह्य॑म् । ए॒ताः ।
 ररा॑णः । वि॒श्वैः । दे॒वैः । पि॒तृभि॑रिति॑ पि॒तृभिः॑ । संवि॒-
 दान॑ इति॑ संवि॒दानः॑ । शि॒वाः । स॒तीः । उपे॑ति । नः॑ ।
 गो॒ष्ठमिति॑ गो॒स्थम् । ए॒ति । अ॒कः । तासा॑म् । व॒यम् ।
 प्र॒जये॑ति प्र॒जया॑ । स॒मिति॑ । स॒देम॑ । इ॒ह । धृ॒तिः । स्वाहा॑ ।
 इ॒ह । वि॒धृति॑रिति॑ वि॒धृतिः॑ । स्वाहा॑ । इ॒ह । रन्तिः॑ ।
 स्वाहा॑ । इ॒ह । र॒मिति॑ । स्वाहा॑ । म॒हीम् । उ॒ । स्वि॑ति ।
 सु॒त्रामा॑णमिति॑ सु॒त्रामा॑णम् (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ।)

चोडशे यद्व्याख्यो होमोऽभिहितः । सप्तदशे गव्याख्यैर्मन्त्रैर्होमोऽभिधीयते ।
 तथाच ब्राह्मणम्—‘ मयोभूर्वातो अभि वातून्ना इति गव्यानि जुहोति ’
 इति ।

तत्र प्रथमामाह—

मयोभूर्वातो अभि वातून्ना ऊर्जस्वती-
 रोषधीरा रिशन्ताम् । पीवस्वतीर्जीवधन्याः
 पिबन्ववसाय पद्वते रुद्र मृड ।, इति ।

मयोभूः सुखस्य भावयिता वातो वायुरूक्षा अभिसर्वा गा अभिलक्ष्य वातु
 प्रसरतु, अतिवातेनोपद्रवं मा करोतु, किंतु मन्दवातेन गवां सुखं यथा

(अथमेधाहमश्रकथनम्)

भवति तथा वातु । एताश्च गाव ऊर्जस्वती रसयुक्ता ओषधीरारिशन्तामा
स्वादयन्तु । जीवरूपं धनं जीवधनं प्राणिजातमित्यर्थः । तदर्हन्तीति जीवधन्याः
पातुं योग्या आपस्ताश्च पीवस्वत्यः पानेन पुष्टिरूपस्य स्थौल्यस्य प्रापणात्ता-
दक्षीरपो गावः पिबन्तु । हे रुद्रावसायावितुं रक्षितुं योग्याय पद्वते पादसंचारिणे
पशवे मृद सुखं कुरु ।

अथ द्वितीयामाह—

याः सरूपा विरूपा एकरूपा यासामग्निरिष्ट्या
नामानि वेद । या अङ्गिरसस्तपसेह चक्रु-
स्ताभ्यः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ।, इति ।

या गावः सरूपाः समानप्रमाणदेहा विरूपा विविधवर्णा एकरूपा एकजा-
तियुक्ताः, अग्निराहवनीयादिरूप इष्ट्या यागेन निमित्तभूतेन यासां गवां
नामानि सा विश्वायुः सा विश्वव्यचाः सा विश्वकर्मेत्यादीनि, इडे रन्तेऽदित
इत्यादीनि वा श्रुत्युक्तानि वेद जानाति, अङ्गिरसो महर्षयस्तपसा स्वकीयेन
तपःसामर्थ्येन या गा इह भूमौ चक्रुः स्थापितवन्तः, हे पर्जन्य जलदेवताभ्यो
गोभ्यो महि शर्म यच्छ महत्सुखं देहि ।

अथ तृतीयामाह—

या देवेषु तनुवमैरयन्त यासां सोमो विश्वा
रूपाणि वेद । ता अस्मभ्यं पयसा पिन्व-
मानाः प्रजावतीरिन्द्र गोष्ठे रिरिहि ।, इति ।

या गावो देवेषु निमित्तभूतेषु तनुवं शरीरमैरयन्त भूमौ प्रवर्तितवत्यः, सोमो
देवो यासां गवां विश्वा रूपाणि शुक्लकृष्णादीनि बहुक्षीराल्पक्षीरादीनि च
सर्वाणि रूपाणि वेद जानाति, हे इन्द्र पयसा पिन्वमानाः स्वकीयेन क्षीरेण
प्राणिजातं प्रीणयन्तीः प्रजावतीर्बहुवत्सोपेतास्ता गा अस्मभ्यमस्मदर्थं गोष्ठे
रिरिहि गोशालायां प्रापय ।

अथ चतुर्थीमाह—

प्रजापतिर्मह्यमेता रराणो विश्वेर्देवैः पितृभिः
संविदानः । शिवाः सतीरूप नो गोष्ठमाऽ-

कस्तासां वयं प्रजया सः सदेम । , इति ।

यः प्रजापतिः सोऽयं मन्त्रं यजमानायैता उक्तलक्षणा गा रराणः प्रयच्छन्विश्वैः सर्वैर्देवैः पितृभिश्च संविदान ऐकमत्यं गतस्ताः शिवाः सतीर्बहुसीरादिप्रदानेन कल्याणरूपाः सतीरेता गा नो गोष्ठमस्मदीयगोशालामुपाकरुपाकरोतु प्रापयत्वित्यर्थः । वयं तासां गवां प्रजया वत्सरूपया संसदेम संगतास्तिष्ठामः (ष्ठेम) ।

अथ चत्वारि यजूण्याह—

इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह

रन्तिः स्वाहेह रमतिः स्वाहा, इति ।

एतानि च विभूर्मात्रेत्यनुवाकेऽश्वस्य पादचतुष्टयस्थानविषयत्वेन व्याख्यातानि ।

अथ द्वयोर्ऋचोः प्रतीके दर्शयति—

महीमू षु सुत्रामाणम्, इति ॥

एतच्चोभयं वैश्वानरो न ऊत्येत्यत्र व्याख्यातम् । एतैर्दशभिर्गव्याख्यैर्मन्त्रैरन्नहोमाञ्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः)

किं स्विदासीत्पूर्वचित्तिः किं स्विदासी-

द्वृहद्वयः । किं स्विदासीत्पिशाङ्गिला किं

स्विदासीत्पिलिप्पिला । द्यौरासीत्पूर्वचित्तिरश्वं आसी-

द्वृहद्वयः । रात्रिरासीत्पिशाङ्गिलाऽर्विरासीत्पिलि-

प्पिला । कः स्विदेकाकी चरति क उ स्विज्जायते

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

पुनः । किं स्विद्धिमस्य भेषजं किं स्विदावपनं
महत् । सूर्य एकाकी चरति (१) चन्द्रमा
जायते पुनः । अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावपनं
महत् । पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि
त्वा भुवनस्य नाभिम् । पृच्छामि त्वा वृष्णो
अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं द्यौम ।
वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्या यज्ञमाहुर्भुवनस्य
नाभिम् । सोममाहुर्वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मैव वाचः
परमं द्यौम (२) ॥

(सूर्य एकाकी चरति षट्चत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ।)

किम् । स्वित् । आसीत् । पूर्वचित्तिरिति पूर्व-चित्तिः ।
किम् । स्वित् । आसीत् । बृहत् । वयः । किम् । स्वित् ।
आसीत् । पिशाङ्गिला । किम् । स्वित् । आसीत् ।
पिलिप्पिला । द्यौः । आसीत् । पूर्वचित्तिरिति पूर्व-चित्तिः ।
अश्वः । आसीत् । बृहत् । वयः । रात्रिः । आसीत् ।

पि॒शाङ्गि॒ला । अ॒विः । आ॒सीत् । पि॒लि॒प्पि॒ला । कः ।
 स्वि॒त् । ए॒का॒की । च॒रति॒ । कः । उ । स्वि॒त् । जा॒यते॒ ।
 पुनः॑ । किम् । स्वि॒त् । हि॒मस्य॑ । भे॒षज॑म् । किम् । स्वि॒त् ।
 आ॒वर्प॑न॒मित्या॑—वर्प॑नम् । म॒हत् । सूर्यः॑ । ए॒का॒की ।
 च॒रति॒ (१) । च॒न्द्रमाः॑ । जा॒यते॒ । पुनः॑ । अ॒ग्निः ।
 हि॒मस्य॑ । भे॒षज॑म् । भूमिः॑ । आ॒वर्प॑न॒मित्या॑—वर्प॑नम् ।
 म॒हत् । पृ॒च्छामि॑ । त्वा । पर॑म् । अन्त॑म् । पृ॒थि॒व्याः ।
 पृ॒च्छामि॑ । त्वा । भुव॑नस्य । नाभि॑म् । पृ॒च्छामि॑ । त्वा ।
 वृ॒ष्णः । अ॒श्वस्य॑ । रेतः॑ । पृ॒च्छामि॑ । वा॒चः । पर॑म् ।
 व्योमे॒ति वि॒—ओ॒म् । वेदि॑म् । आ॒हुः । पर॑म् । अन्त॑म् ।
 पृ॒थि॒व्याः । य॒ज्ञम् । आ॒हुः । भुव॑नस्य । नाभि॑म् ।
 सोम॑म् । आ॒हुः । वृ॒ष्णः । अ॒श्वस्य॑ । रेतः॑ । ब्र॒ह्म । ए॒व ।
 वा॒चः । पर॑म् । व्योमे॒ति वि॒—ओ॒म् (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ।)

सप्तदशे गव्याख्यहोम उक्तः । अष्टादशे ब्रह्मोद्यमुच्यते ।

कल्पः—‘अभितोऽग्निष्ठं ब्रह्मोद्याय पर्युपविशेते दक्षिणो ब्रह्मोत्तरो होता
 किं स्विदासीत्पूर्वचित्तिरित्येतस्यानुवाकस्य पृष्ठानि होतुः प्रतिज्ञातानि
 ब्रह्मणः’ इति ।

(अश्वमेधाङ्गमश्वकथनम्)

एकविंशतियूपेषु मध्यवर्ती यूपोऽग्निष्ठः । ब्राह्मणयोरुक्तिप्रत्युक्तिरूपेण संवादो ब्रह्मोद्यम् । पृष्ठानि प्रश्नवाक्यानि । प्रतिज्ञातानि प्रत्युत्तरवाक्यानि (णि) । तस्मिन्ब्रह्मोद्ये पृष्ठामृचमाह —

किं॑ स्विदासीत्पूर्वचित्तिः किं॑ स्विदासी-

द्बृहद्वयः । किं॑ स्विदासीत्पिशङ्गिला

किं॑ स्विदासीत्पिलिप्पिला ।, इति ।

हे ब्रह्मन्पूर्वचित्तिः किं स्विदासीत् । चित्तिर्ज्ञानम् । पूर्व(र्व) चित्तिर्जन्म-प्रभृति ज्ञानमुत्पन्नानां यस्यां विद्यते सा पूर्वचित्तिः । तादृशं(श)ज्ञानं किं नामाऽऽसीदित्यर्थः । सोऽयमेको होतुः प्रश्नः । कान्त्यर्थाद्विधातोर्वय(यः)शब्द-निष्पत्तिः । अत्यन्तं कम्पनीयं वस्तु किं नामाऽऽसीदिति द्वितीयः प्रश्नः । पिशङ्गिला मिश्रवर्णा किं नामाऽऽसीदिति तृतीयः प्रश्नः । पिलिप्पिलाऽत्यन्तं प्रकाशमाना श्वेता किं नामाऽऽसीदिति चतुर्थः प्रश्नः । सामान्याभिप्रायेण किमिति नपुंसकनिर्देशः ।

अथ द्वितीयामाह —

यौरासीत्पूर्वचित्तिरश्व आसीद्बृहद्वयः । रात्रि-

रासीत्पिशङ्गिलाऽविरासीत्पिलिप्पिला ।, इति ।

तान्येतानि ब्रह्मण उत्तराणि । येयं ग्रौः सैव पूर्वचित्तिः । पूर्वप्रवृत्तं हि ज्ञानं तत्रास्ति, तत्रत्यानां देवानां जन्मप्रभृतिज्ञानोपेतत्वात् । तदिदं प्रथम-मुत्तरम् । अश्वोऽत्यन्तं कम्पनीयं वस्तु । अत एव हि राजानः सर्वप्रयत्नेनाप्य-श्वान्संपादयन्ति । तदिदं द्वितीयमुत्तरम् । रात्रिर्मिश्रवर्णाऽन्धकारस्य नक्षत्र-चन्द्रप्रकाशस्य च विद्यमानत्वात् । तदिदं तृतीयमुत्तरम् । अवति सर्व प्राणि-जातमिति श्रीरात्रिः । सैवातिप्रकाशा । अत एव ब्राह्मणे ' श्रीर्वै पिलिप्पिला ' इत्याख्यातम् ।

अथ तृतीयामाह —

कः स्विदेकाकी चरति क उ स्विज्जायते पुनः । किं॑

स्विद्धिमस्य भेषजं किं॑ स्विदावपनं महत् ।, इति ।

त एते होतुः प्रश्नाः । को नामात्र लोके सहायान्तरनिरपेक्ष आलस्य-रहितः सर्वदा चरति । को नाम पुनः पुनः शुक्लक्षे जायते । किं नाम वस्तु

शैत्यकृतस्योपद्रवस्यौषधम् । किं नाम स्थानं बहूनां बीजानामावापायोपयुक्तं विशालम् ।

अथ चतुर्थांमाह—

सूर्य एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः । अग्नि-
हिंस्य भेषजं भूमिरावपनं महत् । , इति ।

तान्येतानि ब्रह्मण उत्तराणि स्पष्टार्थानि ।

अथ पञ्चमीमाह—

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि त्वा
भुवनस्य नाभिम् । पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य
रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम । , इति ।

होतुः प्रश्नाः । हे ब्रह्मंस्त्वां पृथिव्याः परमन्तं पृच्छामि । यतः परमुत्कृ-
ष्टप्रदेशोऽन्यो नास्ति सोऽयं परोऽन्तः । तथा चक्रस्य नाभिरिव सर्वस्य
भुवनस्य नाभिस्थानीयं वस्तु पृच्छामि । तथा वृष्णः पुंस्त्वाभिकस्याश्वस्य
रेतस्थानीयं सारं वस्तु पृच्छामि । तथैवाक्षरात्मिकाया वाचः परमं व्योम
विशेषेण रक्षकं स्वरूपं वस्तु पृच्छामि ।

अथ षष्ठीमाह —

वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्या यज्ञमाहुर्भुवनस्य
नाभिम् । सोममाहुर्वृष्णो अश्वस्य रेतो
ब्रह्मैव वाचः परमं व्योम । , इति॥

तान्येतानि ब्रह्मण उत्तराणि । येयं यागे वेदिस्तामेव पृथिव्याः परमन्तं
याज्ञिका आहुः । नहि वेद्या अधिकः कश्चिद्भूप्रदेशोऽस्ति । अत एव हि सोम-
प्रकरणे श्रुतम्—‘एतावती वै पृथिवी । यावती वेदिः।’ इति । तथा यज्ञं सर्वस्य
लोकस्य नाभिस्थानीयमाहुः । यथा नाभिमाश्रित्य सर्वं चक्रं परिवर्तते तथा
यज्ञाधीनः सर्वेषां प्राणिनामिहलोकपरलोकसंचारः । तथाऽश्वस्य रेतोवद-
त्यन्तं सारभूतः सोमः । अश्वमेधेन हि त्रिरात्रेण यागेन ब्रह्महत्यादिकं सर्वं

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

निवर्तते । यदेतन्मन्त्रसंघातरूपं ब्रह्म तदेतदक्षरात्मिकाया वाचः परमं व्योम ।
तेन हि मन्त्रजातेन प्राणिनो विशेषेण रक्ष्यन्ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽ-
ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ।)

अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा नयति कश्चन ।
ससस्त्यश्वकः । सुभगे काम्पीलवासिनि सुवर्गे
लोके सं प्रोर्ण्वाथाम् । आऽहमजानि गर्भधमा
त्वमजसि गर्भधम् । तौ सह चतुरः पदः सं प्र
सारयावहै । वृषा वा२ रेतोधा रेतो दधातूत्सक्थ्यो-
र्गुदं धेह्यजिमुदाजिमन्वज । यः स्त्रीणां जीवभोजनो
य आसाम् (१) बिलधावनः । प्रियः स्त्रीणामपीच्यः ।
य आसां कृष्णे लक्ष्मणि सर्दिगृदि परावधीत् ।
अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यभति कश्चन ।
ससस्त्यश्वकः । उर्ध्वामेनामुच्छ्रयताद्वेणुभारं गिरा-
र्विव । अथास्या मध्यमेधता२ शीते वाते पुनर्निव ।
अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यभति कश्चन ।
ससस्त्यश्वकः । यद्धरिणी यवमत्ति न (२)
पुष्टं पशु मन्यते । शूद्रा यदर्यजारा न पोषाय

धनायति । अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यभाति
 कश्चन । ससस्त्यश्वकः । इयं यका शकुन्तिकाऽऽह-
 लमिति सर्पति । आहतं गभे पसो नि जलगुलीति
 धार्णिका । अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यभाति
 कश्चन । ससस्त्यश्वकः । माता च ते पिता च
 तेऽग्रं वृक्षस्य रोहतः (३) । प्र सुलामीति ते
 पिता गभे मुष्टिर्मतस्तयत् । दधिक्राण्वो अकारिबं
 जिष्णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभि नो मुखा करत्प्र
 ण आयूषि तारिषत् । आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता
 न उर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे । यो वः
 शिवर्तमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव
 मातरः । तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय
 जिन्वथ । आपो जनयथा च नः (४) ॥

(आसामाप्ति न रोहतो जिन्वथ चत्वारि च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके चतुर्थ-
 प्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अयं सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ।)

अम्बे । अम्बालि । अम्बिके । न । मा । नयति ।
 कः । चन । ससस्ति । अश्वकः । सुभग इति सु-भगे ।

(अश्वमेधाहुसञ्चकथनम्)

काम्पीलवासिनीति काम्पील—वासिनि । सुवर्ग इति सुवः—
 गे । लोके । सम् । प्रेति । ऊर्ण्वथाम् । एति । अहम् ।
 अजानि । गर्भधमिति गर्भ—धम् । एति । त्वम् । अजासि ।
 गर्भधमिति गर्भ—धम् । तौ । सह । चतुरः । पदः । सम् ।
 प्रेति । सारयावहै । वृषा । वाम् । रेतोधा इति रेतः—धाः ।
 रेतः । दधातु । उदिति । सक्थ्योः । गृदम् । धेहि ।
 अजिम् । उदजिमित्युत्—अजिम् । अन्विति । अज । यः ।
 स्त्रीणाम् । जीवभोजन इति जीव—भोजनः । यः ।
 आसाम् (१) । बिलधावन इति बिल—धावनः । प्रियः ।
 स्त्रीणाम् । अपीच्यः । यः । आसाम् । कृष्णे । लक्ष्मणि ।
 सदिगृदिम् । परावधीदिति परा—अवधीत् । अम्बे ।
 अम्बालि । अम्बिके । न । मा । यभति । कः । चन ।
 ससस्ति । अश्वकः । ऊर्ध्वाम् । एनाम् । उदिति । श्रय-
 तात् । वेणुभारमिति वेणु—भारम् । गिरौ । इव । अर्थ ।
 अस्याः । मध्यम् । एधताम् । शीते । वाते । पुनन् । इव ।
 अम्बे । अम्बालि । अम्बिके । न । मा । यभति । कः ।
 चन । ससस्ति । अश्वकः । यत् । हरिणी । यवम् । अत्ति ।
 न (२) । पुष्टम् । पशु । मन्यते । शूद्रा । यत् । अर्य-
 जारेत्यर्थ—जारा । न । पोषाय । धनायति । अम्बे ।

अम्बालि । अम्बिके । न । मा । य॒भति । कः । च॒न ।
 स॒सस्ति । अ॒श्वकः । इ॒यम् । य॒का । श॒कुन्ति॒का । आ॒हल॒-
 मित्या—हलम् । इति । सर्प॑ति । आ॒ह॒त॒मित्या—ह॒तम् ।
 ग॒भे । प॒सः । नीति॑ । ज॒ल्लुलीति॑ । धा॒णिका । अ॒म्बे ।
 अम्बालि । अम्बिके । न । मा । य॒भति । कः । च॒न ।
 स॒सस्ति । अ॒श्वकः । मा॒ता । च । ते । पि॒ता । च । ते ।
 अ॒ग्रम् । वृ॒क्षस्य॑ । रो॒ह॒तः (३) । प्रेति॑ । सु॒लामि॑ ।
 इति॑ । ते । पि॒ता । ग॒भे । मु॒ष्टिम् । अ॒त॒श्च॒स॒यत् । द॒धिका॒-
 वृ॒ण इति॑ दधि—क्रावृ॒णः । अ॒का॒रि॒षम् । जि॒ष्णोः । अ॒श्वस्य॑ ।
 वा॒जिनः । सु॒रभि॑ । नः । मु॒खा । क॒रत् । प्रेति॑ । नः ।
 आ॒यू॒षि । ता॒रि॒षत् । आ॒पः । हि । स्थ । म॒यो॒भुव॑ इति॑
 मयः—भुवः । ताः । नः । ऊ॒र्जे । द॒धा॒त॒न । म॒हे । र॒णाय॑ ।
 च॒क्ष॒से । यः । वः । शि॒व॒त॒म इति॑ शि॒व॒त॒मः । र॒सः ।
 त॒स्य । भा॒ज॒य॒त । इ॒ह । नः । उ॒श॒तीः । इ॒व । मा॒तरः॑ ।
 त॒स्मै । अ॒रम् । ग॒मा॒म । वः । य॒स्य । क्ष॒याय॑ । जि॒न्व॒थ ।
 आ॒पः । ज॒न॒य॒थ । च । नः (४) ॥

. इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

अष्टादशे ब्रह्मोद्यमुक्तम् । अथैकोनविंशे राजपत्नीनां विलापरूपो मृताश्वो-
पचारोऽभिधीयते ।

कल्पः—‘ अम्बे अम्बाल्यम्बिक इति प्रतिप्रस्थाता पत्नीरुदानयति ’ इति ।
तत्र पाठस्तु—

अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा नयति
कश्चन । ससस्त्यश्वकः ।, इति ।

उत्तमा मध्यमाऽधमा चेत्येवं त्रिविधा राजपत्न्यः । तास्तिस्रस्त्रिभिर्मृतु-
षाचकैः पदैः प्रतिप्रस्थात्रा संबोध्यन्ते । एवं संबोध्याऽऽहूतानां तिसृणां
मध्ये प्रधानभूता महिष्युत्तरं वक्ति—कश्चिदपि पुमान्मां भोगार्थं रहसि नैव
नयति । एषोऽश्वकः ससस्ति निद्रां करोति । भोगाभावदुःखेनैवैनं गर्हते ।
गर्हार्थोऽयं कप्त्ययः । कुत्सितोऽश्व इत्यर्थः ।

कल्पः—‘ सुभगे काम्पीलवासिनीति क्षौमेण वाससाऽध्वर्युर्महिषीमश्वं च
प्रच्छाद्य ’ इति ।

पाठस्तु—

सुभगे काम्पीलवासिनि सुवर्गे लोके
सं प्रोर्णाथाम् । आऽहमजानि गर्भ-
धमा त्वमजासि गर्भधम् ।, इति ।

हे सुभगे शोभनभगे महिषि हे काम्पीलवासिनि, काम्पीलशब्देन
श्लाघ्यो वस्त्रविशेष उच्यते । तं वस्त आच्छादयतीति काम्पीलवासिनी
तादृशे, त्वमयमश्वश्चोभौ सुवर्गे लोके स्वर्गसदृशेऽस्मिन्स्थाने संप्रोर्णाथामिदं
क्षौमं वस्त्रं सम्यगाच्छादयतम् । आच्छाद्यमाना च तेनाश्वेन सहैवं ब्रूहि—हेऽश्व
गर्भधं गर्भधारिणं त्वामहं महिष्याजान्याभिमुख्येन प्राप्नवानि । त्वमपि गर्भधं
गर्भधार्त्री मामाजास्याभिमुख्येन प्राप्नुहि ।

तौ सह चतुरः पदः सं प्र सारयावहै ।

कल्पः—‘ तौ सह चतुरः पदः संप्रसारयावहा इति पदः संप्रसारयेते ’ इति ।
हेऽश्व यस्त्वं या चाहं महिषी तावावामुभौ मदीयं पादद्वयं त्वदीयं पश्चाज्जाग-

वर्ति पादद्वयमित्येवं चतुरः पादान्संप्रसारयावहै संगताः परस्परं श्लिष्टा
यथा भवन्ति तथा प्रसृतान्करवाव ।

कल्पः—‘ वृषा वामित्यभिमन्त्रयते ’ इति ।

पाठस्तु—

वृषा वा० रेतोधा रेतो दधातु, इति ।

वां युवयोर्मध्ये वृषा सेचकोऽश्वः सिञ्चत्वित्यध्याहारः । रेतोधा वीर्य-
धारिणी त्वदीयं रेतो धारयतु ।

कल्पः—‘ उत्सक्थ्योगृदं धेहीति प्रजनने प्रजननं संनिधाय ’ इति ।

पाठस्तु—

उत्सक्थ्योगृदं धेह्यज्जिमुदज्जिमन्वज । यः स्त्रीणां
जीवभोजनो य आसां बिलधावनः ।
प्रियः स्त्रीणामपीच्यः । य आसां कृष्णे
लक्ष्मणि सर्दिगृदिं परावधीत् ।, इति ।

हेऽश्व गृदं त्वदीयगुदसमीपवर्तिनं पाश्चात्यं भागं सक्थ्योर्महिषीसंबन्धिनो-
रूर्वोरुद्धेहि ऊर्ध्वं स्थापय । अज्यते स्त्रीत्वमभिव्यज्यतेऽनेनेत्यज्जियोनिः ।
तथा पुंस्त्वमभिव्यज्यतेऽनेनेति मेद्वोऽप्यज्जिः । सर्वोन्नतश्चासावज्जिश्चेत्युदज्जिः ।
हेऽश्व महिषीसंबन्धमज्जिमनुलक्ष्य त्वदीयमुदज्जिमज्ज प्रेरय । कीदृश उदज्जिः,
जीवात्मना भुज्यते प्रीतिपूर्वकमनुभूयत इति जीवभोजनो य उदज्जिः स्त्रीणां
जीवभोजनः, स्त्रीजीवो ह्यस्मिन्नुदज्जौ प्रीतिमनुभवति । यश्चोदज्जिरासां स्त्रीणां
बिलधावनो बिलं योनिं प्रति धावति सहसा प्रविशतीति बिलधावनः ।
किंचायमुदज्जिः स्त्रीणां प्रियः सन्नपीच्यो भवति, अपीच्यतेऽत्यादरेण प्राप्यत
इत्यपीच्यः । यश्चोदज्जिरासां स्त्रीणां कृष्णे लक्ष्मणि यत्कृष्णवर्णमसाधारणं
लक्षणभूतं स्त्रीव्यञ्जनं तस्मिन्सर्दिगृदिं शुक्रपातस्थानविशेषं परावधीद्वेगेन
तण्डयाप्राप्तः । येन ताडनेन शुक्रपातो भवति तत्करोति । अन्तर्बहिःप्रदेशभेदेन
स्थानत्रयं स्त्रीव्यञ्जनं विद्यते । अत एवान्यत्राऽऽस्नातम्—‘ त्रिवृत्प्रजननम् ।
उपस्थो योनिर्मध्यमा ’ इति । तत्र येयं मध्यमा गर्भधारिणी सा सर्दिगृदिः ।

कल्पः—‘ अम्बे अम्बालयम्बिक इति महिष्यश्वं गर्हते ’ इति ।

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

पाठस्तु—

अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यभति

कश्चन । ससस्त्यश्वकः । , इति ।

सा महिषी भोगाभावदुःखेन विलपन्ती स्वदुःखख्यापनाय स्वकीयां मातरं त्रिः संबोध्य स्वदुःखं कथयति । लोके असंनिहिता माता स्वकीयापदे-
ल्लयां संबोध्यते । बाल्ये मातुरेव सर्वापन्निवारकत्वेन तत्संबोधनस्य पठित-
त्वादन्वयाऽपि तत्संबोधनमेव सहसा जिह्यामायाति । तां संबोध्यैवं झूते-
रिरंसुं मां कोऽपि न यभति । अयमश्वकस्तु निद्राति ।

कल्पः—‘ ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रयतादिति पत्नयोऽभिमेषन्ते ’ इति ।

पाठस्तु—

ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रयताद्वेणुभारं गिराविव । अथास्या

मध्यमेधताः शीते वाते पुनन्निव । , इति ।

स्वदुःखख्यापनार्थमम्बादिशब्दैर्मातरं संबोधयन्तीमेनां महिषीं प्रति वस्त्रा-
च्छादनाद्वाहिरेव स्थिता इतरा राजपत्न्यो बुद्धिप्रदानं कुर्वन्ति—हे महिषि एनां
त्वदीयां योनिमूर्ध्वामुच्छ्रयतादूर्ध्वामभिमुखं कृत्वोन्नतामवस्थापय । तत्र दृष्टान्तः—
यथा लोके कस्मिंश्चिद्विरौ वेणून्खण्डयित्वा स्वगृहे नेतुं प्रौढभारमाबध्य प्रथमं
भूमावूर्ध्वमुच्छ्रयति तद्वदेनामुच्छ्रय । अथोच्छ्रयणानन्तरमस्या योनेर्मध्यस्थान-
मेधतां स्वाभिमतप्राप्त्याऽभिवर्धताम् । वृद्धिरत्र हर्षविशेषः । तत्र हर्षे दृष्टान्तः—
‘शीते वाते पुनन्निव’ । यथा लोके कश्चित्खलपूरुद्धतेन शूर्पेण धान्यं पुनन्व्या-
पारबाहुल्येन श्रान्तः स्विन्नगात्रः शीते वाते प्रवृत्ते सति हृष्यति तद्वत् ।

कल्पः—‘ त्रिर्महिष्यश्वं गर्हते त्रिः पत्नयोऽभिमेषन्त उत्तरोत्तरयर्चा ’ इति ।

तत्र प्रथमां गार्हार्थामृचमाह—

अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यभति

कश्चन । ससस्त्यश्वकः । , इति ।

अथ प्रथमामभिमेषनार्थामृचमाह—

यद्धरिणी यवमन्ति न पुष्टं पशु मन्त्यते । शुद्धा

यदर्यजारा न पोषाय धनायति । , इति ।

यद्यदा कदाचिद्धरिणी मृगी रात्रौ समागत्य क्षेत्रे फलितं यवं भक्षयति,
तत्र क्षेत्रे भक्षयित्वा पुनरप्यरण्ये गतं पशुं पुष्टमपि न मन्त्यते न जानाति । हे

महिषि तथा त्वमपि देवतारूपेण त्वामनुभूयान्तर्हितमश्वं न जानासि । भोगस्तु तव जात एवेति पत्नीनामभिप्रायः । किं च यद्यदा शूद्रा काचिदासी कदाचि-
दर्यः स्वकीयः स्वामी जारो यस्याः सेयमर्यजारा भवति, तदानीं सा दासी
स्वामिस्वीकारमात्रेणात्यन्तं हृष्यति, न तु स्वकीयकुटुम्बपोषाय धना-
यति धनमात्मन इच्छति । नहि स्वामिस्वीकाराद्धनमधिकं मन्यते । तथा
मनुष्यशरीरा त्वमपि देवतारूपस्याश्वस्य स्वीकारादेव परितुष्टा भव, नतु
तुच्छमिमं मानुषं भोगमपेक्षस्वेत्यभिप्रायः ।

अथ द्वितीयां गार्हार्थामृचमाह—

अम्बे अम्बाल्याम्बिके न मा यभति

कश्चन । सप्तस्त्यश्वकः । , इति ।

अथाभिषेधनार्था द्वितीयामृचमाह—

इयं यका शकुन्तिकाऽऽहलमिति सर्पति । आहतं

गभे पसो नि जलगुलीति धाणिका । , इति ।

इयं प्रत्यक्षतो दृश्यमाना यका शकुन्तिका या काचित्पक्षिस्त्री विद्यते ।
आहलशब्दः पक्षिध्वनेरनुकरणम् । इत्येतादृशं शब्दं कुर्वती सा शकुन्तिका
सर्पति पुमांसं पक्षिणं पृष्ठतो गच्छति, न तृप्ता कचिदवतिष्ठते । हे महिषि एवं त्वमपि
न तृप्यसि, तदेतदयुक्तमित्यभिप्रायः । किंच धाणिका गर्भस्य धारयित्री योषि-
द्रूपमाहतं पसो निजलगुलीति । गभशब्दे पसशब्दे च वर्णव्यत्ययो द्रष्टव्य
तथा सति योनिं सपजन्यं रेतश्च शब्दद्वयेनाभिधीयते । निजलगुलीति निगिरति ।
यथा लोके गर्भधारिणी स्त्री योनाव्राहितं रेतो निगिरति गर्भरूपेणान्तर्धृत्वा
संतुष्यति एवं त्वमपि देवतारूपाश्वस्वीकारेण संतोषुमर्हसीत्यभिप्रायः ।

अथ गार्हार्था तृतीयामृचमाह—

अम्बे अम्बाल्याम्बिके न मा यभति

कश्चन । सप्तस्त्यश्वकः । , इति ।

अथाभिषेधनार्था तृतीयामृचमाह—

माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य रोहतः । प्र

सुलामीति ते पिता गभे मुष्टिमत्सयत् । , इति ।

हे महिषि ते तव या माता तथा तव यः पिता तावुभावपि वृक्षस्याग्रं वृक्षस्य

प्रपा० ४ अनु० १९] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४६३९

(अश्वमेधाहमन्त्रकथनम्)

कस्यचिच्छाखया निर्मितं तल्पं रोहत आरुह्य शयाते तदानीं ते पिता
प्रसुलामि प्रवेशयामीत्येवमुक्त्वा गभे योनौ मुष्टिं मुष्टिसदृशं मेढ्रपतंसयत्प्रावेशयत् ।
एवमयमप्यश्वश्चकार । अतो हे महिषि त्वमुत्तिष्ठेत्यभिप्रायः ।

कल्पः—‘ दधिक्राव्णो अकारिषमिति सर्वाः सुरभिमतीमृचमन्ततो
जपित्वा ’ इति ।

पाठस्तु—

दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ।

सुरभि नो मुखा करत्प्र ण आयूषि तारिषत् ।, इति ।

दधि कामति प्राप्नोतीति दधिक्रावा । एतन्नामको दधिप्रियः कश्चिद्देवविशेषः ।
अग्निरित्यन्ये । तस्य देवस्याकारिषमहं कर्म कृतवानस्मि । कीदृशस्य,
जिष्णोर्जयशीलस्याश्वस्य व्यापिनो वाजिनोऽन्नवतः । स देवो नोऽस्माकं मुखं
सुरभि करत्कर्पूरादिद्रव्यसमृद्धिप्रदानेन सुगन्धोपेतं करोत्वस्माकमायूषि च
प्रतारिषत्प्रवर्धयतु ।

कल्पः—‘ आपो हि ष्ठा मयोभुव इति तिमृभिर्मार्जयित्वा ’ इति ।

तत्र प्रथमामाह —

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे

दधातन । महे रणाय चक्षसे ।, इति ।

हिशब्द एवकारार्थः प्रसिद्ध्यर्थो वा । हे आपो यूयमेव मयोभुवः स्थ सुखस्य
भावयिष्यो भवत । स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वं प्रसिद्धम् । तास्तावृक्षयो
यूयं नोऽस्मानूर्जे रसाय भवदीयरसानुभवार्थं दधातन स्थापयत । किंच महे
महते रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय दधातन, अस्मान्परतत्त्वसाक्षात्कार-
योग्यान्कुरुतेत्यर्थः ।

अथ द्वितीयामाह—

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाज-

यतेह नः । उशतीरिव मातरः ।, इति ।

वो युष्माकं शिवतमः शान्ततमः सुखैकहेतुर्यो रसोऽस्ति, इहास्मिन्कर्मणि
नोऽस्मांस्तस्य भाजयत तं रसं प्रापयत । तत्र दृष्टान्तः—उशतीरिव मातरः
कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीयं स्तन्यरसं प्रापयन्ति तद्वदित्यर्थः ।

अथ तृतीयामाह—

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय

जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ।, इति ॥

यस्य रसस्य क्षयाय क्षयेण निवासेन जिन्वथ यूयं प्रीता भवथ, तस्मै रसाय
वो युष्मानलं भृशं प्राप्नुमः । किंच हे आपो यूयं नोऽस्माञ्जनयथ प्रजो-
त्पादकान्कुरुथ ॥ •

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक
एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ।)

भूर्भुवः सुवर्वसवस्त्वाऽअन्तु गायत्रेण छन्दसा
रुद्रास्त्वाऽअन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाऽऽदित्यास्त्वाऽअन्तु
जागतेन छन्दसा यद्वातो अपो अगमदिन्द्रस्य तनुवं
प्रियाम् । एत॑ स्तोतरेतेन पथा पुनरश्वमा वर्तयामि
नः । लाजी३ञ्छाची३न्यशो ममा३म् । यव्यायै
गव्याया एतद्देवा अन्नमत्तैतदन्नमद्धि प्रजापते ।
युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परि॑ तस्थुषः । रोचन्ते
रोचना दिवि । युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा
रथे । शोणा धृष्णू नृवाहसा । केतुं कृण्वन्नकेतवे
पेशो मर्या अपेशसे । समुषाद्भिरजायथाः (१) ॥

(ब्रध्नं पञ्चविंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

भूः । भुवः । सुवः । वसवः । त्वा । अ॒ञ्जन्तु । गाय-
त्रेण । छन्दसा । रुद्राः । त्वा । अ॒ञ्जन्तु । त्रैष्टुभेन ।
छन्दसा । आदित्याः । त्वा । अ॒ञ्जन्तु । जागतेन ।
छन्दसा । यत् । वार्तः । अपेः । अगमत् । इन्द्रस्य ।
तनुवम् । प्रियाम् । एतम् । स्तोतः । एतेन । पथा ।
पुनः । अश्वम् । एति । वर्तयासि । नः । लाजी३न् ।
शाची३न् । यशः । ममा३म् । यव्यायै । गव्यायै ।
एतत् । देवाः । अन्नम् । अत्त । एतत् । अन्नम् ।
अद्धि । प्रजापत इति प्रजा-पते । युञ्जन्ति । बध्मम् ।
अरुषम् । चरन्तम् । परीति । तस्थुषः । रोचन्ते । रोचना ।
दिवि । युञ्जन्ति । अस्य । काम्पो । हरी इति ।
विपक्षसेति वि-पक्षसा । रथे । शोणा । धुष्णू इति ।
नृवाहसेति नृ-वाहसा । केतुम् । कृण्वन् । अकेतवे ।
पेशः । मर्याः । अपेशसे । समिति । उषद्भिरित्युषत्-भिः ।
अजायथाः (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

एकोनविंशेऽश्वस्य मरणोत्तरकालीन उपचारोऽभिहितः । विंशे तु पूर्व-
कालीन उपचारोऽभिधीयते ।

भूर्भुवः सुवः

कल्पः—‘ पत्नयोऽश्वमलंकुर्वन्ति महिषी वावाता परिवृत्तीति शतं शतमे-
कैकस्याः सचिवा राजपुत्रीर्धात्रीश्चोग्राणामराज्ञां सूतग्रामण्या इति सहस्रं
सहस्रं मणयः सु(सौ)वर्णर(रा)जतसामुद्रां बालेषु मणीनावयन्ति भूरिति सौव-
र्णान्महिषी प्राङ्गवहाद्भुव इति राजतान्वावाता मर्त्यग्वहात्प्राक्श्रोणेः सुवरिति
सामुद्रान्परिवृत्ती मर्त्यकश्रोणेः ’ इति ।

अत्रोक्ता भूर्भुवः सुवरित्येतास्तिस्त्रो व्याहृतयो लोकत्रयवाचिन्यः । तथा
सति सौवर्णराजतशङ्खमणयः क्रमेण भूम्यादिलोकत्रयरूपा इति सूत्राणामर्थः ।
तैरेतैर्मन्त्रैर्मुखमध्यपाश्चात्यभागेषु महिषी वावाता परिवृक्त्याख्या उत्तममध्य-
माधमा राजपत्न्योऽश्वस्य केशेषु मणीन्योजयेयुः ।

कल्पः—‘अथास्य स्वदेशानाज्येनाभ्यञ्जन्ति वसवस्त्वाऽञ्जन्तु गायत्रेण
छन्दसेति गौल्लुलवेन महिषी रुद्रा इति कौसुम्भेन वावाताऽऽदित्या इति
मुस्ताकृतेन परिवृत्ती ’ इति ।

पाठस्तु—

वसवस्त्वाऽञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसा रुद्रा-
स्त्वाऽञ्जन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाऽऽदित्या-
स्त्वाऽञ्जन्तु जागतेन छन्दसा, इति ।

हेऽश्वाष्टौ वसवो गायत्रेण च्छन्दसा युक्ता गुग्गुलुजन्येन तैलेन मुखभागे
त्वामञ्जन्तु । एकादश रुद्राः कुसुम्भजन्येन तैलेन त्वां मध्यभागे त्रिष्टुच्छन्दो-
युक्ता अञ्जन्तु । द्वादशाऽऽदित्या जागतच्छन्दोयुक्ता मुस्तामूलजन्येन तैलेन
पाश्चात्यभागे त्वामञ्जन्तु । एतदेव तैलं सूत्र आज्यशब्देन व्यवहृतम् ।

कल्पः—‘ यद्वातो अपो अगमादिति प्रदक्षिणमावर्तते यतः प्रयाति तदवति-
ष्ठते ’ इति ।

१ ख. ‘त्रीर्दाराश्चो’ । २ ख. ‘र्धान्यश्चो’ । ३ ख. ‘प्राणां रा’ । ४ ख. ‘द्राम्बाले’ । ५ ख.
‘प्राग्वाहा’ । ६ ख. ‘लग्वाहा’ । ७ ख. ‘थाश्वस्य देहाना’ । ८ ख. ‘तयते’ ।

प्रपा०४ अनु० २०] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४६४३

(०अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

रथयुक्तोऽयमश्वो यतो रथशालायाः प्रयातः पुनः प्रादक्षिण्येनाऽऽवृत्तस्त-
स्यामेव रथशालायामवतिष्ठते ।

पाठस्तु—

यद्वातो अपो अगमदिन्द्रस्य तनुवं प्रियाम् । एत*

स्तोतरेतेन पथा पुनरश्वमा वर्तयासि नः ।, इति ।

यद्येन पथा पुरा वातो वायुरपो जलानीन्द्रस्य प्रियां तनुवं पर्जन्यरूपामग-
मत्प्रापयत् । हे स्तोतः स्तुतिकर्तृस्त्वमश्वप्रेरणार्थं शब्दं कुर्वन्नेतेन पूर्वसिद्धेन
पथा मार्गेणैतमश्वं नोऽस्मान्प्रत्यावर्तयास्यावृत्तं कुरु ।

कल्पः—‘लाजीञ्छाचीञ्चन्यशो ममाञ्मिति पत्नयोऽश्वायाम्नपरिशेषानु-
पवपन्ति ’ इति ।

पाठस्तु—

लाजीञ्छाचीञ्चन्यशो ममाञ्म । यव्यायै गव्या-

या एतद्देवा अन्नमचैतदन्नमद्धि प्रजापते ।, इति ।

रात्रौ यैर्दशभिरन्नैर्होमाः कृतास्तदन्नशेषेषु लाजा अपि विद्यन्ते, तानय-
मश्वो भक्षयति । अतो लाजा अस्य सन्तीति लाजी । भक्षयितुं शक्या अन्नवि-
शेषाः शाचास्ता अस्य सन्तीति शाची । अश्वो हि स्वामिनो यशः कीर्तिं
संपादयति, तद्विवक्षया यशो ममेति वाक्यमेतन्नामत्वेन प्रयुज्यते । तैरेतैर्ला-
ज्यादिभिस्त्रिभिर्नामभिरश्वं संबोध्य तिस्रः पत्न्य आह्वयन्ति । दुरादाह्वातुमेते
प्लुताः । एवं संबोध्याश्वशरीगतान्देवान्प्रत्येवं भुवते—हे देवा एतदन्नमस्माभि-
र्दीयमानमश्वरूपेणात्त भक्षयत । हे प्रजापते देवस्वामिस्त्वमप्येतदन्नमद्धि
भक्षय ।

कल्पः—‘युञ्जन्ति ब्रध्नमिति दक्षिणस्यां युगधुर्ये तमश्वं युनक्ति ’ इति ।

पाठस्तु—

युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परित-

स्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि ।, इति ।

ब्रध्नमादित्यरूपमरुषमधिकृषं चरन्तं वायुरूपमिममश्वं तथा परितस्थुषः
परितोऽवस्थितांस्त्रील्लोकानेतदश्वस्य(स्व)रूपान्युञ्जन्ति देवाः सर्वे रथे योज-

यन्ति । तथा दिवि द्युलोके वर्तमानानि रोचना प्रकाशरूपाणि नक्षत्राणि
रोचन्तेऽश्वमेतं प्रकाशयन्ति । अयमर्थः सर्वोऽपि ब्राह्मणे स्पष्टमुच्यते—‘असौ
वा आदित्यो ब्रह्मः । अग्निर्वा अरुषः । वायुर्वै चरन् । इमे वै लोकाः परि-
तस्थुषः । नक्षत्राणि वै रोचना दिवि ’ इति ।

कल्पः—‘युञ्जन्त्यस्य काम्येति प्रष्टी ’ इति ।

तस्याश्वस्य सहायभूतावितरौ द्वावश्वौ युनक्ति ।

पाठस्तु—

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा

रथे । शोणा धृष्णू नृवाहसा ।, इति ।

अस्याश्वस्य सहायभूतौ हरी द्वावश्वौ युञ्जन्ति देवा रथे योजयन्ति ।
कीदृशौ हरी, काम्या कमनीयौ, विपक्षसा विशेषेण पक्षे रथस्य पार्श्वे वर्त-
मानौ, शोणेषल्लोहितौ, धृष्णू शत्रुधर्षणक्षमौ, नृवाहसा मनुष्यवाहिनौ ।

कल्पः—‘केतुं कृण्वन्नकेतव इति रथे ध्वजमुपगूहति ’ इति ।

पाठस्तु—

केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपे-

शसे । समुषद्भिरजायथाः ।, इति ॥

मर्या मनुष्या अकेतवे पूर्वं ध्वजरहिताय रथाय केतुं कृण्वन्ध्वजं कुर्वन्तु ।
अपेशसे सुवर्णालंकाररहिताय रथाय पेशः सुवर्णालंकारं कुर्वन्तु । हे रथ
त्वमुषद्भिर्ज्वालासदृशैः सुवर्णराशिमाभिः समजायथाः संगतो जातोऽसि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ।)

प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा

स्नावभ्यः स्वाहा संतानेभ्यः स्वाहा परिसंतानेभ्यः

प्रपा० ४ अनु० २१] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४६४५

(अथमेधाह्नमन्त्रकथनम्)

स्वाहा पर्व॑भ्यः स्वाहा संधाने॑भ्यः स्वाहा शरीरे॑भ्यः
स्वाहा यज्ञाय॑ स्वाहा दक्षिणा॑भ्यः स्वाहा सुवर्गा॑य
स्वाहा लोका॑य स्वाहा सर्वस्मै॑ स्वाहा (१) ॥

(प्राणायामाष्टाविंशतिः ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥)

प्रा॒णाय॑ेति प्र-अ॒नाय॑ । स्वाहा । व्या॒नाये॑ति वि-
अ॒नाय॑ । स्वाहा । अ॒पा॒नाये॑त्यप-अ॒नाय॑ । स्वाहा ।
स्ना॒व॒भ्य इति स्ना॒व॒-भ्यः । स्वाहा । सं॒ता॒नेभ्य॑
इति सं-ता॒नेभ्यः । स्वाहा । परि॑संता॒नेभ्य इति परि॑-
संता॒नेभ्यः । स्वाहा । पर्व॑भ्य इति पर्व॑-भ्यः । स्वाहा ।
संधा॑नेभ्य इति सं-धा॑नेभ्यः । स्वाहा । शरी॑रेभ्यः । स्वाहा ।
यज्ञाय॑ । स्वाहा । दक्षि॑णाभ्यः । स्वाहा । सुव॑र्गायेति
सुवः-गाय॑ । स्वाहा । लो॒काय॑ । स्वाहा । सर्व॑स्मै ।
स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ।)

विंशेऽनुवाके जीवतोऽश्वस्योपचार उक्तः । एकविंशे त्वन्नहोमशेषोऽभिधी-
यते । तथा च ब्राह्मणम्—‘ प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति संततिहोमा-
स्तुहोति ’ इति ।

पाठस्तु—

प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा
स्त्रावभ्यः स्वाहा संतानेभ्यः स्वाहा परिसंतानेभ्यः
स्वाहा पर्वभ्यः स्वाहा संधानेभ्यः स्वाहा शरीरेभ्यः
स्वाहा यज्ञाय स्वाहा दक्षिणाभ्यः स्वाहा सुवर्गाय
स्वाहा लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

स्त्रावसूत्पन्नाः शाखा नाड्यः संतानाः । तासूत्पन्ना उपशाखा नाड्यः परि-
संतानाः । एतैश्चतुर्दशभिर्मन्त्रैरन्नहोमेषु संतत्याख्यं होमं कुर्यात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ।)

सिताय स्वाहाऽसिताय स्वाहाऽभिहिताय स्वाहाऽ-
नभिहिताय स्वाहा युक्ताय स्वाहाऽयुक्ताय स्वाहा
सुयुक्ताय स्वाहोयुक्ताय स्वाहा विमुक्ताय स्वाहा
प्रमुक्ताय स्वाहा वञ्चते स्वाहा परिवञ्चते स्वाहा
संवञ्चते स्वाहाऽनुवञ्चते स्वाहोद्वञ्चते स्वाहा यते

(अथमेधाहमन्नकथनम्)

स्वाहा धावते स्वाहा तिष्ठते स्वाहा सर्वस्मै
स्वाहा (३) ॥

(सितायाष्टात्रिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

बृहस्पतिः भयथा वा ऋक्षा वै प्रजापतिर्येनयेन द्वे वावाऽऽदित्या वसिष्ठः
संबत्सराय सुवर्गं ब्रह्मवादिनो ज्योतिष्ठोमं मेषः कृप्याभ्योऽभ्यो यो अर्वन्तं
नमो राक्षे मयोभूः किं सिन्दम्बे भूः प्राणाय सिताय द्वाविंशतिः ॥ २२ ॥

बृहस्पतिः प्रति तिष्ठन्ति वै दशरात्रेण सुवर्गं यो

अर्वन्तं भूस्त्रिपञ्चाशत् ॥ ५३ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः)

सिताय । स्वाहा । असिताय । स्वाहा । अभिहिता-
येत्यभि-हिताय । स्वाहा । अनभिहितायेत्यनभि-
हिताय । स्वाहा । युक्ताय । स्वाहा । अयुक्ताय ।
स्वाहा । सुयुक्तायेति सु-युक्ताय । स्वाहा । उयुक्ताये-
त्युत्-युक्ताय । स्वाहा । विमुक्तायेति वि-मुक्ताय ।
स्वाहा । प्रमुक्तायेति प्र-मुक्ताय । स्वाहा । वञ्चते ।

स्वाहा । परिवञ्चते इति परि—वञ्चते । स्वाहा ।
 संवञ्चते इति सं—वञ्चते । स्वाहा । अनुवञ्चते इत्यनु—
 वञ्चते । स्वाहा । उद्वञ्चते इत्युत्—वञ्चते । स्वाहा । यते ।
 स्वाहा । धावते । स्वाहा । तिष्ठते । स्वाहा । सर्वस्मै ।
 स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ।)

अथ द्वाविंशेऽन्नहोमेष्वेव प्रमुक्त्याख्या होमा उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—
 'सिताय स्वाहाऽसिताय स्वाहेति प्रमुक्तीर्जुहोति' इति ।

पाठस्तु—

सिताय स्वाहाऽसिताय स्वाहाऽभिहिताय स्वाहाऽ-
 नभिहिताय स्वाहा युक्ताय स्वाहाऽयुक्ताय स्वाहा
 सुयुक्ताय स्वाहोयुक्ताय स्वाहा विमुक्ताय स्वाहा
 प्रमुक्ताय स्वाहा वञ्चते स्वाहा परिवञ्चते स्वाहा संव-
 ञ्चते स्वाहाऽनुवञ्चते स्वाहोद्वञ्चते स्वाहा यते स्वाहा
 धावते स्वाहा तिष्ठते स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

सितादीन्यश्वविशेषणानि । सितासितशब्दाभ्यामारोहणकालीनबन्धाबन्धौ
 विवक्षितौ । अभिहितानभिहितशब्दाभ्यां रक्षनायुगुले बन्धाबन्धौ । युक्तादि-

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

चतुष्टयेन रथयोजनविशेषाः । विमुक्तप्रमुक्तशब्दाभ्यां मोचनविशेषौ । बश्न-
तादिशब्दपञ्चकेन गमनप्रकारविशेषाः । उपर्यारूढेन प्रेरिता बश्ननादयः ।
यतादिशब्दैस्तु स्वेच्छाकृता इति विशेषः । एतैरेकोनविंशतिमन्त्रैः प्रमुक्त्याख्य-
होमः कार्यः ।

अत्रास्य प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः—

चतुर्विंशतिरात्रौ द्वौ चतुर्थ्यद्वितीययोः ।
त्रिंशद्वात्रस्तृतीये स्याद्वात्रिंशद्वात्र उत्तरे ॥ १ ॥
त्रयस्त्रिंशदहोऽन्यस्मिन्षट्त्रिंशद्वात्र उत्तरे ।
एकोनपञ्चाशदहः सप्तमे समुदीरितः ॥ २ ॥
संवत्सराख्यसत्रस्य दीक्षाकालोऽष्टमे भुतः ।
दीक्षाश्वोपसदोऽन्यस्मिन्दशमे प्रायणीयकम् ॥ ३ ॥
मासा एकादशेऽथाश्वमेधमन्त्रा उदीरिताः ।
मेषो नवापाव्यहोमा अवन्तीः परियन्ति हि ॥ ४ ॥
कूप्याभ्यो विंशतिश्चाङ्गयो द्वादशापां तु होमकाः ।
यो अर्धं श्वप्रहारः स्यात्परोऽधस्पदसंस्थितिः ॥ ५ ॥
अहं ब्रह्मा स्वामिहस्ते धृत्वाऽभिकेति वाचयेत् ।
एते मन्त्रास्तु चत्वारो यव्यहोमा नमो नव ॥ ६ ॥
मयोऽष्टौ स्युर्गव्यहोमाः किं ब्रह्मोद्ये षटीरिताः ।
पत्नीमुदानयेदम्बे सुभेत्याच्छादयेदुभौ ॥ ७ ॥
तौ संप्रसारयेत्पादान्वृषेत्यध्वर्युर्मन्त्रयेत् ।
उत्सगदधाति गुह्ये द्वे ह्यम्बे अश्वं विगर्हयेत् ॥ ८ ॥
ऊर्ध्वामन्या बोधयेयुस्त्रिरेवं स्यात्पुनः पुनः ।
दधि सर्वा जपित्वा हि मार्जयन्ते त्रिभिर्जलात् ॥ ९ ॥
अम्ब इत्यनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा अष्टादशेरिताः ।
भूस्त्रि पत्न्योऽश्वबालेषु कीलेयुस्त्रिविधान्मणीन् ॥ १० ॥
बसाभ्यञ्जन्ति पत्न्योऽश्वमेतमाश्रं यद्वेत्यावर्तयेद्गुणा(द्वृष्टा)न् ।
लाज्यक्षत्रेष आहार्यो युञ्जन्त्युज्ज्याग्रथेऽश्वकम् ॥ ११ ॥
युञ्जान्यौ योजयित्वाऽथ केतुं बन्ध्यो रथे ध्वजः ।
भूर्भुवः सुवरित्यस्मिन्मन्त्रा एकादशेरिताः ॥ १२ ॥

४६५० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [७ सप्तमकाण्डे—
(संवत्सरसत्रकथनम्)

प्राणा संततिहोमाः स्युस्तत्र मन्त्राश्चतुर्दश ।

सिताप्रमुक्तिहोमाः स्युर्मन्त्रा एकोनविंशतिः ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

सप्तमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

गावो वा एतत्सत्रमासताशृङ्गाः सतीः शृङ्गाणि
नो जायन्ता इति कामेन तासां दश मासा निर्षण्णा
आसन्नथ शृङ्गाण्यजायन्त ता उदतिष्ठन्नरात्स्मेत्यथ
यासां नाजायन्त ताः संवत्सरमाप्त्वोदतिष्ठन्नरा-
त्स्मेति यासां चाजायन्त यासां च न ता उभयी-
रुदतिष्ठन्नरात्स्मेति गोसत्रं वै (१) संवत्सरो य
एवं विद्वांसः संवत्सरमुपयन्त्यधुवन्त्येव तस्मा-

(संवत्सरसप्तकथनम्)

तूपरा वार्षिकौ मासौ पत्नी चरति सत्राभिजितः
 ह्यस्यै तस्मात्संवत्सरसदो यत्किं च गृहे क्रियते
 तदाम्रमवरुद्धमभिजितं क्रियते समुद्रं वा एते प्र
 प्लवन्ते ये संवत्सरमुपयन्ति यो वै समुद्रस्य पारं न
 पश्यति न वै स तत् उदेति संवत्सरः (२) वै
 समुद्रस्तस्यैतत्पारं यदतिरात्रौ य एवं विद्वांसः
 संवत्सरमुपयन्त्यनार्ता एवोदृचं गच्छन्तीयं वै
 पूर्वोऽतिरात्रोऽसावुत्तरो मनः पूर्वो वागुत्तरः प्राणः
 पूर्वोऽपान उत्तरः प्ररोधनं पूर्वं उदयनमुत्तरो ज्योति-
 द्योमो वैश्वानरोऽतिरात्रो भवति ज्योतिरेव पुरस्ता-
 दधते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै चतुर्विंशः
 प्रायणीयो भवति चतुर्विंशतिरर्धमासाः (३)
 संवत्सरः प्रयन्त एव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति
 तस्य त्रीणि च शतानि षष्टिश्च स्तोत्रीयास्तावतीः
 संवत्सरस्य रात्रय उभे एव संवत्सरस्य रूपे
 आप्नुवन्ति ते सः स्थित्या अरिष्ट्या उत्तरैरहोभि-
 श्वरन्ति षडहा भवन्ति षड्वा ऋतवः संवत्सर
 ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति गौश्चाऽऽयुश्च
 मध्यतः स्तोमौ भवतः संवत्सरस्यैव तन्मिथुनं
 मध्यतः (४) दधति प्रजननाय ज्योतिर्गर्भितौ

(गो॒स॒ग्रं वा ए॒ति संव॒त्स॒रोऽर्ध॒मा॒सा मि॒थुनं म॑ध्य॒तो दे॒व्याने॒नैव
वी॒र्यं त्रयो॑द॒श च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

हरिः ॐ ।

गावः । वै । एतत् । सत्रम् । आसत । अशृङ्गाः ।
 सतीः । शृङ्गाणि । नः । जायन्ते । इति । कामेन ।
 तासाम् । दश । मासाः । निषण्णा इति नि-सन्नाः ।
 आसन् । अथ । शृङ्गाणि । अजायन्त । ताः । उदिति ।
 अतिष्ठन् । अरात्स्म । इति । अथ । यासाम् । न । अजा-
 यन्त । ताः । संवत्सरमिति सं-वत्सरम् । आप्त्वा । उदिति ।
 अतिष्ठन् । अरात्स्म । इति । यासाम् । च । अजायन्त ।
 यासाम् । च । न । ताः । उभयीः । उदिति । अतिष्ठन् ।
 अरात्स्म । इति । गोसत्रमिति गो-सत्रम् । वै (१) ।
 संवत्सर इति सं-वत्सरः । थे । एवम् । विद्वांसः । संवत्स-
 रमिति सं-वत्सरम् । उपयन्तीत्युप-यन्ति । ऋध्नुवन्ति ।
 एव । तस्मात् । तूपरा । वार्षिकौ । मासौ । पत्नी ।
 चरति । सत्राभिजितमिति सत्र-अभिजितम् । हि । अस्त्यै ।
 तस्मात् । संवत्सरसद् इति संवत्सर-सदः । यत् । किम् ।
 च । गृहे । क्रियते । तत् । आप्तम् । अवरुद्धमित्यव-
 रुद्धम् । अभिजितमित्याभि-जितम् । क्रियते । समुद्रम् ।

वै । ए॒ते । प्रे॒ति । पु॒व॒न्ते । ये । सं॒व॒त्स॒रमि॒ति सं-व॒त्स॒रम् ।
 उ॒प॒य॒न्तीत्यु॒प-य॒न्ति । यः । वै । स॒मु॒द्रस्य॑ । पा॒रम् । न ।
 प॒श्य॒ति । न । वै । सः । त॒तः । उ॒दि॒ति । ए॒ति । सं॒व॒त्स॒र
 इति॑ सं-व॒त्स॒रः (२) । वै । स॒मु॒द्रः । तस्य॑ । ए॒तत् ।
 पा॒रम् । यत् । अ॒ति॒रा॒त्रावि॒त्यति-रा॒त्रौ । ये । ए॒वम् ।
 वि॒द्वा॒शंसः । सं॒व॒त्स॒रमि॒ति सं-व॒त्स॒रम् । उ॒प॒य॒न्तीत्यु॒प-य॒न्ति ।
 अ॒ना॒र्ताः । ए॒व । उ॒द॒च॒मित्यु॒त्-ऊ॒चम् । ग॒च्छ॒न्ति । इ॒यम् ।
 वै । पूर्॒वः । अ॒ति॒रा॒त्र इत्य॑ति-रा॒त्रः । अ॒सौ । उ॒त्त॒र
 इत्यु॒त्-त॒रः । म॒नः । पूर्॒वः । वाक् । उ॒त्त॒र इत्यु॒त्-त॒रः ।
 प्रा॒ण इति॑ प्र-अ॒नः । पूर्॒वः । अ॒पा॒न इत्य॑प-अ॒नः । उ॒त्त॒र
 इत्यु॒त्-त॒रः । प्र॒रो॒ध॒नमि॒ति प्र-रो॒ध॒नम् । पूर्॒वः । उ॒द॒य॒न-
 मित्यु॒त्-अ॒य॒नम् । उ॒त्त॒र इत्यु॒त्-त॒रः । ज्योति॑ष्टोम इति
 ज्योतिः-स्तो॒मः । वै॒श्व॒ान॒रः । अ॒ति॒रा॒त्र इत्य॑ति-रा॒त्रः ।
 भ॒व॒ति । ज्योतिः । ए॒व । पु॒रस्ता॑त् । द॒ध॒ते । सु॒व॒र्गस्ये॑ति
 सु॒वः-ग॒स्य । लो॒कस्य॑ । अ॒नु॒ख्या॒त्या इत्य॑नु-ख्या॒त्यै ।
 च॒तुर्वि॑श इति॑ चतुः-वि॒शः । प्रा॒य॒णी॒य इति॑ प्र-अ॒य॒-
 नी॒यः । भ॒व॒ति । च॒तुर्वि॑शतिरिति॑ चतुः-वि॒शतिः ।
 अ॒र्ध॒मा॒सा इत्य॑र्ध-मा॒साः (३) । सं॒व॒त्स॒र इति॑ सं-
 व॒त्स॒रः । प्र॒य॒न्त इति॑ प्र-य॒न्तः । ए॒व । सं॒व॒त्स॒र इति॑ सं-
 व॒त्स॒रे । प्रती॑ति । ति॒ष्ठ॒न्ति । तस्य॑ । त्री॒णि । च । श॒तानि॑ ।

(संवत्सरसत्रकथनम्)

षष्टिः । च । स्तोत्रीयाः । तावतीः । संवत्सरस्येति सं-
वत्सरस्य । रात्रयः । उभे इति । एव । संवत्सरस्येति सं-
वत्सरस्य । रूपे इति । आप्नुवन्ति । ते । सस्थित्या
इति सं-स्थित्यै । अरिष्ट्यै । उत्तरैरित्युत्तरैः । अहोभि-
रित्यहः-भिः । चरन्ति । षडहा इति षट्-अहाः ।
भवन्ति । षट् । वै । ऋतवः । संवत्सर इति सं-वत्सरः ।
ऋतुषु । एव । संवत्सर इति सं-वत्सरे । प्रतीति । तिष्ठन्ति ।
गौः । च । आयुः । च । मध्यतः । स्तोमौ । भवतः ।
संवत्सरस्येति सं-वत्सरस्य । एव । तत् । मिथुनम् ।
मध्यतः (४) । दधति । प्रजननायेति प्र-जननाय ।
ज्योतिः । अभितः । भवति । विमोचनमिति वि-मोचनम् ।
एव । तत् । छन्दांसि । एव । तत् । विमोकमिति वि-
मोकम् । यन्ति । अथो इति । उभयतो ज्योतिषेत्युभयतः-
ज्योतिषा । एव । षडहेनेति षट्-अहेन । सुवर्गमिति
सुवः-गम् । लोकम् । यन्ति । ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-
वादिनः । वदन्ति । आसते । केन । यन्ति । इति । देव-
यानेनेति देव-यानेन । पथा । इति । ब्रूयात् । छन्दांसि ।
वै । देवयान इति देव-यानः । पन्थाः । गायत्री । त्रिष्टुप् ।
जगती । ज्योतिः । वै । गायत्री । गौः । त्रिष्टुक् । आयुः ।
जगती । यत् । एते । स्तोमाः । भवन्ति । देवयानेनेति

देव—यनेन । एव (५) । तत् । पथा । यन्ति । समानम् ।
 साम । भवति । देवलोक इति देव—लोकः । वै । साम ।
 देवलोकादिति देव—लोकात् । एव । न । यन्ति । अन्या-
 अन्या इत्यन्याः—अन्याः । ऋचः । भवन्ति । मनुष्यलोक
 इति मनुष्य—लोकः । वै । ऋचः । मनुष्यलोकादिति
 मनुष्य—लोकात् । एव । अन्यमन्यमित्यन्यम्—अन्यम् ।
 देवलोकमिति देव—लोकम् । अभ्यारोहन्त इत्यभि—आरो-
 हन्तः । यन्ति । अभिवर्त इत्यभि—वर्तः । ब्रह्मसाममिति
 ब्रह्म—सामम् । भवति । सुवर्गस्येति सुवः—गस्य । लोकस्य ।
 अभिवृत्त्या इत्यभि—वृत्त्यै । अभिजिदित्यभि—जित् । भवति ।
 सुवर्गस्येति सुवः—गस्य । लोकस्य । अभिजित्या इत्यभि—
 जित्यै । विश्वजिदिति विश्व—जित् । भवति । विश्वस्य ।
 जित्यै । मासिमासीति मासि—मासि । पृष्ठानि । उपेति ।
 यन्ति । मासिमासीति मासि—मासि । अतिग्राह्या इत्यति—
 ग्राह्याः । गृह्यन्ते । मासिमासीति मासि—मासि । एव ।
 वीर्यम् । दधति । मासाम् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति—स्थित्यै ।
 उपरिष्ठात् । मासाम् । पृष्ठानि । उपेति । यन्ति । तस्मात् ।
 उपरिष्ठात् । ओषधयः । फलम् । गृह्णन्ति (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

सत्रं संवत्सरान्तं यत्तच्चतुर्थे समीरितम् ।

विशेषः पञ्चमे तस्य वत्सराख्यस्य वर्ण्यते ॥

तत्राऽऽदौ तावत्संवत्सरसत्रं विधत्ते—

गावो वा एतत्सत्रमासताशृङ्गाः सतीः शृङ्गाणि नो
जायन्ता इति कामेन तासां दश मासा
निषण्णा आसन्नथ शृङ्गाण्यजायन्त ता उदतिष्ठ-
न्नरात्स्मेत्यथ यासां नाजायन्त ताः संवत्सरमाप्त्वो-
दतिष्ठन्नरात्स्मेति यासां चाजायन्त यासां च न
ता उभयीरुदतिष्ठन्नरात्स्मेति गोसत्रं वै संवत्सरो य
एवं विद्वांसः संवत्सरमुपयन्त्यृधुवन्त्येव, इति ।

यद्यपि गावस्तिर्यक्त्वान्न कर्माधिकारिणस्तथाऽपि तदभिमानिदेवताऽत्र
गोशब्देन विवक्षिता । अभिमन्तव्यानां शृङ्गभावाभावौ स्वस्मिन्नारोप्य गोभिः
सह तादृशबुद्ध्या व्यवहरन्ति । पुरा शृङ्गरहिताः सत्यो गावः शृङ्गोत्पत्तिं
कामयित्वैतत्संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा इत्याद्यनुवाकोक्तं सत्रमन्वतिष्ठन् ।
तासां शृङ्गकामोपेतानामनुष्ठाने प्रवृत्तानां गवां दश मासा निर्गता अभूवन् ।
अथ मासदशकादूर्ध्वं शृङ्गाण्युत्पन्नानि । तदानीं ता गावोऽपेक्षितेन फलेन समृद्धाः
स्य इति मत्वा तस्मात्सत्रादुत्थिताः । अथैतस्मिन्काले कासांचिद्गवां शृङ्गाणि
नोत्पन्नानि, ताः पुनरपि मासद्वयमनुष्ठाय संवत्सरसंपूर्तिं कृत्वा समृद्धाः स्य
इत्येवं मत्वा तस्मात्सत्रादुत्थिताः । तदेवं यासां शृङ्गाण्युत्पन्नानि यासां च
नोत्पन्नानि ता उभयविधा अपि गावो वयं समृद्धा इत्येवं मत्वोत्थिताः ।
यस्माद्गोभिरनुष्ठितं तस्माद्गोसत्रमित्येवायं संवत्सराख्यः कर्मविशेषोऽभिधीयते ।

४६५८ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [७ सप्तमकाण्डे—

(संवत्सरसत्रकथनम्)

ये यजमाना एवं विद्वांसः संवत्सराख्यं कर्मविशेषमनुतिष्ठन्ति ते समृद्धिं प्राप्नुवन्त्येव ।

यदुक्तमर्थवादे यासां गवां शृङ्गाण्यजायन्त, यासां च नाजायन्त ता उभ-
योऽप्यृद्धिं गता इति, तत्र जातशृङ्गाणां शृङ्गजन्मैर्वाधिः । इतरासां तु कथं
सा समृद्धिरित्याशङ्क्य तां दर्शयति—

तस्मात्तूपरा वार्षिकौ मासौ पत्वा
चरति सत्राभिजित* ह्यस्यै, इति ।

यस्मादजातशृङ्गास्तूपराः सत्रेण समृद्धिं गतास्तस्मादियं वर्षर्तुसंबन्धिनी
मासौ पत्वा प्रीतिं प्राप्यारण्ये चरति । वार्षिकयोर्हि मासयोररण्ये संचरन्तीनां
दीर्घशृङ्गयुक्तानां गवां महान्क्लेशो जायते । प्रबलवायूपेतया तीव्रवृष्ट्या मुखे
प्रतिहताः सत्यो मुखमर्वाभूतं कृत्वा शृङ्गभारेण पीड्यन्ते । तूपरायास्तु
नास्त्ययं क्लेशः । यथा केशश्मश्रुपूर्णशिरस्कानां पुरुषाणां सत्यपि सौन्दर्याभि-
मानकृते मुखे नदीस्नानघृाभोजनादौ महान्क्लेशस्तद्वत् । यदेतदस्यै तूपराया
गोर्वर्षासु प्रीतिसंपादनं तदेतत्सत्राभिजितं सत्रानुष्ठानलब्धम् ।

अथ प्रकारान्तरेण सत्रानुष्ठानं प्रशंसति—

तस्मात्संवत्सरसदो यत्किं च गृहे क्रियते
तदाप्तमवरुद्धमभिजितं क्रियते, इति ।

यस्मात्सत्रं प्रशस्तं तस्मात्संवत्सरसदः संवत्सरसत्रमनुष्ठितवतो यजमानस्य
गृहे यत्किंच क्रियते यत्किमप्यग्निहोत्रादिकमङ्गविकलमप्यनुष्ठीयते तदाप्तमङ्गसं-
पूर्णमेव भवति । तथाऽवरुद्धमकाले कृतमपि स्वकाले कृतं भवति । अभिजितं
फलापेक्षाराहित्येऽपि संपादितफलं भवति । अत एव शास्त्रन्यायाभिज्ञा
आहुः—‘ तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ’ इति ।

अथैतस्य सत्रस्य प्रायणीयोदयनीयावर्षाविशेषौ विधत्ते—

समुद्रं वा एते प्र प्लवन्ते ये संवत्सरमुपयन्ति यो वै
समुद्रस्य पारं न पश्यति न वै स तत उदेति संवत्सरो

वै समुद्रस्तस्यैतत्पारं यदतिरात्रौ य एवं विद्वांसः

संवत्सरमुपयन्त्यनार्ता एवोद्वचं गच्छन्ति, इति ।

ये यजमानाः संवत्सरसत्रमुपक्रमन्त एते यजमानाः समुद्रमेव बाहुभ्यां तरि-
तुमुद्युज्जते । सत्रस्य समुद्रवदतिप्रभूतत्वात् । एवं सति यः पुरुषः समुद्रस्य पारं
परतीरं न पश्यति स पुरुषः समुद्रादुद्गन्तुं न शक्नोति । अयं च संवत्सरस्तेन
समुद्रेण समानः । तस्मादस्य समाप्तिपरिज्ञानाभावे तत् उत्थातुमुत्साहो न
भवेत् । तस्मात्समाप्तिरूपमहर्विज्ञेयम् । तस्य च समुद्रसमस्य संवत्सरस्य पारा-
वारतीरभूतावतिरात्रौ । एतदभिज्ञाय यजमाना अनार्ता मनस्युद्वेगरहिता एवो-
द्वचमुत्तमां समाप्तिसंबन्धिनीमृचं गच्छन्ति । तस्मादतिरात्राबुभावनुष्ठेयावि-
त्यर्थः । यदि ब्रह्मवादिनो वदन्यतिरात्रः परम इत्यनुवाक एव प्रायणीयोऽ-
तिरात्रो विहितः, तर्ह्युदयनीयातिरात्रेण सह निर्देष्टुमत्र पुनरुपन्यासः ।

तावेतावतिरात्रौ बहुधा प्रशंसति—

इयं वै पूर्वोऽतिरात्रोऽसावुत्तरो मनः

पूर्वो वागुत्तरः प्राणः पूर्वोऽपान उत्तरः

प्ररोधनं पूर्वं उदयनमुत्तरः, इति ।

पूर्वः प्रायणीयोऽतिरात्रः प्राथम्यसाम्येन पृथिव्यादिरूपः । उदयनीयस्तु
पश्चाद्भावित्वेन पुलोकादिरूपः । प्ररोधनं लौकिकस्य वैदिकस्य वा व्यापारस्य
प्रारम्भः ।

यावेतावतिरात्रौ सामान्येनोक्तौ तयोर्विशेषाकारेण स्वरूपं विधत्ते—

ज्योतिष्टोमो वैश्वानरोऽतिरात्रो भवति ज्योतिरेव

पुरस्तादधते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै, इति ।

योऽयमतिरात्रः स ज्योतिष्टोमरूपः । स च वैश्वानरेण दृष्टः । तदनुष्ठानेन
स्वर्गमार्गे पुरस्ताज्ज्योतिर्दधते । तच्च स्वर्गप्रकाशनाय भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ प्रायणीयमतिरात्रमुपेत्य चतुर्विंशमुक्थ्यमारम्भ-
णीयमुपयन्ति ’ इति, तदिदं विधत्ते—

चतुर्विंशः प्रायणीयो भवति चतुर्विंशातिरर्धमासाः

संवत्सरः प्रयन्त एव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति तस्य

त्रीणि च शतानि षष्टिश्च स्तोत्रीयास्तावतीः संवत्सर-
स्य रात्रय उभे एव संवत्सरस्य रूपे आप्नुवन्ति, इति ।

यदेतदारम्भणीयमहस्तदेतत्पूर्वोक्तादतिरान्नादुत्तरभावित्वेऽपि वक्ष्य-
माणेभ्योऽभिप्लवणहृद्वाहृत्तिरूपेभ्यो मासेभ्यः प्रथमभावित्वात्प्रायणीय इत्यु-
च्यते । स चाहविशेषश्चतुर्विंशस्तोमयुक्तः कार्यः । तथा सति संख्यासाम्यादर्ध-
मासद्वारा संवत्सरः संपद्यते । तत्संपत्तौ सत्यां प्रारम्भमाणा एव यजमानाः
संवत्सरसत्रानुष्ठाने स्थिरा भवन्ति । किंचैतस्याह उक्थ्यरूपत्वादुक्थ्यस्य च
पञ्चदशस्तोत्रयुक्तत्वादेकैकस्मिन्स्तोत्रे चतुर्विंशतिसंख्याकास्त्रक्षु स्तोत्रीयासु
सतीषु मिलित्वा षष्ट्युत्तरशतत्रयपरिमिताः स्तोत्रीया भवन्ति । एवं सति
संवत्सरस्य यदिदं चतुर्विंशत्यर्धमासात्मकं रूपं यच्च षष्ट्युत्तरशतत्रयरात्र्यात्मकं
रूपं ते उभे अपि रूपे संख्यासाम्येन प्राप्नुवन्ति ।

अनन्तरभावीन्यहानि विधत्ते—

ते सन्स्थित्या अरिष्ट्या उत्तरैरहोभिश्चरन्ति, इति ।

अनुष्ठितप्रायणीयारम्भणीयास्ते यजमानास्तत ऊर्ध्वं संस्थित्या अरिष्ट्यै
सत्रसमाप्तेरविनाशायोत्तरैर्ज्योतिर्गौरायुरित्यादिभिरहोभिरनुतिष्ठेयुः । अत्र
यानि पूर्वप्रपाठकविहितानि तेषां स्तुत्यर्थोऽनुवादः । यानि त्वविहितानि
तेषामत्र विधिरिति विवेकः ।

ज्योतिरादीनामभिप्लवणहृद्वाहृद्वा विधत्ते—

षडहा भवन्ति षड्वा ऋतवः संवत्सर
ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

ज्योतिर्गौरायुरायुर्गौर्ज्योतिरित्येवं षडहत्वम् ।

उक्ते षडहे मध्यवर्त्यहर्द्वयं प्रशंसति—

गौश्चाऽऽयुश्च मध्यतः स्तोमौ भवतः संवत्सरस्यैव
तन्मिथुनं मध्यतो दधति प्रजननाय, इति ।

योऽयं गोष्टोमो यश्चाऽऽयुष्टोमस्तावुभौ षडहस्य मध्ये कर्तव्यौ । तत्तेन संव-
त्सरसत्रस्य मध्ये मिथुनं संपादयन्ति । तच्च प्रजननाय भवति ।

(संवत्सरसत्रकथनम्)

षडहस्याऽऽद्यन्तावहविशेषौ प्रशंसति —

ज्योतिरभितो भवति विमोचनमेव तच्छन्दाश्-
स्येव तादृमिकं यन्त्यथो उभयतो-
ज्योतिषैव षडहेन सुवर्गं लोकं यन्ति, इति ।

षडहस्याऽऽद्यन्तयोज्योतिष्टोमः कार्यः । तदेतदादौ ज्योतिष्टोममनुष्ठाप्य पुनरप्यन्ते ज्योतिष्टोमस्यानुष्ठानमुपक्रमे निरुद्धस्य विमोचनसमानं भवति । तेन ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नयरूपाणि च्छन्दांसि गायत्र्यादीन्येव विमोकं प्राप्नुवन्ति । अपि च पार्श्वद्वये ज्योतिर्युक्तेन द्वीपद्वयसमानेन षडहेन प्रकाशितं स्वर्गं सुखेन प्राप्नुवन्ति ।

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां ज्योतिरादिकं प्रशंसति —

ब्रह्मवादिनो वदन्त्यासते केन यन्तीति देवयानेन
पथेति ब्रूयाच्छन्दाश्सि वै देवयानः पन्था गायत्री
त्रिष्टुब्जगती ज्योतिर्वै गायत्री गौक्षिष्टुगायुर्जगती
यदेते स्तोमा भवन्ति देवयानेनैव तत्पथा यन्ति, इति ।

ये यजमाना आसते सत्रमनुतिष्ठन्ति ते यजमानाः केन पथा स्वर्गं गच्छन्तीति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञो देवयानेन पथा गच्छन्तीत्युत्तरं ब्रूयात् । येन देवा यान्ति सोऽयं देवयानः पन्थाः । सोऽपि कीदृश इति चेच्छ्रूयताम् — गायत्र्यादीनि च्छन्दांस्येव मार्गसाधनत्वाद्देवयानः पन्था इत्युच्यन्ते । इह तु ज्योतिष्टोमादीन्येव गायत्र्यादीनि । तस्मादेतेषामनुष्ठानेन तत्तेनैव पथा गच्छन्ति ।

अत्र सर्वेष्वहःसु पृष्ठस्तोत्रे सामैक्यं विधत्ते —

समानं साम भवति देवलको वै
साम देवलोकादेव न यन्ति, इति ।

बृहदेव वा रथन्तरमेव वा सर्वेष्वहःस्विकमेव साम पृष्ठस्तोत्रे गायेत् । देवलको हि पक्षपातराहित्येन सर्वसमत्वात्सामरूपः । अत एकविधेन साम्ना कदाचिदपि देवलोकान्न निर्गच्छन्ति ।

तस्य साम्न आधारभूतानामृचापेतेष्वहःसु भेदं विधत्ते—

अन्याअन्या ऋचो भवन्ति मनुष्यलोको
वा ऋचो मनुष्यलोकादेवान्यमन्यं
देवलोकमभ्यारोहन्तो यन्ति, इति ।

ऋचो हि मनुष्यलोकस्वरूपाः । साम्न आधारभूतत्वात् । यथा कर्मानुष्ठान-
द्वारा देवलोकस्याऽऽधारभूतो मनुष्यलोकस्तद्वत् । अन्यमन्यमिति पञ्चम्यर्थे
द्वितीया । ऋचामन्यत्वे सत्यृग्रपादन्यस्मादन्यस्मान्मनुष्यलोकादेवलोकमभ्या-
रोहन्तो यजमानाः सुखं प्राप्नुवन्ति । नानाविधकर्माधारत्वान्मनुष्यलोकस्य
नानाविधत्वम् । यद्वाऽन्यमन्यं देवलोकं कर्मवैचित्र्येण फलवैचित्र्यमित्यर्थः

प्राकृतं साम बाधितुं सामान्तरं विधत्ते—

अभिवर्तो ब्रह्मसामं भवति सुव-
र्गस्य लोकस्याभिवृत्त्यै, इति ।

ब्रह्मणः संबन्धि यत्साम तदभिवर्तनामकं कार्यम् । तच्च स्वर्गलोकस्याभितः
प्राप्त्यै भवति ।

अहरन्तरं विधत्ते—

अभिजिद्भवति सुवर्गस्य लोकस्याभিজित्यै, इति ।

विषुवदाख्यं यत्प्रथममहस्तस्मात्पूर्वं स्वरसामाख्यास्त्रयोऽहर्विशेषाः
तेभ्योऽपि पूर्वमभिजिदाख्यमेकमहः कर्तव्यम् । तच्च स्वर्गाभिजयाय भवति ।

पुनरप्यन्यदहर्विधत्ते—

विश्वजिद्भवति विश्वस्य जित्यै, इति ।

विषुवदाख्यादह ऊर्ध्वभाविनो ये त्रयः स्वरसामानोऽहर्विशेषास्तेभ्य ऊर्ध्वं
विश्वजिदाख्यमहः कर्तव्यम् । तच्च विश्वस्य जयाय भवति ।

प्रतिमासमभिप्लवणदहेभ्य ऊर्ध्वं पृष्ठयं षडहमतिग्राह्यनियमं च विधत्ते—

मासिमासि पृष्ठान्युपयन्ति मासिमास्यति ग्राह्या गृह्यन्ते
मासिमास्येव वीर्यं दधति मासां प्रतिष्ठित्यै, इति ।

प्रतिमासानुष्ठानेन तस्मिंस्तस्मिन्मासि वीर्यं संपद्यते ।

(संवत्सरसत्रकथनम्)

पृष्ठयस्य षडहस्य मासेषूर्ध्वभागं स्थानत्वेन विधत्ते—

उपरिष्ठान्मासां पृष्ठान्युप यन्ति तस्मा-

दुपरिष्ठादोषधयः फलं गृह्णन्ति । , इति ॥

अत्र मीमांसा ॥

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयाधिकरणे चिन्तितम्—

गवामयन आद्येऽह्नि प्रायणीयेति नाम यत् ।

तद्द्वादशाहिकादहो धर्मानतिदिशेन्न वा ॥

पूर्वन्यायेनातिदेशो मैवं प्रथमता द्वयोः ।

अहोस्तुल्येति मुख्यत्वं समं नातिदिशेदतः ॥

द्वादशाहे प्रथमस्याहः प्रायणीयमिति नाम । तथा गवामयनेऽपि तत्राग्नि-
होत्रनामन्यायेनातिदेश इति चेन्मैवम् । प्रायणीयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य प्राथ-
म्यस्य द्वयोस्तुल्यत्वेनोभयत्र मुख्यत्वेऽप्यनेकार्थत्वाप्रसङ्गात् । प्रारभ्यायति
गच्छति प्रवर्तते कर्मानेनेति प्रायणीयम् । अतो नैतन्नाम धर्मानतिदिशति ।

तत्रैव चतुर्थपादे तृतीयाधिकरणेऽन्यच्चिन्तितम्—

गवामयनिके ज्योतिरादौ किं द्वादशाहिकी ।

ऐकाहिकी वाऽनुमानादाद्योऽन्त्यो नामवाधनात् ॥

गवामयने ज्योतिर्गौरायुरिति ज्योतिरादिनामकास्त्रयो यागा विहिताः ।
तेषु द्वादशाहिकीतिकर्तव्यता युक्ता । कुतः । अनुमितवाक्येन तत्प्रापणात् ।
गवामयनं हि द्वादशाहविकृतिरिति वक्ष्यति । अतस्तत्संबन्धिलिङ्गेन तदीयधर्मप्रा-
पकश्चोदकोऽनुमीयत इति प्राप्ते ह्यमः—सन्ति ज्योतिरादिनामकास्त्रय एकाहाः ।
तदीयधर्मा गवामयनिकेषु ज्योतिरादिषु ज्योतिरादिभिस्त्रिभिस्त्रिभिर्नामभिः
प्राप्ताः । नाम चाऽऽनुमानिकाश्चोदकात्प्रबलं, प्रत्यक्षश्रुतत्वात् । अतश्चोदकस्य
बाधितत्वादेतेष्वैकाहिकीतिकर्तव्यता ग्राह्या ॥

इति श्रीमत्सामयणानार्यविरचिते माध्वयोगे वेदायप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

गावो वा एतत्सत्रमासताशृङ्गाः सतीः शृङ्गाणि
 सिर्वासन्तीस्तासां दश मासा निषण्णा आसन्नथ
 शृङ्गाण्यजायन्त ता अंब्रुवन्नरात्समोत्तिष्ठामाव तं
 काममरुत्समहि येन कामेन न्यषदामेति तासामु
 त्वा अंब्रुवन्नर्धा वा यावतीर्वाऽऽसामहा एवेमौ
 द्वादशौ मासौ संवत्सरः संपाद्योत्तिष्ठामेति तासाम्
 (१) द्वादशे मासि शृङ्गाणि प्रावर्तन्त श्रद्धया
 वाऽश्रद्धया वा ता इमा यास्तूपरा उभय्यो वाव
 ता आर्ध्वन्याश्च शृङ्गाण्यसन्वन्याश्चोर्जिमवारुन्ध-
 तर्धेति दशसु मासूत्तिष्ठन्नधोति द्वादशसु य एवं
 वेदे पदेन खलु वा एते यन्ति विन्दति खलु
 वै पदेन यन्तद्वा एतदृद्धमयनं तस्मादेतद्वो-
 सनि (२) ॥

(तिष्ठामेति तासां तस्माद्द्वे ष ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके पञ्चम-

प्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

गावः । वै । एतत् । सत्रम् । आसत् । अशृङ्गाः ।
सतीः । शृङ्गाणि । सिषासन्तीः । तासाम् । दश । मासाः ।
निषण्णा इति नि-सन्नाः । आसन् । अथ । शृङ्गाणि ।
अजायन्त । ताः । अब्रुवन् । अरात्स्म । उदिति । तिष्ठाम ।
अवेति । तम् । कामम् । अरुत्स्महि । येन । कामेन ।
न्यषदामेति नि-असदाम । इति । तासाम् । उ । तु । वै ।
अब्रुवन् । अर्धाः । वा । यावतीः । वा । आसामहे । एव ।
इमौ । द्वादशौ । मासौ । संवत्सरमिति सं-वत्सरम् । संपा-
येति सं-पाय । उदिति । तिष्ठाम । इति । तासाम् (१) ।
द्वादशे । मासि । शृङ्गाणि । प्रेति । अवर्तन्त । श्रद्धयेति
श्रत्-धया । वा । अश्रद्धयेत्यश्रत्-धया । वा । ताः ।
इमाः । याः । तूपराः । उभय्यः । वाव । ताः । आध्नुवन् ।
याः । च । शृङ्गाणि । असन्वन् । याः । च । ऊर्जम् ।
अवारुन्धतेत्यव-अरुन्धत । क्रधोति । दशस्विति दश-सु ।
मासु । उत्तिष्ठन्नित्युत्-तिष्ठन् । क्रधोति । द्वादशस्विति
द्वादश-सु । यः । एवम् । वेद । पदेन । खलु । वै ।
एते । यन्ति । विन्दति । खलु । वै । पदेन । यन् । तत् ।

वै । एतत् । ऋद्धम् । अर्यनम् । तस्मात् । एतत् । गो-
नीतिं गो-सर्नि (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

प्रथमेऽनुवाके गवामयननामकं संवत्सरसत्रं कौश्विदिशेषैः सह विहितम् ।
सोमयागा द्विविधाः—आवृत्ता अनावृत्ताश्च । ते चानावृत्ता एकाहाः । आवृत्ता
अपि द्विविधाः—अहीनरूपाः सत्ररूपाश्च । द्विरात्रमारभ्यैकादशरात्रपर्यन्ता
अहीनाः । एकादशरात्रद्वादशरात्रौ तु द्विविधौ—अहीनरूपौ सत्ररूपौ च ।
अयोदशरात्रमारभ्योपरितनानि सत्राण्येव । तान्यपि द्विविधानि—रात्रिसत्रा-
ण्ययनात्मकसत्राणि च । तत्र शतरात्रपर्यन्तानि रात्रिसत्राणि । संवत्सरसत्रमार-
भ्योपरितनान्ययनरूपाणि । तेषां च सर्वेषां प्रकृतिभूतमिदं गवामयनम् ।
तस्य च संवत्सरकालसाध्यः प्रयोगः पूर्वानुवाकेऽभिहितः । अथ द्वितीये दश-
माससाध्येन प्रयोगेण सह विकल्पोऽभिधीयते ।

तमेतं विधातुं पूर्वोक्तमेवार्थवादां कस्यचिद्विशेषस्य त्रिवक्षया पुनः पठति—

गावो वा एतत्सत्रमासताशृङ्गाः सतीः शृङ्गाणि
सिषासन्तीस्तासां दश मासा निषण्णा आसन्नथ
शृङ्गाण्यजायन्त ता अब्रुवन्नरात्स्मोत्तिष्ठामाव तं
काममरुत्स्महि येन कामेन न्यषदामेति, इति ।

पुरा शृङ्गरहिताः सत्यो गावः शृङ्गाणि सिषासन्तीः सनितुं लब्धुमिच्छन्त्य
एतद्बुध्यमानं सत्रमन्वतिष्ठन् । तासां गवां दश मासा अनुष्ठिता अभवन् ।
अथास्मिन्काले शृङ्गाण्युत्पन्नानि । ताश्चोत्पन्नशृङ्गाः परस्परमिदमब्रुवन्—येन
शृङ्गविप्रयेण कामेन न्यषदाम सत्रानुष्ठानार्थं वयमेकत्र स्थाने निषण्णास्तं शृङ्ग-
विषयं काममरुत्स्महि वयं संपादितवत्यः । एवमुक्त्वा काश्चिद्गावः कृतार्थ-
बुद्ध्या सत्रादुत्थिताः । ता उदतिष्ठन्ति पूर्वस्मिन्नर्थवादे श्रवणात् ।

पृ० १ अनु० २) कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४६६७

(संवत्सरसत्रस्य दशमाससाध्वप्रयोगेण सह विकल्पकथनम्)

तत्रैव यदन्यदुक्तम्—‘ अथ यासां नाजायन्त ताः संवत्सरमाप्तवोदति-
ष्ठन् ’ इति, तत्र विवक्षितं विशेषं दर्शयति —

तासामु त्वा अश्रुवन्नर्धा वा यावतीर्वाऽऽसामहा
एवेमौ द्वादशौ मासौ संवत्सरः संपाद्योत्तिष्ठामेति
तासां द्वादशे मासिशृङ्गाणि प्रावर्तन्त श्रद्धया वाऽ-
श्रद्धया वा ता इमा यास्तूपरा उभय्यो वाव ता आर्धु-
वन्याश्च शृङ्गाण्यसन्वन्याश्चोर्जमवारुन्धत, इति ।

या गावः सत्रमनुतिष्ठन्ति तासामु त्वे तासामेव मध्ये जातशृङ्गासूत्याय
गतास्ववशिष्टा अर्धा वा काश्चिदेव गावः परस्परमेवमश्रुवन् । एतास्वर्ध-
पासु गोषु मध्ये राशिद्वयम् । तत्र काश्चिच्छृङ्गकामाः । अपरास्तु किमेभिः
शृङ्गैरूर्जमेवोदरपूरणक्षमां संपादयाम इति मन्यन्ते । एवं सति शृङ्गकामा
अश्रुङ्गकामाश्च यावतीर्वा यावत्यः सन्ति ताः सर्वा अपि मिलित्वा परस्पर-
मेवमश्रुवन् । किमश्रुवन्निति तदुच्यते—इमौ संवत्सरावशिष्टौ द्वादशसंख्या-
पूरणौ मासावासामहा एव सर्वदाऽप्यनुतिष्ठाम । ततः संवत्सरं पूरयित्वा
पश्चादुत्तिष्ठामेति । तासां संवत्सरं पूरयन्तीनां गवां मध्ये यासां शृङ्गश्रद्धाऽस्ति
तासां तथैव श्रद्धया द्वादशे मासि शृङ्गाण्युत्पन्नानि । यासां तु श्रद्धा नास्ति
ता अश्रद्धयैवेमाः संपन्ना असंपन्नशृङ्गाः । या लोके तूपराः शृङ्गरहिता
दृश्यन्ते । एवं सति या गावः शृङ्गाण्यलभन्त, याश्चान्यास्तच्छृङ्गारहिताः
स्वापेक्षितामूर्जमेवालभन्त, ता उभयविधा अपि स्वस्वप्रयोजनसिद्ध्या समृद्धिं
गताः । अत्र दशमासानुष्ठानेन शृङ्गमात्रम् । द्वादशमासानुष्ठानेन रमणीय-
शृङ्गत्वं, कर्मभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वमिति न्यायात् ।

तदेवमर्थवादेन दशमासानुष्ठानं द्वादशमासानुष्ठानं च प्रशस्य विकल्पितं
पक्षद्वयं विधत्ते—

ऋध्नोति दशसु मासूत्तिष्ठन्नृध्नोति

द्वादशसु य एवं वेद, इति ।

यो यजमानः प्रकारद्वयं वेत्ति सोऽयं स्वेच्छयाऽन्यतरं प्रकारमनुतिष्ठन्समृद्धिं
प्राप्नोति ।

ननु द्वादशसु मासेषु संपूर्णानुष्ठानत्वादस्तु फलम् । दशमासपक्षे तु कथ-
मित्याशङ्क्योपपादयति—

पदेन खलु वा एते यन्ति विन्दति

खलु वै पदेन यन्, इति ।

एते दशमासानुष्ठायिनो यजमानाः कालावपत्वेऽपि पदेन खलु वै यन्ति
शास्त्रीयेण मार्गेणानुतिष्ठन्ति । लोकेऽपि पदेन यत्राजमार्गेण गच्छन्पुरुषः
स्वल्पस्त्वलनेऽपि ग्रामपार्श्वे लभत एव । तद्वदत्रापि फलप्राप्तिर्युक्ता ।

उपपादितं पक्षद्वयमुपसंहरति—

तद्वा एतदृद्धमयनं तस्मादेतद्गोसनि, इति ॥

यदेतद्भवामयनं तद्यदि दशसु मासेषु समाप्यते, यदि वा द्वादशसु, सर्वथा-
ऽप्यृद्धं फलप्रदमेव । यस्मादयनस्य महिमा भूयांस्तस्मादेतदयनं गोसनि
गवां तिर्यग्जातीनामप्यभिमतलाभहेतुः । किमु वक्तव्यं विशिष्टब्राह्मणानामि-
त्यभिप्रायः॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः)

प्रथमे मासि पृष्ठान्युप यन्ति मध्यम उप
यन्त्युत्तम उप यन्ति तदाहुयां वै त्रिरेकस्याहं
उपसीदन्ति द्रुहं वै साऽपराभ्यां दोहाभ्यां दुहेऽथ
कुतः सा धोक्ष्यते यां द्वादश कृत्व उपसीदन्तीति
संवत्सरं संपाद्योत्तमे मासि सकृत्पृष्ठान्युपेयु-
स्तयजमाना यज्ञं पशूनव रुन्धते समुद्रं वै (१)

(पृष्ठवत्तद्विषयविरुद्धाभिधानम्)

एतेऽनवारमपारं प्र प्लवन्ते ये संवत्सर-
मुपयन्ति यद्बृहद्वथंतरे अन्वर्ज्युयथा मध्ये समुद्रस्य
प्लवमन्वर्ज्युस्तादृक्कदनुत्सर्गं बृहद्वथंतराभ्यामित्वा
प्रतिष्ठां गच्छन्ति सर्वेभ्यो वै कामेभ्यः संधिर्दुहे
तयजमानाः सर्वान्कामानव रुन्धते (२) ॥

(समुद्रं वै चतुस्त्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

प्रथमे । मासि । पृष्ठानि । उपेति । यन्ति । मध्यमे ।
उपेति । यन्ति । उत्तम इत्युत्तमे । उपेति । यन्ति ।
तत् । आहुः । याम् । वै । त्रिः । एकस्य । अह्नः । उप-
सीदन्तीत्युप-सीदन्ति । दहम् । वै । सा । अपराभ्याम् ।
दोहाभ्याम् । दुहे । अथ । कुतः । सा । धोक्ष्यते । याम् ।
द्वादश । कृत्वः । उपसीदन्तीत्युप-सीदन्ति । इति । संव-
त्सरमिति सं-वत्सरम् । संपाद्येति सं-पाद्य । उत्तम इत्युत्त-
तमे । मासि । सक्तु । पृष्ठानि । उपेति । इयुः । तत् ।
यजमानाः । यज्ञम् । पशून् । अवेति । रुन्धते । समुद्रम् ।
वै (१) । एते । अनवाग्म् । अपाग्म् । प्रेति । प्लवन्ते ।

ये । संवत्सरमिति सं-वत्सरम् । उपयन्तीत्युप-यन्ति ।
 यत् । बृहद्रथंतरे इति बृहत्-रथंतरे । अन्वर्जैर्युरित्यनु-
 अर्जैर्युः । यथा । मध्ये । समुद्रस्य । प्लवम् । अन्वर्जैर्युरि-
 त्यनु-अर्जैर्युः । तादृक् । तत् । अनुत्सर्गमित्यनुत्-सर्गम् ।
 बृहद्रथंतराभ्यामिति बृहत्-रथंतराभ्याम् । इत्वा । प्रतिष्ठा-
 मिति प्रति-स्थाम् । गच्छन्ति । सर्वेभ्यः । वै । कामेभ्यः ।
 संधिरिति सं-धिः । दुहे । तत् । यजमानाः । सर्वान् ।
 कामान् । अवेति । रुन्धते (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

द्वितीये दशमासद्वादशमासविकल्पोऽभिहितः । अथ तृतीये पृष्ठपाठद्वय-
 विषयो विकल्पोऽभिधीयते ।

यत्पूर्वं “विहितं मासिमासि पृष्ठान्युपयन्ति” इति, तत्र पक्षान्तरं विधत्ते—

प्रथमे मासि पृष्ठान्युप यन्ति मध्यम

उप यन्त्युत्तम उप यन्ति, इति ।

सर्वेषु मासेषु पृष्ठयः षडहो नानुष्ठेयः, किंतु प्रथममध्यमोत्तमेषु त्रिष्वेव मासे-
 ष्वित्ययमेकः पक्षः ।

पुनरपि पक्षान्तरं विधत्ते—

तदाहुर्या वै त्रिरेकस्याह्म उपसीदन्ति दह्रं वै साऽप-

राभ्यां देहाभ्यां दुहेऽथ कुतः सा धोक्ष्यते यां

द्वादश कृत्व उपसीदन्तीति संवत्सरः संपाद्योत्तमे मासि

सकृत्पृष्ठान्युपेयस्तद्यजमाना यज्ञं पथूनव रुन्धते, इति ।

लोके दोग्धारः पुरुषा एकस्याहो मध्ये यां गां दोग्धुं शिषारं प्राप्नुवन्ति सा गौः प्रथमपर्याये प्रभूतं क्षीरं प्रयच्छति । अपराभ्यां द्वितीयवृत्तीयदोहन-पर्यायाभ्यां दूधं वै बृहेऽल्पमेव क्षीरं दोग्धि । एवं सति यां गामेकस्मिन्दिने द्वादशकृत्वो दोग्धुमुपयन्ति सा गौः कुतो धोरुषते । नहि-क्षीराभावे दोहन-मुचितम् । तस्माद्दोसमानस्य पृष्ठपञ्चदशस्यापि मासत्रयानुष्ठानमनुचितम् । किमु वक्तव्यं द्वादशमासानुष्ठानेऽप्यनुचितत्वमित्येवम् । तदाहुस्तस्मिन्पृष्ठप-ञ्चदशविषयेऽभिज्ञाः कथयन्ति । तस्मात्संवत्सरमनुष्ठायाम्ते मासि सकृदेव पृष्ठपः पदहोऽनुष्ठेयः । इतरेषु तु मासेषु पञ्चमेनाभिप्लवपदहेनैव मासपूरणं कर्तव्यम् । तथा सति यजमानाः पृष्ठपञ्चदशस्य सप्ताहत्वाद्यं संपूर्णं प्राप्नुवन्ति ।

यत्पूर्वं विहितं “समानः साम भवति” इति तदेतदेवात्र विशेषाकारेण विधत्ते-

समुद्रं वापतेऽनवारमपारं प्र षूवन्ते ये संवत्सरमुप-

यन्ति यद्बृहद्रथंतरे अन्वर्जैर्युथामध्ये समुद्रस्य

षूवमन्वर्जैर्युस्तादृक्तदनुत्सर्गं बृहद्रथंतराभ्यामित्वा

प्रतिष्ठां गच्छन्ति सर्वेभ्यो वै कामेभ्यः संधि-

द्वेहे तद्यजमानाः सर्वान्कामानव रुन्धते, इति ॥

पारावारं परार्वाची तीरे । ये यजमानाः संवत्सरसम्पन्नातिष्ठन्ति एते तीरद्वयरहितं समुद्रं बाहुभ्यां तरितुमिच्छन्ति, तच्चाशक्यम् । यदि तत्र बृह-द्रथंतरे सामनी अनुक्रमेण पृष्ठस्तोत्रे संपादयेयुस्तदानीं यथा समुद्रस्य मध्ये तरणसाधनं षूवं संपादयेयुस्तादृक्तद्ववन्ति । तस्मादनुत्सर्गं कदाचिदप्यपरि-त्यज्य बृहद्रथंतराभ्यामित्वा स्तोत्रं प्राप्य प्रतिष्ठां यज्ञसमाप्तिं गच्छन्ति । अन्यदीयेनापि वत्सेन दोग्धुं शक्या गौः संधिरित्युच्यते । सा च संधिः सर्वेभ्यः कामेभ्यो द्वेहे यथा यथा क्षीरमपेक्षितं तथा तथा यं कंचिद्वत्समादाय दोग्धुं शक्यते । तत्तथा सत्यत्रापि यजमाना अन्यदीयाभ्यां प्रकृतिगताभ्यां बृहद्रथंतराभ्यां तच्छदिने प्रयुज्यमानाभ्यां सर्वान्कामान्प्राप्नुवन्ति ॥

इति श्रीमत्सामयजुर्वेदविश्वविद्यालये माधवाचार्यविरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहितामाध्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

स॒मा॒न्यं ऋ॒चो भव॑न्ति म॒नुष्य॑लो॒को वा ऋ॒चो
 म॒नुष्य॑लो॒कादे॒व न य॑न्त्य॒न्यद॑न्यत्सामं भव॑ति दे॒व-
 लो॒को वै सा॒म दे॒वलो॒कादे॒वान्य॑मन्यं म॒नुष्य॑लो॒कं
 प्र॒त्यव॑रोह॒न्तो य॑न्ति ज॒गती॑म॒ग्न उ॒प य॑न्ति ज॒गतीं
 वै छ॒न्दाश्च॑सि प्र॒त्यव॑रोह॒न्त्याग्र॑यणं ग्र॒हा बृ॒हत्पृ॒ष्ठानि
 त्रय॑स्त्रि॒ंशश्च॑ स्तोमा॒स्तस्मा॑ज्ज्यायाश्च॑ क॒नीया॑न्प्र-
 त्य॑वरोह॒ति वैश्व॑कर्म॒णो गृ॒ह्यते वि॒श्वान्ये॒व तेन॑
 क॒र्माणि॒ यज॑माना॒ अव॑ रुन्ध॒त आ॑दि॒त्यः (१)
 गृ॒ह्यत इ॒यं वा अ॑दि॒तिर॒स्यामे॒व प्र॑ति तिष्ठ॒न्त्यन्यो॑न्यो
 गृ॒ह्येते मि॒थुन॑त्वाय॒ प्रजा॑त्या॒ अवान्तरं॑ वै द॒शरा॑त्रेण
 प्र॒जाप॑तिः प्र॒जा असृ॑ज॒त यद्द॑शरा॒त्रो भव॑ति प्र॒जा
 ए॒व तद्य॑ज॒मानाः सृ॑जन्त ए॒ताश्च॑ ह॒ वा उ॒दङ्कः
 शौ॒ल्बाय॑नः स॒त्रस्य॑र्धिमु॒वाच॑ यद्द॑शरा॒त्रो यद्द॑शरा॒त्रो
 भव॑ति स॒त्रस्य॑र्ध्या॒ अथो॒ यदे॒व पु॒र्वेष्व॑हः॒सु वि॒लोम
 क्रि॒यते॒ तस्यै॒वैषा॑ शान्तिः (२) ॥

(आ॒दि॒त्यस्तस्यै॒व द्वे च॑ ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

स॒मान्यः । ऋ॒चः । भ॒वन्ति । म॒नुष्य॒लोक॒ इति॑ म॒नुष्य-
लोकः । वै । ऋ॒चः । म॒नुष्य॒लोका॒दिति॑ म॒नुष्य-लो॒कात् ।
ए॒व । न । य॒न्ति । अ॒न्यद॒न्यदि॒त्यन्यत्-अ॒न्यत् । सा॒म ।
भ॒वति॑ । दे॒वलोक॒ इति॑ दे॒व-लोकः । वै । सा॒म । दे॒वलो॒-
का॒दिति॑ दे॒व-लो॒कात् । ए॒व । अ॒न्यम॒न्यमि॒त्यन्यम्-
अ॒न्यम् । म॒नुष्य॒लोकमि॒ति॑ म॒नुष्य-लो॒कम् । प्र॒त्यव॒रो-
ह॒न्त इति॑ प्र॒ति-अ॒वरो॒हन्तः । य॒न्ति । ज॒गती॑म् । अ॒ग्रे ।
उ॒पेति॑ । य॒न्ति । ज॒गती॑म् । वै । छ॒न्दा॒श्सि । प्र॒त्यव॒-
रो॒हन्तीति॑ प्र॒ति-अ॒वरो॒हन्ति । आ॒ग्रय॒णम् । ग्र॒हाः ।
बृ॒हत् । पृ॒ष्ठानि॑ । त्र॒यस्त्रि॒ंशमि॒ति॑ त्रयः-त्रि॒ंशम् ।
स्तो॒माः । तस्मा॑त् । ज्यो॒त्या॒श्सम् । क॒नीया॑न् ।
प्र॒त्यव॒रोह॒तीति॑ प्र॒ति-अ॒वरो॒हति॑ । वै॒श्वक॒र्मण॒ इति॑ वै॒श्व-
क॒र्मणः॑ । गृ॒ह्यते॑ । वि॒श्वानि॑ । ए॒व । तेन॑ । क॒र्माणि॑ ।
यज॑मानाः । अ॒वेति॑ । रु॒न्धते॑ । आ॒दि॒त्यः (१) ।
गृ॒ह्यते॑ । इ॒यम् । वै । अ॒दि॒तिः । अ॒स्याम् । ए॒व ।
प्र॒तीति॑ । ति॒ष्ठन्ति॑ । अ॒न्यो॒न्य इत्य॒न्यः-अ॒न्यः ।
गृ॒ह्यते॑ इति॑ । मि॒थुन॒त्वायेति॑ मि॒थुन-त्वाय॑ । प्र॒जात्या॑
इति॑ प्र-जा॒त्यै । अ॒वान्तर॑मित्य॒व-अ॒न्तरम् । वै ।

दशरात्रेणेति दश—रात्रेण । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः ।
 प्रजा इति प्र—जाः । असृजत । यत् । दशरात्र इति
 दश—रात्रः । भवति । प्रजा इति प्र—जाः । एव । तत् ।
 यजमानाः । सृजन्ते । एताम् । ह । वै । उदङ्कः ।
 शौल्यायनः । सत्रस्य । ऋद्धिम् । उवाच । यत् । दश—
 रात्र इति दश—रात्रः । यत् । दशरात्र इति दश—रात्रः ।
 भवति । सत्रस्य । ऋद्ध्यै । अथो इति । यत् । एव ।
 पूर्वेषु । अहःस्वित्यहः—सु । विलोमेति वि—लोम । क्रियते ।
 तस्य । एव । एषा । शान्तिः (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

तृतीये पृष्ठपक्षद्विविषयप्रकारविशेषोऽभिहितः । अथ चतुर्थे उत्तरे पक्षसि
 प्रकारविशेषोऽभिधीयते । द्वे हि संवत्सरसत्रस्य पक्षसी । एतच्चान्यत्र समान्ना-
 तम्—‘यथा शालायै पक्षसी । एव२ संवत्सरस्य पक्षसी’ इति । तत्र प्रथमषण्मा-
 सात्मके पूर्वस्मिन्पक्षसि सामैक्यमृचां नानात्वं [च] पूर्वमभिहितम् । इदानीं
 द्वितीयषण्मासात्मक उत्तरस्मिन्पक्षसि पूर्ववैपरीत्येन ऋगैक्यं सामनानात्वं
 चाभिधीयते ।

तत्राऽऽदावृगैक्यं विधत्ते—

समान्य ऋचो भवन्ति मनुष्यलोको

वा ऋचो मनुष्यलोकादेव न यन्ति, इति ।

मनुष्यलोके हि कर्म कृत्वा पश्चाद्देवलोकं प्राप्नुवन्ति । एवमाधारभूतामृच-
 मभ्यस्य पश्चात्तस्यां साम गायन्ति । तस्मादृचो मनुष्यलोकस्वरूपाः । ताश्च

(उत्तरपक्षः प्रश्नरविशेषाभिधानम्)

समान्य एकरूपाः कर्तव्याः । एकस्मिन्नहनि या ऋचस्ता एवान्यस्मिन्प्रयो-
क्तव्याः । एवं सति ऋगात्मकान्मनुष्यलोकात्कदाचिदपि नापगच्छन्ति ।
अपत्यादिसंतानाविच्छेदाद् ।

अथ सामनानात्वं विधत्ते—

अन्यदन्यत्साम भवति देवलोको वै साम देवलोका-
देवान्यमन्यं मनुष्यलोकं प्रत्यवरोहन्तो यन्ति, इति ।

साम्नः पश्चाद्भावित्वसाम्येन देलोकत्वम् । तादृशं च साम पूर्वस्मिन्दिने
यज्जवति ततोऽन्यदुत्तरास्मिन्नहनि कर्तव्यम् । लोकेऽपि देवलोकाभिर्गच्छन्तः
पुरुषा अन्यमन्यं मनुष्यलोकप्रदेशं गच्छन्ति । यद्वाऽन्यमन्यमिति पञ्चम्यर्थे
द्वितीया । अन्यस्मादन्यस्माद्देवलोकात्कर्मफलानां तारतम्योपेतत्वेन विविध-
त्वात्तदा तदा विलक्षणाद्देवलोकात्प्रत्यवरोहन्तो यजमाना मनुष्यलोकं प्राप्नु-
वन्तीत्यर्थः ।

विशेषान्तरं विधत्ते—

जगतीमग्र उप यन्ति जगतीं वै
छन्दाश्चि प्रत्यवरोहन्ति, इति ।

पूर्वस्मिन्पक्षसि गायत्री प्रथममनुष्ठिता । उत्तरास्मिन्तु जगती प्रथममनुष्ठेया ।
तथा सति जगतीं प्रत्यन्यानि सर्वाणि छन्दांस्यवरोहं प्राप्तानि भवन्ति ।

पुनरपि विशेषत्रयं क्रमेण विधत्ते—

आग्रयणं ग्रहा बृहत्पृष्ठानि त्रयस्त्रिंशश्च स्तोमा-
स्तस्माज्ज्यायांसं कनीयान्प्रत्यवरोहति, इति ।

यथा गायत्र्यादिछन्दःसु पूर्वस्मान्पक्षसो विषयवेगे उत्तरस्य पक्षसोऽनुष्ठान-
मेवं ग्रहसामस्तोमेष्वपि द्रष्टव्यम् । तत्राऽऽग्रयणोऽन्ते गृहीत इह त्वादौ । तथा
सति ग्रहाः प्रत्यवरूढा भवन्ति । तथा तत्र रथन्तरं पृष्ठं पूर्वदिनेऽनुष्ठितम् ।
इह तु बृहत्पृष्ठं पूर्वमनुष्ठेयम् । तथा सति सर्वाणि पृष्ठस्तोत्राणि प्रत्यवरूढानि
भवन्ति । तथा तत्र त्रयस्त्रिंशस्तोमोऽन्तेऽनुष्ठितः । इह तु आदावनुष्ठेयः । तथा
सति सर्वे स्तोमाः प्रत्यवरूढा भवन्ति । यस्मादत्र षोडशत्रयस्त्रिंशः प्रथमभाव्य-
र्चाश्चस्त्रिणवैकविंशादयः पश्चाद्भावित्वस्तस्माल्लोकेऽपि ज्यायांसं पितरं पिता-
महं वा प्रति कनीयान्पुत्रः पौत्रो वा ब्राह्मणादश्वदेरवरोहति ।

अथातिग्राह्यद्वयं विधत्ते—

वैश्वकर्मणो गृह्यते विश्वान्येव तेन कर्माणि
यजमाना अव रुन्धत आदित्यो गृह्यत
इयं वा अदितिरस्यामेव प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

वाचस्पतिं विश्वकर्माणमित्यनेन गृह्यमाणोऽतिग्राह्यो वैश्वकर्मणः । तेनाति-
ग्राह्येण सर्वाण्यपि कर्माणि यजमानाः प्राप्नुवन्ति । महीम् षु मातरमित्यनेन
गृह्यमाणोऽतिग्राह्य आदित्यः । भूमेरदितित्वात् । तेनातिग्राह्येण भूमौ प्रति-
तिष्ठन्ति ।

अत्र सूत्रकारः—‘वैश्वकर्मणमतिग्राह्याणामष्टमं गृह्णाति वाचस्पतिं विश्वकर्मा-
णमूतय इति श्वोभूत आदित्यं महीम् षु मातरमिति तावेवमेव व्यत्यासं
गृह्णात्या महाव्रतात् ’ इति, तमिमं व्यत्यासं विधत्ते—

अन्योन्यो गृह्यते मिथुनत्वाय प्रजात्यै, इति ।

अन्योन्य एकैकः । यस्मिन्दिने वैश्वकर्मणो गृह्यते ततः परेद्युरादित्यः ।
ततोऽपि परेद्युर्वैश्वकर्मणः । पुनरपि परेद्युरादित्यः । एवं सति द्वित्वेन मिथुन-
रूपत्वात्प्रजोत्पत्तये संपद्यते ।

अथ द्वादशाहीयं दशरात्रं विधत्ते—

अवान्तरं वै दशरात्रेण प्रजापतिः प्रजा असृजत
यद्दशरात्रो भवति प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्त
एताः ह वा उदङ्कः शौल्बायनः सत्रस्यर्धिमुवाच
यद्दशरात्रो यद्दशरात्रो भवति सत्रस्यर्ध्या अथो यदेव
पूर्वेष्वहःसु विलोम क्रियते तस्यैवैषा शान्तिः, इति ॥

एतच्च वाक्यं “द्वे वाव देव सत्रे” इत्यत्र व्याख्यातम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

यदि सोमौ सःसुतौ स्यातां महति रात्रियै
 प्रातरनुवाकमुपाकुर्यात्पूर्वो वाचं पूर्वी देवताः पूर्व-
 श्छन्दांसि वृद्धके वृषणवर्ती प्रतिपदं कुर्यात्प्रातः-
 सवनदेवैषामिन्द्रं वृद्धकेऽथो खल्वाहुः सवनमुखेस-
 वनमुखे कार्येति सवनमुखात्सवनमुखादेवैषामिन्द्रं
 वृद्धके संवेशायोपवेशाय गायत्रियास्त्रिष्टुभो जगत्या-
 अनुष्टुभः पृद्धक्या अभिभूत्यै स्वाहा छन्दांसि
 वै संवेश उपवेशश्छन्दोभिरेवैषाम् (१) छन्दांसि
 वृद्धके सजनीयः शस्यं विहव्यः शस्यमगस्त्यस्य
 कयाशुभीयः शस्यमेतावद्वा अस्ति यावदेतयावदे-
 वास्ति तदेषां वृद्धके यदि प्रातःसवने कलशो
 दीर्येत वैष्णवीषु शिपिविष्टवतीषु स्तुवीरन्यद्वै यज्ञः
 स्यातिरिच्यते विष्णुं तच्छिपिविष्टमभ्यति रिच्यते
 तद्विष्णुः शिपिविष्टोऽतिरिक्त एवातिरिक्तं दधात्यथो
 अतिरिक्तेनैवातिरिक्तमाप्त्वाऽव रुन्धते यदि मध्यं-
 दिने दीर्येत वषट्कारनिधनः सामं कुर्युर्वषट्कारो
 वै यज्ञस्य प्रतिष्ठा प्रतिष्ठामेवैनद्रमयन्ति यदि तृती-
 यसवन एतदेव (२) ॥

(छन्दोभिरेवैषामवैकानाविशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

यदि । सोमै । सः सुताविति सं—सुतौ । स्याताम् ।
 महति । रात्रियै । प्रातरनुवाकमिति प्रातः—अनुवाकम् ।
 उपाकुर्यादित्युप—आकुर्यात् । पूर्वः । वाचम् । पूर्वः ।
 देवताः । पूर्णः । छन्दांसि । वृङ्क्ते । वृषण्वतीमिति
 वृषण्—वतीम् । प्रतिपदमिति प्रति—पदम् । कुर्यात् ।
 प्रातःसवनादिति प्रातः—सवनात् । एव । एषाम् ।
 इन्द्रम् । वृङ्क्ते । अथो इति । खलु । आहुः ।
 सवनमुखेसवनमुख इति सवनमुखे—सवनमुखे । कार्या ।
 इति । सवनमुखात्सवनमुखादिति सवनमुखात्—सवनमुखात् ।
 एव । एषाम् । इन्द्रम् । वृङ्क्ते । संवेशायेति सं—वेशाय ।
 उपवेशायेत्युप—वेशाय । गायत्रियाः । त्रिष्टुभः ।
 जगत्याः । अनुष्टुभ इत्यनु—स्तुभः । पङ्क्त्याः । अभि-
 भूत्या इत्यभि—भूत्यै । स्वाहा । छन्दांसि । वै । संवेश
 इति सं—वेशः । उपवेश इत्युप—वेशः । छन्दोभिरिति
 छन्दः—भिः । एव । एषाम् (१) । छन्दांसि । वृङ्क्ते ।
 सजनीयमिति स—जनीयम् । शस्यम् । विहव्यमिति
 वि—हव्यम् । शस्यम् । अगस्त्यस्य । कयाशुभीयमिति
 कया—शुभीयम् । शस्यम् । एतावत् । वै । अस्ति ।
 यावत् । एतत् । यावत् । एव । अस्ति । तत् । एषाम् ।

(मात्सर्यप्रवृत्तगवामवनद्वयाविशेषाभिधानम्)

वृङ्क्ते । यदि । प्रातःसवन इति प्रातःसवने । कलशः ।
दीर्येत । वैष्णवीषु । शिपिविष्टवतीष्विति शिपिविष्ट-
वतीषु । स्तुवीरन् । यत् । वै । यज्ञस्य । अतिरिच्यत
इत्यति-रिच्यते । विष्णुम् । तत् । शिपिविष्टमिति
शिपि-विष्टम् । अभि । अतीति । रिच्यते । तत् ।
विष्णुः । शिपिविष्ट इति शिपि-विष्टः । अतिरिक्त
इत्यति-रिक्ते । एव । अतिरिक्तमित्यति-रिक्तम् ।
दधाति । अथो इति । अतिरिक्तेनेत्यति-रिक्तेन । एव ।
अतिरिक्तमित्यति-रिक्तम् । आप्त्वा । अवेति । रुन्धते ।
यदि । मध्यंदिने । दीर्येत । वषट्कारनिधनमिति वषट्कार-
निधनम् । साम । कुर्युः । वषट्कार इति वषट्-कारः ।
वै । यज्ञस्य । प्रतिष्ठेति प्रति-स्था । प्रतिष्ठामिति प्रति-
स्थाम् । एव । एनत् । गमयन्ति । यदि । तृतीयसवन
इति तृतीय-सवने । एतत् । एव (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

चतुर्थेऽनुवाके उत्तरे पक्षसि विशेषोऽभिहितः । अथ पक्षमे मात्सर्येण प्रवृत्त-
योर्द्वयोर्गवामयनयोर्विशेषोऽभिधीयते ।

तमिमं विधत्ते—

यदि सोमौ सः सुतौ स्यातां महति रात्रियै
प्रातरनुवाकमुपाकुर्यात्पूर्वो वाचं पूर्वो
देवताः पूर्वश्छन्दाश्सि वृङ्क्ते, इति ।

यदि कदाचिद्यजमानसंघयोरुभयोः परस्परमात्सर्येण गवामयनगतौ सोमौ
संभूयाभिषुतौ स्यातां तदानीं महारात्रे बुद्ध्वा प्रातरनुवाकनामकस्य शस्त्रस्यो-
पाकरणं कुर्यात् । प्रातर्यावभ्यो देवेभ्य इत्यादिसंग्रहमध्वर्युः पठेदित्यर्थः । यो
यजमानसंघः पूर्वं प्रवृत्तः सन्नुपाकरोति सोऽन्यस्य संघस्य वागादीन्वृक्क
आदत्ते ।

तस्मिंश्च प्रातरनुवाक ऋग्विशेषं विधत्ते—

वृषण्वतीं प्रतिपदं कुर्यात्प्रातःसव-
नादेवैषामिन्द्रं वृङ्क्ते, इति ।

प्रकृतावापो रेवतीः क्षयथा हि वस्व इत्येषा प्रथमा । इह तु तां परित्यज्य
वृषण्वतीमन्यामृचं प्रथमां कुर्यात् । तथा सति स एवान्येषां यजमानानां
देवतारूपमिन्द्रं प्रातःसवनादपनयति ।

पक्षान्तरमाह—

अथो खल्वाहुः सवनमुखेसवनमुखे कार्येति
सवनमुखात्सवनमुखोदेवैषामिन्द्रं वृङ्क्ते, इति ।

त्रयाणामपि सवनानां प्रारम्भे सेयं वृषण्वती पठनीयेत्येवं केचिदाहुः ।
तथा सति परेषां सर्वसवनारम्भादिन्द्रमपसारयति ।

अथ तत्राभिभूतिहोममन्त्रान्पठति—

संवेशायोपवेशाय गायत्रियास्त्रिष्टुभो जगत्या
अनुष्टुभः पङ्क्त्या अभिभूत्यै स्वाहा, इति ।

संवेशाय गायत्र्यादीनां छन्दसां स्वकीयपक्षे सम्यक्प्रवेशाय । उपवेशाय
पविष्टानां चात्र स्थिरावस्थितये । गायत्र्या अभिभूत्यै परकीयस्य गायत्री-

प्रपा० १ अनु० १] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४६८१

(मात्सर्यप्रवृत्तगणधामयनद्वयविशेषाभिधानम्)

छन्दसोऽभिभवाय स्वाहुतमिदमस्तु । भिष्टुभ इत्यादिभिश्चतुर्भिः पदैरुत्तरे चत्वारो मन्त्रा भिद्यन्ते । तेषु संवेशायोपवेशायेत्येतदनुषङ्गनीयम् । प्रथममन्त्रे त्वभिभूत्यै स्वाहेत्येतदनुषज्यते ।

मन्त्राणां तात्पर्यं व्याचष्टे—

छन्दांसि वै संवेश उपवेशश्छन्दो-

भिरिवैषां छन्दांसि वृद्धक्ते, इति ।

योऽयं संवेशो यश्चोपवेशस्तावुभौ छन्दोविषयत्वाच्छन्दांस्येव । तथा सति स्वकीयैश्छन्दोभिरितरेषां छन्दांसि विनाशयति ।

अथ शस्त्रविशेषान्विधत्ते—

सजनीय* शस्यं विहव्य* शस्यमगस्त्य-

स्य कयाशुभीय* शस्यमेतावद्वा अस्ति

यावदेतयावदेवास्ति तदेषां वृद्धक्ते, इति ।

यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति सूक्ते स जनास इन्द्र इत्येवं सजनशब्दस्य विद्यमानत्वात्तत्सूक्तं सजनीयम् । निष्केवल्यशस्त्र इन्द्रस्य नु वीर्याणीत्यस्य स्थाने सजनीयसूक्तं शंसनीयम् । ममाग्रे वर्चो विहवेष्वस्तिवति सूक्ते विहवशब्दसद्भावात्तद्विहव्यम् । तच्च महावैश्वदेवशस्त्र आ नो भद्रा इत्यस्य स्थाने शंसनीयम् । कया शुभा सवयस इत्येतत्सूक्तमगस्त्येन दृष्टत्वादगस्त्यस्य कयाशुभीयं परुत्वतीयशस्त्रे जनिष्ठा उग्र इत्यस्य स्थाने शंसनीयम् । यद्वा तत्तच्छस्त्रादौ शस्त्रात्पुरा यथोक्तं सूक्तजातं पठनीयम् । एतदुक्तं सूक्तत्रयं यावदस्त्येतावदेव सारम् । एतत्पाठे तु परेषां यावत्सारमस्ति तत्सर्वं विनाशयति ।

अथ नैमित्तिकं स्तोत्रविशेषं विधत्ते—

यदि प्रातःसवने कलशो दीर्यत वैष्णवीषु

शिपिविष्टवतीषु स्तुवीरन्यद्वै यज्ञस्यातिरिच्यते

विष्णुं तच्छिपिविष्टमभ्यति .रिच्यते तद्विष्णुः

शिपिविष्टोऽतिरिक्त एवातिरिक्तं दधात्यथो

अतिरिक्तेनैवातिरिक्तमाप्त्वाऽव रुन्धते, इति ।

यदि प्रातःसवनकाले द्रोणकलशो दीर्येत विदीर्णो भवेत्तदानीं स्तोतारः सामगा विष्णुदेवताकासु शिपिविष्टशब्दयुक्तास्तृक्षु स्तुतिं कुर्युः ! यज्ञस्य

संबन्धि यदङ्गमतिरिच्यते शास्त्रीयं क्रममुल्लङ्घ्य वर्तते तदङ्गं शिपिविष्टगुणवि-
शिष्टं विष्णुमभिलक्ष्यातिरिक्तं भवति । पशवः शिपिरिति भृत्यन्तराच्छिपिपशब्दः
पशुवाची । तेषु स्वामित्वेन प्रविष्टः शिपिविष्टः । तच्चातिरिक्तमङ्गं शिपिविष्टो
विष्णुरेव । तत्स्वामिकत्वात् । ततो वैष्णवीषु स्तुतौ सत्यामतिरिक्तस्वामिन्येव
विष्णावतिरिक्तमङ्गं स्थापयति । अपि चातिरिक्तस्वाधिनैव विष्णुनाऽतिरिक्त-
मयथाशास्त्रमङ्गमाप्त्वा शास्त्रीयं कृत्वा सत्रफलं लभते ।

अथ द्वितीयतृतीयसवनयोर्विशेषं विधत्ते—

यदि मध्यादिने दीर्येत वषट्कारनिधनं साम
कुर्युर्वषट्कारो वै यज्ञस्य प्रतिष्ठा प्रतिष्ठामेवैनद्व-
मयन्ति यदि तृतीयसवन एतदेव, इति ॥

द्वितीयतृतीयसवनयोर्द्रोणकलशे विदीर्णे सति वषट्कारनिधनं साम कुर्युः ।
निधनं साम्नः पञ्चमो भागः । वषट्शब्दो निधनं सामभक्तिविशेषो यस्य
साम्नस्तादृशं साम कुर्युः । वषट्कारो हि हविष्प्रदानसाधनत्वाद्यज्ञस्य समाप्ति-
स्थानम् । तद्युक्तसामगानेनैव प्रतिष्ठामेवैनत्सत्रं गमयन्ति अवैकल्येन समाप-
यन्ति । यदि तृतीयसवने कलशो भिद्येत तदाऽप्येतदेव । अत्र यत्साम तस्यै-
तदेव वषट्कारनिधनमेव साम कुर्युः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

षडहैर्मान्सं॒पादा॒हरु॒त्सृज॑न्ति षडहैर्हि मासा-
न्त॒संप॒श्यन्त्य॑र्धमा॒सैर्मान्सं॒पादा॒हरु॒त्सृज॑न्त्यर्धमा॒सैर्हि
मासा॒न्त॒संप॒श्यन्त्य॑मावा॒स्यया॒ मासा॒न्त॒संपादा॒हरु॒त्सृ-
ज॑न्त्यमावा॒स्यया॒ हि मासा॒न्त॒संप॒श्यन्ति॑ पौर्णमा॒स्या

मासान्त्संपायाहर्त्सृजन्ति पौर्णमास्या हि मासा-
 न्त्संपश्यन्ति यो वै पूर्ण आसिञ्चति परा स सिञ्चति
 यः पूर्णादुदचति (१) प्राणमस्मिन्त्स दधाति
 यत्पौर्णमास्या मासान्त्संपायाहर्त्सृजन्ति संवत्स-
 रायैव तत्प्राणं दधाति तदनु सत्रिणः प्राणन्ति
 यदहर्नोत्सृजेयुर्यथा हतिरुपनद्धो विपतत्येव* संव-
 त्सरो वि पतेदार्तिमाछेयुर्यत्पौर्णमास्या मासान्त्सं-
 पायाहर्त्सृजन्ति संवत्सरायैव तदुदानं दधाति तदनु
 सत्रिण उत (२) अनन्ति नाऽऽर्तिमाछन्ति पूर्ण-
 मासे वै देवानां* सुतो यत्पौर्णमास्या मासान्त्संपा-
 याहर्त्सृजन्ति देवानामेव तयज्ञेन यज्ञं प्रत्यवरो-
 हन्ति वि वा एतयज्ञं छिन्दन्ति यत्पडहसंतत* सन्त-
 मथाहर्त्सृजन्ति प्राजापत्यं पशुमा लभन्ते प्रजा-
 पतिः सर्वा देवता देवताभिरेव यज्ञ* सं तन्वान्ति
 यन्ति वा एते सर्वनायेऽहः (३) उत्सृजन्ति
 तुरीयं खलु वा एतत्सर्वनं यत्सांनाय्यं यत्सांनाय्यं
 भवति तेनैव सर्वनाञ्च यन्ति समुपहूय भक्षयन्त्ये-
 तत्सोमपीथा ह्येतर्हि यथायतनं वा एतेषां* सवन-
 भाजो देवता गच्छन्ति येऽहर्त्सृजन्त्यनुसवनं पुरो-
 डाशाभिर्वपन्ति यथायतनादेव सवनभाजो देवता

अव रुन्धतेऽष्टाकपालान्प्रातःसवनं एकादशकपा-
लान्माध्यंदिने सर्वने द्वादशकपालास्तृतीयसवने
छन्दाश्स्येवाऽऽप्त्वाऽव रुन्धते वैश्वदेवं चरुं तृती-
यसवने निर्वपन्ति वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं तेनैव
तृतीयसवनान्न यन्ति (४) ॥

(उदचत्युद्येऽहराप्त्वा पञ्चदश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

षडहैरिति षट्-अहैः । मासान् । संपायेति सं-पाय ।
अहः । उदिति । सृजन्ति । षडहैरिति षट्-अहैः । हि ।
मासान् । संपश्यन्तीति सं-पश्यन्ति । अर्धमासैरित्यर्थ-
मासैः । मासान् । संपायेति सं-पाय । अहः । उदिति ।
सृजन्ति । अर्धमासैरित्यर्थ-मासैः । हि । मासान् । संपश्य-
न्तीति सं-पश्यन्ति । अमावास्ययेत्यमा-वास्यया । मासान् ।
संपायेति सं-पाय । अहः । उदिति । सृजन्ति । अमावा-
स्ययेत्यमा-वास्यया । हि । मासान् । संपश्यन्तीति सं-
पश्यन्ति । पौर्णमास्येति पौर्ण-मास्या । मासान् । संपायेति

(गवामयनगुणविकाररूपोत्सर्गाभिधानम्)

सं-पायं । अहः । उदिति । सृजन्ति । पौर्णमास्येति पौर्ण-
मास्या । हि । मासान् । संपश्यन्तीति सं-पश्यन्ति । यः ।
वै । पूर्णे । आसिञ्चतीत्या-सिञ्चति । परेति । सः ।
सिञ्चति । यः । पूर्णात् । उदचतीत्युत्-अचति (१) ।
प्राणमिति प्र-अनम् । अस्मिन् । सः । दधाति । यत् ।
पौर्णमास्येति पौर्ण-मास्या । मासान् । संपायेति सं-पायं ।
अहः । उत्सृजन्तीत्युत्-सृजन्ति । संवत्सरायेति सं-वत्स-
रायं । एव । तत् । प्राणमिति प्र-अनम् । दधति । तत् ।
अन्विति । सत्रिणः । प्रेति । अनन्ति । यत् । अहः । न ।
उत्सृजेयुरित्युत्-सृजेयुः । यथा । दतिः । उपनद्ध इत्युप-
नद्धः । विपततीति वि-पतति । एवम् । संवत्सर इति
सं-वत्सरः । वीति । पतेत् । आर्तिम् । एति । ऋच्छेयुः ।
यत् । पौर्णमास्येति पौर्ण-मास्या । मासान् । संपायेति
सं-पायं । अहः । उत्सृजन्तीत्युत्-सृजन्ति । संवत्सरायेति
सं-वत्सरायं । एव । तत् । उदानमित्युत्-अनम् । दधति ।
तत् । अन्विति । सत्रिणः । उदिति (२) । अनन्ति ।
न । आर्तिम् । एति । ऋच्छन्ति । पूर्णमास इति पूर्ण-
मासे । वै । देवानाम् । सुतः । यत् । पौर्णमास्येति पौर्ण-
मास्या । मासान् । संपायेति सं-पायं । अहः । उत्सृजन्ती-
त्युत्-सृजन्ति । देवानाम् । एव । तत् । यज्ञेन । यज्ञम् ।

प्रत्यवरोहन्तीति प्रति—अवरोहन्ति । वीति । वै । एतत् ।
 यज्ञम् । छिन्दन्ति । यत् । षडहसंततमिति षडह—संततम् ।
 सन्तम् । अर्थ । अहः । उत्सृजन्तीत्युत्—सृजन्ति । प्राजापत्य-
 मिति प्राजा—पत्यम् । पशुम् । एति । लभन्ते । प्रजापति-
 रिति प्रजा—पतिः । सर्वाः । देवताः । देवताभिः । एव ।
 यज्ञम् । समिति । तन्वन्ति । यन्ति । वै । एते । सर्वनात् ।
 ये । अहः (३) । उत्सृजन्तीत्युत्—सृजन्ति । तुरीयम् ।
 खलु । वै । एतत् । सर्वनम् । यत् । सांनाय्यमिति सां-
 नाय्यम् । यत् । सांनाय्यमिति सां—नाय्यम् । भवति ।
 तेन । एव । सर्वनात् । न । यन्ति । समुपहूयेति सम्—उप-
 हूय । भक्षयन्ति । एतत्सोमपीथा इत्येतत्—सोमपीथाः ।
 हि । एतर्हि । यथायतनमिति यथा—आयतनम् । वै ।
 एतेषाम् । सवनभाज इति सवन—भाजः । देवताः ।
 गच्छन्ति । ये । अहः । उत्सृजन्तीत्युत्—सृजन्ति । अनुस-
 वनमित्यनु—सवनम् । पुरोडाशान् । निरिति । वपन्ति ।
 यथायतनादिति यथा—आयतनात् । एव । सवनभाज इति
 सवन—भाजः । देवताः । अवेति । रुन्धते । अष्टाकपाला-
 नित्यष्टा—कपालान् । प्रातःसवन इति प्रातः—सवने ।
 एकादशकपालानित्येकादश—कपालान् । माध्यंदिने । सवने ।
 द्वादशकपालानिति द्वादश—कपालान् । तृतीयसवन इति

(गवामयनगुणविकाररूपोत्सर्गाभिधानम्)

तृतीय-सवने । छन्दाश्चसि । एव । आप्त्वा । अवेति ।
 रुन्धते । वैश्वदेवमिति वैश्व-देवम् । चरुम् । तृतीयसवन
 इति तृतीय-सवने । निरिति । वपन्ति । वैश्वदेवमिति
 वैश्व-देवम् । वै । तृतीयसवनमिति तृतीय-सवनम् ।
 तेन । एव । तृतीयसवनादिति तृतीय-सवनात् । न ।
 यन्ति (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

पञ्चमेऽनुवाके गवामयनप्रसङ्गेन सप्तविषये मात्सर्यविशेषोऽभिहितः । अथ
 षष्ठे गवामयनस्य गुणविकाररूप उत्सर्गोऽभिधीयते—

षडहैर्मासान्संपायाहरुत्सृजन्ति षड-
 हैर्हि मासान्संपश्यन्ति, इति ।

येऽभिप्लुवषडहास्तैः पञ्चकृत्व आहृतैरेकं मासमनुष्ठायानन्तरे मासे प्रथम-
 दिने कर्तव्यं उपोतिराख्यमहरुत्सृजेयुः । यद्वा चतुर्भिरभिप्लुवैरेकेन पृष्ठयेन च
 मासं समाप्योत्तरमहरुत्सृज्यम् । यस्माद्धोकेऽपि पञ्चभिः षडहैस्त्रिंशदि-
 नानि गणयित्वा सावनमासोऽपमिति निश्चिन्वन्ति ।

पक्षान्तरं विधत्ते—

अर्धमासैर्मासान्संपायाहरुत्सृजन्यर्ध-
 मासैर्हि मासान्संपश्यन्ति, इति ।

पूर्वस्मिन्यक्षे प्रायणीयारम्भणीयावहर्बिषेचौ द्वौ परित्यज्य तृतीयदिने षड-
 हस्याऽऽरम्भः । तदाऽऽरभ्य त्रिंशदिनात्मके सावनमासे गते सति तत्र ऊर्ध्व-

महर्त्सुष्टव्यम् । इदानीं प्रायणीयदिनमारभ्य पञ्चदशदिनात्मकाभ्यां द्वाभ्या-
मर्धमासाभ्यामेकं मासं समाप्य तदनन्तरभाव्यहर्त्सुष्टव्यम् । लोके हि द्वाभ्या-
मर्धमासाभ्यामेको मासो निष्पद्यत इत्येवमर्धमासैरेव मासस्वरूपं निश्चिन्वन्ति ।
तदिदं पक्षद्वयं सावनमासाभिप्रायम् ।

अथ चान्द्रमासाभिप्रायेण पक्षद्वयम् । तत्रैकं पक्षमाह—

अमावास्यया मासान्तसंपादाहर्त्सुजन्त्यमा-
वास्यया हि मासान्तसंपश्यन्ति, इति ।

चान्द्रमसदर्शिनः केचिदमावास्यया माससमाप्तिं निश्चिन्वन्ति । अतोऽत्रापि
तथैव मासं समाप्य शुक्लप्रतिपदि यदहरनुष्ठेयं तत्परित्याज्यम् ।

चान्द्रमसमाश्रित्यैव पक्षान्तरमाह—

पौर्णमास्या मासान्तसंपादाहर्त्सुजन्ति पौर्ण-
मास्या हि मासान्तसंपश्यन्ति, इति ।

शुक्लप्रतिपदमारभ्यामावास्यान्तश्चान्द्रो मास इत्यतीतः पक्षः । कृष्णप्रति-
पदमारभ्य पौर्णमास्यन्त इत्ययं पक्षः । एतस्मिन्पक्षे कृष्णप्रतिपदि यदहः
प्राप्तं तदुत्सृष्टव्यम् ।

एतमेव पक्षं प्रशंसति—

यो वै पूर्ण आसिञ्चति परा स सिञ्चति यः पूर्णा-
दुदचति प्राणमस्मिन्त्स दधाति यत्पौर्णमास्या
मासान्तसंपादाहर्त्सुजन्ति संवत्सरायैव तत्प्राणं
दधति तदनु सन्निः प्राणन्ति, इति ।

लोके हि यः कोऽपि पुरुषो घृतक्षीरादिना पूर्णे पात्रे पुनरप्युपरि तद्रव्य-
मासिञ्चति, स भूमौ पातयित्वा तद्रव्यं विनाशयति । यस्तु धीमान्पूर्णात्पा-
त्रादुदचति स्वल्पमुद्धरति सोऽस्मिन्पात्रे प्राणरूपं वायुं दधाति । सति ह्यव-
काशे वायुः संचरति । एवं सति यदि यजमानास्तत्तत्पौर्णमास्या तं तं मासं
पूरयित्वा कृष्णप्रतिपदि कर्तव्यमहर्त्सुजेयुः, तदानीं संवत्सरसत्ररूपपुरुषार्थं
प्राणवायुं तस्मिन्दिने स्थापयन्ति । तत्संवत्सरप्राणस्थापनमनु सन्निः यज-
माना अपि आसनिरोधाभावेन जीवन्ति ।

(गवामयनगुणविकाररूपोत्सर्गाभिधानम्)

अथ व्यतिरेकमुखेनै(णै)तमेव पक्षं प्रशंसति—

यदहर्नोत्सृजेयुर्यथा हतिरुपनद्धो विपतत्येव* सं-
वत्सरो वि पतेदार्तिमार्छेयुर्यत्पौर्णमास्या मासा-
न्त्संपायाहरुत्सृजन्ति संवत्सरायैव तदुदानं दधति
तदनु सत्रिणो उदनन्ति नाऽऽर्तिमार्छन्ति, इति ।

उक्तन्यायेनाह्नयनुत्सृष्टे सत्युदकपूर्णो हतिर्दृढं बध्यमानोऽपि यथा द्वैधी-
भावेन नश्यति, एवं संवत्सरात्मकः क्रतुर्विनश्येत्, यजमानाश्च मरणं प्राप्नुयुः ।
तत्परिहारार्थमह्नयुत्सृष्टे सति तेनोत्सर्गेण संवत्सरसत्रस्याविनाशार्थं प्राण-
संचारस्थानीयमुदानं संपादयन्ति । तत्संपादनमनु सत्रिणोऽप्युदनन्ति उच्छ्र-
सन्ति ततो नाऽऽर्तिं गच्छन्ति ।

पुनः प्रकारान्तरेणैतमेव पक्षं प्रशंसति—

पूर्णमासे वै देवानां सुतो यत्पौर्णमास्या
मासान्त्संपायाहरुत्सृजन्ति देवानामेव
तयज्ञेन यज्ञं प्रत्यवरोहन्ति, इति ।

पौर्णमास्यामेव प्रकृतौ देवानां संबन्धी सोमोऽभिपुतो भवति । अतः
पौर्णमास्यां मासं पूरयित्वा पश्चादहर्त्सर्गे सति देवानां संबन्धिना तेन पूर्व-
यागेन(ण) संयोजयितुमिमं यज्ञं यजमानाः प्रत्यवरोहन्ति ।

यस्मिन्दिने कर्तव्यमहरुत्सृज्यते तस्मिन्दिने कर्तव्यमन्यद्विधत्ते—

वि वा एतयज्ञं छिन्दन्ति यत्पडहसंतत* सन्तमथाह-
रुत्सृजन्ति प्राजापत्यं पशुमा लभन्ते प्रजापतिः
सर्वा देवता देवताभिरेव यज्ञं सं तन्वन्ति, इति ।

षडहैरभिपुत्रपृष्ठंरूपैः सातत्येन वर्तमानं यज्ञमुपेत्य यद्यहरुत्सृजेयुरेतेन
यज्ञं विच्छिन्दन्त्येव, तत्परिहाराय प्राजापत्यं पशुमालभेरन् । प्रजापतिश्च
सष्टृत्वात्सर्वदेवतात्मकः । अतो देवताभिरेव यज्ञं संततं कुर्वन्ति ।

अथ तत्र कर्तव्यान्तरं विधत्ते—

यन्ति वा एते सवनाद्येऽहरुत्सृजन्ति तुरीयं
खलु वा एतत्सवनं यत्सानाय्यं यत्सानाय्यं
भवति तेनैव सवनाच्च यन्ति, इति ।

ये यजमाना अहरुत्सृजन्ति ते सवनादपगच्छन्ति । प्रातःसवनादेरनुष्ठा-
नाभावात् । तत्र क उपाय इति तदुच्यते—यत्सानाय्यमस्ति तत्प्रातःसवनादि-
भ्यस्त्रिभ्योऽप्यतिरिक्तचतुर्थसवनस्थानीयम् । अतः सानाय्येऽनुष्ठिते सवना-
च्चापगच्छन्ति ।

तस्य सानाय्यशेषस्य सोमवदुपाहानपूर्वकं भक्षणं विधत्ते—

समुपहूय भक्षयन्त्येतत्सोमपीथा ह्येतर्हि, इति ।

उत्सृष्टेऽह्नि मुख्यसोमाभावादेतस्मिन्काले यजमाना एतत्सोमपीथा एत-
देव सानाय्यशेषभक्षणं सोमपीथः सोमपानं येषां ते तादृशाः । तस्मात्सो-
मवत्परस्परमभिज्ञाप्य भक्षयेयुः ।

पुनरपि कर्तव्यान्तरं विधत्ते—

यथायतनं वा एतेषां सवनभाजो देवता गच्छन्ति
येऽहरुत्सृजन्त्यनुसवनं पुरोडाशान्निर्वपन्ति यथायत-
नादेव सवनभाजो देवता अव रुन्धते, इति ।

ये यजमाना अहरुत्सृजन्ति, एतेषां संबन्धिन्यः सवनभाजो देवताः सव-
नाभावाभिराशाः सत्यः स्वस्वस्थानं गच्छन्ति । अतस्तन्मा भूदिति तत्तत्स-
वनस्थाने पुरोडाशान्निर्वपेयुः । तेन तत्तत्स्थानात्तास्ता देवताः प्राप्नुवन्ति ।

तेषु पुरोडाशेषु विशेषं विधत्ते—

अष्टाकपालान्प्रातःसवन एकादशकपाला-
न्माध्यादिने सवने द्वादशकपालांस्तृतीय-
सवने छन्दास्स्येवाऽऽप्त्वाऽव रुन्धते, इति ।

अष्टत्वादिसंख्यासाम्याद्वायव्यादिच्छन्दःप्राप्तिः ।

(अहस्तर्गविशेषाभिधानम्)

पुनरपि कर्तव्यान्तरं विधत्ते—

वैश्वदेवं चरुं तृतीयसवने निर्वपन्ति वैश्वदेवं वै

तृतीयसवनं तेनैव तृतीयसवनान्न यन्ति, इति ॥

तृतीयसवनस्य वैश्वदेवत्वमप्यत्र स्पष्टमान्नानाम्—‘ यद्वसूनां प्रातःसवनं रुद्राणां माध्यंदिनं सवनं विश्वेषां देवानां तृतीयसवनम् ’ इति । अतो वैश्वदेवचरुणा तृतीयसवनान्नापगच्छन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहितामाख्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः)

उत्सृज्यां ३ नोत्सृज्या ३मिति मीमांसन्ते
ब्रह्मवादिनस्तद्वाहुत्सृज्यमेवेत्यमावास्यायां च पौर्ण-
मास्यां चोत्सृज्यमित्याहुरेते हि यज्ञं वहत इति ते
त्वाव नोत्सृज्ये इत्याहुये अवान्तरं यज्ञं भेजाते
इति या प्रथमा व्यष्टका तस्यामुत्सृज्यमित्या-
हुरेष वै मासो विशर इति नाऽऽदिष्टम् (१)
उत्सृजेयुर्यदादिष्टमुत्सृजेयुर्यादृशे पुनः पर्याप्तावे
मध्ये षडहस्यं संपद्येत षडहैर्मासान्त्संपाद्य यत्सप्त-
ममहस्तस्मिन्नुत्सृजेयुस्तदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टा-
कपालं निर्वपेयुरेन्द्रं दधीन्द्राय मरुत्वते पुरोडाश-
मेकादशकपालं वैश्वदेवं द्वादशकपालमग्नेर्वै वसुमतः
प्रातःसवनं यदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं

निर्वपन्ति देवतामेव तद्भागिनीं कुर्वन्ति (२)

सर्वनमष्टाभिरुप यन्ति यदैन्द्रं दधि भवतीन्द्रमेव
तद्भागधेयान्न च्यावयन्तीन्द्रस्य वै मरुत्वतो माध्यं-
दिनं* सर्वनं यदिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेकादश-
कपालं निर्वपन्ति देवतामेव तद्भागिनीं कुर्वन्ति
सर्वनमेकादशभिरुप यन्ति विश्वेषां वै देवानामृभु-
मतां तृतीयसर्वनं यैद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं निर्वपन्ति
देवता एव तद्भागिनीः कुर्वन्ति सर्वनं द्वादशभिः

(३) उप यन्ति प्राजापत्यं पशुमा लभन्ते यज्ञो
वै प्रजापतिर्यज्ञस्याननुसर्गायाभिवर्त इतः षण्मासो
ब्रह्मसामं भवति ब्रह्म वा अभिवर्तो ब्रह्मणैव तत्सु-
वर्गं लोकमभिवर्तयन्तो यन्ति प्रतिकूलमिव हीतः
सुवर्गो लोक इन्द्रं कर्तुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो
यथा । शिक्षा नो अस्मिन्पुरुहूत यामनि जीवा
ज्योतिरशीमहीत्यमुत आयता* षण्मासो ब्रह्मसामं
भवत्ययं वै लोको ज्योतिः प्रजा ज्योतिरिममेव
तल्लोकं पश्यन्तोऽभिवदन्त आ यन्ति (४) ॥

(नाऽऽदिष्टं कुर्वन्ति द्वादशभिरिति विश्वातिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

उत्सृज्या३मित्युत्-सृज्या३म् । न । उत्सृज्या३
मित्युत्-सृज्या३म् । इति । मीमांसन्ते । ब्रह्मवादिन इति
ब्रह्म-वादिनः । तत् । उ । आहुः । उत्सृज्यमित्युत्-
सृज्यम् । एव । इति । अमावास्यायामित्यमा-वास्यायाम् ।
च । पौर्णमास्यामिति पौर्ण-मास्याम् । च । उत्सृज्य-
मित्युत्-सृज्यम् । इति । आहुः । एते इति । हि ।
यज्ञम् । वहतः । इति । ते इति । तु । वाव । न ।
उत्सृज्ये इत्युत्-सृज्ये । इति । आहुः । ये इति ।
अवान्तरमित्यव-अन्तरम् । यज्ञम् । भेजाते इति ।
इति । या । प्रथमा । व्यष्टकेति वि-अष्टका । तस्याम् ।
उत्सृज्यमित्युत्-सृज्यम् । इति । आहुः । एषः । वे ।
मासः । विशर इति वि-शरः । इति । न । आदिष्ट-
मित्या-दिष्टम् (१) । उदिति । सृजेयुः । यत् ।
आदिष्टमित्या-दिष्टम् । उत्सृजेयुरित्युत्-सृजेयुः । यादृशे ।
पुनः । पर्याप्ताव इति परि-आप्तावे । मध्ये । षडह-
स्येति षट्-अहस्य । संपद्येतेति सं-पद्येत । षडहैरिति
षट्-अहैः । मासान् । संपद्येति सं-पाद्ये । यत् ।
सप्तमम् । अहैः । तस्मिन् । उदिति । सृजेयुः । तत् ।

अ॒ग्नये॑ । वसु॑म॒त इति॑ वसु॑—म॒ते । पु॒रो॒डाश॑म् । अ॒ष्टा॒र्क॒पा॒ल-
 मि॒त्य॒ष्टा—क॒पा॒लम् । नि॒रि॒ति । व॒पे॒युः । ऐ॒न्द्रम् । दधि॑ ।
 इन्द्रा॑य । म॒रु॒त्व॒ते । पु॒रो॒डाश॑म् । ए॒का॒द॒श॒क॒पा॒ल-
 मि॒त्ये॒का॒द॒श—क॒पा॒लम् । वै॒श्व॒दे॒वमि॑ति॒ वैश्व—दे॒वम् ।
 द्वा॒द॒श॒क॒पा॒लमि॑ति॒ द्वा॒द॒श—क॒पा॒लम् । अ॒ग्नेः । वै ।
 वसु॑म॒त इति॑ वसु॑—म॒तः । प्रा॒तः॒स॒व॒नमि॑ति॒ प्रा॒तः—स॒व॒नम् ।
 यत् । अ॒ग्नये॑ । वसु॑म॒त इति॑ वसु॑—म॒ते । पु॒रो॒डाश॑म् ।
 अ॒ष्टा॒र्क॒पा॒लमि॒त्य॒ष्टा—क॒पा॒लम् । नि॒र्व॒प॒न्तीति॑ निः—
 व॒प॒न्ति । दे॒वता॑म् । ए॒व । तत् । भा॒गिनी॑म् । कु॒र्वन्ति॑
 (२) । स॒व॒नम् । अ॒ष्टा॒भिः । उ॒पेति॑ । य॒न्ति । यत् ।
 ऐ॒न्द्रम् । दधि॑ । भ॒वति॑ । इन्द्र॑म् । ए॒व । तत् । भा॒ग-
 धे॒यादि॑ति॒ भा॒ग—धे॒यात् । न । च्या॒व॒य॒न्ति । इन्द्र॑स्य ।
 वै । म॒रु॒त्व॒तः । मा॒ध्मं॒दि॒नम् । स॒व॒नम् । यत् । इन्द्रा॑य ।
 म॒रु॒त्व॒ते । पु॒रो॒डाश॑म् । ए॒का॒द॒श॒क॒पा॒लमि॒त्ये॒का॒द॒श—क॒पा॒लम् ।
 नि॒र्व॒प॒न्तीति॑ निः—व॒प॒न्ति । दे॒वता॑म् । ए॒व । तत् ।
 भा॒गिनी॑म् । कु॒र्वन्ति॑ । स॒व॒नम् । ए॒का॒द॒श॒भि॒रि॒त्ये॒का॒द॒श—
 भिः । उ॒पेति॑ । य॒न्ति । वि॒श्वे॒षाम् । वै । दे॒वाना॑म् । ऋ॒भु-
 म॒तामि॒त्यृ॒भु—म॒ताम् । तृ॒ती॒य॒स॒व॒नमि॑ति॒ तृती॒य—स॒व॒नम् ।
 यत् । वै॒श्व॒दे॒वमि॑ति॒ वैश्व—दे॒वम् । द्वा॒द॒श॒क॒पा॒लमि॑ति॒ द्वा॒द॒श—
 क॒पा॒लम् । नि॒र्व॒प॒न्तीति॑ निः—व॒प॒न्ति । दे॒वताः । ए॒व ।

(अद्वरुत्सर्गविशेषाभिधानम्)

तत् । भ्रा॒गिनीः । कु॒र्वन्ति । सर्व॑नम् । द्वा॒द॒श॒भि॒रिति
 द्वा॒द॒श॒भिः (३) । उपेति । य॒न्ति । प्रा॒जा॒प॒त्यमिति
 प्रा॒जा॒प॒त्यम् । प॒शुम् । एति । ल॒भ॒न्ते । य॒ज्ञः । वै ।
 प्रा॒जा॒प॒तिरिति प्रा॒जा॒प॒तिः । य॒ज्ञस्य॑ । अ॒न॒नु॒सर्गा॒येत्य॒न॒नु॒स॒र्गाय॑ । अ॒भि॒व॒र्त इत्य॒भि॒व॒र्तः । इतः । षट् । मा॒सः ।
 ब्र॒ह्म॒सा॒ममिति॑ ब्र॒ह्म॒सा॒मम् । भ॒व॒ति । ब्र॒ह्म । वै । अ॒भि॒व॒र्त
 इत्य॒भि॒व॒र्तः । ब्र॒ह्म॒णा । ए॒व । तत् । सु॒व॒र्गमिति॑ सु॒वः—
 गम् । लो॒कम् । अ॒भि॒व॒र्त॒यन्तु॑ इत्य॒भि॒व॒र्त॒यन्तः । य॒न्ति ।
 प्रा॒ति॒कू॒लमिति॑ प्रा॒ति॒कू॒लम् । इ॒व । हि । इतः । सु॒व॒र्ग
 इति॑ सु॒वः—गः । लो॒कः । इन्द्र॑ । क॒र्तुम् । नः । एति ।
 भ॒र । पि॒ता । पु॒त्रेभ्यः॑ । यथा॑ । शि॒क्ष । नः । अ॒स्मिन् ।
 पु॒रु॒हूतेति॑ पु॒रु॒हूत॑ । या॒म॒नि । जी॒वाः । ज्योतिः॑ । अ॒शी॒म॒हि । इति॑ । अ॒मृतः॑ । आ॒य॒ता॒मित्या॑—य॒ताम् । षट् ।
 मा॒सः । ब्र॒ह्म॒सा॒ममिति॑ ब्र॒ह्म॒सा॒मम् । भ॒व॒ति । अ॒यम् ।
 वै । लो॒कः । ज्योतिः॑ । प्र॒जेति॑ प्र॒जा । ज्योतिः॑ । इ॒मम् ।
 ए॒व । तत् । लो॒कम् । प॒श्यन्तः॑ । अ॒भि॒व॒र्दन्त॑ इत्य॒भि॒व॒र्दन्तः॑ । एति॑ । य॒न्ति (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

पञ्चमपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

षष्ठेऽनुवाकेऽहर्त्सर्ग उक्तः । सप्तमे तत्रैव विशेषोऽभिधीयते ।
तत्र निर्णयाय कंचिद्विचारं दर्शयति—

उत्सृज्यां ३ नोत्सृज्यामिति मीमांसन्ते

ब्रह्मवादिनस्तद्वाहुत्सृज्यमेवेति, इति ।

उत्सर्गपक्षे यज्ञविच्छेदः, अनुत्सर्गपक्षे श्वासनिरोध इति दोषद्वयं मनसि
निधाय ब्रह्मवादिनो विचारयन्ति । प्लुतिर्विचारार्था । तत्राभिज्ञाः प्राजाप-
त्यपश्वादिभिर्विच्छेदस्य समाधातुं शक्यत्वाच्छ्वासनिरोधपरिहारायोत्सर्जन-
पक्षमेवात्र निश्चितवन्तः ।

तमेव दिनविशेषं दर्शयति—

अमावास्यायां च पौर्णमास्यां चोत्सृज्य-

मित्याहुरेते हि यज्ञं वहत इति, इति ।

एतयोरमावास्यापौर्णमास्योर्यज्ञवाहित्वं प्रसिद्धम् । तथाचान्यत्र स्पष्टमा-
न्नायते—‘ ते अब्रूतां वरं वृणावहा आवं देवानां भागधे असाव’ इति ।
अतस्तयोस्तिथ्योर्यदहर्त्यदहः प्राप्तं तदुत्सृज्यमित्येषां निर्णयः ।

अथान्येषां पक्षमाह—

ते त्वाव नोत्सृज्ये इत्याहुर्न

अवान्तरं यज्ञं भेजाते इति, इति ।

ये पौर्णमास्यमावास्थे अवान्तरं यज्ञं भेजाते ते सर्वथैव नोत्सृज्ये । न
केवलमेते प्रकृतिरूपं दर्शपूर्णमासकर्मैव निष्पादयतः, किं त्वयनादिगतमवा-
न्तरं कर्मापि । तस्माच्चयोरुत्सर्गो न युक्त इति ।

तर्हि कस्मिन्दिनेऽहर्त्सर्ग इत्याशङ्क्य तेषां वचनं दर्शयति—

या प्रथमा व्यष्टका तस्यामुत्सृज्य-

मित्याहुरेष वै मासो विशर इति, इति ।

व्यष्टकाशब्देन कृष्णप्रतिपदुच्यते, राजसूयप्रकरणे व्युष्टिद्विरात्रे पौर्ण-
मास्या सह निर्देशात् । तथा चाऽऽन्नायते—‘ पौर्णमास्यां पूर्वमहर्भवति ।

(अहरुत्सर्गविशेषाभिधानम्)

व्यष्टकायामुत्तरम् ' इति । तस्यां व्यष्टकायां यत्प्राप्तमहस्तमुत्सृज्यम् । एष दिनविशेषो विशरो विशीर्णो मासः, पौर्णमास्यामेव पूर्वमासस्य समाप्तत्वात् । अतो मासविच्छेदाभावाद् अत्र युक्त उत्सर्गः । तस्यास्तु व्यष्टकायाः प्राथम्यं कृष्णप्रतिपदादित्वावुपपद्यते ।

कचिवृत्सर्गमपवदति—

नाऽऽदिष्टमुत्सृजेयुः, इति । .

विषुवान्महाव्रतमिति नामग्रहणपुरःसरं विशेषाकारेण यदुच्यते तदादिष्टम् । तन्नोत्सृष्टव्यम् । यत्तु षडहादिद्वारा सामान्यतः प्राप्तं तदेवोत्सृष्टव्यम् । यद्वाऽनुत्सर्गपक्षमेष वै मास इत्यादिना स्वी करोति । योऽयमुत्सर्गः स एष विशरो मासो भवति । अहरुत्सर्गे सति माससंपूर्तेरभावान्मासस्य विशीर्णत्वम् । इति शब्दो हेत्वर्थः । यस्मान्मासवैकल्यं प्राप्नोति तस्मादादिष्टं शास्त्रेणोपदिष्टमहरेकमपि नोत्सृजेयुरिति पक्षान्तरस्वीकारः । अत एव सूत्रकारः पक्षद्वयस्वीकारमुपन्यस्योत्सर्गपक्षेऽनुष्ठेयविशेषमुदाजहार—' उत्सृज्यां ३ नोत्सृज्या ३ भित्युक्तं यद्यहान्युत्सृजेयुः प्रथमं पृष्ठं संस्थाप्य ' इत्यादिना ।

तामिमं विशेषं वक्तुमत्राप्युत्सर्गं पाक्षिकं पुनर्विशदयति—

यदादिष्टमुत्सृजेयुर्यादृशे पुनः पर्याप्तावे

मध्ये षडहस्य संपद्येत षडहैर्मासान्तसं-

पाद्य यत्सप्तममहस्तस्मिन्नुत्सृजेयुः, इति ।

यदि शास्त्रोपदिष्टस्याप्युत्सर्गपेक्षा तदानीमपि यादृशे यादृशमहर्ज्योतिरादिकं पुनः पुनः पर्यावर्तमाने षडहस्य मध्ये संपद्यते, तादृशमेवोत्सृजेत् । ननु प्रतिपदोक्तं विषुवदादिकभित्यध्याहरणीयम् । तस्मादभिप्लवपृष्ठचारुयैः षडहैर्मासं पूरयित्वा पृष्ठयषडहादूर्ध्वभावि यत्सप्तममहस्तस्मिन्नहनि प्राप्तं ज्योतिर्यागमुत्सृजेत् ।

इत्थमुत्सर्गं विशदीकृत्य तत्रानुष्ठेयं विशेषं विशदयति—

तदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टांकपालं निर्व-

पेयुरैन्द्रं दधीन्द्राय मरुत्वते पुरोडाश-

मेकादशकपालं वैश्वदेवं द्वादशकपालम्, इति ।

तच्चस्मिन्नुत्सर्गदिने चत्वारि हवींषि निर्वपेयुः ।

तत्र प्रथमं हविः प्रशंसति—

अग्नेर्वै वसुमतः प्रातःसवनं यदग्नये वसुमते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपन्ति देवतामेव
तज्जाग्निनीं कुर्वन्ति सवनमष्टाभिरुप यन्ति, इति।

देवतां वसुमन्तमग्निं, कपालगताष्टत्वसंख्यया गायत्रीद्वारा सवनप्राप्तिः ।
द्वितीयं हविः प्रशंसति—

यदैन्द्रं दधि भवतीन्द्रमेव तज्जा-
गधेयान्न च्यावयन्ति, इति ।

अथ तृतीयं हविः प्रशंसति—

इन्द्रस्य वै मरुत्वतो माध्यंदिनं सवनं यदिन्द्राय मरु-
त्वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपन्ति देवतामेव
तज्जाग्निनीं कुर्वन्ति सवनमेकादशाभिरुप यन्ति, इति ।

यथा वसुमानग्निः प्रातःसवनस्य स्वामी तथा मरुत्वानिन्द्रो माध्यंदिनस्य
सवनस्य स्वामी । वसुमतोऽग्नेस्तत्स्वामित्वं श्रुत्यन्तरद्वयादवगन्तव्यम्—‘ तं
तृतं देवतास्त्रेधा व्यशृणुत, अग्निः प्रातःसवनम्, इन्द्रो माध्यंदिनं सवनं,
विश्वे देवास्तृतीयसवनम् ’ इत्येका श्रुतिः । ‘यद्वसूनां प्रातःसवनम्’ इत्य-
परा श्रुतिः । यस्त्विन्द्रो माध्यंदिनसवनस्वामी स तु मरुत्वान् । ‘ इन्द्र मरुत्व
इह पाहि सोमम् ’ इति श्रुत्यन्तरात् । तत्राग्नयेर्यथा प्रथमेन हविषा भागित्वमेव-
मिन्द्रस्याप्यनेन हविषा भागित्वम् । कपालगतैकादशसंख्यया त्रिष्टुब्द्वारा सव-
नप्राप्तिः ।

अथ चतुर्थं हविः प्रशंसति—

विश्वेषां वै देवानामृभुमतां तृतीयसवनं यद्वैश्वदेवं
द्वादशकपालं निर्वपन्ति देवता एव तज्जाग्निनीः
कुर्वन्ति सवनं द्वादशाभिरुप यन्ति, इति ।

विश्वेषां देवानां तृतीयसवनस्वामित्वं पुरोदाहृतम् । ऋभुमन्त्रमप्यृभुणां
तृतीयसवनदेवत्वादवगन्तव्यम् । तच्च तृतीयस्य सवनस्यृभुमतो विभुमत

(अहस्तर्गविशेषाभिधानम्)

इत्यादिमन्त्रादवगम्यते । ताम् देवता अनेन इविषा भागिन्यः । कपालग त द्वादशसंख्यया जगतीद्वारा सवनप्राप्तिः ।

अथ पूर्वानुवाकोक्तं प्राजापत्यं प्रशंसति—

प्राजापत्यं पशुमा लभन्ते यज्ञो वै

प्रजापतिर्यज्ञस्याननुसर्गाय, इति ।

यज्ञस्य प्रजापतिसृष्टत्वात्तदुपत्वम् । अननुसर्गोऽपरित्यागः । उत्सृष्टेऽप्य-
हनि प्राजापत्येन यज्ञोऽपरित्यक्तो भवति ।

अथ पूर्वस्मिन्पक्षसि ब्रह्मसाम विधत्ते—

अभिवर्त इतः षण्मासो ब्रह्मसामं भवति ब्रह्म वा

अभिवर्तो ब्रह्मणैव तत्सुवर्गं लोकमभिवर्तयन्तो

यन्ति प्रतिकूलमिव हीतः सुवर्गो लोकः, इति ।

गवामयनविकृतित्वादस्याप्युत्सर्गिणामयनस्य द्वे पक्षसी । तत्र प्रथमेन
पक्षसा स्वर्गप्राप्तिः । द्वितीयेन पक्षसा पुनर्भूलोकप्राप्तिः । एवं व्यवस्थायां
सत्यामितो भूलोकास्मिर्गत्य स्वर्गं गच्छतां यजमानानामानुकूल्येन पूर्वं पक्षसि
षडपि मासाञ्चैरन्तर्येण प्रतिदिनमभिवर्ताख्यं ब्रह्मसामं भवेत् । तथा सत्य-
भिवर्तसान्नो ब्रह्मरूपत्वाद्ब्रह्मसामध्वेन च स्वर्गाभिमुख्यं गच्छन्तः स्वर्गं
प्राप्नुवन्ति ।

अथोत्तरस्मिन्पक्षस्यन्यद्ब्रह्मसाम विधत्ते—

इन्द्रं क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा । शिक्षा

नो अस्मिन्पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमही-

त्यमुत आयताः षण्मासो ब्रह्मसामं भवत्ययं

वै लोको ज्योतिः प्रज्वा ज्योतिरिममेव

तल्लोकं पश्यन्तोऽभिवदन्त आ यन्ति, इति ॥

अमुतः स्वर्गलोकादायतां भूलोकं प्रत्यागच्छतां यजमानानामानुकूल्येनो-
त्तरस्मिन्पक्षसि षडपि मासाञ्चैरन्तर्येण प्रतिदिनमिन्द्रं क्रतुं न इत्यस्यामृचि-
यदुत्पन्नं तद्ब्रह्मसामं भवेत् । तस्या ऋचोऽयमर्थः—हे इन्द्र नोऽस्मदर्थमिमं

क्रतुमाहर । तत्र दृष्टान्तः— यथा लोके पिता पुत्रेभ्यो भागमाहृत्य प्रयच्छति तद्वत् । हे पुरुद्वृतेन्द्रास्मिन्ननुष्ठीयमाने यामनि क्रतुविशेषरूपे नियमे शिक्ष हितोपदेशं कुरु । वयं त्वत्प्रसादाज्जीवा जीवन्तो ज्योतिः प्रकाशरूपं मनुष्य-
लोकमशीमहि प्रामुयामेति । अस्यामृचि ज्योतिःशब्देन भूलोकस्तत्रत्यप्रजाश्च
विवक्षिताः । तथा सत्येतदीयसामप्रयोगेणैवं भूलोकं ज्योतिषा पश्यन्तः
प्रामुयामेति वाचा वदन्तश्चाऽऽगच्छन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

देवानां वा अन्तं जग्मुषामिन्द्रियं वीर्यमपा-
क्रामत्तत्क्रोशेनावारुन्धत तत्क्रोशस्य क्रोशत्वं यत्क्रो-
शेन चात्वालस्यान्ते स्तुवन्ति यज्ञस्यैवान्तं गत्वेन्द्रियं
वीर्यमव रुन्धते सत्रस्यर्ध्याऽऽहवनीयस्यान्ते स्तुवन्त्य-
ग्निमेवोपद्रष्टारं कृत्वर्धिमुप यन्ति प्रजापतेर्हृदयेन
हविर्धानेऽन्तः स्तुवन्ति प्रेमाणमेवास्य गच्छन्ति
श्लोकेन पुरस्तात्सदसः (१) स्तुवन्त्यनुश्लोकेन
पश्चाद्यज्ञस्यैवान्तं गत्वा श्लोकभाजो भवन्ति नव-
भिर्ध्वर्युरुद्गायति नव वै पुरुषे प्राणाः प्राणानेव
यजमानेषु दधाति सर्वा ऐन्द्रियो भवन्ति प्राणेष्वे-
वेन्द्रियं दधत्यप्रतिहताभिर्द्वारुद्गायति तस्मात्पुरुषः

(सामविशेषकथनम्)

सर्वाण्यन्यानि शीर्ष्णोऽङ्गानि प्रत्यचति शिर एव
न पञ्चदश रथंतरं भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धते
सप्तदशम् (२) बृहदन्नायस्यावरुद्ध्य अथो प्रैव
तेन जायन्त एकविंशं भद्रं द्विपदासु प्रतिष्ठित्यै
पत्न्य उप गायन्ति मिथुनत्वाय प्रजात्यै प्रजापतिः
प्रजा असृजत सोऽकामयताऽऽसामह राज्यं परीया-
मिति तासो राजनेनैव राज्यं पर्येतद्वाजनस्य
राजनत्वं यद्वाजनं भवति प्रजानामेव तयर्जमाना
राज्यं परि यन्ति पञ्चविंशं भवति प्रजापतेः
(३) आप्त्यै पञ्चभिस्तिष्ठन्तः स्तुवन्ति देवलो-
कमेवाभि जयन्ति पञ्चभिरासीना मनुष्यलोक-
मेवाभि जयन्ति दश सं पयन्ते दशाक्षरा विराडन्नं
विराड्विराजैवान्नायमव रुन्धते पञ्चधा विनिषय
स्तुवन्ति पञ्च दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्येककयाऽ-
स्तुतया समायन्ति दिग्भ्य एवान्नाय सं भरन्ति
ताभिरुद्गतोद्गायति दिग्भ्य एवान्नायम् (४)
संभृत्य तेज आत्मन्दधते तस्मादेकः प्राणः सर्वा-
ण्यङ्गान्यवत्यथो यथा सुपर्ण उत्पतिष्यच्छिरं
उत्तमं कुरुत एवमेव तयर्जमानाः प्रजानामु-
त्तमा भवन्त्यासन्दीमुद्गाताऽऽरोहति साम्राज्यमेव

गच्छन्ति प्लेङ्गस्व* होता नाकस्यैव पृष्ठ* रोहन्ति
 कूर्चावध्वर्युर्ब्रध्नस्यैव विष्टपं गच्छन्त्येतावन्तो वै
 देवल्लोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्त्यथो
 आक्रमणमेव तत्सेतुं यजमानाः कुर्वते सुवर्गस्य
 लोकस्य समष्ट्यै (५) ॥

(सदैसः सप्तदशं प्रजापतेर्गायति दिग्भ्य एवान्नाद्यं

प्रत्येकादश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः)

देवानाम् । वै । अन्तम् । जग्मुषाम् । इन्द्रियम् ।
 वीर्यम् । अपेति । अक्रामत् । तत् । क्रोशेन । अवेति ।
 अरुन्धत् । तत् । क्रोशस्य । क्रोशत्वमिति क्रोश—त्वम् ।
 यत् । क्रोशेन । चात्वालस्य । अन्ते । स्तुवन्ति ।
 यज्ञस्य । एव । अन्तम् । गत्वा । इन्द्रियम् । वीर्यम् ।
 अवेति । रुन्धते । सत्रस्यर्ध्या । आहवनीयस्येत्या—
 हवनीयस्य । अन्ते । स्तुवन्ति । अग्निम् । एव ।
 उपब्रूयारमित्युप—ब्रूयारम् । कृत्वा । ऋद्धिम् । उपेति ।

(सामविशेषकथनम्)

यन्ति । प्रजापतेर्हृदयेन । हविर्धान इति हविः—धाने ।
 अन्तः । स्तुवन्ति । प्रेमाणम् । एव । अस्य । गच्छन्ति ।
 श्लोकेन । पुरस्तात् । सदैवः (१) । स्तुवन्ति । अनु-
 श्लोकेनेत्यनु—श्लोकेन । पश्चात् । यज्ञस्य । एव ।
 अन्तम् । गत्वा । श्लोकभाज इति श्लोक—भाजः ।
 भवन्ति । नवभिरिति नव—भिः । अध्वर्युः । उदिति ।
 गायति । नव । वै । पुरुषे । प्राणा इति प्र—अनाः ।
 प्राणानिति प्र—अनान् । एव । यजमानेषु । दधाति ।
 सर्वाः । ऐन्द्रियः । भवन्ति । प्राणेष्विति प्र—अनेषु ।
 एव । इन्द्रियम् । दधति । अप्रतिहताभिरित्यप्रति-
 हताभिः । उदिति । गायति । तस्मात् । पुरुषः ।
 सर्वाणि । अन्यानि । शीर्ष्णः । अङ्गानि । प्रतीति ।
 अचति । शिरः । एव । न । पञ्चदशमिति पञ्च—दशम् ।
 रथंतरमिति रथं—तरम् । भवति । इन्द्रियम् । एव ।
 अवेति । रुन्धते । सप्तदशमिति सप्त—दशम् (२) ।
 बृहत् । अन्नायस्येत्यन्न—अयस्य । अवरुद्ध्या इत्यव-
 रुद्ध्यै । अथो इति । प्रेति । एव । तेन । जायन्ते ।
 एकविंशमित्येक—विंशम् । भद्रम् । द्विपदास्विति द्वि-
 पदासु । प्रतिष्ठित्या इति प्रति—स्थित्यै । पत्नयः । उपेति ।
 गायन्ति । मिथुनत्वायेति मिथुन—त्वाय । प्रजात्या इति

प्र-जात्यै । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रजा इति
 प्र-जाः । असृजत । सः । अकामयत । आसाम् ।
 अहम् । राज्यम् । परीति । इयाम् । इति । तासाम् ।
 राजनेन । एव । राज्यम् । परीति । ऐत् । तत् ।
 राजनस्य । राजनत्वमिति राजन-त्वम् । यत् । राजनम् ।
 भवति । प्रजानामिति प्र-जानाम् । एव । तत् ।
 यजमानाः । राज्यम् । परीति । यन्ति । पञ्चविंशमिति
 पञ्च-विंशम् । भवति । प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः (३) ।
 आप्त्यै । पञ्चभिरिति पञ्च-भिः । तिष्ठन्तः । स्तुवन्ति ।
 देवलोकमिति देव-लोकम् । एव । अभीति । जयन्ति ।
 पञ्चभिरिति पञ्च-भिः । आसीनाः । मनुष्यलोकमिति
 मनुष्य-लोकम् । एव । अभीति । जयन्ति । दश ।
 समिति । पयन्ते । दशाक्षरोति दश-अक्षरा । विराडिति
 वि-राट् । अन्नम् । विराडिति वि-राट् । विराजेति वि-
 राजा । एव । अन्नायमित्यन्न-अयम् । अवेति । रुन्धते ।
 पञ्चधेति पञ्च-धा । विनिषयेति वि-निषयः । स्तुवन्ति ।
 पञ्च । दिशः । दिक्षु । एव । प्रतीति । तिष्ठन्ति । एकैक-
 येत्येकया-एकया । अस्तुतया । समायन्तीति सम्-
 आर्यन्ति । दिग्भ्य इति दिक्-भ्यः । एव । अन्नायमित्यन्न-
 अयम् । समिति । भरन्ति । तामिः । उद्गातेत्युत्-गाता ।

*(सामविशेषकथनम्)

उ॒दि॒ति॒ । गा॒य॒ति॒ । दि॒ग्भ्य॒ इति॑ दिक्-भ्यः । ए॒व । अ॒ज्ञा-
य॒मित्य॑न्न-अ॒द्यम् (४) । संभृ॒त्येति॑ सं-भृ॒त्य । तेजः॑ ।
आ॒त्मन् । द॒ध॒ते । तस्मा॑त् । ए॒कः । प्रा॒ण इति॑ प्र-अ॒नः ।
स॒र्वाणि॑ । अ॒ङ्गानि॑ । अ॒व॒ति॒ । अथो॒ इति॑ । य॒था । सु॒पर्ण॑
इति॑ सु-पर्णः । उ॒त्प॒ति॒ष्यन्नि॒त्युत्-प॒ति॒ष्यन् । शि॒रः ।
उ॒त्त॒म॒मि॒त्युत्-त॒मम् । कुरु॑ते । ए॒वम् । ए॒व । तत् । य॒ज-
मा॒नाः । प्र॒जा॒ना॒मिति॑ प्र-जा॒नाम् । उ॒त्त॒मा इत्यु॑त्-त॒माः ।
भ॒व॒न्ति॒ । आ॒स॒न्दी॒मित्या॑-स॒न्दीम् । उ॒द्गा॒तेत्यु॑त्-गा॒ता ।
ए॒ति॒ । रो॒ह॒ति॒ । सा॒म्रा॒ज्य॒मिति॑ सा॒म्-रा॒ज्यम् । ए॒व ।
ग॒च्छ॒न्ति॒ । षे॒ङ्ग॒स्वम् । हो॒ता । ना॒क॒स्य । ए॒व । पृ॒ष्ठम् ।
रो॒ह॒न्ति॒ । कू॒र्चो॑ । अ॒ध्व॒र्युः । ब्र॒ध्न॒स्य । ए॒व । वि॒ष्ट॒पम् ।
ग॒च्छ॒न्ति॒ । ए॒ताव॑न्तः । वै । दे॒व॒लो॒का इति॑ दे॒व-लो॒काः ।
तेषु॑ । ए॒व । य॒थापू॑र्वमिति॑ य॒था-पूर्व॑म् । प्र॒तीति॑ । ति॒ष्ठ॒न्ति॒ ।
अथो॒ इति॑ । आ॒क॒र्म॒ण॒मित्या॑-क॒र्म॒णम् । ए॒व । तत् । से॒तुम् ।
य॒ज॒मा॒नाः । कु॒र्व॒ते । सु॒व॒र्ग॒स्येति॑ सु॒वः-ग॒स्य । लो॒क॒स्य ।
स॒म॒ष्ट्या॒ इति॑ स॒म्-अ॒ष्ट्यै (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

उत्सर्गिणामयनं सप्तमे मीमांसया निर्णीतम् । तावता विकृतिं समाप्याथ
प्रकृतावेव गवामयने यन्महाव्रतमस्ति तस्मिन्ननेनानुवाकत्रयेण विशेषाः केचि-
दुच्यन्ते । तत्रास्मिन्नष्टमे सामविशेषाः केचिदुच्यन्ते ।

प्रथमं तावत्क्रोशारूपं साम विधत्ते —

देवानां वा अन्तं जग्मुषामिन्द्रियं वीर्यमपा-
क्रामत्तत्क्रोशेनावारुन्धत तत्क्रोशस्य क्रोशत्वं
यत्क्रोशेन चात्वालस्यान्ते स्तुवन्ति यज्ञस्यै-
वान्तं गत्वेन्द्रियं वीर्यमव रुन्धते, इति ।

पुरा कदाचिद्देवानां सत्रसमार्पिं प्राप्तवतामिन्द्रियं तत्सामर्थ्यं चापक्रान्तम् ।
तच्च देवाः क्रोशारूपेण साम्ना पुनः प्राप्तवन्तः । कुश आह्वान इत्यस्माद्धातो-
रुत्पन्नः क्रोशशब्द आह्वानसाधनमाचष्टे । तस्मादपगतवीर्यस्याऽऽह्वानसाधन-
त्वादेतस्य साम्नः क्रोश इति नामधेयम् । तेन क्रोशारूपेण साम्ना चात्वालस-
मीपे स्तुतिं कुर्युः । तेन यज्ञसमार्पिं प्राप्येन्द्रियसामर्थ्यं प्राप्नुवन्ति ।

अथ सत्रस्य ऋद्धिनामकं सामान्तरं विधत्ते—

सत्रस्यर्ध्याऽऽहवनीयस्यान्ते स्तुवन्त्यग्निमेवो-
पद्रष्टारं कृत्वर्धिमुप यन्ति, इति ।

यत्सत्रस्यर्धिनामकं साम तेनाऽऽहवनीयसमीपे स्तुतिं कुर्युः । तथा सत्य-
ग्निमेव स्तुतेः साक्षिणं कृत्वा समृद्धिमेव प्राप्नुवन्ति ।

सामान्तरं विधत्ते—

प्रजापतेर्हृदयेन हविर्धानेऽन्तः स्तुवन्ति
प्रेमाणमेवास्य गच्छन्ति, इति ।

प्रजापतेर्हृदयमिति कस्यचित्साम्नो नामधेयम् । तेन हविर्धानस्यान्तः
स्थित्वा स्तुतिं कुर्युः । तेन च स्तोत्रेणास्य प्रजापतेः प्रीतिं गच्छन्ति ।

• (सामविशेषकथनम्)

अन्यत्सामद्वयं विधत्ते—

श्लोकेन पुरस्तात्सदसः स्तुवन्त्यनुश्लोकेन पश्चाद्य-

ज्ञस्यैवान्तं गत्वा श्लोकभाजो भवन्ति, इति ।

श्लोकानुश्लोकशब्दौ सामविशेषनामनी । ताभ्यां सदस उभयतः स्तुतिं कुर्युः । तेन च यज्ञसमाप्तिं प्राप्य कीर्तिभाजो भवन्ति ।

तत्रानुश्लोके कंचिद्विशेषं विधत्ते—

नवभिरध्वर्युरुद्गायति नव वै पुरुषे

प्राणाः प्राणानेव यजमानेषु दधाति, इति ।

अस्य साम्न आधारभूताः स्तोत्रिया ऋचो नवसंख्याकाः । गानकर्ता चाध्वर्युर्न तूद्गाता । पुरुषशरीरे नवच्छिद्रवर्तित्वेन प्राणानां नवसंख्याकत्वा-
त्तान्सर्वान्यजमानेषु स्थापयति ।

तास्वष्टु कंचिद्विशेषं विधत्ते—

सर्वा ऐन्द्रियो भवन्ति प्राणेष्वेवेन्द्रियं दधाति, इति ।

इन्द्रो देवता यासां ता ऐन्द्रियः । तथाविधा एव नवसंख्याकाः सर्वा अपि कार्याः । तेन प्राणेषु सामर्थ्यं स्थापयन्ति ।

तास्वष्टु प्रतिहारभागं निषेधति—

अप्रतिहृताभिरुद्गायति तस्मात्पुरुषः सर्वाण्य-

न्यानि शीर्ष्णोऽङ्गानि प्रत्यचति शिर एव न, इति ।

ऋचि गीयमानस्य साम्नः पञ्च भागा हिंकारप्रस्ताबोद्धीयप्रतिहारनिधना-
ख्याः । तेषु प्रतिहारभागं वर्जयित्वा तद्रहिताभिरेव पूर्वोक्ताभिर्नवभिर्गायेत् ।
यस्मादत्र प्रतिहारो वर्जितस्तस्माद्लोकेऽपि पुरुषः शिराव्यतिरिक्तानि हस्त-
पादादीन्यङ्गानि प्रत्यचति प्रत्याहृतानि संकुचितानि करोति । शिर एव त्वेकं
संकुचितं न करोति । न हि हस्तपादवदङ्गुलीवश्च शिरः प्रतिहर्तुं शक्यते ।
तस्माच्छिरस्थानीयाध्वर्युगाने प्रतिहारो वर्जनीयः ।

अथ तस्य गानस्याभितः स्तोमद्वयविशिष्टं सामद्वयं विधत्ते—

पञ्चदश रथंतरं भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धते सप्तदशं

बृहदन्नाद्यस्यावरुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायन्ते, इति ।

पञ्चदशस्तोमकं रथंतरं सामैकतो गायेयुः । तेन पञ्चदशस्येन्द्रेण सहोत्प-

भत्वादिन्द्रियप्राप्तिर्भवति । तथा सप्तदशस्तोमयुक्तं बृहदन्यतो गायेयुः । सप्त-
दशस्याभ्यप्रजाहेतुत्वात्तत्प्राप्तिः । यथा पक्षिणो द्वौ पक्षावेवमेतद्भानद्वयं द्रष्ट-
व्यम् । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम्—‘ पञ्चदशोऽन्यः पक्षो भवति । सप्तद-
शोऽन्यः ’ इति ।

अथ स्तोमसामविशेषमृग्विशेषेषु विधत्ते—

एकविंशं भद्रं द्विपदासु प्रतिष्ठित्यै, इति ।

एकविंशः स्तोमविशेषः । भद्रशब्दः सामविशेषस्य नामधेयम् । पादद्वयो-
पेता ऋचो द्विपदाः । तेन पादद्वित्वेन प्रतिष्ठा भवति ।

एतस्य भद्रसाम्नः समीपे पत्नीगानं विधत्ते—

पत्नय उप गायन्ति मिथुनत्वाय प्रजात्यै, इति ।

यजमानानां याः पत्नयस्ताः सर्वा भद्राख्यसामगानस्य समीपे स्वय-
मपि गायेयुः । पुरुषाणां पत्नीनां च गानेन मिथुनं(नत्वे) पत्न्याः प्रजोत्प-
त्तिर्भवति ।

अथ सामान्तरं विधत्ते—

प्रजापतिः प्रजा असृजत सोऽकामयताऽऽसामह
राज्यं परीयामिति तासां राजनेनैव राज्यं पर्यैत्तद्वा-
जनस्य राजनत्वं यद्वाजनं भवति प्रजाना-
मेव तयजमाना राज्यं परि यन्ति, इति ।

राजनमिति सामविशेषस्य नामधेयम् । राज्यसाधनत्वात्तस्य राजनत्वम् ।
तत्सामप्रयोगेण यजमाना राज्यं प्राप्नुवन्ति ।

तत्रैव स्तोमविशेषं विधत्ते—

पञ्चविंशं भवति प्रजापतेराप्त्यै, इति ।

प्रजापतेः पञ्चविंशस्तोमस्रष्टृत्वात्तेन तत्प्राप्तिः ।

तस्मिन्नेव पञ्चविंशस्तोमे कंचिद्विशेषं विधत्ते—

पञ्चभिस्तिष्ठन्तः स्तुवन्ति देवलोकमेवाभि
जयन्ति पञ्चभिरासीना मनुष्यलोकमेवाभि

प्रपा० १ अनु० ८] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४७०९

• (सामविशेषकथनम्)

जयति दश सं पयन्ते दशाक्षरा विराडन्त्रं

विराड्विराजैवान्नायमव रुन्धते, इति ।

पञ्चविंशत्यस्तोमे या आद्याः पञ्च स्तोत्रियास्ता ऋत्विभिरुत्थितैः पठ-
नीयाः । याश्चानन्तरभाविन्यः पञ्चसंख्यास्ता आसीर्नैर्गातव्याः । तेन लोकद्वय-
प्राप्तिः । दशसंख्यया विराहद्वाराऽन्यप्राप्तिः ।

आसीनगाने कंचिद्विशेषं विधत्ते—

पञ्चधा विनिषय स्तुवन्ति पञ्च

दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

पञ्चभिः प्रकारैः स्थानविशेषेषूपविश्य स्तुवन्ति । उर्ध्वया सह दिशां पञ्च-
त्वादिभ्यु प्रतिष्ठा ।

तत्रैवान्यं विशेषं विधत्ते—

एकैकयाऽस्तुतया समायन्ति दिग्भ्य

एवान्नाय५ सं भरन्ति, इति ।

पञ्चसु स्थानेषूपवेशनकाले कचिदुद्गाता प्रथममुपविशति । तदानीमितरे
सर्वेऽप्यस्तुतया स्तोत्रियया तमुद्गातारं समागत्योपविशन्ति । एवं तत्तत्स्थानेषु
प्रथममेवोद्गातयुर्विष्टे सति तत्तद्वचां स्तुतेः प्रागेव सर्वेऽप्युद्गातारमुपगच्छेयुः ।
• तथा सति सर्वाभ्यो दिग्भ्योऽन्नं संपादयन्ति ।

इतरेष्वगतेषुद्गातृकृत्यं विधत्ते—

ताभिरुद्गातोद्गायति दिग्भ्य एवान्नाय५ संभृत्य तेज

आत्मन्दधते तस्मादेकः प्राणः सर्वाण्यङ्गान्यवत्यथो

यथा सुपर्ण उत्पतिष्यञ्छिर उत्तमं कुरुत एवमेव

तयजमानाः प्रजानामुत्तमा भवन्ति, इति ।

यां स्तोत्रियां पुरस्कृत्योद्गातारमागच्छन्ति तया स उद्गाता गायेत् । तथा
सति दिग्भ्यः संपादितमन्नं तेजोरूपं सर्वेऽपि स्वात्मन्येव स्थापयन्ति । यस्मा-
दत्र सर्वेषु स्थितेष्वेक एवोद्गाता गायति तस्माच्छरीरमध्येऽप्येक एव प्राणः
सर्वाण्यङ्गानि रक्षति । अपि च यथा कश्चित्पक्षिनिशेष आकाश उत्पतिष्य-

स्वकीयं शिर ऊर्ध्वं कुरुते, एवमेव तेनोद्गातृगानेन प्रजानां मध्ये यजमाना उत्तमा भवन्ति ।

अथ त्रयाणामृत्विजामाधारविशेषान्विधत्ते—

आसन्दीमुद्गाताऽऽरोहति साम्राज्यमेव गच्छन्ति प्लेङ्-
खः होता नाकस्यैव पृष्ठः रोहन्ति कूर्चावध्वर्युर्ब्र-
धस्यैव विष्टपं गच्छन्त्येतावन्तो वै देवलोकास्तेष्वेव
यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्त्यथो आक्रमणमेव तत्सेतुं
यजमानाः कुर्वते सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ॥

आसन्दी चतुर्भिः पादैरुन्नतैरुक्ता खट्वाकारा । उद्गातुस्तदारोहणेन सर्वे
यजमानाः साम्राज्यं देशाधिपत्यं गच्छन्ति । प्लेङ्को दोला, तां होता समारो-
हति । तेन सर्वेऽपि स्वर्गमारोहन्ति । कूर्चौ दर्भविशेषौ, तावध्वर्युरारोहति ।
तेन ब्रध्नस्याऽऽदित्यस्य विष्टपं स्थानं गच्छन्ति । साम्राज्यस्वर्गादित्यस्थान-
रूपा ये लोका एतावन्त एवापेक्षिता देवलोकास्तेष्वनुक्रमेण प्रतितिष्ठन्ति ।
अपि च तेनाऽऽरोहणेन स्वर्गसमुद्रस्याऽऽक्रमणसाधनं सेतुं यजमानाः कुर्वते ।
तच्च स्वर्गप्राप्त्यै भवति ।

अत्र मीमांसा । दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे षष्ठाधिकरणे चिन्तितम्—

*पत्नीनामुपगानं किमृत्विजां तन्निवर्तयेत् ।

समुच्चितं वा गानस्य शारीरत्वाच्चिन्तयेत् ॥

स्वराभिष्यञ्जनं गानं ग्रहवत्तद्विधीयते ।

वादित्रोपचयः साम्यात्सान्निध्याच्च समुच्चयः ॥

महाव्रते श्रूयते—‘पत्नय उपगायन्ति’ इति । प्रकृतौ श्रूयते—‘ऋत्विज
उपगायन्ति’ इति । तदेतदृत्विगुपगानं पत्न्युपगानेन निवर्त्यते । ननु प्रकृतावु-
द्गात्रा ‘साम्नि’ गीयमाने सत्यृत्विजोऽन्ये सामैवोपगायन्ति । इह तु पत्नयो
वादित्रं वादयन्तीति भिन्नविषयत्वान्नास्ति निवृत्तिः । मैवं, गानशब्दस्य
शारीरे प्रसिद्धत्वात् । तस्मादृत्विजो निवर्त्य पत्नयः सामोपगायेयुरिति प्राप्ते
‘ब्रूमः’—गानशब्दस्य नाक्षरोच्चारणमर्थः, किंतु स्वराभिष्यञ्जनं, तच्च शरीरेण
वादित्रेण वा सिध्यति । अत एव गानतत्त्वज्ञा आहुः—‘दारवी गात्र-

प्रपा० ९ अनु० ९] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४७११

• (सततन्नुवीणादिकथनम्)

वीणा च द्वे वीणे गानजातिषु ' इति । तच्च गानं ब्रह्मपायेनापूर्वकिपाविधानाच्च प्रकृतिलिङ्गं स्यात् । एवं तर्हि गानोपचयवाचिन उपशब्दस्य वैयर्थ्यमिति चेन्न । वादित्रोपचयसंभवात् । अस्ति हि तत्र वादित्रनादः, 'दिभु दुन्दुभयो नदन्ति ' इति श्रुतेः । पत्न्युपगानं च वादित्रनादः । ' काण्डवीणाभिरुपगायन्ति ' इति श्रुतेः । अतः सादृश्यात्संनिधानाच्च तदुपचयो युक्तः । तस्मादनिवृत्तेरुपगानयोः समुच्चयः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

बाध्यं श्लोकादिनाऽऽज्यादि न वाऽऽद्यः स्तुतिलिङ्गतः ।

देशसाम्नोर्विधौ भेदो वैशिष्ट्यात्स्यात्समुच्चयः ॥

महाव्रते भूयते—'श्लोकेन पुरस्तात्सदसः स्तुवन्यनुश्लोकेन पश्चात्' इत्यादि । तत्र श्लोकानुश्लोकनामकैः सामभिः प्राकृतान्याज्यपृष्ठादिस्तोत्रगतानि रथं-तरवामदेव्यादिनामकानि सामानि बाध्यानि । कृतः, स्तुवत इति प्रकृतिलिङ्गदर्शनात् । प्रकृतावाज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवत इति हि श्रुतम् । नैतत्सारम् । किमत्र स्तुतिमनूय देशसामगुणौ विधीयेते, किंवा गुणद्वयविशिष्टा स्तुतिः । नाऽऽद्यो वाक्यभेदापत्तेः । द्वितीये तु कार्यभेदेन बाधाभावात्समुच्चयः स्यात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

अ॒र्क्ये॒ण॒ वै॒ स॒ह॒स्र॒शः॒ प्र॒जाप॑तिः॒ प्र॒जा अ॑सृजत्
ताभ्य॒ इलान्दे॒नेरां॒ लूता॑मवोरुन्ध॒ यद॒र्क्यं॒ भव॑ति
प्र॒जा ए॒व तय॑र्जमानाः॒ सृजन्त॒ इलान्दं॒ भव॑ति
प्र॒जाभ्य॑ ए॒व सृ॒ष्टाभ्य॑ इरां॒ लूता॑मव॒ रुन्धते॒ तस्मा॑द्या॒
समां॑ स॒त्र स॒मृद्धं॒ क्षो॒धुका॑स्ता॒ समां॑ प्र॒जा इ॒ष्य॑
ह्यो॒सा॒मूर्ज॑माददते॒ या॑ समां॒ व्यृद्ध॑मक्षो॒धुका॑स्ता॒

समां प्रजाः (१) न ह्यासाभिषमूर्जमाददत
 उत्क्रोदं कुर्वते यथा बन्धान्मुचाना उत्क्रोदं
 कुर्वत एवमेव तथर्जमानादेवबन्धान्मुचाना उत्क्रोदं
 कुर्वत इषमूर्जमात्मन्दधाना वाणः शततन्तुर्भवति
 शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्राति
 तिष्ठन्त्याजि धावन्त्यनभिजितस्याभिजित्यै दुन्दुभी-
 न्समाघ्नन्ति परमा वा एषा वाग्या दुन्दुभौ परमा-
 मेव (२) वाचमव रुन्धते भूमिदुन्दुभिमा घ्नन्ति
 यैवेमां वाक्प्रविष्टा तामेवाव रुन्धतेऽथो इमामेव
 जयन्ति सर्वा वाचो वदन्ति सर्वासां वाचामवरुद्ध्या
 आर्द्धे चर्मन्वयारच्छेते इन्द्रियस्यावरुद्ध्या आऽन्यः
 क्रोशति प्रान्यः शःसति य आक्रोशति पुनात्यैवै-
 नान्स यः प्रशःसति पूतेष्वेवान्नायं दधात्यृषिकृतं
 च (३) वा एते देवकृतं च पूर्वैर्मासैरव रुन्धते
 यद्भूतेच्छदा सामानि भवन्त्युभयस्यावरुद्ध्यै
 यन्ति वा एते मिथुनाद्ये संवत्सरमुपयन्त्यन्तर्वेदि
 मिथुनौ सं भवतस्तेनैव मिथुनान्न यन्ति (४) ॥

(व्यृद्धमसोऽधुकास्ता समां प्रजाः परमामेव च त्रिशश्वः ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अ॒र्क्येण । वै । स॒हस्र॒श इति॑ स॒हस्र—शः । प्र॒जाप॑ति-
रिति॑ प्र॒जा—प॒तिः । प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । अ॒सृज॑त ।
ताभ्यः । इलान्देन । इराम् । लूताम् । अवेति॑ । अ॒रुन्ध॑ ।
यत् । अ॒र्क्यम् । भव॑ति । प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । ए॒व । तत् ।
यज॑मानाः । सृज॑न्ते । इलान्दम् । भव॑ति । प्र॒जाभ्य॑ इति॑
प्र—जाभ्यः । ए॒व । सृष्टा॑भ्यः । इराम् । लूताम् । अवेति॑ ।
रुन्ध॑ते । तस्मात् । याम् । समाम् । स॒त्रम् । समृ॑द्धमिति॑
सम्—कृ॒द्धम् । क्षो॒धुकाः । ताम् । समाम् । प्र॒जा इति॑
प्र—जाः । इष॑म् । हि । आ॒साम् । ऊ॒र्जम् । आ॒दद॑त
इत्या॑—ददते । याम् । समाम् । व्यृ॑द्धमिति॑ वि—कृ॒द्धम् ।
अक्षो॑धुकाः । ताम् । समाम् । प्र॒जा इति॑ प्र—जाः (ि) ।
न । हि । आ॒साम् । इष॑म् । ऊ॒र्जम् । आ॒दद॑त इत्या॑—
ददते । उ॒त्क्रो॑दमित्युत्—क्रो॒दम् । कु॒र्वते । यथा॑ । ब॒न्धात् ।
मुमु॑चानाः । उ॒त्क्रो॑दमित्युत्—क्रो॒दम् । कु॒र्वते । ए॒वम् । ए॒व ।
तत् । यज॑मानाः । दे॒वब॑न्धादिति॑ दे॒व—ब॒न्धात् । मुमु॑-
चा॒नाः । उ॒त्क्रो॑दमित्युत्—क्रो॒दम् । कु॒र्वते । इष॑म् । ऊ॒र्जम् ।
आ॒त्मन् । दधा॑नाः । वा॒णः । श॒तत॑न्तुरिति॑ श॒त—त॒न्तुः ।
भव॑ति । श॒तायु॑रिति॑ श॒त—आ॒युः । पुरु॑षः । श॒तेन्द्रि॑य

इति शत—इन्द्रियः । आयुषि । एव । इन्द्रिये । प्रतीति ।
 तिष्ठन्ति । आजिम् । धावन्ति । अनभिजितस्येत्यनभि-
 जितस्य । अभिजित्या इत्यभि—जित्यै । दुन्दुभिन् । समा-
 घ्नन्तीति सम्—आघ्नन्ति । परमा । वै । एषा । वाक् ।
 या । दुन्दुभौ । परमाम् । एव (२) । वाचम् । अवेति ।
 रुन्धते । भूमिदुन्दुभिमिति भूमि—दुन्दुभिम् । एति । घ्नन्ति ।
 या । एव । इमाम् । वाक् । प्रविष्टेति प्र—विष्टा । ताम् ।
 एव । अवेति । रुन्धते । अर्थो इति । इमाम् । एव ।
 जयन्ति । सर्वाः । वाचः । वदन्ति । सर्वासाम् । वाचाम् ।
 अवरुद्ध्या इत्यव—रुद्ध्यै । आर्द्रै । चर्मन् । व्यायच्छेते
 इति वि—आयच्छेते । इन्द्रियस्य । अवरुद्ध्या इत्यव—
 रुद्ध्यै । एति । अन्यः । क्रोशति । प्रेति । अन्यः । श-
 सति । यः । आक्रोशतीत्या—क्रोशति । पुनार्ति । एव ।
 एनान् । सः । यः । प्रशस्तीति प्र—शस्ति । पुतेषु ।
 एव । अन्नायमित्यन्न—अयम् । दधाति । ऋषिष्ठतमित्यृषि-
 ष्ठम् । च (३) । वै । एते । देवळतमिति देव—ळतम् ।
 च । पूर्वैः । मासैः । अवेति । रुन्धते । यत् । भूतेच्छदा-
 मिति भूते—छदाम् । सामानि । भवन्ति । उभयस्य । अव-
 रुद्ध्या इत्यव—रुद्ध्यै । यन्ति । वै । एते । मिथुनात् ।
 ये । संवत्सरमिति सं—वत्सरम् । उपयन्तीत्युप—यन्ति ।

(शततन्तुवीणादिकथनम्)

अन्तर्वेदीत्यन्तः—वेदि । मिथुनौ । समिति । भवतः ।

तेन । एव । मिथुनात् । न । यन्ति (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

अष्टमे क्रोशसामादीन्युक्तानि । नवमे शततन्तुवीणादिकपुच्यते ।

तत्राऽऽदौ तावत्सामद्वयं विधत्ते

अर्क्येण वै सहस्रशः प्रजापतिः प्रजा असृजत
ताभ्य इलान्देनेरां लूतामवारुन्ध यदक्यं भवति
प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्त इलान्दं भवति प्रजाभ्य
एव सृष्टाभ्य इरां लूतामव रुन्धते तस्माद्याः समाः
सत्रं समृद्धं क्षोधुकास्ताः समां प्रजा इषः
ह्यासामूर्जमाददते याः समां व्यृद्धमक्षोधुकास्ताः
समां प्रजा न ह्यासामिषमूर्जमाददते, इति ।

अर्क्यमिति कस्यचित्साम्नो नामधेयं तेन प्रजापतिः पुरा बहुविधाः सह-
स्रसंघरूपाः प्रजा असृजत । इलान्दमिति सामान्तरस्य नामधेयम् । तेन
साम्नो स्वमृष्टप्रजार्थं लूतामिरां पूर्वं विच्छिन्नमक्षमवारुन्ध पुनरप्यविच्छेदेन
संपादितवान् । तद्यजमाना अपि सामद्वयेन प्रजाः सृष्ट्वा तदर्थमन्नं संपादयन्ति ।
यस्मादस्मिन्सत्रे साम्नोऽन्नं संपाद्यते तस्माद्यां समां सत्रं समृद्धं यस्मिन्संव-
त्सरे नैरन्तर्येण सत्रं समृद्धं प्रवृत्तं तां समां प्रजाः क्षोधुकास्तस्मिन्सं-
वत्सरे नैरन्तर्येण क्षुधिताः प्रजाः सत्रिणां समीपे सर्वदिग्भ्यः समागच्छन्ति ।
सत्रिणो ह्यासां प्रजानां नानाविधमन्नं रसं च समादाय प्रयच्छन्ति । यस्मिन्स्तु
संवत्सरे सत्रं व्यृद्धं न प्रवृत्तं तस्मिन्संवत्सरे प्रजा असोधुकाः क्षुधिताः काश्चि-

दपि नाऽऽगच्छन्ति । यस्मादासां प्रजानां व्रीह्याद्यन्नं क्षीरादिरसं च नैवाऽऽ-
दाय प्रयच्छन्ति तस्मादनागमनम् ।

अथान्यदनुष्ठेयं विधत्ते—

उत्क्रोदं कुर्वते यथा बन्धान्मुमुक्षुषा उत्क्रोदं
कुर्वत एवमेव तद्यजमाना देवबन्धान्मुमुक्षुषा
उत्क्रोदं कुर्वत इषमुर्जमात्मन्दधानाः, इति ।

हर्षनिमित्तो ह्यत्युच्चध्वनिरुत्क्रोदः । सर्वे यजमानाः सत्रसमाप्त्या संतुष्टा
उत्क्रोदं कुर्युः । यथा लोके चिरं शृङ्खलाबद्धाः पुरुषास्तद्विभोक्तुं गच्छन्तो हर्षे-
णोत्क्रोदं कुर्वन्ति, एवमेव यजमानाश्चिरकालानुष्ठेयसत्ररूपादेवबन्धाद्विभोक्तुं
प्राप्नुवन्तः सत्रसामर्थ्येनान्नं रसं च स्वात्मानि संपादयन्ति । अत उत्क्रोदं कुर्वते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘औदुम्बरस्य वीणादण्डस्य दशातिमथितान्येकैकस्मि-
न्नतिमथिते दश दश मौञ्जास्तन्तून्प्रवयति स वाणः शततन्तुः’ इति, तदेत-
द्विधत्ते—

वाणः शततन्तुर्भवति शतायुः पुरुषः शते-
न्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

दशेन्द्रियाणां दशसंख्याकामु नाडीषु वृत्तिभेदेन शतसंख्या ।

उत्साहोपेतानां यजमानानां काञ्चिन्मर्यादां कृत्वा तत्पर्यन्तं धावनं विधत्ते—

आर्जिं धावन्त्यनभिजितस्याभिजित्यै, इति ।

यत्पूर्वमनभिजितमसंपादितं फलं तस्य संपादनायेदं धावनम् ।

उत्साहद्योतकमन्याद्विधत्ते—

दुन्दुभीन्स्तमाग्नन्ति परमा वा एषा वाग्वा

दुन्दुभी परमामेव वाचमव रुन्धते, इति ।

‘द्विषु स्थापिता ये दुन्दुभयस्तान्सम्पगाहन्त्युः । सोऽयं दुन्दुभिध्वनिः सर्व-
ध्वनीनामुत्तमोऽत्युच्चत्वात् । तद्वादनेन सभारञ्जनक्षमां परमां वाचं प्राप्नुवन्ति ।

(सततन्तुवीणादिकथनम्)

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ अपरेणाऽऽग्नीध्रमण्डपं भूमिदुन्दुभिप्रवटं स्वनन्त्यर्धम-
न्तर्वेद्यं बहिर्वेदि तमाद्रेण चर्मणोत्तरलोम्ना वितत्य शङ्कुभिः परिनिहत्यात्रैतत्पु-
च्छकाण्डमाहननार्थं निदधाति’ इति । तत्र तेन पुच्छकाण्डेनाऽऽहननं विधत्ते—

भूमिदुन्दुभिमाघ्नन्ति येवेमां वाक्प्रविष्टा

तामेवाव रुन्धतेऽथो इमामेव जयन्ति, इति ।

भूमिदुन्दुभ्याधातेन पार्थिवेषु द्रव्येषु परस्परसंघट्टनेन जन्याः शब्दविशेषाः
स्वाधीना भवन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ उपाकृते माहेन्द्रस्य स्तोत्रे सर्वा वाचो वदन्त्युत्क्रोदं
यजमानाः कुर्वतेऽपाघाटलिकास्तुम्बुरुवीणाः पिच्छोला इति पत्नयो वादयन्ति
वीणाः शङ्कौ नालीरूपपाहिताः ’ इति, तदेतद्विधत्ते—

सर्वा वाचो वदन्ति सर्वासां वाचामवरुद्ध्ये, इति ।

अपाघाटलिकादिवाद्यविशेषजन्या मनुष्यगवाश्वादिशब्दजन्याश्च ये शब्द-
विशेषास्ते सर्वेऽपि प्राप्यन्त इत्यर्थः ।

अथ ब्राह्मणशूद्रयोश्चर्मनिमित्तं कलहं विधत्ते—

आर्द्रे चर्मन्व्यायच्छते इन्द्रियस्यावरुद्ध्ये, इति ।

तेनाऽऽर्द्रचर्मनिमित्तेन कलहेन सामर्थ्यसंपत्तिर्भवति । कलहप्रकारस्तु सूत्रे
विस्पष्टमुक्तः—‘शूद्रार्यौ चर्मकर्तुं व्यायच्छते आर्द्रं श्वेते परिमण्डलेऽन्तर्वेदि ब्राह्मणो
बहिर्वेदि शूद्र आक्रोशति शूद्रः प्रशंसति ब्राह्मण इमेऽरात्सुरिमे सुभूतमक-
मिति ब्राह्मण इम उद्गासीकारिण इमे दुर्भूतमकमिति शूद्रस्तं ब्राह्मणः
संजित्याऽऽग्नीध्रे चर्माध्यस्यति’ इति ।

तत्राऽऽक्रोशं प्रशंसां च क्रमेण विधत्ते—

आऽन्यः क्रोशति प्रान्यः शऽसति

य आक्रोशति पुनात्येवैनान्तस्य यः

प्रशऽसति पूतेष्वेवान्नायं दधाति, इति ।

इमे सत्रानुष्ठायिनो यजमाना द्रव्यव्ययं कृत्वा सर्वशून्यकारिणोऽतो दुर्व्या-
पारमकुर्वन्तित्येवमन्य एकः शूद्र आक्रोशति निन्देत् । इमे यजमानाः समृद्धिं

गताः सव्यापारकुर्वन्भित्येवमन्य एको ब्राह्मणः प्रशंसेत् । तयोर्मध्ये शूद्र
आक्रोशति स एनान्यजमानाञ्छोधयित्वा निष्पापान्करोति । यो ब्राह्मणः
प्रशंसति स च पूतेषु यजमानेष्वन्नाद्यं संपादयति ।

अथ कांश्चित्सामविशेषान्विधत्ते—

ऋषिकृतं च वा एते देवकृतं च
पूर्वैर्मासैरव रुन्धते यज्जुतेच्छदाः
सामानि भवन्त्युभयस्यावरुद्ध्यै, इति ।

योऽयमृषिभिर्मनुष्यैः कृत उपकारो यश्च देवैः कृत उपकारस्तदुभयमप्यस्मान्महाव्रताद्भवामयनगतादुपान्त्यादहः पूर्वमनुष्ठितैर्मासैर्यजमानाः प्राप्नुवन्ति ।
अतो महाव्रतेऽपि तदुभयप्राप्त्यर्थं भूतैश्छन्नामकानामृषीणां संबन्धीनि तैर्दृष्टानि सामानि गातव्यानि ।

अथ ब्रह्मचारिपुंश्चल्योर्मिथुनीभावं विधत्ते—

यन्ति वा एते मिथुनाद्ये संवत्सरमुपयन्त्यन्तर्वेदि
मिथुनौ सं भवतस्तेनैव मिथुनान्न यन्ति, इति ॥

ये यजमानाः संवत्सरसत्रमनुतिष्ठन्ति ते चिरकालब्रह्मर्याभ्यासान्मिथुनशक्ते-
रपगच्छन्ति । अतः पुनस्तच्छक्तिप्राप्त्यर्थं वेदिमध्ये ब्रह्मचारिपुंश्चलीरूपौ मिथु-
नावयवौ संभवं कुर्यातां, तेन संभवेन यजमाना मिथुनशक्तेर्नापगच्छन्ति ।
अन्तर्वेदिदेशश्च सूत्रकारेण दर्शितः—‘उत्तरस्यां वेदिश्रोण्यां पुंश्चल्यै माग-
धाय च परिश्रयन्ति’ इति । मगधदेशोत्पन्नो ब्रह्मचारी मागधः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

चर्माव भिन्दन्ति पाप्मानमेवैषामव भिन्दन्ति
माऽप रात्सीर्माऽति व्यात्सीरित्याह संप्रत्येवैषां

पाप्मानमव भिन्दन्त्युदकुम्भानधिनिधाय दास्यो
मार्जालीयं परी नृत्यन्ति पदो निघ्नतीरिदमधुं
गायन्त्यो मधु वै देवानां परममन्नाद्यं परमेवान्ना-
द्यमव रुन्धते पदो नि घ्नन्ति महीयामेवेषु
दधति (१) ॥

(चर्मेकात्रपञ्चाशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

चर्म । अवेति । भिन्दति । पाप्मानम् । एव । एषाम् ।
अवेति । भिन्दति । मा । अपेति । रात्सीः । मा ।
अतीति । व्यात्सीः । इति । आह । संप्रतीति सं-प्रति ।
एव । एषाम् । पाप्मानम् । अवेति । भिन्दति । उदकुम्भा-
नित्युद-कुम्भान् । अधिनिधायेत्यधि-निधाय । दास्यः ।
मार्जालीयम् । परीति । नृत्यन्ति । पदः । निघ्नतीति नि-
घ्नतीः । इदमधुमितीदं-मधुम् । गायन्त्यः । मधु । वै ।
देवानाम् । परमम् । अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् । परमम् ।
एव । अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् । अवेति । रुन्धते ।

पदः । नीति । व्रन्ति । महीयाम् । एव । एषु ।
दधति (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

नवमेऽनुवाक उत्क्रोदादिकमुक्तम् । अथ दशमे दासीनृत्यमुच्यते ।
तत्राऽऽदौ तावच्चर्मवेधनं विधत्ते—

चर्माव भिन्दन्ति पाप्मानमेवैषामव भिन्दन्ति, इति ।

अत्र भेद्यं चर्म सूत्रकारेण विस्पष्टमुक्तम्—‘उत्तरेणाऽऽग्नीध्रं कटसंघाते तेजन-
संघाते वाऽऽर्द्रं चर्म वेधनार्थं वितल्योच्छ्रयन्ति’ इति । वेधनप्रकारश्च तेनैव स्पष्ट-
मुक्तः—‘विपरियान्त्येतच्चर्म कवचिनस्तेषामेकैकं संशास्ति माऽपरात्सीर्माऽति-
व्यात्सीरिति तत्ते विद्धा नातिपादयन्ति’ इति । तेन चर्मवेधनेनैषां यजमानानां
पाप्मानमेव भिन्दन्ति ।

अथ वेधनात्पूर्वं कवचिष्वध्वर्योः शासनं विधत्ते—

माऽप रात्सीर्माऽति व्यात्सीरित्याह संप्रत्ये

वैषां पाप्मानमव भिन्दन्ति, इति ।

हे कवचिश्चर्मवेधनाय प्रवृत्तस्य बाणस्य स्खलनरूपमपराधं मा कार्षीः ।
अस्खलन्नपि चर्म भित्त्वा परतो बाणगमनरूपमतिव्यथनं मा कार्षीरित्येव-
मध्वर्युर्ब्रूयात् । एवं सत्येषां यजमानानां पाप्मानं सम्यगेव भिन्दन्ति ।

अथ नृत्यं विधत्ते—

उदकुम्भानधिनिधाय दास्यो मार्जालीयं परि
नृत्यन्ति पदो निघ्नतीरिदमधुं गायन्त्यो मधु वै

१ क. घ. ङ. च. ‘ते-व’ । २ ख. वेध्यं । ३ क. ङ. ‘र्म व्यध’ । घ. च. ‘र्म व्यधना’ ।
४ ख. ‘रियन्त्ये’ । ५ ख. ‘कैकशः सं’ । ६ क. ‘विधाना’ । ७ ख. ‘व्यधनं’ ।

• (अश्वमेधाह्नमन्त्रकथनम्)

देवानां परममन्त्राय परममेवाह्नायमव रुन्धते
पदो नि घ्नन्ति महीयामेवैषु दधति, इति ॥

अत्र दासीसंख्यां सूत्रकारो दर्शयति—‘ मार्जालीयस्यान्तेऽष्टौ दासकु-
मार्य उदकुम्भैर्विकम्पन्ते ’ इति । ता एतास्ताङ्कुम्भाङ्गिरसि धृत्वा मार्जाली-
यस्य धिष्ण्यस्य परितो नृत्यन्ति नृत्यं कुर्वन्ति । कीदृश्यो दास्यः, पदो निघ्नती-
र्दक्षिणान्पादान्भूमौ ताडयन्त्यः । इदं मध्वित्येतं शब्दं गायन्त्यः । अथवा इदमेव
सारघं मध्वित्यादिमन्त्रं गायन्त्यः । मधु च देवानामत्यन्तं प्रियमन्नम् । अतस्त-
द्दानेन परममन्नं प्राप्नुवन्ति । योऽयं पादघातस्तेनैषु यजमानेषु महीयां पूजां
संपादयन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ।)

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा
संप्लोष्यते स्वाहा संप्लवमानाय स्वाहा संप्लुताय
स्वाहा मेघायिष्यते स्वाहा मेघायते स्वाहा मेधि-
ताय स्वाहा मेघाय स्वाहा नीहाराय स्वाहा
निहाकांयि स्वाहा प्रासचाय स्वाहा प्रचलाकायि
स्वाहा वियोतिष्यते स्वाहा वियोतमानाय स्वाहा
संवियोतमानाय स्वाहा स्तनयिष्यते स्वाहा स्तन-
यते स्वाहोग्रः स्तनयते स्वाहा वर्षिष्यते स्वाहा
वर्षते स्वाहाऽभिवर्षते स्वाहा परिवर्षते स्वाहा संवर्षते

(१) स्वाहाऽनुवर्षते स्वाहा शीकायिष्यते स्वाहा
शीकायते स्वाहा शीकिताय स्वाहा प्रोषिष्यते स्वाहा
प्रुष्णते स्वाहा परिप्रुष्णते स्वाहोद्ग्रहीष्यते स्वाहो-
द्गृह्णते स्वाहोद्गृहीताय स्वाहा विप्रोष्यते स्वाहा
विप्रुवमानाय स्वाहा विप्लुताय स्वाहाऽऽतप्स्यते
स्वाहाऽऽतपते स्वाहोग्रमातपते स्वाहर्ग्यः स्वाहा
यजुर्ग्यः स्वाहा सामर्ग्यः स्वाहाऽङ्गिरोग्यः स्वाहा
वेदेग्यः स्वाहा गाथाग्यः स्वाहा नाराशस्त्रीग्यः
स्वाहा रैभीग्यः स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (२) ॥

(संवर्षते रैभीग्यः स्वाहा द्वे च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

पृथिव्यै । स्वाहा । अन्तरिक्षाय । स्वाहा । दिवे ।
स्वाहा । संप्रोष्यत इति सं-प्रोष्यते । स्वाहा । संप्रवमा-
नायेति सं-प्रवमानाय । स्वाहा । संप्लुतायेति सं-प्लुताय ।
स्वाहा । मेघायिष्यते । स्वाहा । मेघायत इति मेघ-यते ।
स्वाहा । मेघिताय । स्वाहा । मेघाय । स्वाहा । नीहाराय ।

• (अथमेष्टमन्त्रकथनम्)

स्वाहा । निहाकाया इति नि-हाकायै । स्वाहा । प्रास-
चाय । स्वाहा । प्रचलाकाया इति प्र-चलाकायै ।
स्वाहा । वियोतिष्यत इति वि-योतिष्यते । स्वाहा ।
वियोतमानायेति वि-योतमानाय । स्वाहा । संवियोत-
मानायेति सं-वियोतमानाय । स्वाहा । स्तनयिष्यते ।
स्वाहा । स्तनयते । स्वाहा । उग्रम् । स्तनयते । स्वाहा ।
वर्षिष्यते । स्वाहा । वर्षति । स्वाहा । अभिवर्षत इत्यभि-
वर्षते । स्वाहा । परिवर्षत इति परि-वर्षति ।
स्वाहा । संवर्षत इति सं-वर्षति (१) । स्वाहा । अनु-
वर्षत इत्यनु-वर्षति । स्वाहा । शीकायिष्यते । स्वाहा ।
शीकायत इति शीक-यते । स्वाहा । शीकिताय ।
स्वाहा । प्रोषिष्यते । स्वाहा । पुष्णते । स्वाहा । परिपु-
ष्णत इति परि-पुष्णते । स्वाहा । उद्ग्रहीष्यत इत्युत्-
ग्रहीष्यते । स्वाहा । उद्ग्रहृत इत्युत्-ग्रहृते । स्वाहा ।
उद्ग्रहीतायेत्युत्-ग्रहीताय । स्वाहा । विष्णोष्यत इति वि-
ष्णोष्यते । स्वाहा । विष्णुवमानायेति वि-ष्णुवमानाय । स्वाहा ।
विष्णुतायेति वि-ष्णुताय । स्वाहा । आतप्स्यत इत्या-
तप्स्यते । स्वाहा । आतपत इत्या-तपते । स्वाहा । उग्रम् ।
आतपत इत्या-तपते । स्वाहा । ऋगभ्य इत्यृक्-भ्यः ।
स्वाहा । यजुर्भ्य इति यजुः-भ्यः । स्वाहा । सामभ्य इति

सार्म-भ्यः । स्वाहा । अङ्गिरोभ्य इत्यङ्गिरः-भ्यः ।
 स्वाहा । वेदेभ्यः । स्वाहा । गाथोभ्यः । स्वाहा ।
 नाराश-सीभ्यः । स्वाहा । रैभीभ्यः । स्वाहा । सर्वस्मै ।
 स्वाहा (२)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

दशमे दासीनृत्यमुक्तम् । तावता महाव्रतं समाप्तम् । अथोत्तरेष्वनुवाकेष्वथ
 मेधाङ्गमन्त्रा उच्यन्ते । तत्रापि द्वयोरनुवाकयोरन्वहोममन्त्राः ।

तन्मध्ये प्रथमानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा
 संप्रोष्यते स्वाहा संप्लवमानाय स्वाहा संप्लुताय
 स्वाहा मेघायिष्यते स्वाहा मेघायते स्वाहा मेघि-
 ताय स्वाहा मेघाय स्वाहा नीहाराय स्वाहा
 निहाकायै स्वाहा प्रासचाय स्वाहा प्रचलाकायै
 स्वाहा विद्योतिष्यते स्वाहा विद्योतमानाय स्वाहा
 संविद्योतमानाय स्वाहा स्तनयिष्यते स्वाहा स्तनयते
 स्वाहोऽग्रं स्तनयते स्वाहा वर्षिष्यते स्वाहा वर्षते
 स्वाहाऽभिवर्षते स्वाहा परिवर्षते स्वाहा संवर्षते
 स्वाहाऽनुवर्षते स्वाहा शीकायिष्यते स्वाहा शीका-
 यते स्वाहा शीकिताय स्वाहा प्रोषिष्यते स्वाहा

पुष्णते स्वाहा परिपुष्णते स्वाहोद्ग्रहीष्यते स्वाहो-
द्ग्रह्यते स्वाहोद्ग्रहीताय स्वाहा विष्णोष्यते स्वाहा
विष्णवमानाय स्वाहा विष्णुताय स्वाहाऽऽतप्स्यते
स्वाहाऽऽतपते स्वाहोग्रमातपते स्वाहर्ग्यः स्वाहा
यजुर्ग्यः स्वाहा सामर्ग्यः स्वाहाऽङ्गिरोर्ग्यः स्वाहा
वेदेर्ग्यः स्वाहा गाथाभ्यः स्वाहा नाराशंसीभ्यः
स्वाहा रैभीभ्यः स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा , इति ॥

पृथिव्यादयस्त्रयो लोकाः । मेघोत्पादनाय धूमज्योतिःसलिलमरुतां संनिपातः
संप्लवः । स च त्रिविधः—आगामी वर्तमानो भूतश्च । अथ एव सर्वात्मकमजा-
पत्यभिन्नत्वात्तत्तद्रूपेण निर्दिश्यते । धूमादिसंप्लवाद्ध्वं भविष्यद्दत्तेमानातीतदक्षा-
पक्षा मेघोत्पत्तिस्त्रिविधा । त्रिष्यप्यनुगताकारो मेघः । मेघनिष्पत्तेरुर्ध्वं द्रप्स-
पतनं नीहारः । द्रप्सानां बाहुल्येनेषदन्धकारापादनं निहाका । तदीयशैत्ये-
नावयवसंकोचः प्रासचः । संकोचाद्ध्वं पलायनं प्रचलाका । तत ऊर्ध्वं भवि-
ष्यदादिरूपेण त्रिविधा विद्युत् । तथा गर्जनस्याप्यवस्थात्रयम् । वृष्टेरपि तद्-
दवस्थात्रयम् । तत्र तृतीयस्यामवस्थायां चत्वारो भेदाः—वायुवशादाभिमु-
ख्येन वर्षणमभिवर्षणं, परितो मण्डलाकारेण वर्षणं परिवर्षणम्, ऋजुधाराकारं
संवर्षणम्, गच्छतः पुरुषस्य पृष्ठतो वर्षणमनुवर्षणं चेति । वृष्टिक्लिन्नस्य पुरु-
षस्य त्रिविधा शैत्यावस्था शीकायनम् । घर्मकाले संतप्तायां भूमौ प्रथमवृष्टे-
रवसाने समुत्थित उष्मा प्रोषः । सोऽपि दक्षात्रयापन्नः । वृष्टेरपरम उद्ग्रहणं,
तदपि त्रिविधम् । तत ऊर्ध्वं मेघलेशानामपगमनं विप्लवः । सोऽपि त्रिविधः । मेघ-
लेशेष्वपगतेषु सूर्यप्रकाशसंचार आतपः । सोऽपि त्रिविधः । पादवद्वा मन्त्रा
ऋचः । प्रश्नितृपत्रितानि यजुंषि । गीत्यात्मकानि सामानि । अङ्गिरोभिर्मुनिभिर्द-
ष्टाश्चतुर्थवेदोत्पन्ना अङ्गिरसः । त्रिभिर्भागैः सहितास्ते सर्वे वेदाः । देवता-
विषयाख्यानपरा मन्त्रा गाथाः । मनुष्यविषयाख्यानपरा ऋचो नाराशंस्यः ।

रेभः शब्दकुदभिस्तद्विषया ऋचो रैभ्यः । अनुक्तसंग्रहार्थः सर्वशब्दः । एतैः
पञ्चाशन्मन्त्रै रात्रावन्नहोमाः कार्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

द॒त्वते॒ स्वाहा॑ऽद॒न्तका॑य॒ स्वाहा॑ प्रा॒णिने॒
स्वाहा॑ऽप्रा॒णाय॒ स्वाहा॑ मु॒ख॒वते॒ स्वाहा॑ऽमु॒खाय॒
स्वाहा॑ ना॒सि॒क॒वते॒ स्वाहा॑ऽना॒सिका॑य॒ स्वाहा॑ऽक्ष॒ण्वते॒
स्वाहा॑ऽन॒क्षिका॑य॒ स्वाहा॑ क॒र्णिने॒ स्वाहा॑ऽक॒र्णका॑य॒
स्वाहा॑ शी॒र्ष॒ण्वते॒ स्वाहा॑ऽशी॒र्षका॑य॒ स्वाहा॑ प॒व॒ते॒
स्वाहा॑ऽपा॒दका॑य॒ स्वाहा॑ प्रा॒णते॒ स्वाहा॑ऽप्रा॒णते॒
स्वाहा॑ व॒दे॒ते स्वाहा॑ऽव॒दे॒ते स्वाहा॑ प॒श्य॒ते स्वाहा॑ऽ-
प॒श्य॒ते स्वाहा॑ शृ॒ण्व॒ते स्वाहा॑ऽशृ॒ण्व॒ते स्वाहा॑ म॒न॒-
स्वि॒ने स्वाहा॑ (१) अ॒म॒न॒से स्वाहा॑ रे॒त॒स्वि॒ने
स्वाहा॑ऽरे॒त॒स्का॑य॒ स्वाहा॑ प्र॒जा॒भ्यः स्वाहा॑ प्र॒ज॒न॒-
नाय॒ स्वाहा॑ लो॒म॒व॒ते स्वाहा॑ऽलो॒मका॑य॒ स्वाहा॑
त्व॒चे स्वाहा॑ऽत्व॒का॑य॒ स्वाहा॑ च॒र्म॒ण्व॒ते स्वाहा॑ऽच॒-
र्मका॑य॒ स्वाहा॑ लो॒हि॒त॒व॒ते स्वाहा॑ऽलो॒हि॒ताय॒ स्वाहा॑
मा॒श्व॒न्व॒ते स्वाहा॑ऽमा॒श्व॒का॑य॒ स्वाहा॑ सा॒व॒भ्यः

स्वाहाऽस्त्रावकाय स्वाहाऽस्थन्वते स्वाहाऽन-
स्थिकाय स्वाहा मज्जन्वते स्वाहाऽमज्जकाय
स्वाहाऽक्लिने स्वाहाऽनक्लाय स्वाहाऽऽत्मने स्वाहाऽ-
नात्मने स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (२) ॥

(मनस्विने स्वाहाऽनात्मने स्वाहा द्वे च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः)

दत्वते स्वाहा । अदन्तकाय स्वाहा । प्राणिने ।
स्वाहा । अप्राणाय स्वाहा । मुखवत इति मुखवते ।
स्वाहा । अमुखाय स्वाहा । नासिकवत इति नासिक-
वते स्वाहा । अनासिकाय स्वाहा । अक्षवत इत्य-
क्षवते स्वाहा । अनशिकाय स्वाहा । कर्णिने ।
स्वाहा । अकर्णकाय स्वाहा । शीर्षवत इति शीर्ष-
वते स्वाहा । अशीर्षकाय स्वाहा । पद्वत इति पद-
वते स्वाहा । अपादकाय स्वाहा । प्राणत इति प्र-
अनते स्वाहा । अप्राणत इत्यप्र-अनते स्वाहा । वदते ।

स्वाहा । अ॒व॒द॒ते । स्वाहा । प॒श्य॒ते । स्वाहा । अ॒प॒श्य॒ते ।
 स्वाहा । शृ॒ण्व॒ते । स्वाहा । अ॒शृ॒ण्व॒ते । स्वाहा । म॒न॒-
 स्वि॒ने । स्वाहा (१) । अ॒म॒न॒से । स्वाहा । रे॒त॒स्वि॒ने ।
 स्वाहा । अ॒रे॒त॒स्का॒येत्य॒रेतः—का॒य । स्वाहा । प्र॒जा॒भ्य॒ इति
 प्र—जा॒भ्यः । स्वाहा । प्र॒ज॒न॒ना॒येति॒ प्र—ज॒न॒ना॒य । स्वाहा ।
 लो॒म॒व॒त॒ इति॒ लो॒म—व॒ते । स्वाहा । अ॒लो॒म॒का॒य । स्वाहा ।
 त्व॒चे । स्वाहा । अ॒त्व॒का॒य । स्वाहा । च॒र्म॒ण्व॒त॒ इति
 च॒र्म॒ण्—व॒ते । स्वाहा । अ॒च॒र्म॒का॒य । स्वाहा । लो॒हि॒त॒व॒त॒
 इति॒ लो॒हि॒त—व॒ते । स्वाहा । अ॒लो॒हि॒ता॒य । स्वाहा ।
 मा॒ऽस॒न्व॒त॒ इति॒ मा॒ऽस॒न्—व॒ते । स्वाहा । अ॒मा॒ऽस॒का॒य ।
 स्वाहा । स्ना॒व॒भ्य॒ इति॒ स्ना॒व—भ्यः । स्वाहा । अ॒स्ना॒व॒का॒य ।
 स्वाहा । अ॒स्थ॒न्व॒त॒ इत्य॒स्थ॒न्—व॒ते । स्वाहा । अ॒न॒स्थि॒-
 का॒य । स्वाहा । म॒ज्ज॒न्व॒त॒ इति॒ म॒ज्ज॒न्—व॒ते । स्वाहा ।
 अ॒म॒ज्ज॒का॒य । स्वाहा । अ॒ङ्गि॒ने । स्वाहा । अ॒न॒ङ्गा॒य ।
 स्वाहा । आ॒त्म॒ने । स्वाहा । अ॒ना॒त्म॒ने । स्वाहा । स॒र्व॒स्मै ।
 स्वाहा (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ शरीरहोममन्त्रा उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—‘दत्वते स्वाहाऽदन्तकाय स्वाहेति शरीरहोमाहुर्होति’ इति ।

पाठस्तु—

दत्वते स्वाहाऽदन्तकाय स्वाहा प्राणिने स्वाहाऽप्रा-
णाय स्वाहा मुखवते स्वाहाऽमुखाय स्वाहा नासिक-
वते स्वाहाऽनासिकाय स्वाहाऽक्षण्वते स्वाहाऽनाक्षि-
काय स्वाहा कर्णिने स्वाहाऽकर्णकाय स्वाहा
शीर्षण्वते स्वाहाऽशीर्षकाय स्वाहा पद्वते स्वाहाऽपा-
दकाय स्वाहा प्राणते स्वाहाऽप्राणते स्वाहा वदते
स्वाहाऽवदते स्वाहा पश्यते स्वाहाऽपश्यते स्वाहा
शृण्वते स्वाहाऽशृण्वते स्वाहा मनस्विने स्वाहा
ऽमनसे स्वाहा रेतस्विने स्वाहाऽरेतस्काय स्वाहा
प्रजाभ्यः स्वाहा प्रजननाय स्वाहा लोमवते स्वाहाऽ-
लोमकाय स्वाहा त्वचे स्वाहाऽत्वक्काय
स्वाहा चर्मण्वते स्वाहाऽचर्मकाय स्वाहा लोहितवते
स्वाहाऽलोहिताय स्वाहा मांसन्वते स्वाहाऽमांस-
काय स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहाऽस्नावकाय स्वाहाऽ-
स्थन्वते स्वाहाऽनस्थिकाय स्वाहा मज्जन्वते स्वाहा-
ऽमज्जकाय स्वाहाऽङ्गिने स्वाहाऽनङ्गाय स्वाहा-
ऽऽत्मने स्वाहाऽनात्मने स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

दन्ता अस्य सन्तीति दत्त्वान् । न विद्यन्ते दन्ता यस्यासावदन्तकः । एवं
सर्वत्र विविनिषेधौ योजनीयौ । जगति हि जीवा द्विविधाः—तत्तदवयवोपेता-
स्तत्तद्विकलाश्चेति । अश्वस्य प्राजापत्यत्वेन सर्वात्मकतामभिप्रेत्येतानि विज्ञे-

षणान्युच्यन्ते । तत्र दन्तयुक्ता जीवाः प्रसिद्धाः । अत्यन्तं बाला वृद्धास्तद्र-
हिताः । प्राणिनो जङ्गमा अप्राणिनः स्थावराः । वक्ष्यमाणा निषेधास्तत्तदव-
यवराहित्येन वा सत्यप्यवयवे तदसौकर्येण बोदाहरणीयम् । त्वगिन्द्रियं, चर्म
तदाधारभूतं गोलकम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः)

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु विष्णुस्त्वा
युनक्तवस्य यज्ञस्यर्ध्वं मह्यं संनत्या अमुष्मै
कामायाऽऽयुषे त्वा प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा
व्यानाय त्वा व्युष्ट्यै त्वा रय्यै त्वा राधसे त्वा
घोषाय त्वा पोषाय त्वाऽऽराद्धोषाय त्वा प्रच्युत्यै
त्वा (१) ॥

(कोऽष्टात्रिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

कः । त्वा । युनक्ति । सः । त्वा । युनक्तु । विष्णुः ।
त्वा । युनक्तु । अस्य । यज्ञस्य । ऋद्ध्यै । मह्यम् ।

• (अथमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

संन॒त्या इति सं-न॒त्यै । अ॒मुष्मै । कामा॒य । आयु॑षे ।
 त्वा । प्रा॒णाय॑ति प्र-अ॒नाय॑ । त्वा । अ॒पाना॑येत्य॒प-
 अ॒नाय॑ । त्वा । व्या॒नायेति॑ वि-अ॒नाय॑ । त्वा ।
 व्यु॒ष्ट्या इति॑ वि-उ॒ष्ट्यै । त्वा । र॒य्यै । त्वा । रा॒धसे॑ ।
 त्वा । घो॒षाय॑ । त्वा । पो॒षाय॑ । त्वा । आ॒राद्घो॑षायेत्या॒रात्-
 घो॒षाय॑ । त्वा । प्र॒च्युत्या॑ इति॑ प्र-च्यु॒त्यै । त्वा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

अतीतयोरनुवाकयोः पञ्चाशन्मन्त्रैरेकपञ्चाशन्मन्त्रैश्च सहान्नहोमा उक्ताः ।
 अथ परिधिमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—‘कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तिवति परिधीन्युनक्त्यस्य यज्ञस्यर्ध्वं
 महा५ संनत्या इति सर्वत्रानुषजति’ इति ।

पाठस्तु—

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु विष्णुस्त्वा युन-
 क्त्यस्य यज्ञस्यर्ध्वं महा५ संनत्या अमुष्मै कामा-
 याऽऽयुषे त्वा प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय
 त्वा व्युष्ट्यै त्वा रय्यै त्वा राधसे त्वा घोषाय त्वा
 पोषाय त्वाऽऽराद्घोषाय त्वा प्रच्युत्यै त्वा, इति ॥

हे मध्यमपरिधे कः प्रजापतिस्त्वां युनक्ति वह्निसमीपे योजयति । हे दक्षिण-
 परिधे स प्रजापतिस्त्वां युनक्तु । हे उत्तरपरिधे विष्णुस्त्वां युनक्तु । किमर्थम्,
 अस्य यज्ञस्य समृद्ध्यर्थम् । तथा महा५ संनत्यै मां प्रति सर्वेषां प्राणिनां संनम-
 नाय, अमुष्मै प्रजादिरूपाय कामाय, आयुष आयुर्वृद्धये त्वामहं युनज्मि ।

एवं सर्वत्राध्याहारः । प्राणापानव्यानाः प्रसिद्धाः । व्युष्टिः प्रभातम् । रयिर्ध-
नम् । राधोऽन्नम् । घोषः कीर्तिः । पोषः पश्वादिपुष्टिः । आराद्धोषो दूरश-
ब्दवाचित्वम् । प्रच्युतिः सर्वदुःखनिवृत्तिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
अथोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः)

अ॒ग्नये॑ गाय॒त्राय॑ त्रि॒वृते॑ रा॒थंतरा॑य वास॒न्ताया॑-
ष्टा॒कपाल॑ इन्द्रा॒य त्रै॒लुभा॑य पञ्चद॒शाय॑ बा॒र्हिताय॑
ग्रेष्मा॒यैका॑दशकपालो वि॒श्वेभ्यो॑ दे॒वेभ्यो॑ जा॒गते॑भ्यः
सप्तद॒शेभ्यो॑ वैरू॒पेभ्यो॑ वा॒र्षिके॑भ्यो द्वाद॒शकपालो॑
मित्रावरु॑णाभ्या॒मानु॑ष्टुभाभ्यामेकवि॒ंशाभ्यां॑ वैरा-
जाभ्यां॑ शार॒दाभ्यां॑ पय॒स्या बृ॒हस्प॑तये पा॒ङ्क्ताय॑
त्रिण॒वाय॑ शा॒क्राय॑ हैम॒न्तिका॑य च॒रुः स॒वित्र॑
आति॒च्छन्द॑साय त्रयस्त्रि॒ंशाय॑ रैव॒ताय॑ शैशि॒राय॑
द्वाद॒शकपालो॑ऽदित्यै विष्णु॑पत्न्यै च॒रुर॒ग्नये॑ वैश्वान॒राय॑
द्वाद॒शकपालो॑ऽनुमत्यै च॒रुः का॒य एक॑कपालः (१) ॥

(अ॒ग्नये॑ गाय॒त्राया॑दित्या अनु॑मत्यै च॒रुः सप्त॑च॒त्वारि॑ंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अ॒ग्रेय॑ । गा॒य॒त्राय॑ । त्रि॒वृ॒त इति॑ त्रि-वृ॒ते ।
 रा॒थं॒त॒रा॒येति॑ रा॒थं-त॒रा॒य । वा॒स॒न्ताय॑ । अ॒ष्टा॒क॒पा॒ल
 इत्य॒ष्टा-क॒पा॒लः । इन्द्रा॑य । त्रै॒ष्टु॒भाय॑ । प॒ञ्च॒द॒शा॒येति॑
 प॒ञ्च-द॒शा॒य । बा॒र्ह॒ताय॑ । ग्रै॒ष्माय॑ । ए॒का॒द॒श॒क॒पा॒ल
 इत्ये॒का॒द॒श-क॒पा॒लः । वि॒श्वेभ्यः॑ । दे॒वेभ्यः॑ । जा॒ग॒तेभ्यः॑ ।
 स॒प्त॒द॒शेभ्य॑ इति॑ स॒प्त-द॒शेभ्यः॑ । वै॒रू॒पेभ्यः॑ । वा॒र्षि॒केभ्यः॑ ।
 द्वा॒द॒श॒क॒पा॒ल इति॑ द्वा॒द॒श-क॒पा॒लः । मि॒त्रा॒वरु॑णाभ्या-
 मि॒ति मि॒त्रा-वरु॑णाभ्याम् । आ॒नु॒ष्टु॒भाभ्या॑मित्या॒नु-
 स्तु॒भाभ्या॑म् । ए॒क॒वि॒ं॒शाभ्या॑मित्ये॒क-वि॒ं॒शाभ्या॑म् । वै॒रा॒-
 जा॒भ्या॑म् । शा॒र॒दाभ्या॑म् । प॒य॒स्या । बृ॒ह॒स्प॒तये॑ ।
 पा॒ङ्क॒ताय॑ । त्रि॒ण॒वा॒येति॑ त्रि-न॒वा॒य । शा॒क॒राय॑ ।
 ह॒ैम॒न्ति॒काय॑ । च॒रुः । स॒वि॒त्रे । आ॒ति॒च्छ॒न्द॒सा॒येत्या॒ति-
 छ॒न्द॒साय॑ । त्रय॒स्त्रि॒ं॒शा॒येति॑ त्रयः-त्रि॒ं॒शा॒य । रै॒व॒ताय॑ ।
 शै॒शि॒राय॑ । द्वा॒द॒श॒क॒पा॒ल इति॑ द्वा॒द॒श-क॒पा॒लः ।
 अ॒दि॒त्यै । वि॒ष्णु॑प॒त्न्या इति॑ वि॒ष्णु-प॒त्न्यै । च॒रुः ।
 अ॒ग्रेय॑ । वै॒श्वान॑राय । द्वा॒द॒श॒क॒पा॒ल इति॑ द्वा॒द॒श-क॒पा॒लः ।
 अ॒नु॒म॒त्या इत्य॒नु-म॒त्यै । च॒रुः । का॒यः । ए॒क॒क॒पा॒ल

इत्येक—कपालः (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठैः सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘अग्नये गायत्रायेति दशहविषः सर्वपृष्ठां निर्वपति ’
इति, तदिदं विधत्ते—

अग्नये गायत्राय त्रिवृते राथंतराय वासन्तायाष्टाक-
पाल इन्द्राय त्रैष्टुभाय पञ्चदशाय बार्हताय ग्रैष्मा-
थैकादशकपालो विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः सप्त-
दशेभ्यो वैरूपेभ्यो वार्षिकेभ्यो द्वादशकपालो मित्राव-
रुणाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकविंशाभ्यां वैराजाभ्यां
शारदाभ्यां पयस्या बृहस्पतये पाङ्क्त्याय त्रिणवाय
शाकुराय हैमन्तिकाय चरुः सवित्र आतिच्छन्दसाय
त्रयास्त्रिंशाय रैवताय शैशिराय द्वादशकपा-
लोऽदित्यै विष्णुपत्न्यै चरुरग्नये वैश्वानराय द्वादश-
कपालोऽनुमत्यै चरुः काय एककपालः, इति ॥

अत्र षट्सु हविषु च्छन्दसा स्तोमेन साम्नर्तुना च देवता विशेष्यते ।
पयसि भवाऽऽमिक्षा पयस्या ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

यो वा अ॒ग्राव॒ग्निः प्र॒ह्विय॒ते यश्च॒ सोमो॒ राजा॒
तयो॒रेष आ॒तिथ्यं॒ यद॒ग्नीषो॒मीयोऽथै॒ष रु॒द्रो यश्ची॒
यते॒ यत्सं॒चितेऽग्रा॒वेता॒नि ह॒वींश्चि॒ न निर्व॒
पेदि॒ष ए॒व रु॒द्रोऽशान्त॒ उपो॒त्थाय॑ प्र॒जां प॒शून्यज॑-
मान॒स्याभि॒ मन्ये॒त यत्सं॒चितेऽग्रा॒वेता॒नि ह॒वींश्चि॒
निर्व॑पति॒ भागे॒धेये॒नैवे॒नश्च॑ शमयति॒ नास्य॑ रु॒द्रो-
ऽशान्तः॒ (१) उपो॒त्थाय॑ प्र॒जा प॒शून॒भि मन्ये॒ते
दश॑ ह॒वींश्चि॒ भवन्ति॒ नव॒ वै पु॒रुषे॒ प्राणा॒ नाभि॑-
र्दश॒मी प्रा॒णाने॒व यज॑माने दधात्यथो दशाक्षरा
वि॒राडन्नं॑ वि॒राड्वि॒राज्ये॒वान्नाये॒ प्रति॑ तिष्ठत्युत-
भि॒र्वा ए॒ष छन्दो॑भिः स्तोमैः पृ॒ष्ठैश्चे॒तव्यं॒ इत्याहु॑र्य-
दे॒तानि॒ ह॒वींश्चि॒ निर्व॑पत्युतुभिरे॒वेन॑ छन्दोभिः स्तोमैः
पृ॒ष्ठैश्चि॒नुते॒ दिशः॑ सुषुवाणेन (२) अ॒भिजि॒त्या
इत्याहु॑र्यदे॒तानि॒ ह॒वींश्चि॒ निर्व॑पति दि॒शाम॒भिजि॒त्या
ए॒तया॒ वा इन्द्रं॑ दे॒वा अ॒यांज॑यन्तस्मादिन्द्रस॒व
ए॒तया॒ मनुं॑ मनु॒ष्यास्तस्मा॑न्मनु॒सवो॒ यथिन्द्रो॑ दे॒वानां॒
यथा॒ मनु॑र्मनु॒ष्याणामे॒वं भ॑वति॒ य ए॒वं वि॒द्वाने॒त-

येष्ट्या यजते दिग्वतीः पुरोनुवाक्या भवन्ति सर्वासां
दिशामभिर्जित्यै (३) ॥

(अशान्तः सुषुवाणेनैकचत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ।)

यः । वै । अग्नौ । अग्निः । प्रह्रियत इति प्र-
ह्रियते । यः । च । सोमः । राजा । तयोः । एषः ।
आतिथ्यम् । यत् । अग्नीषोमीय इत्यग्नी-सोमीयः ।
अथ । एषः । रुद्रः । यः । चीयते । यत् । संचित इति
सं-चिते । अग्नौ । एतानि । हवींषि । न । निर्व-
पेदिति निः-वपेत् । एषः । एव । रुद्रः । अशान्तः ।
उपोत्थायेत्युप-उत्थाय । प्रजामिति प्र-जाम् । पशून् ।
यजमानस्य । अभीति । मन्येत । यत् । संचित इति
सं-चिते । अग्नौ । एतानि । हवींषि । निर्वपतीति निः-
वपति । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । एव । एनम् । शम-
यति । न । अस्य । रुद्रः । अशान्तः (१) । उपो-
त्थायेत्युप-उत्थाय । प्रजामिति प्र-जाम् । पशून् ।

• (अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

अ॒भी॒ति॒ । म॒न्य॒ते । द॒श । ह॒वी॒र्षि॒ । भ॒व॒न्ति॒ । न॒व । वै ।
 पु॒रु॒षे । प्रा॒णो इति॑ प्र-अ॒नाः । नाभिः॑ । द॒श॒मी । प्रा॒णा-
 नि॒ति॒ प्र-अ॒नान् । ए॒व । य॒ज॒मा॒ने । द॒धा॒ति॒ । अ॒थो इति॑ ।
 द॒शाक्ष॑रेति॒ द॒श-अ॒क्षरा॑ । वि॒राडिति॑ वि-राट् । अ॒न्नम् ।
 वि॒राडिति॑ वि-राट् । वि॒राजी॑ति॒ वि-राजि॑ । ए॒व । अ॒न्नाय॑
 इत्य॑न्न-अ॒ये । प्र॒तीति॑ । ति॒ष्ठति॑ । ऋ॒तुभि॑रित्यृ॒तु-भिः ।
 वै । ए॒षः । छ॒न्दोभि॑रिति॒ छन्दः॑-भिः । स्तो॒मैः । पृ॒ष्ठैः ।
 चे॒त॒व्यः । इति॑ । आ॒हुः । यत् । ए॒तानि॑ । ह॒वी॒र्षि॒ ।
 नि॒र्व॒प॒तीति॑ निः-व॒र्षति॑ । ऋ॒तुभि॑रित्यृ॒तु-भिः । ए॒व ।
 ए॒नम् । छ॒न्दोभि॑रिति॒ छन्दः॑-भिः । स्तो॒मैः । पृ॒ष्ठैः ।
 चि॒नुते॑ । दि॒शः । सु॒षु॒वा॒णेन॑ (२) । अ॒भि॒जि॒त्या इत्य॑भि-
 जि॒त्याः । इति॑ । आ॒हुः । यत् । ए॒तानि॑ । ह॒वी॒र्षि॒ ।
 नि॒र्व॒प॒तीति॑ निः-व॒र्षति॑ । दि॒शाम् । अ॒भि॒जि॒त्या इत्य॑भि-
 जि॒त्यै । ए॒तया॑ । वै । इन्द्र॑म् । दे॒वाः । अ॒या॒ज॒यन् ।
 तस्मा॑त् । इन्द्र॑स॒व इतीन्द्र॑-स॒वः । ए॒तया॑ । म॒नुम् ।
 म॒नु॒ष्याः । तस्मा॑त् । म॒नु॒स॒व इति॑ म॒नु-स॒वः । यथा॑ ।
 इन्द्रः॑ । दे॒वाना॑म् । यथा॑ । म॒नुः । म॒नु॒ष्या॒णाम् । ए॒वम् ।
 भ॒वति॑ । यः । ए॒वम् । वि॒द्वान् । ए॒तया॑ । इष्ट्या॑ । य॒ज॒ते ।
 दि॒ग्ब॒तीरिति॑ दिक्-व॒तीः । पु॒रो॒नु॒वा॒क्या इति॑ पु॒रः-अ॒नु-

वाक्याः । भवन्ति । सर्वासाम् । दिशाम् । अभिर्जित्या
इत्यभि—जित्यै (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ।)

एतेषां हविषामुत्पत्तिमभिधाय प्रयोगं विधत्ते—

यो वा अग्नावग्निः प्रह्रियते यश्च सोमो राजा तयो-
रेष आतिथ्यं यदग्नीषोमीयोऽथैष रुद्रो यश्चीयते
यत्संचितेऽग्नावेतानि हवींषि न निर्वपेदेष एव
रुद्रोऽशान्त उपोत्थाय प्रजां पशून्यजमानस्याभि
मन्येत यत्संचितेऽग्नावेतानि हवींषि निर्वपति
भागधेयेनैवैनं शमयति नास्य रुद्रोऽशान्त
उपोत्थाय प्रजां पशूनभि मन्यते, इति ।

आधानसिद्धेऽग्नौ योऽन्योऽग्निर्मथित्वा प्रह्रियते, योऽपि सोमो राजा बल्ली-
रूपः स्थापितस्तयोरुभयोर्योऽयमग्नीषोमीयः पशुरेष एवाऽऽतिथ्यम् । तेन
सत्कारेण तावुभौ तुष्टौ । अथ योऽयमग्निश्चयनेन निष्पाद्यते स एष रुद्रः
क्रूरो वर्तते । यदि तस्मिन्संचितेऽग्नावेतानि यथोक्तानि हवींषि न निर्वपेत्तदा-
नीमेव क्रूरोऽतिक्रुद्धः सन्समीपमागत्य यजमानस्य प्रजां पशून्निहस्यात् । तन्नि-
र्वापे तु स्वकीयभागेन तुष्टो न हिनस्ति ।

पाठप्राप्तां हविःसंख्यां प्रशंसन्ति—

दश हवींषि भवन्ति नव वै पुरुषे प्राणा नाभि-
र्दशमी प्राणानेव यजमाने दधात्यथो दशाक्षरा
विराडन्नं विराड्विराज्येवान्नाथे प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

प्रपा० १ अनु० १९] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४७१९

• (अथमेधाङ्गमङ्गकथनम्)

देवताविशेषणानि प्रशंसति—

ऋतुभिर्वा एष छन्दोभिः स्तोमेः पृष्ठैश्चेतव्य

इत्याहुयदेतानि हवींषि निर्वपत्युत्तुभिरे-

वैनं छन्दोभिः स्तोमेः पृष्ठैश्चिनुते, इति ।

ऋतवो वसन्ताद्याः । छन्दांसि गायत्र्यादीनि । स्तोमास्त्रिष्टुप्तादयः ।
पृष्ठानि रथंतरादीनि । एतेषां देवताविशेषणत्वेनोपात्तत्वादहत्वादिभिरेवाभि-
श्चितो भवति ।

अथ हवींषि प्रशंसति—

दिशः सुषुवाणेनाभिजित्या इत्याहुयदेतानि

हवींषि निर्वपति दिशामभिजित्यै, इति ।

सुषुवाणेन सोमं सुषुवाणेन दिशो जेतव्याः । प्राच्यादीनां चतुर्दिशामाग्ने-
य्यादीनां चतुर्दिशामूर्ध्वाधोदिशोश्च मिलित्वा दशसंख्योपेतत्वादशभिर्हवींभि-
स्तासामभिजयः ।

अथ दशहविःसंघातरूपामेतां सर्वपृष्ठेष्टिं प्रशंसति—

एतया वा इन्द्रं देवा अयाजयन्तस्मादिन्द्रसव

एतया मनुं मनुष्यास्तस्मान्मनुसवो यथेन्द्रो

देवानां यथा मनुर्मनुष्याणामेवं भवति

य एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते, इति ।

सूयत ऐश्वर्यं प्राप्यते येनासौ सवः । इन्द्रस्यैश्वर्यहेतुरिन्द्रसवः । एवं मनु-
सवोऽप्ययं यज्ञः । तेन यजमानस्ताभ्यामुभाभ्यां सदृशमेश्वर्यं प्राप्नोति ।

एतेषु दशसु हविषु समिदिशामाश्रया न इत्यनुवाकोक्ता दिक्शब्दयुक्ता
याज्यानुवाक्या विधत्ते—

दिग्बतीः पुरोनुवाक्या भवन्ति

सर्वासां दिशामभिजित्यै, इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहितामाध्यमे सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

यः प्रा॒णतो॑ नि॒मिष॑तो म॒हित्वै॒क इ॒द्राजा॑ ज॒गतो॑
 ब॒भूव॑ । य ई॒शे अ॒स्य द्वि॒पद॑श्चतु॒ष्पदः॑ कस्मै॑ दे॒वाय॑
 ह॒विषा॑ वि॒धेम । उ॒पया॑म॒गृही॑तोऽसि प्र॒जाप॑तये त्वा
 जुष्टं॑ गृ॒ह्णामि॑ तस्य॑ ते यौर्म॒हिमा॑ नक्ष॑त्राणि
 रू॒पमा॑दि॒त्यस्ते॑ तेज॒स्तस्मै॑ त्वा म॒हिमे॑ प्र॒जाप॑-
 तये॒ स्वाहा॑ (१) ॥

(यः प्रा॒णतो॑ द्यौरा॒दित्यो॑ऽष्टात्रिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।)

यः । प्रा॒णत॑ इति प्र—अ॒नतः॑ । नि॒मिष॑त इति नि—
 मिष॑तः । म॒हित्वेति॑ म॒हि—त्वा । एकः । इत् । राजा॑ ।
 ज॒गतः । ब॒भूव॑ । यः । ई॒शे । अ॒स्य । द्वि॒पद॑ इति द्वि—
 पदः । चतु॑ष्पद इति चतुः—पदः । कस्मै॑ । दे॒वाय॑ ।
 ह॒विषा॑ । वि॒धेम । उ॒पया॑म॒गृही॑त इत्यु॒पया॑म—गृ॒हीतः । अ॒सि ।
 प्र॒जाप॑तय इति प्र॒जा—प॒तये॑ । त्वा । जुष्टं॑ । गृ॒ह्णामि॑ ।
 तस्य॑ । ते । यौः । म॒हिमा॑ । नक्ष॑त्राणि । रू॒पम् ।

• (अथमेधाहमन्मरुचनम्)

आदित्यः । ते । तेजः । तस्मै । त्वा । महिम्ने । प्रजापतये
इति प्रजापतये । स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।)

कल्पः— ' यः प्राणतो य आत्मदा इति महिमानो जुहोति राजतेन पूर्वम्
सौवर्णेनोत्तरम् ' इति ।

तत्र पूर्वस्य महिमाख्यग्रहस्य मन्त्रं दर्शयति—

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इन्द्राजा जगतो
बभूव । य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय
हविषा विधेम । उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा
जुष्टं गृह्णामि तस्य ते यौर्महिमा नक्षत्राणि रूपमादि-
त्यस्ते तेजस्तस्मै त्वा महिम्ने प्रजापतये स्वाहा, इति ॥

यः प्रजापतिरेक इत्स्वयमेक एव प्राणतः श्वासयुक्तस्य निमिषतश्चतुर्निमेष-
युक्तस्य च जगतो महित्वा स्वमहिम्ना राजा बभूव, यश्च प्रजापतिरस्य द्विपदो
मनुष्यादेश्चतुष्पदो गवादेश्चेशे स्वामी भवति, कस्मै देवाय यस्मै कस्मैचित्प्राकृत-
प्राणिभिरनिश्चितरूपाय तादृशाय प्रजापतिरूपाय देवायानेन हविषा परिष-
रेम । हे प्रजापते तस्य ते तादृशस्य तव यौर्महिमा द्युलोक एवायं महिमाख्य-
ग्रहो दृश्यमानानि नक्षत्राणि तव रूपम् । आदित्यस्त्वदीयं तेजः । हे ग्रह-त्वां
तस्मै तादृशाय महिम्ने महिमयुक्ताय प्रजापतये स्वाहा जुहोमि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहितामाप्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

य आत्मदा बलदा यस्य विश्वं उपासते प्रशिषं
 यस्य देवाः । यस्य छायाऽमृतं यस्य मृत्युः कस्मै
 देवाय हविषा विधेम । उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये
 त्वा जुष्टं गृह्णामि तस्य ते पृथिवी महिमौषधयो
 वनस्पतयो रूपमग्निस्ते तेजस्तस्मै त्वा महिम्ने
 प्रजापतये स्वाहा (१) ॥

(य आत्मदा यः पृथिव्यग्निरेकान्तत्वारिश्शत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ।)

यः । आत्मदा इत्यात्म—दाः । बलदा इति बल—दाः ।
 यस्य । विश्वे । उपासत इत्युप—आसते । प्रशिषमिति प्र—
 शिषम् । यस्य । देवाः । यस्य । छाया । अमृतम् । यस्य ।
 मृत्युः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम । उपयामगृहीत
 इत्युपयाम—गृहीतः । असि । प्रजापतय इति प्रजा—पतये ।
 त्वा । जुष्टम् । गृह्णामि । तस्य । ते । पृथिवी । महिमा ।
 ओषधयः । वनस्पतयः । रूपम् । अग्निः । ते । तेजः ।

तस्मै । त्वा । महिम्ने । प्रजापतये इति प्रजा-पतये ।
स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ।)

अथ द्वितीयग्रहमन्त्रं पठति—

य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिषं
यस्य देवाः । यस्य छायाऽमृतं यस्य मृत्युः कस्मै
देवाय हविषा विधेम । उपयामगृहीतोऽसि प्रजाप-
तये त्वा जुष्टं गृह्णामि तस्य ते पृथिवी महिमौ-
षधयो वनस्पतयो रूपमग्निस्ते तेजस्तस्मै
त्वा महिम्ने प्रजापतये स्वाहा , इति ॥

यः प्रजापतिरात्मदाः सर्वेषां शरीरप्रदः, यश्च तस्मिन्शरीरे बलप्रदः, यस्य प्रजापतेः प्रशिषं प्रकृष्टं शासनं विश्वे सर्वेऽप्युपासते सेवन्ते, देवा अपि यस्य प्रशिषमुपासते, यस्यामृतं छायेव स्वाधीनं, तथा प्राणिनां मृत्युरपि यस्य स्वाधीनस्तादृशाय कस्मै केनाप्यविज्ञातस्वरूपाय देवाय प्रजापतये हविषा परिचरेम । हे ग्रह त्वमुपयायेन पार्थिवपात्रेण गृहीतोऽसि, प्रजापत्यर्थं त्वां गृह्णामि । हे प्रजापते तादृशस्य ते तव पृथिवीरूपो महिमाख्यो ग्रहः । ओषधयो वनस्पतयश्च तव विचित्रं रूपम् । अग्निस्त्वदीयं तेजः । हे ग्रह त्वां तस्मै महिममुक्ताय प्रजापतये जुहोमि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामाऽस्मि-
 न्राष्ट्रे राजन्यं इषव्यः शूरो महारथो जायतां
 दोग्धी धेनुर्वोढाऽनड्वानाशुः सप्तिः पुरन्ध्रयोषा
 जिष्णू रथेष्ठाः सभेयो युवाऽस्य यजमानस्य वीरो
 जायतां निकामेनिकामे नः पर्जन्यो वर्षतु
 फलिन्यो न ओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः
 कल्पताम् (१) ॥

(आ ब्रह्मन्नेकं चत्वारिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ।)

एति । ब्रह्मन् । ब्राह्मणः । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म-
 वर्चसी । जायताम् । एति । अस्मिन् । राष्ट्रे । राजन्यः ।
 इषव्यः । शूरः । महारथ इति महा-रथः । जायताम् ।
 दोग्धी । धेनुः । वोढा । अनड्वान् । आशुः । सप्तिः ।
 पुरन्धिः । योषा । जिष्णुः । रथेष्ठा इति रथे-स्थाः ।
 सभेयः । युवा । एति । अस्य । यजमानस्य । वीरः ।

जा॒य॒ता॒म् । नि॒का॒मे॒नि॒का॒म् इति॑ नि॒का॒मे—नि॒का॒मे । नः॑ ।
पर्ज॑न्यः । वर्ष॑तु । फलि॑न्यः । नः॑ । ओष॑धयः । पच्य॑न्ता॒म् ।
यो॒ग॒क्षे॒म इति॑ यो॒ग—क्षे॒मः । नः॑ । कल्प॑ता॒म् (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ।)

अथान्नहोममन्त्राः । तथा च ब्राह्मणम्—‘ आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी
जायतामिति समस्तानि ब्रह्मवर्चसानि जुहोति ’ इति ।

पाठस्तु—

आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामाऽस्मिन्नाष्ट्रे
राजन्य इषव्यः शूरो महारथो जायतां दोग्ध्री
धेनुर्वोढाऽनड्वानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्योषा जिष्णू
रथेष्ठाः सभेयो युवाऽस्य यजमानस्य वीरो जायतां
निकामेनिकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलिन्यो न
ओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम्, इति ॥

ब्रह्मन्ब्राह्मणजातौ ब्रह्मवर्चसी श्रुताध्ययनसंपन्नौ ब्राह्मण आजायतां सर्वत
उत्पद्यताम् । एतदेकं वाक्यमेको मन्त्रः । एवमुत्तरत्रापि । इषव्यो बाणाद्या-
युधेषु कुशलः । धेनुरित्यादिष्वजायतामित्यनुवर्तते । सप्तिरश्वः । आशुः शीघ्र-
गामी । पुरवासिभिर्धर्यायत इति पुरन्धिः, रूपवतीत्यर्थः । अस्य यजमानस्य
जिष्णुत्वादिगुणविशिष्टः पुत्र आजायताम् । नोऽस्माकं यदा यदाऽपेक्षा
तदा तदा पर्जन्यो वर्षतु । ओषधयश्च बहुफलयुक्ताः पच्यन्ताम् । अल-

ब्धस्य लाभो योगः । लब्धस्य परिपालनं क्षेमः । योगसहितः क्षेमो योगक्षेमः ।
सोऽस्माकं संपद्यताम् । एतैर्देशभिर्धर्मैर्ब्रह्मवर्चसनामकं होमं कुर्यात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽ-

ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ।)

आऽका॒न्वा॒जी पृ॒थि॒वीम॒ग्निं यु॒ज॒म॒कृत॒ वा॒ज्य-
र्वाऽका॒न्वा॒ज्य॒न्तरि॑क्षं वा॒युं यु॒ज॒म॒कृत॒ वा॒ज्य॒र्वा वां
वा॒ज्याऽक॑स्त्व॒ सूर्यं यु॒ज॒म॒कृत॒ वा॒ज्य॒र्वाऽग्नि॑स्ते
वा॒जि॒न्यु॒ङ्ङनु॒ त्वाऽऽ र॑भे स्व॒स्ति मा॒ सं पा॑रय
वा॒युस्ते॑ वा॒जि॒न्यु॒ङ्ङनु॒ त्वाऽऽ र॑भे स्व॒स्ति मा॒
सम् (१) पा॒रया॑ऽऽदि॒त्यस्ते॑ वा॒जि॒न्यु॒ङ्ङनु॒ त्वाऽऽ
र॑भे स्व॒स्ति मा॒ सं पा॑रय प्रा॒णधृ॑ग॒सि प्रा॒णं मे
दृ॒श्ह व्या॒नधृ॑ग॒सि व्या॒नं मे दृ॒श्हा॒पा॒नधृ॑ग॒स्यपा॒नं मे
दृ॒श्ह चक्षु॑र॒सि चक्षु॑र्म॒यि धेहि॒ श्रोत्र॑म॒सि श्रोत्रं॒ मयि॑
धे॒ह्यायु॑र॒स्यायु॑र्म॒यि धेहि॒ (२) ॥

(वा॒युस्ते॑ वा॒जि॒न्यु॒ङ्ङनु॒ त्वाऽऽ र॑भे स्व॒स्ति मा॒ सं
त्रिच॑त्वारि॒ंशश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायाम् सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

एति । अ॒क्रान् । वा॒जी । पृ॒थि॒वीम् । अ॒ग्निम् ।
यु॒जम् । अ॒कृत॒ । वा॒जी । अ॒र्वा । एति॑ । अ॒क्रान् । वा॒जी ।
अ॒न्तरिक्ष॑म् । वा॒युम् । यु॒जम् । अ॒कृत॒ । वा॒जी । अ॒र्वा ।
वा॒म् । वा॒जी । एति॑ । अ॒क्र॒स्त । सूर्य॑म् । यु॒जम् ।
अ॒कृत॒ । वा॒जी । अ॒र्वा । अ॒ग्निः । ते॒ । वा॒जिन् । यु॒ङ् ।
अ॒न्विति॑ । त्वा॒ । एति॑ । र॒भे । स्व॒स्ति । मा॒ । स॒मिति॑ ।
पा॒रय॒ । वा॒युः । ते॒ । वा॒जिन् । यु॒ङ् । अ॒न्विति॑ । त्वा॒ ।
एति॑ । र॒भे । स्व॒स्ति । मा॒ । स॒मिति॑ (१) । पा॒रय॒ ।
आ॒दि॒त्यः । ते॒ । वा॒जिन् । यु॒ङ् । अ॒न्विति॑ । त्वा॒ । एति॑ ।
र॒भे । स्व॒स्ति । मा॒ । स॒मिति॑ । पा॒रय॒ । प्रा॒ण॒धृ॒गिति॑ प्रा॒ण-
धृ॒क् । अ॒सि । प्रा॒णमिति॑ प्र-अ॒नम् । मे॒ । इ॒ह । व्या॒न-
धृ॒गिति॑ व्या॒न-धृ॒क् । अ॒सि । व्या॒नमिति॑ वि-अ॒नम् ।
मे॒ । इ॒ह । अ॒पा॒न॒धृ॒गित्य॑पा॒न-धृ॒क् । अ॒सि । अ॒पा॒नमि॑-
त्य॑प-अ॒नम् । मे॒ । इ॒ह । चक्षुः॑ । अ॒सि । चक्षुः॑ । म॒रि॒ ।
धे॒हि । श्रो॒त्रम् । अ॒सि । श्रो॒त्रम् । म॒रि॒ । धे॒हि । आ॒युः ।
अ॒सि । आ॒युः । म॒रि॒ । धे॒हि (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापंदपाठे सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

अथाश्वानुमन्त्रणम् । तथा च ब्राह्मणम्—‘आऽक्रान्वाजी क्रमैरत्यक्रमीद्वाजी
घौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्यमित्यश्वमनुमन्त्रयते’इति ।

एतेषु त्रिषु मन्त्रेषु प्रथमं मन्त्रं पठति—

आऽक्रान्वाजी पृथिवीमग्निं युजमकृत वाज्यर्वाऽ-
क्रान्वाज्यन्तरिक्षं वायुं युजमकृत वाज्यर्वा यां
वाज्याऽक्रस्त सूर्यं युजमकृत वाज्यर्वाऽग्निस्ते
वाजिन्युङ्ङन्नु त्वाऽऽ रभे स्वस्ति मा सं पारय
वायुस्ते वाजिन्युङ्ङन्नु त्वाऽऽ रभे स्वस्ति मा सं
पारयाऽऽदित्यस्ते वाजिन्युङ्ङन्नु त्वाऽऽ रभे स्वस्ति
मा सं पारय प्राणधृगसि प्राणं मे दृह व्यानधृगसि
व्यानं मे दृहपानधृगस्यपानं मे दृह चक्षुरसि चक्षुर्मयि
धेहि श्रोत्रमसि श्रोत्रं मयि धेह्यायुरस्यायुर्मयि धेहि, इति ॥

वाजी वेगवानयमश्वः पृथिवीमाक्रानाक्रान्तवान् । सोऽर्वा तस्यां पृथिव्या-
मग्निं युजं योजयितारं व्यवहारनिर्वाहकमकृत । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । हे
वाजिन्मग्निस्ते युक्तव योजयिता सहायभूतः । तस्माच्चामन्वारभे । त्वं च स्वस्ति
विनाशराहित्येन मां संपारय सम्यक्कर्मसमार्प्तिं प्रापय । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ।
प्राणं दृहति दृढी करोतीति प्राणधृक् । हेऽश्व त्वं तादृशोऽस्यतो मे प्राणं
दृढी कुरु । एवमुत्तरत्रापि । हेऽश्व त्वं चक्षुरस्यतो मयि चक्षुः स्थापय ।
एवमुत्तरत्रापि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

जज्ञि बीजं वष्टी पर्जन्यः पक्ता सस्यः सुपि-
प्पला ओषधयः स्वधिचरणेयः सूपसदनोऽग्निः
स्वध्यक्षमन्तरिक्षः सुपावः पर्वमानः सूपस्थाना यौः
शिवमसौ तर्पन्यथापूर्वमहोरात्रे पञ्चदशिनोऽर्ध-
मासास्त्रिंशिनो मासाः कृमा ऋतवः शान्तः
संवत्सरः (१) ॥

(जश्वेकं त्रिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ।)

जज्ञि । बीजम् । वष्टी । पर्जन्यः । पक्ता । सस्यम् ।
सुपिप्पला इति सु-पिप्पलाः । ओषधयः । स्वधिचरणेति
सु-अधिचरणा । इयम् । सूपसदन इति सु-उपसदनः ।
अग्निः । स्वध्यक्षमिति सु-अध्यक्षम् । अन्तरिक्षम् । सुपाव
इति सु-पावः । पर्वमानः । सूपस्थानेति सु-उपस्थाना ।
यौः । शिवम् । असौ । तर्पन् । यथापूर्वमिति यथा-
पूर्वम् । अहोरात्रे इत्यहः-रात्रे । पञ्चदशिनं इति पञ्च-

द॒शि॒नः । अ॒र्ध॒मा॒सा इत्य॑र्ध—मा॒साः । त्रि॒ंश॒शि॒नः । मा॒साः ।
 कृ॒ताः । क॒तवः । शा॒न्तः । सं॒वत्स॒र इति॑ सं—वत्स॒रः (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ।)

अथान्येऽग्नहोममन्त्रा उच्यन्ते ।

तथा च ब्राह्मणम्—‘ जज्ञि बीजमिति जुहोत्यनन्तरित्यै ’ इति ।

पाठस्तु—

जज्ञि बीजं वर्ष्ठा पर्जन्यः पक्ता सस्य* सुपिप्पला
 ओषधयः स्वधिचरणेय* सूपसदनोऽग्निः स्वध्यक्षम-
 न्तरिक्ष* सुपावः पवमानः सूपस्थाना द्यौः शिव-
 मसौ तपन्यथापूर्वमहोरात्रे पञ्चदशिनोऽर्धमासान्नि*
 शिनो मासाः क्लृप्ता कतवः शान्तः संवत्सरः, इति ॥

यदेतद्दीक्षादि बीजं तज्जज्ञि जननस्वभावमस्तु । अस्त्विति सर्वत्राध्या-
 हारः । पर्जन्यो वर्ष्ठा वृष्टिकारोऽस्तु । सस्यं पक्ता पाकशीलम् । ओषधयश्च
 सुपिप्पलाः शोभनफलाः । इयं पृथिवी स्वधिचरणा सुखेनाधिष्ठाय चरितुं
 शक्या । अग्निः सूपसदनः सुखेनोपसत्तुं परिचरितुं शक्यः । अन्तरिक्षं स्वध्यक्षं
 सुखेनाध्यक्षितव्यं धूमकेत्वाद्युत्पातरहितमित्यर्थः । पवमानो वायुः सुपावोऽनु-
 पद्रवकारिसंचारयुक्तः । द्यौः सूपस्थाना सुखेनावस्थातुं शक्या, दैविकोपद्रव-
 रहितेत्यर्थः । असावादित्यः शिवमुपद्रवराहित्यं यथा भवति तथा तपन्वर्तताम् ।
 अहोरात्रे यथापूर्वं कल्पादेवाऽऽरभ्य येन क्रमेण प्रवृत्ते तथैवाद्यापि प्रवर्तताम् ।
 अर्धमासा न्यूनाधिकराहित्येन पञ्चदशदिनयुक्ताः । तथा मासान्निशदिनयुक्ताः ।

प्रपा० १ अनु० २१] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४७५१

(अथमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

ऋतवः ऋतास्तचलुसणोपेताः । संवत्सरः शान्तः प्रजापीडारहितः । एतैः
पञ्चदशभिर्मन्त्रैरग्नहोमाः कर्तव्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ।)

आग्नेयोऽष्टाकपालः सौम्यश्चरुः सावित्रोऽष्टा-
कपालः पौष्णश्चरुः रौद्रश्चरुरग्नये विश्वानराय
द्वादशकपालो मृगास्वरे यदि नाऽऽगच्छेदग्नयेऽश्-
होमुचेऽष्टाकपालः सौर्यं पयो वायव्यं आज्य-
भागः (१) ॥

(आग्नेयश्चतुर्विंशतिः ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ।)

आग्नेयः । अष्टाकपाल इत्यष्टा-कपालः । सौम्यः ।
चरुः । सावित्रः । अष्टाकपाल इत्यष्टा-कपालः ।
पौष्णः । चरुः । रौद्रः । चरुः । अग्नये । विश्वानराय ।
द्वादशकपाल इति द्वादश-कपालः । मृगास्वर इति मृग-
स्वरे । यदि । न । आगच्छेदित्या-गच्छेत् । अग्नये ।

अ॒हो॒मु॒च इत्य॑हः—मु॒चे । अ॒ष्टा॒क॒पा॒ल इत्य॑ष्टा—क॒पा॒लः ।
 सौ॒र्य॒म् । प॒र्यः । वा॒य॒व्यः । आ॒ज्य॒भा॒ग इत्या॑ज्य—
 भा॒गः (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ।)

अथाश्वस्य रोगादिनिमित्ते प्राप्ते प्रायश्चित्तेष्ट्य उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—
 ‘ यद्यश्वमुपतपद्दिन्देत् । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् ’ इत्यादि ।
 इष्टीनां पाठस्तु—

आग्नेयोऽष्टाकपालः सौम्यश्वरुः सावित्रोऽष्टाकपालः
 पौष्णश्वरु रौद्रश्वरुः वैश्वानराय द्वादशकपालो
 मृगाश्वरे यदि नाऽऽगच्छेदग्नेयेऽहोमुचेऽष्टाकपालः
 सौर्यं पयो वायव्य आज्यभागः , इति ।

मृगारवरेऽश्वनिवासस्थाने यदि नाऽऽगच्छेत्, तत्रानागमनमेकं निमित्तम् ।
 निमित्तान्तराणि तु ब्राह्मणे द्रष्टव्यानि । तान्येतानि नव हवींषि प्रायश्चित्त-
 रूपाणि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक
 एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ।)

अ॒ग्नेयेऽ॒हो॒मु॒चेऽष्टा॑क॒पा॒ल इन्द्रा॑या॒हो॒मु॒च॒एका॑-
 द॒श॒क॒पा॒लो मि॒त्रा॒व॒रु॒णाभ्या॑मा॒गो॒मु॒ग्ध्यां प॒य॒स्यां

(अथमेधावसन्नकथनम्)

वा॒यो॒सा॒वि॒त्र आ॒गो॒मु॒ग्भ्यां च॒रु॒र॒श्वि॒भ्यामा॒गो॒मु॒ग्भ्यां
धा॒ना मे॒रु॒द्भ्य ए॒नो॒मु॒ग्भ्यः स॒प्त॒क॒पा॒लो वि॒श्वे॒भ्यो
दे॒वे॒भ्य ए॒नो॒मु॒ग्भ्यो द्वा॒द॒श॒क॒पा॒लोऽनु॒म॒त्यै च॒रु॒र॒ग्र॒ये
वै॒श्वान॒राय द्वा॒द॒श॒क॒पा॒लो वा॒वा॒पृ॒थि॒वीभ्याम॑-
हो॒मु॒ग्भ्यां द्वि॒क॒पा॒लः (१) ॥

(अ॒ग्र॒येऽहो॒मु॒चे त्रि॒ंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ।)

अ॒ग्र॒ये । अ॒हो॒मु॒च इत्य॑हः—मु॒चे । अ॒ष्टा॒क॒पा॒ल
इत्य॑ष्टा—क॒पा॒लः । इन्द्रा॒य । अ॒हो॒मु॒च इत्य॑हः—मु॒चे ।
एका॒द॒श॒क॒पा॒ल इत्ये॒का॒द॒श—क॒पा॒लः । मि॒त्रा॒वरु॑णाभ्यामिति
मि॒त्रा—वरु॑णाभ्याम् । आ॒गो॒मु॒ग्भ्यामि॒त्या॒गो॒मु॒क्—भ्याम् ।
प॒य॒स्या । वा॒यो॒सा॒वि॒त्र इति वा॒यो—सा॒वि॒त्रः । आ॒गो॒मु॒ग्भ्या-
मि॒त्या॒गो॒मु॒क्—भ्याम् । च॒रुः । अ॒श्वि॒भ्यामि॒त्य॒श्वि—भ्याम् ।
आ॒गो॒मु॒ग्भ्यामि॒त्या॒गो॒मु॒क्—भ्याम् । धा॒नाः । मे॒रु॒द्भ्य इति
मे॒रु॒त्—भ्यः । ए॒नो॒मु॒ग्भ्य इत्ये॒नो॒मु॒क्—भ्यः । स॒प्त॒क॒पा॒ल
इति स॒प्त—क॒पा॒लः । वि॒श्वे॒भ्यः । दे॒वे॒भ्यः । ए॒नो॒मु॒ग्भ्य
इत्ये॒नो॒मु॒क्—भ्यः । द्वा॒द॒श॒क॒पा॒ल इति द्वा॒द॒श—क॒पा॒लः ।

अनुमत्या इत्यनु—मत्यै । चरुः । अग्नये । वैश्वानराय ।
द्वादशकपाल इति द्वादश—कपालः । यावापृथिवीभ्यामिति
यावा—पृथिवीभ्याम् । अ॒हो॒मु॒ग्भ्या॒मित्य॒हो॒मुक्—भ्याम् ।
द्विकपाल इति द्वि—कपालः (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ।)

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ अग्नयेऽ॒हो॒मु॒चेऽष्टा॒कपाल इति दशहविषं मृगारेष्टि-
मनुनिर्वपति ’ इति, तदेतद्विधत्ते—

अग्नयेऽ॒हो॒मु॒चेऽष्टा॒कपाल इन्द्राया॒हो॒मु॒च
एकादशकपालो मित्रावरुणाभ्यामागो-
मुग्भ्यां पयस्या वायोसावित्र आगोमुग्भ्यां
चरुर्भिविभ्यामागोमुग्भ्यां धाना मरुद्भ्य
एनोमुग्भ्यः सप्तकपालो विश्वेभ्यो देवेभ्य
एनोमुग्भ्यो द्वादशकपालोऽनुमत्यै चरु-
रग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालो यावापृ-
थिवीभ्याम॒हो॒मु॒ग्भ्यां द्विकपालः , इति ॥

अ॒हो॒सो मोचयतीत्य॒हो॒मुक् । आ॒गो॒सो मोचयत इत्या॒गो॒मु॒चौ । वायुश्च
सविता च वायोसावित्रः, वायुसवितृभ्यामित्यर्थः । धाना शृष्टयवाः ।
ए॒नो॒सो मोचयन्तीत्ये॒नो॒मु॒चः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ मेधाङ्गकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ।)

अ॒ग्रेये॒ सम॑नम॒त्पृथि॒व्यै॒ सम॑नम॒यथा॑ऽग्निः
 पृथि॒व्या सम॑नमदे॒वं मह्यं॑ भ॒द्राः संन॑तयः॒ सं
 न॑मन्तु वा॒यवे॒ सम॑नमद॒न्तरि॑क्षाय॒ सम॑नम॒यथा॑
 वा॒युरन्त॑रि॒क्षेण॒ सूर्या॑य॒ सम॑नमद्वि॒वे सम॑नम॒यथा॑
 सू॒र्यो दि॒वा च॒न्द्रम॑से॒ सम॑नम॒न्नक्ष॑त्रेभ्यः॒ सम॑नम॒यथा॑
 च॒न्द्रमा॒ नक्ष॑त्रैर्वरु॒णाय॒ सम॑नमद॒द्भ्यः सम॑नम॒यथा॑
 (१) वरु॑णोऽग्निः॒ साम्ने॒ सम॑नमद॒चे सम॑नम॒यथा॑
 साम॑र्चा ब॒र्हणे॒ सम॑नमद॒क्षत्रा॑य॒ सम॑नम॒यथा॑ ब॒र्ह
 क्षत्रे॑ण रा॒ज्ञे सम॑नमद्वि॒शे सम॑नम॒यथा॑ रा॒जा वि॒शा
 रथा॑य॒ सम॑नमद॒श्वेभ्यः॒ सम॑नम॒यथा॑ रथोऽश्वैः
 प्र॒जाप॑तये॒ सम॑नमद्वृ॒तेभ्यः॒ सम॑नम॒यथा॑ प्र॒जाप॑ति-
 भू॒तेः सम॑नमदे॒वं मह्यं॑ भ॒द्राः संन॑तयः॒ सं
 न॑मन्तु (२) ॥

(अ॒द्भ्यः सम॑नम॒यथा॑ मह्यं॑ च॒त्वारि॑ च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ।)

अ॒ग्रेये॒ । समि॑ति । अ॒न॒मत् । पृथि॒व्यै । समि॑ति ।

अनमत् । यथा । अग्निः । पृथिव्या । समनमदिति सम-
नमत् । एवम् । मह्यम् । भद्राः । संनतय इति सम-
नतयः । समिति । नमन्तु । वायवे । समिति । अनमत् ।
अन्तरिक्षाय । समिति । अनमत् । यथा । वायुः । अन्त-
रिक्षेण । सूर्याय । समिति । अनमत् । दिवे । समिति ।
अनमत् । यथा । सूर्यः । दिवा । चन्द्रमसे । समिति ।
अनमत् । नक्षत्रेभ्यः । समिति । अनमत् । यथा ।
चन्द्रमाः । नक्षत्रैः । वरुणाय । समिति । अनमत् । अथ
इत्यन्त-भ्यः । समिति । अनमत् । यथा (१) । वरुणः ।
अद्भिरित्यन्त-भिः । साम्ने । समिति । अनमत् । ऋचे ।
समिति । अनमत् । यथा । साम । ऋचा । ब्रह्मणे ।
समिति । अनमत् । क्षत्राय । समिति । अनमत् । यथा ।
ब्रह्म । क्षत्रेण । राज्ञे । समिति । अनमत् । विशे । समिति ।
अनमत् । यथा । राजा । विशा । रथाय । समिति । अन-
मत् । अश्वेभ्यः । समिति । अनमत् । यथा । रथः ।
अश्वैः । प्रजापतय इति प्रजा-पतये । समिति । अनमत् ।
भूतेभ्यः । समिति । अनमत् । यथा । प्रजापतिरिति
प्रजा-पतिः । भूतैः । समनमदिति सम-अनमत् । एवम् ।

(अथमेवाहमन्त्रकथनम्)

मह्यम् । भद्राः । संनतय इति सं-नतयः । समिति ।

नमन्तु (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ।)

अथ संनतिहोमा उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—‘ अग्नये समनमत्पृथिव्यै
समनमदिति संनतिहोमाञ्जुहोति ’ इति ।

पाठस्तु—

अग्नये समनमत्पृथिव्यै समनमयथाऽग्निः पृथिव्या
समनमदेवं मह्यं भद्राः संनतयः सं नमन्तु
वायवे समनमदन्तरिक्षाय समनमयथा वायुर-
न्तरिक्षेण सूर्याय समनमदिवे समनमयथा सूर्यो
दिवा चन्द्रमसे समनमदक्षत्रेभ्यः समनमयथा
चन्द्रमा नक्षत्रैर्वरुणाय समनमदद्भ्यः समनमयथा
वरुणोऽद्भिः साग्रे समनमदृचे समनमयथा सामर्चा
ब्रह्मणे समनमदक्षत्राय समनमयथा ब्रह्मक्षत्रेण राज्ञे
समनमद्विशे समनमयथा राजा विशा रथाय समन-
मदश्वेभ्यः समनमयथा रथोऽश्वेः प्रजापतये समनम-
द्भूतेभ्यः समनमयथा प्रजापतिर्भूतैः समनमदेवं
मह्यं भद्राः संनतयः सं नमन्तु , इति ॥

सर्वोऽपि यजमानोऽग्नये समनमत्संनतिं परिचर्यामकरोत् । तथा पृथिव्यै
समनमःपरिचर्यामकरोत् । स च पृथिव्या सहितोऽधिर्गया समनमयेन प्रका-

रेण तस्मै यजमानाय संनतिमुपकारयकरोत्, एवमनेन प्रकारेण मन्त्रं मर्त्य-
भद्राः संनतयः कल्याणा उपकारा देवकृताः संनमन्तु प्राप्नुवन्तु । एवमुत्तरे-
ष्वपि मन्त्रेषु योजनीयम् । समनमदेवं महामित्यादिकं सर्वत्रानुषज्यते । तदर्थ-
मेवान्ते पुनः पाठः । एतैर्दशभिर्मन्त्रैरक्षहोमेषु संनतिनामका होमाः कर्तव्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके

त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ।)

ये ते पन्थानः सवितः पूव्यासोऽरेणवो
वितता अन्तरिक्षे । तेभिर्नो अय पृथिभिः सुगोभी
रक्षा च नो अधि च देव ब्रूहि । नमोऽग्नये
पृथिविक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि
नमो वायवेऽन्तरिक्षिक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै
यजमानाय देहि नमः सूर्याय दिविक्षिते लोकस्पृते
लोकमस्मै यजमानाय देहि (१) ॥

(ये ते चतुश्चत्वारिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ।)

ये । ते । पन्थानः । सवितः । पूव्यासः । अरेणवः ।
वितता इति वि-तताः । अन्तरिक्षे । तेभिः । नः । अय ।

प॒थिभि॒रिति॑ प॒थि-भिः । सु॒गेभि॒रिति॑ सु-गेभिः । रक्ष॑ ।
च । नः । अ॒धीति॑ । च । दे॒व । ब्रू॒हि । नमः॑ । अ॒ग्नये॑ ।
पृ॒थि॒वि॒क्षित॑ इति॑ पृ॒थि॒वि-क्षिते॑ । लो॒क॒स्पृ॒त॒ इति॑ लो॒क-
स्पृ॒ते । लो॒कम् । अ॒स्मै । य॒ज॒मा॒नाय॑ । दे॒हि । नमः॑ ।
वा॒यवे॑ । अ॒न्त॒रि॒क्ष॒क्षित॑ इत्य॒न्त॒रि॒क्ष-क्षिते॑ । लो॒क॒स्पृ॒त॒ इति॑
लो॒क-स्पृ॒ते । लो॒कम् । अ॒स्मै । य॒ज॒मा॒नाय॑ । दे॒हि । नमः॑ ।
सू॒र्याय॑ । दि॒वि॒क्षित॑ इति॑ दि॒वि-क्षिते॑ । लो॒क॒स्पृ॒त॒ इति॑
लो॒क-स्पृ॒ते । लो॒कम् । अ॒स्मै । य॒ज॒मा॒नाय॑ । दे॒हि (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ।)

कल्पः—‘ये ते पन्थानः सवितः पूर्वासा इत्यध्वर्युयजमानं वाचयति’ इति ।

पाठस्तु—

ये ते पन्थानः सवितः पूर्वासाऽरेणवो
वितता अन्तरिक्षे । तेभिर्नो अय पथिभिः
सुगेर्भा रक्षा च नो अधि च देव ब्रूहि । इति ।

हे सवितर्देव ते तव संवन्धिनः पूर्वासाः पूर्वसिद्धा अन्तरिक्षे वितता
विस्तृता अरेणवो धूलिरहिता ये मार्गाः सन्ति, सुगेभिः सुष्ठु गन्तुं स्वयैस्तेभि-
स्तैर्मागैरागत्याद्यास्मिन्कर्मणि नोऽस्मात्प्रस । तथा नोऽस्मानधिब्रूहि चाधि-
क्रोड्यं यजमान इति देवानामग्रे कथय च ।

कल्पः—‘नमोऽग्नये पृथिविक्षिते इत्येतैश्च यथालिङ्गम्’ इति । उपतिष्ठत
इत्यनुवर्तते ।

पाठस्तु—

नमोऽग्नये पृथिविक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमा-
नाय देहि नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकस्पृते लोक-
मस्मै यजमानाय देहि नमः सूर्याय दिविक्षिते
लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि, इति ॥

पृथिविक्षिते भूनिवासिने लोकस्पृते लोकस्य ग्रीणयित्रेऽग्नये नमोऽस्तु ।
अस्मै यजमानाय लोकमुत्तमस्थानं देहि । एवमुत्तरयोरपि योज्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ।)

यो वा अ॒श्वस्य॒ मे॒ध्यस्य॒ शिरो॒ वेद॒ शी॒र्ष॒ण॒वा-
न्मे॒ध्यो भव॑त्यु॒षा वा अ॒श्वस्य॒ मे॒ध्यस्य॒ शि॒रः
सूर्य॑श्चक्षु॒र्वातः॑ प्रा॒णश्चन्द्र॑माः श्रो॒त्रं दि॒शः पादा॑
अ॒वा॒न्तर॑दि॒शाः पर्श॑वोऽहो॒रात्रे नि॒मेषो॑ऽर्ध॒मासाः
प॒र्वीणि॒ मासाः॑ सं॒धाना॑न्पृ॒तवो॑ऽङ्गानि सं॒वत्सर॑
आ॒त्मा र॒श्मयः॑ केशा॒ नक्ष॑त्राणि रू॒पं तार॑का
अ॒स्थानि॒ नभो॑ भा॒स्तान्यो॑ष॒धयो॒ लोमा॑नि
व॒नस्प॑तयो॒ बाला॑ अ॒ग्निर्मु॑सं वैश्वान॒रो व्या॑त्तम् (१)
स॒मु॒द्र उ॒दर॑म॒न्तरि॑क्षं पा॒युर्या॑वापृथि॒वी आ॒ण्डौ

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

ग्रा॒वा शे॒पः सो॒मो रे॒तो यज्जं॒जभ्य॒ते तद्वि॒ योत॑ते
यद्वि॒धूनु॑ते तत्स्तनयति॒ यन्मे॑हति॒ तद्वर्ष॑ति वागे॒वास्य॒
वाग॒हर्वा अश्व॑स्य जायमानस्य महि॒मा पु॒रस्ता॑ज्जा-
यते रात्रिरे॒न महि॑मा पश्चादनु जायत ए॒तो वै महि॑-
मा॒नावश्व॑मभितः सं बभूवतुर्हयो॑ दे॒वानव॑ह॒र्वाऽसुरा॑-
न्वा॒जी गन्ध॑र्वा॒नश्वो॑ मनु॒ष्यान्त॑समु॒द्रो वा अश्व॑स्य
योनिः॒ समु॒द्रो बन्धुः* (२) ॥

(व्यात्तस्रवहद्वादश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

गा॒वो गा॒वः सि॒षास॑न्तीः प्रथ॒मे मा॒सि स॒मान्यो॑ यदि॒ सोमो॑ षड्विं-
रुत्सृ॒ज्यां दे॒वाना॑मर्क्येण चर्माव॑ पृथि॒व्यै द॒त्त्वाते॒ कस्त्वाऽग्नये॑ यो वै यः प्रा॒णतो॑
य आ॒त्मदा॑ आ ब्रह्मन्नाऽकान्वा॒जी ज॒ज्ञिबी॒जमा॑ग्रेयोऽष्टा॒र्कपालो॑ऽग्नयेऽ५१मु॒चेऽ-
ष्टा॒र्कपालो॑ऽग्नये स॒मन॑मग्रे ते प॒र्या॒नो यो वा अश्व॑स्य मे॒ध्यस्य॑ शिरः पञ्च-
विं॒शतिः॑ ॥ २५ ॥

गा॒वः स॒मान्यः स॒वन॑मष्टाभिर्वा ए॒ते दे॒वकृतं॑ चाभिजित्या इत्या-

हुर्व॒रुणो॑ऽद्भिः सान्ने चतुःपञ्चाशत् ॥ ५४ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चम प्रपाठकः ॥ ५ ॥

* यद्यप्यत्र संहितायां पदपाठे च बन्धुरिति पदं वैदिका न पठन्ति तथाऽपि भाष्यकारम-
मतत्वात् ' व्यात्तस्रवहद्वादश च ' इति वैदिकसंप्रदायानुरोधिप्रतीकनाम्न योक्तद्वादशसंख्यापूरणार्थमा-
वश्यकत्वाच्च स्थापितम् ।

यः । वै । अश्वस्य । मेध्यस्य । शिरः । वेद । शीर्ष-
ण्वानिति शीर्षण्—वान् । मेध्यः । भवति । उषाः । वै ।
अश्वस्य । मेध्यस्य । शिरः । सूर्यः । चक्षुः । वार्तः । प्राण
इति प्र—अनः । चन्द्रमाः । श्रोत्रम् । दिशः । पादाः ।
अवान्तरदिशा इत्यवान्तर—दिशाः । पर्शवः । अहोरात्रे
इत्यहः—रात्रे । निमेष इति नि—मेषः । अर्धमासा इत्यर्ध—
मासाः । पर्वणि । मासाः । संधानानीति सं—धानानि ।
ऋतवः । अङ्गानि । संवत्सर इति सं—वत्सरः । आत्मा ।
रश्मयः । केशाः । नक्षत्राणि । रूपम् । तारकाः ।
अस्थानि । नम्रः । मांसानि । ओषधयः । लोमानि ।
वनस्पतयः । बालाः । अग्निः । मुखम् । वैश्वानरः । व्यात्त-
मिति वि—आत्तम् (१) । समुद्रः । उदरम् । अन्तरिक्षम् ।
पायुः । यावापृथिवी इति यावा—पृथिवी । आण्डौ ।
ग्रावा । शेषः । सोमः । रेतः । यत् । जंजभ्यते । तत् ।
वीति । योतते । यत् । विधुनुत इति वि—धुनुते । तत् ।
स्तनयति । यत् । मेहति । तत् । वर्षति । वाक् । एव ।
अस्य । वाक् । अहः । वै । अश्वस्य । जायमानस्य ।
महिमा । पुरस्तात् । जायते । रात्रिः । एनम् । महिमा ।

(अथमेवाहमन्त्रकथनम्)

पश्चात् । अन्विति । जायते । एतौ । वै । महिमानौ ।
अश्वम् । अभितः । समिति । बभूवतुः । हयः । देवान् ।
अवहत । अवी । असुरान् । वाजी । गन्धर्वान् अश्वः ।
मनुष्यान् । समुद्रः । वै । अश्वस्य । योनिः । समुद्रः ।
बन्धुः (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ।)

अयान्तिमेऽनुवाके सर्वजगदात्मकत्वेनाश्वः स्तूयते । अथवा विराड्रूपेणा-
श्वोपासनप्रतिपादकोऽयमनुवाकः प्रकरणादुत्कृष्योपनिषदादौ द्रष्टव्यः । अत-
एव वाजसनेयिन एतदर्थप्रतिपादकं ब्राह्मणमुपनिषदादावामनन्ति ।

पाठस्तु—

यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेद शीर्षणवान्मेध्यो
भवत्युषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः सूर्यश्चक्षुर्वातः
प्राणश्चन्द्रमाः श्रोत्रं दिशः पादा अवान्तरदिशाः
पर्ववोऽहोरात्रे निमेषोऽर्धमासाः पर्वाणि मासाः
संधानान्यृतवोऽङ्गानि संवत्सर आत्मा रश्मयः केशा
नक्षत्राणि रूपं तारका अस्थानि नभो माःसान्यो-
षधयो लोमानि वनस्पतयो वाला अग्निमुखं वैश्वा-
नरो व्यात्त* समुद्र उदरमन्तरिक्षं . पायुर्यावापृथिवी
आण्डौ ग्रावा शेषः सोमो गेतो यज्जंजभ्यंते तद्वि
योतते यद्विधूनुते तत्स्तनयति यन्महति तद्वर्षति

वागेवास्य वागहर्वा अश्वस्य जायमानस्य महिमा
पुरस्ताज्जायते रात्रिरेनं महिमा पश्चादनु जायत
एतौ वै महिमानावश्वमभितः सं बभूवतुर्हयो
देवानवहदर्वाऽसुरान्वाजी गन्धर्वानश्वो मनुष्या-
न्तमुद्रो वा अश्वस्य योनिः समुद्रो बन्धुः, इति॥

यः पुमान्मेध्यस्य यागयोग्यस्याश्वस्य शिरो वेद शिरःप्रभृतीन्वयवान्विराड-
वयवभूतोषःकालादिरूपेणोपास्ते सोऽयं शीर्षण्वानुषःकालादिरूपैः शिरःप्रभृ-
तिभिर्विराडवयवैर्युक्तो मेध्यो यागफलयोग्यो भवति । क्रत्वनुष्ठानस्य चोपास-
नस्य च समानं फलम् । तथा च पञ्चमकाण्डे समान्नातम्—‘ सर्वं पाप्मानं
तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद’ इति । तत्र कस्मिन्न-
श्ववयवे को विराडवयवो ध्यातव्य इति तत्सर्वमुच्यते—मेध्यस्याश्वस्य यच्छि-
रस्तदुषा उषःकालरूपम् । यदश्वस्य चक्षुस्तत्सूर्यः । यस्तदीयः प्राणः सोऽयं
बाह्यो वायुः । यत्तदीयं श्रोत्रं सोऽयं चन्द्रमाः । ये तदीयाः पादास्ताः प्राच्या
दिशः । ये पर्शवः पार्श्वास्थिविशेषास्ता इमा आग्नेय्याद्यवान्तरदिशाः । यस्त-
दीयो निमेष उन्मेषसहितस्ते उभे अहोरात्रे । यानि तदीयहस्तपादगतपर्वणि
ते शुक्रकृष्णपक्षरूपा अर्धमासाः । यानि च पर्वणां संधानानि ते चैत्राद्या
मासाः । यानि चानुक्तविशेषाणि खुराद्यङ्गानि ते वसन्ताद्या ऋतवः । य आत्मा
मध्यदेहः स संवत्सरकालः । ये तदीयाः केशास्ते सूर्यरश्मयः । यदश्वस्य
भास्वरूपं तानि कृत्तिकादिनक्षत्राणि । यान्यनुक्तान्यस्थानि तानि बृहस्पति-
शुक्रभुवाद्याः प्रौढतारकाः । यानि तत्र तत्र स्थितानि मांसखण्डानि तदेत-
न्नभः । यानि क्षुद्रलोमानि ता ओषधयः । ये बालाः पुच्छगता दीर्घकेशास्ते
वनस्पतयः । यदेतन्मुखं संपद्यतेऽयं लोकप्रसिद्धोऽग्निः । यज्यात्तं मुखविदारणं
सोऽयं वैश्वानरनामको देवताविशेषः । यदुदरं सोऽयं समुद्रः । यः पायुस्तद-
न्तरिक्षम् । यावाण्डौ ते व्यावापृथिव्यौ । यः शेषः सोऽयमभिषारथो ग्रावा ।
यद्रेतः स सोमरसः । यज्जंभ्यते गात्राणि विनामयति सेयं विद्युत् ।
यद्विधूनुते सशृब्दं शरीरं कम्पयति तदेतद्गर्जनम् । यदेतन्मेहनं सेयं वृष्टिः ।
अस्य हेषाशब्दरूपा या वाक्सेयं वेदरूपा वागेव । जायमानस्य क्रतौ प्रयुज्य-
मानस्याश्वस्य यः संज्ञपनात्पुरस्तान्माहिमाख्यो राजतग्रहस्तदिदमहरेव । एनं
पश्चादेतस्याश्वस्य संज्ञपनादूर्ध्वं यो महिमाख्यः सौवर्णग्रहः सेयं रात्रिः । एता-

(अथमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

वेवोमौ महिमानौ ग्रहावश्वमभितः संभूवतृश्वस्य संज्ञपनात्पूर्वं पश्चाच्च व्यव-
स्थितौ । इत्यार्यवाज्यश्वा अवान्तरजातिविशेषास्तत्तद्रूपेण देवादीन्वहन्ति ।
एवंविधस्य विराड्रूपस्याश्वस्य समुद्र एव योनिः कारणम् । मध्यगद्रवत्युत्प-
द्यते जगदस्मादिति समुद्रः परमात्मा । न ह्यन्यस्मादयं विराडुत्पत्तमर्हति । स
एवास्य बन्धुः स्तम्भः स्थितिहेतुरित्यर्थः । एवमुपासिता पापक्षयद्वारा विरा-
ड्रूपं प्राप्नोति । ' तं यथा यथोपासते तथैव भवति ' इति श्रुत्यन्तरात् । विरा-
द्व्याप्तिश्च क्रममुक्तिहेतुः । तत्र ज्ञानोत्पत्तौ सत्यां तेन विराज्जा सह मुच्यमान-
त्वात् । तथा च स्मृतिः—

‘ ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ' इति ॥

एतच्च भगवान्व्यासः ' कार्यात्यये तदध्यक्षेणातः परमभिधानात् ' इत्य-
स्मिन्नधिकरणे महता प्रबन्धेन प्रतिपादयामासेत्यशेषमिति मङ्गलम् ।

अथास्य प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः—

विहितं पञ्चमस्याऽऽद्ये गत्रामयनमन्त्रकम् ।

तद्वैविध्यं द्वितीये स्यात्तृतीये पृष्ठनिणयः ॥

चतुर्थे व्यत्ययः पूर्वपक्षस्यान्त्यस्य पक्षसि ।

पञ्चमे संसवः षष्ठे भवेदुत्सर्गसन्त्रकम् ॥

तन्धीमांसा सप्तमे स्यादष्टमे तु महाव्रतम् ।

सामानि नवमे प्रोक्ता वीणाद्या दशमं पुनः ॥

दासीनृत्यं ततस्तूर्ध्वं मन्त्राश्चेवाश्वमेधगाः ।

पृथपञ्चशोभाः पञ्चाशदेकपञ्चाशद्विरिताः ॥

दन्वते परिधीना तु कस्त्वामन्त्रत्रयं भवेत् ।

अग्नये सर्वपृष्ठेष्टिः प्रयोगोऽनन्तरं श्रुतः ॥

यः प्राणतो य आत्मेति तावुभौ महिमग्रहा ।

आ ब्रह्मन्दशाभिर्षर्षैर्ध्रुवार्चसहोमकः ॥

आऽक्रानन्धं मन्त्रयेत जज्ञीति (पञ्च) दशभिर्हृतिः ।

आग्ने नैमित्तिका यागा मृगारेष्टिरयाग्नये ॥

अग्न संनतिहोमाः स्युर्दश ये स्वामिवाचनम् ।

[* नमस्त्रिभिरुपस्थानं यो वै विधिरुपासने ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतस्थाने क. पुस्तके ' यो वा अश्रोपास्तिरित्यं कर्मावधेयं प्रपद्यते ' इत्य-
धमेव विद्यते ।

४७६६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेतकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

क्रतुराडश्वमेधोऽयं विराहध्यानमुपास्तिराद्] ।

ताभ्यामुत्पद्यते ज्ञानं कृतकृत्यो भवत्यतः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन सायणाचार्येण

विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे

पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिरा-

जपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपाल-

केन सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता-

भाष्ये सप्तमः काण्डः ॥ ७ ॥

मूलक्रमेण सप्तमाष्टके—प्र० ५ अ० ९७

भाष्यक्रमेण सप्तमकाण्डे—प्र० ५ अ० ९७

मूलक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः—अष्ट० ७ प्र० ४४ अ० ६३१

भाष्यक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः—का० ७ प्र० ४४ अ० ६२६

समाप्तेयं श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ॥
